

**Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України**

КРИМІНАЛІСТИКА І СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

**Міжвідомчий
науково-методичний збірник**

Заснований в 1964 році

Видається 1 раз на рік

Випуск 61

**Київ
2016**

Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.- метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз; редкол.: О. Г. Рувін (відповід. ред.) та ін. — К., 2016. — Вип. 61. — 620 с.

Міжвідомчий науково-методичний збірник «Криміналістика і судова експертиза» – вітчизняне, наукове, юридичне, інформаційне видання, включене до Переліку наукових фахових видань України, що видається один раз на рік, друкується змішаними мовами: українською, російською, англійською та розповсюджується на території держави та за її кордоном.

В збірнику відображені підсумки наукових досліджень в області теорії та історії судової експертизи, розробок та вдосконалення методик різних видів судово-експертних досліджень. Розглянуто актуальні питання слідчої тактики та методики розслідування злочинів.

Для судових експертів, працівників органів досудового розслідування, суддів, викладачів і студентів юридичних і медичних вищих навчальних закладів.

*Внесено до переліку наукових фахових видань України з
юридичних наук: наказ Міністерства освіти і науки України від 22.12.2016
№ 1604*

*Свідомство про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 22032-11932ПП*

Редакційна колегія:

О. Г. Рувін (відповід. ред.), В. Л. Кондратенко (заст. відповід. ред.),
О. І. Охріменко (заст. відповід. ред.), В. П. Колонюк (відповід. секретар),
П. Г. Борщевський, І. Ш. Борчашвілі, Т. В. Будко, О. І. Буратевич, Р. Войтез,
Г. Юодкайте-Гранскиене, В. І. Галаган, Т. Д. Голікова, А. В. Доровських,
Ф. М. Джавадов, А. С. Джавадян, Ю. Б. Ірхін, А. В. Іщенко, М. Кветневська,
О. М. Кравченко, О. Ф. Курильова, Є. Д. Лук'янчиков, М. П. Молибога,
В.Т. Нор, С. В. Опейда, А. Л. Ованнісян, Т. А. Перейминов, К.
А. О. Полтавський, О. О. Посільський, Ю. Д. Притика, В. О. Савечко,
Г. Тваурі, О. А. Ревенко, У. Х. Узаков.

Матеріали в збірнику подаються в авторській редакції

Адреса головної організації:
03057, Київ, вул. Смоленська, 6
Тел./факс: 200-29-11, 200-29-29

1 ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

УДК 343.98

Ю. М. Черноус
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики та судової медицини

Національна академія внутрішніх справ

О. А. Лопата
головний судовий експерт

*Київський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України*

ПОНЯТТЯ ТА ЗАВДАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ

Сьогодні судово-експертна діяльність у зв'язку із змінами суспільного життя, потребує теоретичного осмислення її поняття, сутності, завдань, визначення напрямів розвитку та удосконалення. Зміст судово-експертної діяльності, як і будь-якого іншого виду діяльності, знаходить свій вираз у її завданнях, які, відповідно, можуть бути розділені на загальні та окремі. Серед загальних – новим та важливим завданням є здійснення міжнародного співробітництва у галузі судової експертизи. Під час діяльності експерт вирішує й окремі завдання, які залежать від конкретних умов того чи іншого дослідження. Всі вони повинні бути узгоджені із загальними завданнями, метою судово-експертної діяльності.

Сучасні реалії боротьби зі злочинністю потребують підвищення ефективності судово-експертної діяльності, а саме: вдосконалення правового регулювання, розширення кола вирішуваних експертних задач, підвищення достовірності та обґрунтованості експертних висновків, удосконалення методо-

логії судово-експертних досліджень, розробки експертних методик відповідно до міжнародних стандартів, забезпечення належного міжнародного співробітництва судово-експертних установ та інших компетентних суб'єктів.

Перелічені та інші заходи покликані вдосконалити криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, а його реалізація залежить від високого рівня організації судово-експертної діяльності.

Дослідженню судово-експертної діяльності, у її різноманітних проявах, приділялася увага багатьма вченими, зокрема: Т. В. Аверьяновою, І. А. Алієвим, В. Д. Арсеньєвим, С. Ф. Бичковою, Р. С. Белкіним, М. Є. Бондарь, А. І. Вінбергом, Ф. Е. Давудовим, А. В. Дуловим, А. А. Ейсманом, А. В. Іщенком, Н. І. Клименко, Ю. Г. Коруховим, В. М. Куйбіцьким, В. К. Лисиченком, Н. Т. Малаховською, М. В. Салтевським, Е. Б. Сімаковою-Єфремян, М. Я. Сегаєм, І. В. Пирогом, О. Р. Россинською, Ю. Д. Юрчишиним, А. Р. Шляховим та іншими вченими.

Сьогодні потребують уваги питання, пов'язані із висвітленням поняття та завдань судово-експертної діяльності у сучасних реаліях, відповідно до нових потреб правоохоронної діяльності. Вказане і є безпосередньою метою наукової статті.

Судово-експертна діяльність завжди привертала увагу вчених й, як галузь наукового знання, складалася впродовж багатьох десятиліть. В результаті наполегливої роботи вчених, була створена відповідна методологічна основа.

Умовами, що сприяли її створенню, є: наявність великого емпіричного матеріалу щодо окремих родів (видів) експертиз, створення на цій основі окремих теорій, в яких відображені наукові основи та закономірності; розробка принципів, методологічних, правових та організаційних основ різних родів (видів) судових експертиз, виділення з цього об'єму загального, що повинно бути притаманне будь-якому роду експертизи, в тому числі й створюваному; наявність проміжних теоретичних розробок щодо окремих проблем судової експертизи, що відображені в монографіях, статтях, навчальній і методичній літературі; система методів і методик експертного дослідження, що постійно удосконалюються і відображають науково-технічний прогрес; наявність розвиненої системи державних судово-експертних установ у різних відомствах країни, що координують практичну і наукову діяльність [1, с. 428].

Таким чином, було створено основи загальної теорії судової експертизи (судової експертології). Пік наукових досліджень у цій сфері наступив у 80-х та першій половині 90-х років. Зусиллями ряду вчених: І. А. Алієва, Т. В. Авер'янової, Ю. Г. Корухова, у ті часи були сформульовані концептуальні основи цієї загальної теорії, її структура та функції.

До нинішнього часу ця діяльність пройшла у своєму розвитку три етапи: а) перший етап – накопичення емпіричних знань, розробка і удосконалення наукових методів, засобів і методик дослідження речових доказів;

б) другий – узагальнення емпіричного матеріалу і формування окремих експертних теорій; в) третій – систематизація накопичених знань і формування загальної теорії судової експертизи [2, с. 257-258].

Проте, процес розвитку науки про судову експертизу, далеко не завершений. Діалектика наукового пізнання з очевидністю свідчить про нескінченність цього процесу, а нові дослідження в галузі судової експертизи, лише підтверджують цю істину.

Наприклад, А. В. Іщенко, веде мову про «теорію судової експертології», та відносить її до фундаментальних теорій криміналістики, що сформувалися й продовжують формуватися у її межах [3, с. 116].

За словами М. Г. Щербаковського, нині можна вважати вже сформованою загальну теорію судової експертизи, що ґрунтується на єдності інтегрованої природи всіх родів та видів судових експертиз. Ця нова галузь виділилася із криміналістики і є самостійним науковим напрямом, що включає як теоретичні, так і практичні аспекти [4, с. 11-12].

М. Я. Сегай, веде мову про судову експертологію як юридичну науку про судово-експертну діяльність, об'єктом якої є діяльність держави, юридичних та фізичних осіб по забезпеченню правосуддя незалежною і кваліфікованою експертизою, яку здійснюють професійні експерти, а предметом цієї науки є закономірності функціонування правових, методологічних і організаційних засад судово-експертної діяльності [5, с. 25-26]. Таким чином, в систему науки судової експертології входять як концептуальні основи судово-експертної діяльності в цілому, так і особливості їх використання спеціальними судово-експертними галузями знань. Перші складають загальну частину науки, другі – її особливу частину [5, с. 31-32]. Цю точку зору поділяє й Ю.Б. Форіс [6, с. 45-48].

Отже, кількісне зростання теоретичних знань про судову експертизу, власне, природній стан речей, викликав якісний крок вперед: виникнення проблемної наукової ситуації, вирішення якої стало можливим лише шляхом створення загальної теорії судової експертизи, яка була покликана об'єднати відкриті у даній сфері закони до єдиної об'єднуючої підстави [2, с. 258].

Слід погодитися із твердженням, що однією із закономірностей розвитку науки є систематизація накопичених у ній наукових знань [7, с. 42]. Не вдаючись до наукових дискусій щодо окреслених методологічних питань, система знань про судову експертизу, через особливості об'єкту та предмету пізнання, застосовувані методи дослідження, набула самостійного характеру, що є предметом окремого наукового дослідження.

Очевидно, що будь-яка галузь наукового знання, повинна мати практичний вираз, вирішувати певні завдання суспільного життя. Таким чином, розглянемо, безпосередньо, судово-експертну діяльність за сучасних умов та її завдання, на вирішення котрих вона спрямовується.

Як зазначають вчені, загальна теорія судової експертизи, як модель практичної діяльності, покликана відобразити специфіку пізнавальної праці

експерта, методологію експертних досліджень, концептуальні напрями їх загального розвитку: математизації, комп'ютеризації, автоматизації експертних проваджень. Але головним призначенням загальної теорії є розробка єдиних принципів і постулатів. Вона представляє собою систему знань, що розкривають закони, риси й відносини досліджуваного нею об'єкта (судово-експертної діяльності) і на цій основі сприяє постійному додаванню нового знання про судову експертизу. Таким чином, сформовані принципи і виявлені закономірності, покликані допомогти експертизі кожного роду, незалежно від того, на якому ступені розвитку вона знаходиться, привести свою окрему теорію (чи створити, якщо її ще немає) у відповідність із загально-теоретичними розробками, уникнути помилок емпіричного пошуку, прискорити процес розвитку [1, с. 440].

На думку Г. О. Стрілець, судово-експертна діяльність – це врегульована законодавством діяльність судово-експертних установ, спрямована на проведення незалежних судових експертиз, шляхом об'єктивного, повного і всебічного дослідження з дотриманням сучасних досягнень науки і техніки, організація роботи судово-експертних установ в цілому та їхніх структурних підрозділів, їх науково-методичне й інформаційне забезпечення, підбір і підготовка судово-експертних кадрів [8, с. 13].

Відповідно до точки зору: Т. В. Аверьянової, Р. С. Белкіна, Ю. Г. Корухова, О. Р. Россинської, судово-експертна діяльність є системою дій і пов'язаних з ними правовідносин, що здійснюються в процесі судочинства уповноваженими органами і особами з призначення, організації і проведення судових експертиз [1, с. 440].

Існують точки зору, що не слід обмежувати судово-експертну діяльність – діяльністю, що відбувається лише в межах судово-експертних установ, хоча переважна більшість експертиз проводиться саме в спеціалізованих експертних закладах. Як вказують вчені, в якості судових експертів можуть залучатися як співробітники судово-експертних установ, так і обізнані особи, для яких проведення судової експертизи не є обов'язковим [9, с. 479].

Враховуючи певну дискусійність питання, ми підтримуємо позицію Т. В. Аверьянової, що розширене розуміння суб'єкта судово-експертної діяльності, слід вважати невірним. Ні суд, ні інші учасники процесу не можуть бути суб'єктами експертного дослідження. Призначення судової експертизи є правовою підставою для її проведення, однак це жодною мірою не впливає на сутність експертного дослідження, на вибір експертної методики, застосування тих чи інших методів, формулювання висновку. Тому, суб'єктом будь-якого дослідження (і експертне не виключення) є його безпосередній виконавець. У даному випадку – це лише судовий експерт. За таких умов, чи можна вважати суб'єктами експертного дослідження експертні організації? Звичайно, адже в межах такої організації проводяться експертні дослідження, організація забезпечує належні умови [10, с. 36].

Отже, ми згодні з позицією Т. В. Аверьянової, що під суб'єктом судово-експертної діяльності, слід розуміти особу – спеціаліста (чи особу, яка володіє спеціальними пізнаннями) в галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, і наділену відповідно до законодавства відповідними правами та обов'язками [10, с. 29].

Ґрунтуючись на проведених дослідженнях, вважаємо, що судово-експертна діяльність, безпосередньо, пов'язана із практичною діяльністю судового експерта, проте її не слід розглядати з точки зору організації праці, чи з точки зору діяльності інших учасників розслідування, так чи інакше пов'язаних із її проведенням. Специфіка судово-експертної діяльності, обумовлює необхідність її дослідження з точки зору пізнавальної діяльності судового експерта та його практичної діяльності.

У професійній діяльності судового експерта проявляються, по-перше, ознаки, притаманні будь-якій діяльності – її суспільний характер, цілеспрямованість, плановість, систематичність, засоби та прийоми здійснення [11, с. 26-83]; по-друге, ознаки, які характеризують роботу судового експерта як особливий різновид, пов'язаний з проведенням судових експертиз.

Судово-експертна діяльність представляє собою вид юридичної діяльності, але крім розглянутих загальних рис, характеризується особливостями. Під час реалізації судово-експертної діяльності у сфері кримінального провадження, дані особливості виражаються:

- по-перше, в тому, що Кримінальний процесуальний кодекс України [12], Закон України «Про судову експертизу» 1994 року [13], інші нормативно-правові акти, у тому числі й ряд підзаконних, встановлюють процесуальні форми та порядок залучення експерта, використання в кримінальному провадженні результатів судово-експертної діяльності;

- по-друге – всі дії, з яких складається діяльність судового експерта, або безпосередньо регулюються законом, спираючись на нього, визначаються ним в основних рисах. А саме: відносини експерта з суб'єктом, що залучив експерта, з іншими учасниками кримінального процесу; права та обов'язки експерта; вимоги, що висуваються до висновку експерта. Діяльність експерта обмежена і встановленими термінами. Все це надає роботі експерта яскраво виражений нормативний характер;

- по-третє – метою експертної діяльності є виявлення доказових фактів, в результаті застосування до об'єкту дослідження спеціальних пізнань. Причому отримані під час проведення експертизи висновки є джерелами доказів, а фактичні дані під час проведення експертизи отримує не безпосередньо слідчий, як це має місце під час проведення слідчих (розшукових) дій, а експерт у відповідності до поставлених завдань;

- по-четверте – доказове значення висновку експерта оцінюється не тільки зі сторони його змісту, але і суворого дотримання порядку залучення експерта та проведення експертизи, порушення якого позбавляє висновок експерта доказового значення. Так, наприклад, судовій практиці відомі чис-

ленні випадки відхилення висновку експерта як джерела доказів на тій підставі, що експерт при обґрунтуванні своїх висновків вийшов за межі своїх знань і присвоїв собі непритаманні функції судових і слідчих органів з оцінки наявних у справі доказів [10, с. 33]. Тому, законодавець встановив гарантії одержання об'єктивного, достовірного висновку експерта, які проявляються в можливості відводу експерта, його процесуальному статусі та відповідальності;

– по-п'яте – експерт звільнений від функцій збирання доказової інформації у кримінальному провадженні та повинен, провівши експертне дослідження, керуватися виключно обставинами кримінального провадження, що відносяться до предмету судової експертизи та своїми спеціальними знаннями. Однак, висновок експерта, які і будь-який інший доказ, може виявитись сумнівним або навіть невірним з різних причин. Експерту можуть бути надані неправильні вихідні дані або неналежні об'єкти. Може виявитись недостатньо надійною використана ним методика, і, нарешті, експерт може припуститися помилки, що рідко, але зустрічається в експертній практиці. Тому, експертний висновок, які і будь-який інший доказ, перед тим, як бути використаним, повинен підлягати ретельній та всебічній перевірці, оцінці.

Здійснюючи свою професійну діяльність, експерт в процесі дослідження має право на ініціативу. Він вправі за власною ініціативою, окрім запропонованих йому досліджень, провести і інші, які на його думку, необхідні для встановлення обставин, що мають значення по справі, але з приводу яких експерту не були поставлені питання. Таким чином, серед проблем судової експертизи, суттєве значення має проблема необхідної правової регламентації експертної ініціативи.

Основні положення судово-експертної діяльності розкриті у Законі України «Про судову експертизу» 1994 року [13]. Власне, Закон не має визначення цього поняття, але розкриває його сутність в преамбулі та у окремих статтях. Так, в преамбулі сказано, що він визначає правові та організаційні основи судово-експертної діяльності: «з метою забезпечення правосуддя України незалежною кваліфікованою та об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки та техніки» [13].

Включення в Законі України «Про судову експертизу» у зміст судово-експертної діяльності її правових основ, на переконання М.Я. Сегая, дає підстави для більш широкого тлумачення поняття «судово-експертна діяльність». По-перше, це поняття, в якому метою діяльності є забезпечення правосуддя науково обґрунтованою, об'єктивною та незалежною експертизою, визначає сутність державної політики в галузі судової експертизи, яка згідно п. 14 ст. 92 Конституції України визнана невід'ємною складовою правосуддя, чії основи визначаються виключно законами України. По-друге, суб'єктами цієї діяльності є не тільки учасники кримінального провадження, а й органи державної влади, які здійснюють правозабезпечуючу, правозастосовну та ор-

ганізаційну функції з належного забезпечення правосуддя судовою експертизою. По-третє, правове і організаційне забезпечення по суті є лише супроводом головної ланки судово-експертної діяльності – науково-методичного забезпечення проведення експертиз атестованими судовими експертами. Отже, М. Я. Сегай, дійшов висновку: судово-експертна діяльність може бути визначена як заснована на конституційних засадах діяльність органів державної влади, юридичних і фізичних осіб із забезпечення правосуддя незалежною, об'єктивною, кваліфікованою, такою, що спирається на досягнення науки і техніки, судовою експертизою [5, с. 31].

Зміст судово-експертної діяльності, як і будь-якого іншого виду суспільної діяльності, знаходить свій вираз у її завданнях, які, відповідно, можуть бути розділені на загальні та окремі.

Загальними є завдання, які стоять перед суб'єктами реалізації судово-експертної діяльності в цілому, а саме: організація роботи судово-експертних установ та їх підрозділів; впровадження в експертну практику нових методів досліджень, сучасних експертних методик, забезпечення їх активного використання під час проведення експертиз та в профілактичній діяльності; підбір, розстановка, навчання та виховання кадрів, формування відповідальності за виконання службового обов'язку та дотримання законності; роз'яснювальна робота з ознайомлення працівників правоохоронних органів з сучасними можливостями судової експертизи та ін.

Розділ 4 Закону України «Про судову експертизу» регламентує важливий напрям реалізації судово-експертної діяльності – міжнародне співробітництво у галузі судової експертизи. З цього погляду розкривається: проведення судової експертизи за дорученням відповідного органу чи особи іншої держави (ст. 22), залучення фахівців з інших держав для спільного проведення судових експертиз (ст. 23), міжнародне наукове співробітництво (ст. 24).

Як зазначає Н. І. Клименко, національна судова експертиза не може існувати ізольовано, в межах окремої держави. Вона не буде активно виконувати свої функції забезпечення правоохоронної діяльності поза інтеграцією з міжнародною спільнотою. Необхідним є міжнародне співробітництво експертних установ з метою обміну досвідом, врахування сучасних досягнень науки і техніки, виключення дублювання науково-методичного забезпечення регіонального розподілу завдань між судово-експертними установами, створення профільних експертних напрямів. Судово-експертна діяльність держав, повинна відповідати національним принципам, міжнародним правовим і професійним стандартам. Висновок, складений експертами однієї держави, повинен мати силу доказів для судів іншої держави [14, с. 166].

Важливим напрямом міжнародного співробітництва, у галузі судової експертизи є членство у міжнародних організаціях відповідного профілю. Зокрема, мова йде про Європейську мережу судово-експертних установ (ENFSI), що об'єднує 66 провідних експертно-криміналістичних установ з 36 країн Європи, в тому числі й України.

У процесі здійснення своєї діяльності, експерт вирішує й окремі завдання, які, по-перше, формулюються слідчим в постанові про призначення експертизи (або за умов іншого порядку залучення експерта до кримінального провадження), по-друге, вирішуються експертом на кожному етапі експертного дослідження залежно від застосованої методики та об'єктів, що надійшли на дослідження. При цьому, кожне окреме завдання, що постає перед експертом, повинно бути точно встановлено та узгоджено з іншими завданнями, загальною метою судово-експертної діяльності.

Перелік посилань

1. *Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р.* Криминалистика: учеб. для вузов. 3-е изд., перераб и доп. Москва, 2008. 992 с.
2. *Аверьянова Т. В.* Этапы развития судебной экспертизы // Ученые-криминалисты и их роль в совершенствовании научных основ уголовного судопроизводства: матер. науч.-практ. конф.(к 85-летию со дня рождения Р. С. Белкина): в 2-х ч. Москва, 2007. Ч.1. С. 257-266.
3. *Ищенко А. В.* Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень: моногр. / за ред. І. П. Красюка. Київ, 2003. 359 с.
4. *Щербаковский М. Г.* Судебные экспертизы: назначение, производство, использование: учеб.-практ. пособ. Харків, 2005. 544 с.
5. *Сегай М. Я.* Объект, предмет, природа и система криминалистики // Теорія і практика судової експертизи та криміналістики: зб. наук.-практ. матеріалів (до 80-річчя заснування Харківського НДІ судових експертиз). Харків, 2003. Вип. 3. С. 25-32.
6. *Форис Ю. Б.* О формировании судебно-экспертного права: постановка проблемы // Теорія і практика судової експертизи та криміналістики: зб. наук.-практ. матеріалів (до 80-річчя заснування Харківського НДІ судових експертиз) Харків, 2003. Вип. 3. С. 45-48.
7. *Филиппов А. Г.* Еще раз к вопросу о системе криминалистики // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. Москва, 2001. Вип. 2. С. 43–52.
8. *Стрілець Г. О.* Генезис системи судово-експертних установ в Україні та напрямки їх діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2009. 19 с.
9. Уголовно-процессуальный кодекс Украины: науч.-практ. комментарий / под общ. ред. В. Т. Маляренко, Ю. П. Аленина. Харків, 2005. 968 с.
10. *Аверьянова Т. В.* Субъекты экспертной деятельности // Вестник криминалистики. Москва, 2001. Вип. 2. С. 29–37.
11. *Кузьмичов В. С., Черноус Ю. М.* Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення: моногр. Київ, 2005. 446 с.
12. *Кримінальний процесуальний кодекс України.* Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України»: чинне законодавство з 19 лист. 2012 р.: офіц. текст. Київ, 2012. 382 с.
13. *Про судову експертизу:* закон України від 25 лют. 1994 р. №4038-ХІІ // Відомості Верховної ради України. 1994. № 28. Ст. 232 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
14. *Клименко Н. І.* Міжнародне значення судово-експертної діяльності // Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. матеріалів круглого столу / ред. кол.: О. Л. Кобилянський та ін. Київ, 2015. С. 165-168.

ПОНЯТИЕ И ЗАДАЧИ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

**Ю. Н. Черноус
О. А. Лопата**

Судебно-экспертная деятельность всегда привлекала внимание исследователей, в результате чего была создана методологическая основа соответствующей отрасли научного знания (общая теория судебной экспертизы (судебная экспертология). Данная отрасль научного знания, находит свое практическое выражение в решении задач, которые реализуются в форме судебно-экспертной деятельности.

Судебно-экспертная деятельность является видом юридической деятельности и кроме общих черт, характеризуется особенностями. В процессе реализации, с целью решения задач уголовного судопроизводства, они заключаются в: регламентации законодательством; соблюдении цели по выявлению доказательств по результатам применения к объекту исследования специальных познаний непосредственно экспертом; оценке доказательственного значения заключения эксперта как по его содержанию, так и соблюдения порядка привлечения эксперта и проведения экспертизы, нарушение которого лишает заключение эксперта доказательственного значения.

Содержание судебно-экспертной деятельности находит свое выражение в ее задачах, которые, соответственно, могут быть разделены на общие и частные. Общими, например, являются: организация работы судебно-экспертных учреждений и их подразделений; внедрение в экспертную практику новых методов исследований, современных экспертных методик, обеспечение их использования при проведении экспертиз и в профилактической деятельности; подбор, расстановка, обучение и воспитание кадров, формирование ответственности за выполнение служебных обязанностей и соблюдение законности; разъяснительная работа по ознакомлению работников правоохранительных органов с современными возможностями судебной экспертизы и др.

В современных условиях новой и важной задачей является осуществление международного сотрудничества в области судебной экспертизы, в частности, в формах проведения судебной экспертизы по поручению соответствующего органа или лица другого государства, привлечения специалистов из других государств, с целью совместного проведения судебных экспертиз, международного научного сотрудничества и др.

Во время своей профессиональной деятельности эксперт решает и частные задачи, которые зависят от конкретных условий того или иного исследования. Каждая частная задача, которая ставится перед экспертом, должна быть точно поставлена и согласована с другими задачами и общей целью судебно-экспертной деятельности.

THE NOTION AND TASKS OF FORENSIC EXPERT ACTIVITY IN MODERN REALITIES

**Y. Chornous
O. Lopata**

Forensic expert activity has always attracted the attention of researchers. As a result of the hard work of scholars and practitioners the methodological basis was established in the corresponding field of scientific knowledge (the general theory of forensic expertise (forensic expertology). It is obvious that any branch of scientific knowledge should have a practical expression to solve issues implemented during the forensic expert activity.

Forensic expert activity is a kind of legal activity and apart from common aspects, it is characterized by features. During the realization of the goal of solving criminal proceedings,

these features include the following: regulation of the law; compliance with the goal in order to identify evidence of the results of applying to the object of study of special knowledge directly to the expert; evaluation of the evidence value of the conclusion of the expert both its content and compliance with the procedure involving expert examination, the violation of which deprives the conclusion of the expert findings of evidential significance.

The content of the forensic expert activity, as well as any other kind of social activity, finds its expression in its tasks, which are, respectively, can be divided into general and specific. The general tasks, for example, are the following: organization of work of the forensic expert institutions and their units; implementation of new research methods to the expert practice, modern expert techniques, ensuring their use in conducting expertise and prevention activities; selection, placement, training and education of the staff, formation of the responsibility for the performance of the official duties and compliance with the legislation; explanatory work with the law enforcement to familiarize with modern facilities for forensic expertise, etc.

New and important task of the modern reality is implementation of the international co-operation in the field of forensic expertise, in particular in the forms of forensic examination conduct on behalf of the appropriate authority or a person of another state, the experts' involvement from other states in order to carry out judicial expertise, the international scientific co-operation, etc.

The expert during activity decides the individual tasks that are dependent on specific conditions of the research. Every single challenge facing the expert should be accurately determined and agreed with other tasks and the general purpose of the forensic expert activity.

УДК 343.985 - 167:001

І. І. Когутич

**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу і криміналістики**

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПРО КРИМІНАЛІСТИКУ, ОКРЕМІ ЇЇ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано проблеми і тенденції подальшого розвитку, дидактики та вдосконалення вітчизняної криміналістики, як і суперечливий вплив на неї окремих положень чинного Кримінального процесуального кодексу України.

Криміналістика, як і кожна самостійна наука і навчальна дисципліна юридичного спрямування, міцніла і розвивалася завдяки, з одного боку, окремим вченим-ентузіастам, з іншого – тим або іншим науковим школам. На шляху свого становлення криміналістику визнавали по-різному: і юридичною дисципліною, і прикладною, технічною або природно-технічною наукою, і, зрештою, наукою подвійної природи. В більшому, криміналістику вважали лише наукою про розкриття й розслідування злочинів. Однак, згодом цінність її рекомендацій і положень, почали визначати не лише для кримінальної процесуальної діяльності, але також і для цивільної, господарської та ад-

міністративної процесуальної діяльності, розширюючи межі і сфери застосування криміналістичних засобів і методів [1, с. 11-13]. Одночасно з цим, в криміналістиці намітилася й окремі, не зовсім привабливі тенденції та процеси. Чимало її дослідників і розробників почали надмірно захоплюватися методологічними основами цієї науки, часто прослідковується певна гонитва за наукоподібністю, має місце мода на те, щоб просте ускладнити, замість того, щоб складне спростити [2; 3, с. 290-292]. Крім цього, почала і, на жаль, продовжує відбуватись певна кадрова перебудова, обумовлена тим, що чимало викладачів, вчених, аспірантів, практичних працівників пішли у бізнес, політику й інші сфери життєдіяльності.

Ринкова економіка «змушує» викладацький корпус працювати в 2 – 5, а то і більше навчальних закладах, заробляючи на хліб, замість того, щоб займатися написанням книг, дисертацій, наукових статей. «Довгі гроші», тривалі наукові дослідження стали нерентабельними, педагоги і вчені вимушені йти за «короткими грошиками», заробляючи їх «горловим навантаженням» в аудиторіях або використовуючи комп'ютерні технології та Інтернет, не виходячи з дому, писати наукову продукцію з криміналістики, відірвану від реальної судової та слідчої практики. Стало економічно не вигідно місяцями займатися анкетуванням і інтерв'юванням слідчих, прокурорів і суддів, стало нерентабельно сидіти і вивчати кримінальні провадження (справи), аналізувати судову статистику, робити учбові відеофільми, слайди, плакати, схеми і креслення.

За 25 років виросло покоління співробітників правоохоронних органів, які вступали до спеціалізованих вузів, не служачи в армії, без досвіду правоохоронної діяльності і часто за так звані «спонсорські гроші». Уперше за багато років, замість ретельного відбору і опори на династичні традиції в системі правоохорони держави, стали приходити діти комерсантів, менеджерів і інших соціальних шарів, з іншою психологією, ментальністю і звичками. Відтак, в правоохоронній системі з'явився «троянський кінь», якого ми самі привели в 90-ті рр., коли довго не платили заробітну плату, не достатнього фінансували силові відомства. То ж чи є сенс дивуватися появі феноменів «перевертень в погонах», «суддя-вінчувальник» тощо?

Хоча криміналістика була і має залишатись міжгалузєвою наукою, прикладною спеціальною юридичною дисципліною, все ж якість юридичної техніки, видавані в державі закони та інші нормативно-правові акти також роблять вплив і на неї. КПК України, закони «Про прокуратуру», «Про поліцію», інші правові акти містять в собі норми, які обов'язкові для криміналістів-юристів. Як відомо, криміналістика колись «відбрунькувалася» від кримінального процесу, і тому зв'язок з цією наукою зберігається найтісніший.

Кримінальний процес задає певні рамки дозволеного застосування техніко-криміналістичних, тактичних і методичних засобів і методів. Тому наскільки якісно будуть сформульовані норми КПК, настільки ефективними в практиці їх застосування і будуть рекомендації криміналістики.

На ефективність нормотворчості і, відповідно, криміналістичних рекомендацій робить вплив також і стабільність закону, точність його формулювань, взаємозалежність і системність. Чи потрібно говорити, наскільки нестабільне нині чинне законодавство, скільки проблем породив новий КПК. Щоби не повторювати вже нами зазначене в цьому напрямі [4, с. 207-213], все ж звернемо увагу ще й на таке. На жаль, Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. і певні його процесуальні новели створили юридичні колізії між окремими його положеннями і наукою кримінального права, криміналістикою, кримінальним процесом, кримінологією, іншими юридичними науками, а також колізійні ситуації в правозастосуванні, колізії повноважень і статусів суб'єктів кримінального провадження (суб'єкти кримінального провадження – це ті його учасники, які уповноважені його здійснювати та залучати у цей процес відповідні органи та фізичних осіб).

Передусім зазначимо, що науковці здивовані вітчизняною практикою, коли прийняття КПК, не передували концептуальні розробки нових процесуальних інститутів, незалежні наукові дискусії, критичні виступи вчених і практичних працівників про доцільність окремих процесуальних новел. «Системний аналіз положень КПК України свідчить про те, що його автори на догоду політикам неприпустимо штучно перенесли ті чи інші процесуальні інститути англосакського і континентального права в кримінальне процесуальне законодавство України. Такий підхід привів до негативних наслідків» [5, с. 75]. Тож, про які негативи йдеться.

На багато в чім справедливу думку цитованого автора, скасування органів дізнання, стадії порушення кримінальної справи, деформація статусу слідчого, прокурора, працівників оперативно-розшукових органів, псевдонаукові дефініції в окремих положеннях КПК, призвели до юридичних колізій між процесуальними нормами і чинним законодавством, безкарності злочинців, грубих порушень законності у сфері кримінального судочинства.

Автори і законодавець, на думку В. П. Корж, проявляючи праве неучтво, в окремих положеннях КПК України, замінили науково обгрунтовану термінологію наук кримінально-правового циклу і криміналістики: «злочин» на псевдонаукові дефініції, «кримінальне правопорушення», «кримінальний проступок». «Така формальна, непродумана, помилкова політика влади, правове неучтво і політична кон'юнктура авторів КПК і депутатського корпусу, руйнують наукові школи, правові інститути у сфері конституційного, кримінального, кримінального процесуального права, криміналістики, кримінології, вітчизняні процесуальні традиції, позитивний досвід роботи оперативних, слідчих органів, прокуратури і суду. І як наслідок цього – колізійні ситуації в практичній діяльності слідчих і судових органів, міжгалузеві колізії між кримінальним процесуальним і кримінальним правом, кримінальним процесом і криміналістикою» [5, с. 76].

Що тут скажеж? Справді, науковий аналіз статей в розділах I, II, III, IV, V, VI, VII КПК України свідчить про те, що процесуальні норми зобов'язу-

ють слідчого, прокурора розслідувати «кримінальні правопорушення», а суддю – ухвалювати вирoki за їх вчинення. Однак, діяння у вигляді «кримінальних правопорушень» станом ні на 2012 р., ні на сьогодні (2017 р.) чинним Кримінальним кодексом України не встановлені. Згідно припису ч. 1. ст. 216 КПК України слідчі органів внутрішніх здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених Законом України «Про кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення». Проте, цього закону в Україні донині немає.

Враховуючи, що Кримінальний Кодекс України передбачає поняття, види лише злочину і покарання за вчинення винятково злочину, то необхідно визнати, що в такий спосіб має місце «грубе вторгнення норм КПК в предмет кримінально-правового регулювання» [5, с. 76]. Крім цього відомо й те, що слідчі, прокурори, судді вимушено оперують у складених ними процесуальних документах терміном «кримінальне правопорушення» і посилаються на норми Кримінального кодексу України. Відтак – порушують аксіому: аналогія у сфері кримінального законодавства не допустима. Це стосується й суддів, які, дещо «хитруючи» у вирокх посилаються на вчинення особою «кримінального правопорушення», тоді як в резолютивній частині відмічають визнання особи винуватою у вчиненні злочину, передбаченого конкретною статтею Кримінального кодексу. Отже, «вимушене застосування більше трьох років після прийняття КПК слідчими і суддями псевдонаукової дефініції «кримінальне правопорушення» призводить до системного порушення принципів верховенства права і законності в кримінальному процесі, погіршенню прав підозрюваного і обвинуваченого, неузгодженості і безладом в правозастосовній практиці» [5, с. 77].

Який вихід із цієї непривабливої ситуації? Перший – ухвалити Закон «Про відповідальність за кримінальні злочини, кримінальні проступки». Однак, з цим категорично не погоджується більшість матеріалістів кримінально-правового циклу. Відтак, була б законодавча воля і ця суб'єктивна складова була б переборена.

Проте є причина й серйозніша. Вважають, що цього допускати не можна, хоча б тому що упродовж 2012-2016 років, особи були вже незаконно засуджені судами за вчинення кримінального правопорушення, тобто за діяння, які не передбачені Кримінальним кодексом. Отже, після ухвалення такого Закону, вони резонно мають бути виправдані, у зв'язку з неправильним застосуванням кримінального закону.

Тож, як вважає В. П. Корж, найприйнятнішим способом усунення вказаних юридичних і міжгалузевих колізій є внесення змін до окремих положень КПК України, в яких необхідно викласти термінологію матеріального закону – «злочин» і визнати такими, що втратили силу псевдонаукові «кримінальне правопорушення», «кримінальний проступок». Отож, так чи інакше, після виходу у світ вищезначених нормативних новацій, на кшталт щойно аналізованих, вчені вимушені організовувати наукові конференції,

«круглі столи» тощо. Однак, ініціаторам і любителям нововведень, крім іншого, не треба забувати й те, що поки правозастосувальники витрачають дорогоцінний час на запровадження пропонованих ними реформ, «усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь» (ч. 2 ст. 62 Конституції України). Отже, система правоохорони держави апіорі програє в протистоянні зі злочинністю.

Зрозуміло, що все вищеперелічене чинить безпосередню дію і на свідомість криміналіста (слідчого, прокурора, суддю, адвоката, співробітника оперативного підрозділу тощо). З іншого боку, чимало сучасним правоохоронцям все більше стає притаманною інфантильність, професійна некомпетентність, низький рівень підготовки у вищих учбових закладах. Вивчення судової та слідчої практики засвідчує, що вони майже не обізнані з тактичними прийомами ведення допиту, не вміють формулювати ідентифікаційні і діагностичні запитання експертам, недостатньо володіють навичками планування і взаємодії з іншими підрозділами і службами. Зокрема, на запитання про те, чому вони мало читають, цікавляться криміналістичною і іншою юридичною літературою, практично усі заявляють про те, що у них для цього фізично не залишається часу. Паперова тяганина – різні довідки, картки, звіти, оперативні наради буквально з'їдають увесь робочий час. Поступово професія правника, передусім слідчого і прокурора, з творчої, романтичної та з багатьох інших причин трансформувалась у надмірно формалізовану, нудну, одноманітну і рутинну діяльність. На думку багатьох керівників і викладачів професіоналізм слідчих, оперативних співробітників, прокурорів і суддів неухильно знижується, але це не лише провина наших юристів-практиків, а й їх біда. Причини цього явища кореняться, як мінімум, у недосконалому законодавстві (про що вже частково йшла мова), максимум – у недосконалостях основ сучасного вітчизняного суспільства і держави.

Серед цих недосконалостей є зниження загального рівня освіти в державі і відставання, або навіть відрив, науки від практики. У світлі останніх подій, що відбуваються у міністерстві освіти нашої держави, необхідно в найкоротші терміни навести порядок у спеціалізованих радах з присудження вчених звань. Не будемо узагальнювати, однак безперечним є той факт, що, приміром з криміналістики захищаються і психологи, і математики, і біологи за освітою, безпроблемно стаючи кандидатами і докторами юридичних наук зі спеціальності 12.00.09. А що вже казати про чималу кількість суддів, прокурорів, особливо керівного складу, які не зважаючи на неабияку професійну «занятість», упродовж 3-5 років встигають захищати і кандидатські і докторські дисертації. Нажаль, таких «фахівців», особливо в криміналістиці, стає з кожним роком все більше.

Сьогодні незрівнянно більше, ніж за радянських часів, з'явилося друкованих видань. Однак, якість наукової продукції залишає бажати кращого. Часто наукові статті й інша наукова продукція пишуться для кількості і для «галочки». Навчені на такій навчальній і науковій продукції студенти – май-

бутнє нашої юриспруденції – свідомо приречені на некомпетентність, на місяці, роки перенавчання після отримання диплому про вищу освіту і вступ на посаду за методом «спроб і помилок». Велика частина таких самоуків, що набили «гулі» в перші ж дні, іноді підірвавши здоров'я або зіпсувавши собі репутацію, назавжди втрачають інтерес до професії слідчого і, більше того, нікому зі своїх рідних і знайомих не порадять йти в цю шановану і престижну колись професію.

Доволі часто (і не безпідставно) в літературі останніх років провідні вітчизняні науковці від криміналістичного фаху (В. Г. Гончаренко, А. В. Іщенко, В. Ю. Шепітько, А. В. Журавель, В. В. Тищенко, А. Ф. Волобуєв та інші) обговорюють питання комплексного розуміння ролі криміналістики не лише в професійній діяльності різних категорій юристів, а також у юридичній освіті взагалі. Справді, ця проблема – комплексна [6, с. 49]. І полягає вона не лише в усвідомленні самими криміналістами обсягу своєї науки, загальних тенденцій і перспектив розвитку криміналістики. Вона пов'язана і з детальним аналізом затребуваності положень нашої науки в різних сферах юридичної діяльності і в юридичній освіті. Як цілком справедливо підмічено, ситуація ускладнюється ще й тим, що в документах освітньої сфери компетенції майбутніх юристів класифіковані в більшому з підстав зручних для формального контролю, а не для організації і здійснення процесу навчання. У цьому сенсі більш ніж актуальним є резюмування того, що невміння стандартизувати процес навчання призводить до спроб стандартизувати лише продукт цього процесу.

Саме тому, серед найсуперечливіших тенденції розвитку криміналістики та її розуміння й застосування в соціальній практиці, виокремлюють наступне: на сьогодні немовби вже перемогла думка про важливість криміналістики для юридичної практики, однак державний випускний екзамєн з криміналістики у юридичних вишах, чомусь відсутній; вже визнана актуальність криміналістичного знання чи не для всіх напрямів і видів правозастосовної діяльності, однак має місце поступове зменшення годин на викладання цієї дисципліни; незважаючи на активні теоретичні дискусії у рамках криміналістичної науки, все ж в соціальній практиці та юридичній освіті сприймається вона чомусь лише фрагментарно, навіть попри озвучену констатацію важливості вивчення криміналістики юристами й інших, крім кримінальної, спеціалізацій (цивільної, господарської, адміністративної та, навіть, конституційної правової).

Ще одна проблема – це структурна неоднорідність наукової спеціальності 12.00.09 (кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність).

Раніше ми відзначали, що існує об'єктивна небезпека руйнування єдиного наукового криміналістичного простору на певні складові [7, с. 86-93]. З одного боку «судова експертиза» в назві наукової спеціальності підкреслює практичну важливість криміналістичного знання в соціальній практиці,

але з іншого боку зміщує акценти в розумінні криміналістичної науки у бік положень криміналістичної техніки. З іншого, ця назва претендує на самостійну роль і засвідчує зародження нової науки «експертологія», аналогічно як і «оперативно-розшукова діяльність», не кажучи вже про кримінальний процес, предмети яких понятійно доволі віддалені від предмета криміналістики. Тому, виникає запитання: криміналістика в цій «зв'язці» елементів наукової спеціальності – це складова, самодостатня складова, яка разом з кримінальним процесом цементує цю «зв'язку», чи вже майже небажаний елемент, від якого готові відмовитися «сусіди, які понятійно більше пов'язані з конкретними видами практичної діяльності»? [6, с. 50]

Вважаємо, що виникнення нових наукових структур повинне відбуватися у рамках активної теоретичної дискусії. Відтак, про цілісність системи «криміналістичні знання» необхідно замислитися вже зараз і зміцнити цю систему, за рахунок консолідації понятійного і класифікаційного підходу на міжпредметному рівні, а також за рахунок вдосконалення криміналістичної освіти.

Увесь зміст наукових праць провідних криміналістів свідчить, що криміналістика – це пошуково-слідча (розслідувальна) філософія, передусім, пізнавального та пошукового аспекту будь – якого різновиду юридичної роботи, себто її техніка, тактика і методика. Звідси незрозуміло, чому про адвокатів, нотаріусів, різних інших категорій юристів цивілістичних спеціалізацій, фахівців з різних видів адміністративного розслідування і службових перевірок в державному і недержавному секторі, ми криміналісти, дещо забуваємо в сенсі розгляду їх як суб'єктів використання криміналістичних знань?

І проблема тут не стільки у відсутності наукових праць криміналістів на цю тему. Окремі дисертації, книги і статті не вирішують головну проблему – відсутність методологічних обґрунтувань того, що це, власне, і «полем» для криміналістичних досліджень. Відсутність цих досліджень, тобто бажаного і адекватного сучасним потребам науково-методичного продукту (порад, рекомендацій та їх комплексів – методик), призводить до того, що інтерес суспільства до криміналістики, в більшому регресує, значення цієї науки для суспільства недостатньо акцентоване (зрозуміле), у тому числі й організаторами вищої юридичної освіти.

Про криміналістичну освіту необхідно наголосити окремо. У своїй основі ця сфера вітчизняної науки, на противагу іншим, не лише формує у правника криміналістичну обізнаність і криміналістичний стиль його майбутньої діяльності. Вона, з одного боку і, зокрема, є одним із засобів комплексно-фахового навчання криміналістичним знанням студентів-правників, а з іншого – своєрідним інструментом для запровадження цих знань у багатоаспектне юридичне середовище, а також суміжні соціальні сфери. Усім змістом навчання, криміналісти-освітяни повинні доводити науковому, освітньому і адміністративному співтовариству, що пропегована ними наука,

крім іншого, вчить методичним і тактичним схемам роботи в різних видах юридичної діяльності.

За об'єктивного підходу треба визнати, що саме криміналістика безпосередньо формує і закріплює визначальні професійні аналітичні здібності юриста, його спектр якостей від елементарної здатності осмислювати навколишню реальність, події, процеси і до володіння закономірностями спеціалізованого аналізу доказової інформації, що поступає, і ситуацій, що весь час і, як правило раптово, виникають в роботі юриста. Формування цих здібностей, так чи інакше, проходить через певні етапи. Власне, їх зміст і є особливою дидактичною криміналістичною тактикою та методикою. На перший погляд, кваліфікаційні здібності юриста формуються не криміналістами. Однак, саме вони у взаємодії з викладачами логіки і юридичної психології створюють аналітичні передумови для формування в майбутнього правника здатності співставляти кваліфікаційні ознаки діяння з обставинами, що склалися, і формулювати оцінно-кваліфікаційні висновки за результатами розслідування, в широкому розумінні цього явища.

Процедурні здібності юриста здебільшого повинні формуватися саме криміналістами. Вони полягають в умінні юриста приймати і реалізовувати методичні і тактичні рішення, здійснювати дії у рамках певних професійних процедур. Значна частина процедурних здібностей ґрунтується на аналітичних компетенціях і на елементарному умінні думати, зіставляти, порівнювати інформацію, що поступає. Процедури розробки версій, планування розслідування, аналізу чималого обсягу документів, матеріалів кримінального провадження або цивільної, господарської, адміністративної справи з точки зору допущених помилок або умисно закладеної фальсифікації, проведення дій в умовах тактичного ризику, застосування професійної хитрості для викриття правопорушника – це процедури, що вимагають серйозної інтелектуальної основи у суб'єкта їх застосування. Звичайно, певна частина цих процедур простіша з точки зору необхідності попереджувального аналітико-інтелектуального передбачення і поточного контролю рефлексії.

Вважаємо, що «криміналістичний чинник» вже на часі розцінювати як важливий елемент юридичної педагогіки. Криміналістичне навчання – це прищеплення уміння в усьому бачити головне, ключове. Інформаційна складова практичної діяльності може містити незрозумілі та суперечливі елементи. Завдання суб'єкта володіння криміналістичним знанням полягає в тому, щоб виокремити наявні незрозумілості і сформулювати запитання, відповіді на які допоможуть їх локалізувати й усунути. Лише після цього необхідно сформувати тактико-методичний алгоритм отримання відповідей на поставлені запитання і врахувати можливі помилки і труднощі на цьому шляху. Такий підхід дозволяє по-новому поглянути на роль криміналістики в юридичній освіті, а також накладає більш високі вимоги на тих, хто викладає криміналістику у навчальних закладах.

Актуальним і до кінця не дослідженим залишається питання про шляхи формування криміналістичного стилю мислення як основи ухвалення рішення в тій або іншій ситуації практичної діяльності юриста. Альтернативою є дещо оманливий розрахунок, спочатку викладача, а згодом і відповідного адміністративного керівника на те, що формуванню методичного і тактичного стилю роботи юриста допоможе його підсвідоме розуміння можливого алгоритму прийняття рішення і оптимальної послідовності дій на підставі навчально-методичного міксу, який йому пропонується у навчальному закладі. Зрозуміло, що в сучасному учбовому матеріалі з криміналістики акцент зроблено на головних аспектах перебігу кримінального провадження, передусім, на проведенні окремих слідчих (розшукових) чи судових дій. Тому, цілком закономірно виникає запитання, а чим, власне, взмозі збагатити криміналістика тих юристів, які не підуть шляхом кримінальної процесуальної спеціалізації? Відповідь, як видається, знаходиться в площині розуміння співвідношення термінів «методика» і «тактика» дій (рішень) стосовно розуміння терміну «розслідування» в значенні «слідувати по слідах», а також з'ясуванні усіх обставин відповідної юридичної події, усіх обставин порушення затвердженого порядку, норми і т. п., яким повинен був слідувати можливий правопорушник тощо.

Методичний зміст роботи розпочинається з розуміння юристом необхідності вчинити дії з метою перевірки вірогідності порушення норми права, зі спроби розібратися що саме порушено, що не відповідає нормальному ходу подій і т. і. Це, наприклад, може виражатися в отриманні відповідей на питання, що порушено в речовій обстановці, в документах, в документообігу (технології), в порядку управління, в домовленостях, що раніше відбулися, і т. д. У разі встановлення очевидних ознак «невідповідності» суб'єкту «розслідування», необхідно усвідомити (зрозуміти), що необхідно зробити для того, щоб встановлені ознаки невідповідності були належно зафіксовані, досліджені, проаналізовані і використані в роботі стосовно дослідження (розумій – по розслідуванню) обставин події, що конкретно вивчається юристом. Методичний зміст роботи із цього розслідування, завершується визначенням вичерпного переліку напрямів роботи і конкретних заходів, які необхідно виконати в його межах. У цьому сенсі можна стверджувати, що методика розслідування як спрямованість роботи завершується там, де припиняється (вичерпується) методичне планування роботи. Відновлення методичного змісту діяльності із розслідування можливе у тому випадку, якщо виникають ознаки її неефективності, помилковості або з'являються ознаки протидії розслідуванню. У цьому випадку має бути запущена методика пошуку помилок в раніше прийнятих і реалізованих рішеннях, а також застосована методика нейтралізації і подолання протидії розслідуванню.

Тактичний зміст роботи завжди знаходиться у рамках того, що заплановано на методичному рівні. Тактика (себто як, яким способом тощо проводити запланований захід) обумовлена методикою. Відносна самостійність

тактики полягає в тім, що після методичного рішення про необхідність проведення тактичної дії головним, з тактичної точки зору, стає не методичне рішення, наприклад, про проведення обшуку в офісі економіко-кримінальної структури або встановлення спостереження за конкретним співробітником в офісі організації, а сукупність умов що впливають на ефективність проведення певної тактичної дії. У цьому сенсі сукупність тактичних умов роботи, досвід минулої аналогічної діяльності, наявні методичні розробки стають своєрідним методичним орієнтиром для тактичного рівня діяльності стосовно аналізованого розслідування. Саме тому ми ведемо мову не просто про методику розслідування протиправної події і тактику проведення окремої дії, а маємо на увазі те, що методика роботи, її можливості зумовлюються наявним тактичним арсеналом розслідування, а тактичні засоби розслідування можуть бути реалізовані у рамках певної методики.

Стосовно діяльності різних категорій юристів в криміналістичних наукових працях цілком доречним є застосування таких понять як «методична схема діяльності (методичний алгоритм)», «тактична схема діяльності (тактичний алгоритм)». Деталізація цього підходу призводить до розуміння того, що цілком виправдано застосовувати термін «тактико-методичний алгоритм», який може використовуватися як в науково-методичному, так і в дидактичному значенні.

Перелік посилань

1. *Гончаренко В. Г.* Методологічні проблеми вчення про предмет криміналістики // Актуальні проблеми криміналістики: матеріали міжнар. наук. – практ. конференції Харків, 25 – 26 вересня 2003 р. Харків, 2003. С. 11- 13.
2. *Александров А. С.* Семь смертных грехов современной криминалистики [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://iuaj.net/node/342#comment-11>. Опубліковано Anrc у Чт., 20/05/2010 - 09:28.
3. *Когутич І. І.* Щодо викладу професором О.С.Александровим “суперечностей та проблем” сучасної криміналістики // Актуальні питання реформування правової системи України: зб. наук. ст.. за матеріалами VIII Міжнар. наук.-практ. конф. Луцьк, 17-19 червня 2011 р. Луцьк, 2011. С. 290-292.
4. *Когутич І. І.* Новації криміналістики під впливом КПК України // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: мат-ли XXII звітної наук. - практ. конф. (4 - 5 лютого 2016 р.): у 2-х ч. Львів, 2016. Ч.2. С. 207-213.
5. *Корж В. П.* Проблемы развития криминалистики в условиях реализации уголовного процессуального законодательства Украины // Современная криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 90-летию со дня рождения Н. П. Яблокова. Москва, 22 декабря 2015 г. / ред.-сост. М. А. Лушечкина. Москва, 2015. С. 75-78.
6. *Журавлев С. Ю.* Криминалистическая методика и тактика: контекст современного понимания роли криминалистики в юридической деятельности и юридическом образовании // Современная криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 90-летию со дня рождения Н. П. Яблокова. Москва, 22 декабря 2015 г. / ред.-сост. М. А. Лушечкина. Москва, 2015. С. 49-53.

7. Козутич І. І. Отдельные проблемные вопросы отечественной криминалистики // Криминалістика і судова експертиза: міжвід. наук.-метод. зб. / Мінюст України, КНДІСЕ; редкол.: А. В. Янчук, О. М. Олійник, О. Р. Рувін та ін. Київ, 2015. Вип. 60. С. 86-93.

О КРИМИНАЛИСТИКЕ, ОТДЕЛЬНЫХ ЕЕ ТЕНДЕНЦИЯХ И ПРОБЛЕМАХ

И. И. Козутич

В статье проанализированы проблемы и тенденции дальнейшего развития, дидактики и совершенствования отечественной криминалистики, как и противоречивое влияние на нее отдельных положений действующего Уголовного процессуального кодекса Украины. Так отмечено, что в криминалистике наметились отдельные не совсем привлекательные тенденции и процессы. Немало ее исследователей и разработчиков начали излишне увлекаться методологическими основами этой науки, часто прослеживается определенная погоня за наукообразностью, имеет место мода на то, чтобы простое усложнить, вместо того, чтобы сложное упростить. Кроме этого, начала и, к сожалению, продолжает происходить определена кадровая перестройка, обусловленная тем, что немало преподавателей, ученых, аспирантов, практических работников пошло в бизнес, политику и другие сферы жизнедеятельности.

Ученые удивлены отечественной практикой, когда принятию УПК не предшествовали концептуальные разработки новых процессуальных институтов, независимые научные дискуссии, критические выступления ученых и практических работников о целесообразности отдельных процессуальных новелл. Анализ положений УПК Украины свидетельствует о том, что его авторы в угоду политикам недопустимо искусственно перенесли те или другие процессуальные институты англосакского и континентального права в уголовное процессуальное законодательство Украины. Такой подход привел к многочисленным негативным последствиям.

Да, отмена органов дознания, стадии возбуждения уголовного дела, деформация статуса следователя, прокурора, работников оперативно-розыскных органов, псевдонаучные дефиниции в отдельных положениях УПК привели к юридическим коллизиям между процессуальными нормами и действующим законодательством, безнаказанности преступников, грубым нарушениям законности в сфере уголовного судопроизводства. Кроме этого прослеживается снижение общего уровня образования в государстве и отставание науки от практики. В свете последних событий, которые происходят в министерстве науки и образования нашего государства, необходимо в кратчайшие сроки навести порядок в специализированных советах по присуждению ученых званий. В настоящее время больше, чем когда-либо, появилось печатных изданий. Однако качество научной продукции оставляет желать лучшего.

Достаточно часто в литературе последних лет ведущие отечественные ученые от криминалистической профессии (В. И. Гончаренко, А. В. Ищенко, В. Ю. Шепитько, А. В. Журавель, В. В. Тищенко, А. Ф. Волобуев, В. В. Лысенко и другие) обсуждают вопрос комплексного понимания роли криминалистики не только в профессиональной деятельности разных категорий юристов, а также в юридическом образовании вообще, ведь эта проблема – комплексная. И заключается она не только в осознании самими криминалистами объема своей науки, общих её тенденций и перспектив развития. Она связана и с детальным анализом востребованности положений нашей науки в разных сферах юридической деятельности и в юридическом образовании. В этом смысле особенно актуальным является резюмирование того, что неумение стандартизировать процесс учебы приводит к попыткам стандартизировать лишь сам продукт этого процесса.

Актуальным и до конца не исследованным остается вопрос о путях формирования криминалистического стиля мышления как основах принятия решения в той или другой ситуации практической деятельности юриста.

CRIMINALISTICS, ITS PARTICULAR TRENDS AND ISSUES

I. Kohutych

The article covers analysis, development trends, didactics and progress of the national criminalistics, as well as questionable influence of certain provisions of the applicable Criminal Procedure Code. According to the article, quite ambiguous tendencies and processes started to happen in the criminalistics. Its numerous researchers and developers began to take a great interest of the methodological grounds of this science, more often academic likeness is taking place; there is a tendency to overcomplicate simple things instead of making the complex issues simpler. More over there has been a professional shift caused by the situation that a lot of lecturers, academics, academic fellows and practitioners had left for commercial projects, politics and other sectors.

The academics are surprised by the native legislator's practice when the Criminal Procedure Code's adoption the conceptual developments of new institutional foundations were not preceded as well as the independent academic discussions, critical address of academics, etc. The analysis of provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine proves that its authors, to please politicians, overly introduced some procedural practices of the Anglo-Saxon and continental legal systems into the criminal procedure of Ukraine. This approach has led to numerous negative consequences. Therefore, the abolishment of inquiry bodies, stages of criminal case trial, deformation of the investigator's status, as well as the prosecutor's status, officers of investigative bodies, pseudo-academic definitions in certain provisions of the Criminal Procedure Code (CPC) have entailed to legal conflicts between the procedure provisions and applicable law, subterfuge, severe violations of law within criminal judiciary. There is also impairment of the general level of education and a distance between science and practice. Currently printed media has emerged more than in the Soviet times; however its quality leaves much to be desired.

In the research literature of the recent times the nationally top scientists of criminal sciences (V. H. Honcharenko, A.V. Ischenko, V. Yu. Shepitko, A.V. Zhuravel, V.V. Tyshchenko, A.V. Volobuiev and others) have discussed the issue of comprehensive understanding of criminalistics' role not just within professional activity of various categories of lawyers, but also within legal education in general, as this problem is comprehensive. The issue is not just an apprehension by criminalists of the science's scope, general trends and development perspectives. It is related to the detailed analysis of the science's demand in various legal activities and legal education as well. It is fair to say that the situation is exacerbated by the fact that educational documents, competence of the future lawyers are arranged mainly upon the principle of the formalistic control, instead of dedicated to organizing and maintaining the education process. In this regard, it is more important to summarize that inability to streamline education leads to attempts to standardize just the product of this process.

It is vitally important and it has not been completely examined the matter of courses of maintaining criminalistics pattern of thinking in either situation of practice. Practical activity of a lawyer remains topical and not fully investigated about the ways of forming a criminalistic style of thinking as the basis for making a decision in one or another situation.

УДК 343.98

М. Г. Щербаковський
доктор юридичних наук, доцент
професор кафедри кримінально-правових дисциплін

Харківський національний університет внутрішніх справ

НАПРЯМКИ ВИКОРИСТАННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті розглядаються напрями використання судових експертиз під час розслідування злочинів. Автор виокремлює кримінально-правовий, кримінально-процесуальний, криміналістичний та кримінологічний аспекти застосування висновків експерта у кримінальному провадженні.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство України (статті 85, 86, 98, 99 КПК України та інші) застосовує термін «використання доказів», проте законодавець не розкриває зміст цього поняття, а також не виділяє в структурі процесу доказування окремим елементом (стадією, етапом) використання доказів (ч. 2 ст. 91 КПК України). Розвиваючи теорію доказів М. А. Погорельський доводить, що єдиний процес доказування складають два послідовних етапи – спочатку докази отримуються, а потім настає заключний етап – їх використання для обґрунтування процесуальних рішень у кримінальному провадженні [1, с. 21]. Слід погодитися з думкою науковця й додати, що отримана під час проведення слідчих (розшукових) дій інформація може перетворюватися не тільки у докази та бути підставою процесуальних рішень, але й застосовуватися в інших цілях. Наведене повністю стосується судових експертиз, використанню яких у розслідуванні злочинів присвячені численні публікації. Аналіз спеціальної літератури показує, що висновки експертів мають різновекторні напрями використання, що вимагає їх узагальнення й упорядкування. В зв'язку з наведеним, ціллю статті є розгляд різноманітних аспектів застосування висновків експертів під час кримінального провадження.

У визначенні сутності використання доказів найбільш удалим, на наш погляд, видається запропонований Р. С. Белкіним термін «оперування», оскільки він повною мірою відбиває всю широту можливостей, яка відкривається перед слідчим стосовно застосування доказів, які є в його розпорядженні [2, с. 25]. Слід уточнити, що в процесі розслідування злочинів отримана процесуальними засобами інформація перетворюється не тільки у докази, але має й орієнтовний характер. Таким чином, за змістом використання розуміється як логічна так і практична діяльність, яка полягає в оперуванні доказовою та орієнтуючою інформацією. Загальні цілі використання доказів, під час розслідування злочинів, частково розглянуті А. Р. Белкіним [3, с. 307], а судових експертиз – С. П. Лаптою [4, с. 16-17]. Вважаємо, що поз-

начені науковцями положення не мають чіткого логічного підґрунтя та вимагають подальшої деталізації і розробки. Розглянемо можливості використання висновку експерта під час розслідування злочинів [5, с. 317-336].

Використання експертиз у кримінально-правовому аспекті.

Як і будь-яка поведінка людини, злочин характеризується двома групами ознак: суб'єктивними, які визначають психічний, вольовий процес поведінки, та об'єктивними, що виражені поза формою поведінки, це конкретні дії (бездіяльність) суб'єкта, котрі спричиняють зазначені в кримінальному законі наслідки. Обидві складові можуть бути встановлені із використанням спеціальних знань у формі судової експертизи. Експертному дослідженню підлягає не лише обстановка місця події та її складові елементи, сліди тощо, а і механізм поведінки суб'єкта, який діяв у цій обстановці. Злочинне діяння досліджується в динаміці через розкриття поведінки злочинця та інших учасників події. Матеріальна обстановка злочину, узятя у системно-структурному відношенні дозволяє розглянути подію, що відбулася, як у її цілісній картині, так і за окремими елементами. Отже, стає очевидною значущість експертних досліджень для встановлення ознак складу злочину. Значення експертних досліджень визначається не лише тим, що вони розкривають зміст злочинних дій, а й тим, що, досліджуючи «механізм» поведінки особи в певній обстановці, вони дозволяють уявити роль суб'єкта під час розслідування групових злочинів, виявити характерні особливості його діяльності, яка складається з різних дій, їх послідовність і цілеспрямованість. Дослідження експертами окремих складових речової обстановки місця події, а також особи злочинця дозволяє кваліфікувати злочин, встановити в певних випадках об'єкт, предмет, об'єктивну сторону, суб'єкта та суб'єктивну сторону складу вчинених злочинів [6, с. 98].

Використання експертиз у кримінально-процесуальному аспекті.

Висновки експертів використовуються, найчастіше, для отримання нових, раніше невідомих доказів про обставини злочину. Крім того, на основі отриманих експертом даних здійснюється й перевірка наявних доказів: показання підозрюваного, потерпілого, свідка, результати слідчого експерименту та ін. Важливу роль відіграє експертиза у перевірці матеріалів, отриманих під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, з метою їх подальшого використання у кримінально-процесуальному доказуванні. Одним із проблемних питань використання у доказуванні результатів негласних слідчих (розшукових) дій є встановлення достовірності даних, які містяться у матеріалах, отриманих за допомогою технічних засобів. У ч. 3 ст. 266 КПК України прямо вказано, що носії інформації та технічні засоби, за допомогою яких отримано інформацію під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, можуть піддаватися експертному дослідженню. Вказане стосується, насамперед, аудіо-, відеозаписів та фотознімків. Допустимість таких матеріалів буде прямо залежати від висновку експерта про те, чи піддавалися фотознімки монтажу, чи зазнавала змін фонограма, чи є ознаки механічного або елек-

тронного монтажу на фонограмі, чи одночасно проводився запис відео- і аудіоінформації на відеофонограмі і т. ін.

Ще одним напрямом використання висновку експерта є формування комплексів доказів, які відрізняються у сторін обвинувачення і захисту. На основі перевірки та оцінки доказів, представлених обвинуваченням і захистом, а також додатково отриманих фактичних даних у тому числі за допомогою експерта суд формує свою самостійну систему доказів, що є підставою судового рішення і знаходить вираження в судовому вирокі або ухвалі. Комплекси доказів можуть формуватися:

а) за предметом доказування: стосовно події злочину в цілому (вбивство, зґвалтування і т. ін.), наприклад, сукупність різних експертиз, що встановлюють знаряддя злочину, контакт з потерпілим, механізм нанесення ушкоджень; стосовно окремих обставин злочину (встановлення місця, часу, знаряддя злочину, становища підозрюваного, розміру матеріальних збитків і т. ін.);

б) за однорідністю доказів: використанням різних експертиз, наприклад, доведення факту перебування підозрюваного в певному місці показаннями свідків, а також результатами експертиз; використанням однорідних доказів, наприклад, факт виконання тексту в документі певною особою встановлюється за допомогою почеркознавчої, авторознавчої, дактилоскопічної експертиз.

Важливим напрямом використання висновків експерта є обґрунтування процесуальних рішень, які є головною, визначальною ланкою правозастосовної діяльності. Використанням результатів експертних досліджень в процесуальних рішеннях є відображення у відповідних правозастосовних актах оціненої й перевіреної інформації, встановленої експертом. В процесуальному документі (ст. 110 КПК України) повинно не тільки вказувати на проведення експертизи, а й наводити оцінені, перевірені та прийняті як доказ встановлені експертом факти, що стосуються кримінального провадження та які обґрунтовують прийняте уповноваженою особою процесуальне рішення [7, с. 20]. У постановках слідчого або ухвалах суду, слідчого судді процесуальне рішення на підставі результатів експертного дослідження може торкатися: проведення слідчої (розшукової), судової дії, нової експертизи стосовно того ж предмету та об'єктів як у попередньої експертизи (повторної експертизи) або відносно іншого предмету та об'єктів; допиту експерта для роз'яснення, уточнення, доповнення наданого висновку; консультації та роз'яснення спеціаліста; закриття кримінального провадження; звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, їх продовження, зміни чи припинення; витребування речей, документів, відомостей, висновків ревізій та актів перевірок та ін.

Використання експертиз у криміналістичному аспекті.

Одним із напрямів застосування експертиз в кримінальному провадженні є висування версій та їх перевірка на підставі результатів експертного

дослідження. На основі доказової та орієнтуючої інформації, одержаної в результаті провадження експертизи, можуть висуватися версії щодо фізичних, соціальних, професійних властивостей невідомого злочинця, суб'єктивну та об'єктивну сторону злочину, зокрема, про такі елементи механізму злочинної події, як місце, час, обставини, знаряддя, зброя, спосіб вчинення злочину, тощо. На підставі орієнтуючої інформації обґрунтовуються розшукові версії, направлені на пошук особи, яка вчинила злочин [8, с. 8]. Одним із способів перевірки версій є висновки експертів, за допомогою яких підтверджуються або спростовуються наслідки, які витікають із висунутих слідчим припущень.

Наступним напрямком використання результатів експертиз є моделювання та реконструкція окремих об'єктів, предметів, процесів, явищ, пов'язаних із подією злочину. Моделювання розглядається як метод пізнання, дослідження об'єктів, в основу якого покладено процес побудови, аналізу та використання моделей цих об'єктів [9, с. 80]. Під час моделювання, слід враховувати те, що дані, отримані під час експертного дослідження моделі, безпосередньо характеризують не оригінал, а модель, при тому, що ціллію дослідження є оригінал. Встановлена експертним дослідженням моделі інформація стосовно явищ, предметів, осіб причетних до злочину може використовуватися з метою: відтворення обстановки місця події, яка існувала до, в момент або після події злочину і піддалася зміні в результаті впливу різноманітних причин (дії осіб, природних явищ, певних речей); реконструкції предметів, зокрема і тих, які були піддані повному або частковому знищенню в результаті цілеспрямованої діяльності злочинця, сторонніх осіб, випадкових або природних чинників (зброя, транспорт, інструменти, будівлі або їхні частини); моделювання зовнішності людини, виду, типу взуття, транспортного засобу, знаряддя злочину та інших предметів за оставленими слідами-відбитками; моделювання психологічних властивостей злочинців; встановлення прижиттєвої зовнішності потерпілого (статі, росту, будові тіла, віку та ін.); відновлення кримінальної ситуації, що виникла в момент вчинення злочину (безпосереднє місце вчинення злочину; взаємне розташування предметів або певних осіб на місці події; дії учасників; рух транспортних засобів; напрямок пострілу тощо); встановлення механізму злочинів техногенного характеру, пов'язаних із професійною діяльністю, економічних злочинів та ін.

Найважливішим напрямком застосування експертних висновків є ідентифікація осіб та предметів, пов'язаних зі злочиним. У процесі розслідування злочинів, особливе значення мають обставини, які вказують на зв'язок конкретної особи чи предмета з розслідуваною подією. Встановлення такого зв'язку, виявлення невідомих осіб, причетних до злочину, а також застосовуваних ними знарядь і засобів вчинення злочину здійснюється різними способами, серед яких важливішим є експертна ідентифікація. Експертна ідентифікація є елементом, складовою частиною судової (судово-слідчої) ідентифікації, яка має своєю кінцевою метою ототожнення конкретної особи (як пра-

вило, підозрюваного, а в деяких випадках потерпілого). Акт експертної ідентифікації виступає зазвичай у загальному процесі судової ідентифікації в якості проміжного етапу, а її об'єкти – як проміжні об'єкти процесу ототожнювання.

Однією з важливих цілей використання висновків експертизи є подолання протидії розслідуванню у формі приховування злочинів, яке здійснюється шляхом приховування, знищення, маскування або фальсифікації слідів злочину, їх носіїв, слідів злочинця [10, с. 184]. Зазначимо, що використання висновків експертів для викриття приховування злочинів і їх роль у боротьбі з протидією розслідуванню досліджені в літературі не достатньо. На нашу думку, можна говорити про два способи виявлення за допомогою експертиз приховування слідів злочинів: а) безпосередній, коли експертним дослідженням встановлюються знищені сліди злочину; б) опосередкований, коли встановлюються обставини, що спростовують показання свідків, підозрюваного тощо.

У межах криміналістичного аспекту, слід виділити можливість використання даних експертизи для планування розслідування в цілому або окремої слідчої (розшукової) дії. У криміналістичному сенсі планування являє собою розумовий процес, що полягає у визначенні завдань слідчого, найбільш ефективних способів і засобів їх розв'язання в оптимальні терміни [11, с. 87]. Можна з упевненістю стверджувати, що результати експертних досліджень виступають у процесі планування як «вихідні» дані, підстави цієї діяльності, за допомогою яких можна визначити мету проведення окремої слідчої (розшукової) дії або послідовно здійснених декількох слідчих (розшукових) дій, що складають тактичну операцію. Враховуючи зміст одержаних експертних даних, слідчий визначатиме умови проведення, технічні засоби, склад учасників (поняті, спеціаліст), місце і строки виконання слідчої (розшукової) дії, вибирає тактичні прийоми її провадження.

Використання експертиз в кримінологічному аспекті.

Результати експертних досліджень використовуються з профілактичною метою для встановлення обставин, що сприяли вчиненню злочинів. І. Я. Фрідманом показано, що змістом експертно-профілактичної роботи є дві складові: надання експертної допомоги правоохоронним органам у виявленні на основі спеціальних знань фактів, що мають криміногенне значення, тобто таких, які сприяли або могли сприяти вчиненню злочинів, та розробка рекомендацій по усуненню встановлених криміногенних фактів [12, с. 23]. Цілком очевидно, що на основі використання спеціальних знань експерта можна встановити криміногенні чинники, що стосуються об'єктивної сторони злочинів. Незважаючи на відсутність у чинному КПК України норми, яка б зобов'язувала слідчого, прокурора встановлювати причини і умови, що сприяли вчиненню злочину, нормативними документами Міністерства юстиції України прямо передбачено встановлення обставин, що сприяли (могли сприяти) вчиненню злочину, під час проведення інженерно-технічних, еко-

номічних, товарознавчих, екологічних, військових експертиз [13]. Великий та різноманітний перелік обставин, що сприяють вчиненню злочинів, встановлюється під час провадження криміналістичних експертиз. Вважаємо, що напрямок, пов'язаний із профілактикою злочинів, повинний розвиватися в межах судово-експертної діяльності.

Особливої соціальної цінності експертній профілактиці додає прогностичний напрям, оскільки, щоб ефективно протидіяти злочинам, необхідно вивчати й прогнозувати появу нових їх різновидів [14, с. 168–169]. В переліку завдань профілактичного характеру, які можуть вирішуватися експертами, важливе місце повинні займати розробки, котрі спрямовані на прогнозування в кримінологічному аспекті обставин, що сприяють вчиненню злочинів. Вважаємо, що в теперішній час профілактична робота експертів державних спеціалізованих установ по встановленню обставин, що сприяють вчиненню злочинів, повинна бути відтворена.

Зазначені напрями використання судових експертиз не є вичерпними, а розширення спектру судових експертиз, вдосконалення їх наукових і методичних основ неминуче призведуть до збільшення й різноманітності напрямів їх використання під час розслідування злочинів.

Перелік посилань

1. *Погорецький М. А.* Актуальні питання теорії доказів // Докази і доказування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (до 75-річчя з дня народження доктора юридичних наук, професора М. М. Михеєнка): матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6-7 грудня 2012 р.). Харків, 2013. С. 15–22.
2. *Белкин Р. С.* Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики. Москва, 1970. 130 с.
3. *Белкин А. Р.* Теория доказывания в уголовном судопроизводстве. Москва, 2007. 528 с.
4. *Лапта С. П.* Правові та наукові основи використання судових експертиз при розслідуванні злочинів : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харківський нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2006. 227 с.
5. *Шербаковський М. Г.* Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Харківський нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 596 с.
6. *Исаев А. А.* Роль судебной экспертизы в квалификации преступлений: дис. ... д-ра юрид. наук; 12.00.08, 12.00.09 / Казах. нац. гос. ун-т им. Аль-Фараби. Алматы, 1998. 335 с.
7. *Зеленецкий В. С., Глинская Н. В.* Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе Украины. Харьков, 2006. 336 с.
8. *Гетьман Г. М.* Моделирование особи невідомого злочинця (криміналістичні засоби, методи та технології): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2015. 21 с.
9. *Лукашевич В. Г., Юнацький О. В.* Моделирование у криміналістиці та пізнавальній діяльності слідчого: монографія. Київ, 2008. 184 с.
10. *Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О.* Настільна книга слідчого. Київ, 2007. 728 с.
11. *Литвинов А. Н.* Прогнозирование и планирование в криминалистике. Москва, 2004. 160 с.

12. Фридман И. Я. Судебные экспертизы и вопросы предупреждения преступлений: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1974. 40 с.
13. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 № 53/5; в ред. Наказу Мініюсту України від 27.07.2015 № 1350/5 [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98.
14. Криміналістична профілактика економічних злочинів: посібник / за ред. В. А. Журавля. Харків, 2006. 236 с.

НАПРАВЛЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

М. Г. Щербаковский

В статье показано, что использование доказательств, в том числе заключения эксперта, является заключительным этапом доказывания. «Использование» определяется как оперирование доказательственной и ориентирующей информацией в процессе расследования преступлений. Автором выделяются уголовно-правовой, уголовно-процессуальный, криминалистический и криминологический аспекты использования судебных экспертиз при расследовании преступлений.

В уголовно-правовом аспекте, судебные экспертизы используются для установления объекта, предмета, объективной стороны, субъекта, субъективной стороны преступления. Установление элементов состава преступления, основывается на исследовании места происшествия, следов преступления, механизма поведения участников преступного события.

В уголовно-процессуальном аспекте, судебные экспертизы используются с целью получения новых доказательств; формирования комплексов доказательств сторонами обвинения, защиты и судом; обоснования процессуальных решений. Экспертному исследованию обязательно подвергаются носители информации, полученной при проведении негласных следственных действий, для установления ее достоверности. Комплексы доказательств формируются по предмету доказывания либо по однородности доказательств. В процессуальных документах должны быть указаны установленные экспертом факты, которые обосновывают принятое уполномоченным лицом процессуальное решение.

В криминалистическом аспекте судебные экспертизы используются с целью: выдвижения и проверки версий относительно субъекта преступления, элементов механизма преступления; моделирования и реконструкции объектов, предметов, явлений, связанных с событием преступления; идентификации лиц и предметов; преодоления противодействия расследованию; планирования расследования в целом или отдельного следственного действия. На основании результатов экспертного исследования моделируется личность неизвестного преступника и выдвигаются розыскные версии, направленные на его поиск. Экспертная идентификация направлена на установление связи конкретного предмета или лица с событием преступления. С помощью эксперта непосредственно или опосредовано выявляются скрытые следы преступлений. Результаты экспертизы являются исходными данными для планирования расследования в целом или следственных действий.

В криминологическом аспекте судебные экспертизы используются для установления обстоятельств, которые способствовали совершению преступления; разработки рекомендаций по устранению криминогенных факторов; прогнозирования появления новых видов преступлений. Автор подчеркивает, что несмотря на отсутствие в действующем уголовном процессуальном кодексе нормы об установлении причин и условий, которые способствовали совершенствованию преступления, это направление должно развиваться в судебно-экспертной деятельности.

DIRECTIONS FOR THE FORENSIC ENQUIRY USE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

M. Scherbakovskiy

The article shows that the use of evidence, including the expert's proof, is the final stage of proof. The "Use" is defined as the handling of evidence and guidance information in the crime investigation. The author outlines the criminal and law, criminal and procedure, forensic and criminological aspects of forensic enquiry in crime investigation.

Forensic enquiries are used to establish the object, project, objective side, subject and crime subjective side. The establishment of the elements of the offense is based on the scene investigation, traces of evidence and the mechanism of behavior of criminal event participants.

In the criminal and legal procedure the forensic enquiry is used for the purpose of receiving the new evidence; for the formation of complexes of the prosecution evidence by defense and court; justification of procedural decisions. The data carriers received at carrying out secret investigative actions are necessarily exposed to the forensic investigation to establish its validity. Complexes of evidence are formed by the subject of proof or by the evidence homogeneity. The established expert facts which justify the decision taken by the authorized person of the procedural decision should be stated in the procedure documents.

In the forensic aspect the forensic enquiries are used for the purpose of: suggestion and verification regarding the subject of crime, crime mechanism elements; modeling and reconstruction of the projects, objects and phenomena associated with the crime; the identification of persons and objects; overcoming of counteraction to investigation; planning the investigation as a whole, or as an individual investigation. Based on the results of the forensic report the identity of an unknown offender is modulated and the advance search versions are forwarded. The expert identification aims at establishing a connection between a certain object and person with the crime. The hidden traces of the crimes are identified directly or indirectly by the expert. The forensic report is the initial data for planning the investigation in general or for the investigative actions.

In the criminological aspect the forensic enquiries are used for establishing the circumstances that contributed to the commission of a crime; the development of the recommendations on the criminogenic factors elimination; forecasting of the new types of crime emergence. The author emphasizes that despite of the absence in the current criminal procedure code the rules of establishing the causes and conditions that contributed to the improvement of a crime, this area should be develop in forensic activities.

УДК 343.98

О. Г. Рувін
доктор юридичних наук,
директор інституту

Т. Д. Голікова
заступник директора інституту

А. О. Полтавський
помічник директора інституту

Ю. Б. Ірхін
кандидат психологічних наук,
завідувач відділу

А. Л. Ованнісян
кандидат філологічних наук,
заступник завідувача відділом

С. О. Шимановський
завідувач лабораторії

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

КОДЕКС ПОВЕДІНКИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ УКРАЇНИ ЯК ОДНА ІЗ УМОВ ЧЛЕНСТВА В ENFSI

У статті висвітлено напрямки діяльності державних спеціалізованих установ України, що здійснюють судово-експертну діяльність, з інтеграції у міжнародні судово-експертні організації, зокрема, ENFSI, через їх акредитацію на відповідність вимог міжнародних стандартів систем управління якістю, гармонізованих в Україні. На практичному прикладі показано необхідність розробки та введення в дію Кодексу поведінки судового експерта як одного з елементів удосконалення судово-експертної діяльності держави.

У 2014 році Україною укладено Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом, яку в тому ж році ратифіковано Верховною Радою України. Однією з цілей асоціації є посилення співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод [1]. У рамках цієї діяльності, одним із завдань є поступова інтеграція державних спеціалізованих установ України, що здійснюють судово-експертну діяльність, у міжнародні судово-експертні організації. Однією з таких організацій є Європейська мережа судово-експертних установ (далі – ENFSI), членами якої є понад 50 інституцій з понад 30 країн світу,

більшість з яких є членами Європейського Союзу або кандидатами до вступу в співтовариство.

При цьому, слід зазначити, що останнім часом світовою тенденцією є визначення у підприємств, організацій, установ відповідної компетенції, показників надання ними саме якісних послуг через їх акредитацію спеціально уповноваженими органами відповідно до вимог міжнародних стандартів систем управління (менеджменту) якістю із наступним результативним застосуванням зазначених систем та постійним їх (систем) удосконаленням [наприклад, 2, 3].

Впровадження систем управління якістю у діяльність судово-експертних установ держав світу, що, до речі, є обов'язковою вимогою до членів ENFSI, відбувається шляхом їх акредитації відповідно до вимог міжнародного стандарту ISO/IEC¹ 17025:2005 General requirements for the competence of testing and calibration laboratories [4], який гармонізовано в Україні як ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій» (далі – ДСТУ ISO/IEC 17025:2006) [5].

Зазначена інтеграція в міжнародні судово-експертні організації, зокрема до ENFSI, при умові акредитації міжнародними або національними органами акредитації державних спеціалізованих установ, що здійснюють судово-експертну діяльність, відповідно до вимог ДСТУ ISO/IEC 17025:2006, дає національній експертизі можливість створення виробничих, наукових та методичних передумов досягнення світового рівня. Це підтверджується, зокрема, наступним.

17.07.2014 о 16.20 над територією України, на висоті близько 10 100 метрів, невстановленими особами із застосуванням ракетної зброї (зенітно-керованої ракети класу «земля-повітря, випущеної із самохідного зенітно-ракетного комплексу), був збитий пасажирський літак «Boeing 777-200 9M-MRD» авіакомпанії «Малайзійські авіалінії», у результаті чого загинуло 298 людей.

За фактом катастрофи літака над територією держави Службою безпеки України було порушено кримінальне провадження за ознаками злочину, передбаченого частиною 3 статті 258 Кримінального кодексу України «Терористичний акт». Для проведення кримінального розслідування причин катастрофи літака, було укладено міжнародний договір між правоохоронними органами Австралії, Бельгії, Королівства Нідерланди, Малайзії та України під головуванням Прокуратури Королівства Нідерланди. У рамках міжнародного розслідування, створено міжнародну слідчу групу. До наукового розслідування із встановлення причин катастрофи, було залучено і судових експертів зазначених країн – спеціалістів з трасологічних, балістичних та вибухово-технічних досліджень; досліджень матеріалів, речовин та виробів; проектування, виробництва та експлуатації зенітно-ракетної зброї, тощо.

¹ ISO/IEC – Міжнародна електротехнічна комісія (ISO) та Міжнародна організація із стандартизації – міжнародні організації із стандартизації (прим. авторів).

До проведення судових експертиз, в рамках міжнародного розслідування в якості судових експертів з боку України на першому етапі були залучені співробітники Київського НДІСЕ (далі – Інститут), які були включені до міжнародної експертної комісії постановами слідчого-судді (Королівства Нідерланди) із ознайомленням їх (співробітників Інституту) з Кодексом поведінки судових експертів (далі – Кодекс поведінки), внесених до Нідерландського реєстру судових експертів (далі – Реєстр) [6].

Ключовими моментами у зазначеному Кодексі поведінки є те, що:

- Реєстр повинен бути реалізованим як реєстр експертів високого рівня;
- внесені до Реєстру експерти повинні бути здатними до звітування у судовому процесі, виходячи з їх професійної компетентності та безпосередньо із самої особистості експерта;

- експерти зобов'язані відповідати певним вимогам за встановленими п'ятьма основними цінностями: незалежністю, справедливістю / неупередженістю, сумлінністю, професійною компетентністю та чесністю.

Також, до Кодексу поведінки увійшли:

- вимоги до певних дій експерта під час проведення експертизи, у тому числі, конфіденційного поводження з матеріалами дослідження та з отриманими під час дослідження відомостями;

- визначення особливостей надання інформації та звітування за результатами проведення експертизи;

- вказування на дії експерта при виникненні окремих особливих обставин при проведенні експертизи або після її проведення тощо.

Кодекс поведінки пов'язаний із Законом Королівства Нідерланди «Про експертів у кримінальних справах», Рішенням Колегії судових експертів про реєстр експертів у кримінальних справах (далі – Рішення). Відповідно до вимог другого пункту частини «f» статті 13 Рішення експерт, який подає заяву про внесення його до Реєстру, повинен засвідчити те, що він ознайомився з Кодексом поведінки та впродовж терміну його перебування в Реєстрі він сам буде дотримуватися встановлених правил поведінки. При недотриманні одного чи більше пунктів із Кодексу поведінки, експерт бере на себе ризик того, що він буде виключений з Реєстру.

Таким чином, на наш погляд, зазначений досвід регламентації поведінки осіб, внесених до Нідерландського реєстру судових експертів, є суттєвим доповненням до регламентованого порядку проведення судових експертиз на рівні нормативно-правових актів Королівства Нідерланди.

Після першого етапу роботи, крім судових експертів Інституту, до проведення експертних досліджень були долучені фахівці інших державних установ та підприємств України: Державного космічного агентства, Концерну «Укроборонпром», Міністерства оборони, Національного бюро з розслідування авіаційних подій та інцидентів з цивільними повітряними суднами, Національної академії наук тощо, а сам Інститут у подальшому фактично став провідною експертною установою, під егідою якої за участю судових

експертів міжнародної комісії було вперше у світі виконано ряд комплексних досліджень, які є темою подальших науково-дослідних розробок з впровадженням їх результатів в експертну діяльність на рівні не тільки методик, а й навіть технологій проведення комплексних експертних досліджень, що здійснюються, у тому числі, міжнародними комісіями судових експертів.

Підґрунтям такої довіри з боку міжнародної експертної спільноти, стала попередня робота з атестації та акредитації окремих напрямків діяльності Інституту.

Першим кроком на шляху до акредитації Київського НДІСЕ за ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 стала його атестація у 2010 році відповідно до вимог Закону України «Про метрологію та метрологічну діяльність» [7] ДП «Укрметрестестандарт» Мінекономрозвитку України щодо проведення вимірювань, кількість яких постійно розширювалася та на сьогоднішній день складає понад 100 показників (Сертифікат визнання вимірювальних можливостей № ПТ-114/16 від 14.07.2016).

У 2013 році Інститут був акредитований національним органом акредитації – Національним агентством з акредитації України (далі – НААУ) – відповідно до вимог зазначеного вище міжнародного стандарту, гармонізованого в Україні, а саме ДСТУ ISO/IEC 17025:2006, на проведення досліджень наркотичних засобів. У подальшому зазначена сфера акредитації була розширена та станом на сьогодні включає понад 10 видів експертних досліджень. У 2014 та 2015 роках Інститут успішно пройшов аудити як орган оцінки відповідності з дотримання вимог ДСТУ ISO/IEC 17025:2006», які здійснювалися НААУ (Атестат про акредитацію № 2Н1141 від 15.01.2016).

У вересні 2016 року Інститут пройшов міжнародний аудит, проведений співробітниками установ-членів ENFSI – Німеччини та Литви, за результатами чого наприкінці 2016 року Інститут був прийнятий до ENFSI.

Наступними кроками у цій діяльності є подальше розширення сфери акредитації Інституту та участь у роботі секцій ENFSI.

Одним із установчих (статутних) документів ENFSI є Кодекс поведінки ENFSI, схвалений діловою нарадою Ради Європейської мережі криміналістичних наукових установ 28.05.2005 [8]. Цей документ визначає політику щодо чіткого уявлення судовими «практиками» своїх обов'язків та відповідальності, а також готовності виконувати в будь-який час правила зазначеного Кодексу стосовно поведінки, компетентності, роботи над справою, звітності та професійної компетентності.

За дорученням Міністерства юстиції України у 2016 році кожним із підпорядкованих йому науково-дослідних установ судової експертизи було розроблено проекти Кодексу етики судового експерта (далі – Кодекс етики). Нижче наведено проект Кодексу поведінки судових експертів, розроблений в Київському НДІСЕ Міністерства юстиції України, з урахуванням досвіду участі співробітників Інституту у міжнародних експертних комісіях [9, 10].

Структура та зміст проекту Кодексу поведінки розроблені з урахуванням структури та змісту:

- Правил етичної поведінки державних службовців, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 11.02.2016 № 65 [11];
- Кодексу поведінки судових експертів ENFSI, схваленому діловою нарадою Ради Європейської мережі криміналістичних наукових установ 28.05.2005 [8];
- Кодексу поведінки Нідерландських судових експертів, затвердженому Колегією судових експертів Королівства Нідерланди 11.12.2009 [6];
- проектів Кодексів етики, розроблених в Дніпропетровському, Донецькому, Київському, Львівському, Одеському, Харківському НДІСЕ та НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України;
- окремих положень Класифікатора професій ДК 003:2010, затвердженого наказом Держспоживстандарту України від 28.06.2010 № 327 щодо вимог до професіоналів (фахівців) [12], які можуть виконувати функції судового експерта (процесуальний статус професіоналів (фахівців) при проведенні судових експертиз у справах, що перебувають у провадженні органів досудового розслідування чи суду).

КОДЕКС ПОВЕДІНКИ судового експерта (проект)

Кодекс поведінки судового експерта (далі – Кодекс) визначає систему морально-професійних переконань – принципів діяльності професіоналів (фахівців), уповноважених на виконання функцій судового експерта при проведенні судових експертиз у справах, що перебувають у провадженні органів досудового розслідування чи суду.

Визначена нижче система морально-професійних принципів діяльності судового експерта ґрунтується на положеннях Конституції України, законодавства у сфері судово-експертної діяльності, запобігання корупції, інших нормативно-правових актів та Кодексу поведінки судових експертів ENFSI.

І. Загальні положення

1. Кодекс – задекларована в принципах система морально-професійних переконань професіоналів (фахівців), на яких покладено повноваження з виконання функцій судового експерта, щодо яких ними добровільно взяті зобов'язання на дотримання зазначених функцій під час здійснення судово-експертної діяльності.

2. Дія Кодексу розповсюджується на суб'єктів судово-експертної діяльності, визначених ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» (далі – Закон) – професіоналів (фахівців):

1) які є працівниками державних спеціалізованих установ та внесені до державного Реєстру атестованих судових експертів;

2) які не є працівниками державних спеціалізованих установ та внесені до державного Реєстру атестованих судових експертів;

3) які залучаються для проведення деяких видів експертиз, що не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу.

3. Державний Реєстр атестованих судових експертів, ведення якого регламентовано ст. 9 Закону, має бути реалізованим як реєстр експертів високого рівня компетенції.

II. Принципи діяльності судового експерта

4. Судові експерти у своїй діяльності керуються Конституцією України, законодавством у сфері судово-експертної діяльності, запобігання корупції, іншими нормативно-правовими актами з дотриманням таких морально-професійних принципів:

1) служіння правосуддю у сфері судово-експертної діяльності;

2) сумлінності;

3) професійної компетентності;

4) незалежності;

5) справедливості/неупередженості;

6) конфіденційності;

7) гідної поведінки.

5. Служіння правосуддю у сфері судово-експертної діяльності передбачає:

1) професійну самоідентифікацію: сприймання себе в якості члена певної професійної групи;

2) особистісну спрямованість на професійне і фахове зростання;

3) чітку мотивацію на безперервні самовдосконалення та успішний кар'єрний зріст;

4) обґрунтованість професійних учинків при виконанні службових завдань;

5) високий рівень особистісного контролю над мимовільними проявами загальнолюдських ваблень та прагнень при вирішенні експертних завдань.

6. Сумлінність передбачає:

1) чесне, старанне, ретельне виконання своїх професійних обов'язків судового експерта;

2) вжиття всіх необхідних заходів для отримання інформації, доступу до всіх наявних доказових матеріалів, потрібних для якісного та об'єктивного виконання роботи;

3) впевненість в забезпеченні цілісності та безпеки об'єктів дослідження, крім випадків, коли необхідно проводити їх випробування з пошкодженням об'єктів дослідження, а також цілісності і безпеки будь-якої інформації, отриманої при проведенні експертизи;

4) виконання досліджень з використанням відповідних методик, методів, прийомів, потрібного обладнання та матеріалів;

5) надання консультацій та доказів, як письмових, так і усних, обдуманно та об'єктивно;

6) здійснення професійної діяльності на засадах охорони здоров'я та особистої безпеки колег та населення;

7) неприпустимість використання державного майна в особистих цілях.

7. Професійна компетентність передбачає:

1) володіння останніми досягненнями науки і техніки у відповідній галузі знань, приймаючи до уваги випробування матеріалів;

2) знання меж своєї компетенції, надання висновків та показань тільки в цих межах;

3) відмову від проведення робіт, що не входять до сфери компетенції або відсутні необхідні засоби чи обладнання для їх проведення;

4) встановлення факту можливої компрометації доказових матеріалів до їх отримання;

5) самостійність у формуванні професійно обґрунтованих суджень, наданні про них інформації та складанні відповідного висновку; це стосується і тих випадків, коли експерт виконує завдання, співпрацюючи з іншими експертами.

8. Незалежність передбачає:

1) підтримання політичного, громадського, соціального нейтралітету та незалежності від будь-якого суспільного або іншого стороннього впливу;

2) проведення досліджень, не піддаючись впливу зі сторони замовника, за дорученням якого проводиться експертиза, чи з якоїсь третьої сторони;

3) повідомлення замовника судової експертизи про будь-який тиск, який здійснюється з метою впливу на результати експертизи.

9. Справедливість/неупередженість передбачає:

1) виключення упередженості чи необ'єктивності;

2) недопущення переслідування власних інтересів;

3) повідомлення замовнику судової експертизи про будь-яку попередню причетність або особистий інтерес, який може привести до конфлікту інтересів, фактичних або передбачуваних;

4) недопущення здійснення обмежень за ознаками раси, політичних, релігійних переконань, статі, віку, соціального походження, образу життя, сексуальної орієнтації, мовними ознаками тощо;

5) недопущення надання будь-яких переваг та виявлення прихильності до окремих фізичних та юридичних осіб, політичних партій, громадських і релігійних організацій тощо;

6) перегляд наданих результатів досліджень в світлі нової інформації або нових розробок у відповідній сфері та негайне інформування про це замовника;

7) життя відповідних дій, якщо є підстави вважати, що ситуація може привести до судових помилок.

10. Конфіденційність передбачає:

1) нерозголошення та невикористання інформації, що стала відома у зв'язку з виконанням функцій судового експерта, у тому числі, після припинення їх виконання, крім випадків, встановлених законом: з дозволу замовника, на підставі рішення суду, вимог нормативних документів тощо;

11. Гідна поведінка передбачає:

1) повагу до гідності інших осіб, ввічливість та дотримання культури спілкування;

2) доброзичливість та запобігання виникненню конфліктів у стосунках з громадянами;

3) недопущення дій та вчинків, які можуть зашкодити інтересам справи;

4) утримання від необґрунтованої критики та інших свідомих дій, що можуть заподіяти шкоду іншим судовим експертам.

III. Відповідальність судового експерта

12. За порушення чинного законодавства України судовий експерт несе кримінальну, адміністративну, дисциплінарну або матеріальну відповідальність.

13. Невиконання судовим експертом одного чи декількох морально-професійних принципів, задекларованих Кодексом, не може само по собі застосовуватися як підстава для визначення ступеню його вини та притягнення його до відповідальності.

Крім того, слід зазначити і те, що на сьогоднішній день в процесуальних кодексах України містяться тексти присяги судового експерта, що відрізняються один від одного. Судовий експерт приводиться до присяги під час виконання функцій судового експерта як суб'єкта (учасника) певного процесу у конкретному провадженні. На наш погляд, необхідно розробити єдиний текст присяги судового експерта, що буде прийматися особою щодо якої відповідними експертно-кваліфікаційними комісіями прийнято рішення про присвоєння їй кваліфікації судового експерта. Текст присяги повинен бути невід'ємною частиною Кодексу поведінки судового експерта.

Наведений проект Кодексу поведінки судового експерта був опрацьований головними підрозділами експертних служб Міністерства внутрішніх справ України (ДНДЕКЦ МВС України), Служби безпеки України (НДІСТСЕ СБУ України) та Державної прикордонної служби України (ГЕКЦ ДПСУ). За результатами опрацювання зазначеними підрозділами проект був у цілому схвалений.

На наш погляд, у подальшому необхідно створити робочу групу Координаційної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України для розробки остаточного, погодженого з зацікавленими сторонами, проекту Кодексу поведінки судового експерта. У рамках цієї діяльності необхідно визначити статус зазначеного документа, порядок його затвердження та дотримання його положень у повсякденній діяльності професіоналів (фахівців), внесених до державного Реєстру атестованих судових експертів України, тощо.

Саме від цього залежить, чи стане Кодекс поведінки судового експерта України одним із кроків на шляху вдосконалення судово-експертної діяльності держави, у тому числі, на міжнародному рівні.

Перелік посилань

1. *Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page.
2. *ISO 9001:2015. Quality management systems – Requirements.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:9001:ed-5:v1:en/>.
3. *ДСТУ ISO 9001:2015. Системи управління якістю. Вимоги.* Київ, 2016. 22 с.
4. *ISO/IEC 17025/2005. General requirements for the competence of testing and calibration laboratories.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.iso.org/iso/catalogue_detail.htm?csnumber=39883.
5. *ДСТУ ISO/IEC 17025:2006. Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій.* Київ, 2007. 25 с.
6. *Code of conduct* (Nederlandse Register Gerechtelijk Diskundigen). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.nrgd.nl/>.
7. *Про метрологію та метрологічну діяльність: закон України від 05.06. 2014 № 1314-VI.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1314-18>.
8. *Code of conduct* ENFSI. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://enfsi.eu/wp-content/uploads/2016/09/code_of_conduct.pdf.
9. Рувін О. Г., Голікова Т. Д., Полтавський А. О. Кодекс етики судових експертів України як одна із складових державної антикорупційної політики у судово-експертній діяльності // Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі матеріали: між нар. наук.-практ. конф., (Київ, 9 груд. 2016 р.) / ред. кол.: В.В. Черней та ін.]. Київ, 2016. С. 350-353.
10. Рувін О.Г., Голікова Т. Д., Ірхін Ю. Б., Ованнісян А. Л., Полтавський А. О., Шимановський С. О. Кодекс поведінки судових експертів України як одна із складових національної правової системи у галузі правоохоронної діяльності // Актуальні проблеми правоохоронної діяльності: матер. Всеукр. наук.-практ. Інтернет конференції (м. Сєвєродонецьк, 23 грудня 2016 р.); упоряд. В. С. Бондар, М. В. Кривонос. Сєвєродонецьк, 2017. С. 292-299.
11. *Правила етичної поведінки державних службовців: постанова Кабміну України від 11.02.2016 № 65.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/65-2016-%D0%BF>.
12. *ДК 003:2010. Класифікатор професій: наказ Держспоживстандарту України від 28.06.2010 № 327.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://hrliga.com/docs/327_KP.htm.

**КОДЕКС ПОВЕДЕНИЯ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТОВ УКРАИНЫ
КАК ОДНО ИЗ УСЛОВИЙ ЧЛЕНСТВА В ENFSI**

**А. Г. Руvin
Т. Д. Голикова
А. А. Полтавский
Ю. Б. Ірхин
А. Л. Ованнисян
С. О. Шимановський**

В 2014 году Украиной подписан Договор об Ассоциации с Европейским Союзом. Одна из целей ассоциации – усиление сотрудничества в сфере юстиции, свободы и безопасности для обеспечения верховенства права и уважения к правам человека и основополагающим свободам. В рамках этой деятельности одним из заданий есть постепенная интеграция государственных специализированных учреждений Украины, которые осуществляют судебно-экспертную деятельность, в ENFSI.

Указанная интеграция в ENFSI, при условии аккредитации национальным органом аккредитации государственных специализированных учреждений Украины, которые осуществляют судебно-экспертную деятельность, в соответствии с требованиями ДСТУ ISO/IEC 17025:2006, даст возможность национальной экспертизе возможность создания производственных, научных и методических предпосылок достижения международного уровня. Это подтверждается следующим.

17.07.2014 в 16.20 над территорией Украины на высоте около 10 100 метров неустановленными лицами с применением ракетного оружия был сбит пассажирский самолет «Boeing 777-200 9M-MRD» авиакомпании «Малазийские авиалинии», в результате чего погибло 298 человек.

По факту катастрофы самолета над территорию государства Службой безопасности полетов было возбуждено уголовное производство по признакам преступления, предусмотренного частью 3 статьи 258 Уголовного кодекса Украины «Террористический акт». Для проведения уголовного расследования причин катастрофы самолета был заключен международный договор между правоохранительными органами Австралии, Бельгии, Королевства Нидерланды, Малайзии и Украины под руководством Генеральной прокуратуры Королевства Нидерланды.

Для проведения судебных экспертиз в рамках международного расследования в качестве судебных экспертов от Украины были привлечены сотрудники KFI, которые были включены в международную комиссию постановлением следственного судьи с ознакомлением их с Кодексом поведения судебных экспертов Нидерландов.

Основанием для такого доверия со стороны международного экспертного сообщества стала предварительная работа по аккредитации отдельных направлений деятельности Института.

В 2013 году Институт был аккредитован Национальным агентством по аккредитации Украины в соответствии с требованиями указанного международного стандарта, гармонизированного в Украине, а именно ДСТУ ISO/IEC 17025:2006, на проведение исследований наркотических средств. В дальнейшем указанная сфера аккредитации была расширена и по состоянию на сегодня включает более 10 видов экспертных направлений.

В сентябре 2016 года Институт прошел международный аудит, проведенный сотрудниками учреждений – членов ENFSI – Германии и Литвы, по результатам которого в конце 2016 года Институт был принят в ENFSI.

Следующими шагами в этом направлении будет дальнейшее расширение сферы аккредитации Института и участие в работе секции ENFSI.

В статье представлен проект Кодекса поведения судебных экспертов, разработанный в КНИИСЭ, с учетом опыта участия его сотрудников в международных экспертных комиссиях. Структура и содержание проекта Кодекса поведения разработаны с учетом структуры и содержания:

- Правил этичного поведения государственных служащих, утвержденных Постановлением Кабинета Министров Украины от 11.02.2016 № 65;

- Кодекса поведения судебных экспертов ENFSI, одобренному деловым совещанием Совета ENFSI 28.05.2005;

- Кодекса поведения Нидерландских судебных экспертов, утвержденному Коллегией судебных экспертов Королевства Нидерланды 11.12.2009 и т.д.

Авторами предлагается создать рабочую группу Координационного совета по вопросам судебной экспертизы при Министерстве юстиции Украины для разработки окончательного, согласованного со всеми заинтересованными сторонами, проекта Кодекса поведения судебного эксперта. В рамках этой деятельности должны быть определены статус этого документа, порядок его утверждения и соблюдения его положений в повседневной деятельности профессионалов (специалистов), внесенных в Реестр аттестованных судебных экспертов Украины, и т.д.

Именно от этого зависит станет ли Кодекс поведения судебного эксперта Украины одним из шагов на пути усовершенствования судебно-экспертной деятельности государства, в том числе, на международном уровне.

CODE OF CONDUCT FOR FORENSIC EXPERTS OF UKRAINE AS ONE OF TERMS OF MEMBERSHIP IN ENFSI

**O. Ruvin
T. Golikova
A. Poltavskyi
U. Irhin
A. Ovannisian
S. Shimanovskiy**

In 2014 Ukraine signed the Association Agreement with the European Union. One of the Association's goals is to strengthen cooperation in the field of justice, freedom and security to ensure the supremacy of law and respect for human rights and fundamental freedoms. In the framework of this activity, one of the tasks is the gradual integration of state specialized institutions of Ukraine, which carry out forensic activity, into ENFSI.

This integration into ENFSI, subject to accreditation by the national accreditation body of state specialized institutions of Ukraine, which carry out forensic activity, in accordance with the requirements of ДСТУ ISO / IEC 17025: 2006, will enable the national expertise to create production, scientific and methodological prerequisites for achieving international level. This is confirmed by the following.

07/17/2014 at 16:20 over the territory of Ukraine at the altitude of about 10 100 meters unidentified persons with the use of missiles, shot down a passenger plane "Boeing 777-200 9M-MRD" of the airline "Malaysian Airlines", resulting in the death of 298 people.

On the fact of the plane crash over the territory of the State, the Flight Safety Service instituted criminal proceedings on the grounds of the crime provided for in Part 3 of Article 258 of the Criminal Code of Ukraine "The terrorist act". To conduct a criminal investigation into the causes of the plane crash, an international treaty was concluded between law enforcement agencies of Australia, Belgium, the Kingdom of the Netherlands, Malaysia and Ukraine under the leadership of the General Prosecutor's Office of the Kingdom of the Netherlands.

To carry out forensic examinations in the framework of the international investigation, KFI employees were brought in as forensic experts from Ukraine, who were included in the international commission by decision of the investigating judge, provided that acquainted with the Code of Conduct for Forensic Experts of the Netherlands.

The basis for such trust from the international expert community was the preliminary work on the accreditation of certain activities of the Institute.

In 2013, the Institute was accredited by the National Accreditation Agency of Ukraine in accordance with the requirements of this international standard, harmonized in Ukraine, namely ДСТУ ISO / IEC 17025: 2006, to conduct research on narcotic drugs. In the future, this scope of accreditation has been expanded and as of today includes more than 10 types of expert areas.

In September 2016, the Institute passed an international audit conducted by the employees of ENFSI member institutions - Germany and Lithuania, which resulted in the end of 20126 the Institute was admitted to ENFSI.

The next steps in this direction will be further expansion of the scope of the Institute's accreditation and participation in the work of the ENFSI sections.

The article presents the draft of the Code of Conduct for Forensic Experts, developed by the KFI, taking into account the experience of its employees' participation in international expert commissions. The structure and content of the draft Code of Conduct are developed taking into account the structure and content:

- Rules for the ethical conduct of Government employees approved by the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine on 11.02.2016 No. 65;

- Code of Conduct for Forensic Experts ENFSI, approved by the business meeting of the ENFSI Board on 28.05.2005;

- Code of Conduct for Dutch Forensic Experts, approved by the College of Forensic Experts of the Kingdom of the Netherlands on 11.12.2009, etc.

Authors invite to create a working group of the Coordination Council on Forensic Expertise under the Ministry of Justice of Ukraine to develop a final draft code of conduct for a forensic expert agreed upon with all interested parties. In the framework of this activity, the status of this document, the procedure for its approval and compliance with its provisions in the daily activities of professionals, included in the Register of Qualified Forensic Experts of Ukraine, etc., should be defined.

That is what determines whether a Code of Conduct for the forensic experts of Ukraine will become one of the steps on the way to improving the forensic and expert activities of the state, including at the international level.

УДК 343.98

Л. Н. Головченко
кандидат юридических наук,
заслуженный юрист Украины
заместитель директора

*Институт права и последипломного образования
Министерства юстиции Украины*

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ И ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТОВ В УКРАИНЕ

В статье рассмотрены вопросы современного состояния подготовки государственных судебных экспертов и судебных экспертов, которые не работают в государственных экспертных учреждениях и самостоятельно на профессиональной основе занимаются судебно-экспертной деятельностью (частных судебных экспертов). Дан анализ подготовки, лиц желающих получить квалификацию судебного эксперта или подтвердить ранее присвоенную ему квалификацию, в частности, наличие необходимого уровня знаний и умений, которые предъявляются судебному эксперту в соответствии с требованиями законодательства Украины. Рассмотрены проблемы подготовки экспертных кадров и даны методические рекомендации по совершенствованию процесса их подготовки.

Подготовка и повышение квалификации судебных экспертов в Украине регламентирована ст. 21 Закона Украины «О судебной экспертизе» (далее – Закон), а также ведомственным нормативно-правовым актом «Положением об экспертно-квалификационных комиссиях и аттестации судебных экспертов» утвержденным приказом Министерства юстиции Украины от 03.03.2015 № 301/5 с изменениями (далее – Положение).

Положения вышеуказанной статьи Закона устанавливают, что «Подготовка специалистов для государственных специализированных учреждений, которые проводят судебные экспертизы, производится высшими учебными заведениями; специализация и повышение квалификации проводится на курсах и в специальных учреждениях соответствующих министерств и иных центральных органов исполнительной власти».

Следует отметить, что в соответствии с украинским законодательством судебные экспертизы могут проводиться как экспертами государственных экспертных учреждений, так и экспертами, работающими самостоятельно (частные эксперты), которые на профессиональной основе занимаются судебно-экспертной деятельностью (ст. 7 Закона). В соответствии с Законом к государственным и частным экспертам выдвигаются практически одинаковые требования относительно наличия у лиц соответствующего образования и подготовки. Следует обратить внимание на то, что Приказом Министерства юстиции Украины от 18.03.2016 № 767/5 были внесены изменения и допол-

нення к вищеупомянутому Положенню. В частности, пунктом 1 раздела IV установлено, что «Подготовка та стажування фахівців, які мають намір отримати та/або підтвердити кваліфікацію судового експерта за програмою підготовки з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи, здійснюється Інститутом права та післядипломної освіти Міністерства юстиції України; за програмами підготовки з відповідних експертних спеціальностей – НДУСЕ». На наш взгляд, такой поход к подготовке экспертов имеет позитивную тенденцию, поскольку такая организация учебного процесса подготовки экспертов всех специальностей отдельно от практической специальной подготовки, дает возможность учредить единые методические принципы в подготовке экспертов, единое обще принятое понимание теоретических положений и в целом организовать базу учебного процесса в соответствии с требованиями законодательства о последипломном образовании. Кроме того, лицам, имеющим специальное высшее образование в определённых областях знаний, это дает возможность получить необходимый минимальный объем правовых знаний, в частности овладеть соответствующими терминами судебной экспертизы, освоить понятийный аппарат предмета судебной экспертизы и получить навыки реализации своих прав и обязанностей, как процессуальной фигуры.

Исходя из требований Закона судебными экспертами могут быть лица, имеющие соответствующее высшее образование, образовательно-квалификационный уровень не ниже специалиста, прошли соответствующую подготовку, и получили квалификацию судебного эксперта по определенной специальности (ч. 2 ст. 10 Закона). Кроме того, Законом также предусмотрено, что к проведению судебных экспертиз (кроме криминалистических видов) могут привлекаться специалисты, которые не являются сотрудниками государственных экспертных учреждений. В соответствии с требованиями Закона, они также должны иметь соответствующее высшее образование, образовательно-квалификационный уровень не ниже специалиста, пройти соответствующую подготовку в государственных специализированных экспертных учреждениях Министерства юстиции, сдать аттестационный экзамен в Центральной экспертно-квалификационной комиссии Министерства юстиции и получить квалификацию судебного эксперта по определенной специальности, в порядке предусмотренном этим Законом (ч. 3 ст. 10 Закона). В соответствии с положениями базового Закона и процессуального законодательства, эксперт должен соответствовать определённым требованиям и быть внесённым в государственный Реестр аттестованных судебных экспертов (ст. 9 Закона Украины «О судебной экспертизе», ст. 69 КПК, 53 ГПК, 41 ХПК, 66 КАС).

Вышеуказанными нормативно-правовыми актами в целом определен порядок доступа к профессии судебного эксперта, в частности регламентирован порядок прохождения и подготовки специалистов, с целью получения квалификации судебного эксперта путем его дальнейшей аттестации, а также подтверждения квалификации судебного эксперта.

В соответствии с Положением, подготовка государственных судебных экспертов НИИ судебных экспертиз Министерства юстиции Украины, проводится в этих экспертных учреждениях. Как правило, такой специалист зачисляется в штат учреждения.

Для подготовки эксперта по определенному виду экспертизы из ведущих экспертов НИИ судебных экспертиз, имеющих более пяти лет стажа экспертной работы по соответствующей специальности, закрепляется руководитель обучения. Руководителем подготовки составляется соответствующий индивидуальный план лекционных занятий и практических работ. В его обязанности, входит дача разъяснений эксперту по вопросам, касающимся процесса исследования, непосредственное проведение практических занятий, совместный выезд на место нахождения объекта исследования (в случае его нахождения за пределами экспертного учреждения), оказание методической помощи в процессе подготовки по процессуальным и специальным вопросам, в том числе при подготовке проектов заключений. Заключительным этапом подготовки судебного эксперта является рецензирование проектов заключений экспертами, которые не принимали участия в подготовке данного специалиста. Выполнение плана подготовки и положительные рецензии, составленные иным судебным экспертом, являются основанием для вынесения вопроса о его аттестации, как судебного эксперта на заседание Экспертно-квалификационной комиссии института, с целью присвоения квалификации судебного эксперта по соответствующей экспертной специальности. Аттестация лица, изъявившего желание получить квалификацию судебного эксперта, проходит путем сдачи экзамена в Экспертно-квалификационной комиссии данного экспертного учреждения. При положительной оценке ответов на вопросы, поставленные членами Экспертно-квалификационной комиссии, а также подготовленных проектов заключений, комиссия принимает решение о присвоении специалисту квалификации судебного эксперта. О сдаче аттестационного экзамена составляется протокол, и соответствующие сведения направляются в Министерство юстиции Украины для внесения в государственный Реестр аттестованных судебных экспертов.

Как видим, подготовка государственных судебных экспертов в целом сохранила школу и традиции подготовки экспертов советских времен, с учетом некоторых изменений в соответствии с украинским законодательством (в частности, содержания программ обучения, проведения практических занятий, освоения новых методов и работы с оборудованием, количества часов обучения и др.)

Однако, такая организация процесса подготовки эксперта, имеет определенные недостатки. Справедливости ради, следует отметить, что эксперт – руководитель стажировки, как правило, занят своими прямыми обязанностями, связанными с производством экспертиз, которых одновременно в производстве может быть более десятка. Кроме того, опытные эксперты, назначенные руководителями стажировки, как правило, принимают участие в научной

работе, участвуют в проведении сложных (по процессу исследования), комплексных, многообъектных и повторных экспертиз. Им, зачастую, для дачи пояснений своего заключения, приходится выезжать в суд, на осмотр места происшествия, объекта исследования, находящегося в иных местах и т.д. Еще одной немаловажной проблемой в подготовке частных экспертов, является занятость самих ведущих экспертов, которые закреплены как руководители процесса подготовки частных экспертов. Более того, у эксперта-руководителя одновременно на обучении (стажировке), могут находиться несколько стажеров.

Такая загруженность экспертов-руководителей также не дает возможности уделить подготовке специалиста должного внимания.

При этом, не маловажное значение имеет фактор вознаграждения эксперта-руководителя за проведение стажировки. Как с этим обстоит дело на практике? В соответствии с действующим законодательством, вознаграждения (в виде премии) выплачивается эксперту-руководителю стажировки с учетом проделанной им всей работы в течении месяца (квартала), вместе с другими доплатами и, разумеется в пределах установленных законодательством и с учетом финансовых возможностей экспертного учреждения. Учитывая, что финансирование экспертных учреждений Украины за последние десятилетия происходит по остаточному принципу, как научных учреждений, у руководства экспертных учреждений нет возможности платить за подготовку экспертов достойные доплаты и премии. Этот, и выше перечисленные факторы, практически лишают эксперта-руководителя стажировки мотивации и не дают практической возможности должным образом проводить подготовку (стажировку), в частности, давать стажеру необходимый уровень знаний, посвящать время разъяснению терминов, понятий, положений, уделять необходимое внимание всем стажерам, проходящим у него подготовку. В результате, стажер не получает нужного объема знаний, прописанного в программах подготовки, согласно указанных в ней часов, предоставлен сам себе и, не взирая на оплаченную им за прохождение подготовки значительную сумму, занимается самоподготовкой и пытается в кулуарах учреждения «поймать» своего руководителя, дабы согласовать с ним время встречи для совместной работы.

Относительно подготовки частных судебных экспертов, которые не являются сотрудниками государственных экспертных учреждений и самостоятельно на профессиональной основе занимаются судебно-экспертной деятельностью, следует отметить, что в настоящее время качество и процесс их подготовки, несколько улучшен, в связи с вышеупомянутыми изменениями.

Представляется, что передача функции подготовки частных судебных экспертов по теоретическим, организационным и процессуальным вопросам судебной экспертизы Институту права и последипломного образования Министерства юстиции Украины, явилась первым пробным этапом в реформировании процесса подготовки судебных экспертов системы Минюста, однако,

этот пробный шаг требует дальнейшей работы по усовершенствованию процесса подготовки экспертов.

В целом процесс подготовки частных экспертов по процедуре, не отличается от подготовки государственных экспертов. Единственным существенным отличием, является сдача аттестационного экзамена в Центральной экспертно-квалификационной комиссии Министерства юстиции Украины. Однако, как показывает практика, уровень подготовки частных экспертов во многих случаях также желает быть лучшим. В этой связи, следует отметить несколько проблемных моментов, влияющих на низкое качество их подготовки.

Одной, и на наш взгляд, наиболее важной проблемой при подготовке экспертов является отсутствие учебно-методических пособий по определенным видам судебных экспертиз. К сожалению, после внесения изменений и дополнений к Закону Украины «О судебной экспертизе» в 2004 году, об обязательном прохождении обучения (стажировки) непосредственно в государственных судебно-экспертных учреждениях Министерства юстиции Украины (ст. 21), не было подготовлено соответствующих учебных пособий для частных экспертов. Первое учебное пособие появилось лишь в 2016 году, где авторы попытались охватить все экспертные специальности, которые на то время были разрешёнными для частных судебных экспертов.

Представляется, что такую работу необходимо продолжить наравне с другими методическими разработками.

Следует также отметить, что сам процесс подготовки, как частных, так и государственных судебных экспертов, требует создания определенных условий обучения, методической, информационной, технической базы, соответствующего преподавательского состава и многое другое. В частности, необходимо наличие в экспертных учреждениях учебных классов, оборудованных современными техническими средствами, обеспечение программными модулями, тестами, методической литературой. К сожалению, этого не могут себе позволить каждый НИИ судебных экспертиз в отдельности.

Немаловажной проблемой создания надлежащих условий для подготовки экспертов, является отсутствие возможности у НИИ судебных экспертиз организовать бытовые условия специалистов, прибывших из разных территориальных районов Украины (проживания, питания). Кроме перечисленных выше условий, важной составляющей самого процесса обучения, на наш взгляд, является также наличие единого координационного методического центра, к функциям которого должны быть отнесены вопросы разработки систем тестирования, критериев оценки знаний, как по правовым (процессуальным) вопросам, так и в области специальных знаний. Вместе с тем, на качество подготовки экспертов, оказывает влияние надлежащая организация проведения практических занятий под руководством опытного руководителя. В частности, обязательность их проведения в случае нахождения объекта исследования вне экспертного учреждения, например: при проведении строи-

тельно-технической экспертизы или автотехнической экспертиз. Подготовка государственных экспертов, как указывалось выше, должна происходить при непосредственном общении стажера с руководителем подготовительного процесса, при котором имеется возможность получить необходимые разъяснения по интересующему вопросу, например, в выборе и последовательности применения методов исследования, а также получения практических навыков при работе с оборудованием. Что же касается подготовки частных экспертов, то она проводится в основном дистанционно, без отрыва специалиста от основного места работы, что не дает возможности в надлежащей мере овладеть определенными навыками проведения исследования (выявления свойств, признаков, состояния исследуемого объекта и др.) .

Согласно выше упомянутой статьи Закона частные, как и государственные эксперты, должны пройти обучение или стажировку (в случае подтверждении квалификации) в НИИ судебных экспертиз Министерства юстиции. Однако, дистанционная подготовка по соответствующей программе с посещением отдельных лекционных занятий, не дает возможности усвоить должным образом как теоретический, так и практический материал, получить своевременную консультацию (разъяснение) по тем или иным вопросам, или избежать неверного выбора способа (методического подхода) в процессе экспертного исследования, а также других возможных ошибок при самостоятельном усвоении материала.

На наш взгляд, решение перечисленных проблем в подготовке как частных, так и государственных судебных экспертов, повышение уровня их квалификации, возможно путем создания централизованной системы подготовки экспертных кадров, например – Центра подготовки и повышения квалификации судебных экспертов при Институте права и последипломного образования Министерства юстиции Украины. Система подготовки должна включать как организационные вопросы, касающиеся условий подготовки экспертов с применением современных компьютерных средств (программ обучения и тестирования), так и специальных вопросов в определенной области знаний, а также непрерывный процесс освоения материала (теоретических основ, специальных знаний и практических навыков), тренингов. Первоочередной задачей в решении данной проблемы, является подготовка учебных пособий, программ, тестов по соответствующим видам судебных экспертиз, содержащих как теоретический и методический материал, так и нормативно-техническую, нормативно-правовую и специальную базу, необходимую для проведения тех или иных видов экспертиз.

Перечень ссылок

1. *О судебной экспертизе*: закон Украины от 25.02.1994 г. № 4038-ХІІ [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
2. *Об утверждении Положения об экспертно - квалификационных комиссиях и аттестации судебных экспертов*: приказ Минюста Украины от 03.03.2015г. № 301/5 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1045-12>

3. *Криминальный процессуальный кодекс* України. Ст. 69 [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/4651-17
4. *Гражданский процессуальный кодекс* України. Ст. 53 [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/1618-15
5. *Хозяйственный процессуальный кодекс*. Ст. 41 [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/1798-12
6. *Кодекс административного судопроизводства*. Ст. 66 [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/2747-15

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ В УКРАЇНІ

Л. М. Головченко

Розглянуто питання сучасного стану підготовки державних судових експертів та тих судових експертів, що не працюють в державних спеціалізованих установах судових експертиз Міністерства юстиції України і самостійно на професійній основі здійснюють судово-експертну діяльність (приватних судових експертів). Проаналізовано стан законодавства та останні зміни до нього з підготовки осіб, що мають намір отримати кваліфікацію судового експерта або підтвердити раніше отриману кваліфікацію, зокрема, наявність у фахівця необхідного рівня знань, навичок та вмінь, передбачених вимогами відповідних нормативно-правових актів України. Крім того, проаналізовано процес підготовки фахівців в експертних установах Мін'юсту. Розглянуто проблемні питання, що виникають під час підготовки як державних, так і приватних судових експертів, висвітлено проблеми, пов'язані з їх підготовкою. Зокрема, розглянуто питання значної завантаженості керівників навчання (стажування), у зв'язку з виконанням ними своїх основних обов'язків (функцій), передбачених посадовими інструкціями, та зроблено висновок про відсутність в них потрібної кількості часу й реальної можливості (методичної бази), для забезпечення повноцінної підготовки фахівців. Зосереджено увагу на факторах, що негативно впливають на процес підготовки фахівців – судових експертів в експертних установах Мін'юсту, та практичну відсутність мотивації щодо проведення належної їх підготовки у самих керівників навчання (стажування).

Окрему увагу приділено останнім змінам у законодавстві щодо пов'язаних із передачею Інституту права та післядипломної освіти Міністерства юстиції України, функцій з підготовки приватних судових експертів з теоретичних, організаційних та процесуальних питань судової експертизи, що на думку автора, є першим кроком в реформуванні процедури підготовки експертних кадрів системи Мін'юсту.

Також розглянуто питання щодо удосконалення самого процесу підготовки експертів, необхідності запровадження єдиних методичних підходів, що застосовуються до процесу навчання, створення відповідної методичної бази, умов для їх реалізації, тощо. Надамо окремі методичні рекомендації щодо удосконалення процесу підготовки судових експертів та запропоновано створення єдиного навчально-методичного центру на базі Інституту права та післядипломної освіти Міністерства юстиції України.

ISSUES OF FORENSIC EXPERTS TRAINING AND THEIR QUALIFICATION IMPROVEMENT IN UKRAINE

L. Golovchenko

It is made an evaluation of the current state of training process of the forensic experts as well as those experts who are not working in the special state expert institutions of the

Ministry of Justice of Ukraine and perform their professional activities independently (private experts). It has been made the analysis of the current legislation and the latest amendments thereof concerning training of those who are willing either to get qualification of an expert or get an approval of qualification obtained previously, which means verification of the proper level of knowledge and skills, to meet the demands of the appropriate normative legal acts of Ukraine. It has been analyzed the process of the specialists' training in the forensic institutions of the Ministry of Justice. At the same time it has been discussed problems arising during the training process for both state and private forensic experts. One of the major problems is the immense workload of those who is in charge of organizing and managing training process in the expert institutions of the Ministry of Justice. It is also emphasized the negative factors that have influence on the training process of the experts, namely forensic experts, while the supervisors have no motivation for the proper training of the experts.

It has been paid a special attention to the current changes in the legislation regarding a transfer of functions of private forensic experts' training on theoretical, organizational and procedural issues of forensic expertise to the Institute of Law and Postgraduate Education of the Ministry of Justice. According to the author's opinion this is the first important step in reforming the procedure of experts training within the system of the Ministry of Justice.

The article also deals with the improvement of the experts' training process, the necessity of the unified methodological approaches used for the training process, the creation of the relevant methodological framework and their implementation. It has been given some methodological recommendations concerning further development of the training process and it has been suggested to establish a unified training and methodological centre on the basis of the Institute of Law and Postgraduate Education of the Ministry of Justice of Ukraine.

УДК 343.98

В. П. Корж
доктор юридических наук, профессор,
профессор кафедры уголовно-правовых дисциплин

Харьковский национальный университет внутренних дел

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ДОКУМЕНТОВ

В статье проанализированы, изложенные в юридической литературе, различные мнения исследователей о документе, как виде доказательства, новации уголовного и уголовного процессуального законодательства, и предложены уточнения понятийного аппарата документа. Конкретизировано понятие документа. Предложено в криминалистическом аспекте документ рассматривать, как материальный объект, содержащий криминалистически значимую информацию о событии преступления, иных обстоятельствах и фактах, зафиксированную с помощью письменных знаков, звуков, отображения, в том числе в виде компьютерной записи, предмета, с помощью которого она фиксируется и изготавливается.

При расследовании экономических преступлений, совершаемых организованными группами, документы являются основным источником доказательства события преступления, других обстоятельств организованной прес-

тупной деятельности. В документах содержится криминалистически значимая информация о совершении финансово-экономических операций, заключении сделок, договоров, признаках материального или интеллектуального подлогов и другие сведения, имеющие значение для расследования.

В юридической литературе, изложены разные точки зрения о понятии документа. Так, В.К. Лисиченко к документам относит письменный или специально изготовленный предмет, на котором с помощью письма, иных знаковых систем зафиксированы сведения об обстоятельствах, имеющих доказательственное значение для дела [5]. М. В. Салтевский, рассматривает документ как материально фиксированную информацию, отражающую криминалистически значимые отношения и факты [6, с. 337].

С появлением компьютерной техники, компьютерная запись стала одной из форм удостоверения событий и фактов, имеющих юридическое значение. Необходимо констатировать, что за незаконные действия с документами на перевод, платежными карточками и другими способами доступа к банковским счетам, устройствам для них предусмотрена уголовная ответственность (ст. 200 УК). При этом, законодатель в примечании к указанной статье под документами на перевод, понимает документы в бумажном или электронном виде. В связи с этим, полагаем, что к документу следует относить как компьютерную запись, так и предмет, с помощью которого она фиксируется или изготавливается. К числу таких предметов относятся и пластиковая карта. Она является универсальным платежным документом, выполненным на материальном носителе в форме частично или полностью доступной восприятию ЭВМ в виде компьютерной информации. Следует согласиться с В. Б. Веховым о том, что с криминалистической точки зрения, платежная карта представляет собой, с одной стороны, номерной документ, а с другой – электронное устройство, при использовании которого всегда остаются документальные следы в его памяти, памяти электронного терминала с которым оно контактировало, а также на бумажных документах по результатам такого контакта [1, с. 155].

Уголовно-процессуальное законодательство Украины 2012 года, к документам относит специально созданный с целью сохранения информации материальный объект, содержащий сведения, зафиксированные с помощью письменных знаков, звука, отображения, которые могут быть использованы как доказательства факта или обстоятельств, что устанавливаются при расследовании преступления. К документам законодатель относит: материалы фотосъемки, звукозаписи, видеозаписи и другие носители информации (в том числе электронные), выводы ревизий и акты проверок, материалы, полученные при проведении оперативно-розыскных действий (ст. 99 УПК Украины). Использование организованной преступностью современных компьютерных технологий требует, на наш взгляд, некоторой конкретизации в понятийном аппарате «документа». В этой связи, законодательное определение документа, изложенное в ст. 99 УПК целесообразно, дополнить следующим текстом

«документам относится специально созданный с целью сохранения информации материальный объект, содержащий сведения, зафиксированные в виде компьютерной записи и предмета, с помощью которого она фиксируется и изготавливается».

Изложенное, позволяет нам конкретизировать понятийный аппарат документа в криминалистике. Полагаем, что в криминалистике под «документами», следует понимать материальный объект, содержащий криминалистически значимую информацию о событии преступления, иных обстоятельствах и фактах, зафиксированную с помощью письменных знаков, звуков, отображения, в том числе в виде компьютерной записи, предмета, с помощью которого она фиксируется и изготавливается.

Следует отметить, что к финансовым и банковским документам отнесены ценные бумаги, в соответствии с положениями Закона Украины «О ценных бумагах и фондовый рынок» [3]. Они являются платежными документами и выражены в валюте Украины, иностранной валюте или монетарных металлах. Кроме этого, к кредитным, расчетным картам и иным платежным документам относятся документы, не являющиеся ценными бумагами, но которые обладают свойствами платежа, удостоверяющего, устанавливающего или предоставляющего имущественные права.

Таким образом, источниками информации о событии и других обстоятельствах совершения преступления могут быть: письменные, графические документы, фотосъемка, видеозапись, звукозапись, компьютерная запись и предмет, с помощью которого она фиксируется или изготавливается, ценные бумаги, выраженные в валюте Украины, иностранной валюте или монетарных металлах и документы, которые обладают свойствами платежа, удостоверяющего, устанавливающего или предоставляющего имущественные права.

Как свидетельствуют материалы следственной, судебной и экспертной практики, члены ОПГ использовали множество разных видов документов при совершении преступных акций в сфере экономики. Изучение документов, содержащих криминалистически значимую информацию о совершении экономического преступления, позволяют систематизировать их с учетом правовых оснований, информационного содержания, исполнителей, т.е. «выделить в объекте криминалистического исследования существенных элементов и их связей, необходимых и достаточных для оценки объекта исследования как целостной системы, представляющей фактическую основу для решения криминалистических задач» [4, с. 475]. В криминалистической литературе систематизация рассматривается как исследовательская деятельность, направленная на выявление в объекте криминалистического исследования существенных элементов, структур и связей, облегчающей его изучение в целях решения стоящих перед криминалистической наукой задач. Следует согласиться с А. Ю. Головиным в том, что криминалистическая систематизация и криминалистическая классификация соотносятся как общее с частным, то есть криминалистическая классификация как научно – исследовательская

деятельность является разновидностью систематизации криминалистического научного знания [2, с. 40].

Таким образом, криминалистическая систематизация документальных источников криминалистически значимой информации о признаках, способе совершения преступления в сфере экономической деятельности позволяет разработать нам криминалистическую классификацию, т.е. определить виды документов, отражающих и фиксирующих финансово-экономические отношения субъектов предпринимательской деятельности, в которых выделить группы и подгруппы. Основу предложенной нами криминалистической классификации документальных источников информации составляет 16 видов документов, которые характеризуются наличием связи построения, основанием деления и связи объема понятий.

Первый вид – организационно-правовые документы регламентируют создание, регистрацию субъектов предпринимательской деятельности независимо от форм собственности; основания их ликвидации; основные направления деятельности, полномочия и ответственность за нарушения действующего законодательства. Следует выделить три группы организационно-правовых документов: первая – законы, вторая группа – подзаконные акты: постановления, распоряжения, инструкции, решения высших органов исполнительной власти. В третьей группе выделяем акты органов государственной местной администрации по вопросам создания, регистрации и деятельности субъектов предпринимательской деятельности.

Второй вид – учредительные документы, которые подтверждают создание и регистрацию субъекта предпринимательской деятельности независимо от форм собственности. Это – протокол собрания учредителей, уставный договор; заявление и Устав субъекта хозяйственной деятельности; лицензия на право осуществления определенных видов предпринимательской деятельности; решение о регистрации и перерегистрации субъекта предпринимательства.

Третий вид – регламентирующие документы. Они обеспечивают функционирование субъекта хозяйственной, финансовой деятельности. Это: регламент, производственно-технические и должностные инструкции, протоколы собраний и т. д.

Четвертый вид – распорядительные документы, в которых отражается организационно-распорядительная и административно-хозяйственная деятельность субъектов хозяйствования. К ним относятся: приказы по текущим вопросам, распоряжения; служебные записки, протоколы заседаний совета директоров, правлений, телеграммы, факсы и т. п.

Пятый вид – бухгалтерские (учетные) документы. С учетом правовых оснований, информационного содержания их можно поделить восемь групп.

Первая группа – первичные бухгалтерские документы. Они содержат сведения о финансово-экономической операции и подтверждениях ее проведения. Это: журнал учета (главная книга), книги счетов бухгалтерского учета,

баланс, финансовый отчет, расчет прибыли и доходов, расходов, налогов и документы по их оплате, учетные регистры, в частности: журнал регистрации кассовых ордеров, журнал регистрации ведомостей на заработную плату, журнал регистрации документов на получение грузов, реестр депонентов, журнал регистрации доверенностей на получение ценностей и др. Вторая группа – производные (сводные) бухгалтерские документы отражают сводные данные первичного учета. Таковыми есть: отчеты и приложения к ним, пояснительные записки, справки, обобщенные ведомости, анализы и т. д. Третья группа – это распорядительные документы. К ним следует относить: письменные распоряжения руководителя субъекта предпринимательской деятельности о производственно-хозяйственных, финансово-экономических операциях, приказы, трудовые соглашения, доверенности, платежные требования, кассовые чеки и другие. Четвертая группа – исполнительные документы, которые подтверждают производственно-хозяйственные и финансово-экономические операции, удостоверяют факт их свершения. Таковыми есть: акты приемки выполненных работ, оказанных услуг, счета-фактуры, акты приема товаров, продукции, кассовые ордера, отчеты материально-ответственных лиц, авансовые отчеты, квитанции и др. К пятой группе следует относить комбинированные бухгалтерские документы. В этой группе мы выделяем две подгруппы. Первая подгруппа – это распорядительные бухгалтерские документы: кассовые приходные ордера, платежные поручения, расчетные ведомости, накладные на отпуск материалов и т.п., тогда как вторая подгруппа – это исполнительные бухгалтерские документы: авансовые отчеты подотчетных лиц, расходные ордера, материалов, приемные ордера на поступление материалов и другие. Шестую группу составляют разовые бухгалтерские документы, которые предназначены для отражения отдельных производственно-хозяйственных и финансово-экономических операций: разовая доверенность на получение материальных ценностей, платежное требование, платежное поручение, кассовый ордер на выплату депонентской суммы и др. В седьмую группу мы включили накопительные бухгалтерские документы: накопительные ведомости, наряды, накладные и др. Восьмую группу составляют внешние документы о конкретных хозяйственных операциях с поставщиками, посредниками, покупателями: договоры, акты о взаимозачетах, сделки и др. К девятой группе мы относим внутренние документы субъекта предпринимательства: правила внутреннего трудового распорядка, коллективный договор, распоряжения, приказы о проведении инвентаризации, служебной проверки и др.

Шестой вид – документы, отражающие финансовую деятельность субъекта хозяйствования. Они являются источниками информации о финансовом состоянии и платежеспособности субъекта хозяйственной деятельности, обоснованности получения и расходования бюджетных средств, своевременности и законности его расчетных операций; обоснованности получения кредитов, их расходование и о своевременности возврата; об уставном

характере ведения финансово-экономических операций и т.п. Этот вид документов целесообразно поделить на три группы. Первая группа включает финансовые документы, отражающие проведение финансовых, финансово-экономических, производственно-хозяйственных операций, в их числе: платежные поручения о перечислении денежных средств, банковские выписки по операциям и счетам, чеки и их корешки на получение денежных средств, платежные документы и поручения по расчетам с контрагентами, счета контрагентов, лимитированные чековые книжки, кредитовое авизо и др. Вторую группу составляют финансовые документы, подтверждающие оформление, получение кредитов, их расходование и своевременный возврат. К ним относятся: заявка и обоснование на получение кредита, бизнес-планы и технико-экономические обоснования предстоящих инвестиций за счет кредитных средств, гарантийные письма, страховые обязательства, договоры поручительства и залога, кредитный договор, платежные поручения о поступлении кредита, банковские выписки и копии платежных поручений о расходовании кредита и его возврате (невозврате), соглашение о пролонгации кредитных договоров, об оплате за пользование кредитом, штрафных санкциях и т. д. К третьей группе мы относим электронно-расчетные документы, т.е. служебные информационные сообщения установленного формата в форме компьютерных записей от системы электронных платежей. Это: электронный контрольно-кассовый реестр, электронные межбанковские расчеты, электронная подпись субъекта хозяйствования (руководителя и главного бухгалтера), электронные платежные документы, электронный чек, электронные межбанковские переводы и др.

Седьмой вид – документы, отражающие формирование фондового рынка ценных бумаг. Следует отметить, что ценные бумаги – это платежные документы, выраженные в валюте Украины, иностранной валюте или монетарных монетах. К этим документам мы относим: акции, облигации внутренних и внешних государственных займов, облигации местных займов, облигации предприятий, казначейские обязательства, сберегательные сертификаты, инвестиционные сертификаты, векселя, приватизационные бумаги, долговые расписки, аккредитивы, чеки, банковские приказы, походные ценные бумаги (связанные с правом приобретения или продажи в течение срока определенного договором, а также ценные бумаги других финансовых или товарных ресурсов), деривативы (стандартный документ, который подтверждает право или обязательство приобрести или продать ценные бумаги, материальные или нематериальные активы, а также деньги на определенных условиях) фондовые, валютные, товарные; форвардный контракт (стандартный документ, подтверждающий обязательства лица приобрести (продать) ценные бумаги, товары, деньги на определенных условиях в будущем с фиксацией цен такой продажи); фьючерский контракт (стандартный документ, подтверждающий обязательства приобрести (продать) ценные бумаги, товары, средства в определенный срок, на определенных условиях в будущем с фиксацией

ей цен на момент возникновения обязательств сторонами); опционы (стандартный документ, который подтверждает право приобрести (продать) ценные бумаги (товары, средства) на определенных условиях в будущем) и др.

Восьмой вид – документы, отражающие основания, порядок и процедуру приватизации государственного и коммунального имущества, подтверждают отчуждение имущества, которое находится в государственной или коммунальной собственности, в пользу физических и негосударственных юридических лиц. Мы выделяем четыре группы данного вида документов, с учетом правовых оснований, информационного содержания, исполнителей документов. Первая группа – это нормативно-правовые акты, регламентирующие порядок проведения приватизации государственного, коммунального имущества, то есть: законы, Указы Президента, постановления правительства, решения Фонда государственного имущества Украины, местных органов власти и управления. Вторую группу составляют документы, отражающие процедуру подготовки к приватизации государственного или коммунального имущества. В частности, это: инвентаризационные описи; договоры аренды, сохраненные записки, акты, договоры купли-продажи приватизационных бумаг, сделки о купле, размещении, иных операциях с приватизационными документами и другие. К третьей группе мы относим документы, отражающие подготовку и проведение конкурса, аукциона. Таковыми есть: заявления на участие в аукционе; перечень объектов, подлежащих приватизации и выставленных на аукционе; протоколы аукционов с указанием лиц, допущенных к участию, стартовой и продажной цены, победителей аукциона; протоколы конкурса (по аналогии с протоколами аукционов); платежные документы об оплате стоимости имущества, приобретенного в результате проведения приватизационных аукционов, конкурсов, другие. Четвертая группа данного вида – это документы, содержащие признаки интеллектуального подлога: инвентаризационные описи оценки основных средств, в которых указаны не все средства, а только их часть; акты о списании технического оборудования, станков, механизмов, автотранспорта, других материальных ценностей без экспертной оценки или иного нарушения действующего порядка списания; договоры аренды, в которых преднамеренно неправильно указана стоимость оборотных средств; инвентаризационные описи, в которых преднамеренно не были включены нематериальные активы, находящиеся на балансе предприятия и др.

Девятый вид – составляют документы, отражающие производственную деятельность субъекта предпринимательства. К ним относятся: наряды, накладные, платежные ведомости, акты приемки выполненных работ, товарно-транспортные накладные, материальные отчеты, акты о списании и др.

Десятый вид – документы, отражающие использование бюджетных средств. Несоблюдение участниками бюджетного процесса, установленного Бюджетным кодексом, другими нормативно-правовыми актами, порядка составления, рассмотрения, утверждения бюджета, внесения изменений к нему,

его выполнения, нулевое использование бюджетных средств, присвоение, растрата или завладение бюджетными средствами подтверждается документальными источниками. Таковыми могут быть: бюджетная программа, текущий бюджет, бюджетная отчетность, бюджетные субвенции, дотации, компенсации, бюджетный баланс, бюджетная смета, бюджетный кредит, бюджетный расчет, бюджетные доходы и расходы, бюджетные ресурсы, банковские расчетно-денежные документы, в т. ч. электронные, документы мемориальные, кассовых операций и др.

К одиннадцатому виду документов мы относим договоры и иные обязательства субъекта предпринимательства. Они свидетельствуют о подготовке, заключении, исполнении договоров, проведении финансовых операций, перечислении денежных средств. В частности, это: протоколы о намерениях; переписка сторон; экономические расчеты; расчеты по договорной цене; договоры купли-продажи, займа, кредита, переуступки требований, поручения, залога, мены (бартер), а также дополнительные соглашения к договорам; протоколы разногласия; документы о расходах, оплате договорных обязательств и др.

Двенадцатый вид – это документы по учету кадров: приказы, трудовые договоры, контракты, трудовые соглашения; личные листы по учету; справки о заработной плате; сведения о конфликтах; переписка; докладные трудовые книжки; справки, переписка с центром занятости населения; должностные инструкции; производственно-технические инструкции; отчеты, сведения об увольнении; учет безработных и др.

К тринадцатому виду следует относить документы органов государственного контроля: акты документальной ревизии; акты государственной фискальной службы; аудиторский вывод (заключение) о результатах проверки ликвидационного баланса; решения контролирующих органов; иная переписка с государственными органами.

Четырнадцатый вид – документы правоохранительных и правоприменительных органов: материалы проверок прокуратуры, копии приговоров, судебных решений, договоры, сделки нотариально удостоверенные, связанные с деятельностью субъекта предпринимательства и др.

К пятнадцатому виду мы относим электронные документы, то есть программы, компьютерные записи, базы данных, подтверждающие проведение производственно-хозяйственных, финансово-экономических, внешне-экономических операций, электронных платежей, сделок, переводов; кредитные, расчетные пластиковые карты, иные платежные документы в электронном виде; электронные записные книжки; другие электронные носители текстовой или графической информации в локальных и глобальных компьютерных сетях.

Шестнадцатый вид – это документы, регламентирующие правила работы с мобильными средствами связи, вычислительной техникой, машинными носителями информации. В их числе: бумажные носители информации

с принтера; объяснения к аппаратным средствам и программному обеспечению; журналы учета работы на компьютере, листинги, техническая и технологическая документация для вычислительных средств и средств мобильной связи и пр.

При расследовании экономических преступлений, совершаемых ОПГ, может возникнуть необходимость в изучении иных, кроме вышеуказанных, документов, поскольку предусмотреть их все невозможно. Следует отметить, что «черновые» записи подозреваемого: записки, копии, черновики, расчеты, выписки, листы настольных календарей, расписки, а также его личные документы: переписка, письма, открытки, дневник, блокноты, архивные компьютерные записи, документы, удостоверяющие личность, доверенности, договоры, сделки, письма в электронном виде, пластиковые карты, паспорт, военный билет, иные документы могут содержать информацию, которая имеет значение для раскрытия и расследования экономического преступления.

Полагаем, что криминалистическая классификация документов имеет определенное научное и практическое значение. Построенная нами классификационная система представляется как внутренне дифференцированная, но целостная система криминалистических знаний о документах, содержащих криминалистически значимую информацию о событии экономического преступления, его способе, исполнителях, других обстоятельствах, свидетельствующих об организованной преступной деятельности, сокрытии ее следов, признаках материального и интеллектуального подлога. Знание следователем криминалистической классификацией документов позволяет при расследовании экономических преступлений, совершаемых организованной группой, своевременно с участием специалистов выявлять следы организованной преступной деятельности; устанавливать связи между преступным поведением и содержанием документов; определять сомнительные финансово-экономические операции, изменения в содержании документов; выявлять признаки подложности документов; отобрать документы, необходимые для экспертных исследований.

Перечень ссылок

1. Вехов В. Б. Тактические особенности осмотра платежной карты // Вестник Академии Следственного комитета РФ. 2015. № 3. С. 152-155
2. Головин А. Ю. Криминалистическая систематика: монографія / под общ. ред. Н. П. Яблокова. Москва, 2002. 305 с.
3. *Про цінні папери та фондовий ринок: закон України* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>
4. Колдин В. Я. Систематизация и оценка криминалистической информации // Криминалистика социальных стран / под ред. В. Я. Колдина. Москва, 1986.
5. Лисиченко В. К. Криминалистические исследования документов: правовые, методологические проблемы: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Киев, 1974.
6. Салтевский М. В. Криминалистика в современном изложении юристов: учеб. и практ. пособие. Харьков, 1997. 430 с.

КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

В. П. Корж

У статті проаналізовано, викладені в юридичній літературі, різні думки дослідників про документ, як доказ, новації кримінального та кримінального процесуального законодавства та запропоновано уточнення понятійного апарату документа. Конкретизовано поняття документа. Запропоновано в криміналістичному аспекті документ розглядати, як матеріальний об'єкт, що містить криміналістично значиму інформацію про подію злочину, інших обставин і фактах, зафіксовану за допомогою письмових знаків, звуків, відображення, в тому числі у вигляді комп'ютерного запису, предмета, за допомогою якого вона фіксується і виготовляється.

Розглянуто особливості криміналістичної класифікації як різновиду систематизації криміналістичного наукового знання. На підставі криміналістичної систематизації документів, що відображають фінансово економічну діяльність суб'єктів підприємництва розроблена криміналістична класифікація документів, джерел інформації про вчинення економічних злочинів організованими групами, визначені види документів, що відображають і фіксують фінансово-економічні відносини суб'єктів підприємницької діяльності, в яких виділити групи і підгрупи. Основу запропонованої нами криміналістичної класифікації становить шістнадцять видів документів, які характеризуються наявністю зв'язку побудови, зв'язку, яка визначається підставою розподілу і зв'язку обсягу понять. До них відносяться: організаційно-правові; установчі; регламентують; розпорядчі; бухгалтерські (облікові) документи; документи, що відображають фінансову діяльність; документи, що відображають формування фондового ринку цінних паперів; документи, що відображають підставу, порядок і процедуру приватизації державного та комунального майна; документи, що відображають господарську діяльність; документи, що відображають використання бюджетних коштів; договори та інші зобов'язання; документи з обліку кадрів; документи органів державного контролю; документи правоохоронних і правозастосовних органів; електронні документи; документи, що регламентують правила роботи з мобільними засобами зв'язку, обчислювальною технікою, машинними носіями інформації. Ці види документів поділені на групи з урахуванням їх інформаційного змісту.

Рекомендується слідчому оглядати і вивчати документи за допомогою фахівця. Правильно організовані консультації з фахівцями створюють умови для вибору вірного напрямку слідчої роботи у справі, встановлюють взаємозв'язки з іншими формами використання спеціальних знань, в т. ч. при виборі об'єктів експертизи документальних джерел інформації про вчинення економічного злочину, визначенні завдань ревізорам, підготовки питань експертам

FORENSIC DOCUMENTS CLASSIFICATION

V. Korzh

The article analyzes various views of researchers in the legal literature about the document as a form of evidence, innovation of the criminal and criminal procedure law and it is proposed specification of the conceptual apparatus of the document. It is concretized the concept of the document as well. It is suggested to consider the document in criminalist aspect as a material object, comprising a forensically relevant information about the event of crime, other circumstances and facts, recorded by means of written symbols, sounds, appearance, including in the form of computer records, the equipment with the use of which it is record and is made.

It is considered the features of forensic classification as a kind of systematization of forensic scientific knowledge. It is developed the forensic document classification based on foren-

sic organizing documents reflecting financial and economic activity, sources of information on economic crimes in organized groups, identify the types of documents, reflecting and retaining financial and economic relations between business entities in which distinguishes groups and subgroups. There are sixteen types of documents based on the proposed forensic classification, which are characterized by the structure, distribution and volume of communication concepts determined by the dividing base. They are the following: organizational and legal documents; constituent documents; regulating; administrative; accounting (calculation) documents; documents reflecting the financial activities; documents reflecting the formation of stock market securities; documents reflecting the base, order and procedure of privatization of the state and municipal property; documents reflecting economic activities; documents reflecting the use of budgetary funds; contracts and other obligations; documents of the accounting personnel; documents of the state control; law enforcement documents; electronic documents; documents regulating the rules of mobile communications, computer technology, machine carriers information. These types of documents are divided into groups based on their information content.

It is recommended that an investigator makes an inspection and examination of the documents with a specialist. Consultations with the experts, which are properly organized, create the conditions of choosing the correct direction of the investigative work over the case, establish relationships with the other forms using special knowledge, including the choose of the examination objects, the documentary sources while studying economic crimes, the determination of the auditors issues, the preparation the questions to the experts.

УДК 343.14

О. В. Баулін
кандидат юридичних наук, доцент,
викладач відділу підготовки прокурорів
з нагляду за додержанням законів органами,
які проводять оперативно-розшукову діяльність,
дідання та досудове слідство

Національна академія прокуратури України

ПОНЯТТЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті на підставі аналізу положень теорії кримінально-процесуального доказування щодо правової природи доказів, основних наукових поглядів стосовно визначення поняття доказів та його структури у кримінальному судочинстві розкрито зміст і позитивне значення елементів легального поняття доказів, яке є закріпленим у чинному Кримінальному процесуальному кодексі України.

Поняття доказів належить до фундаментальних правових категорій, з якими генетично пов'язується уся історія кримінального судочинства з моменту його зародження і до теперішнього часу, оскільки давно відомо, що за своєю природою кримінальний суд як певна розумова операція є неможливим без доказів [1, с. 29-30]. Це поняття багато в чому визначає пов-

новаження і зміст діяльності слідчих, прокурорів, суддів та інших учасників кримінального провадження, воно знаходить відображення у нормах Конституції України і положеннях міжнародних документів. Від правильного розуміння цього поняття зазначеними суб'єктами залежить реалізація кримінально-правової політики держави, виконання завдань кримінального провадження та забезпечення міжнародних стандартів кримінальної юстиції в Україні.

Згідно з ч. 1 ст. 84 КПК України доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню.

Не зважаючи на наявність такого визначення поняття доказів і певне відокремлення законодавцем від доказів їх процесуальних джерел, якими є показання, речові докази, документи і висновки експертів (ч. 2 ст. 84 КПК України), щодо розуміння поняття доказів немає єдності процесуалістів, а відтак воно по-різному тлумачиться в слідчій та судовій практиці. На сьогодні з цього приводу існує, як мінімум, три основні наукові позиції:

Перша, докази – це фактичні дані, отримані у передбаченому кримінально-процесуальним законом порядку, на підставі яких слідчий, суд, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню [2, с. 83].

Друга, докази – це нерозривна єдність їх змістовної сторони (фактичних даних, тобто відомостей, які дають можливість встановити факти, які є предметом доказування) та їх процесуальних джерел (форми, що являє собою належний порядок отримання фактичних даних та їх фіксації) [3, с. 180-181].

Третя, докази являють собою органічну єдність фактичних даних, отриманих і закріплених у відповідній процесуальній формі, а також їх процесуальних джерел, на підставі якої сторони кримінального провадження, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження і підлягають доказуванню, та яка визнана доказом уповноваженими суб'єктами доказування, слідчим суддею та судом [4, с. 16].

На наш погляд, друга позиція є більш прийнятною, оскільки процесуальні джерела доказів є ні чим іншим, як процесуальною формою існування і зберігання відомостей про факти як доказів у кримінальному процесі. Без втілення в цю процесуальну форму, фактичні дані не мають значення доказу, а порушення процесуальної форми їх залучення до сфери кримінально-процесуального доказування призводить до визнання доказу недопустимим. Застосоване у цьому контексті поняття процесуальної форми, акумулює в собі усі вимоги законодавчої регламентації порядку кримінального провадження, як загальні, так і спеціальні, у тому числі щодо правил, процедур,

послідовності, строків проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, що прямо або опосередковано пов'язані зі збиранням (формуванням), перевіркою та дослідженням доказів під час досудового розслідування і судового розгляду, їх закріпленням у процесуальних актах, а також порядок прийняття і оформлення компетентними суб'єктами рішень з окремих питань доказування і у кримінальному провадженні в цілому.

Формування доказів здійснюється під час пізнавально-посвідчувальної діяльності уповноваженого суб'єкта і завжди включає перетворення слідів злочину шляхом втілення їх у належну процесуальну форму на показання, речові докази, документи і висновки експерта.

Процесуальна форма покликана забезпечити надійність кримінально-процесуального доказування. Щодо кримінально-процесуальних доказів, то для кожного їх виду (відповідно до переліку процесуальних джерел) чинним законодавством передбачено особливості порядку його формування та збереження. Підстави, умови, процедура, послідовність процесуальних дій та прийняття рішень із «входження» до матеріалів кримінального провадження фактичних даних, надають їм процесуальної форми конкретного виду доказів.

Слід зазначити, що окремі науковці критично ставляться до необхідності регламентації у кримінально-процесуальному законодавстві доказів і їх джерел. Деякі з них вважають, що це призводить до невинновданого спрощення сутності доказу як «невхопного юридичного феномену», який треба приймати не лише у момент його «виникнення», але й з огляду на подальшу перспективу, тобто як на те, що є власне в процесі формування доказів, так і на те, що вже є його результатом [5, с. 9-13]. Інші, – що у праві, яке вважається цивілізованим, немає положень, якими встановлюється цінність кожного доказу, як це було в часи інквізиції, але її ослячі вуха стирчать у тих нормах КПК, які зберігають запозичений (з невеликими варіаціями) із середньовіччя принцип фіксування недоторканного переліку джерел доказів, тобто їхніх матеріальних носіїв [6, с. 152]. До того ще додають, що для суду у правовій демократичній державі не існує доказів, які мають наперед встановлену силу, і так само для нього у законі не потрібно встановлювати перелік джерел, із яких вони можуть бути отримані, оскільки збереження у новому процесуальному законодавстві джерел, у яких «містяться» докази, є продовженням законодавчо існуючого анахронізму, породженому формальною теорією доказів, від якої відійшли у 1864 році з прийняттям Статуту кримінального судочинства, але яка була реанімована у радянський період [7].

Проте, не зважаючи на певну привабливість цієї концепції й відсутність у законодавстві більшості країн західної Європи нормативного визначення поняття доказів, потрібно пам'ятати, що у кримінальному судочинстві докази мають вирішальне значення для встановлення особи, яка вчинила злочин, та застосування до неї справедливого покарання або інших заходів кримінально-правового впливу, і саме тому в Україні, як і в деяких інших державах Європи (Молдові, Латвії тощо), закон містить визначення поняття доказів і

встановлює вимоги щодо порядку їх формування та використання у кримінальному провадженні.

Основу гносеологічної характеристики поняття доказів, складає філософське вчення про відображення, як загальну властивість матерії [8, с. 20-30], згідно якого відбувається залишення слідів будь-якого злочину, як певної реальної події на предметах матеріального світу і в свідомості людей. За допомогою цих слідів стає можливим встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження. Тому, уповноважені суб'єкти кримінальної юстиції повинні виявити, знайти сліди, що залишилися внаслідок вчинення злочину, і привести їх у належну процесуальну форму, а вже потім використовувати їх, як докази у кримінальному провадженні. Не випадково законодавець після того, як у ч. 1 ст.84 КПК України навів визначення доказів, у ч. 2 цієї ж статті дає вичерпний перелік процесуальних джерел доказів.

Як і будь-яке відображення, доказ завжди складається з образу того, що відображається, і форми, тобто способу існування і прояву відображення. У зв'язку з цим не зовсім правильно розуміти під доказами лише зміст відображення, – фактичні дані про обставини кримінального правопорушення. Відомості про обставини злочину, що збереглися в пам'яті людей і на предметах матеріального світу, можуть бути використані, як докази під час кримінального провадження, лише якщо вони містяться у визначених у законі формах.

Отже, поняття доказів є структурованим. При цьому, серед науковців не має єдності щодо кількості і сутності елементів його структури. На думку одних, це поняття включає: 1). фактичні дані (відомості про факти, інформацію), що мають значення у кримінальному провадженні (зміст); 2). Процесуальну форму їх закріплення (спосіб існування у матеріалах кримінального провадження); 3). носій відомостей (зовнішній вираз); враховуючи, що усі вони перебувають у взаємозв'язку та у своїй єдності утворюють поняття доказів [9, с. 177-178]. На думку інших, взаємозв'язок зазначених трьох елементів є окремим четвертим елементом – умовиводом, як формою логічного зв'язку між всіма елементами, і тільки наявність їх комплексу утворює доказ у кримінальному процесі [10, с. 61].

Доказ слушно вважають складною юридичною конструкцією, в системі якої функціонує пізнавальний, інформаційний і нормативний блок елементів [11, с. 104-105]. Пізнавальний (гносеологічний) блок включає факт, який доказується; факт, який доказує; висновок про зв'язок між ними. До інформаційного блоку відноситься інформація про факти, дані; носії (джерела) інформації про ці факти, фактичні дані, відомості про факти. До нормативного – уповноважені законом суб'єкти, закріплені в законі форми, дії, процедури та ін. вимоги щодо формування, існування та використання в кримінальному процесі доказів. І це закономірно, оскільки, механізм утворення слідів кримінального правопорушення пояснюється положеннями з теорій пізнання, відображення та інформатики. Але в законі одною дефініцією охопити усі

ці складові неможливо, і тому сформульоване у ст. 84 КПК України поняття доказів містить найважливіші із зазначених елементів, що визначають їх зміст і форму, а наявність інших впливає із вимог інших норм інституту доказового права.

В перспективі може бути сформульоване більш досконале нормативне визначення поняття доказу і всіх його основних властивостей з фактичним закріпленням в КПК України так званого «складу доказу» [12].

Встановлення реальної дійсності в кримінальному провадженні здійснюється опосередковано, оскільки, кримінальне правопорушення для тих хто неупереджено досліджує його обставини є завжди подією минулого. Безпосередньо слідчими, прокурорами та іншими уповноваженими суб'єктами здійснюється лише діяльність зі збирання (формування), перевірки і оцінки фактичних даних про злочин, що вже стався. Якщо зазначені суб'єкти безпосередньо були учасниками або очевидцями події злочину, то у кримінальному провадженні в силу вимог інституту відводу (ст.ст. 75, 77 та деякі інші § 6 Глави 3 КПК України) вони втрачають свої повноваження і беруть в ньому участь як потерпілі та свідки.

Окремі автори вважають за можливе і безпосереднє пізнання щоразу слідчим, прокурором, слідчим суддею та судом деяких фактів, які й після того, як вчинено кримінальне правопорушення, продовжують існувати у незмінному вигляді або якщо і дещо змінилися, то не втратили все ж важливих для них якостей. На їх думку, таке «безпосереднє пізнання сторонами кримінального провадження може відбуватися у рамках кримінального процесу при виконанні певних процесуальних дій, а саме огляду, освідчування, обшуку, пред'явлення для впізнання» [9, с. 177-178]. Проте, незважаючи на безпосередність сприйняття учасниками зазначених слідчих (розшукових) дій певних фактів, як об'єктивних наслідків злочину, вони (події, обстановка, предмети, дії тощо) так чи інакше, що вже залежить від способу, повноти, якості та інших властивостей фіксації під час проведення цих дій, «процесуально виокремлюються» з реальної дійсності із певним суб'єктивним контекстом. У подальшому за результатами таких дій навіть та особа, яка їх проводила і особисто спостерігала певні явища та вилучала конкретні предмети, у доказуванні оперує не цими явищами і предметами, як фактами, а процесуально оформленими відомостями про них.

Свого часу вже було переконливо доведено, що під час кримінально-процесуальної діяльності слідчі, прокурори і судді оперують не фактами, як явищами і подіями реальної дійсності, які об'єктивно не можливо приєднати до матеріалів кримінального провадження, а лише відомостями про них (в тому числі й про властивості предметів матеріального світу), які зафіксовані у встановленому законом порядку в протоколах слідчих та судових дій [13, с. 120-124; 14, с. 78-80].

Як зазначалося, матеріальні та ідеальні сліди залишає по собі будь-яке кримінальне правопорушення, оскільки неминучими наслідками суспільно

небезпечного впливу правопорушника, поведінка якого проявляється у формі дії або бездіяльності, завжди є зовнішні зміни на об'єктах навколишнього середовища (предметах, речах тощо) та у свідомості людини. Власне, взаємодія предметів, явищ і станів є первинними джерелами (носіями) слідів, але їх не слід плутати з джерелами доказів. Процес трансформації зазначених слідів у докази врегульований у КПК України. Він здійснюється шляхом реалізації відповідних правовідносин, пов'язаних із збиранням (формуванням) уповноваженими суб'єктами кримінальної юстиції доказів. Це відбувається під час здійснення процесуальної діяльності слідчим, прокурором, слідчим суддею і судом та закінчується тієї миті, коли отримані відомості закріплюються та/або залучаються до матеріалів кримінального провадження одним із передбачених у законі способів.

Під носієм фактичних даних (відомостей, інформації про факти), слід вважати те, що може бути засобом відображення, фіксації, виразником чогонебудь. Носієм слідів події злочину виступають об'єкти неживої природи або предмети, що можуть бути засобом сприйняття, фіксації та збереження доказової інформації. Ці об'єкти можуть мати вигляд офіційних і неофіційних документів, перебувати у твердому, сипкому або газоподібному стані (поверхня ґрунту, стіна або підлога у приміщенні, взуття, одяг, ніж, скло, аркуш паперу, сторінка паспорту тощо). Завдяки проведенню огляду місця події, обшуку та інших слідчих (розшукових) дій фактичні дані про них та їхній зміст і властивості (у тому числі і про ознаки носія та умови зовнішнього середовища і його вплив) стають предметом кримінального процесуального дослідження і фіксуються у відповідних процесуальних документах та додатках до них (протоколи слідчої дії, журнали судового засідання, реєстри матеріалів досудового розслідування тощо). Стосовно показань носієм фактичних даних є жива особа, яка зберігає ці дані у своїй свідомості завдяки пам'яті й здатна зовні відобразити їх словами, реченнями, промовою як більш складною мовною конструкцією, або у інший спосіб, якщо у неї є вади мовлення (наприклад, знаками німих). Поява нових видів інформації зумовлює специфіку їх збереження та передачі через носії, вироблені з урахуванням останніх досягнень інформатики, документалістики та криміналістики.

В статтях 103, 104, 105 та інших статтях глави 5 Розділу I КПК України, встановлені загальні правила фіксування кримінального провадження, які також розраховані на процес збирання (формування) доказів. Ці правила містяться і в нормах, що регулюють проведення слідчих (розшукових) дій, а також в нормах деяких інших інститутів кримінально-процесуального права.

Від надійності носіїв фактичних даних залежить якість сприйняття, збереження та відтворення інформації про кримінальне правопорушення у знаковій формі, що зумовило необхідність визначення науково-технічних вимог, які забезпечать бездоганне існування конкретного виду інформації на певному носії. Ці вимоги повинні враховувати слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд при отриманні й оцінці нових видів інформації, з тим щоб їх

якісний з точки зору повноти сприйняття зміст був безпосередньо пов'язаний з науково-технічними можливостями носія. Такими вимогами є: 1) можливість тотального сприйняття інформації про кримінальне правопорушення носієм; 2) збереження носієм цієї інформації без пошкоджень і перекручень; 3) можливість адекватного відтворення інформації про кримінальне правопорушення з носія.

Треба мати на увазі, що доказ є категорією об'єктивно-суб'єктивною [15, с. 30]. В силу цієї природи наявність органічної єдності фактичних даних та їх процесуального джерела не призводить до автоматичного набуття ними статусу доказу в кримінальному провадженні, оскільки це вимагає відповідного визнання за рішенням уповноваженого суб'єкта кримінальної юстиції (слідчого, прокурора, судді, суду). За закономірностями обігу інформації в соціумі фактичні дані не існують без суб'єктів, які їх сприймають та транслюють. Зміст інформації, що циркулює в ході кримінального провадження, залежить від позиції суб'єктів, які її отримують. Таким чином, одні й ті самі фактичні дані може визнавати доказами одна чи навіть обидві сторони процесу, але не визнавати їх такими суд, і навпаки.

Не завжди докази є чимось сталим протягом всього кримінального провадження, на початкових його етапах їх можуть залучати до системи доказів, якими встановлюється певна обставина кримінального правопорушення, а на наступних, навпаки, їх взагалі не сприймають як докази. Це, пов'язане з реалізацією закріпленої у ст. 23 КПК України засади безпосередності дослідження показань, речей і документів судом, який, за загальним правилом, не може прийняти їх як докази, якщо вони не були предметом його безпосереднього дослідження. Отже, зафіксовані у відповідних протоколах допитів і додатках до них показання допитаних слідчим або прокурором осіб (потерпілого, свідка, підозрюваного) можуть використовуватися для доказування тих чи інших обставин під час досудового розслідування, але не у судових стадіях кримінального провадження.

Від кримінально-процесуальних доказів, слід відрізняти іншу інформацію, яка циркулює у кримінальному провадженні; аргументи сторін і думки осіб, які здійснюють кримінальне провадження; судження про ймовірність певного розвитку подій або взаємозв'язку явищ; логічні докази, як логічно-розумові операції доведення певної тези завдяки аргументів і демонстрації. Якщо умовно процес доказування у конкретному кримінальному провадженні визначити, як логічну операцію, що завершується демонстрацією – вироком суду, наведені у ньому докази відіграють роль аргументів-доводів. І у такому контексті докази у кримінальному провадженні розглядають як засоби логічно-розумового доказування [16, с. 27]. Однак, у будь-якому випадку фактичні дані для того, щоб стати доказами повинні мати певні властивості, що з'ясовуються слідчим, прокурором, слідчим суддею або судом під час їхньої оцінки, а саме: належність, допустимість, достовірність і достатність.

Таким чином, сформульоване у ст. 84 КПК України поняття доказів містить найважливіші елементи, що визначають їх зміст і форму, а наявність інших впливає із вимог інших норм інституту доказового права, зокрема, і вимог щодо належності, допустимості, достовірності та достатності доказів.

Докази у кримінальному провадженні являють собою нерозривну єдність їх змістовної сторони – фактичних даних, що дають можливість встановити обставини, які є предметом доказування, та їх процесуальних джерел – форми, що являє собою встановлений кримінальним процесуальним законом порядок отримання цих фактичних даних, включаючи і їх процесуальну фіксацію.

Перелік посилань

1. Кистяковский А. Ф. Общая часть уголовного судопроизводства: лекции 1874 г. Киев, 2005. 118 с.
2. Молдован А.В., Мельник С. М. Кримінальний процес України. Київ, 2013. 368 с.
3. Грошев Ю. М., Тацій В. Я., Туманянц А. Р. та ін. Кримінальний процес: підручник / за ред. В. Я. Тація. Харків, 2013. 824 с.
4. Погорецький М. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання // Право України. 2014. № 10. С. 12-23.
5. Гмирко В. Кримінально-процесуальні докази: поняття, структура, характеристики, класифікація: конспект проблемної лекції. Дніпропетровськ, 2002. 63 с.
6. Розовский Б. Г. Ненаучные заметки о некоторых научных проблемах уголовного процесса. Луганск, 2004. 600 с.
7. Лобойко Л. М. Реформування кримінально-процесуального законодавства у частині регламентації окремих питань доказування // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2011. № 2 (4). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11lmopd.pdf>
8. Шейфер С. А. Собираение доказательств в советском уголовном процессе: методические и правовые проблемы. Саратов, 1986. 171 с.
9. Рожнова В. В., Савицький Д. О., Конюшенко Я. Ю. та ін. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (Загальна частина). Київ, 2012. 280 с.
10. Іщенко В. М. Кримінально-процесуальні докази: гносеологічна природа та понятійна структура // Право і безпека. 2006/5'3. С. 59-62.
11. Гмирко В. Легальне визначення "загального" поняття доказів: чи зберігати у новому КПК // Право України. 2003. № 11. С. 101-106.
12. Ляш А. О. Поняття доказів у кримінальному процесі // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2012. № 2(6). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12laoukp.pdf>.
13. Михеев М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве Киев, 1984. 134 с.
14. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування: монографія. Київ, 2005. 272 с.
15. Сергєєва Д. Б. Визначення результатів негласних слідчих (розшукових) дій речовими доказами у кримінальному провадженні: проблемні питання // Актуальні питання доказів та доказування у кримінальному процесі: 36. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 лютого 2015 р.). Київ, 2015. С. 28-30.
16. Погорецький М. А. Нова концепція кримінального процесуального доказування та її реалізація у чинному КПК України // Актуальні питання доказів та доказу-

вання у кримінальному процесі: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 лютого 2015 р.). Київ, 2015. С. 22-27.

ПОНЯТИЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

О. В. Баулин

В статье на основании анализа положений теории уголовно-процессуального доказывания о правовой природе доказательств, основных научных взглядов на определение понятия доказательств и на их структуру в уголовном судопроизводстве раскрыто содержание и положительное значение элементов легального понятия доказательств, закрепленного в действующем Уголовно-процессуальном кодексе Украины.

Среди основных точек зрения современных украинских процессуалистов на понятие уголовно-процессуальных доказательств, наиболее обоснованной является та, согласно которой, они представляют собой органическое единство фактических данных, позволяющих установить обстоятельства, что входят в предмет доказывания, и их процессуальных источников.

Не смотря на некоторую привлекательность концепции о нецелесообразности закрепления понятия доказательств в процессуальном законе, которой придерживаются некоторые ученые, и отсутствие его нормативного определения в законодательстве ряда стран западной Европы, в статье отмечается, что поскольку доказательства имеют решающее значение для установления лица, совершившего преступление, и назначения ему справедливого наказания или иных мер уголовно-правового воздействия, в Украине, Молдове, Латвии и некоторых других европейских государствах, закон содержит определение доказательств и устанавливает требования к порядку их оформления и использования в уголовном судопроизводстве.

Доказательство справедливо считают сложной юридической конструкцией, в системе которой функционирует познавательный (гносеологический), информационный и нормативный блок элементов. Первый блок включает факт, который доказывается; факт, который доказывает; вывод о наличии связи между этими фактами. Ко второму относится информация о фактах, данные, носители (источники) информации об этих фактах, фактические данные, сведения о фактах. К последнему - уполномоченные законом субъекты; закрепленные в процессуальном законе формы, действия, процедуры и иные требования к формированию, существованию и использованию в уголовном процессе доказательств. Это закономерно, поскольку механизм образования следов уголовного правонарушения объясняется положениями из теорий познания, отображения и информатики. Однако в законе одной дефиницией охватить все указанные составляющие невозможно, поэтому сформулированное в статье 84 УПК Украины понятие доказательств содержит наиважнейшие из названных элементов, определяющих их содержание и форму, а наличие иных элементов структуры доказательства вытекает из требований других норм института доказательственного права.

CONCEPT OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

O. Baulin

The article is considered the analysis of provisions of the theory of criminal procedural proof on the legal nature of evidence, the basic scientific views relating the definition of the concept of evidence and their structure in criminal proceedings, the content and the positive significance of elements of the legal concept of evidence which are enshrined in the current Code of Criminal Procedure of Ukraine.

Among the main points of view of the modern Ukrainian scientists as to the notion of criminal procedure evidence, the most grounded view is that evidence is the connected unity of the actual data allowing establishing the circumstances that belong to the subject of proof, and their procedural sources.

Despite some attractiveness of the concept of inappropriate fixing evidence concepts in procedural law, and some scientists stick to it, the absence of its regulatory definition in the legislation of a number of Western European countries, the article notes that the evidence is crucial to identify the person who committed crime and for the appointment of a just punishment or other measures of criminal law, so in Ukraine, Moldova, Latvia and other European countries the law contains a definition of evidence and establishes requirements to the order of their registration and the use in the criminal proceedings.

The proof is rightly considered a complex legal structure in which the system operates cognitive (epistemological), and the regulatory information block of elements. The first unit includes a fact that can be proved; a fact that proves; a conclusion of the association between these facts. The second unit includes the information about the facts and data; data carrier (sources) about these facts, the evidence and information about the facts. The last unit entitles the subjects authorized by law; enshrined in the procedural law the forms, actions, procedures and other requirements for the formation, existence and use of evidence in the criminal proceedings. This is natural, since the mechanism of formation of a criminal offense is explained by provisions of the theory of knowledge, display and informatics. However, it is impossible to cover all these components in one definition, therefore, the concept of proof formulated in Article 84 of the Code of Criminal Procedure contains the most important of the mentioned elements that determine their content and form, and the presence of other elements of the structure of the proof follows from the requirements of the other norms of the Institute of evidence.

УДК 343.98

О. В. Літвінова
викладач кафедри криміналістичних експертиз

Національна академія внутрішніх справ

СУТНІСТЬ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ ТЕОРІЇ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ: МЕТОДУ ТА МЕТОДОЛОГІЇ

У статті проаналізовано зміст термінів «метод» та «методологія» як основних понять теорії судової експертизи. Вказується різниці між цими поняттями. Аналізується змістовна відмінність термінів методу, прийому, способу і операції. Визначається функціональна спрямованість цих понять.

У теорії судової експертизи, як і в інших галузях науки, завжди є такі поняття, які відносяться до переліку основних. До них належать поняття «метод» і «методологія».

Незважаючи на значну кількість праць за цією тематикою, єдиного підходу до визначення «методу» та «методології» немає. Наприклад, ряд авторів

продовжують розглядати методологію не як самостійну наукову дисципліну, а як частину філософії, при цьому усвідомлюючи, що не всі філософські положення мають методологічне значення.

Відсутність правильного усвідомлення термінів «методологія», «метод», безумовно, вносить плутанину у розуміння та застосування, ускладнюючи процес пізнання. Саме тому метою нашої статті є аналіз змісту названих основних понять теорії судової експертизи.

Своїм походженням цей термін зобов'язаний грецькому слову «metodos», що означає «переслідувати». Починаючи з Платона, цей термін почали розуміти як шлях слідування, який веде до істини [1, с. 145]. У подальшому поняття «метод» суттєво змінилося. Однак, незважаючи на тривалу історію свого розвитку, в сучасній науці (у тому числі і в судовій експертизі) поняття «метод» має декілька різних значень. Розглянемо основні точки зору на це питання.

Перша з них має деяку неконкретність. Суть її полягає у тому, що під методом розуміється теорія чи вчення, форма практичного чи теоретичного відношення людини до дійсності, яке має на меті отримання нового результату [2]; шлях пізнання чи вирішення якого-небудь завдання [3, с. 18]; загальний підхід, який відрізняє наукове пізнання від повсякденного, художнього тощо [4, с. 104]; процес цілеспрямованого та свідомого використання тих чи інших теоретичних положень знання [5, с. 127]; творча лабораторія суб'єкта пізнання, орієнтована на способи саморуху та саморозвитку об'єкта пізнання.

У теорії судової експертизи існує аналогічне «розмите» трактування методу. Наприклад, Г. О. Зорін, говорячи про спеціальний криміналістичний метод, серед ряду визначень дає таке: метод – це «стиль професійних дій, що визначає можливості та обмеження, це форма творчого пошуку, продиктована системою цілей, які ставлять перед спеціалістом нинішня і перспективна ситуації» [6, с. 7].

На нашу думку, це та подібні формулювання в силу своєї нечіткості та абстрагованості від сутності поняття методу, без вказівок на визначальні властивості останнього, неефективні, оскільки, нічого не вносять ні з теоретичного боку для його розуміння, ні з практичного для використання. Причина цього здебільшого обумовлена тим, що тут порушується встановлене логікою правило домірності між обумовленим та визначальним.

Відповідно до іншої точки зору, метод виступає у вигляді раціональних, спрямованих на досягнення певного результату дій, а саме:

1) спосіб поведінки в певній галузі, сукупність прийомів, що використовуються для досягнення відповідної мети [7, с. 4]; 2) система дій, яка передбачає конкретний порядок їх застосування [8, с. 26]; 3) конкретні прийоми вирішення окремих пізнавальних і практичних завдань [4]; 4) сукупність прийомів та операцій, які дозволяють віднаходити знання про явища дійсності [9, с. 14].

Ця точка зору широко поширена і у сучасній теорії судових експертиз. Зокрема, її підтримує Р. С. Белкін, на думку якого, метод в широкому значенні – це «спосіб підходу до дійсності, спосіб пізнання, вивчення, дослідження явищ природи і суспільного життя, спосіб досягнення мети, вирішення завдання» [10]. В. О. Образцов визначає метод, як «сукупність операцій, спрямованих на вирішення якого-небудь наукового або практичного завдання [11, с. 261]. Наголошуючи на полізначності поняття «метод», цю точку зору поділяв і І. М. Лузгін, ототожнюючи метод зі способом пізнання [12, с. 98-99].

Незважаючи на те, що точка зору, що ототожнює методи із прийомами, операціями, способами, досі панує в науковій літературі, нам вдалося знайти деякі принципові заперечення такого підходу. Так, Л. В. Яценко, розмежовуючи ці поняття, наголошує на тому, що метод обов'язково фіксується в тексті і являє собою сувору деталізовану програму виконання репродуктивних операцій, а прийом, навпаки, зазвичай передається усно від учителя учневі [4].

На нашу думку, описування методу, як способу поведінки в якій-небудь галузі чи сукупність прийомів, що використовуються для вирішення якогось завдання, є невдалим. Ці поняття дійсно тісно пов'язані між собою. Спосіб більше відноситься до діяльності. Під ним розуміють систему (порядок) дій, спрямованих на досягнення конкретного результату, а під прийомом – оптимальні дії. Загальним для цих понять є те, що і спосіб, і прийом – це не абстрактні категорії, а завжди реальні (практичні) дії, навіть якщо вони відбуваються в розумовому просторі. Науковий метод, напротив, виступає як категорія ідеальна, яка є результатом інтелектуальної діяльності і яка відноситься до сфери знань. Він відображає нормативні правила, які застосовуються для вирішення цілого класу однорідних завдань та фіксують на матеріальному носії оптимальний спосіб дій. У зв'язку з цим у процесі переходу від знань до практики, метод виявляється не самостійно, а у вигляді визначених прийомів, операцій та способів дій.

Зазначена різниця між методом, способом, прийомом та операцією відчувається іноді інтуїтивно. Наприклад, дослідник може сказати, що він володіє якимось методом, тобто він знає деяку раціональну формалізовану розумову процедуру, яку можна застосовувати до цілого класу завдань. Однак, він не може стверджувати, що володіє способом чи операцією, оскільки, це звучить безглуздо. У такому випадку незрозуміло, як можна володіти ними, якщо вони є впорядкованою системою практичних дій, які відбуваються в дійсному світі. Для ясного усвідомлення вищезазначеного потрібно знайти інше формулювання, оскільки спосіб, операція завжди виражають певну дію. Наприклад, це може мати такий вигляд: «Я виконую щось таким способом та роблю для досягнення конкретної мети визначені операції».

Щодо прийомів потрібно зробити деякі уточнення. В українській мові існує словесна конструкція, коли говорять, що хтось володіє прийомами чогось, наприклад, самбо, що не зовсім відповідає самій сутності цього. Це

висловлювання буде означати тільки те, що людина знає, має навички та уміння з виконання зазначених прийомів.

Тепер спробуємо щодо методу використати конструкцію, пов'язану з якою-небудь дією. Одразу відзначасмо, як дивно буде звучати фраза, що дослідник робить щось якимось методом. Правильно було б сказати, що дослідник досягає мети за допомогою якогось методу, тобто визначеного знання, реалізованого в практичній діяльності шляхом виконання раціональних та цілеспрямованих дій, якими і є способи, прийоми, операції.

Ще більша різниця між цими поняттями спостерігається у експертній практиці та у тому, як слідчий, прокурор, суд оцінює висновок експерта з точки зору наукової обґрунтованості виконаних досліджень та зроблених висновків. Тобто слідчому, прокурору, суду потрібно з'ясувати, наскільки практичні дії експерта відповідали конкретній методиці, апробованій та рекомендованій для експертної практики чи розробленої безпосередньо протягом дослідження. Іншими словами, вищевказані особи повинні порівняти методи (рекомендації, які зосереджують конкретні правила поведінки) зі способами, прийомами, операціями, тобто з практичними діям експерта. У результаті цього порівняння з'являється розуміння того, що метод – це зовсім інша категорія, на відміну від способу, прийому чи операції.

У відповідності з третьою точкою зору під методом розуміється:

1) система регулятивних принципів перетворюючої, практичної чи пізнавальної, теоретичної діяльності [13]; 2) стандартні та однозначні правила дії [14, с. 83]; 3) зведення принципів, якими керуються при кожному організованому дослідженні, комплекс норм, які дозволяють обирати та координувати технічні прийоми [15, с. 199-200]; 4) сукупність норм, правил та розпоряджень, які регулюють визначений тип діяльності людини, яка прагне до визначеного результату [16, с. 10].

Ця точка зору поширена як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі. Наприклад, В. Зегеч (W. Segeth) розуміє під методом керівництво, вказівку, розпорядження про те, як діяти для досягнення конкретного результату [17, с. 12]. Ж. Дюрозуа та А. Руссель також розглядають метод, як правила, використані для досягнення визначеної мети [18]. Цю точку зору, зокрема, розділяли Р. Декарт та Гегель, порівнюючи метод з правилами [19, с. 86].

Така точка зору є більш обґрунтованою, ніж перші дві, оскільки, вказує на деякі принципові відмінності методу. Завдяки цьому зрозуміло, що метод являє собою саме ідеальну категорію, носить рекомендаційно-нормативний характер та виражається у вигляді правил, приписів, вимог цілеспрямованої теоретичної чи практичної діяльності.

У рамках четвертої точки зору акцент робиться не на змістовній, а на формальній стороні методу. Остання розглядається, як деяке описування визначеної діяльності. Такої позиції дотримується, зокрема, А. І. Ракітов, розкладаючи метод, як сукупність пропозицій, «які описують набір і послідов-

ність дій, за допомогою яких можна здобути нові одиниці знань, проконтролювати уже існуюче знання або побудувати систему знань» [20, с. 75].

З цією точкою зору можна погодитися тільки частково. Безумовно, будь-який метод повинен мати який-небудь мовний опис. Однак сутність його полягає аж ніяк не в цьому, оскільки, вона пов'язана з основними значеннєвими елементами, які і утворюють зміст кожного методу. І, оскільки, кожне поняття завжди розкривається через виділений та зафіксований у свідомості набір істотних ознак об'єкта, то поняття методу потрібно визначати саме через його найбільш важливі ознаки.

П'ята точка зору являє собою різні сполучення попередніх позицій. Наприклад, Л. А. Мікешина розглядає метод не тільки як операції пізнавальної діяльності, але і як сукупність пропозицій, які описують ці операції та формулюють норми діяльності [21, с. 45].

І, нарешті, шоста точка зору. Своєю появою вона в більшості завдячує Ф. Бекону, який у «Новому органіоні наук» розглядав метод (індуктивний) як необхідний засіб пізнання. З цього часу в науці остаточно (після творів Аристотеля) закріплюється уявлення про метод, як про якийсь органон – універсальне знаряддя, інструмент пізнання [22, с. 299].

З огляду на зазначене, метод можна визначити, як правила чи приписи цілеспрямованої теоретичної чи практичної діяльності, змістом яких є знання про раціональні способи, прийоми, операції, процедури з її реалізації.

Щодо методології, то більшість сучасних вчених указують на полізначність цього поняття та дають, як правило, декілька визначень методології в залежності від рівня наукового підходу та конкретного контексту дослідження.

У межах першої точки зору під методологією розуміються методики, сукупність методів, прийомів, способів організації теоретичної та практичної діяльності. Іноді таке розуміння методології наводиться не в явному, а у прихованому вигляді. Наприклад, її розглядають, як систему «спеціально апробованих правил і нормативів пізнання і дії» [2, с. 359], тобто фактично, як метод. При цьому, як правило, не наводиться ніякої відмінності між методиками, методами, прийомами та способами. Усі зазначені поняття розглядаються, як тотожні один одному.

Раніше ця точка зору була широко розповсюджена у вітчизняній науковій, в тому числі, філософській літературі. У роботах сучасних авторів вона зустрічається рідше. Нині схоже трактування методології, головним чином, представлене в роботах західних дослідників, що зумовлено декількома причинами. Одна з них пов'язана з особливостями іноземної мови. В англійській, наприклад, узагалі немає терміна «методологія», і під нею розуміється «методика» [23, с. 50]. Друга причина зумовлена загальною орієнтованістю західної науки на вирішення в першу чергу не фундаментальних, а виключно практичних завдань, що впливають з потреб розвитку кібернетики, теорії систем, зв'язків, інформації, управління тощо. Такий підхід призводить до прагматизації при проведенні досліджень у сфері методології. Наприклад,

відомий спеціаліст у галузі систем Дж. Клір розуміє під методологією безліч взаємозалежних один від одного методів [24, с. 85].

Так, Р. С. Белкін з цього поводу писав, що методологія – це теоретична система знання, тобто система ідей, а не просто способів дослідження. Він відзначав, що ототожнення методології конкретної окремої науки з системою методів означало б чисто прагматичний підхід до розгорнутого розуміння цього поняття, при цьому втрачається його світоглядне значення, філософське розуміння, зменшується значення діалектичного матеріалізму [10, с. 163].

Проти розуміння методології, як системи способів, прийомів, методів чи методик виступали й інші криміналісти. Зокрема, І. М. Лузгін був категорично проти ототожнення методики і методології. Ґрунтуючись на положеннях матеріалістичної філософії, він розглядав методологію, як систему ідей, теоретичних уявлень про пізнання дійсності [25, с. 7-8].

Ми вважаємо, що в цілому з критикою зазначеної позиції потрібно погодитися, хоча вона більшою мірою відноситься не до окремої, а до загальної методології. На неточність першої точки зору, головним чином, на нашу думку, вказує інше.

По-перше, про це свідчить уже сама етимологія слова «методологія». В утворенні останнього бере участь два грецьких слова: «метод» та «логос». Нагадаємо, що «метод» ми визначили, як правила або приписи цілеспрямованої теоретичної чи практичної діяльності, змістом яких є знання про раціональні способи, прийоми, операції, процедури щодо її виконання. «Логос» перекладається, як слово, поняття, вчення, мова тощо. З цього випливає, що поняття «методологія» повинно бути ширше поняття «метод» чи «методика». Там повинна бути крім іншого теоретична складова, яка має дещо іншу функціональну спрямованість, на відміну від методу, який виступає у вигляді органона, вираженого у словесному описі порядку дій. Уже з цієї причини було б неправильно ототожнювати вищевказані поняття.

По-друге, методологію не можна порівнювати із прийомами, способами, процедурами, оскільки, вони є елементами практичної діяльності. Методологія, в свою чергу, є частиною науки, особливим теоретичним утворенням.

По-третє, суть методології полягає не тільки в тому, щоб відповісти на питання, як здійснюється наукова чи практична діяльність, тобто які методи та способи використовуються і застосовуються при цьому. Її роль полягає у визначенні предмета дослідження науки [26, с. 318], але не обмежується тільки цим.

Друга точка зору доповнює першу. Її прибічники виходять з того, що методологія – це не тільки способи, процедури та методи практичної та теоретичної діяльності, але і принципи, які лежать в її основі [2, 9, 16].

Подібні погляди отримали достатньо широке розповсюдження в різних галузях людської діяльності, в тому числі і в криміналістиці. Їх поділяли, зокрема, В. Я. Колдін та М. П. Яблоков, на думку яких, методологія – це «система принципів і способів організації і побудови теоретичної та практичної

діяльності» [27, с. 12]. Тієї ж думки дотримувався і М. С. Полевой, який вважав, що методологія є «системою підходів, принципів і методів пізнання відповідних об'єктів у теоретичній та практичній діяльності» [27].

Ми не до кінця поділяємо думку згаданих вище вчених. Якщо підходити до методології як до системи принципів та способів організації вищевказаних видів діяльності, то видно, що в зазначене поняття входять складові з двох зовсім різних галузей життя людини: способи – з практичної діяльності, принципи – зі сфери знання. Зрозуміло, що такого не може бути в теоретичній системі, якою є методологія. Спосіб (порядок чи система дій, спрямованих на досягнення конкретного результату), як елемент практичної діяльності не може сам по собі бути частиною науки, до якої, безумовно, належить поняття методології.

Якщо розглядати методологію, як систему принципів та методів теоретичної чи практичної діяльності, то, незважаючи на те, що принципи та методи – це вже наукові категорії, поняття методології не може обмежуватися тільки ними. Як зазначалося вище сама етимологія слова «методологія» містить у собі часткову відповідь на питання, що входить до змісту цього поняття. Уже тільки з цієї причини навіть інтуїтивно уловлюється, що методологія являє собою деяке вчення. Кожна наукова теорія включає в себе не тільки принципи. У неї входять різні припущення, закони, поняття, категорії, факти тощо. У зв'язку з цим, якщо говорять про методологію як про систему принципів визначеної діяльності, то, на наш погляд, мова йде про неї не як про вчення, теорію, а тільки як про деякий методологічний, світоглядний підхід до теоретичної чи предметно-практичної діяльності.

Третя точка зору не просто містить у собі дві попередні, але і виводить на новий рівень тлумачення методології. Під методологією розуміється не тільки система принципів, способів та методів організації теоретичної та практичної діяльності, але і вчення про таку систему [28]. Оскільки, першу частину визначення, в межах якої під методологією розуміється система принципів, способів та методів організації теоретичної та практичної діяльності, ми вже розглядали раніше, то не будемо на ній додатково зупинятися. Спробуємо розібратися з другою частиною цього формулювання, відповідно якого методологія являє собою вчення про систему принципів, способів та методів організації визначеної діяльності.

Необхідно відразу зазначити, що і в цьому контексті низка авторів не відрізняють такі поняття, як метод та спосіб. Наприклад, М. В. Мостепаненко визначає методологію як вчення про методи та принципи пізнання. Він пише, що, оскільки, метод зв'язаний з попередніми знаннями, методологія ділиться на дві частини: вчення про вихідні основи (принципи) пізнання і вчення про способи та прийоми дослідження [3, с. 18]. У зв'язку з цим правильно було б розглянути не три, а тільки два поняття методології: як вчення про систему принципів деякої діяльності та як вчення про систему методів (способів) визначеної діяльності.

На нашу думку, погляд на методологію, як науку про принципи діяльності мало чим відрізняється від її визначення, як системи принципів діяльності. З огляду на те, що останнє вже було розглянуто вище, не будемо зупинятися на розумінні методології, як науки про принципи діяльності та звернемо увагу на тлумачення методології, як вчення про метод (спосіб) теоретичної або практичної діяльності.

Своєю появою ця концепція переважно зобов'язана таким філософам, як: Ф. Бекон, Гегель, Р. Декарт, І. Кант, Д. Локк. Усі вони, ще не виокремлюючи методологію в самостійну науку, писали про методологічну функцію філософії, відзначали її величезне значення в розробці методів пізнання. Кожен з них не тільки показував вихідні філософські позиції пропонованого їм методу, але і докладно пояснював та описував його зміст, тобто створював теорію останнього. Особливу роль у становленні зазначеного погляду на методологію зіграв Гегель, оскільки, він не тільки відкрив діалектичний метод, але й сформулював його достатньо повну теорію.

Ця точка зору у вітчизняній науці існує давно, в тому числі і в дещо змінених формах. Зокрема, ще на початку 20-х років ХХ ст. С. Л. Франк з приводу методології писав, що вона «як і будь-яка методологія є вченням про загальні точки зору, на які має зважати дослідник суспільних наук, про правила, яких він має дотримуватись при дослідженні, про прийоми, які він має використовувати» [29, с. 88]. Нині вона зустрічається не так часто. Багато вчених вважають її застарілою, занадто вузькою, такою, що не повністю розкриває дійсний зміст названого поняття, структуру та характер цього вчення.

Так, Р. С. Белкін відзначав, що вчення про методи пізнання, у тому числі і про методи формування теоретичних положень, про методи конструювання теорій, є тільки складовою частиною методології, оскільки воно, навіть поряд з переліком способів (методів) дослідження, не вичерпує собою її зміст [10, с. 42-43].

З подібною критикою методології (як теорії методів), на наш погляд, варто погодитися, оскільки, підходити до змісту розглянутого поняття тільки з позиції етимологічного аналізу використововуваного терміну, як показує практика, не завжди правильно. Щодо третього погляду на методологію, у рамках якого під нею розуміється не тільки система принципів, способів та методів організації теоретичної та практичної діяльності, але і вчення про таку систему, необхідно відзначити наявність тих самих принципових протиріч, які були характерні і для другої точки зору. Залишається незрозумілим, як методологія, будучи частиною науки, може містити в собі поняття з двох діаметрально протилежних сфер: галузі знань, куди відносяться норми, принципи, методи, методики, теорії, та світу практичної або наукової діяльності, до якої відносяться способи дії чи система дій, які застосовуються при виконанні якої-небудь роботи.

Згадане протиріччя усунути нескладно, як робить, наприклад, Д. О. Керимов, забираючи зі змісту методології права способи практичної чи теоре-

тичної діяльності та розуміючи під нею «загальнонауковий феномен, який об'єднує усю сукупність принципів, способів та методів пізнання (світогляд, філософські методи пізнання і вчення про них, загально- та окремонаукові поняття та методи), вироблених усіма суспільними науками...» [30, с. 52]. Головна проблема такого розуміння методології полягає в іншому. Незважаючи на удавану стрункість та інтеграційний характер подібного трактування, остання практично нічого не дає для розуміння суті, завдань та функцій методології і ніяк не полегшує діяльність вченого чи практика. Це чітко видно з іншого визначення того самого автора, відповідно до якого методологія являє собою інтегральне явище, «що об'єднує низку компонентів: світогляд і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, всезагальні філософські закони та категорії, загально- та конкретна наукові методи» [30, с. 46].

Таким чином, значення методологічної роботи, на нашу думку, полягає в тому, щоб максимально ефективно організувати подальшу діяльність. Тому, головна функція методології – організаційна.

Перелік посилань

1. *Философия. Наука. Человек. Конфликт или гармония?*: учеб. пособие. Москва, 1992.
2. *Философский энциклопедический словарь* / редкол.: С.С. Аверинцев и др. 2-е изд. Москва, 1989.
3. *Мостепаненко М. В.* Философия и методы научного познания. Ленинград, 1972.
4. *Яценко Л. В.* Взаимодействие теории и метода // Теория и метод : сб. научн. тр. Москва, 1987.
5. *Гиргин Гиргинов.* Методология как раздел гносеологии // Вопросы философии. 1973. № 8.
6. *Зорин Г. А.* Криминалистическая методология. Минск, 2000.
7. *Штоф В. А.* Введение в методологию научного познания: учеб. пособ. Ленинград, 1972.
8. *Альtiuллер Г. С.* Творчество как точная наука. Москва, 1979.
9. *Фурманова О. В.* Методы и формы научного познания: учеб.- методическая разработка для преподавателей). Москва, 1987.
10. *Белкин Р. С.* Курс советской криминалистики. Общая теория советской криминалистики. Москва, 1977. Т. 1.
11. *Криминалистика* / под ред. В.А. Образцова. Москва, 1997.
12. *Лузгин И. М.* Методологические проблемы расследования. Москва, 1973.
13. *Философская энциклопедия* : В 5 т. Москва, 1984. Т. 3.
14. *Копнин Л. Б.* Диалектика как логика и теория познания. Москва, 1973.
15. *Панто Р., Гравитц М.* Методы социальных наук. Москва, 1972.
16. *Москаленко А.Т., Погоразде А.А., Чечулин А.А.* и др. Методология в сфере теории и практики. Новосибирск, 1988.
17. *Segeth W.* Materialistische Dialektik als Methode. Berlin, 1977.
18. *Durozoi G, Roussel A.* Dictionnaire de Philosophie. Pans, 1987.
19. *Антология мировой философии*: в 4-х т. Москва, 1970. Т. 2. С. 276. 20.
20. *Гегель Г. В. Ф.* Сочинения. Москва, 1939. Т. VI.
21. *Ракитов А. И.* Курс лекций по логике науки. Москва, 1971.
22. *Микешина Л. А.* Метод в научном познании // Теория и метод : сб. науч. тр. Москва.

23. Бэкон Ф. Сочинения: в 2-х т. – Т. 2: Новый Органон. Москва, 1972.
24. Андреева Г. М. Социальная психология: учебник для ВУЗов. Москва, 1996.
25. Клир Дж. Наука о системах: новое измерение науки // Системные исследования: методологич. проблемы: ежегодник. Москва, 1983.
26. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования. Москва, 1973.
27. Абульханова-Спасская К. А. Методологический аспект проблемы субъективного // Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва, 1969.
28. Криминалистика: учебник для вузов / отв. ред. Н.П. Яблоков. Москва, 1997.
29. Психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1990.
30. Франк С.Л. Очерк методологии общественных наук // Вопросы методологии. 1991. № 2.
31. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). Москва, 2000.
32. Кузьмин С. В. Методология, метод, теория с позиции криминалистики // Правоведение. 2001. № 2.

СУЩНОСТЬ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ ТЕОРИИ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ: МЕТОДА И МЕТОДОЛОГИИ

Е. В. Литвинова

В статье проанализировано содержание терминов «метод» и «методология» в качестве основных понятий теории судебной экспертизы. Указывается разницы между этими понятиями. Анализируется содержательное отличие терминов метода, приема, способа и операции. Определяется функциональная направленность этих понятий.

Задача методологии. Разновидности и структурные элементы методологии. Подходы к обоснованию и определению метода и методологии. Фундаментальная или философская методология. Общенаучная методология. Конкретнонаучная методология. Методы и техника исследования. Классификация методов научного познания.

Рассмотрены основания для всестороннего анализа, объективной оценки экспертных методов, методик. Определен перечень функций которые выполняет метод и методология, при этом указывается главная из них.

В статье анализируется комплекс методов исследования теории судебных экспертиз, как научной отрасли. Показано, что по уровню общности можно выделить пять уровней методологического анализа науки о судебной экспертизе. Методы анализа института судебных экспертиз тесно связаны с методологией правового регулирования и гносеологическим подходом воплощение теоретических положений в следственную, судебную и экспертную практику.

Методологический аппарат и методологическая основа научного исследования. Принципы методологии познания.

Структура методологии. Философская методология. Общенаучная методология. Принципы общенаучных исследований. Конкретнонаучная методология. Уровни методологического анализа.

Функции методологии (обобщающая, экстраполирующая, критическая, эвристическая, мотивирующая, объясняющая, интерпретирующая, организационная). Проблема соотношения теории и методологии.

ESSENCE OF THE MAIN CONCEPTS OF THE THEORY OF JUDICIAL EXAMINATION: THE METHOD AND METHODOLOGY

E. Litvinova

The article analyzes the meaning of the terms "method" and "methodology" as the basic concepts of the theory of judicial review. It is indicated the differences between these concepts. It is also analyzed the meaningful difference between the terms method, reception method and operation. It is determined the functional orientation of these concepts as well.

The task of the methodology. Varieties and structural elements of the methodology. Approaches to study and determine the method and methodology. The fundamental philosophy or methodology. The general methodology. The specific and scientific methodology. Methods and techniques of the research. The methods of classification of the scientific knowledge.

It is considered the grounds for comprehensive analysis and objective expert evaluation methods, techniques. It is also determined the list of functions performed by the method and methodology and it is indicated the main one.

The article analyzes the complex research methods of forensic examination theory as a scientific field. It is shown that the level of generality can distinguish five levels of methodological analysis of forensic science. Methods of the analysis institute of forensic examinations are closely related to the methodology of legal regulation and epistemological approach of the implementation of theoretical positions in investigative, judicial and expert practice.

Methodologies and methodological foundation of the scientific research. Principles of the methodology of knowledge.

The structure of the methodology. The philosophical methodology. The general methodology. Principles of the general studies. The specific and scientific methodology. Levels of the methodological analysis.

The functions of the methodology (generalizing, extrapolating, critical, heuristic, arguing, explaining, interpreting). The problem of correlation between the theory and methodology.

УДК 343.98

О. А. Гуменський
старший науковий співробітник

*Чернігівське відділення
Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України*

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ З ВІДНЕСЕННЯ ОБ'ЄКТІВ, ЯКІ Є РЕЗУЛЬТАТОМ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ, ДО ПРЕДМЕТІВ ЗЛОЧИНУ

Стаття присвячена уніфікації методик проведення експертиз з віднесення об'єктів, які є результатом інженерно-технічної діяльності людини, до предметів злочину на основі двох основних ознак таких об'єктів, а саме: призначеності та придатності. Відмічається

спільність вказаних ознак у різних пристроях у зв'язку з тим, що під **призначеністю** можна розуміти відповідність задуму загальним принципам побудови пристроїв певного виду, а під **придатністю** – ступінь реалізації первинного задуму.

Навколо нас є безліч предметів, які створені людиною в процесі її життєдіяльності і функціонально покликані створити можливості для досягнення певної мети. Ці штучні конструкції, що є результатом інженерно-технічної діяльності людини, до яких можна віднести, як столові прилади певного виду, що обслуговують сферу етикету під час задоволення одного з основних біологічних інстинктів людини, до пілотованої орбітальної станції, як чергового кроку людства в напрямку глобальної мрії – освоєння космосу. Їх втілення в матеріальних об'єктах пройшли шлях від задуму (ідеальної розумової моделі) до практичної реалізації в закінченому вигляді. Виділяючи певні конструктивні особливості та функціональні можливості кожного з цих об'єктів, ми можемо умовно віднести його до абстрактного поняття, визначеної групи (категорії), певного класу тощо, відповідаючи на одне з основних філософських питань «Чим воно є?». І, якщо стосовно деяких предметів для відповіді на поставлене питання достатньо тільки «кинути погляд», то щодо інших, сфера застосування і можливості яких не очевидні, необхідна інструкція та/або проведення випробувань та експериментів.

У криміналістиці таке питання є одним з найголовніших. Для кваліфікації злочину потрібно встановити його склад². Факультативною ознакою³ складу злочину є **предмет**⁴ злочину. Наприклад, предметом злочину, передбаченого ст. 262 Кримінального кодексу України (далі – ККУ) [1] є вогнепальна зброя (крім гладкоствольної мисливської), бойові припаси, вибухові речовини, вибухові пристрої та радіоактивні матеріали; предметом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 263 ККУ [1], – вогнепальна зброя (крім гладкоствольної мисливської), бойові припаси, вибухові речовини, вибухові пристрої, ч. 2 цієї ж статті – кинджали, фінські ножі, кастети та інша холодна зброя. Спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації (далі – СТЗ) є предметом злочину згідно ст. 359 ККУ [1].

² Під **складом злочину** розуміють сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, а саме: об'єкт злочину, його об'єктивну сторону, суб'єкт злочину та суб'єктивну сторону, які характеризують, згідно з кримінальним законом, певне суспільно небезпечне діяння як злочин. Кожну з цих ознак в теорії кримінального права часто називають елементом складу злочину. Склад кожного злочину характеризується стійкою структурою елементів та ознак, що їх визначають.

³ У вченні про загальний склад злочину необхідні ознаки для кожного складу злочину називають **обов'язковими**, в той час як ознаки, які не характерні для всіх складів злочинів, зуться **факультативними**.

⁴ **Предметом злочину** називають об'єкт *матеріального* світу, діючи на який суб'єкт посягає на суспільні відносини і блага (інтереси), які охороняються кримінальним законом. Предмет злочину є ознакою об'єкту злочину. Також предмет злочину, на відміну від об'єкту, є факультативною ознакою складу (відсутній в деяких злочинах).

Без відповіді на питання: «Чи є (чи відноситься) даний об'єкт до *предмету злочину* (для кожного конкретного випадку – до вогнепальної зброї, бойових припасів, СТЗ тощо)?», неможлива правильна кваліфікація злочину, а отже й об'єктивність розслідування.

При цьому, відповідь на вказане питання не є очевидною (наприклад, макет масо-габаритний не є вогнепальною зброєю, незважаючи на те, що «дуже схожий»), потребує специфічних знань і проведення досліджень (в результаті ніж, виготовлений по типу мисливського, може бути визнаний таким, що не є холодною зброєю, за недостатністю міцнісних характеристик). Саме судові експерти на основі спеціальних знань визначають, чи відноситься даний об'єкт до предмету злочину. Тобто, для правильної кваліфікації злочину питання «Чим воно є?» із розряду суто філософських переходить до розряду одного з основних питань експертизи, при проведенні досліджень з встановлення групової належності.

Схеми процесу дослідження, заходи, які застосовує експерт для встановлення певного факту, викладені в експертних методиках. Інтуїтивно зрозуміло, що загальні підходи до дослідження об'єктів, які є результатами інженерно-технічної діяльності людини, при відповіді на вищезгадане основне експертне питання повинні бути схожими.

Встановлення належності об'єкту до певної групи проводиться на основі вивчення його ознак та співставлення їх з ознаками інших об'єктів цього ж класу (групи) [2].

Аналіз криміналістичної літератури та наявних експертних методик [1, 4-9] показує, що в об'єктів, умовно названих нами результатами інженерно-технічної діяльності людини, як предметів злочину, науковці та практики виділяють дві ознаки: *призначення (призначеність)*⁵ та *придатність*⁶.

Проілюструємо вищезазначене на прикладі вогнепальної зброї. У науково-практичному коментарі [1] до ст. 262 КК України вказано: «**Предмет злочину** – вогнепальна зброя... *Основною характерною ознакою* цих предметів є їх **призначення** – ураження живої цілі... За вказаною ознакою предмети мають бути **придатними** за своїм цільовим призначенням»

У Методиці встановлення належності об'єкта до вогнепальної зброї та його придатності до стрільби (проведення пострілів) [4] збірне визначення даних понять отримало суто практичне, конкретне втілення: «Належність

⁵ **Призначення** – дія за знач. призначити. 3. // Цілеспрямованість, мета створення чого-небудь. // Мета використання чого-небудь // Спосіб використання або застосування чого-небудь [3].

Призначеність – абстр. ім. до призначений. Призначений – дієприкм. пас. мин. ч. до призначити. Призначити (призначати) – визначати наперед що-небудь [3].

⁶ **Придатність** – властивість і стан за значенням придатний. Придатний – здатний робити, виконувати що-небудь. // якого можна використовувати, вживати; який відповідає певним нормам [3].

об'єкта до вогнепальної зброї визначається за наявністю в нього сукупності наступних загальних криміналістичних ознак:

- **призначення** для ураження цілей на відстані снарядами, що одержують направлений рух за рахунок енергії згоряння металевих зарядів, при відсутності прямого господарсько-побутового, виробничого, спеціального призначення;

- **придатність** для неодноразового ураження цілей.

Призначення для ураження цілей визначається за наявністю в об'єкта сукупності конструктивних ознак, характерних для певного типу, виду, моделі чи зразка вогнепальної зброї.

Придатність для ураження цілей при можливості неодноразового використання об'єкта визначається за наявністю:

- конструктивної можливості проведення пострілів із забезпеченням снарядом енергетичних характеристик, достатніх для ураження цілі;

- надійності конструкції: придатності її для неодноразового проведення пострілів без руйнування (ушкодження) конструкції [4].

Деякі автори з цього питання висловлюються менш конкретно, але в запропонованих ними визначеннях, так чи інакше, присутні ті ж самі ознаки⁷.

Так, Б. М. Комаринець [5] вказує, що вогнепальна зброя повинна відповідати критеріям зброярності, вогнепальності та надійності.

Критерій зброярності означає цільову **призначеність** об'єкта для ураження цілі та **наявність достатньої для цього вражаючої здатності**.

Критерій вогнепальності означає використання енергії вибухового розкладення пороху або іншої речовини для надання снаряду кінетичної енергії.

Критерій надійності означає **можливість багаторазового використання** зброї та його безпеку для стрілка.

З огляду на викладене вище, можна дійти висновку, що критерій вогнепальності – це, фактично, принцип дії (що підтверджується визначенням відомого науковця-криміналіста Росинської Є. Р. [6]: «Признаками огнестрельного оружия являются его **назначение** — поражение человека, животного, преград, а также **принцип действия** — огнестрельность»), який апріорі входить до поняття **призначеності**, як складової задуму. Наведена ж в коментарі [1] **придатність** за цільвим призначенням, яка визначається **наявністю достатньої для цього вражаючої здатності та можливістю багаторазового використання**, явно входить у визначення критеріїв зброярності й надійності.

Аналогічне визначення критеріїв вогнепальної зброї, наводять й інші автори. Вогнепальна зброя, зазначають вони, це пристрій, в якому для вильоту кулі з каналу ствола використовується енергія хімічного розкладу вибухових речовин. Для вирішення питання, чи належить предмет до вогнепальної

⁷ При лінгвістичному аналізі наведених визначень нескладно встановити, що під **призначеністю** можна розуміти відповідність задуму загальним принципам побудови пристроїв певного виду, а під **придатністю** - ступінь реалізації первинного задуму.

зброї, крім установлення *загальної ознаки* — цільового **призначення**, необхідно, щоб він задовольняв такі критерії:

- для метання снаряда має бути використана енергія, яка утворюється під час згоряння вибухової речовини (пороху та ін.);
- предмет повинен мати ствол для спрямування руху снаряда;
- наявність у предмета пристроїв для замкнення каналу ствола та для запалення заряду;
- достатня вражаюча дія снаряда;
- достатня міцність конструкції предмета [7, с. 211-212].

Перший критерій визначає принцип дії (є складовою **призначення**), другий і третій – стосуються конструктивних особливостей пристрою, які визначають призначення, а четвертий і п'ятий критерії, як і в попередньому визначенні, визначають **придатність**.

Як бачимо, при подібному загальному підході до встановлення належності об'єктів до вогнепальної зброї у різних авторів є і деякі відмінності у визначенні ознак (або у визначенні деяких авторів, - критеріїв).

А саме, **призначеність (призначення)** визначається як *ознака* [6], *загальна ознака* [7], *основна характерна ознака* [1], *загальна криміналістична ознака* [4], *критерій зброярності* [5]; **придатність** – або взагалі *не виділяється в окрему ознаку* [1, 6], або розпорошується між *критеріями* [5, 7], або нарівні з призначеністю визнається *загальною криміналістичною ознакою* [4].

Доцільно розглянути також інші практичні й наукові підходи до віднесення інженерно-технічних об'єктів до предметів злочину.

У Методиці криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів повніше, ніж в розглянутих вище джерелах, знайшли втілення базові положення теорії групової ідентифікації, як процесу та методу дослідження, де потрібно розрізняти об'єкти, ознаки⁸ та властивості⁹ [8].

Належність до холодної зброї визначається за наявністю у предмета (пристрою), який знаходиться на випробуванні, сукупності таких загальних криміналістичних ознак:

- **призначеності** для ураження цілі;
- **придатності** для неодноразового ураження цілі.

Усі інші предмети (пристрої), в яких повністю або частково відсутня хоча б одна з цих загальних ознак, до холодної зброї не відносяться.

⁸ **Ознака** – це показник, прикмета, знак, за яким можна розпізнати, визначити об'єкт дослідження. Ознаки відображають, виявляють **властивості** предмета у певних умовах (у певний спосіб) його застосування [2].

⁹ **Властивість** предмета виражає його внутрішню сутність та якісні характеристики, тобто те, що визначає його схожість з іншими предметами або вирізняє його серед них [2]. Саме властивості предмета визначають можливість його застосування у певний спосіб, тобто його призначення чи сферу використання [2, 6].

Призначеність предмета (пристрою) для ураження цілі визначається за наявністю сукупності конструктивних ознак, які дозволяють віднести його до певного різновиду холодної зброї.

До такої сукупності конструктивних ознак входять:

- **наявність** елементів певного виду, форм та розмірів;
- **спосіб** з'єднання елементів.

Призначеність предмета (пристрою), який випробовується, для ураження цілі визначається в результаті встановлення збігу притаманної йому сукупності конструктивних ознак із сукупністю конструктивних ознак відомого різновиду холодної зброї при порівнянні з відомими аналогами певних різновидів холодної зброї. Такими аналогами виступають натурні зразки з криміналістичних та інших колекцій, описи та зображення різноманітних зразків холодної зброї в довідковій та спеціальній літературі, комп'ютерних базах даних та з урахуванням даних фірм-виробників.

Придатність випробуваного предмета (пристрою) для ураження цілі визначається за **наявністю технічної забезпеченості** як окремих елементів, так і конструкції в цілому, а також за **достатністю** його уражуючих властивостей.

Наявність технічної забезпеченості конструкції в цілому і окремих елементів предмета (пристрою) визначається в результаті встановлення:

- відповідності розмірних, ергономічних, міцнісних (як відносно елементів об'єкту, так і відносно їх з'єднань) та інших технічних характеристик досліджуваного предмета (пристрою) як в цілому, так і його складових, – стандартам, технічним умовам, а при відсутності нормативно-технічних документів – параметрам відомих аналогів даного різновиду холодної зброї;

- безпечності та зручності його використання при застосуванні (*якісні характеристики* [2]) у спосіб, характерний для найближчого аналогу холодної зброї (*у певний спосіб* [2]);

- можливості неодноразового використання (перевіряється експериментально).

Достатність уражуючих властивостей предметів (пристроїв), які досліджуються, визначається в результаті встановлення можливості неодноразового ураження цілі при використанні предмету (пристрою) визначеним для конкретного типу холодної зброї способом» [8].

Разом з тим, вважаємо слушною думку криміналістів, що виявлення, фіксація та представлення внутрішніх властивостей предмета повинні здійснюватись у зіставлених формах, умовах (способах), які забезпечують об'єктивність оцінки результатів порівняння та є головною умовою обґрунтованості висновків щодо встановлення групової належності предмета [2, 6].

Подальший розвиток змістовного наповнення вказані положення набули в методиці «Віднесення об'єктів до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації» [9], яка розроблена та введена в дію в Українському науково-дослідному інституті спеціальної техніки та судових експертиз

СБ України (пройшла державну реєстрацію в МЮ України від 02.03.2011р., реєстр. код 17.0.01), в якій на сьогодні, на наш погляд, повно реалізовано загальний підхід до питання віднесення об'єктів (технічних засобів) до предмету злочину (СТЗ), на підставі наявності сукупності загальних (критеріальних) ознак: **придатності та призначеності**.

Згідно з методикою [9] до СТЗ відносяться технічні засоби, устаткування, апаратура, прилади, пристрої та інші вироби, характеристики, функції, конструктивні особливості та властивості яких визначають **придатність та призначеність** для негласного отримання інформації. При цьому:

- **призначеність** – функціонально та конструктивно забезпечена обумовленість застосування технічного засобу для здійснення заздалегідь визначених дій з негласного отримання інформації [9].

- **придатність** – ознака технічного засобу, яка визначається наявністю необхідної і достатньої сукупності технічних характеристик, функціональних можливостей та конструктивних особливостей технічного засобу для забезпечення його використання у певний спосіб для негласного отримання інформації [9].

Відповідь на основне питання експерт отримує за результатами визначення технічних ознак (технічних характеристик, функціональних можливостей та конструктивних особливостей) наданого на дослідження технічного засобу, оцінки його *якісних характеристик* (скритність, негласність доступу до об'єкта інформаційної діяльності, прихованість керування, безвідмовність функціонування у певних умовах застосування), що притаманні певному типу СТЗ, найближчому аналогу до досліджуваного засобу.

Виділення сукупності технічних ознак, достатньої для здійснення технічним засобом негласного отримання інформації (*достатнього технічного забезпечення у визначенні даного поняття в контексті Методики [9]*), дає підставу зробити висновок про **придатність** технічного засобу для негласного отримання інформації.

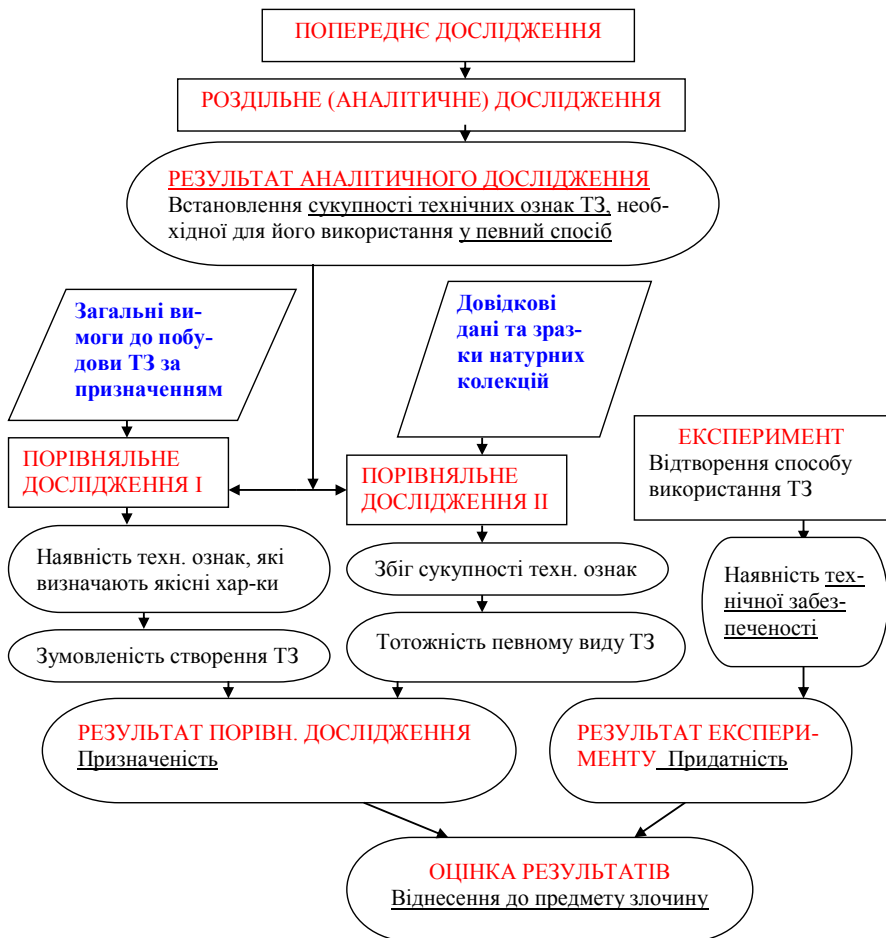
Збіг технічних ознак технічного засобу, що досліджується, з відповідними ознаками певного виду (типу) СТЗ і встановлення відповідності технічних ознак засобу і його якісних характеристик загальним вимогам до СТЗ за призначенням, дають підстави щодо визначення **призначеності** технічного засобу для його застосування як спеціального технічного засобу негласного отримання інформації.

Необхідними й достатніми умовами для віднесення технічного засобу до СТЗ є позитивні результати дослідження (проміжні висновки) щодо придатності й призначення технічного засобу для негласного отримання інформації.

При відсутності технічної документації на технічний засіб, якщо за результатами досліджень встановлена лише одна ознака (призначеність або придатність) або їх відсутність, то технічний засіб визнається засобом *загального призначення*.

В усіх розглянутих випадках в основу групової ідентифікації (віднесення до визначеної категорії) об'єктів, які є результатом інженерно-технічної діяльності людини, покладено аналіз підсумків двох основних етапів їх створення: **розробки** (мета, задум, розрахунки, конструювання) – *призначеність об'єкта*, і **реалізації** «в натурі» (відповідність характеристик реального пристрою тим, що були закладені на етапі розробки, та які характерні для групи пристроїв певного виду) – *його придатність*.

З огляду на викладене нами пропонується типова схема досліджень результатів інженерно-технічної діяльності людини з метою віднесення їх до предмету злочину (див. зображення 1)

Зображення 1. Алгоритм методики віднесення об'єкту до предмету злочину

Запропонована схема, на наш погляд, може стати в подальшому основою для поліпшення існуючих або розробки загальних та окремих методик досліджень різноманітних технічних засобів: гральних автоматів, «скимерів», «код-граберів», будь-яких «невідомих» пристроїв тощо.

Поряд з тим, вважаємо за доцільне критерії **призначеність** та **придатність** віднести до **основних** ознак, з огляду на те, що у всіх розглянутих випадках встановлюються основні ознаки предмету злочину, критеріальні¹⁰ (такий термін їх визначення вперше вказано в Методиці [10]) ознаки найхарактерніші для класифікації об'єктів за певним критерієм всередині визначеної групи. Термін *«загальні ознаки»*, на нашу думку, в такому випадку менш точно передає змістовну сутність вказаних ознак, тим більше, що за визначеннями *«загальні ознаки»* та *«критерії»* в криміналістиці закріпились сталі поняття (див. [5...7]). Разом з тим, розкрите в статті питання на сьогодні є дискусійним і потребує подальшого наукового розвитку.

Перелік посилань

1. Баулін Ю. В., Борисов В. І., Гавриш С. Б. та ін. Кримінальний кодекс України: наук.-практ. коментар / за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 3-є вид., перероб. та доп. Харків, 2006. 1184 с.
2. Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика: учебник для вузов. Москва, 2000. 980 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2009. 1736 с.
4. Встановлення належності об'єкта до вогнепальної зброї та його придатності до стрільби (проведення пострілів): судово-балістична методика / НДЕКЦ при УМВС в Луганській області, затверджено рішенням Мініюсту України від 03.06.2005. Київ, 2005. 31 с.
5. Комаринец Б. М. Судебно-баллистическая экспертиза / ВНИИСЭ. Москва, 1974. Вып. 1.
6. Россинская Е. Р. Криминалистика: учеб. пособ. для вузов. Москва, 1999. 351 с.
7. Криміналістика (криміналістична техніка): курс лекцій / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, М. В. Салтєвський, Г. С. Семаков. Київ, 2001. 216 с.
8. Методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів: затв. рішенням розшир. засід. секції НКМР Мініюсту України з проблем трасології та суд. балістики із залуч. членів Координаційної ради з питань суд. Експертизи: протокол від 10.04.2009 року № 22. Київ, 2009.
9. Охріменко О. І., Серьогін В. С. Віднесення об'єктів до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації: загальна методика проведення судової експертизи «Експертиза спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації» / УкрНДІ спец. техніки та суд. експертиз СБУ Київ, 2011. 26 с.

¹⁰ Критеріальний – прикм. до критерій. Критерій – підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось; мірило [2]

**МЕТОДИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ
ПО ОТНЕСЕНИЮ ОБЪЕКТОВ, ЯВЛЯЮЩИХСЯ РЕЗУЛЬТАТОМ
ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА,
К ПРЕДМЕТАМ ПРЕСТУПЛЕНИЯ**

А. А. Гуменский

Известно, что для квалификации преступления необходимо установить его состав. Факультативным признаком состава преступления является **предмет преступления**. При проведении экспертизы в большинстве случаев именно предметы преступления становятся объектами исследований.

Выделяя определенные конструктивные особенности и функциональные возможности каждого такого объекта, мы можем отнести его к абстрактному понятию, установленной группе (категории), классу и т.д.

Без ответа на вопрос «Относится ли представленный на исследование объект к предметам преступления (для каждого конкретного случая – к огнестрельному оружию, боевым припасам, холодному оружию)?» невозможна правильная квалификация преступления, а, следовательно, и объективность расследования.

Именно судебные эксперты на основе специальных знаний устанавливают, относится ли представленный объект к предмету преступления.

Методы процесса исследования, действия эксперта по установлению истины, изложены в экспертных методиках. Интуитивно понятно, что общие принципы исследования объектов, которые можно условно назвать результатами инженерно-технической деятельности человека, с целью отнесения их к предметам преступления должны быть схожими. Указанное утверждение базируется на понимании того, что все эти объекты прошли путь от замысла (идеальной мысленной модели) до практической реализации в законченном виде.

При анализе криминалистической литературы и имеющихся криминалистических методик установлено, что у объектов, условно названных нами результатами инженерно-технической деятельности человека, ученые и практики выделяют два признака: **предназначенность (назначение)** и **пригодность**. Анализируя эти понятия, можно сделать вывод, что под предназначенностью понимается соответствие первоначального замысла общим принципам построения устройств определенного вида, а под пригодностью – степень реализации первоначального замысла.

В итоге можно прийти к выводу о том, что в основу групповой идентификации объектов, являющихся результатами инженерно-технической деятельности человека, может быть положен анализ результатов двух основных этапов их создания: **разработки** (цель, замысел, расчеты, конструирование) – **предназначенность** объекта и **реализации** (соответствие характеристик реального устройства заложенным на этапе разработки и характерным для группы устройств определенного вида) – его **пригодность**.

Этот подход, по мысли автора, может стать в дальнейшем основой для разработки общих и частных криминалистических методик исследований разнообразных объектов: игровых автоматов, «скимеров», «код-граберов», любых «неизвестных» устройств и т.д.

Кроме того, предлагается **предназначенность** и **пригодность** называть **основными признаками** в связи с тем, что при проведении экспертизы фактически устанавливаются основные признаки предмета преступления.

**THE METHODOICAL ENSURING OF FORENSIS EXPERTISES
OF TAKING OBJECTS THAT ARE THE RESULTS
OF AN ENGINEER-TECHNICAL ACTIVITY TO OBJECTS OF CRIME**

A. Humenskyi

It is known that for the crime qualification we need to state an offence. The facultative element essential to the offence is the target of crime. In the majority of cases exactly targets of crime become objects of an investigation during holding an expertise.

Selecting special constructive peculiarities and functional possibilities of each object, we can refer it to an abstract concept, determined group (category), class and so on.

It's impossible to give the right crime qualification and as consequence to provide an objectivity of an investigation without answering the question ("Whether the given for an investigation object refers to targets of crime (for each specific case – to firearm, ammunition, cold arms?").

Precisely forensic experts on the base of special knowledge determine whether the given object refers to a target of crime.

Methods of an investigation process, expert's actions on ascertainment the truth are stated in expert methods. Intuitively we understand that general principles of object's investigation, which we can provisionally name the results of an engineer-technical activity of a person with the aim of referring them to targets of crime should be alike. The mentioned statement is based on understanding that all objects went all the way from a plan (a complete ideal mental model) to practical realization in a complete view.

During the analysis of criminalistic literature and criminalistic methods, we found out that scientists and practicians determine two signs in objects that we precisely call the results of an engineer-technical activity of a person: purpose and availability. Analyzing these concepts we can make a conclusion that purpose is the correspondence of the first plan to general principles of construction of devices of special type and availability-is the degree of realization of that first plan.

At the end we come to a conclusion that in the base of group identification of objects that are the results of an engineer-technical activity of a person, the analysis of two main stages of their creation can be laid: of the development (an aim, project, calculations, designing) - the purpose of an object and realization (the conformity of real-time device characteristics to characteristics that are formed on the phase of development and that are typical to the group of devices of certain type)- its availability.

According to author, this approach can in future become the basis for the development of general and private criminalistic methods of different objects of an investigation: pockie machines, "skimmers", "code-grabbers", different "unknown" devices and so on.

Besides it is suggested to call the purpose and availability the main signs because the main signs of a target of crime are established during holding an expertise.

УДК 343.98 (09)

В. В. Юсупов
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
докторант докторантури та аспірантури

Національна академія внутрішніх справ

ПЕРІОДИЗАЦІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ

Досліджено періодизацію криміналістики, що міститься в криміналістичних історіографічних джерелах, проаналізовано відповідні критерії поділу на періоди, запропоновано у періодизації криміналістики використовувати поняття «період», «етап», наведено авторський підхід до періодизації криміналістики

Нині криміналістика вважається наукою, яка має більше, ніж вікову історію становлення. Історія криміналістики – це, передусім, історія формування сфери практичної діяльності із розкриття злочинів і розвитку відповідних теоретичних положень, позицій учених, що справили суттєвий вплив на сучасний стан науки.

Можливість періодизації криміналістики, як і будь-якої іншої галузі знань, виникає лише тоді, коли вже накопичено і узагальнено значний обсяг конкретних історико-практичних матеріалів і фактів, оскільки наукова періодизація є не передумовою вивчення історії, а результатом старанного всебічного і глибокого опанування нею [1, с. 62].

Викладені у наукових джерелах підходи до періодизації криміналістики є неоднаковими, вчені по-різному розмежовують етапи розвитку цієї науки і практичної діяльності. Крім того, при періодизації криміналістики не завжди правильно використовується наукова термінологія, зокрема: «період», «етап», «стадія», що призводить до логічних помилок при висвітленні проблем дослідження.

Визначення підходів до періодизації криміналістики вимагає виявлення таких провідних методологічних основ як співвідношення логічного та історичного, загального та особливого. У зв'язку з цим *метою нашої статті* є узагальнення поглядів дослідників на періодизацію криміналістики, аналіз понять «період», «етап», «стадія» відносно розвитку криміналістики, вивчення критеріїв періодизації криміналістики та обґрунтування власного підходу до цього.

Доцільно зауважити, що правильно вести мову про періодизацію розвитку криміналістичних знань, у зв'язку з тим, що криміналістика як наука з'явилася набагато пізніше (кінець XIX століття), ніж виникли криміналістичні знання (є відомості про їх застосування ще до нашої ери). Нині ж кри-

міналістика поєднує криміналістичні знання, які складають її зміст [2, с. 8]. Правильно зауважує А. В. Іщенко, що криміналістичні знання використовувалися ще за розслідування злочинів на ранніх етапах діяльності державних органів. Але, слід зробити застереження, продовжує далі дослідник, що на той час взагалі не існувало такої системи знань, як криміналістика. Зважаючи на це, при аналізі ранніх етапів боротьби зі злочинністю було б справедливим під терміном «криміналістичні знання» розуміти знання з різноманітних галузей практики, ремесла, мистецтва та науки, які використовувалися юристами для вирішення завдань правосуддя [3, с. 40-41].

Тому, дослідження питань періодизації криміналістики у статті буде охоплювати час виникнення, власне, криміналістичних знань до утворення відповідної галузі науки й подальший розвиток цих знань як криміналістичної науки.

Зародження криміналістичних знань І. О. Возгрін пов'язує із становленням засобів і методів розкриття злочинів, а саме: «Осуществление розыска и изобличения виновных уже в то время требовало не только настойчивости, предприимчивости, решительности, но и специфических умений, которые позже, спустя многие века, превратятся в криминалистические приемы, способы и методы предупреждения, раскрытия и расследования преступлений» [4, с. 9].

Через призму розвитку криміналістичних знань, В. В. Тіщенко розглядає становлення криміналістики: «Криміналістика у своєму розвитку пройшла достатньо тривалий та складний шлях – від сукупності розрізнених знань та емпіричних накопичень, що мають відношення до злочинів, їх слідів та процесу розслідування, до сукупності широких науково обґрунтованих знань про названі об'єкти, що детермінуються та перевіряються практикою і перебувають у певній залежності» [5, с. 230].

Періодизація криміналістики у більшості наукових праць середини ХХ століття, в основному, починається з виникнення «радянської криміналістики», тобто з 1917 р. У низці криміналістичних видань радянського періоду критерієм періодизації криміналістики був зв'язок з розвитком СРСР, його державних органів, що займалися боротьбою із злочинністю.

Так, І. Ф. Крилов історію криміналістики пов'язував з історією держави, з тією боротьбою, яку Радянська держава з перших днів свого існування проводила із злочинністю [6, с. 3]. Як зазначали В. К. Лисиченко та І. В. Сабуров, «история развития советской криминалистики и судебной экспертизы неразрывно связана с созданием и практической деятельностью органов милиции, предварительного следствия и суда, а также криминалистических научно-исследовательских и экспертных учреждений» [7, с. 3-4].

Про зв'язок розвитку криміналістики у радянський період з діяльністю правоохоронних органів, зокрема, слідчого апарату, зазначав й В. П. Колмаков: «Возникновение и развитие советской криминалистики неразрывно связано с зарождением и деятельностью советского следственного аппарата,

созданного в результате победы Великой Октябрьской социалистической революции. В условиях ожесточенного сопротивления свергнутых эксплуататоров, голода и разрухи, многочисленных заговоров внутренней и иностранной контрреволюции, гражданской войны и интервенции органы ВЧК, милиции и следственные работники выковывали совершенно новые методы своей деятельности в борьбе с посягательствами на завоевания социалистической революции, с уголовной преступностью» [8, с. 17].

Навіть періодизація криміналістики в Україні певним чином пов'язувалася з історією Радянського Союзу та розвитком експертних установ, зокрема: перший її етап – розвиток криміналістичних знань і створення перших експертних установ (початок XX ст.); другий етап розвитку науки пов'язаний з відбудовою зруйнованого господарства України у складі колишнього СРСР, проведенням нової економічної політики (цей етап охоплює й роки Великої Вітчизняної війни); третій етап розвитку криміналістики розпочався вже після Другої світової війни відновленням діяльності інститутів науково-судових експертиз [9, с. 42].

У працях А. І. Вінберга йдеться про три етапи історії криміналістики: перший, який охоплює період з 1917 до 1930-х рр. – це етап виникнення і становлення радянської криміналістики, етап накопичення нею емпіричного матеріалу; другий етап – 1940-1950-ті рр. – етап розробки окремих криміналістичних теорій; третій – етап формування загальної теорії криміналістики, який почався у 60-ті рр. XX ст. [10, с. 1].

Р. С. Белкін в історії криміналістики виокремлював також три етапи: перший – етап становлення та накопичення емпіричного матеріалу (кінець XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.); другий – етап формування окремих криміналістичних теорій (кінець 30-х рр. – кінець 60-х рр. XX ст.); третій – етап формування загальної теорії криміналістики та подальшого розвитку її окремих теорій [11, с. 27].

Таким чином, у криміналістичних джерелах радянського періоду як критерії періодизації криміналістики використовувалися: події, пов'язані із загальним плином історії СРСР і діяльністю органів боротьби зі злочинністю – слідчих підрозділів, експертних установ, криміналістичних науководослідних установ (одна група); та визначні віхи у розвитку криміналістичної науки (становлення складових загальної теорії криміналістики) (друга група критеріїв).

Ми вважаємо, що такий погляд на розвиток криміналістики послугував підставою розміщення у Криміналістичній енциклопедії (М., 2000 р.) хронології *формування і розвитку вітчизняної та зарубіжної криміналістики, криміналістичних наукових і експертних установ*, що передбачає поєднання двох вищезазначених груп критеріїв. У ній відображено три відповідні етапи:

I – етап консолідації криміналістичних знань і початку розробки наукових методів розслідування і розшуку (від 1570 р. – утворення в Парижі

Корпорації присяжних майстрів-письмознавців по дослідженню підписів до 10-ті рр. XX ст. – впровадження дактилоскопії у Європі, США, низці країн Центральної і Південної Америки);

II – етап конститутування криміналістики як самостійної галузі наукового знання (від 1897 р. – стаття Г. Гросса про обґрунтування спеціальної науки криміналістики і до 1941 р. – захист кандидатських дисертацій А. І. Князева, Д. П. Рассейкіна);

III – етап формування розвинутих криміналістичних теорій (з 1944 р. – організація Центральної криміналістичної лабораторії Народного Комісаріату Юстиції до 2000 р. – криміналістичні читання, присвячені 45-річчю кафедри криміналістики Академії МВС) [12, с. 323–330].

Використання визначних віх у розвитку криміналістичної науки як критерію періодизації криміналістики відображено й у працях українських криміналістів.

Н. І. Клименко пропонує як критерій періодизації історії криміналістики використовувати уявлення про розвиток теорії криміналістики, а саме про її предмет. Дослідниця з урахуванням цього пропонує три основних етапи історії криміналістики:

- перший етап: емпіричний розвиток знань (з моменту виникнення криміналістики до середини 1930-х рр.). У цей період формуються передумови до наукового пояснення предмету криміналістики;

- другий етап (1930-40-і рр.-1950-і рр.) – формування понять предмету, виникнення окремих криміналістичних теорій. Завершується цей період розробкою А. І. Вінбергом «традиційного» визначення предмету криміналістики (1950 р.);

- третій етап у розвитку криміналістики пов'язаний з формуванням загальної теорії криміналістики (середина 1960-х рр. – наш час) [2, с. 11-12].

В. С. Кузьмічов та Г. І. Прокопенко поділяють розвиток криміналістики на три етапи: I – виникнення і становлення (з 1792-1750 рр. до н.е. до 1864 р.); II – формування (1864 р.-1946 р.); III – створення окремих і загальної теорії (з 1946 р. і до сьогодення) [13, с. 39-51]. Науковці визначили початок виникнення криміналістики з прийняття Законів вавилонського царя Хамурапі (1792-1750 рр. до н.е.), у яких передбачалося використання документів, як засобів доказування у судових спорах. А етап формування криміналістики – завершили працею С. М. Потапова «Вступ до криміналістики» (1946 р.) [13, с. 39-43].

Зауважимо, що В. С. Кузьмічов та Г. І. Прокопенко запропонували критерії розподілу на етапи розвитку криміналістики в суспільстві: рівень розвитку економічних основ суспільства; стан розвитку права і законодавства; рівень соціально-моральних та ідеологічних відносин; ступінь розвитку криміналістичного знання; існуюча практика боротьби із злочинністю [13, с. 38]. На наш погляд, деякі з них занадто широкі та конкретно не визначають періоди або певні етапи розвитку криміналістики, зокрема, це стосується рівня

розвитку економічних основ суспільства, стану розвитку права і законодавства, рівня соціально-моральних та ідеологічних відносин.

Вивчаючи академічний курс «Криміналістика» (К., 2011 р.), можливо дійти висновку, що його автори (Т. В. Варфоломєєва, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін.) виділяють три етапи розвитку криміналістики. Перший – накопичення емпіричного матеріалу і поява узагальнень, що викликало потребу в систематизації розрізнених відомостей про використання наукових прийомів і методів розслідування. Другий етап – формування окремих криміналістичних теорій. Третім завершальним етапом формування криміналістики, як самостійної юридичної науки стали дискусії про її предмет і методологічні основи [14, с. 18-21].

В. Ю. Шепітько пропонує такі етапи розвитку криміналістики: 1 етап – з моменту початку боротьби зі злочинністю до початку XX ст. У цьому проміжку у XIX ст. відбувалася консолідація криміналістичних знань. На початку XX ст. відбувається інтенсивне наукове забезпечення криміналістичної діяльності; 2 етап – 1940-1960 рр. – формування низки криміналістичних теорій і вчень; 3 етап – 1960-1980 рр. – інтенсивний розвиток теорії криміналістичної тактики, наукових основ судової експертизи; розробка методологічних основ криміналістики; дискусія про предмет криміналістики [15, с. 28].

Як критерій періодизації криміналістики А. М. Кустов наводить певний соціальний запит, зокрема, соціальний запит на використання спеціальних пізнань при розслідуванні злочинів (до першого етапу розвитку криміналістики); соціальне замовлення держави і суспільства на формування нової галузі наукового знання, головним завданням якої повинні бути розробка нових ефективних засобів і методів боротьби зі злочинністю (до другого етапу). На основі цього виділено чотири етапи розвитку російської криміналістики:

- 1 етап – передісторія виникнення російської криміналістики (період з IX-XI ст. і до середини XIX ст.);
- 2 етап – з 1864 до 1930 рр.;
- 3 етап – з 1930 до 2000 рр.;
- 4 етап – з 2001 р. до нинішнього часу [16, с. 30].

Вважаємо, що етапи, про які зазначали вчені-криміналісти, є періодами розвитку криміналістики. Для підтвердження цього наведемо аргументи.

Періодизація – це поділ всього процесу розвитку науки на відрізки часу, які відрізняються один від одного специфічними особливостями, встановленими на основі об'єктивних критеріїв та принципів. Періодизація може мати загальний характер і мати відношення до тієї чи іншої частини, якій можуть бути притаманні якісь відмінні риси, що зумовлюють більш детальне виділення часових рамок – етапів. Як зазначено у Великому тлумачному словнику української мови: періодизація – це поділ на періоди [17, с. 753]. У словнику наведено такі значення «періоду»: 1) проміжок часу обмежений певними датами, подіями і т. ін.; 2) певна стадія, фаза чого-небудь [17, с. 753].

Період – проміжок часу, протягом якого відбувається який-небудь закінчений процес. Етап – відрізок часу у розвитку будь-якого руху, процесу. Отже, період є більш загальним поняттям порівняно з етапом. Етап виступає як частина періоду і може відрізнитись передусім тим, що включає в себе основні, найважливіші події періоду, несе в собі, так би мовити, його сутність.

У криміналістичних джерелах при наведенні періодизації криміналістики трапляється використання поняття «стадія» [18, с. 5]. Стадія – це певний момент, період, етап у житті, розвитку кого-, чого-небудь, які мають свої якісні особливості [17, с. 1382]. Стадія також визначається як період, ступінь розвитку чого-небудь [19]; або період у розвитку чого-небудь, що має свої якісні особливості; ступінь, етап, фаза [20, с. 1346]. Слово «стадія» у словниках подається відносно розвитку певного процесу або об'єкта, явища, наприклад, хвороби, рослини, технологічного процесу, тощо.

З урахуванням цього, вважаємо, що для викладення питань, пов'язаних з періодизацією криміналістики, правильним є вживання понять «період» та «етап».

Г. М. Мухін зазначає, що етапи і стадії в історії криміналістичної науки пов'язані з: 1) розвитком держави, права, владних структур правопорядку; 2) змінами уявлень про предмет криміналістики; 3) життям структурних підрозділів (кафедр) вузів; 4) появою значимих наукових праць, періодичних видань, підручників з криміналістики; 5) виникненням та історією науково-дослідних установ криміналістики і судових експертиз; 6) науковою діяльністю учених-криміналістів та ін. [18, с. 5].

Вважаємо, що ці ознаки мають враховуватися у сукупності під час визначення періодів і конкретних етапів розвитку криміналістики. При поділі розвитку криміналістики на періоди критерії періодизації повинні бути представлені у всій сукупності в однаковій мірі, якщо ж період криміналістики диференціюється на етапи – лише деякі з цих критеріїв, що виявляються найбільш вагомо.

А. В. Іщенко, періодизацію розвитку криміналістики пов'язує з такими змінами з боку держави до використання спеціальних знань у правоохоронній практиці, що виявляють себе у нормативних актах. Він наводить низку ознак розвитку криміналістики як практичної діяльності та науки, які можуть розглядатися як певні рубежі її розвитку: коли, як, завдяки чому в сферу розслідування злочинів залучалися різноманітні знання з певних галузей науки та практики; з якою метою були створені перші експертні установи правоохоронних органів, спеціалізовані підрозділи з використання зазначених знань у судочинстві та розробці, власне, криміналістичних рекомендацій; розпочато цільову чи фахову підготовку відповідних спеціалістів; започатковано наукове узагальнення, дослідження проблем криміналістики; оприлюднені підручники, посібники з питань криміналістики; офіційно визнано криміналістику як науку, створено мережу науково-дослідних установ та навчальних закладів, де досліджуються її проблеми та здійснюється підготовка

науково-педагогічних кадрів і спеціалістів для практики правоохоронної діяльності [3, с. 43].

На підставі цього окреслено три великі періоди розвитку криміналістики:

перший період – виникнення та формування основ криміналістичних знань – до кінця XIX ст. містить два етапи:

1. Зародження елементів криміналістичних знань. Він охоплює процеси (до кінця XIX ст.), коли офіційно юридично було визнано необхідність проведення експертиз.

2. Формування основ криміналістичних знань (XVIII – кінець XIX ст.).

Другий період – становлення та розвиток криміналістики як науки (кінець XIX ст. – кінець 70-х рр. XX ст.), також містить два етапи:

1. Утворення системи криміналістичних знань (кінець XIX ст. – кінець 30-х рр. XX ст.).

2. Розвиток криміналістичної науки як самостійної системи знань (від 30-х рр. XX століття).

Третій період – диференціація криміналістичних знань та формування в їх межах основ самостійних наукових дисциплін (від кінця 70-х рр. XX ст.). Відокремлення цього періоду викликано, передусім, тим, що наприкінці 70-х рр. XX ст. в системі криміналістичних знань формуються основи теорії оперативно-розшукової діяльності та судової експертології [3, с. 44].

Таким чином, проведене дослідження дозволило дійти певних висновків.

1. При періодизації криміналістики слід використовувати поняття «період» та «етап» як складова періоду.

2. Криміналістика, з урахуванням історичних особливостей виникнення та розвитку, при здійсненні її періодизації постає як процес, що поєднує практичну діяльність з розкриття злочинів і відповідні наукові положення, які відображають систему криміналістичних знань.

3. На підставі вивчення історіографічних криміналістичних джерел, узагальнення праць криміналістів-істориків, використовуючи прийоми наукової методології, ми пропонуємо у розвитку криміналістики виокремлювати три періоди: перший – з початку використання знань з різних видів ремесла, медицини та інших наук, тощо для встановлення обставин вчинення злочинів до кінця XIX століття; другий – з кінця XIX століття (коли були систематизовані знання про засоби та методи розкриття злочинів) до середини XX століття; третій – із середини XX століття (визначений загальноприйнятий предмет криміналістики, сформована загальна теорія криміналістики) до сучасності. Ці періоди складаються з етапів, які відображають основні події періоду криміналістики. Час, з якого здійснюється періодизація криміналістики, починається, коли певні знання та практичні уміння і навички використовувалися для встановлення обставин подій, що мали ознаки злочинів. Інший

початковий момент часу, запропонований для періодизації, наприклад, утворення СРСР, призводить до неправильного поділу криміналістики на періоди.

4. Для здійснення науково обгрунтованої періодизації розвитку світової криміналістики потребує визначення чіткий перелік критеріїв поділу, які реально відображають основні трансформації криміналістики. Комплексне використання цих критеріїв забезпечить правильний поділ періодів криміналістики на етапи її розвитку. Суттєвим критерієм періодизації криміналістики, слід вважати визначення найважливіших перспективних напрямів, течій і тенденцій її розвитку, виявлення закономірних криміналістичних подій і процесів, що знаменували собою початок нового періоду.

Перелік посилань

1. *Иванов С. В. Коришунов А. М., Петров Ю. В.* Методологические проблемы исторического познания. Москва, 1981. 298 с.
2. *Клименко Н. И.* Криминалистика как наука: монографія. Київ, 1997. 83 с.
3. *Ищенко А. В.* Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень : монографія / за ред. І. П. Красюка. Київ, 2003. 359 с.
4. *Возгрин И. А.* Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография. Санкт-Петербург, 2003. 475 с.
5. *Тищенко В. В.* Система криминалистики: история и современное состояние // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. Одеса, 2009. Т. 7. 238 с.
6. *Крылов И. Ф.* Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы. Ленинград, 1975. 188 с.
7. *Лисиченко В. К., Сабуров И. В.* Развитие криминалистики и судебной экспертизы в первые годы Советской власти в РСФСР и УССР // Криминалистика и судебная экспертиза. Киев, 1983. Вып. 26. С. 3-15.
8. *Колмаков В. П.* Введение в курс науки советской криминалистики: лекция. Одесса, 1973. 48 с.
9. *Салтєвський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Киев, 2008. 588 с.
10. *Винберг А. И.* Криминалистика / под ред. Р. С. Белкина. Москва, 1962. Разд. 1: Введение в науку. 140 с.
11. *Белкин Р. С.* Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории. Москва, 1987. 272 с.
12. *Белкин Р. С.* Криминалистическая энциклопедия. 2-е изд. доп. Москва, 2000. 334 с.
13. *Кузьмичов В. С.* Криміналістика: навч. посіб. / за ред. В. Г. Гончаренка та Є. М. Моїсєєва. Київ, 2001. 267 с.
14. *Варфоломеева Т. В., Гончаренко В. Г., В. І. Бояров та ін.* Криміналістика. Академічний курс : підручник. Київ, 2011. 504 с.
15. *Криміналістика: підручник* / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків, 2008. 462 с.
16. *Кустов А. М.* История российской криминалистики: первый этап возникновения и развития // Проблемы местного самоуправления. 2008. № 4. С. 29-42.
17. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.): 250000 слів / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел.* Київ; Ірпінь, 2005. 1728 с.
18. *Мухин Г. Н.* История становления и развития криминалистики. Дискуссионные вопросы определения предмета и системы криминалистики: лекция / М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь». – Минск, 2011. 67 с.

19. *Толковый словарь* русского языка: [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.vedu.ru/expdic/33632/>
20. *Большой толковый словарь* русского языка / гл. ред. С.А. Кузнецов. Санкт-Петербург, 2004. 1536 с.

ПЕРИОДИЗАЦИЯ КРИМИНАЛИСТИКИ: ПРОБЛЕМЫ ТЕРМИНОЛОГИИ И ОПРЕДЕЛЕНИЕ КРИТЕРИЕВ

В. В. Юсупов

Исследована периодизация криминалистики на основании сведений, содержащаяся в криминалистических историографических источниках, проанализированы соответствующие критерии классификации по периодам, предложено в периодизации криминалистики использовать понятия «период», «этап», изложен авторский подход к периодизации криминалистики

CRIMINALISTICS' PERIODIZATION: PROBLEMS OF TERMINOLOGY AND DEFINITION OF CRITERIA

V. Yusupov

It was investigated the periodization of forensic science based on the information contained in forensic historiographical sources, it were analyzed the corresponding criteria for classification by periods as well as it was suggested to use terms "period", "stage" in the periodization of forensic science. The article also expresses the author's approach to the periodization of criminalistics.

УДК 343.98

В. В. Арешонков
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
докторант докторантури та аспірантури

Національна академія внутрішніх справ

ПОМИЛКИ ПРИ ПРОВЕДЕННІ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ: РІЗНОВИДИ, ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

У статті на основі аналізу наукових джерел та експертної практики визначені найбільш типові помилки, які допускають експерти при проведенні криміналістичних експертиз. За результатами аналізу визначено причини таких помилок, а також шляхи та особливості їх запобігання.

Кількість кримінальних проваджень в Україні, при здійсненні яких виникає необхідність проведення криміналістичних експертиз, є досить великою. Наприклад, загалом за статистичними даними Генеральної прокуратури України у 2016 році обліковано 592,6 тис. кримінальних правопорушень, за якими у більшості випадків обов'язково призначались різні види судових експертиз. Про значну їх кількість свідчить той факт, що за даними Експертної служби МВС України її фахівцями щороку в середньому виконуються близько 300 тисяч експертиз і досліджень за більш ніж 50-ма напрямками, значна кількість яких є саме криміналістичними.

Однак не завжди висновки експерта за результатами проведення криміналістичних експертиз відповідають вимогам, які до них пред'являються. На жаль, на практиці зустрічаються випадки, коли експерти при проведенні відповідних досліджень та при оформленні їх результатів допускають різні за своєю природою помилки, що призводять у випадку їх виявлення в ході досудового розслідування або судового розгляду кримінального провадження до необхідності проведення повторних експертиз, проведення інших додаткових слідчих дій та затягування розслідування в цілому, а у випадку їх не виявлення взагалі, навіть більш серйозних наслідків – помилок при здійсненні кримінального провадження та, як результат, винесення помилкового вироку суду.

У науковій літературі проблематика експертних помилок, особливо в частині поняття, класифікації та причин їх появи була розглянута досить детально. Даному питанню, у тому числі існуванню помилок при проведенні окремих видів судових експертиз, присвячені наукові роботи В. М. Абрамової, Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, Г. Л. Грановського, Н. М. Дяченко, Н. І. Клименко, Т. Ю. Копильченко, А. В. Кофанова, А. Ю. Краснобаєвої, О. Р. Росинської, Є. Ю. Свободи, М. Я. Сегая та багатьох інших науковців. Проте, дане питання залишається актуальним і на сьогодні, особливо в частині проведення криміналістичних експертиз, які складають переважну більшість серед тих, що проводяться у державних експертних установах.

Загалом, як зазначає В. А. Абрамова, експертною помилкою є ненавмисно неправильні судження, дії чи бездіяльність судового експерта в процесі експертного дослідження, що реалізуються у його письмових висновках через неправильне отримання і переробку інформації на рівні відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, джерелом котрих можуть бути психічні, соціальні, біологічні якості експерта як фахівця у певній галузі судово-експертних знань [1, с. 9]. У цілому погоджуючись з даним визначенням необхідно зазначити, що воно, на нашу думку, є неповним, оскільки передбачає тільки джерела суб'єктивних причин появи експертних помилок, а також не містить посилання на можливі наслідки таких неправильних суджень, а саме те, що вони можуть призвести до недостовірних висновків, а в подальшому прийняття невірних процесуальних рішень у кримінальних провадженнях та тим самим зашкодити здійсненню правосуддя.

На сьогодні в науковій літературі не існує єдиної класифікації поділу експертних помилок. Найпоширенішим є їх поділ за природою помилок або ж за їх змістовною сутністю. Проте в межах даного критерію безпосередні групи (класи) авторами визначаються по-різному, наприклад, існує поділ помилок на гносеологічні, діяльнісні (операційні) та процесуальні [10, с. 7]; нормативно-правові (процесуальні), методологічні (психологічні, логічні і предметні) та організаційно-управлінські [2, с. 719]; основоположні, приватні, організаційно-тактичні, організаційно-технічні, психологічні та комплексні [3, с.14], тощо.

Аналіз експертної практики проведення криміналістичних експертиз та результати анкетування експертів, яке проводилось в межах підготовки дисертації, дозволяє виділити з існуючих помилок декілька їх груп, які найчастіше допускають експерти при проведенні саме криміналістичних експертиз за винятком помилок технічного характеру (неправильне написання прізвищ, назв, номерів проваджень), які хоч і часто зустрічаються у експертній практиці, проте зазвичай не призводять до негативних наслідків у розслідуванні. Серед виділених нами груп: 1) помилки, пов'язані з вирішенням завдань експертом, які за вищезазначеними класифікаціями відносяться до гносеологічних або ж методологічних помилок; 2) помилки, пов'язані з порушенням експертом процесуального режиму і процедури експертного дослідження (статті 101-102 КПК України), що є різновидом помилок процесуального характеру.

Найбільш типовими помилками першої групи є наступні: висновок не є логічним наслідком проведеного експертом дослідження (висновки експерта недостатньо мотивовані); невідповідність дослідницької частини та висновків; надання висновку за недостатньої кількості чи низькій якості порівняльних зразків; неправильна оцінка збігів або розбіжностей; неправильна оцінка інформативності виявлених ознак, тощо.

Даний вид помилок найбільш характерний для ідентифікаційних криміналістичних експертиз, що обумовлено в деяких випадках складністю механізму слідоутворення, складністю виявлення співпадаючих ознак, а також значною суб'єктивністю оцінки таких ознак у порівнюваних між собою слідах.

До прикладів помилок даної групи також можна віднести наступні: при проведенні експертизи зброї та слідів і обставин її використання іноді експерти плутають поняття технічної справності зброї і придатності її для проведення пострілів з можливістю проведення окремих пострілів та, як результат, при дослідженні саморобної і переробленої зброї вирішують питання про справність такої зброї, хоча фактично повинні визначати лише придатність її до проведення пострілів [6, с. 190]; при проведенні почеркознавчих експертиз висновки експерта не завжди є обґрунтованими, оскільки встановлені співпадаючі ознаки насправді відносяться до загальних, а не до окремих [5, с. 20]; інколи висновки про «вплив будь-яких збиваючих факторів» або «виконання підпису з наслідуванням», не підкріплені описом відповідних ознак, і тому також є необґрунтованими.

Типовими помилками другої групи найбільш часто є: неповнота відомостей про експерта, який виконував експертизу (освіта, спеціальність, свідомість про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи); недостатній (неповний) опис об'єктів, представлених на експертизу; відсутність докладного опису проведеного дослідження та деякі інші.

Серед прикладів можна назвати наступні: при проведенні судово-балістичних експертиз вогнепальних пошкоджень (під час встановлення дистанції, напрямку, послідовності проведення пострілів, положення зброї і перепони в момент пострілу й ін.), зустрічаються випадки спрощеного опису об'єктів із вогнепальними пошкодженнями і самих пошкоджень [6, с. 193]; інколи у висновках необгрунтовано скорочується дослідницька частина висновку, замість опису виявленої сукупності ознак, вказується посилання на розробку загальних та окремих ознак [9, с. 2]; при проведенні почеркознавчих досліджень у ряді висновків опис реквізитів документів або повністю відсутній, або вони описуються без вказівки індивідуалізуючих ознак; окрім цього в дослідницькій частині деяких висновків опис загальних ознак, як почерку, так і підписів, є поверхневим.

Разом із тим кожному з видів криміналістичних експертиз у зв'язку із їх специфікою можуть бути притаманні певні види помилок у більшій чи меншій мірі. Наприклад, в експертизі зброї та слідів і обставин її використання досить часто, у порівнянні з іншими видами криміналістичних експертиз, зустрічаються діяльнісні (операційні) помилки. Пов'язані вони в тому числі зі специфічною термінологією та відповідно використанням некоректних термінів при описі зброї та патронів до неї тощо.

Іноді порушується послідовність дій експерта або ігноруються окремі положення методики дослідження. Наприклад, при дослідженні вогнепальної зброї та бойових припасів до неї у випадку виявлення неправильної взаємодії частин і механізмів зброї не встановлюється технічна причина несправностей. Також вирішуючи питання, чи можливий постріл із зброї без натискання на спусковий гачок, експерти не заміряють спускові зусилля, а при проведенні експерименту для вирішення даного питання не завжди враховуються обставини, що мали місце в момент події [6, с. 191]. Інколи при проведенні почеркознавчих експертиз порушується порядок проведення дослідження, а саме відразу проводиться порівняльне дослідження без роздільного [5, с. 20], або ж не виконуються попередні розробки почерку та підписів, хоча такі розробки є засобом фіксації результатів роздільного та порівняльного дослідження [9, с. 3].

Причини помилок експерта можуть бути як суб'єктивні (професійна некомпетентність експерта, його недбалість або неуважність тощо), так і носити об'єктивний характер (помилковість вихідних даних наданих експерту або їх неповнота, фальсифікація наданого об'єкту, несправність апаратури або її недосконалість (наприклад, низька чутливість тощо), значне навантаження, відсутність або недосконалість методики дослідження).

Стосовно останньої, ми повністю погоджуємось з В. М. Абрамовою, яка зауважує, що на сьогодні не всі об'єкти, які потрапляють до поля зору експерта, достатньо пізнані. Іноді методики для їх дослідження взагалі відсутні або не містять об'єктивних відомостей, щодо ознак об'єктів та критерії їх оцінки. У таких складних ситуаціях, навіть досвідчені експерти можуть припускатися помилок [2, с. 718]. Необхідність удосконалення існуючих та створення нових методик, на нашу думку, особливо стосується криміналістичних експертиз, що пояснюється і значною кількістю таких досліджень та відповідно помилок, які припускаються експертами при їх проведенні, і різноманітністю об'єктів, і складністю завдань, що при цьому вирішуються тощо.

Об'єктивно існують реальні, глибинні чинники, що впливають на причини цих експертних помилок. Різні автори їх перелік визначають по-різному. Наприклад, що це чинники і філософського, і соціального, і процесуального, і педагогічного, і інших порядків. Існують і інші критерії їх поділу, однак в будь-якому випадку, ми погоджуємось з думкою, що їх недоречно розглядати окремо взятими, існуючими індивідуально один від одного. Вони мають комплексну дію, взаємну обумовленість між собою, хоча і знаходяться в різних сферах існування [5, с. 21]. Виходячи із цього можна зробити висновок, що ефективність запобігання експертних помилок у тому числі залежить від комплексності цієї діяльності.

Необхідно підкреслити, що починатись така діяльність повинна ще на етапі підбору кадрів – майбутніх експертів-криміналістів та їх фахової підготовки. У ході навчання вони повинні отримати знання щодо поняття, класифікації й причин експертних помилок, а також найбільш поширених помилок за відповідними напрямками експертних досліджень.

Проте, як слушно зазначають автори навчально-методичного посібника з навчальної дисципліни «Експертні недоліки і помилки», майбутні судові експерти мають отримувати не тільки теоретичні знання щодо причин та видів експертних помилок, а й практичні навички з виявлення, усунення та їх запобігання [8, с. 3]. Саме тому в згаданому посібнику передбачена окрема тематика, присвячена діагностуванню (виявленню) експертних помилок, їх усуненню та профілактиці, в якій поміж інших питань розглядаються наслідки помилок, процедура такого діагностування, його суб'єкти, порядок здійснення планового рецензування висновків судових експертиз із метою запобігання експертних помилок, використання математичних і кібернетичних методів у процесі судово-експертного дослідження як засіб мінімізації експертних помилок тощо.

Найбільш часто помилки виявляються та відповідно усуваються при перевірці самим експертом у ході дослідження на будь-якій його стадії або ж при перевірці результатів дослідження керівником відділу (сектору), керівником установи (підрозділу) чи відповідальною особою. Також вони можуть бути виявлені при проведенні рецензування висновків експерта. Однак зустрічаються випадки, коли вони виявляються слідчим або судом на стадіях

досудового розслідування чи судового провадження. При цьому істотне значення має виявлення тих помилок, які призвели до надання неповного або неправильного (недостовірного) висновку експерта. В такому разі, зазвичай, призначаються додаткові або ж повторні експертизи. Проведення останніх, може призвести до негативних наслідків (дисциплінарне стягнення, втрата права на проведення відповідного різновиду дослідження) для експерта, що виконував первинну експертизу.

Для того, щоб запобігти вказаним та іншим негативним наслідкам та не допускати помилок, ще на етапі проведення експертизи, потрібно приділяти особливу увагу самоконтролю, який необхідно застосовувати на всіх етапах експертного дослідження.

З цього приводу О. М. Моїсєєв та О. І. Перепічка зазначають, що підвищення самоконтролю в експертному дослідженні та запровадження його як обов'язкового елементу методики проведення експертизи, сприятиме забезпеченню доказового значення висновку експерта у судовому провадженні та, власне, визначають його як елемент експертної методики, що являє собою усвідомлювану цілеспрямовану діяльність експерта з оцінки експертного дослідження та оформлення експертного висновку [7, с. 136].

Одним із способів контролю за проведенням експертиз є здійснення рецензування висновків експертів, метою якого є саме виявлення в них наявних недоліків, у тому числі й експертних помилок. Рецензування за своєю суттю є дієвим засобом вивчення персонального як негативного, так і позитивного досвіду. На сьогодні, саме за допомогою рецензування, здійснюється вивчення експертної практики, завданням подальшого узагальнення якої повинно стати вивчення її стану, виявлення як недоліків різного характеру, так, на нашу думку, і позитивних аспектів, а також розробка на цій основі рекомендацій з усунення недоліків та впровадження позитивного досвіду, в практику проведення криміналістичних експертиз.

На нашу думку, з цього питання, варто перейняти позитивний досвід тих країн, у яких такі узагальнення в тому чи іншому вигляді за відповідними напрямками експертиз успішно проводяться та використовуються з метою вдосконалення експертної практики.

Одним із варіантів такого узагальнення, може стати розробка спеціальної «програми» вивчення наглядного масиву експертних висновків. Зміст цієї програми (послідовності завдань, що необхідно вирішити) відображає розгорнуте та поглиблене вивчення як висновків у цілому, так і окремих їх частин, зокрема, використання експертами технічних засобів при проведенні експертиз [4, с. 135]. Для створення такого масиву в практичні експертні підрозділи регіонального рівня завчасно розсилаються запити на надання певної кількості висновків експерта за визначений період із конкретних видів досліджень. Після надходження висновків експерта вони вивчаються, аналізуються, а результати узагальнюються для подальшого їх використання.

За допомогою подібного узагальнення, яке, на нашу думку, варто запровадити у системі експертних установ нашої країни, залежно від питань, які будуть міститись у програмі (наприклад, стаж експертної роботи, вид і належність упаковки, дослідження будови об'єкта, дослідження загальних та окремих ознак, оцінка результатів тощо), можна виявити як типові помилки призначення, проведення та оформлення висновків конкретних видів досліджень, так і позитивні аспекти вказаної діяльності. Окрім аналізу наданих на рецензування висновків первинних експертиз окремо, потрібно вивчати й висновки повторних, комісійних та комплексних експертиз.

Результати таких узагальнень, на нашу думку, потрібно друкувати у окремих оглядах або ж у вигляді інформаційних листів, розсилати такі матеріали експертним підрозділам обласного рівня (установам в інших областях) для ознайомлення відповідних фахівців (особливо тих, які тільки призначені на посади або розпочали самостійно проводити експертизи). Окрім цього вивчення таких узагальнень, необхідно проводити з особами, які проходять курси підвищення кваліфікації, а також враховувати викладачам при проведенні практичних занять з курсантами експертної спеціалізації.

Зрозуміло, що вищезазначені – це далеко не всі способи запобігання експертних помилок. Важливим є кожен елемент із наведеного ланцюжка: якісний підбір кадрів – майбутніх експертів-криміналістів → якісна підготовка експертів-криміналістів – справжніх професіоналів своєї справи, що включає в себе набуття ними спеціальних знань та необхідних навичок → наявність методологічного та методичного базису проведення криміналістичних експертиз конкретного виду, його постійне вдосконалення → наявність необхідного технічного обладнання та витратних матеріалів → широке впровадження інноваційних технологій проведення криміналістичних досліджень (автоматизованих систем, робочих місць експерта, баз даних тощо) → достатність часу, наявність належних умов проведення дослідження, а також належної організації праці експерта → постійний самоконтроль та перевірка висновків експерта уповноваженою особою з досвідом роботи за певним напрямом (у т. ч. куратором) та/або керівником відповідного рівня → проведення з певною періодичністю та за визначеною схемою («програмою») рецензувань висновків експерта → підвищення кваліфікації експертів, в тому числі шляхом вивчення типових помилок проведення криміналістичних експертиз, а також вивчення даної тематики в ході проведення службової (професійної) підготовки → проведення наукових заходів (семінарів, круглих столів, конференцій, тощо) для обміну та накопичення досвіду (в тому числі міжнародного), пов'язаного з проблематикою експертних помилок, при проведенні криміналістичних експертиз.

Усе вищезазначене, дозволяє зробити наступні висновки:

1. До експертних помилок, які найбільше часто зустрічаються при проведенні криміналістичних експертиз (за винятком технічних помилок, які зазвичай не призводять до негативних наслідків у розслідуванні), відносяться

помилки методичного характеру, які пов'язані з порушенням методики проведення дослідження, неправильною оцінкою виявлених ознак та відповідно помилковим виділенням їх у сукупність для надання висновку, тощо. Оскільки, досить часто саме ці помилки призводять до помилкових висновків, а також враховуючи те, що криміналістичні дослідження є складними як за своїми об'єктами, так і за вирішуваними завданнями, методичне забезпечення даного різновиду експертиз потребує постійного удосконалення (розробка нових та удосконалення існуючих методик, створення методичних рекомендацій та інформаційно-довідкових матеріалів тощо).

2. Оскільки, даному різновиду досліджень притаманне використання різноманітних технічних засобів, в тому числі спеціалізованих, для запобігання експертних помилок, важливо широко впроваджувати в експертну практику сучасні зразки такої техніки, а також проводити її повірку (калібрування). Окрім цього в даному різновиді експертиз, важливим аспектом запобігання помилок є широке впровадження інформаційних технологій: автоматизованих систем, банків даних, робочих місць експертів за відповідними напрямками досліджень тощо.

3. Тільки комплексний підхід у вирішенні даного питання дозволить, якщо не повністю його закрити, то принаймні максимально мінімізувати недоліки та помилки при проведенні криміналістичних експертиз.

Перелік посилань

1. *Абрамова В. М.* Експертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання: автореф. дис. канд. юр. наук:12.00.09 / НАВС України. Київ, 2005. 18 с.
2. *Абрамова В. М.* Праксеологічний підхід до розуміння помилки в діяльності судового експерта // Молодий вчений. 2015. № 2 (17). С. 717–720.
3. *Аубакирова А. А.* Следственные и экспертные ошибки при формировании внутреннего убеждения: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук:12.00.09; ГОУ ВПО «Южно-Уральский гос. ун-т». Челябинск, 2010. 42 с.
4. *Горбачёв И. В.* Обобщение экспертной практики производства судебно-баллистических экспертиз по исследованию патронов к огнестрельному оружию и огнестрельным устройствам специального назначения // Теория и практика судебной экспертизы. 2010. № 2(18). С. 134–150.
5. *Коновалов Г. Г., Леонтьев С. В.* Заключение эксперта. Реальные факторы причин экспертных ошибок // Судебная экспертиза. 2015. № 2 (42). С. 17–27.
6. *Кофанов А. В.* Експертні помилки при проведенні судово-балістичних досліджень // Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. матеріалів круглого столу / редкол.: О. Л. Кобилянський та ін.; ННПФЕКП НАВС. Київ, 2015. С. 188–195.
7. *Моїсєєв О. М.* Самоконтроль в експертному дослідженні / О. М. Моїсєєв, О. І. Перепічка // Криміналістика і судова експертиза: Междуведомственный научно-методический сборник / Мінюст України; отв. ред. И. И. Емельянова. Київ, 2013. Вып. 58, ч. 1. С. 131–137.
8. *Експертні недоліки і помилки: навч.-метод. посіб. з навч. дис.* (відповідно до вимог ЕCTS: галузь знань 0304 “Право”, освітньо-кваліфікаційний рівень “Магістр”, спеціальність 8.18010003 “Судова експертиза”) / уклад.: В. А. Журавель та ін. Харків, 2012. 73 с.

9. Свобода Є. Ю. Причины возникновения та можливості попередження експертних помилок в діяльності експерта-почеркознавця // Часопис Академії адвокатури України. № 17 (4/2012). С. 1–5.
10. Россинская Е. Р. и др. Судебная экспертиза: типичные ошибки: учеб. пособие / под ред. Е. Р. Россинской. Москва, 2012. 544 с.

ОШИБКИ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ: ВИДЫ, ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ПУТИ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ

В. В. Арешонков

В статье на основе анализа научных источников и экспертной практики определены наиболее типичные ошибки, которые допускают эксперты при проведении криминалистических экспертиз. По результатам анализа определены причины таких ошибок, а также пути их предупреждения.

Проведённое исследование позволило установить, что к экспертным ошибкам, которые наиболее часто встречаются при проведении криминалистических экспертиз (за исключением технических ошибок, которые обычно не приводят к негативным последствиям в расследовании), относятся ошибки методического характера, связанные с нарушением методики проведения исследования, неправильной оценкой выявленных признаков и соответственно ошибочным выделением их в совокупность для дачи заключения и т. д. Поскольку довольно часто именно эти ошибки приводят к ошибочным выводам, а также учитывая то, что криминалистические исследования являются сложными как по своим объектам, так и по решаемым задачам, методическое обеспечение данного вида экспертиз требует постоянного совершенствования.

Поскольку данной разновидности исследований характерно использование различных технических средств, в том числе специализированных, для предупреждения экспертных ошибок важно широко внедрять в экспертную практику современные образцы такой техники, а также проводить ее поверку (калибровку). Кроме этого в данной разновидности экспертиз важным аспектом предупреждения ошибок является широкое внедрение информационных технологий: автоматизированных систем, банков данных, рабочих мест экспертов по соответствующим направлениям исследований.

Для предупреждения экспертных ошибок важен каждый элемент в приведённой цепочке: качественный подбор кадров → качественная подготовка экспертов-криминалистов → наличие методологического и методического базиса → наличие необходимого технического оборудования и расходных материалов → широкое внедрение инновационных технологий → достаточность времени, наличие надлежащих условий проведения исследования → постоянный самоконтроль и проверка готовых выводов уполномоченным лицом и/или руководителем соответствующего уровня → проведение рецензирования выводов эксперта → повышение квалификации экспертов → проведения научных мероприятий (семинаров, круглых столов, конференций и т. д.) для обмена и накопления опыта.

Только комплексный подход в решении данного вопроса позволит, если не полностью его закрыть, то максимально минимизировать недостатки и ошибки при проведении криминалистических экспертиз.

ERRORS DURING FORENSIC ANALYSIS: TYPES, CAUSES AND WAYS OF PREVENTING

V. Areshonkov

On the basis of analysis of scientific sources and expert practice are identified the most common errors which experts allowed in conducting forensic examinations. The analysis identifies causes of errors and ways to prevent them.

The results of the study found that the expert errors that occur most frequently during forensic examinations (except for technical errors that typically do not lead to negative consequences in the investigation) included methodological errors which related to violation of the methods of investigation, incorrect assessment of the signs and accordingly its erroneous release into set for a ruling. These errors are often led to erroneous conclusions, and also taking into account that the forensic investigation is complicated for both on its facilities and solvable tasks, methodical support of this kind of examination is required of the constant improvement. This kind of research is inherent the use of a variety of technical means, including specialized, for preventing expert errors it is very important to implement in modern expert practice examples of such technology, and conduct its verification (calibration).

Besides this kind of expertise an important aspect of preventing mistakes is widespread introduction of the information technologies: automated systems, databases, expert's workplaces in the relevant areas of research.

To prevent the expert's errors an each element is important: quality staffing → quality training forensic experts → existence of methodological and methodical basis → availability of necessary technical equipment and supplies → broad introduction of innovative technologies → sufficiency of time, the availability of appropriate conditions survey → permanent self-test and checking of ready conclusions by an authorized person and/or manager → systematic verification of expert opinions → experts certification training → conducting scientific events (seminars, round tables, conferences, etc.) and experience exchange.

Only a comprehensive approach of solving this problem will let us minimize flaws and errors in conducting forensic examinations.

УДК 343.98

Ю. Б. Форіс
науковий співробітник

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

СУДОВО-ЕКСПЕРТНЕ ПРАВО: ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ, СИСТЕМА

У статті на підставі аналізу норм права, що регулюють судово-експертну діяльність, та положень теорії права, сформульовано поняття, предмет, метод і систему судово-експертного права.

Проблемам правового регулювання судово-експертної діяльності приділяли увагу вітчизняні та зарубіжні вчені Т. В. Авер'янова, І. А. Алієв, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг і Н. Т. Малаховська, В. Г. Гончаренко, А. В. Дулов, Н. І. Клименко, В. Я. Колдин, М. Я. Сегай та інші.

Оптимізація судово-експертної діяльності шляхом нормативно-правового регулювання видається нагальною проблемою сучасності. Розмежування проведення судової експертизи у певній кримінальній, цивільній, господарській, адміністративній справі, при притягненні особи до адміністративної відповідальності, при виконанні судових рішень, та проведення цієї ж самої експертизи в рамках виконання трудового обов'язку, вкрай важке, оскільки судова експертиза давно уже проводиться не як випадок відриву від звичайних занять (лікування, економічне планування, проведення ремонту транспортних засобів, тощо), а як постійне заняття судових експертів.

В. Я. Колдін, запропонував регламентувати експертну діяльність взагалі, включаючи до неї всі види експертних досліджень, висновки яких необхідні для прийняття «правових та управлінських рішень» [1].

М. Я. Сегай, запропонував виділити окремий блок завдань судової експертології: правові засади судово-експертної діяльності [2]. В рамках цієї наукової концепції з'явилася ідея про виокремлення галузі судово-експертного права, висунута Ю. Б. Форіс ще в 2003 році [3], і підтримана деякими вченими [4, 5, 6, 7].

Доцільним вважаємо викласти концепцію судово-експертного права як окремої галузі права, з дефініціями її основних понять та деякими прикладами: запропонувати визначення поняття, предмету, методу і системи. Це дасть можливість подальшого обговорення необхідності виокремлення цієї спеціальної галузі для оптимізації нормативно-правового забезпечення судово-експертної діяльності, в наукових і навчальних цілях.

Судово-експертне право не є класичною галуззю права. Воно сформувалося порівняно недавно в результаті необхідності врегулювання специфічних відносин, що виникають у зв'язку із судово-експертною діяльністю.

Судово-експертне право за своєю природою має вважатися комплексною галуззю права. На відміну від основних (класичних) галузей права, які формуються за предметом правового регулювання (тобто сферою однорідних відносин), комплексні – формуються за такою підставою (ознакою), як об'єкт правового впливу [8]. Таким **об'єктом** є судово-експертна діяльність, що розглядається як цілісне утворення, яке для свого функціонування вимагає регулювання її окремими нормами різних галузей права у комплексі.

Так, у складі судово-експертного права переважають норми процесуального і трудового права. До норм процесуального права, різних за предметом регулювання в залежності від виду юридичного процесу, належать норми, що регулюють завдання і порядок участі судового експерта в судочинстві, права та обов'язки судового експерта в процесуальному провадженні, зміст і форму складання документів, що регулюють судово-

експертне дослідження, окремі аспекти взаємовідносин судового експерта як працівника з керівництвом судово-експертної установи, тощо. Норми трудового права регулюють взаємовідносини судового експерта як працівника з керівництвом судово-експертної установи щодо його трудової діяльності, особливості технічного, методичного, організаційного забезпечення проведення судово-експертних досліджень, особливості підготовки та атестації судового експерта, особливості його матеріального (відпустки, спецодяг тощо), фінансового (оплата праці), пенсійного тощо забезпечення, порядок оформлення процесу проведення експертних досліджень (документація експертного провадження, відрядження до суду або до місця знаходження об'єкта дослідження тощо), особливості прийняття на роботу, особливості умов праці та інші питання.

У складі судово-експертного права, можна також виділити норми адміністративного, фінансового, цивільного, господарського та деяких інших галузей права.

Із прийняттям 25 лютого 1994 року Верховною Радою України Закону України «Про судову експертизу» статус норм права, що регулюють судово-експертну діяльність, дещо змінився. Внаслідок прийняття спеціального законодавчого акта було закріплене існування судово-експертної діяльності. З цього моменту судово-експертне право набуває рис комплексної підгалузі права. Судово-експертне право є підгалуззю трудового права, як і, власне, судово-експертна діяльність є специфічним видом професійної, трудової діяльності людини, співвідносячись з останньою, як часткове з цілим.

Згідно з пунктом 14 статті 92 Конституції України, прийнятої на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, виключно законами України визначаються засади судової експертизи, поряд з судоустроєм, судочинством, статусом суддів, організацією і діяльністю прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основами організації та діяльності адвокатури.

Комплексний характер судово-експертного права впливає на характер співвідношення цієї підгалузі з іншими галузями права. З кожної класичної галузі права судово-експертне право відбирає відповідні правові норми, що прямо або опосередковано регулюють відносини, які складаються у зв'язку із зайняттям судово-експертною діяльністю.

Одночасно судово-експертне право, можна розглядати і як комплексну галузь законодавства, тобто як систему правових норм, що регулюють судово-експертну діяльність – діяльність держави, юридичних і фізичних осіб по забезпеченню правосуддя незалежною, об'єктивною і кваліфікованою експертизою, здійснюваною професійними (атестованими) судовими експертами [2]. Вказана система правових норм міститься в нормативних актах різної юридичної сили (кодекси, закони, підзаконні нормативно-правові акти до локальних включно), створюючи тим самим своєрідний нормативний масив.

Утворення галузі судово-експертного законодавства з комплексним набором правових норм і створенням відповідних інтегральних законів, які враховують специфіку галузей господарювання і подають норми права з належною адекватною їм конкретизацією, має певне практичне значення. Такі закони служать задоволенню потреб суспільної практики і розв'язанню її специфічних галузевих завдань, які не можуть бути вирішені засобами галузевого права. Саме таким нормативно-правовим актом є ГК України, що, відповідно до своєї преамбули, встановлює правові основи господарської діяльності (господарювання), яка базується на різноманітності суб'єктів господарювання різних форм власності [8]. Проект Закону України «Про судово-експертну діяльність в Україні», запропонований на офіційному сайті Мін'юсту України для громадського обговорення, є комплексним правовим актом. Широке та змістовне обговорення положень проекту Закону сприятиме вдосконаленню законодавства України у сфері експертного забезпечення правосуддя [9].

Предметом судово-експертного права, як і будь-якої іншої галузі права, є специфічне коло суспільних відносин. Ці відносини виникають у процесі або у зв'язку із провадженням судово-експертної діяльності її суб'єктами – носіями взаємопов'язаних прав і обов'язків, передбачених і забезпечених законом.

Судово-експертне право фактично утворилося на базі галузей цивільного, адміністративного і трудового матеріального права, а також кримінального, цивільного, господарського, адміністративного процесуального права. Але, правовідносини, що є його предметом, у процесі розвитку набувають все більше специфічних рис. Судово-експертні відносини за своїм змістом і порядком регулювання суттєво відрізняються від галузевих, зокрема, адміністративно-правових. Вони є іноді нормативно-врегульованими (нормами матеріального або процесуального права), а в деяких випадках договірними.

Водночас судово-експертні відносини вже давно перейшли зі стану частини цілого до самостійного існування і утворили свій складний, неповторний характер, зважаючи на специфіку функціонування суб'єктів різних форм власності, комплекс правовідносин, об'єднаних спільною метою. На це вказує як прийняття окремого акта – Закону України «Про судову експертизу», так і застереження, зроблене у ч. 2 ст. 4 Закону України «Про підприємництво» щодо обмеження у здійсненні підприємницької діяльності: «діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз та розробленням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв, у тому числі з їх космічними запусками із будь-якою метою, може здійснюватися тільки державними підприємствами та організаціями».

У теорії зазвичай ставиться питання про співвідношення суміжних галузей права. Різниця полягає в змісті і обсягах тих відносин, що складають їх предмет правового регулювання.

Предметом правового регулювання, наприклад, цивільного процесуального права є суспільні відносини в сфері здійснення правосуддя в цивільних справах. В цьому сенсі спільним між цивільним процесуальним правом і судово-експертним правом є суспільні відносини, пов'язані лише з одним із засобів доказування. Основу (ядро) предмета трудового права, складають індивідуальні відносини трудового найму [10]. Проте, коли працівникові – судовому експерту – доручено проведення судової експертизи у конкретній справі, законодавством визначено його обов'язок прийняти і виконати доручену йому експертизу, а також перелік підстав для можливості обґрунтованої відмови судового експерта від виконання цієї певної судової експертизи. У випадку необґрунтованої відмови експерт несе юридичну відповідальність. Місця співпадіння у регулюванні певних відносин спричиняють специфіку відносин, які регулюються. Залучивши до проведення судової експертизи певного судового експерта, суд *не може* без достатніх, визначених законом, підстав *не прийняти висновок* цього судового експерта в якості джерела доказів (*повинен* отримати і врахувати), і зобов'язаний у випадку неприйняття надати йому оцінку і *навести підстави обґрунтованого відхилення* його в своєму процесуальному рішенні. Керівник державної спеціалізованої установи судових експертиз, доручивши проведення певної судової експертизи своєму працівникові, не може усунути його від виконання дорученої експертизи і без достатніх підстав не погодитися з отриманим результатом (висновком). Згідно з чинним законодавством, він повинен у випадку своєї незгоди сформувати комісію судових експертів, до складу якої включити і того судового експерта, з висновком якого не погоджується. Наведені відносини є одночасно предметом регулювання трудовими, процесуальними, адміністративними нормами права, і є специфічними по відношенню до кожних з них, і потребують спеціального врегулювання, яке отримано на сьогоднішній день здебільшого в підзаконних нормативно-правових актах.

Якщо ретельно проаналізувати підзаконні нормативно-правові акти про відповідність їх одночасно засадам процесуального, цивільного, адміністративного, господарського і трудового права, то виявиться, що якщо певна стаття, пункт, підпункт, тощо відповідають засадам однієї галузі права, то не відповідають засадам іншої, і одночасно відповідають лише одній певній галузі, хоча регулюють суспільні відносини, що знаходяться в місці перетину зазначених галузей права.

Відокремлюючи деякі певні норми від «материнських» галузей, без урахування визначених законом засад здійснення судово-експертної діяльності, не можна побудувати цілісну внутрішню не суперечливу систему норм, що регулюють відносини в процесі здійснення (чи які пов'язані зі здійсненням) судово-експертної діяльності. У цієї діяльності є власні, визначені законом, принципи, котрим не повинні суперечити окремі, регулюючі її норми. Тому, вбачається доцільним додатково провести розмежування галузі

судово-експертного права від інших суміжних галузей на підставі специфічної системи принципів судово-експертної діяльності.

Отже, **предметом правового регулювання судово-експертного права** є судово-експертна діяльність, яка відповідно до преамбули Закону України «Про судову експертизу», визначається як діяльність з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки. Правові, організаційні і фінансові основи цієї діяльності визначені Законом. Як вже було зазначено вище, судово-експертна діяльність є специфічним видом господарської діяльності (організація, проведення та забезпечення спеціальних наукових розробок, фінансове, матеріально-технічне, науково-методичне забезпечення проведення судових експертиз, забезпечення їх незалежності тощо), внутрішня єдність якої побудована на спільних принципах і правових засадах проведення судових експертиз, про законодавче визначення яких йдеться у Конституції України.

Отже, судово-експертна діяльність включає в себе ці види діяльності, і є однією зі складових господарської діяльності – більш широкого поняття, що може бути спрямована не тільки на одержання прибутку, а й на виконання програм загальнооекономічного, соціального, культурного та іншого значення [8].

Розширення кола застосування судово-експертної діяльності і активна співпраця значної кількості юридичних і фізичних осіб різних форм власності, вимагає прискорення розвитку судово-експертного права і узагальнення вже набутих нею як теоретичних, так і практичних результатів. Невід'ємною складовою цього процесу є і розробка механізму поступової гармонізації норм вітчизняного судово-експертного права, відповідно до міжнародних вимог, зокрема, законодавства країн ЄС. На першому етапі цієї роботи вітчизняна законодавча база потребує суттєвого вдосконалення, усунення суперечливості, забезпечення стабільності прийнятих норм, особливо фінансового законодавства, та створення тим самим більш сприятливих умов для розвитку судово-експертних установ взагалі й приватних, зокрема.

За рівнем (предметом) правового регулювання відповідних відносин судово-експертне право поділяється на публічне і приватне право. Публічне право регулює питання організації державних установ та їх відносини з окремими особами, в тому числі – з судами і державою в особі органів виконавчої влади, зокрема, Міністерств і відомств, в підпорядкуванні яких знаходяться зазначені установи.

Публічними також є відносини, пов'язані, наприклад, із сертифікацією та стандартизацією, здійсненням державного контролю за дотриманням зазначених вимог, а також послуги судового експерта.

Приватне судово-експертне право регулює відносини між окремими особами у зв'язку зі здійсненням ними судово-експертної діяльності. Так, укладання між спеціалізованою державною установою судових експертиз та

фізичною (юридичною) особою договору на проведення експертного дослідження є проявом приватноправових відносин між ними, оскільки залежить від волі сторін, а не від волі державних органів.

Із питанням про предмет судово-експертного права, тісно пов'язане питання про його **метод**, тобто спосіб впливу на відповідні відносини. **Метод судово-експертного права** обумовлений специфікою методів тих галузей права, норми яких входять до його складу. Наприклад, майнові відносини, що складаються в процесі зайняття судово-експертною діяльністю, регулюються нормами різноманітних галузей права; відповідно й методи регулювання в кожному разі різні. А саме: метод владних розпоряджень (адміністративне право); метод заборони під загрозою покарання (кримінальне право); метод договору (цивільне право) та ін. Загалом методом судово-експертного права є, переважно, імперативний метод, бо переважають публічні відносини (як для публічних органів влади – «дозволено те, що встановлено законом», а не як для суб'єктів підприємницької діяльності – «дозволено все, що не заборонено законом»).

Судово-експертне право, як і будь-яка інша галузь права, не є простою сукупністю норм, що регулюють відносини певного виду. Всі норми взаємопов'язані й формують систему із більш-менш чіткою внутрішньою структурою і внутрішнім поділом. Проте, як слушно зазначається в юридичній літературі [11], з огляду на триваючий процес становлення судової експертології, виділення в ній самостійних дисциплін (засад судової експертизи, судової медицини, судової психіатрії тощо), є ще складним виділяти спеціалізацію та чітку систему судово-експертного права. У межах галузі судово-експертного права виділяються правові інститути – сукупність норм права меншого обсягу, що регулюють споріднені відносини в межах тієї групи суспільних відносин, які становлять предмет галузі, тобто відносин у сфері провадження судово-експертної діяльності. Наприклад, інститутами судово-експертного права є:

1) правове регулювання судово-експертної діяльності вищими органами державної влади та управління, уповноваженими на таке регулювання Законом України «Про судову експертизу»: міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність;

2) організаційне забезпечення судово-експертної діяльності міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність;

3) підготовка до призначення судових експертиз та використання висновків судових експертів та експертних досліджень особами та органами, що призначають судові експертизи та експертні дослідження;

4) провадження та оформлення результатів судової експертизи (в загальному і цілому, незалежно від галузі процесуального права, в якому відбувається призначення судової експертизи та використання її результатів,

але з відповідною деталізацією правових норм, що межують з даним правовим інститутом, в кожній галузі процесуального права);

5) провадження та оформлення результатів експертного дослідження, як альтернативної форми застосування можливостей особливих суб'єктів – судових експертів (їх спеціальних знань);

6) методичне забезпечення судово-експертної діяльності, що здійснюється по вертикалі міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані судово-експертні установи; Міжвідомчою координаційною радою з проблем судової експертизи та Науково-консультативною та методичною радою з проблем судової експертизи, створеними при Мін'юсті України; державними спеціалізованими судово-експертними установами; їх співробітниками;

7) підготовка та атестація судових експертів, що включають взаємовідносини між претендентами на набуття роботи судового експерта, державними спеціалізованими установами, що здійснюють судово-експертну діяльність, Центральною експертно-кваліфікаційною комісією при Мін'юсті України, відомчими експертно-кваліфікаційними комісіями, а також включення до Реєстру судових експертів, внесення до нього змін та виключення з нього; тощо.

Наявність методологічних основ (визначення об'єкту, предмета, методу, системи різних інститутів) дозволяє виділити в межах галузі судово-експертного права Загальну та Особливу частини.

Таким чином, вищенаведене дає змогу визначити судово-експертне право як систему загальнообов'язкових комплексних норм (правил), що регулюють відносини у сфері зайняття судово-експертною діяльністю, встановлюються і охороняються державою.

Бажаною була би кодифікація цих норм, тобто створення не тільки Закону України «Про судово-експертну діяльність», а взагалі єдиного Кодексу судово-експертного права, в який включити всі норми різних галузей права, закони та деякі норми підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема, врегулювати засади проведення судових експертиз в різних видах процесу, можливість дистанційного допиту судового експерта [12, 13] тощо.

Перелік посилань

1. Колдин В. Я. Экспертиза в управлении и праве // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. 2000. № 3.
2. Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Харків, 2003. Вип. 3. С. 25.
3. Форис Ю. Б. О формировании судебно-экспертного права: постановка проблемы // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Харків, 2003. Вип. 3. С. 45.
4. Вараксин В. И., Смирнова С. А. Судебно-экспертное право: этапы становления // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. Москва, 2005. Вип. 1 (13). С. 76.

5. Плеваков С. М. К вопросу о возникновении судебно-экспертного права // Научные труды. Российская академия юридических наук. Вып. 9: В 3 т. Москва, 2009. Т. 3. С. 1146 - 1149.
6. Нестеров А. В. Экспертика: общая теория экспертизы. Москва, 2014. 261 с.
7. Сорокотягина Д. А., Сорокотягин И. Н. Судебная экспертиза: учеб. пособие. Ростов на Дону, 2006. 336 с.
8. Старцев О. В. Підприємницьке право: навч. посібник // Київ, 2006. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.ebk.net.ua/Book/PP/01-1.htm>.
9. Головченко Л. М. Про необхідність вдосконалення законодавства про судово-експертну діяльність в Україні // Криміналістика і судова експертиза: між-дувед. науч.-метод. сб. / отв. ред. И. И. Емельянова. Київ, 2013. Вып. 58, ч. 1. С. 11.
10. Болотіна Н. Б., Чанишева Г. І. Трудове право України: підручник. Київ, 2001. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.ebk.net.ua/Book/TPravo/01-05/911.htm>.
11. Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій. Київ, 2007. 528 с.
12. Моїсєєв О. М., Лєсостєєв О. А. Експериментальне вивчення дистанційної форми допиту судового експерта // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.google.com.ua/url?url=http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAG_E_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/Pchdu_2013_1_29.pdf&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=weoLVe2yBsOlygPonIGYAw&ved=0CBMQFjAA&usg=AFQjCNGg7Xu7Bps6mmAiGMMwiZiEoNrPjg.
13. Клименко Н. І. Допит експерта і проведення деяких видів експертиз у режимі відео конференції // Науковці та практики зібралися за круглим столом, щоб обговорити проблеми експертної практики. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dndekc.mvs.gov.ua/?p=2516>.

СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЕ ПРАВО: ПОНЯТИЕ, ПРЕДМЕТ, СИСТЕМА

Ю. Б. Форис

В статье анализируется современное состояние правового регулирования судебно-экспертной деятельности с точки зрения положений теории права, предпринимательского и трудового права. Дана характеристика некоторых отношений в сфере судебно-экспертной деятельности и общие закономерности их правового регулирования.

Судебно-экспертное право по своей природе считается комплексной отраслью права. Оно является подотраслью трудового права, как и судебно-экспертная деятельность – специфическим видом профессиональной, трудовой деятельности человека, соотносясь с последней как часть с целым.

Объектом правового воздействия судебно-экспертного права является судебно-экспертная деятельность.

Предметом судебно-экспертного права, как и любой другой отрасли права, является специфический круг общественных отношений. В то же время судебно-экспертные отношения уже давно перешли из состояния части целого к самостоятельному существованию и образовали свой сложный, неповторимый комплекс правоотношений, объединенных общей целью. Представляется целесообразным провести отграничение судебно-экспертного права от других смежных отраслей права на основании специфической системы принципов судебно-экспертной деятельности.

Методом судебно-экспертного права является, в основном, императивный метод, преобладают преимущественно публичные отношения.

Судебно-экспертное право, как и любая другая отрасль права, является не только совокупностью норм, регулирующих отношения в сфере судебно-экспертной деятельности. Все нормы взаимосвязаны и формируют систему с четкой внутренней структурой и внутренним разделением.

Вышеизложенное позволяет определить судебно-экспертное право как систему общеобязательных комплексных норм (правил), регулирующих отношения в сфере судебно-экспертной деятельности, которые устанавливаются и охраняются государством.

Целесообразно разработать Кодекс судебно-экспертного права, куда включить все нормы разных отраслей права, законов и некоторые нормы подзаконных актов.

FORENSIC-EXPERT LAW: CONCEPT, SUBJECT, SYSTEM

Yu. Foris

The article is analyzed a current situation of the legal regulation of forensic activities from the point of view of law theory, business and labor law. It is given characteristic some relations in forensic sciences and general patterns of its legal regulation.

Forensic-expert law in its nature is considered an integrated branch of law.

It is a sub-sector of the labor law (as forensic activities): it is a specific kind of the professional, business activity of the human being correlating with the last as a part of whole.

Forensic activity is an object of legal effect of forensic-expert law.

The specific range of public relations is the subject of forensic-expert law, as well as any other branch of law. At the same time forensic-expert relations have already came up through the status of a part of the whole to the independent existence and formed a composite, unique complex of legal relations, which are united with a common goal. It seems appropriate to carry out the delimitation of forensic-expert law from other contiguous branches of law on the basis of a specific system of principles of forensic-expert activity.

The imperative method, generally, is the method of forensic-expert law where dominated mostly public relations.

Forensic-expert law (as any other branch of law) is not only a set of rules, regulating relations in the field of forensic-expert activities. All norms are interconnected and formed the system with a clear internal structure and the internal division.

The above mentioned allows to determine forensic-expert law as a system of complex norms (rules), regulating relations in forensic-expert activities which are established and protected by the state.

It is advisable to develop the Code of forensic-expert law which will contain all norms from the different branches of law, laws and some norms of subordinate acts.

УДК 343.982.4

В. А. Заруцький
здобувач кафедри криміналістичних експертиз

*Навчально-науковий інститут № 2
Національної академії внутрішніх справ*

ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ЯК НАУКОВА КАТЕГОРІЯ

У статті розкрито основні тенденції розвитку інформаційно-довідкового забезпечення судових експертиз. Показано, що інформаційно-довідкове забезпечення судово-експертної діяльності є комплексом організаційних, управлінських, правових заходів щодо відбору, зосередження і систематизації необхідних відомостей з різних галузей знань і джерел експертної практики, і формування на цій основі інформаційних ресурсів, які є змістом інформаційних систем, результатом функціонування яких є видача суб'єктом судово-експертної діяльності відомостей необхідних для виконання експертних завдань.

В останні роки інформатизація усіх сфер людської діяльності перейшла на новий якісний рівень, широке розповсюдження отримали інформаційні технології і системи, інформаційні мережі. Не залишалась осторонь від цих процесів і судово-експертна діяльність. У сферу судово-експертної діяльності інтегруються новітні досягнення науки і техніки, нові галузі знань, нові технології. Цей процес торкається організаційного, методичного, правового, інформаційного забезпечення судової експертизи і спрямований оптимізувати акумулювання, збереження, систематизацію, аналіз і використання інформації необхідної для її проведення.

Проблема полягає в тому, що не організувавши належним чином інформаційні потоки, неможливо забезпечити постійне і безупинне отримання необхідних відомостей про досліджувані об'єкти, ефективно ними керувати, планувати і прогнозувати їх подальший розвиток. На сьогодні, відсутні комплексні дослідження науково-організаційних, теоретичних проблем пошуку, збирання і оброблення саме експертної інформації, створення системи інформаційного забезпечення судових експертиз.

Тому, метою даної статті є аналіз методологічних і методичних питань формування та створення системи інформаційно-довідкового забезпечення судових експертиз.

Проблематика використання досягнень науково-технічного прогресу у кримінальному судочинстві, інформатизації судово-експертної діяльності міститься у розробках зарубіжних та вітчизняних науковців Т. В. Аверьянкової, Л. Є. Ароцкера, А. Ф. Аубакірова, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, К. І. Белякова, П. Д. Біленчука, С. Ф. Бичкової, В. В. Бірюкова, А. І. Вінберга, М. С. Вертузасва, В. Г. Гончаренка, Г. І. Грамовича, Г. Л. Грановського, Л. Г. Еджубова,

О. О. Ейсмана, Н. І. Клименко, І. П. Красюка, В. К. Лисиченка, Є. Д. Лук'янчикова, Ю. О. Мазніченка, Д. Я. Мірського, В. С. Митричева, З. С. Меленевської, Ю. О. Пілюкова, М. С. Польового, О. Р. Росинської, О. О. Садченка, М. В. Салтевського, М. Я. Сегая, І. Я. Фридмана та інших вчених. Однак, зміни законодавства, науково-технічний прогрес, реорганізація судово-експертної системи породжують нові проблеми, розв'язання яких потребує нових зусиль науковців.

Вивчення нами публікацій вищезазначених авторів показало, що забезпечення судово-експертної діяльності інформацією має досить давню історію. Спочатку сформувалися системи криміналістичних обліків. Як відомо, у ході історичного розвитку інституту кримінального переслідування види реєстрації безупинно вдосконалювалися: від таврування й скалічення до сучасних видів (фоноскопічна і генотипоскопічна реєстрація), заснованих на застосуванні новітньої комп'ютерної техніки [9, с. 53].

Криміналістична реєстрація тривалий час іменувалася кримінальною реєстрацією, тому що її основу становив облік осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, і вчинених ними кримінальних правопорушень. Послідовне розширення кола об'єктів, що враховуються (а зараз реєструються й особи, безвісти зниклі; трупи; предмети протиправного замаху; предмети зі слідами правопорушень; засоби й способи вчинення кримінальних правопорушень; сліди правопорушників, тощо) і розроблені експертами і криміналістами засоби й методи одержання зазначеної інформації стали більш досконалими. І, вдосконалюються вони, головним чином, за рахунок впровадження сучасних інформаційних технологій.

Нині криміналістична реєстрація являє собою науково обґрунтовану систему обліку об'єктів, які потрапили в сферу кримінального судочинства або оперативно-розшукової роботи, для наступного використання реєстраційних даних в ході розслідування кримінальних правопорушень, розшуку правопорушників і речових доказів, а також у експертній діяльності, профілактичній і аналітичній роботі [10, с. 34].

У сучасних умовах практично жодне судово-експертне дослідження не проводиться без інформаційної підтримки, без звернення до новітніх баз даних. Слід зазначити, що дослідження можливостей застосування інформаційних технологій у вітчизняній судовій експертизі й спроби розв'язання пов'язаних із цим проблем у нашій країні почалися ще у 60-ті роки ХХ століття, а саме, з 1963 року, з моменту першого застосування електронно-обчислювальної машини у почеркознавчій експертизі. З того часу починаються активні дослідження і практичні розробки у цій сфері. Зокрема, проблеми загальної методології застосування інформаційних технологій в експертній практиці були розглянуті у публікаціях Л. Є. Ароцкера, В. Д. Арсєнєва, А. Я. Вікарука, А. І. Вінберга та інших науковців [8, с. 393].

Наприкінці 60-х років електронно-обчислювальні машини почали застосовуватися у судовій балістиці, у вибухотехнічній експертизі. Із цього

часу беруть свій початок широкі дослідження в галузі комп'ютеризації та впровадження інформаційних технологій у судову експертизу.

Стрибок розвитку інформаційних технологій, під впливом комп'ютеризації, став підґрунтям концептуальних змін, у використанні даних інформаційних систем у процесі судово-експертної діяльності. Завдяки цьому інформаційні системи зі звичайних вмістилищ інформації перетворились на унікальні комплекси її аналізу і синтезу, а також подання результатів обробки у зручному для сприйняття суб'єктом експертної діяльності вигляді.

Пісторіччя тому, Г. Г. Зуїков, зауважував: «Намір використовувати електронно-обчислювальні машини завжди повинен поєднуватися з важливими організаційними заходами щодо осмислення, аналізу, приведення в певний порядок усієї інформації, належної її обробки» [6, с. 137]. Автоматизовані інформаційні системи не просто накопичують та видають інформацію користувачам за запитами, в них реалізовано функції автоматичного встановлення зв'язків за певними інформаційними полями різних облікових одиниць, що містять інформацію про різні об'єкти, але мають однакові показники, або про один об'єкт, інформація стосовно якого зосереджена у різних інформаційних системах, у тому числі й різної відомчої належності. І, чим більше баз даних інформаційних систем (як підсистем) інтегровано до системи вищого рівня, тим більший потенціал для встановлення зв'язків має нова інтегрована система.

Звертаючи особливу увагу на потенційні можливості нових технологій обробки інформації, В. М. Глушков зазначав, що без створення принципово нової технології організаційного управління, просте використання електронно-обчислювальної машини у цій сфері, хоча і може принести певну користь, проте не дасть і десятої частки того величезного ефекту, що міститься в управлінській революції, яка відбувається нині [4, с. 181].

Можливість аналізу інформації, її структурування та оформлення в систему і є тим важливим елементом, що призвів до впровадження нових інформаційних технологій в облікову експертну діяльність [13, с. 7].

Проблема предмету і структури інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності була сформульована у науковому світі в 80-х роках минулого століття. Ученими-криміналістами були запропоновані різні підходи до вирішення вказаного питання. Одним з перших Р. С. Белкін, ввів в науковий обіг термін «вихідна інформація при проведенні криміналістичних експертиз». Під такою інформацією, на його думку, слід розуміти відомості (повідомлення), за допомогою яких експерт орієнтується в завданнях дослідження, визначає його методику і обирає необхідні засоби та методи. Вихідна інформація, вказував Р. С. Белкін, міститься в процесуальних і непроцесуальних джерелах [1, с. 12].

До процесуальних джерел інформації вчений відносив наступні:

- 1) постанова слідчого або ухвала суду про призначення експертизи;
- 2) протоколи слідчих і судових дій;
- 3) речові докази – об'єкти експертного

дослідження; 4) зразки для порівняльного дослідження; 5) висновки попередньої експертизи; 6) письмові документи [1, с. 13].

До непроцесуальних джерел вихідної відносяться : 1) довідкові видання; 2) еталони, стандарти, типові зразки; 3) предметні колекції або альбоми; 4) обліково-ресстраційні картотеки; 5) наукова і навчально-методична література; 6) колективний і особистий досвід експерта [2, с. 13].

О. О. Бородіна у зміст терміну «вихідні дані», включає не тільки відомості, що містяться в матеріалах справи або в постанові про призначення експертизи, але й відомості з галузі спеціальних пізнань, що використовуються експертом при обґрунтуванні висновку [3, с. 97].

Г. Л. Грановський. визначив інформаційне забезпечення експертів, як діяльність експертних установ, спрямовану на забезпечення осіб, які проводять експертизи, додатковою науковою і технічною інформацією, необхідною для виконання експертних завдань [5, с. 19].

Він також вказав, що джерела додаткової експертної інформації з'являються в результаті наукових досліджень або практичної діяльності і запропонував таку їх класифікацію :

- за джерелом походження: результати наукової діяльності та результати практичної експертної діяльності;

- за галуззю використання і призначення: завдання, для вирішення яких інформація призначена (ідентифікаційні, діагностичні);

- первинні і вторинні джерела експертної інформації : первинні – натурні колекції зразків, вторинні – об'єкти, що містять інформацію, яка отримана із первинних джерел і відповідним чином перероблена (різні моделі – графічні (креслення, схеми і т. ін.), фотографічні (знімки зразків, мікрофільми і ін.) і текстові матеріали (описи властивостей боєприпасів і т. ін.).

О. О. Ейсман і Л. Г. Еджубов розділили усю масу відомостей, якими оперує експерт у своїй діяльності на «стратегічну» і «оперативну», які суттєво розрізняються за часом надходження до експерта, способу накопичення, зберігання і іншим ознакам. Перший вид інформації експерт отримує, зазвичай, поза процесуальними формами і задовго до початку конкретного дослідження, поза зв'язком з ним; оперативну інформацію – в ході роботи над конкретною експертизою, безпосередньо тільки для неї, і зазвичай, в процесуальних формах [15, с. 50].

Про необхідність створення інформаційного фонду в галузі судової експертизи ще в 1984 р. писав А. Р. Шляхов. До складових елементів інформаційного фонду він відніс такі джерела інформації :

- натурні колекції, що складаються із спеціально зібраних об'єктів або з числа речових доказів, які надходять для експертного дослідження по кримінальних справах; наборів зразків (атласи, альбоми), що випускаються для виробничих потреб, наприклад, зразки паперу, тканин і т. ін.;

- колекції копій (зображень) об'єктів – фотознімки, відтиски, зліпки, зразки почерків і т. ін.;

– колекції описів об'єктів, спектрограми, схеми, графіки, в цьому ряду можна розглядати також нормативно-технічну документацію – стандарти, технічні умови, паспорти до виробів і т. ін.;

– систематизований архів експертних висновків судово-експертних установ, підібраних за різними об'єктами та методиками. Такий архів представляє значну інформаційну цінність, якщо вивчення і відбір висновків супроводжується складанням каталогу, картки в якому класифікуються за певною системою, зокрема, по створених класифікаторах;

– фонди з описом методів дослідження [14, с. 13-15].

На думку О. М. Яковлева, інформаційне забезпечення судово-експертної діяльності – це реалізація єдиних заходів в галузі створення нормативно-правового, інформаційного, програмно-технічного організаційного забезпечення діяльності державних судово-експертних установ, на основі використання нових інформаційних і телекомунікаційних технологій, формування єдиних стандартів і профілів [16, с. 21].

Дослідник сформулював цілі інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності :

– комплексна інформатизація експертних установ на основі єдиного методичного, інформаційного, програмного, технічного і організаційного забезпечення;

– створення єдиних міжвідомчих банків даних для забезпечення повної інформаційної підтримки проведення експертиз і досліджень;

– впровадження ефективної інформаційної взаємодії державних судово-експертних установ на основі сучасних телекомунікаційних технологій і програмних засобів;

– розроблення і підтримка в актуальному стані автоматизованих робочих місць (АРМ) експерта;

– виконання завдань забезпечення безпеки судово-експертної діяльності [16, с. 22].

М. Я. Сегай зауважував, що інформаційне забезпечення судової експертизи має являти собою науково організований і безперервний процес накопичення, підготовки й надання систематизованої науково-технічної інформації, необхідної для виконання судово-експертних завдань. Відомості, що є в інформаційній системі, повинні бути актуальними, тобто відображати сучасний стан науки й техніки в певній галузі. Повнота інформації забезпечується охопленням усіх необхідних даних [12, с. 9].

Є. Д. Лук'янчиков розглядає інформаційне забезпечення судово-експертної діяльності як систему виявлення, дослідження, фіксації і вилучення інформації передбаченими законом засобами з метою формування на їх основі судових доказів і використання для встановлення істини у кримінальній справі [11, с. 116].

Як окреме криміналістичне вчення визначає інформаційно-довідкове забезпечення розслідування В. В. Бірюков, на думку якого предметом цього

вчення є знання про організацію та функціонування інформаційних систем незалежно від їх основного призначення та відомчої належності, порядок отримання облікової інформації та особливості її використання в розслідуванні [2, с. 6].

К. В. Капустник та І. В. Губанова наголошують, що загальна мета інформаційного забезпечення судової експертизи – створення впорядкованої системи збирання, збереження, передавання та використання даних у судовій експертизі взагалі та конкретних експертизах, зокрема. Ці системи дозволяють експерту вірно описувати, класифікувати об'єкти, що підлягають дослідженню, визначати напрями подальших дій, обирати для застосування відповідні методики, обґрунтовувати та формулювати експертні висновки [7, с. 463].

Незважаючи на різноплановість наведених визначень, потрібно зауважити спільний підхід авторів, які розглядають інформаційне забезпечення, як діяльність з отримання певної інформації з подальшим її використанням при проведенні судових експертиз.

На нашу думку, інформаційно-довідкове забезпечення судових експертиз, необхідно розглядати у двох аспектах: як діяльність з отримання інформації, вагомої для використання під час проведення судової експертизи, та як сукупність матеріальних об'єктів, яка містить інформацію, що може бути використана в ході здійснення судово-експертної діяльності.

Таким чином, до змісту структури інформаційного забезпечення судових експертиз, поряд з іншими, слід віднести: вихідну інформацію, тобто, відомості які необхідні для виконання судових експертиз, що містяться у наведених джерелах інформації, яку можна розглядати як експертну інформацію, а саме як джерела експертної інформації; методичні питання створення системи інформаційно-довідкового забезпечення; мета і принципи.

Інформаційно-довідкове забезпечення судово-експертної діяльності – це комплекс організаційних, управлінських, правових заходів щодо відбору, зосередження і систематизації необхідних відомостей з різних галузей знань і джерел експертної практики, і формування на цій основі інформаційних ресурсів, які є змістом інформаційних систем, результатом функціонування яких є видача суб'єктом судово-експертної діяльності відомостей необхідних для виконання експертних завдань.

Перелік посилань

1. *Белкин Р. С.* Понятие, виды и процессуальная природа исходной информации при производстве криминалистических экспертиз // Проблемы информационного и математического обеспечения экспертных исследований в целях решения задач судебной экспертизы: матер. всесоюз. науч.-практ. конф. Москва, 1983. Ч. 1. С. 10-23.
2. *Бірюков В. В.* Аналіз інформації баз даних сучасних інформаційних систем – реальний резерв удосконалення розкриття злочинів // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2011. № 3. С. 6-9.

3. *Бородина Е. А.* Трактовка поняття исходных данных судебной экспертизы // Процессуальные аспекты судебной экспертизы : сб. науч. тр. / ВНИИСЭ. Москва, 1986. С. 95-99.
4. *Глушков В. М.* Технологические проблемы социально-экономического управления. Москва, 1986.
5. *Грановский Г. Л.* О теоретических основах экспертной информатики // Проблемы информационного и математического обеспечения экспертных исследований в целях решения задач судебной экспертизы : материалы всесоюз. науч.-практ. конф. Москва, 1983. Ч. 1. С. 19-23.
6. *Зуйков Г. Г.* Поиск по признакам способов совершенных преступлений / ВШ МВД СССР. Москва, 1970.
7. *Капустник К. В., Губанова І. В.* Інформаційне забезпечення судово-економічних експертиз // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Харків, 2009. Вип. 9. С. 462-465.
8. *Клименко Н. І.* Судова експертологія : курс лекцій. Київ, 2007. 528 с.
9. *Красюк І. П.* Реформування експертної служби МВС України // Бюлетень з обміну досвідом роботи МВС України. 2004. № 154. С. 52-56.
10. *Лисиченко В. К.* Питання вдосконалення криміналістичної реєстрації та правові межі застосування дактилоскопування мешканців України // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС , НАВС України. Київ, 2002. С. 34-40.
11. *Лук'янчиков Є. Д.* Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів: монографія / НАВС України. Київ, 2005. 323 с.
12. *Сегай М. Я.* Типология экспертных задач // Криминалистика и судебная экспертиза. Київ, 1988. Вип. 37. С. 9-18
13. *Семенов В. Н., Мотуз О. В.* Судебно-кибернетическая экспертиза – инструмент борьбы с преступностью XXI века // Конфидент. 1999. № 3. С. 7-9.
14. *Шляхов А. Р.* Состояние и перспективы научных разработок автоматизированного решения задач и создания информационных систем в области судебной экспертизы // Проблемы информационного и математического обеспечения экспертных исследований в целях решения задач судебной экспертизы : материалы всесоюз. науч.-практ. конф. Москва, 1983. Ч. 2. С. 13-15.
15. *Эйсман А. А., Эджузов Л. Г.* Информационное обеспечение и автоматизация судебной экспертизы // Вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. / ВНИИСЭ. Москва, 1980. Вып. 43. С. 50-57.
16. *Яковлев А. Н.* Проблемы информационного обеспечения деятельности государственных судебно-экспертных учреждений // Судебная экспертиза. 2005. № 2. С. 21-27.

ІНФОРМАЦІОННО-СПРАВОЧНЕ ОБЕСПЕЧЕННЯ СУДЕБНИХ ЕКСПЕРТИЗ ЯК НАУКОВА КАТЕГОРІЯ

В. А. Заруцкий

В статье раскрыты основные тенденции развития информационно-справочного обеспечения судебных экспертиз. Целью данной публикации является анализ методологических и методических вопросов формирования и создания системы информационно-справочного обеспечения судебных экспертиз. Показано, что, в последние годы информатизация всех сфер человеческой деятельности перешла на новый качественный уровень, широкое распространение получили информационные технологии и системы, информационные сети, не оставалась в стороне от этих процессов и судебно-экспертная деятельность. В сферу судебно-экспертной деятельности интегрируются новейшие достижения

науки и техники, новые области знаний, новые технологии. Этот процесс затрагивает организационное, методическое, правовое, информационное обеспечение судебной экспертизы и направлен оптимизировать аккумуляцию, сохранение, систематизацию, анализ и использования информации необходимой для ее проведения.

Исследование возможностей применения информационных технологий в отечественной судебной экспертизе, и попытки решения связанных с этим проблем на территории современной Украины начались еще в 60-е годы XX столетия, с момента первого применения электронно-вычислительной машины в почерковедческой экспертизе. С этого времени начинаются активные исследования и практические разработки в этой сфере.

Однако, на сегодня, отсутствуют комплексные исследования научно-организационных, теоретических проблем поиска, собирания и обработки именно экспертной информации, создания системы информационного обеспечения судебных экспертиз.

Автор предлагает информационно-справочное обеспечение судебных экспертиз рассматривать в двух аспектах: как деятельность по получению информации, важной для использования во время проведения судебной экспертизы, и как совокупность материальных объектов, содержащих информацию, которая может быть использована в ходе осуществления судебно-экспертной деятельности.

Информационно-справочное обеспечение судебно-экспертной деятельности автор предлагает рассматривать как комплекс организационных, управленческих, правовых мероприятий по собиранию, сосредоточению и систематизации необходимых данных из разных областей знаний и источников экспертной практики, и формирование на этой основе информационных ресурсов, которые являются содержанием информационных систем, результатом функционирования которых является выдача субъектом судебно-экспертной деятельности данных необходимых для выполнения экспертных задач.

INFORMATION AND REFERENCE SUPPORT OF JUDICIAL EXAMINATIONS AS A SCIENTIFIC CATEGORY

V. Zarutsky

The article expresses the basic development tendencies of the inquiry and communication support of judicial examinations. The purpose of this publication is the analysis of methodological and methodical issues of the system's formation and creation of the inquiry and communication support of judicial examinations. It is shown, that, in recent years the informational support of all spheres of human activity has passed to a new qualitative level, information technologies and systems have received a wide expansion, the information networks, therefore the judicial-expert activity has not been aside of these processes as well. Advanced achievements of science and techniques, new fields of knowledge, new technologies are also integrated into the sphere of judicial expert activity. This process involves organizational, methodical, legal and informational supply of judicial examination and it is directed to optimize the accumulation, preservation, ordering, analysis and use of the information which is necessary for its carrying out.

As back as 60th years of the XX century the research of possibilities of application of the information technologies in domestic judicial examination and attempts to decide the problems connected with this began on the territory of modern Ukraine, it started from the moment of the first application of the computer in the handwriting examination. The active researches and practical work trainings have begun in this sphere since then.

However, today there are no comprehensive researches of scientific and organizational, theoretical problems of search, collecting and processing of the expert information, creation of the system of the information supply of the judicial examinations.

The author suggests to consider the information support of judicial examinations in two aspects: as an activity to receive the information, which is important during carrying out a judi-

cial examination, and as a set of the material objects containing the information which can be used while implementing the judicial expert activity.

The author suggests to consider the information support of judicial expert activity as a complex of organizational, administrative, legal actions for collecting, concentration and ordering of necessary data from different fields of knowledge and sources of expert practice, and formation on this basis of information resources which are the content of the information systems and the result of functioning of which is the delivery by the subject of judicial expert activity of expert problems' data necessary to be performed for the expert issues.

2 ПИТАННЯ СЛІДЧОЇ ТАКТИКИ ТА МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

УДК 343.98

А. В. Іщенко
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
професор кафедри криміналістики та судової медицини

Національна академія внутрішніх справ

Д. А. Ляшенко
здобувач кафедри криміналістики та судової медицини

Національна академія внутрішніх справ

ДИСЕРТАЦІЇ З МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ: ФОРМА ТА ЗМІСТ

Узагальнені дані про форму та зміст кандидатських дисертацій з проблем методики розслідування злочинів та висловлюються пропозиції щодо підвищення їх теоретичного рівня та практичної спрямованості.

Ця стаття є своєрідним продовженням аналізу дисертацій з криміналістичної методики, який раніше був оприлюднений на сторінках «Криміналістики і судової експертизи» [1]. Головною ідеєю попередньої публікації було обґрунтування думки про те, що у рамках кандидатської дисертації практично неможливо розкрити питання, які стосуються методики розслідування злочинів як системи багатопланових організаційних, слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів, які забезпечують оптимальне розсліду-

вання злочинів. Аргументація цієї ідеї ґрунтувалася саме на тому, що методика розслідування кожного конкретного злочину чи їх групи має багаторівневу, різнопланову структуру, яка включає декілька блоків:

1. Вихідна інформаційна база конструювання методики розслідування окремих видів злочинів.
2. Тактична складова методики розслідування окремих видів злочинів.
3. Використання можливостей спеціальних знань у розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів.
4. Залучення державних та недержавних органів, їх представників до розслідування злочинів.
5. Використання можливостей криміналістичної профілактики злочинів.

На наше глибоке переконання, кожна із названих складових, може бути і повинна стати предметом самостійної дисертації. Більше того, навіть, окремі елементи названих системоутворюючих блоків потребують поглибленого криміналістичного дисертаційного аналізу, наприклад, способи підробки грошей чи способи вчинення вбивств, з використанням вибухових пристроїв. Зазначені міркування не отримали принципових зауважень серед колег-криміналістів. В цьому вбачається певний резерв вдосконалення дисертацій цієї проблематики. Разом з тим, потребують уваги і деякі інші формальні і змістовні ознаки дисертацій. Форма та зміст дисертації та автореферату визначені у «**Вимогах до оформлення дисертацій та авторефератів дисертацій**», які розроблено на підставі ДСТУ 3008-95 «Документи. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення». При цьому, ці вимоги стосуються будь-яких дисертацій усіх галузей знання з будь-якої тематики.

Ключовим моментом у визначенні важливості дисертації виступає актуальність теми дослідження. Відомо, що актуальність – важливість, злободенність чогось для справжнього моменту часу [2, с. 33]. Цілком зрозуміло, що у певних випадках дисертанту, треба наполегливо переконувати наукову спільноту у необхідності досліджувати саме конкретну проблему. З великою пересторогою і вибаченнями мусимо зазначити, що далеко не кожному зрозуміла необхідність підготовки, наприклад, дисертації на тему: «Вплив катіонів лужноземельних і перехідних металів на функціонування мітохондрій печінки шурів», яка була захищена ще 1999 року за спеціальністю 03.00.02 – біофізика. Подібне можна говорити і про «Дослідження пилового хвоста комети Веста 1976 VI методами поверхневої фотометрії» (спеціальність 01.03.03 – геліофізика та фізика Сонячної системи) та інші роботи. Підтверджувати чи заперечувати злободенність цих досліджень можуть лише спеціалісти. Разом з тим, наведене дозволяє говорити про те, що для обґрунтування конкретних тем у різних галузях знання однотипні, шаблонізовані підходи не завжди прийнятні. Думається, що визначенню актуальності дисертацій з природничих наук, потрібно приділяти більше уваги, особливо з огляду на прозорість та відкритість організації, планування та проведення наукових досліджень, їх особливу специфічність. Система обґрунтування

актуальності тематики досліджень з гуманітарних наук, теж повинна мати свої відмінні риси.

При визначенні тематики дисертацій з методики розслідування злочинів. науковці практично завжди говорять про необхідність певних змін у правовій системі та нагальність активізації боротьби зі злочинністю в державі. З нашої точки зору це, швидше, гасло, ніж аргумент на користь актуальності. У подальшому здобувачі майже завжди наводять статистику, яка свідчить про загрозливий стан злочинності, чи її зростання. На нашу думку, наявність злочинів чи зростання їх кількості не є головною детермінантою розробки проблем методики розслідування злочинів. Головним аргументом на користь необхідності дослідження таких проблем є відсутність методик розслідування певних злочинів, чи їх недосконалість. Фактично мова повинна йти про криміналістичне забезпечення протидії злочинності. У свій час була зроблена спроба визначити наявність криміналістичних методик розслідування окремих видів злочинів. Для цього відповідно до статей Кримінального кодексу колишньої УРСР 1961 року, які встановлювали відповідальність за певні злочини, визначалися науковці колишнього СРСР, які на дисертаційному рівні аналізували питання методики розслідування тих чи інших злочинів з початку 40-х років до 1999 року минулого століття [3]. Виявилось, що науковий аналіз питань методики розслідування злочинів в той час проводився менше, ніж по половині злочинів, передбачених кримінальним законодавством.

На кафедрі криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, фактично, завершено подібний порівняльний аналіз стану криміналістичного забезпечення методики розслідування окремих видів злочинів українськими криміналістами, відповідно до норм Кримінального кодексу України 2001 року [4]. Предметом вивчення були підготовлені з 1965 по 2014 рік дисертації вітчизняних криміналістів з проблематики методики розслідування злочинів. Ситуація з криміналістичним забезпеченням цього важливого напрямку боротьби зі злочинністю, не покращилася. Протидія значній кількості злочинів ускладнюється зниженням професійного рівня співробітників правоохоронних органів та фактичною відсутністю науково обґрунтованих, дієвих методик розслідування злочинів. Так, фактично, не були предметом наукового аналізу питання розслідування злочинів проти основ національної безпеки України та злочинів проти правосуддя. Поодинокі роботи присвячені розслідуванню злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина; злочинів проти довілля; проти громадської безпеки; злочинів проти громадського порядку та моральності; злочинів у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації; злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян та інших кримінальних правопорушень. Говорити про недостатню їх актуальність просто неможливо. Однак, зазначена тематика не привертає увагу науковців. Очевидно, слід підсилити роль правоохоронних органів та

підрозділів навчальних закладів і науково-дослідних установ, у визначенні тематики наукових досліджень з питань методики розслідування злочинів. При окресленні тематики дисертацій, з методики розслідування злочинів та обґрунтуванні їх актуальності, необхідно, з нашої точки зору, повною мірою враховувати потреби практики, про що у першу чергу свідчить наявність чи відсутність відповідних методик розслідування.

Фактично такий підхід витікає з «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р., та № 567 від 27.07.2016, де зазначається: «Теми дисертацій пов'язуються, як правило, з основними науково-дослідними роботами, що виконуються вищими навчальними закладами або науковими установами і затверджуються вченими (науково-технічними) радами для кожного здобувача окремо, з одночасним призначенням наукового консультанта в разі підготовки докторської, чи наукового керівника в разі підготовки кандидатської дисертації».

Традиційно, при висвітленні актуальності теми, автори намагаються навести список прізвищ вчених, які опікувалися досліджуваними проблемами. З цього приводу можна відмітити декілька важливих моментів, які у певних ситуаціях виглядають, на наш погляд, не зовсім коректно. По-перше, досить часто дисертанти наводять прізвища попередників без урахування рівня робіт цих вчених, де висвітлювалася конкретна проблема. Видається не зовсім прийнятним згадування у одному рядку імен науковців, які вивчали конкретну проблему на рівні докторської дисертації (фундаментальний рівень), кандидатської дисертації, а то і епізодичних, поодиноких публікацій. По-друге, до такого переліку вчених, інколи потрапляють представники інших галузей знання, що фактично, не узгоджується з паспортом конкретної наукової спеціальності. По-третє, поширеною є практика згадування у такому списку всіх членів спеціалізованої вченої ради, у якій відбувається захист незалежно від спрямованості їх наукових інтересів. По-четверте, має місце практика згадування певних дослідників у вступній частині роботи та відсутність посилання на їх публікації у списку літератури.

Думається, уникнути цих неузгодженостей, можна було б за рахунок більш чіткого визначення дисертантом значення доробку попередників у його власному дослідженні. В такому випадку здобувач міг би назвати вчених, на здобутки яких він спирається взагалі, далі відмітити науковців, які безпосередньо займалися конкретно проблемою в рамках докторських дисертацій, потім вказати кандидатів наук – своїх попередників. Цілком зрозуміло, що це лише пропозиції, а не безперечна формула вирішення такого делікатного питання. Разом з тим, реалізація такого підходу дозволить глибше зрозуміти ставлення дисертанта до своїх попередників.

У «Порядку присудження наукових ступенів», також звертається увага на важливість впровадження отриманих дисертантом результатів досліджен-

ня та зазначається: «До дисертації, що містить науково-прикладні результати, повинні додаватися документи, що підтверджують практичне використання отриманих здобувачем результатів – впровадження у виробництво, достатню дослідно-виробничу перевірку, отримання нових кількісних і якісних показників, суттєві переваги запропонованих технологій, зразків продукції, матеріалів, тощо, а до дисертації, що містить теоретичні наукові результати, – рекомендації щодо їх використання».

Це надзвичайно важливе положення потребує певних уточнень стосовно гуманітарних, особливо юридичних, наук. Цілком зрозуміло, що результатами правничих досліджень далеко не завжди можуть бути технології, зразки продукції, нові матеріали тощо. В окремих випадках це можуть собі дозволити представники, наприклад, інформаційного права, криміналістики, судової експертизи. Науковці, які спеціалізуються у класичних правових науках, здебільшого пропонують зміни у законодавство. Це вже стало невід’ємним атрибутом дисертацій представників кримінального права та процесу, трудового, адміністративного та інших галузей правової науки. В результаті такого бачення процедури впровадження результатів дослідження, здобувачі намагаються за будь-яку ціну отримати документ про впровадження результатів наукових пошуків не де-небудь, а саме у Верховній Раді України. Більше того, у спеціалізованих радах нерідко такий підхід вважається обов’язковим для кожного дисертанта. Мимоволі виникає думка про необхідність створення у цій шановній установі окремого підрозділу по обслуговуванню молодих науковців.

Автори дисертацій з методики розслідування злочинів, далеко не завжди можуть пропонувати зміни до законодавства. Уявляється, що основними результатами наукових досліджень у галузі методики розслідування злочинів є розробка методик взагалі, чи окремих її елементів: висвітлення типової слідової картини злочину; узагальнення та конкретизація способів вчинення злочинів; встановлення ознак злочинця; конкретизація слідчих ситуацій та алгоритмів їх розв’язання; розкриття особливостей проведення слідчих (розшукових) дій; визначення напрямів використання спеціальних знань та можливостей різних рівнів взаємодії у процесі кримінального провадження, тощо. У такому випадку є можливість чітко визначитися, принаймні, з двома напрямками впровадження здобутків криміналістів, які спеціалізуються на вивченні проблем методики розслідування злочинів. По-перше, це діяльність правоохоронних органів щонайменше обласного рівня. Саме співробітникам практичних підрозділів мають бути спрямовані практичні рекомендації по вдосконаленню протидії певним злочинам, підвищенню ефективності організації розкриття, розслідування та попередження кримінальних правопорушень. По-друге, – науково-педагогічна практика на рівні навчальних закладів та науково-дослідних установ. Співробітники цих організацій цілком кваліфіковано можуть висловити свою думку, щодо можливості та доцільності використання зазначених наукових результатів. Одночасно, це може стати

реальною обов'язковою умовою належного впровадження результатів наукових пошуків, яка доступна для реалізації кожному дисертанту.

У «Вимогах до оформлення дисертацій та авторефератів дисертацій», здобувачу пропонується перерахувати використані наукові методи та змістовно визначити, що саме досліджувалось кожним методом. Наведемо типову схему викладу частини вступу до дисертації з криміналістики, що стосується методів дослідження, яка наштовхує на певні роздуми. Ця схема подається курсивом і без посилання на конкретну роботу, тому що фактично повторюється у більшості з них.

Методи дослідження. *Методи дослідження визначені специфікою роботи, її метою і поставленими задачами. В дослідженні використано загальнонаукові і спеціальні методи.*

Головним у цій системі виступає діалектичний метод, як загальнонауковий метод пізнання соціально-правових явищ у їх суперечностях, розвитку та змінах, що дало можливість дослідити проблеми в єдності їх соціального змісту і юридичної форми.

Відомо, що впродовж століть діалектика сприймалася як мистецтво вести дискусію (вперше – у Сократа) та завоювала місце панівного методу у науці, що певним чином сповідується і нині. Одночасно цінність діалектики нівелюється відсутністю метафізики. Розглядати діалектику та метафізику відокремлено, з нашої точки зору, помилково. Саме завдяки використанню діалектичних та метафізичних підходів, розкривається багатогранність предмета дослідження. Дисертанти, в тому числі і криміналісти, з позицій застарілих, на нашу думку, схем «спираються» лише на діалектику. Певним виключенням із цього списку, можна назвати кандидатську дисертацію Оржинської Е.І. «Метод криміналістичного аналізу злочину та злочинної діяльності», у якій підрозділ 1.1. носить назву «Загально теоретичні методи», де була зроблена плідна спроба більш детально висвітлити ці складні проблеми [5, с. 12-43].

Далі у дисертаціях перераховуються певні методи та вказується мета їх використання. Це здебільшого виглядає так:

«Формально-логічні методи було застосовано при аналізі матеріалів кримінальних проваджень (кримінальних справ), нормативних актів, наукових положень та концепцій, що становлять предмет дослідження (розділи 1, 2, 3)». Виходячи з цього твердження, вимушені нагадати, що серед формально-логічних методів найважливішими є аналіз і синтез, індукція і дедукція (від приватного до загального, від загального до приватного), порівняння, аналогія, гіпотеза, доказ. Така редакція приведеного положення, дозволяє говорити про те, що «при аналізі ... нормативних актів, наукових положень та концепцій...» дисертантом не використовувалися інші методи: догматичний, історичний, ретроспективний тощо.

Далі: *«...статистичний метод використано при узагальненні результатів анкетування правоохоронців, вивченні архівних матеріалів криміналь-*

них проваджень (кримінальних справ)». Знову виникає думка про те, що «при узагальненні результатів анкетування правоохоронців, вивченні архівних матеріалів кримінальних проваджень (кримінальних справ)», здобувач не користувався формально-логічними методами.

Можна продовжити деталізацію варіантів висвітлення методичного інструментарію, опис якого запропонований у «Вимогах до оформлення дисертацій та авторефератів дисертацій», але, на нашу думку, очевидно, що ця частина вимог потребує певного вдосконалення.

Взагалі, складається враження, що ці рекомендації формувалися науковцями, які тяжіють до природничих наук. Дійсно, з метою уникнення дублювання процедури дослідження, наприклад, певних речовин, матеріалів, процесів дуже важливо чітко зазначити які саме методи, який інструментарій, у якій послідовності використовувалися конкретним науковцем для дослідження конкретного об'єкта. Це дозволяє мінімізувати інтелектуальні та матеріальні ресурси, забезпечує оптимізацію отримання нових результатів. Стосовно суспільних наук, з таким підходом важко погодитися. Вивчення кримінальних проваджень, висновків експертів, виявлення ставлення правоохоронців чи населення до тих чи інших суспільних явищ, за нашим глибоким переконанням, не може бути обмежене конкретним переліком методів наукового пошуку.

Наведені міркування мали на меті привернути увагу науковців до деяких положень щодо підготовки та оформлення матеріалів дисертаційних досліджень, які потребують певної модернізації.

Перелік посилань

1. *Ищенко А. В., Ляшенко Д. А.* Зміст та форма дисертацій з методики розслідування злочинів // Криміналістика и судебная экспертиза. Київ, 2015. Вып. 60. С. 76-86.
2. *Словник інішомовних слів* / за ред. О. С. Мельничука. Київ, 1974. 776 с.
3. *Ищенко А. В., Матвиенко В. В.* Криміналістическое обеспечение методики расследования отдельных видов преступлений: учеб. пособие / Одесский ин-т внутренних дел Украины. Одесса, 1999. 112 с.
4. *Ищенко Д. А.* Національна академія внутрішніх справ – провідний центр розробки методик розслідування злочинів // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 3. С. 321-331.
5. *Оржиська Е. І.* Метод криміналістического анализа злочину та злочинної діяльності: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. / НАВС України. Київ, 2015. 252 с.

ДИСЕРТАЦІЇ З МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ: ФОРМА ТА ЗМІСТ

**А. В. Ищенко
Д. А. Ляшенко**

Эта публикация является своеобразным продолжением анализа содержания диссертаций по криминалистике, о чем шла речь в предыдущей статье (Ищенко А. В., Ляшенко Д. А. Зміст та форма дисертацій з методики розслідування злочинів// Криміналістика

и судебная экспертиза. – Вып. 60. – К., 2015.– С. 76-86). Основной идеей той публикации было обоснование тезиса о том, что в рамках кандидатской диссертации практически невозможно раскрыть методику расследования конкретного вида преступлений, которая включает в себя систему многоплановых организационных, следственных (розыскных) действий, оперативно-розыскных мероприятий, которые обеспечивают оптимальное расследование преступлений. В настоящей работе авторы затрагивают не менее важные вопросы содержательной стороны диссертаций этой направленности. Речь идет о необходимости более четкой аргументации актуальности избираемой тематики диссертаций, которая должна опираться на потребности следственной практики, а не сходить, как это зачастую случается, из неудовлетворительного состояния статистических показателей преступности.

В результате анализа диссертаций, защищенных в Украине в 1965-2014 годах, установлено, что методики расследования целого ряда преступлений либо вообще не разрабатывались на каком-либо уровне обобщения, либо исследовались довольно фрагментарно. Речь идет о вопросах расследования преступлений против основ национальной безопасности Украины и преступлений против правосудия. Просматриваются лишь единичные попытки освещения вопросов криминалистического противодействия уголовным посягательствам на избирательные, трудовые и иные права и свободы человека и гражданина; преступлениям против окружающей среды; общественной безопасности; преступлениям против общественного порядка и моральности; неприкосновенности государственной границы, обеспечения призыва и мобилизации, иным криминальным правонарушениям. Продолжая анализ содержания диссертаций этой направленности, авторы высказывают сомнения относительно обязательности четкого обозначения конкретных методов исследования, используемых для изучения определенных гуманитарных вообще и юридических, в частности, проблем. Трудно представить, что при изучении состояния преступности должно использовать лишь статистические методы, а при анализе уголовных дел необходимо ограничиваться лишь формально-логическими методами. Очевидно такой подход приемлем при определении методов исследований в естественных науках и нуждается в существенной конкретизации применительно к общественным отраслям знаний. Изложенные положения направлены на привлечение внимания ученых к некоторым требованиям, которые касаются содержания и формы диссертационных работ.

THESIS ON METHODS OF INVESTIGATION CRIMES: FORM AND CONTENTS

**A. Ishchenko
D. Lyashenko**

This publication is a continuation of the analysis of the content of dissertations for criminology, what was discussed in a previous article (Ishchenko A.V., Lyashenko D. A. The content and form of theses by a technique of investigation of crimes // Criminology and judicial expertise. – Vol. 60. – К., 2015. – p. 76-86). The main idea of the publication was to substantiate the thesis that in the framework of a PhD thesis is almost impossible to reveal the methods of investigation of specific crimes, which includes a system of multifaceted organizational, investigative (search) actions, operational search measures that ensure an optimal investigation of crimes. In this paper, the authors address important issues of substantive part of the thesis of this orientation. We are talking about the need for a more clear argument of the relevance of the selected subject of the thesis, which must be based on the needs of investigative practices and not to go, as so often happens, the poor state of statistical indicators of crime.

The analysis of theses defended in Ukraine, 1965-2014 years, it was found that the technique of investigating a number of crimes are either not developed at any level of generalization

or investigated quite fragmentary. We are talking about the issues of investigation of crimes against bases of national security of Ukraine and crimes against justice. Seen only sporadic attempts to report on issues of crime combating criminal attacks on the electoral, labour and other rights and freedoms of man and citizen; crimes against the environment; public safety; crimes against public order and morality; the inviolability of state borders, maintenance of conscription and mobilization, and other criminal offenses. Continuing the analysis of the content of the thesis this orientation, the authors questioned the obligation of clearly identified research methods used to study specific Humanities in General and law in particular problems. It is hard to imagine that the study of state crime is to use only statistical methods, and the analysis of criminal cases should be limited only to formal-logical methods. Obviously such an approach is acceptable in determining the research methods in the natural Sciences and needs substantial fleshing out in relation to public spheres. The regulations are aimed at attracting the attention of scientists to some of the requirements regarding the content and form of dissertations.

УДК 343.98

Е. Д. Лукьянчиков
доктор юридических наук, профессор

Национальный технический университет Украины «КПИ»

Б. Е. Лукьянчиков
кандидат юридических наук, доцент

Государственный научно-исследовательский институт МВД Украины

РЕФОРМИРОВАНИЕ ИНСТИТУТА СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

Исследуются истоки следственных действий, начиная с их закрепления в Своде законов Российской империи в 1857 году. Анализ содержания таких действий показывает, что их целевой направленностью является поиск источников сведений о преступлении, их исследование и получение необходимой информации. Анализируются взгляды ученых на выделение специфических свойств и признаков, которые позволяют выделить из широкого круга процессуальных действий следственные действия. Предпринята попытка проанализировать целесообразность использования в УПК измененного термина «следственные (розыскные) действия» и показано не полное его соответствие познавательной направленности таких действий. Отмечается, что ни в одном из изученных УПК терминологическое словосочетание в виде «следственные (розыскные) действия» не встречается и предлагается использовать в законодательстве, теории и практике термин «следственные действия». Обращено внимание на постепенное проникновение приемов и методов оперативно-розыскной деятельности, направленных на негласное получение информации в уголовное производство с целью получения сведений для расследования тяжких и особо тяжких преступлений, которые совершаются тайными и замаскированными способами, как правило, организованными преступными группировками с использованием коррумпированных связей.

Современная преступность характеризуется не только количественными, а в большей мере качественными изменениями. Появляются новые виды преступлений (в сфере высоких технологий, в бюджетной и финансово-кредитной сферах и др.), растет и изменяется корыстно-насильственная преступность, действия преступников приобретают жестокий и циничный характер, повышается профессионализация, организованность и коррумпированность преступности. На этом фоне снижается, в силу различных обстоятельств, активность законопослушных граждан в предоставлении правоохранительным органам информации о преступлениях, которая стала им известна. Не единичны случаи, когда даже заложники после их освобождения правоохранительными органами, отказываются подавать заявление о совершенном против них преступлении [1, с. 26-32]. Такое поведение граждан сокращает информационные возможности правоохранительных органов в своевременном выявлении преступлений, установлении всех его обстоятельств и лиц, причастных к нему. Указанные обстоятельства обуславливают дальнейшие поиски, разработку и внедрение новых познавательных средств и приемов работы с источниками информации об обстоятельствах преступления, которые находятся в производстве следователя.

Исследованию инструментария познавательной деятельности, который используется в раскрытии и расследовании преступлений, посвящены работы таких отечественных и зарубежных криминалистов, как В. П. Бахин, Р. С. Белкин, А. Ф. Волобуев, В. И. Гончаренко, А. Я. Дубинский, В. А. Журавель, А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова, А. М. Ларин, И. М. Лузгин, В. Г. Лукашевич, Н. А. Погорецкий, Д. Б. Сергеева, С. А. Шейфер, В. Ю. Шепитько, Н. Е. Шумило и др.

В соответствии с требованиями нового УПК Украины быстрое, полное и объективное расследование преступлений является заданием уголовного производства (ст. 2 КПК) и достигается оптимальным использованием познавательного инструментария уголовно-процессуальной деятельности – следственных (розыскных) действий, что обуславливает необходимость их углубленного исследования в условиях обновленного уголовного процессуального законодательства.

Целью данной статьи является исследование названия и сущности следственных (розыскных) действий, процесса их становления и процессуального закрепления на разных этапах формирования законодательства, которое регулирует правовые отношения уголовного производства.

Исходя из современного состояния преступности, необходимости своевременного выявления преступлений, которые подготавливаются и расследования уже совершенных, законодатель существенно расширил средства познавательной деятельности. В УПК Украины включена глава 21, нормы которой регулируют порядок производства нового института негласных следственных (розыскных) действий, а также внесены коррективы в порядок производства отдельных традиционных следственных действий.

Оценивая изменения, которые произошли в уголовном процессуальном законодательстве Украины с принятием нового УПК, отмечает А. Солодков, можно с уверенностью констатировать, что в него имплементированы европейские стандарты в области защиты прав человека, которые многолетней практикой применения в европейских странах, доказали свою эффективность [19, с. 55-56]. В полной мере это касается института следственных (розыскных) действий, который сохранил основные способы собирания сведений об обстоятельствах преступления, в уголовном производстве и предусмотрел новый институт познавательной деятельности, в расследовании преступлений – негласные следственные (розыскные) действия.

Следственные действия – один из устоявшихся институтов уголовного процесса. Первое их нормативное закрепление встречаем в Своде законов Российской империи 1857 г. (ст. ст. 21, 197, 356, 360, 376, 377 и др.), Уставе Уголовного судопроизводства 1864 г. (ст. ст. 250-258, 292, 294, 468, 1158 и др.), в которых речь непосредственно идет о производстве следственных действий. В ряде других статей говорится о производстве допроса, очной ставки, осмотра, освидетельствования, обыска и др. Анализ содержания данных норм позволяет сделать вывод, что все они имеют направленность на поиск источников сведений о преступлении, их исследование и получение необходимой информации. То есть, все они имеют поисковую, познавательную направленность. Только в ст. 254 Устава уголовного судопроизводства о розыске упоминается в следующем контексте «при проведении дознания полиция, все необходимые ей сведения собирает посредством *розысков*, словесными расспросами и негласным наблюдением, не производя ни обысков, ни выемок в домах» (выделено – нами). Розыск возлагался на полицию, но его сущность не раскрывается, перечень действий, которые должны были относиться к розыскным не приводится. Также необходимо отметить, что ни один из предыдущих нормативных актов, кроме названия (следственные действия), не содержал их определения. В связи с этим среди ученых не сформировалось единого подхода к определению их сущности и отнесению тех или иных процессуальных действий к следственным.

Так, А. М. Ларин, рассматривая следственное действие как способ реализации норм уголовно-процессуального законодательства [11, с. 170], относил к ним все процессуальные действия, и даже те, которые связаны с принятием заявлений и сообщений о преступлениях [10, с. 59]. Подобные взгляды высказывает И. М. Лузгин, который к следственным относит действия, содержанием которых является «главным образом выявление, исследование и оценка доказательств», а также «... управление процессом расследования, определение его границ, сроков и порядка расследования» [12, с. 96]. Таким подходом охватывается вся процессуальная деятельность, которая связана с поиском источников информации и собиранием необходимых сведений, а также принятием процессуальных решений.

Другие авторы пытались в определении раскрыть специфические особенности следственных действий и рассматривать их как предусмотренную уголовно-процессуальным законом совокупность операций и приёмов, которые обеспечиваются государственным принуждением, применяются во время расследования преступлений для выявления, фиксации и проверки фактических данных, которые имеют значение доказательств в уголовном производстве [17, с. 5]. Каждое следственное действие, может быть представлено как специфическая совокупность познавательных приёмов выявления и отображения информации определенного вида, отмечает С. А. Шейфер [21, с. 44].

В некоторых случаях, при отнесении тех или иных действий к следственным, авторы не придерживаются определенной последовательности. Так, М. И. Бажанов в определении следственных действий отмечал, что они проводятся в процессе расследования с целью собирания и закрепления доказательств. Однако, к перечню относил привлечение в качестве обвиняемого, избрание меры пресечения, признание лица потерпевшим, гражданским истцом и гражданским ответчиком и т.п., которые не имели поисковой, познавательной направленности [18, с. 202-203]. Формированию такого подхода к отнесению этих процессуальных действий к следственным, могли способствовать нормы КПК Украины 1922 года. В статье 111 законодатель приводит перечень следственных действий, проведение которых для следователя было обязательным: а). предъявление обвинения; б). допрос обвиняемого; в). составление обвинительного заключения.

В результате длительных дискуссий учеными, было сформулировано определение следственных действий. Под ними предлагается понимать предусмотренные уголовно-процессуальным законом действия, направленные на получение (отыскание, собирание) или проверку уже полученных доказательств в конкретном уголовном производстве. Они являются разновидностью (частью) более широкого по содержанию понятия процессуальных действий, проводятся уполномоченным лицом в стадии досудебного расследования в соответствии с установленными процедурными требованиями, имеют познавательную направленность, то есть всегда направлены на получение, фиксацию или проверку доказательств [9, с. 365]. Подобное определение следственных действий предложено А. Я. Дубинским. В нем автор вместо обобщенного субъекта, который может их проводить (уполномоченное лицо), называет таких лиц – следователь или лицо, которое проводит дознание (а в определенных законом случаях – прокурор и начальник следственного подразделения) [6, с. 215].

Все другие действия следователя в уголовном производстве, замечает Н. А. Погорецкий, хотя они являются процессуальными, поскольку проводятся уполномоченным субъектом процесса в установленной КПК Украины форме и направлены на достижение цели – разрешение задач уголовного производства, вместе с тем не имеют значения следственных (розыскных) действий [13, с. 49].

Одно из фундаментальных исследований следственных действий провел С. А. Шейфер. На основе анализа отдельных норм УПК, он приходит к выводу, что термину следственные действия придаётся различное по объёму значение – большее или меньшее по содержанию. В одних случаях, применяя данный термин, законодатель связывает его с субъектом процессуальной деятельности и под следственными действиями понимает всякие процессуально значимые акты следователя. В других, акцент делается на познавательный аспект и к следственным относятся действия, которые служат способом исследования обстоятельств дела и установления истины [20, с. 3].

Называть те или иные действия следственными только потому, что их может проводить следователь, считаем недостаточно обоснованным. Осуществляя уголовное производство, следователь применяет широкий комплекс действий, которые предусмотрены УПК Украины. Они отличаются целями и познавательными возможностями (меры обеспечения уголовного производства, сообщение о подозрении, приостановление досудебного расследования и др.). Отличие следственных действий от иных процессуальных, должно рассматриваться не по субъекту их проведения, а по функциональному, сущностному признаку – поисково-познавательному характеру, направленности на получение новых фактических данных и проверку тех, которые уже имеются в наличии. Правильным следует признать утверждение Н. А. Погорецкого о том, что отнесение действий к следственным в соответствии с субъектом их производства не отображает их сущности. Это дает основание одни и те же действия, если исходить из субъекта их проведения, считать прокурорскими, судебными или таким, что проводятся оперативными подразделениями [14, с. 178]. Критическое отношение к субъектному подходу в определении следственных действий выражает Д. Б. Сергеева. Возникает закономерный вопрос, отмечает она, терминологического обозначения этих следственных (розыскных) действий, проведенных прокурором (в соответствии с п. 4 ч. 2 ст. 36 УПК Украины), руководителем органа досудебного расследования (п. 6 ч. 2 ст. 39 УПК Украины) в судебном заседании или же по инициативе стороны защиты [16, с. 181-182].

В дальнейшем при оперировании понятием «следственные (розыскные) действия», мы будем исходить из их поисково-познавательного характера и направленности на получение новых, фактических данных и проверку уже имеющихся.

Анализируя понятие «следственные (розыскные) действия», необходимо обратить внимание на то, что такое их определение является новеллой УПК Украины. Длительное время в законодательстве, теории и практике использовалось понятие «следственные действия», проведены соответствующие исследования для определения его содержания и сущности. В чем состоит отличие следственных (розыскных) действий от традиционных «следственных действий» законодатель, как всегда, не разъясняет. Перед учеными стоит неблагодарная работа, попытаться угадать мысли законодателя и

привести толкование, почему традиционные следственные действия получили название розыскные.

Эти действия, отмечает Д. Б. Сергеева, имеют познавательный характер и розыскную направленность, сущность которой состоит в стремлении процессуального лица разыскать и надлежащим образом зафиксировать в соответствующих источниках фактические данные, которые имеют значение для уголовного производства. Именно этот аспект указанной выше деятельности усилил, по её мнению законодатель введением в УПК Украины несколько измененный термин для обозначения этих действий – «следственные (розыскные) действия» [16, с. 183].

Нами предпринята попытка отыскать истоки для введения данного понятия в УПК Украины. Для этого изучили уголовно-процессуальное законодательство отдельных стран (Грузии, Эстонской Республики, Киргизской Республики, Молдовы, Республики Беларусь, РФ). Только в УПК Молдовы в разделе IV доказательства и способы доказывания не встречается словосочетание «следственные действия», а говорится о средствах и методах доказывания. В УПК других государств говорится о следственных действиях, однако ни в одном из них не встречается упоминания о «розыскных», несмотря на то, что все они могут применяться для отыскания как известных следователю, так и неизвестных до определенного времени объектов, документов, сведений. В таком случае возникает вопрос, чем не удовлетворяло разработчиков нового УПК Украины традиционное понятие таких действий как следственные без дополнительного слова «розыскные».

Исследуя способы информационно-познавательной деятельности, А. Н. Колесниченко впервые в теории криминалистики отмечает, что следователь может поручать органам дознания проведение «отдельных следственных розыскных действий» [8, с. 352]. Таким образом, в научном обороте более чем пол столетия назад появилось новое словосочетание «следственные розыскные действия». К сожалению, автором не раскрывается сущность данного понятия, не показано отличие от иных «следственных действий», возможно ли производство таких действий не только органом дознания, но и самим следователем. Интересно, что такое название следственных действий восприняли разработчики нового УПК Украины, глава 20 которого называется «Следственные (розыскные) действия». Следует обратить внимание на то, что в ст. 3 этого Кодекса «Определения основных терминов Кодекса», как и в предыдущем УПК 1960 г. не приводится толкование данного термина. Вместе с тем в ст. 223 отмечается, что следственные (розыскные) действия являются действиями, направленными на получение (собираение) доказательств или проверку уже полученных доказательств в конкретном уголовном производстве. В определении сделано ударение именно на познавательный характер процессуальных действий, в связи с чем их относят к «следственным (розыскным) действиям».

Следует отметить, что в теории криминалистики проводится разграничение между следственной и розыскной деятельностью. Р. С. Белкин, усматривает его в том, что целью розыскной деятельности является установление и выявление преступления и преступника, а целью расследования – доказывание факта совершения преступления и вины преступника. Одним из элементов розыскной деятельности следователя он называет следственные действия, и подчеркивает, что они проводятся в отношении известных, установленных объектов [2, с. 192-193]. Первым исследованием проблем розыска, необходимо считать работу В. И. Попова [15]. В дальнейшем проблемы розыскной работы следователя, получили отображение в исследованиях А. А. Закатова [7].

Изучение работ ряда авторов об отнесении конкретных действий к розыскным показывает, что в этом вопросе не сформировалось единое мнение. Перечень розыскных действий является достаточно широким и разнообразным, что является предпосылкой для специального исследования. Мы остановимся на рассмотрении одной групп действий, которые в него включают – следственные действия. Эти действия, как отмечает Р. С. Белкин, проводятся только в отношении известных, установленных объектов. В подобном виде толкование розыска приводится и в словарях, где под ним понимают систему следственных действий и оперативных мероприятий по выявлению преступника, который скрылся, похищенного имущества и т.д. [3, с. 1084]. То есть, речь идет об известных объектах, которые необходимо отыскать. Вместе с тем, следственные действия могут проводиться для отыскания объектов, которые на данный момент еще неизвестны следователю. Это может иметь место при проведении осмотра места происшествия и других следственных действий, что в большей мере соответствует понятию не розыск, а поиск [3, с. 915].

Если следственные действия могут использоваться для отыскания как известных, та и неизвестных объектов, целесообразно ли добавлять к ним слово «розыскных», или возможно возвратиться к проверенному практикой словосочетанию «следственные действия». В связи с этим, просим оппонентов не обвинять нас в ностальгии за минувшим советским. Название «следственные действия» сформировалось в юриспруденции значительно раньше, и длительное время использовалось наукой и практикой.

Анализируя познавательный инструментарий расследования преступлений, нельзя не отметить, что УПК Украины, с одной стороны, существенно расширяет средства получения информации следователем, а с другой, наделяет его правом применения познавательных приёмов, которые являются характерными для оперативных подразделений. По своей сущности они напоминают оперативно-розыскные мероприятия, которые называли негласными следственными (розыскными) действиями. Как отмечает Н. Е. Шумило, произошло частичное объединение полицейской (оперативно-розыскной) и процессуальной деятельности, что предусматривает проверку первичных данных

о возможном преступлении в сфере уголовного производства под контролем уголовного процессуального закона с соблюдением его форм и гарантий [23, с. 228-229].

В свое время А. Я. Дубинский, обращал внимание на то, что сращивание этих двух функций (видов деятельности) недопустимо, поскольку оно может отрицательно сказаться на объективности расследования и формировании выводов по делу [5, с. 100]. В научной и специальной литературе советского периода, отмечает Н. Е. Шумило, общепризнанной была позиция о том, что оперативно-розыскную и уголовно-процессуальную деятельность смешивать опасно [22, с. 24-29].

Вместе с тем трудно встретить работу посвященную раскрытию преступлений, в которой бы не содержались рекомендации по организации взаимодействия между следственными и оперативными подразделениями правоохранительных органов. Они касались порядка обмена информацией, в первую очередь собранной применением оперативно-розыскных мероприятий на различных этапах досудебного производства. Подтверждением может служить учебное пособие Г. Н. Гапотченка, изданное в 2012 г. и посвященное особенностям возбуждения уголовных дел по материалам оперативно-розыскной деятельности [4].

Подобное отношение к возможности и формам использования информации, которая собрана проведением оперативно-розыскных мероприятий в некоторой мере можно считать оправданным. В то время сторона защиты была существенно ограничена в способах собирания, и представления сведений в интересах своего подзащитного.

В данное время возможности защиты изменились и существенно расширились в плане выявления и представления суду источников информации в интересах клиента. Кроме того, следует отметить, что самостоятельность следователя в принятии процессуальных решений и проведении следственных действий существенно ограничена. Не так далек тот час, когда ни одного решения следователь не будет принимать самостоятельно, без согласования с руководителем следственного подразделения, прокурором или судом. Возникает вопрос, о какой опасности может идти речь в связи с расширением инструментария познавательной деятельности следователя, применение которого происходит под пристальным прокурорским надзором и судебным контролем. По сути стороны производства будут пользоваться равными правами, а возможно, следователь окажется в худших условиях, в использовании средств выявления источников информации и представления для рассмотрения суду. Сторона защиты может использовать по своему усмотрению средства для выявления источников информации, кроме преступных. Следователь обязан применять только те средства, которые предусмотрены законом в установленном порядке (соблюдение процессуальной формы).

Дальнейшие исследования института следственных действий будут способствовать формированию единого подхода к определению следствен-

ных действий, их перечня и процессуальной формы проведения. В первую очередь речь идет о форме производства негласных следственных (розыскных) действий.

Перелік посилань

1. Бахин В. П. Приемы и средства борьбы с преступностью (Соотношение потребностей и возможностей) // Актуальные проблемы организации расследования преступлений. Одеса, 1996. С. 26-32.
2. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. Москва, 1997. 342 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упоряд. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2001. 1440 с.
4. Гапотченко Г. М. Особливості порушення кримінальних справ за матеріалами оперативно-розшукової діяльності: наук.-практ. посібник. Донецьк, 2012. 248 с.
5. Дубинский А. Я. Исполнение процессуальных решений следователя. Правовые и организационные проблемы. Київ, 1984. 182 с.
6. Дубинський А. Я. Вибрані праці. Київ, 2014. 430 с.
7. Закатов А. А. Криминалистическое учение о розыске. Волгоград, 1988. 113 с.
8. Колесниченко А. Н. Розыск // Криминалистика. Москва, 1963. С. 352-357.
9. Грошевий Ю. М., Тацій В. Я., Туманянц А. Р. та ін. Кримінальний процес: підручник / за ред. В. Я. Тація та ін. Харків, 2013. 824 с.
10. Ларин А. М. Работа следователя с доказательствами. Москва, 1966. 156 с.
11. Ларин А. М. Расследование по уголовному делу: планирование, организация. Москва, 1970. 224 с.
12. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования. Москва, 1973.
13. Позорецький М. А. Поняття, зміст та структура кримінального процесу: проблеми теорії та практики // Право України. 2013. № 11. С. 42-54.
14. Позорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія. Харків, 2007. 576 с.
15. Попов В. И. Розыскная работа следователя. Москва, 1950. 150 с.
16. Сергеева Д. Б. Поняття та види слідчих (розшукових) дій за чинним КПК України // Право України. 2013. № 11. С. 180-188.
17. Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): учеб. пособ. для вузов МВД СССР. Волгоград, 1984. 240 с.
18. Советский уголовный процесс: учебник / под общ. ред. М. И. Бажанова та ін. Київ, 1983. 440 с.
19. Солодков А. Забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні: окремі питання правозастосування // Право України. 2013. № 11. С. 55-62.
20. Шейфер С. А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. Москва, 1981. 128 с.
21. Шейфер С. А. Сущность и способы собирания доказательств в советском уголовном процессе. Москва, 1972. 130 с.
22. Шумило М. Є. Оперативно-розшукові і слідчі дії: взаємозв'язок і розбіжність (гносеологічна і правова природа) // Становлення системи негласного розслідування у кримінально-процесуальному законодавстві України: матеріали круглого столу (Київ, 7 жовтня 2011 р.). Київ, 2011. С. 24-29.
23. Шумило М. Є. Поліційна і кримінально-процесуальна діяльність: на стику минулого і сучасного // Вісник Академії адвокатури України. 2015. Том 12. Число 2(33). С. 223-234.

РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ СЛІДЧИХ ДІЙ

Є. Д. Лук'янчиков

Б. Є. Лук'янчиков

Висвітлюються витоки інституту слідчих дій, починаючи з їх закріплення у Зводі законів Російської імперії 1857 року. Аналіз змісту таких дій засвідчує, що вони спрямовані на пошук джерел відомостей про злочин, їх дослідження та отримання необхідної інформації. Досліджено думки науковців щодо визначення специфічних ознак, за якими з широкого кола процесуальних, можуть бути виділені слідчі дії. Здійснено спробу проаналізувати необхідність введення до КПК зміненого терміну «слідчі (розшукові) дії» та доведено не повну його відповідність пошуковій спрямованості таких дій. Зазначається, що у жодному з вивчених КПК термінологічне словосполучення у вигляді «слідчі (розшукові) дії» не зустрічається, та пропонується до застосування у законодавстві, теорії та практиці перевіреного часом терміну «слідчі дії». Звернено увагу на поступове проникнення прийомів і методів ОРД, спрямованих на негласне отримання інформації у кримінальне провадження з метою отримання відомостей для розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів, що вчиняються замаскованими і прихованими способами, як правило, організованими злочинними угрупованнями з використанням корумпованих зв'язків.

REFORMING OF THE INVESTIGATIVE ACTIVITIES INSTITUTION

E. Lukianchykov

B. Lukianchykov

It is studied the origins of the investigative activities mentioned in the Russian Empire Code of Laws in 1857. The study of these activities content shows that its goal is to search of the information about the crime, the research and the necessary information acquisition. It is analyzed the scientists opinions about the definition of specific internals and characteristics allowing to mark the investigative activities between the other procedural acts. The author has a shot to analyze the practicability to use the modified term “operational (search) activities” in the Criminal Procedure Code and shows not full accordance to the cognitive aspects of these activities. It is notified that there isn't a term “operational (search) activities” in any Criminal Procedure Codes studied by the author and it is supposed to use a term “investigative activities” in the legislation, the theory and the practice. It is drawn attention to the application of the procedures and methods of the operational search activities directed on the surreptitious obtaining of information for the criminal proceeding to have the information about the investigation of the heavy and especially grave crimes committed by the secret and disguised ways usually organized by the criminal groups with corrupted contacts.

УДК 343.98

О. В. Одерій
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
та судових експертиз

Донецький юридичний інститут МВС України

УЧАСТЬ СПЕЦІАЛІСТА У ПРОВЕДЕННІ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

В статті окреслені напрями реалізації спеціальних знань у сфері екології та акцентується увага, що перелік ситуацій, пов'язаних з їх використанням під час досудового розслідування злочинів проти довкілля занадто об'ємний. Як наслідок цього та залежно від виду екологічних правопорушень, умов, обстановки, особи правопорушника, предмета посягання доводиться, що участь спеціаліста в попередніх дослідженнях дозволяє отримати конкретну криміналістично значущу інформацію. Розглядаються проблеми підготовки матеріалів до експертного дослідження. Для обґрунтованого вибору (визначення виду і кваліфікації) і своєчасного виклику спеціалістів для участі в певній слідчій (розшуковій) дії пропонується, серед іншого, надати правоохоронним органам списки спеціалістів із вказівкою профілю їх діяльності та кваліфікації, службових та домашніх адрес для оперативного залучення останніх до участі у слідчих (розшукових) діях під час розслідування злочинів проти довкілля. На підставі аналізу практики визначено спеціалістів, які найчастіше залучаються до процесу розслідування розглядуваних злочинів та розглянута специфіка їх діяльності. Обґрунтовується необхідність створення пересувних екологічних лабораторій та надаються пропозиції щодо їх обладнання. Задля підвищення ефективності роботи слідчого з розслідування злочинів проти довкілля пропонується розробити спеціальні системи штучного інтелекту – експертні та інформаційно-консультаційні системи.

Постановка проблеми. Під час кримінального провадження щодо злочинів проти довкілля важливим фактором є використання спеціальних знань, що значно розширює можливості органів досудового розслідування та суду, сприяє результативності здійснення покладених на них функцій [1, С 31]. Складність та чисельність правил здійснення екологобезпечної діяльності, обов'язковість дослідження причинного зв'язку між допущеним порушенням правил та наслідками, що настали, розмаїття об'єктів, які досліджують, та інші чинники зумовили неможливість успішного досудового розслідування злочинів проти довкілля. без використання спеціальних знань спеціалістів [2]. Водночас і від слідчого вимагається знання сучасних можливостей спеціальних досліджень, вміння грамотно формулювати питання. Тільки за таких умов, можна розраховувати на одержання в результаті спеціальних досліджень максимально повної криміналістично значущої інформації. Однак, і дотепер не існує досліджень теорії і практики використання спеціальних

знань у процесі розслідування означених злочинів з урахуванням останніх змін у кримінальному процесуальному законодавстві та досягнень у різних галузях знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми використання спеціальних знань досліджувались у роботах учених-криміналістів Т. В. Авер'янові, Л. Ю. Ароцкера, Т. С. Волчецької, О. І. Галяшиної, Л. М. Головченко, В. Г. Гончаренка, Є. Є. Демидової, О. О. Ейсмана, О. О. Зайцевої, Л. М. Ісаєвої, Н. І. Клименко, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, В. К. Лисиченка, В. М. Махова, Н. П. Майліс, О. М. Моїсєєва, О. Р. Росинської, М. Я. Сегая, Е. Б. Сімакова-Єфремян, М. Г. Щербаковського, О. Р. Шляхова та ін. У площині кримінального провадження злочини проти довкілля розглядали у своїх працях Л. Г. Бордюгов, О. М. Головань, С. О. Книженко, В. А. Попов, О. В. Ринкова, С. С. Рузметов, Ю. М. Туровець та ін.

Мета статті зумовлена необхідністю дослідження специфіки участі спеціаліста у проведенні окремих слідчих (розшукових) дій.

Виклад основного матеріалу. Зміст та форма реалізації спеціальних пізнань під час досудового розслідування злочинів проти довкілля, стосується питань реалізації спеціальних знань на етапах виявлення, розкриття та досудового розслідування екологічних злочинів. Обізнана в екологічній сфері знань особа під час досудового розслідування та судового розгляду, може виконувати роль судового експерта (ст. 69 КПК) або спеціаліста (ст. 71 КПК) [3]. Звідси термін «спеціаліст-еколог» (тобто, спеціаліст у сфері екології) використовується як у процесуальному, так і не процесуальному аспектах. Форми реалізації спеціальних знань характеризуються наступними ознаками: правова регламентація та унормованість прав та обов'язків спеціаліста та експерта; їх процесуальна незалежність; узгодженість дій відповідно до мети; вибір засобів та методів діяльності, використовуваних у межах своєї компетенції. Виокремлюють процесуальну (відповідно до розглядуваної категорії кримінальних проваджень, передбачену, безпосередньо, нормами кримінально-процесуального законодавства) та непроцесуальну – передбачену відомчими нормативними актами форми використання спеціальних знань.

За характером діяльності, можна окреслити такі напрями реалізації спеціальних знань у сфері екології: участь у підготовці та проведенні слідчих дій (наприклад, забір експериментальних зразків води); участь в аналізі матеріалів кримінального провадження та планування подальших дій (оцінка складних слідчих ситуацій, обговорення версій); проведення судових експертиз, у тому числі й судової екологічної експертизи; підготовка висновку спеціаліста; консультатійна діяльність обізнаної особи. Перелік ситуацій, пов'язаних з використанням спеціальних знань, під час досудового розслідування злочинів проти довкілля – занадто об'ємний.

Під час розслідування злочинів проти довкілля, об'єктами дослідження з використанням спеціальних знань, можуть бути: причини захворювань, загибелі людей, тварин, риб, рослинності, змін властивостей ґрунту або реальна

небезпека настання таких наслідків; речовини та мікроорганізми, що викликали шкідливе забруднення землі, водоймища або повітря; джерела шкідливих забруднень або заражень; технічний стан та ефективність процесу експлуатації технологічних та санітарних вузлів та механізмів; причиновий зв'язок між забрудненням та наслідками, що настали, або є загроза їх настання, а також між заподіяною шкодою і діями (бездіяльністю) осіб, що забезпечують керівництво, контроль за проектуванням, будівництвом, станом та експлуатацією технологічних ліній виробництва, споруд для очищення і за дотриманням правил охорони природи; технічні й організаційні недоліки в діяльності промисловості, сільськогосподарських та інших підприємств, а також контролюючих і інспектуючих органів, що стали причинами порушень спеціальних правил і поширення шкідливих забруднень. Як наслідок цього та залежно від виду екологічних правопорушень, умов, обстановки, особи правопорушника, предмета посягання участь спеціаліста в попередніх дослідженнях дозволяє отримати наступну криміналістично значущу інформацію:

1) встановити характер та обсяг забруднення повітря, вод, ґрунту або загрози шкідливих наслідків;

2) визначити стан технологічного процесу, механізмів та обладнання, що забезпечує екологічну безпеку (зміна конструкції, ремонт, відхилення від техніко-екологічних норм та ін.);

3) виявити, зафіксувати, вилучити та дослідити сліди, що мають відношення до екологічного правопорушення: сліди особи (рук, ніг), предмети одягу, взуття, вид вогнепальної зброї, знаряддя (снасті, капкани та ін.), інструменти, вибухові пристрої, самостріли та ін.;

4) виявити речовини, матеріали, предмети, що використовувались у злочинній діяльності, зберігання, переробка, використання яких спеціально регламентується кримінальним та екологічним законодавством (радіоактивні, вибухові, отрутні, сильнодіючі речовини та ін.); сліди у вигляді радіоактивних випромінювань, абсорбованих повітряним середовищем;

5) одержати відомості про розмір завданих флорі та фауні збитків;

6) виявити порушення у проектуванні, побудові та здачі в експлуатацію очисних споруд, в результаті чого настали негативні екологічні наслідки.

Обґрунтований вибір (визначення виду і кваліфікації) і своєчасний виклик спеціалістів для участі в певній слідчій (розшуковій) дії є необхідною умовою планомірної ефективної підготовки матеріалів до експертного дослідження. Разом з тим, така діяльність викликає певні складності в судово-слідчій практиці. На нашу думку, це пояснюється двома причинами, першою з яких є недостатня поінформованість слідчого про характеристики наслідків екологічного правопорушення (наприклад, рівня забруднення, його специфіки), другою постає явна недостатність кваліфікованих спеціалістів, які володіють знаннями, уміннями та навичками роботи на місцевості. Тому, у правоохоронних органах, мають бути списки спеціалістів із вказівкою

профілю їх діяльності та кваліфікації, службових та домашніх адрес для оперативного залучення останніх до участі у слідчих (розшукових) діях, під час розслідування злочинів проти довкілля. Також доцільно систематично проводити семінари слідчих, які спеціалізуються на досудовому розслідуванні злочинів проти довкілля. Це дозволить вивчити структури екологічних та технічних служб, які мають спеціалістів у галузі контролю навколишнього природного середовища, технічних даних очисних споруд та ін., налагодити з ними необхідні ділові стосунки.

Практика свідчить, що до процесу розслідування злочинних забруднень різноманітних об'єктів можуть бути залучені такі спеціалісти:

а) співробітники санітарно-епідеміологічних станцій району, міста й інших підрозділів служби (під час огляду території підприємства, визначенні характеру та обсягів забруднення, настанні або загрозі шкідливих наслідків; для допомоги у доборі проб ґрунту, води, стічної рідини, повітря та ін.; до тимчасового вилучення документів та проведення допитів тощо);

б) лікарі-ветеринари (консультації з питань утримання, раціону вигодовування, місць випасу та водопою тварин, видів хімічних препаратів, що використовують у процесі виготовлення кормів; надання допомоги у доборі зразків тваринного й рослинного походження, хімічних речовин та ін.);

в) іхтіологи (промислове значення риби, час нересту, місце найбільшого скупчення, кормова база; надання допомоги у доборі зразків фауни та флори водоймища, підрахування загиблої риби тощо);

г) агротехніки (фізико-хімічні властивості ґрунту, якість і кількість мінеральних та інших добрив, що використовують, стан складських приміщень для хімічних та біологічних препаратів, оброблення рослин на полях зрошення, відповідність вирощуваних рослин характеру стічних вод; допомога у заборі проб ґрунту, зразків рослинності, добрив та ін.);

д) інженери-будівники (проектування, будівництво і задача до експлуатації очисних споруджень, наступні зміни схеми очищення; допомога в обстеженні об'єктів, вузлів очисної станції, окремої установки, складання технологічної схеми очищення тощо);

е) інженери-гідротехніки (внутрішня та зовнішня схеми каналізації, норми витрат води та умови водообігу, прийняття промислових стоків зовнішніми очисними спорудами, можливості закачування у водонасосні горизонти при єдиному технічному устаткуванні; допомога у складанні схем водоспоживання та водовідведення).

Поряд з визначеними спеціалістами, слідчий, може використовувати допомогу спеціалістів у галузі технології окремого виду виробництва, мікробіології, хімії, атомної енергетики та інших галузей знань. Окремі автори вказують як спеціалістів й екстрасенсів [4], проте така позиція є доволі дискусійною [5].

Особливого значення набуває необхідність участі спеціаліста під час огляду місця події (надалі – ОМП), що обумовлюється швидкими ди-

наміченими змінами наслідків події під впливом природних (активне пересування повітряних мас, зміна атмосферних умов) або штучних чинників (наприклад, навмисні дії з метою усунення наслідків або їх приховування). Особисте сприйняття спеціалістом обстановки місця події, безпосередній огляд та оцінка ним суттєвих для дослідження обставин, не можуть у повній мірі бути компенсовані ознайомленням, навіть, з найдокладнішими матеріалами огляду. Невипадково деякі науковці висловлюють думку, що безпосереднє дослідження спеціалістом обстановки на місцях злочинних посягань на довілля, слід розглядати як невід'ємний етап використання спеціальних знань, що надалі сприятиме отриманню в більш короткі терміни обґрунтованого висновку експерта-еколога та мінімізації наслідків змін у довкіллі [6, с. 91]. Однак, практика свідчить, що є випадки коли ні слідчий, ні спеціалісти, не були належним чином підготовлені до цієї слідчої (розшукової) дії [7]. Непідготовленість можна пояснити низьким рівнем техніко-криміналістичних знань щодо методів виявлення, закріплення, вилучення слідів злочину, недосвідченістю учасників огляду, а також відсутністю чіткої взаємодії між слідчим, спеціалістом, представниками природоохоронних органів і їх спільної відповідальності за кінцевий результат.

Особливо важливою є роль спеціаліста під час проведення ОМП під водою (а в таких випадках це водолаз), оскільки тільки спеціаліст (водолаз) може дати висновок про рельєф дна водоймища, характер та наявність течій тощо, а тому його показання становлять основу при складанні схем, планів та ін.

Спеціаліст може бути залучений і до виїмки документів, що мають значення для встановлення фактичних даних злочинної події, а також у проведенні обшуку, використовуючи свої знання та навички, наприклад, для надання допомоги у виявленні джерел негативного антропогенного впливу (наприклад, ємкостей з екологонебезпечними речовинами). Під час виїмки та обшуку, спеціаліст бере участь у вирішенні питання про тимчасове вилучення певних об'єктів та їх подальші перспективи у кримінальному провадженні.

Широкого застосування набула й непроцесуальна форма використання спеціальних знань, суть якої полягає у довідково-пояснювальній діяльності спеціалістів, з метою надання допомоги слідчому під час планування слідчих (розшукових) дій, призначенні експертиз, орієнтуванні у слідчій ситуації та висуненні версій. Так, під час перевірки вже наявних версій та висунення нових щодо винності в порушенні екологічних правил проєктантів або будівельних компаній, необхідним є ознайомлення із значною кількістю технічної та іншої документації, а таку роботу, як свідчить практика, можна здійснити тільки за допомогою спеціаліста.

Як відомо, експертна діяльність регламентується великою кількістю нормативних документів, однак у жодному з них не урегульоване питання використання в експертній діяльності спеціалізованих пересувних лабораторій, немає переліку необхідного для такої лабораторії устаткування. Така

проблема стосується і сфери судових екологічних експертиз. Відсутність рухливих екологічних лабораторій стає причиною того, що сліди негативного антропогенного впливу вилучаються неякісно з порушенням методичних правил, їхнє дослідження проводиться несвочасно. Вилучені речові докази екологічного забруднення, можуть за час їхнього доправлення в стаціонарні лабораторії змінити свої властивості. Такі дослідження раціонально проводити в масштабі реального часу, формуючи тим самим підстави для визначення напрямків початку кримінального провадження. Для вирішення означеної проблеми, можна пропонувати реалізацію спеціальної програми з розробки та комплектації сучасних пересувних екологічних лабораторій [8, с.32]. Впровадження такої програми в практику, дало б лише позитивні результати.

На нашу думку, пересувна екологічна лабораторія має розміщуватися на базі автомобіля підвищеної прохідності, де б був салон-лабораторія та вантажний відсік. У салоні-лабораторії передбачити одне чи два посадкових місця і спеціальне уніфіковане устаткування, а саме: стіл (хімічно стійкий), крісло поворотне, рукомийник, системи освітлення, вентиляції й опалення салону, автономне електроживлення, комплект освітлювального устаткування для роботи на місці події, платформа на даху для фото- й відеозйомки, сейф металевий, шухляда для збереження об'єктів, валіза криміналістична універсальна, комплект для виготовлення цифрових фотографій, набір вимірювальних інструментів і приладів навігації і топографічної прив'язки, набір для документування (комп'ютер, принтер і т.д.), мікроскоп з набором фотонасадок, набір для зняття проб ґрунту, води й повітря, комплект пакувального матеріалу (у тому числі, для загиблих особин тваринного світу), комплект спецодягу і засобів індивідуального захисту, протипожежні засоби, тент для роботи на відкритому повітрі, комплект переправних засобів для роботи на водоймищі, комплект приналежностей для огороження місця події, інше устаткування.

Крім пересувних екологічних лабораторій, можна пропонувати й інші засоби підвищення ефективності роботи слідчого з розслідування злочинів проти довкілля. На тепер існує гостра потреба у кваліфікованих фахівцях цього напрямку. Певною мірою цю проблему можна частково вирішити шляхом використання систем штучного інтелекту — експертних та інформаційно-консультаційних систем. Такі спроби вже мали місце, наприклад, щодо розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, яка була створена в Харківському національному університеті внутрішніх справ у тісній співпраці з кафедрою криміналістики Донецького юридичного інституту МВС України [9]. Призначенням цієї системи є підвищення ефективності праці слідчого, під час розслідування зазначених злочинів.

Таким чином, розроблення аналогічної програми, з урахуванням саме особливостей досудового розслідування злочинів проти довкілля, стане певним кроком у підвищенні ефективності кримінального провадження.

Висновок. Специфіка сфери вчинення злочинів проти довкілля, визначає високу значимість спеціальних знань для ефективного розслідування цих злочинів, а також обумовлює широкий спектр необхідних навичок щодо їх застосування. Володіння інформацією щодо можливостей використання спеціальних знань, а також урахування викладених в статті пропозицій, сприятиме у прийнятті ефективних рішень слідчими, під час досудового розслідування злочинів проти довкілля.

Перелік посилань

1. *Латин А. В.* Использование специальных познаний при расследовании экологических преступлений // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. Минск, 1989. Вып. 8. С. 30–41.
2. *Книженко С. О.* Участь спеціаліста при розслідуванні екологічних злочинів / С. О. Книженко // Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14–15 берез. 2003 р.) / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2003. С. 96–98.
3. *Кримінальний процесуальний кодекс України* : наук.-практ. комент. / відповід. ред. С. В. Ківалов. Харків, 2013. 1104 с.
4. *Блинов Б. Н.* Теоретические аспекты привлечения экстрасенсов к участию в раскрытии преступлений // Нетрадиционные методы в раскрытии преступлений. Москва, 1994. С. 139–142.
5. *Китаев Н. Н.* «Помощь» экстрасенса правоохранительным органам (неутешительные результаты одной проверки) // Следователь. 2006. № 5. С. 48–50.
6. *Рузметов С. А.* Современные проблемы использования специальных знаний при расследовании экологических преступлений // Вестник криминалистики. 2005. Вып. 3. С. 90–92.
7. *Тарасевич Л. А., Ковалев В. В.* Организационно-тактические особенности взаимодействия сотрудников экспертных подразделений МВД Украины со следователем при проведении следственных действий // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. 2005. № 2 (4). С. 101–106.
8. *Головань О. М.* Теоретические и практические основы использования специальных знаний при расследовании экологических преступлений при производстве работ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Краснодар, 2008. С. 32.
9. *Програму* розроблено в середовищі візуального програмування Delphi. У процесі розробки системи витримано логічну послідовність дій слідчого від виникнення питання про порушення кримінальної справи до провадження окремих слідчих дій. Основною метою інформаційно-консультаційної системи (ІКС) є надання кваліфікованої консультації на стадії порушення кримінальної справи та на початкових етапах попереднього розслідування; тобто на етапах, коли дуже важливо не помилитися у вирішенні питання про порушення кримінальної справи та необдумані, несвочасні, некваліфіковані дії можуть призвести до втрати первинної доказової інформації, на якій базується вся система доказів. На кожному етапі система дає консультацію максимально адаптовану під ту чи іншу слідчу ситуацію. Більш докладно див.: *Струков В. М.* Автоматизована система інформаційно-аналітичного забезпечення розслідування злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків / В. М. Струков, О. В. Одерій, В. В. Боднарук // Право і безпека. 2002. № 3. С. 137–141.

УЧАСТИЕ СПЕЦИАЛИСТА В ПРОВЕДЕНИИ ОТДЕЛЬНЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ (РОЗЫСКНЫХ) ДЕЙСТВИЙ ПРИ ДОСУДЕБНОМ РАССЛЕДОВАНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

А. В. Одерий

В статье рассмотрены направления реализации специальных знаний в сфере экологии и акцентируется внимание на том, что перечень ситуаций, связанных с использованием специальных знаний во время досудебного расследования экологических преступлений, очень большой. Как следствие этого, а также в зависимости от вида экологического правонарушения, условий, обстановки, личности правонарушителя, предмета посягательства утверждается, что участие специалиста в предварительных исследованиях позволяет получить конкретную криминалистически значимую информацию. Рассматриваются проблемы подготовки материалов к экспертному исследованию. Для обоснованного выбора (определения вида и квалификации) и своевременного вызова специалистов для участия в отдельном следственном (розыскном) действии предлагается, среди прочего, предоставить правоохранительным органам списки специалистов с указанием профиля их деятельности и квалификации, служебных и домашних адресов для оперативного привлечения последних к участию в следственных (розыскных) действиях. На основе анализа практики определены специалисты, которые наиболее часто привлекаются во время расследования рассматриваемых преступлений и раскрыта специфика их деятельности. Обосновывается необходимость создания передвижной экологической лаборатории, и даются предложения по ее оснащению. Для повышения эффективности работы следователя предлагается разработать специальные системы искусственного интеллекта – экспертные и информационно-консультационные системы.

PARTICIPATING OF A SPECIALIST IN REALIZATION THE SEPARATE INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS AT PRE-TRIAL INVESTIGATION OF ECOLOGICAL CRIMES

A. Oderiy

The article deals with the directions of realization of special knowledge in the field of ecology and particular attention is accented that a list of the situations connected with the use of special knowledge during the pre-trial investigation of ecological crimes is very large. As a result of it and depending on the type of ecological offence, terms, situation, personality of offender, and article of encroachment it is stated that a specialist participation in preliminary researches allows getting specific criminally meaningful information. The problems of preparation of materials to the expert research are considered as well. Among other aspects it is suggested to give to the law enforcement authorities the lists of specialists with a profile pointing of their activity and qualification, office and domestic addresses for the operative bringing to participating in investigative (search) actions in order to make a reasonable choice (for determination of the kind and qualification) and timely call of specialists to participate in investigative (search) action. On the basis of the practice analysis are determined the specialists who are most often attracted during investigation of the examined crimes and is exposed the specific of their activity as well. It is grounded the necessity of the creation of a movable ecological laboratory, and are also given the offers how to equip it. To increase an investigator's work efficiency it is suggested to develop the special intelligence systems - expert and information and consulting models.

УДК 343.98

О. О. Садченко
кандидат юридичних наук, доцент
професор кафедри криміналістичних експертиз

*Навчально-науковий інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ*

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕДМЕТА ЗЛОЧИННИХ ПОСЯГАНЬ НА КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ

У статті охарактеризовано предмет злочинних посягань на культурні цінності. Аналіз наукових та правових джерел, дозволив дійти висновку, про актуальність та необхідність дослідження правової і теоретичної природи поняття «культурні цінності», а також суміжних категорій «культурна спадщина», «археологічна спадщина», «культурне надбання»; їх змісту, структури та удосконалення правової регламентації. Культурні цінності визначено як створені людиною або піддані нею цілеспрямованій дії, унікальні предмети, що мають національне або загальносвітове значення та становлять цінність для науки і культури, які підлягають збереженню та охороні.

Постановка проблеми. Кримінальний кодекс України, як нам уявляється, недостатньо приділяє уваги охороні культурного надбання українського народу. Це проявляється як у відсутності законодавчої фіксації видового об'єкта злочинів проти культурних цінностей, так і не відповідності рівня покарання за окремі види кримінальних правопорушень. У результаті правопорушення, предметом яких є культурні цінності, «розпорошені» по різних розділах КК України, криміналізовані не всі форми суспільно-небезпечної поведінки по відношенню до культурних цінностей, покарання за деякі кримінальні правопорушення цієї категорії, очевидно занижені і взаємно не упорядковані.

Незважаючи на значну суспільну небезпеку і поширеність посягань на культурні цінності, в нормативних актах, юридичній літературі не існує єдиного погляду на поняття предмета цих правопорушень, а між іншим «кримінально-правове значення предмету злочину проявляється у таких аспектах: 1) включення предмета злочину до комплексу ознак конкретного складу злочину, забезпечує повноту його конструювання, що сприяє успішному виконанню завдань кваліфікації; 2) предмет злочину, може виступати критерієм розмежування суміжних злочинних діянь; 3) предмет посягання, може бути також одним із критеріїв розмежування злочинного та незлочинного діянь; 4) ці чи інші ознаки предмета посягання можуть бути пом'якшувачими або обтяжувачими обставинами злочину» [1, с. 91].

Законодавець у КК України по різному визначає предмет злочинного посягання в аналізованій сфері, не розкриваючи його зміст:

1) чуже майно, яке має особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність (ст. 193 КК України);

2) історичні та культурні цінності (ст. 201 КК України);

3) об'єкти археологічної спадщини, об'єкти культурної спадщини (ст. 298 КК України);

4) унікальні документи Національного архівного фонду (ст. 291¹ КК України);

5) національні цінності (ст. 438 КК України).

Саме тому, правильне визначення предмету та специфічного взаємозв'язку предмета та об'єктивної сторони правопорушення, на думку Я. В. Фурмана, має важливе значення для криміналістичної характеристики правопорушень проти культурних цінностей [2, с. 100].

Мета статті – охарактеризувати предмет злочинних посягань на культурні цінності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі, питання визначення «культурні цінності», досліджувалося недостатньо. Окремі його аспекти, у різний час, розглядали: В. Акуленко, В. Базелюк, М. Богуславський, Л. Білецька, Є. Гайворонський, А. Капітанський, Т. Каткова, О. Кравченко, М. Костін, Т. Курило, І. Мартиненко, М. Міщенко, Ю. Молчанов, О. Процюк, М. Ховронюк та ін.

У публікаціях, присвячених досліджуваній проблематиці, також даються різні визначення. Так, В. В. Базелюк вважає, що культурні цінності – це унікальні речові результати людської діяльності, що мають важливе наукове, історичне, художнє або інше культурне значення для усього людства. Вона вважає, що культурним цінностям, як предмету правопорушення, притаманні основні (соціальна, юридична, фізична) та додаткові (унікальність, усезагальність, історична визначеність) ознаки [3, с. 11]. Вважається, що це визначення зайво розширене і не відображає суттєвих рис досліджуваного об'єкта. Автор не дає пояснення, що таке «унікальні речові результати», «важливе наукове, історичне, художнє значення». А без цього дане визначення втрачає свій пізнавальний характер, і не може бути використано для мети кваліфікації. Крім того, із запропонованого визначення випадає суттєвий пласт культурних цінностей, які не являються результатом людської діяльності: палеонтологічні знахідки, колекція рідкісних мінералів і т. ін.

В. І. Акуленко, під «культурними цінностями» розуміє – предмети історичного, наукового та іншого культурного значення [4, с. 432]. У цьому визначенні робиться наголос на предмети, яким притаманне історичне, наукове чи інше культурне значення. Вказівка на «інше культурне значення», може спричинити додаткове ускладнення щодо віднесення об'єктів до зазначеної категорії.

Деякі науковці взагалі не визначають, що слід розуміти під культурними цінностями, а лише наводять перелік предметів, які до них належать [5, с. 22].

Набагато більше уваги висвітленню питань кримінально-правової охорони культурних цінностей, і визначенню єдності останніх приділяють російські науковці. Зокрема, В. М. Тищенко, під культурними цінностями розуміє особливий вид цінностей, здатних, у тій чи іншій мірі, задовольняти духовні та естетичні потреби людини, і одночасно включають в себе художню, наукову, меморіальну чи іншу культурну цінність. Під культурними цінностями, у тому числі і пам'ятками культури, природи, розуміються як рухомі так і нерухомі об'єкти. До рухомих об'єктів відносяться предмети, що знаходяться у нерухомих об'єктах, чи вилучені з них і здатні являти цінність самі по собі. До нерухомих об'єктів відносять місцевості природного, етнічного, археологічного, історичного та іншого наукового значення; архітектурні споруди, ансамблі, що являють наукову, меморіальну, художню та іншу культурну цінність [6, с. 3]. До недоліків даного визначення, на нашу думку, можна віднести жорстку прив'язку поняття рухомих культурних цінностей, на які припадає значна кількість злочинних посягань, до поняття нерухомих культурних цінностей, не враховуючи, що перші, апріорі можуть існувати поза всяким зв'язком і залежністю від інших. Наприклад, дане поняття не охоплює рухомі культурні цінності, знайдені при археологічних розкопках і вилучені просто із землі, а не з «нерухомих культурних цінностей».

Є. М. Медведєв, під «культурними цінностями», розуміє – унікальні предмети матеріального світу, які є результатом людської діяльності минулих поколінь або тісно пов'язані з нею, мають загальнонаціональне або загальнолюдське культурне значення [7, с. 48].

І. Б. Афонін, пропонує власне визначення «культурних цінностей», під якими розуміє матеріальне втілення людської діяльності, яким притаманна унікальність і важливе історичне, наукове, художнє чи інше культурне значення для суспільства [8, с. 30].

На думку О. В. Процюка, культурними цінностями є конкретні предмети, що мають художнє, історичне, етнографічне, наукове значення і призначені для зберігання, відтворення і охорони [9, с. 91].

Виклад основного матеріалу. У КК України не дано тлумачення перерахованих понять, тому для їх визначення необхідно звернутися до норм інших галузей права, а в деяких випадках – до норм міжнародного права. Доцільно розпочати характеристику вказаних предметів із з'ясування змісту термінів «культурні», «цінності».

У тлумачних словниках української мови термін «культурні», подається в контексті з поняттям «культура» [10, с. 202].

Термін «цінність» тлумачиться у декількох значеннях, зокрема, як виражена у грошах вартість чого-небудь; те, що має матеріальну або духовну вартість; важливість, значущість чого-небудь [10, с. 516; 11, с. 343-344]. З огляду на співвідношення зазначених слів, «культурні» доцільно тлумачити у значенні «стосовно до культури», а «цінність», як «такі, що мають матеріальну або духовну цінність».

Положення щодо визначення змісту законодавчого поняття «культурні цінності» містяться у законодавчих актах, які регулюють відносини у сферах їх використання і охорони. Так, основні нормативно-правові акти пропонують подібні, майже ідентичні визначення, а саме, в ст. 14 Основ законодавства України про культуру, визначено, що до культурних цінностей належать об'єкти матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення. Унікальні цінності, матеріальної та духовної культури, а також, культурні цінності, що мають виняткове історичне значення для формування національної самосвідомості українського народу, визнаються об'єктами національного надбання і заносяться до Державного реєстру національного надбання [12].

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» пропонує наступне визначення: «культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні, відповідно до законодавства України» [13].

Слід відмітити, що культурні цінності, розглядають як сукупність матеріальних та духовних, що є наслідком філософських цінностей матеріальних і духовних. Законодавець пропонує формулювання досліджуваного поняття, вказує на таку ознаку культурних цінностей як їх художню, історичну, етнографічну, наукову чи іншу цінність. Виділені такого роду характеристики цінностей культури, виглядають не зовсім вдало, оскільки згадані види цінностей виступають категоріями різного порядку і повністю можуть взаємозамінювати одна одну, наприклад, предмет, що являє собою історичну цінність, одночасно може бути і музейною цінністю. Такий поділ культурних цінностей підтримує Є. В. Медведєв [7, с. 49]. Застосування терміну «об'єкт», вказує на об'єктивованість культурних цінностей, тобто, матеріалізацію їх будь-яким чином (в камені, на папері, на магнітних носіях, тощо), що має особливе значення для правозастосовчої практики, що саме визнавати предметами злочинів, диспозиції статей яких містять термін «культурні цінності».

Законодавець, при визначенні «культурних цінностей», вказує на наявність складових культурних цінностей, не розкриваючи їхнього змісту, зміст поняття, що міститься в Законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», розкривається шляхом детального переліку об'єктів та предметів, які до них належать. А. П. Коренєв, з цього приводу зазначає, що метод перерахування завжди містить у собі небезпеку неповноти [14, с. 161]. В. В. Братанов, навпаки, пов'язує таку операцію з прикладним значенням [15, с. 30-31].

У ст. 14 Основ законодавства України про культуру, вживаються терміни «унікальні цінності», «культурне надбання». Законодавець пояснює термін «унікальні цінності» через використання оціночного критерію. На наш погляд, унікальність це властивість, яка полягає у тому, що культурні

цінності являють собою не просто результати людської діяльності чи предмети, тісно пов'язані з нею. Вони втілюють у собі виключні інтелектуальні і фізичні здібності творця, як особистості, його індивідуальну майстерність, і уособлюють єдині і неповторні в своєму роді зразки творчості людини, у будь-якій із сфер її життєдіяльності, чи, якщо це предмет природного походження, то одиничні у своєму роді історичні або наукові екземпляри. При цьому окремі види предметів утворюють унікальність з причини того, що стають великою рідкістю.

«Культурне надбання» – визначається як «результат матеріального виробництва і духовного розвитку; зв'язки і відносини, надбані суспільством у продовж усієї його історії, що містять соціокультурний досвід попередніх поколінь і виконують функцію історичної пам'яті людства» [16, с. 173].

В постанові Пленуму Верховного Суду України від 26 лютого 1999 року «Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил», не розтлумачено змісту поняття «культурні цінності», але вказується одночасно на історичні та культурні цінності [17].

Аналіз міжнародних актів, вказує на наявність у них визначень поняття «культурні цінності». Вперше їх визначила Гаазька Конвенція від 14 травня 1954 року «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту». У ст. 1 Конвенції йдеться про три категорії культурних цінностей [18, с. 85].

У цьому документі поняття «культурні цінності» сформульовано достатньо широко, з метою попередження знищення або пошкодження, власне, культурних цінностей.

Більш прийнятним, у відповідності меті охорони, є поняття «культурні цінності», що міститься в Конвенції ЮНЕСКО «Про заходи спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню та передачі права власності», в якій до них віднесені цінності, що з релігійних або світських причин важливі для археології, доісторичної доби, історії, літератури, мистецтва чи науки, та належать до однієї із категорій перерахованих у Додатку до цієї Конвенції [18, с. 118].

Згідно з рекомендаціями «Про охорону рухомих культурних цінностей», під «рухомими культурними цінностями», розуміються усі рухомі цінності, які є проявом або свідченням творчості людини, чи еволюції природи, та які мають археологічну, історичну, художню, наукову чи технічну цінність, і далі міститься перелік таких цінностей [18, с. 212].

Конвенція «Про охорону культурної та природної спадщини» від 16 листопада 1972 року, взагалі не містить поняття «культурні цінності», але водночас передбачає поняття «культурна спадщина» через такі складові: пам'ятка, ансамблі та визначні місця [18, с. 130].

Конвенція «Про охорону археологічної спадщини Європи» від 16 січня 1992 року, також не вказує поняття культурних цінностей, але передбачає,

що потрібно розуміти під поняттям «архітектурна спадщина», «пам'ятки», «архітектурні ансамблі» та «визначні місця» [18, с. 332].

Отже, більшість проаналізованих міжнародних та національних нормативно-правових актів по-різному, і доволі загальною, визначають поняття «культурних цінностей», переважно перераховуючи їхні конкретні види.

Вчені, які досліджують цю проблему, розкривають зміст досліджуваного поняття через вказівку на ознаки культурних цінностей, які їх характеризують. Визначальними ознаками культурних цінностей, є вказівка на те, що їм притаманна певна цінність; джерело походження; конкретне матеріальне утворення; загальність; час їх утворення; загальносвітове або національне значення; унікальність; їх правова сутність; результати безпосередньої діяльності людини.

Висновки. Враховуючи вищезазначене, культурні цінності – це створені людиною або піддані нею цілеспрямованій дії, унікальні предмети, що мають національне або загальносвітове значення та становлять цінність для науки і культури, які підлягають збереженню та охороні.

Таким чином, замість єдиного і чіткого поняття в ст. ст. 193, 201, 298, 298¹, 438 КК України, фігурують різні формулювання предмета кримінальних правопорушень, що визначають поняття «культурні цінності». Значить, для законодавця має сенс уніфікувати термінологію, що використовується в зазначених статтях КК України, змінивши поняття предмета правопорушення на термін «культурні цінності», який є більш універсальним. Такі зміни значно спростили би роботу правоохоронних органів, водночас усунули зайвий суб'єктивізм при віднесенні того чи іншого предмета до категорії «культурних цінностей», дозволи б позбавитись від плутанини пов'язаної з визначенням предмета злочинних посягань.

Проведений аналіз наукових та правових джерел, дозволяє дійти висновку, про актуальність та необхідність дослідження правової і теоретичної природи поняття «культурні цінності», а також суміжних категорій «культурна спадщина», «археологічна спадщина», «культурне надбання»; їх змісту, структури та удосконалення правової регламентації.

Перелік посилань

1. *Александров Ю. В., Дудоров О. О., Клименко В. А.* та ін. Кримінальне право України: особлива частина : підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка ; Київ. нац. ун-т внутр. справ, Київ. міжнар. ун-т. 2-е вид., перероб. та доп. Київ, 2008. 711 с.
2. *Фурман Я. В.* Культурні цінності як предмет контрабанди // *Право України*. 2007. № 10. С. 100-102.
3. *Базелюк В. В.* Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Харків, 2012. 21 с.

4. Акуленко В. І. Культурні цінності // Юридична енциклопедія: В 6 т. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова) та ін. Київ, 2001. Т. 3 С. 432.
5. Бантшиев А. Ф. Ответственность за контрабанду: учеб.-практ. пособие / Академия СБ Украины. Київ, 1997. 119 с.
6. Горбачев В. Г., Растопчин В. Г., Тищенко В. Н. Культурные ценности: понятие, порядок приобретения, хранения и обращения: справоч. пособие. Москва, ВНИИ МВД РФ, 1994. 244 с.
7. Медведев Е. В. Уголовно-правовая охрана культурных ценностей: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2003. 200 с.
8. Афонин И. Б. Уголовно-правовая охрана культурных ценностей: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. 168 с.
9. Процюк О. В. Контрабанда культурних цінностей: проблеми кваліфікації // Підприємство, господарство і право. 2003. № 8. С. 89-91.
10. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. Харків, 2002. 543 с.
11. Білодід І. К., Бурячок А. А. Словник української мови : в 11 томах. Київ, 1973. Т. 4. 840 с.
12. Основи законодавства про культуру: закон України від 14.02.1992 р., № 2117-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 21. Ст. 294.
13. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: закон України від 21.09.1999 р., № 1068-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 48. Ст. 405.
14. Корнев А. П. Кодификация административного права и правила законодательной техники. Москва, 1970.
15. Братанов В. В. Законодательная регламентация культурных ценностей // Культура, управление, экономика, право. 2007. № 2. С. 28-31.
16. Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. Київ, 2012. 384 с.
17. Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.02.1999 року // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963-2000): офіц. вид.: у 2-х т. / за заг. ред. В. Ф. Бойка. Київ, 2000. Т. 2. С. 85.
18. Україна в міжнародно-правових відносинах. Київ, 1997. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей / відповід. ред. Ю. С. Шемшученко, В. І. Акуленко. 864 с.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕДМЕТА ПРЕСТУПНЫХ ПОСЯГАТЕЛЬСТВ НА КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ

А. А. Садченко

Уголовный кодекс Украины недостаточно уделяет внимания охране культурного достояния украинского народа. Это проявляется как в отсутствии законодательной фиксации видового объекта преступлений против культурных ценностей, так и не соответствии уровня наказания за отдельные виды уголовных правонарушений. В результате правонарушения, предметом которых являются культурные ценности, «распылены» по разным разделам УК Украины, криминализованы не все формы общественно-опасного поведения по отношению к культурным ценностям, наказания за некоторые уголовные правонарушения этой категории явно занижены и взаимно не упорядочены.

Вместо единого и четкого понятия в ст.ст. 193, 201, 298, 298¹, 438 УК Украины фигурируют разные формулировки предмета уголовных правонарушений, которые опреде-

ляют понятие «культурные ценности». Значит, для законодателя имеет смысл унифицировать терминологию, которая используется в указанных статьях УК Украины, изменив понятие предмета правонарушения на термин «культурные ценности», который более универсальный. Такие изменения значительно упростили бы работу правоохранительных органов, вместе с тем убрали излишний субъективизм при отнесении того или другого предмета к категории «культурных ценностей», позволили бы избавиться от путаницы связанной с определением предмета преступных посягательств.

Несмотря на значительную общественную опасность и распространенность посягательств на культурные ценности, в нормативных актах, юридической литературе не существует единого взгляда на понятие предмета этих правонарушений.

В статье охарактеризован предмет преступных посягательств на культурные ценности. Анализ научных и правовых источников, позволил сделать вывод, об актуальности и необходимости исследования правовой и теоретической природы понятия «культурные ценности», а также сопредельных категорий «культурное наследие», «археологическое наследие», «культурное достояние»; их содержания, структуры и усовершенствование правовой регламентации. Культурные ценности определены как созданные человеком или подвергнутые им целенаправленными действиями, уникальные предметы, которые имеют национальное или общемировое значения и представляют ценность для науки и культуры, которые подлежат сохранению и охране.

THE CHARACTERISTIC OF THE SUBJECT OF CRIMINAL ENCROACHMENTS ON CULTURAL VALUES

A. Sadchenko

The Criminal Code of Ukraine gives insufficiently attention to protection of cultural property of the Ukrainian people. It is shown as in absence of legislative fixing of specific object of crimes against cultural values as well as it is inconsistent with the level of punishment for the separate kinds of criminal offences. As a result, offences, the subject of which is the cultural values, “are sprayed” on different sections of the Criminal Code of Ukraine, not all forms of socially-dangerous behavior in relation to the cultural values are criminalized, punishments for some criminal offences of this category are obviously underestimated and are not ordered mutually.

Instead of the uniform and accurate concept of Articles 193, 201, 298, 2981, 438 of the Criminal Code of Ukraine there are different formulations of the subject of criminal offences which are defined the concept “cultural values”. That is why for the legislator it makes sense to unify terminology which is used in the specified articles of the Criminal Code of Ukraine, having changed the concept of the subject of an offence to the term “cultural values” which is more universal. Such changes considerably would simplify work of the law enforcement bodies, at the same time have cleaned superfluous subjectivity while referring this or that subject to a category of “cultural values”, would resolve the mess connected with definition of a subject of the criminal encroachments.

Despite considerable public danger and prevalence of encroachments on cultural values, in the statutory acts, in the legal literature there is no a uniform point of view at the concept of the subject of these offences.

The article characterizes the subject of criminal encroachments on cultural values. The analysis of scientific and legal sources has allowed to draw a conclusion on urgency and necessity of the research of the legal and theoretical nature of the concept “cultural values” as well as adjacent categories “cultural heritage”, “an archaeological heritage”, “cultural property”; their content, structure and improvement of the legal regulation. Cultural values are defined as those which created by the person or subjected to actions, the unique subjects which have national or universal values and are valuable for science and culture, which are subject to preservation and protection.

УДК 343.982

О. А. Парфило
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник, начальник відділу

*Український науково-дослідний інститут
спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України*

ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ: ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті розглянуто досвід техніко-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів в країнах ЄС. Проаналізовано позитивні надбання в організації роботи криміналістичних підрозділів правоохоронних органів європейських держав. Надано пропозиції щодо впровадження у вітчизняну практику європейського досвіду організації техніко-криміналістичного забезпечення протидії злочинності.

Проблема підвищення ефективності протидії злочинності у сучасних умовах українського державотворення, набуває особливої гостроти, зважаючи на розпочате реформування всієї вітчизняної правоохоронної системи. Одним із шляхів її вирішення є впровадження в Україні новітніх техніко-криміналістичних засобів, прийомів, методів, призначених для збирання, дослідження й використання доказів з метою розкриття і розслідування злочинів та встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні.

В той же час національні правоохоронні органи в розвинених країнах світу за останні десятиліття, збагатились новими криміналістичними знаннями, значно розширили власний техніко-криміналістичний арсенал (засобів, прийомів і методів) боротьби зі злочинністю, а також провели якісні організаційно-структурні перетворення. Тому, аналіз зарубіжної практики був би вельми корисним для пошуку шляхів удосконалення техніко-криміналістичного забезпечення (далі – ТКЗ) розкриття та розслідування злочинів.

Зарубіжний досвід використання та впровадження криміналістичних знань і техніки досліджувався у працях таких вчених-юристів, як П. Д. Біленчук, Т. В. Будко, А. Ф. Волобуєв, В. І. Галаган, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, Є. Г. Коваленко, В. О. Коновалова, В. С. Кузьмичов, В. К. Лисиченко, І. В. Пиріг, П. І. Репешко, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, П. В. Цимбал, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський та інших науковців.

Водночас, інтеграція в європейський простір, зумовлює потребу в подальшому комплексному дослідженні розглянутої проблематики на досвіді країн Європейського Союзу.

Саме тому метою представленої до уваги статті є розгляд особливостей організації та практичної реалізації ТКЗ розкриття та розслідування злочинів в окремих європейських країнах.

Розпочнемо огляд системи ТКЗ з країни-лідера Європейського Союзу – Федеративної Республіки Німеччина.

Слід зазначити, що в німецькій криміналістичній науці під криміналістичною технікою розуміється розділ криміналістики, який утворює сукупність природничо-технічних висновків і методів, а також технічних засобів і прийомів, що базуються на них та спрямовані на пошук, збереження і використання слідів для отримання доказів з метою виявлення, розкриття та запобігання злочинів та інших криміналістично релевантних подій [1, с. 24].

Основними суб'єктами застосування криміналістичної техніки в Німеччині є техніко-криміналістичні установи, представлені головним чином в структурі поліції, хоча такі установи є і в інших державних органах, а також у приватній сфері. Насамперед за сферу ТКЗ в Німеччині відповідальні криміналістичні підрозділи (установи, відділи, лабораторії), що знаходяться у складі Федерального відомства у кримінальних справах (das Bundeskriminalamt – ВКА), а також Митного кримінального відомства Міністерства фінансів (Zollkriminalamt – ЗКА), федеральної поліції (Bundespolizei – BPOL) та інших органів [2, с. 7].

В структурі Федерального відомства у кримінальних справах (його ще називають Федеральною кримінальною поліцією), необхідно звернути увагу на такі підрозділи: KI (Kriminalistisches Institut – Інститут криміналістичних досліджень); KT (Kriminaltechnische Institut – Техніко-криміналістичний інститут, або Інститут судових експертиз); ZD (Zentrale kriminalpolizeiliche Dienste – Центральна кримінально-поліцейська служба).

Інститут криміналістичних досліджень (KI) є провідною науково-дослідною установою німецької кримінальної поліції. Зокрема, у складі Інституту діє науково-координаційний центр, завданням якого є моніторинг ринку прикладних технологій і наукових розробок, в тому числі й у сфері комп'ютерно-технічних експертиз та методик збирання й аналізу цифрових доказів (наприклад, методи фіксації змісту web-сайту з метою подальшого використання цифрових даних у кримінальному судочинстві). На базі KI організовано курси підвищення кваліфікації для різних категорій співробітників ВКА, в тому числі для експертів-криміналістів. Для них проводяться семінари, тренінги та інші навчально-практичні заходи [3].

Наступним підрозділом є, Техніко-криміналістичний інститут (KT), головним завданням якого є забезпечення всебічної наукової та координуючої допомоги у розкритті злочинів і представленні доказів у суді. KT має у своєму розпорядженні передові технології для проведення криміналістичних експертиз, найсучаснішу криміналістичну техніку та необхідний науковий потенціал співробітників. Робота даного Інституту вирізняється науково-дослідною спрямованістю, що проявляється в удосконаленні методик прове-

дення експертних досліджень при розкритті злочинів. У штаті даної наукової установи перебуває близько 325 співробітників, які представляють більше, ніж 60 професій – балістики, лінгвісти, фізики, хіміки, біологи, психологи, тощо. Щорічно співробітниками КТ проводиться понад 10 тис. різних експертиз за запитами підрозділів кримінальної поліції ФРН, а також їхніх колег з інших країн. Інститут активно співпрацює з аналогічними підрозділами інших країн у складі Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI), що поєднує близько 64 експертних установ Європи [4].

Техніко-криміналістичний інститут є відповідальним за підтримку на високому рівні стандартів криміналістичної техніки Федерації та її земель (адміністративно-територіальних одиниць у ФРН).

До складу Інституту входять п'ять відділів, розділених на двадцять два відділення. Організація основних лабораторій та їх матеріально-технічна база відповідають вимогам міжнародних стандартів, дослідження виконуються на високому якісному рівні. Наприклад, існує відділення ідентифікації особи за генетичними ознаками, де проводяться експертизи з дослідження ДНК, фізико-технічні експертизи (механізм утворення слідів біологічних рідин), а також дослідження волосся людини.

Німецькі криміналісти використовують балістичні експертизи для моделювання ситуації при розслідуванні злочинів, вчинених з використанням вогнепальної зброї. У випадку неоднозначної картини злочину, фахівці відновлюють обставини події з використанням спеціального обладнання і за потреби використовують полігони Бундесверу. Балістична лабораторія КТ оснащена найсучаснішим обладнанням для відстрілу зброї, моделювання обставин злочину, акустичного дослідження звуку пострілу, а також наочним приладам для навчання експертів-балістиків і складання ними іспиту із практичної підготовки. У ході проведення експертиз співробітники підрозділу вирішують широкий спектр ситуаційних і технічних завдань, проводять складні комплексні дослідження разом з експертами інших спеціальностей – фізиками, хіміками й фоноскопістами.

Лабораторії Інституту із виявлення слідів рук, мають прилади для використання сучасних фізичних і хімічних методів, що застосовуються у дактилоскопії: цианокрилатні, DFO і NPВ камери, прилад для обробки слідів рук металами, різноманітна фототехніка в необхідній кількості [2, с. 10-11].

Одним із ключових підрозділів в системі ТКЗ Німеччини – Центральна кримінально-поліцейська служба (ZD), яка за своїм функціональним призначенням є оперативно-тактичним центром поліцейської діяльності в державі. Сюди надходять найбільш важливі дані про злочини та злочинців, які концентруються та аналізуються в різних інформаційних базах. Разом з тим, співробітники підрозділу ZD надають й іншу всебічну допомогу федеральним і земельним поліцейським органам в розслідуванні та розкритті злочинів. Насамперед, це криміналістичне супроводження огляду місця події. У своєму арсеналі спеціалісти ZD мають великий набір спеціальних костю-

мів (захисні комбінезони, бахіли, маски, гумові рукавички й інше), а також різне пошукове і фіксуюче обладнання (набори ліхтарів, лазерний 3D-сканер, сканери для слідів взуття й шин, спеціальні пиłosоси з фільтром для збору мікрослідів). У розпорядженні ZD ВКА знаходиться парк автомобільних лабораторій, спеціально обладнаних під різні виїзди – ДТП, злочини проти життя та здоров'я особи, випадками, пов'язаними з вибухами, пожежами, застосуванням вогнепальної зброї. Мобільні лабораторії оснащені найсучаснішими інструментами та обладнанням, у тому числі для знешкодження вибухових пристроїв [2, с. 13-14].

Підсумовуючи вивчення системи ТКЗ у ФРН, слід зазначити про значний вклад криміналістів Німеччини у розробку та вдосконалення техніко-криміналістичних методів, прийомів і засобів та їх стандартизації на загальноєвропейському рівні. Крім цього, в рамках міжнародного співробітництва з правоохоронними органами інших держав, німецькі фахівці надають допомогу останнім у навчанні їх персоналу, консультують щодо створення систем управління якості відповідно до міжнародних стандартів, сприяють формуванню національних баз даних ДНК, надають доступ до різного роду техніко-криміналістичних колекцій тощо [5, с. 231].

Для удосконалення вітчизняної моделі ТКЗ протидії злочинності надзвичайно пізнавальним є досвід Королівства Нідерландів. Оскільки, Нідерландський інститут судових експертиз (The Netherlands Forensic Institute–NFI) є інноваційним центром експертно-криміналістичних досліджень не лише своєї країни, а і Європейського Союзу в цілому.

Однією з пріоритетних науково-дослідних програм NFI є розробка науку та технологій, що забезпечуватимуть проведення судових експертиз за результатами обстеження місця вчинення злочину, зокрема, сприятимуть процесу пошуку, виявленню, фіксації та збереженню відповідних слідів. Ця програма фокусується на розробці спеціального криміналістичного обладнання для використання на місці вчинення злочину або поблизу нього. Наприклад, мікроскопів, спектроскопів та мініатюрних версій інструментів і технічних засобів для проведення криміналістичних експертиз, також відомих, як «лабораторії, вмонтовані у чіп» («lab on a chip»), а також методик і технологій реконструкції обставин події злочину та візуалізації прихованих слідів.

Викликає захоплення робота одного із підрозділів NFI – лабораторії з проведення досліджень місця злочину (Crime Scene Investigation Laboratory – CSI Lab). Ця лабораторія займається відтворенням окремих епізодів події злочину. Вона оснащена встановленими камерами і датчиками та іншими технічними засобами, за допомогою яких у нідерландських спеціалістів, існує можливість в інтерактивному режимі 3D мати доступ до віртуального місця вчинення злочину, а також відтворювати моделі скоєння злочину. В умовах функціонування CSI-лабораторії, можливо, точно змоделювати дії на місці злочину у фізичному та віртуальному середовищі. Це величезний крок вперед у застосуванні способів та методів, що використовуються у про-

цесі навчання та тренування слідчих-криміналістів. Детальне моделювання дій на місці вчинення злочину є важливим досягненням, що надає нові можливості для тестування новітніх технологій розслідування.

Лабораторія оснащена спеціальною технікою, яка дає змогу вимірювати частоту серцевих скорочень (частоту пульсу) експертів-криміналістів з метою стеження за їх діями та здійснення запису зображення і звуку. Лабораторія має можливість науково аналізувати ці дані, тим самим отримуючи цінну інформацію про розвиток і вдосконалення методів і технічних засобів розслідування.

У майбутньому CSI-лабораторія, може також відігравати важливу роль у проведенні реконструкцій. Використання наявних 3D-технологій для відтворення подій на місці вчинення злочину, стане у нагоді поліцейським органам, судовій системі, суддям та представникам юридичного блоку, сприяючи їм в отриманні уявлення про ситуацію, за умови якої сталася подія.

Варто відзначити, що впровадження надсучасних методів і технологій в роботі нідерландських експертів-криміналістів дають нові можливості для дослідження слідів та речових доказів. Наприклад, в умовах функціонування лабораторії CSI, можливо зробити 3D-сканування місця злочину, відслідкувати і зафіксувати температурні показники та біологічні сліди, провести записи щодо середовища, використовуючи спеціальні окуляри і приєднати отримані дані та коментарі за допомогою технологій розширеної реальності (доповнення до об'єктів реального світу уявних об'єктів). Всі ці дані за допомогою таких технологій, можуть стати видимими у віртуальному середовищі лабораторії [6].

Постійно інвестуючи в науку та інновації, Нідерландський інститут судових експертиз здатний своєчасно та ефективно реагувати на нові виклики з боку злочинного світу.

Зважаючи на результати, проведеної у 2015 році реформи у Королівстві Швеція актуальним є вивчення досвіду організації роботи її Національного експертно-криміналістичного центру (National Forensic Centre, NFC).

Основним завданням NFC є сприяння поліції Швеції у процесі розслідування злочинів. Ця експертно-криміналістична установа здійснює лабораторні дослідження зразків, що були зібрані в різних місцях вчинення злочинів. Фахівці центру мають спеціальні знання з багатьох наукових дисциплін та використовують новітні методи і технології, з метою виявлення та збереження речових доказів, а також встановлення зв'язків між людьми, місцями та об'єктами.

Зокрема, ДНК лабораторія Національного криміналістичного центру Швеції, проводить експертні дослідження біологічних слідів з метою отримання повних або часткових профілів ДНК для подальшого порівняння з ДНК профілями підозрюваних осіб або з існуючою базою даних. Водночас, NFC обслуговує бази ДНК, забезпечуючи поповнення новими профілями та зразками з місць вчинення злочину.

Персонал біологічної секції NFC складається з 91 співробітника, 2/3 з яких працюють в рамках кримінальних проваджень, 1/3 – забезпечують аналіз ДНК та функціонування бази даних. За 2015 рік ними було надано близько 65000 висновків по дослідженню ДНК у судових справах, серед них більше, ніж 6 тис. у кримінальних провадженнях за вчинення особливо тяжких злочинів.

Привертає увагу наявність в лабораторії електронного контролю якості дослідження на кожному з його етапів (забір матеріалу, його маркування, обробка та отримання результатів).

Як правило, персонал лабораторії має базову біологічну або медичну освіту, наукові ступені. Після прийому на роботу, співробітники проходять додаткові тренінги. Спеціалістів лабораторії NFC не залучають до відбору проб на місцях злочину, але вони консультують поліцейських та криміналістів, які безпосередньо виїжджають на місця вчинення злочинів [2, с. 48-51].

За результатами дослідження, автор дійшов висновків, що підвищення результативності боротьби зі злочинністю в сучасних умовах може бути досягнуто за рахунок:

- розробки та активного впровадження інноваційних методів і технічних засобів криміналістики для вирішення конкретних завдань запобігання, розкриття і розслідування злочинів;
- оснащення експертно-криміналістичних підрозділів сучасними зразками криміналістичної техніки;
- створення системи управління якістю відповідно до міжнародного стандарту ISO/IEC 17025;
- забезпечення умов для спеціальної підготовки суб'єктів ТКЗ;
- формування та використання баз даних і криміналістичних колекцій для отримання, систематизації та реалізації криміналістично значимої інформації;
- розширення напрямів міжнародного співробітництва (участь в спільних науково-технічних проектах, обмін науково-методичною інформацією з іноземними партнерами, організація і проведення спільних науково-практичних заходів).

Перелік посилань

1. Ackermann R., Clages H., Roll H. Einführung in die Kriminalistik // Handbuch der Kriminalistik. Kriminaltaktik für Praxis und Ausbildung. 3 Auflage. Stuttgart, Dresden, 2007. Buch. 523 S.
2. Любченко С. О., Нізовцев Ю. Ю., Парфило О. А. Система забезпечення судово-експертної діяльності в державах – членах НАТО: наук.- практ. огляд за заг. ред. О. А. Парфила. Київ, 2015. 56 с.
3. Abteilung "Kriminalistisches Institut" (KI) // Офіційний сайт Федерального відомства у кримінальних справах (БКА) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.bka.de/nn_206344/DE/DasBKA/Organisation/KI/organisationKI__node.html

4. Abteilung "Kriminaltechnisches Institut" (KT) // Офіційний сайт Федерального відомства у кримінальних справах (BKA) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.bka.de/nn_204678/DE/DasBKA/Organisation/KT/
5. Сокол В. Ю. Особенности криминалистической техники в Германии // Общество и право. 2009. № 4 (26). С. 228-231.
6. CSI Lab // Офіційний сайт «The Netherlands Forensic Institute» [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.csith Hague.com/en/049/>

ТЕХНИКО-КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАСКРЫТИЯ И РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ: ОПЫТ СТРАН ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

О. А. Парфило

В статье рассмотрен европейский опыт технико-криминалистического обеспечения (ТКО) как одной из важнейших составляющих в ходе осуществления расследования преступной деятельности правоохранительными органами государств Европейского Союза.

Анализ опыта стран ЕС подтверждает, что сегодня без применения современных технико-криминалистических средств и методов очень сложно обеспечить эффективный и достаточный уровень выявления, фиксации, изъятия и исследования доказательств.

На примере таких государств, как Федеративная Республика Германия, Голландия, Швеция и др. показано организационную структуру экспертно-криминалистических подразделений, а также уровень их технического и научно-методического оснащения.

Констатируется, что все без исключения судебно-экспертные учреждения и криминалистические подразделения рассматриваемых европейских стран значительное внимание уделяют контролю за соблюдением качества при проведении экспертных исследований.

Указывается, что в европейских странах широко используются базы данных криминалистически значимой информации, для наполнения которых применяют уникальное оборудование и передовые технологии, в том числе и биометрические.

По результатам исследования зарубежного опыта, автор пришел к выводам, что повышение результативности борьбы с преступностью в современных условиях может быть достигнуто за счет:

- разработки и активного внедрения инновационных методов и технических средств криминалистики для решения конкретных задач предупреждения, раскрытия и расследования преступлений;
- оснащения экспертно-криминалистических подразделений современными образцами криминалистической техники;
- создания системы управления качеством в соответствии с международным стандартом ISO/IEC 17025;
- обеспечения условий для специальной подготовки субъектов ТКО;
- оперативного получения, систематизации и реализации криминалистически значимой информации;
- формирования и использования баз данных и криминалистических коллекций для получения, систематизации и реализации криминалистически значимой информации;
- расширения направлений международного сотрудничества (участие в совместных научно-технических проектах, обмен научно-методической информацией с иностранными партнерами, организация и проведение совместных научно-практических мероприятий).

CRIMINALISTIC PROVIDING AND TECHNICAL SUPPORT OF CRIME DETECTION AND CRIMINAL INVESTIGATION: THE EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION

O. Parfyo

The article examines the European experience in the scope of technical support and criminalistic providing (TSCP) as essential components in the course of criminal investigation conducted by law enforcement agencies of the European Union states.

Analysis of EU countries' experience confirms that now it is very difficult to provide an effective and sufficient level of identification, fixation, seizure and examination of evidence without application of modern technical and forensic tools and methods.

By the example of such countries as the Federal Republic of Germany, the Netherlands, Sweden and others, organizational structure of forensic-expert units, as well as their level of technical assistance and scientific-methodological support are presented.

The article establishes a fact that all of the forensic-expert institutions and criminalistic units of European countries place high emphasis on compliance control of quality during the expert studies.

It is indicated that databases of criminalistic information are used extensively in European countries, and the unique equipment and advanced technology, including biometrics, are applied to maintain these data banks.

Based on the research findings the author came to the conclusion that in the modern world enhancing the efficiency of the crime control can be achieved by means of:

- the development and active application of the innovative methods and techniques to solve specific problems of prevention, detection and investigation of crime;
- equipping forensic units with the advanced models of criminal investigation technique;
- the creation of a quality management system in accordance with ISO / IEC 17025 international standard;
- providing conditions for special training subjects of TSCP;
- formation and use of databases and forensic collection to obtain, organize and implement forensically relevant information;
- expansion of international cooperation (participation in the joint scientific and technical projects, exchange of scientific and methodological information with foreign partners, organization of joint scientific and practical activities).

УДК 343.985

О. І. Ревенко

провідний фахівець з організаційно-аналітичної роботи та контролю

Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ПІДОЗРЮВАНОГО ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ НЕЗАКОННОГО ВИДОБУВАННЯ ВУГІЛЛЯ

Стаття присвячена особливостям проведення такої слідчої (розшукової) дії, як допит підозрюваного. Виділено основні питання та завдання, що стоять перед слідчим під

час підготовки та проведення зазначеного виду допиту. Сформульовано рекомендації щодо тактики проведення допиту підозрюваного, залежно від слідчої ситуації. Визначено важливість проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії для подальшої організації досудового розслідування незаконного видобування вугілля.

Постановка проблеми. Серед усіх слідчих (розшукових) дій, які проводяться під час розслідування незаконного видобування вугілля з метою отримання доказової інформації, одне із центральних місць займає допит. На думку науковців, проведення допиту займає понад 80% робочого часу слідчих, який взагалі витрачається ними на слідчі (розшукові) дії [1, с. 4; 2, с. 358]. Як зазначає В. Ю. Шепітько, допит – одна з найскладніших слідчих дій, проведення якої вимагає від слідчого високої загальної і професійної культури, глибокого знання психології людини [3, с. 218]. Тобто, професіоналізм і майстерність слідчого, під час проведення допиту, значною мірою зумовлює якість та результативність проведення усього досудового розслідування.

Результати аналізу та узагальнення матеріалів кримінальних проваджень за фактами незаконного видобування вугілля свідчать, що розслідування зазначених злочинів викликає певні труднощі, пов'язані як із встановленням обставин діяння в цілому, так і з проведенням допиту осіб, які незаконно видобували вугілля та організовували його видобуток. Допит підозрюваного проводився в кожному кримінальному провадженні зазначеного виду злочинів, оскільки, отримувана у такий спосіб інформація є ключовим засобом формування доказової бази.

За результатами опитування працівників слідчих підрозділів Головних управлінь Національної поліції в Донецькій та Луганській областях було встановлено, що 61% з них зазнають труднощів у проведенні допиту при розслідуванні незаконного видобування вугілля та, найчастіше, використовують рекомендації щодо допиту підозрюваного, викладені у методиці розслідування злочинів проти довкілля. Таким чином, має місце неповнота допитів, що безпосередньо відображається на якості досудового розслідування незаконного видобування вугілля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на розповсюдженість та важливість для досудового розслідування такої слідчої (розшукової) дії як допит, питання організації й тактики його проведення під час розслідування злочинів проти довкілля, частково були розглянуті у працях: М. О. Духна, С. О. Книженко, В. О. Коновалової, Г. А. Матусовського, А. Є. Меркурісова, О. В. Одерія, Ю. М. Туровця та інших, проте дані автори охоплювали лише окремі аспекти, які були продиктовані предметом їх дослідження. Однак, особливостям організації і тактики проведенню допиту підозрюваного при розслідуванні незаконного видобування вугілля, належної уваги приділено не було, що визначає актуальність цієї статті.

Мета статті полягає в аналізі проблем та формуванні рекомендацій щодо організації і тактики проведення допиту підозрюваного, під час розслідування незаконного видобування вугілля.

Виклад основного матеріалу. Допит – це слідча (розшукова) дія, у процесі якої слідчий отримує від підозрюваного, свідка, потерпілого, експерта відомості, які надаються в усній або письмовій формі щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження та які належить довести [4, с. 126]. Також допит представляє собою серію логічно пов'язаних між собою запитань, що ставляться слідчим у певній послідовності: хронологічній, логічній, тактичній, зворотній, психологічній [5, с. 70]. Предмет допиту утворюють обставини, які входять до предмета доказування, а також інші обставини, які можуть надати допомогу у всебічному, повному, об'єктивному здійсненні кримінального провадження та прийнятті правильного процесуального рішення [6, с. 305].

При підготовці до проведення допиту підозрюваного у кримінальному провадженні щодо незаконного видобування вугілля, слідчому необхідно враховувати, що цей вид незаконної людської діяльності, вимагає від правопорушників певних знань у галузі геології, маркшейдерської справи, а також навичок у розробці й видобутку корисних копалин. Особливу увагу, слід приділити вивченню документів, які були вилучені у підозрюваних осіб, в яких міститься інформація про його незаконну діяльність щодо видобування вугілля. Підготовка до допиту передбачає, також, вивчення особи підозрюваного, його ставлення до виконання службових обов'язків, рівень професійної підготовки, пов'язаної з видобуванням вугілля [7, с. 26].

Як показує практика, у зв'язку з відсутністю зазначеної інформації, слідчий може зіткнутися зі складнощами при вирішенні основних задач допиту: виявлення елементів складу злочину, виходячи зі слідчої інформації; встановлення елементів обстановки, способу та мотивів вчинення злочину, супутніх обставин; визначення розміру завданої шкоди; встановлення інших осіб, причетних до вчинення злочину, а також способу приховання злочину. Тому, вважаємо за доцільне залучати до проведення допиту у розслідуванні злочинів за фактами незаконного видобування вугілля спеціалістів, якими можуть виступати інженерно-технічні працівники вугільних підприємств або науково-дослідних інститутів Міністерства енергетики та вугільної промисловості України.

Зазначені спеціалісти вже на стадії підготовки до даної слідчої (розшукової) дії, можуть роз'яснити слідчому незрозумілі технічні терміни, конструктивні особливості вилучених засобів, способи вчинення злочинів, визначити черговість технічних питань, які необхідно з'ясувати та ступінь їх конкретизації.

Під час безпосередньої участі в допиті, спеціалісти можуть допомогти слідчому: інтерпретувати відомості, що повідомляються допитуваним, який

оперує у показаннях спеціальними термінами; правильно сформулювати уточнюючі та конкретизуючі питання; звернути увагу на обставини, які умисно або з незнання спотворюють допитувані; обрати точні формулювання, які заносяться до протоколу слідчої (розшукової) дії; виокремити дані, які можуть стати необхідними для проведення експертиз; запобігти наданню неправдивих показань зі спеціальних питань; об'єктивно й точно зафіксувати показання допитуваного тощо.

Результати узагальнення матеріалів кримінальних проваджень за фактами незаконного видобування вугілля свідчать, що в якості підозрюваних допитувалися особи, які були затримані працівниками Національної поліції в процесі підготовки до вчинення злочину (10 %), в момент видобування вугілля (57 %), транспортування незаконно видобутого вугілля до місця реалізації (27 %), підшукування місця реалізації незаконно видобутого вугілля (6 %).

Практика свідчить, що нерідко, на місці події вдається затримати декількох осіб, причетних до вчинення злочину. Першочерговим завданням слідчого, в даному контексті, є систематизація доказів щодо кожного підозрюваного, а також вирішення питання про послідовність допиту. Під час проведення допиту питання слідчого, повинні бути націлені на з'ясування у підозрюваної особи наступної інформації:

– *відносно обставин вчиненого злочину*: джерело надходження інформації відносно: марки вугілля, його місця залягання; наявності охорони копанки; чи вчиняв злочинець аналогічний незаконний видобуток вугілля в минулому, якщо так, то з ким, скільки разів, з якого часу та протягом якого періоду; ким та яким способом було здійснено незаконне видобування вугілля та ін.;

– *відносно незаконно видобутого вугілля та його місцезнаходження*: в якій кількості було видобуто вугілля; місця його зберігання до реалізації; кому, коли і де збувалося вугілля, в яких формах проводився розрахунок за нього; за якою ціною реалізовувалося незаконно видобуте вугілля, на яку загальну суму; місцезнаходження незаконно видобутого вугілля на момент проведення допиту та ін.;

– *відносно співучасників вчиненого злочину*: яка загальна кількість осіб займалася незаконним видобуванням вугілля, їх анкетні дані; яким чином було залучено допитуваного (інших осіб) до видобування вугілля; у яких стосунках перебуває допитуваний з іншими членами групи; хто виступив організатором вчинення злочину, яка його роль у вчиненні незаконного видобування вугілля; ким було організовано збут вугілля, хто був присутній при цьому; ким та яким чином проводився розподіл отриманих грошей між співучасниками та ін.;

– *відносно засобів та знарядь, які використовувалися злочинцями при вчиненні злочину*: які технічні засоби та пристосування використовувалися для видобування вугілля, чи було його підготовлено заздалегідь; які транспортні засоби використовувалися злочинцями (тип, марка, модель, колір, державний номер) та ін.

При цьому, тактично правильно спочатку вислухати підозрювану особу, зафіксувати її показання у протоколі, а тільки потім ставити необхідні запитання, пред'являти результати експертиз та ін. Запропонований перелік запитань не є вичерпним, але його можливо використовувати як орієнтир, та за необхідності розширювати чи скорочувати з урахуванням слідчої ситуації, особливостей допитуваної особи, та за наявності інших криміналістично значущих даних у кримінальному провадженні. Слід враховувати, що допит на початку розслідування, повинен бути найбільш об'ємним, торкатися всіх блоків злочинної діяльності, адже повторний допит з аналогічних питань, може супроводжуватися відмовою від раніше даних показань.

Проведений нами аналіз протоколів допитів підозрюваних, свідчить про те, що у 35 % випадків ними вчинялася протидія розслідуванню, у формі давання неправдивих показань (64 %), та відмови від показань (36 %).

Ефективність будь-якого допиту визначається здебільшого тактичними прийомами, якими користується слідчий. Погоджуючись з поглядами Є. П. Іщенка та О. Г. Філіпова, можна зазначити, що *тактичний прийом* це – розроблені криміналістикою і апробовані слідчою практикою оптимальні способи встановлення з допитуваним психологічного контакту, нейтралізації його негативного настрою до розслідування і чинення на нього психологічного впливу для отримання повних і достовірних показань [8, с. 528]. У ході допиту затриманого на гарячому (наприклад, в момент видобування вугілля, його транспортування чи реалізації) перевагами, які має слідчий для одержання правдивих показань, насамперед є чинник раптовості, стресова ситуація, в якій перебуває допитуваний, брак часу у допитуваного для обміркування неправдивих пояснень та обмеженість його уявлень про обсяг інформації, якою володіє слідчий.

Результати опитування працівників слідчих підрозділів Головних управлінь Національної поліції в Донецькій та Луганській областях свідчать, що при допиті підозрюваного, який дає неправдиві показання, вони застосовують наступні тактичні прийоми: а) переконання в необхідності повідомлення правдивих відомостей – 35 %; б) пред'явлення речових доказів – 28 %; в) деталізація показань з метою виявлення суперечностей – 13 %; г) проведення повторних допитів з тих самих обставин – 9 %.

Найбільшу складність становить процес одержання необхідних даних від особи, яка відмовляється давати показання. Допит вказаних осіб ускладнюється ще й тим, що найчастіше їх встановлення мало місце через деякий час після вчинення злочину. Будучи встановленими, зазначені особи використовують різноманітні хитрощі, аби уникнути відповідальності за вчинене. У зазначеній ситуації, слідчому в ході допиту з метою викриття його вини рекомендується використовувати такі тактичні прийоми: роз'яснення несприятливих наслідків відмови від давання показань; встановлення і спростування мотивів відмови від давання показань; демонстрування намірів і можливостей

слідства по збиранню, дослідженню та використанню доказової інформації (розкриття можливостей судових експертиз, пояснення планів слідчого тощо).

Результати допиту залежать від поінформованості слідчого з приводу того чи іншого факту, що встановлюється; від гостроти конфлікту, що виник між слідчим і допитуваною особою та його причин; від умов, в яких проходить спілкування з конфліктуючою особою та обстановки, що складає відповідну атмосферу, а також вміння слідчого правильно застосовувати тактичні прийоми допиту.

Висновки. Таким чином, допит підозрюваних є однією з найбільше інформативних слідчих (розшукових) дій при розслідуванні незаконного видобування вугілля. Тактично правильна організація його проведення, є запорукою одержання важливої для досудового розслідування інформації про обставини щодо подій злочину, з'ясування характеру дій кожного співучасника, та даних, що мають значення для подальшого розслідування зазначеного різновиду злочину.

Перелік посилань

1. Бахін В. П., Весельський В. К. Тактика допиту : навч. посібник. Київ, 1997. 64 с.
2. Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ, 2005. 588 с.
3. Шепітько Ю. В. Теория криминалистической тактики. Харків, 2002. 349с.
4. Блажівський Є. М., Козьяков І. М., Толочко О. М. та ін. Актуальні питання кримінального процесу України: навч. посібник / Національна академія прокуратури України; Центр учбової літератури; за заг. ред. Є. М. Блажівського. Київ, 2013. 304 с.
5. Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии. Москва, 1998. 208 с.
6. Гончаренко В. Г., Колесник В. А. Кримінальне процесуальне право України: навч. посібник. Київ, 2013. 573 с.
7. Марченко А. Б., Бірюков О. М., Горбаньов І. М. Особливості виявлення та розслідування незаконного видобування вугілля: метод. рекомендації / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ, 2009. 40 с.
8. Иценко Е. П., Филиппов А. Г. Криминалистика: учебник. Москва, 2007. 743 с.

ОСОБЕННОСТИ ДОПРОСА ПОДОЗРЕВАЕМОГО ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ НЕЗАКОННОЙ ДОБЫЧИ УГЛЯ

О. И. Ревенко

Статья посвящена особенностям проведения такого следственного (розыскного) действия, как допрос подозреваемого.

Автором обобщены научные криминалистические исследования по расследованию экологических преступлений. С учетом теоретических основ обозначенных в литературе, а также данных проведенного исследования, выделены основные задачи, которые стоят перед следователем во время подготовки и проведения допроса подозреваемого при расследовании незаконной добычи угля. Определен круг вопросов нацеленных на выяснение

у подозреваемого информации, которая составляет сущность доказательств в отношении каждого лица, причастного к совершению незаконной добычи угля.

Анализ и обобщение материалов уголовных производств по фактам незаконной добычи угля позволило сделать вывод, что допрос подозреваемого, как отдельное следственное (розыскное) действие, имеет ярко выраженный ситуационный характер. Рассмотрены формы совершения противодействия расследованию во время допроса подозреваемых, а именно: дача ложных показаний и отказ от дачи показаний.

Сформулированы рекомендации по тактике допроса подозреваемого во время наиболее сложной ситуации (отказ от дачи показаний). В данной ситуации, следовательно в ходе допроса с целью установления причастности подозреваемого к совершению преступления рекомендуется использовать следующие тактические приемы: разъяснение неблагоприятных последствий отказа от дачи показаний; установление и разъяснения несостоятельности мотивов отказа от дачи показаний; демонстрация намерений и возможностей следствия по собиранию, исследованию и использованию доказательственной информации. Результаты допроса зависят от осведомленности следователя; от остроты конфликта, возникшего между следователем и допрашиваемым лицом и его причин; от условий, в которых будет проходить общение с конфликтующим лицом, а также умение следователя правильно применять тактические приемы допроса.

В заключении автором отмечено, что допрос подозреваемого является одним из самых информационно емких следственных (розыскных) действий при расследовании незаконной добычи угля. Тактически правильная организация его проведения является залогом получения важной для досудебного расследования информации об обстоятельствах совершенного преступления, выяснения характера действий каждого соучастника и данных, имеющих значение для дальнейшего расследования указанного вида преступления.

FEATURES OF THE INTERROGATION OF A SUSPECTED DURING THE INVESTIGATION OF ILLEGAL COAL MINING

O. Revenko

The article is devoted to features of the investigative actions as the interrogation of the suspect.

The author has done the significant work on the generalization of scientific research on criminalistic investigations of ecological crimes. Giving the theoretical basis on the interrogation of the suspect, described in the literature, and based on the data of the study are highlighted the main problem faced on investigators during the preparation and conducting of this type of interrogation during the investigation of illegal coal mining. Are issues determined and aimed at ascertaining the suspect of information that classifies the evidence for each person involved in illegal coal mining.

Analysis and generalization of materials of criminal cases of illegal coal mining make it possible to conclude that the interrogation of the suspect as a separate investigative action has a distinct situational. Committing forms of counteraction way are considered to investigate during the interrogation of suspects, namely false testimony and refusal of it.

Recommendations regarded the tactics of the interrogation of the suspect in the most difficult situations (refusal to give evidence). In this situation, the investigator during interrogation for the purpose of expose his guilt, is recommended to use the following tactics: clarification of the adverse effects of refusal to give evidence; establish and rebuttal grounds for refusing to give evidence; demonstrating the intentions and capabilities of the investigation for the collection, researching and using evidential information (disclosure capabilities of judicial examination, investigating explanations of plans, etc.). The results of the interrogation depends on the awareness of the investigator; the severity of the conflict that arises between the investigator and the inter-

rogated the person and its causes; the conditions under which communication will take place with the conflicting person and investigator's skills to apply properly the interrogation tactics.

In the conclusion, the author has carried on that the interrogation of the suspects is one of the most informational investigative techniques of illegal coal mining. The conducting which is tactically proper organized is the key to obtain the important information for the preliminary investigation on about the circumstances of the crime, to ascertain the nature of the actions of each accomplice and data relevant for the further investigation of the crime.

УДК 343.982.4

С. М. Кірізлєєв
здобувач кафедри криміналістичних експертиз

*Навчально-науковий інститут № 2
Національної академії внутрішніх справ*

КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИННИХ ПОСЯГАНЬ НА КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ

У статті розроблено криміналістичну класифікацію протиправних посягань на культурні цінності. Створена тим самим своєрідна система елементів дасть можливість визначити : специфіку криміналістичної характеристики окремих видів розглянутих кримінальних правопорушень; загальні і ситуативно обумовлені обставини, що підлягають доказуванню; характерні для певних видів слідчі ситуації; рекомендації, щодо здійснення розслідування, з урахуванням специфіки таких ситуацій та характерних для них завдань; напрями, засоби, методи, технології виконання відповідних завдань у послідовній адекватності практичним потребам.

Практичне значення розробленої класифікації слугує вказівником необхідності попереднього розпізнавання, а потім і доказування, до якої категорії досліджуваних правопорушень віднести розслідуване діяння, а також виконання інших завдань в процесі доказування в кримінальному провадженні.

Постановка проблеми. Підвищення ефективності методики розслідування кримінальних правопорушень певною мірою залежить від їх правильної криміналістичної класифікації.

Мета статті – розроблення криміналістичної класифікації протиправних посягань на культурні цінності. У цій публікації ми не ставимо мету дослідити саме поняття класифікації, так як це питання детально досліджено в криміналістичній літературі [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні питання криміналістичної класифікації злочинів у своїх роботах досліджували такі українські та російські вчені, як В. П. Бахін, О. М. Васильєв, В. К. Гавло, В. Г. Лукашевич, В. О. Образцов, В. Б. Щур, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та ін.

Слід зазначити, що кримінально-правова класифікація з метою вдосконалення окремих методик розслідування, повинна доповнюватися криміналі-

стичною. Свою думку з цього приводу висловили О. М. Васільєв, М. П. Яблоков : «Класифікація злочинів у методиці їх розслідування повинна виходити не з кримінально-правових характеристик, а з криміналістичних, з різних підстав, що мають значення для розслідування злочинів» [2, с. 425]. Кримінально-правова класифікація за об'єктом злочину, може бути лише попередньою програмою для вибору групи суміжних складів правопорушень. Визначення загального об'єкта посягань має на меті з'ясувати до якої групи правопорушень відноситься суспільно-небезпечне діяння, яке розглядається. Законодавчою основою для вирішення цих питань є Особлива частина КК України.

На необхідність криміналістичної класифікації правопорушень, у свій час вказували : О. Н. Колесніченко [3, с. 446-453], О. М. Васільєв [2, с. 425], І. Ф. Герасимов [4, с. 156-158], В. П. Крючков [5], В. Г. Танасевич, В. О. Образцов [6], В. К. Комаров [7], М. Г. Матвеев [8] та ін.

У юридичній літературі, в якості підстав криміналістичної класифікації, пропонувалося : склад злочину, обстановка, слідова картина, способи вчинення та інші елементи криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень.

Відзначимо, що на сьогодні, питання криміналістичної класифікації протиправних посягань на культурні цінності, не були предметом дослідження в юридичній літературі, а тому є актуальними і потребують розроблення.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи кримінальні правопорушення пов'язані з культурними цінностями, як об'єкт криміналістичної класифікації, слід мати на увазі, що як і інша наукова класифікація, ця логічна операція передбачає не розподілення по групах реальних подій (предметів, явищ і процесів), а лише розділення обсягу поняття явищ вказаної категорії. Як неодноразово підкреслював у своїх роботах В. О. Образцов, значення правильно побудованих криміналістичних класифікацій важко переоцінити, оскільки вони є необхідною умовою ефективного пізнання вивчаемого об'єкта, слугуючи важливим засобом проникнення в його суттєві базисні основи і забезпечення продуктивного руху думки дослідника від вихідного цілого до утворюючих його частин, і від них знову до цілого, для виявлення закономірностей, знання яких необхідні для його наукового пояснення й опису [9].

Криміналістична класифікація правопорушень пов'язаних з культурними цінностями є не тільки засобом, однією необхідною умовою отримання знання про специфіку їх окремих підгруп і видів, що входять як елемент до даної підгрупи, але також є засобом систематизації отриманих знань.

Аналіз положень статей КК України свідчить, що правопорушення, які вчиняються у сфері обігу культурних цінностей передбачені диспозиціями статей різних розділів кодексу. Розділ VI «Злочини проти власності», Розділ VII «Злочини у сфері господарської діяльності», Розділ XII «Злочини проти громадського порядку та моральності» Розділ XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку».

Вказана обставина зумовлює проведення класифікації правопорушень у сфері обігу культурних цінностей за криміналістично значущими ознаками, з метою розроблення ефективної методики розслідування таких кримінальних правопорушень.

Аналіз наукових публікацій дозволив нам в якості підстав криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень у сфері обігу культурних цінностей визначити елементи криміналістичної характеристики та виділити такі групи:

– *кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом привласнення знайденого або такого, що випадково опинилося в певної особи, чужого майна, яке має особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність (ст. 193 КК України).* Таким кримінальним правопорушенням притаманні наступні спеціальні криміналістичні ознаки:

1. предметом такого правопорушення є : а) майно, яке є чужим для винного; б) майно, яке знайдено ним, чи випадково опинилося в нього; в) майно, яке має особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність чи являється скарбом. М. О. Міщенко, досліджуючи проблеми кримінально-правової охорони культурних цінностей в Україні наголошує, що законодавчо визначене поняття «скарб» не повною мірою відображає його сутність і потребує змін, оскільки : у чинному ЦК України основною визначальною рисою є його вартість; не враховано те, що скарби можуть мати не майнову цінність – становити інтерес для науки або мистецтва; позбавлена конкретики вказівка на належність скарбу до «інших цінностей» [10, с. 10].

2. спосіб вчинення правопорушення полягає у привласненні – тобто звернення такого предмета на свою користь, приховування факту його знайдення, тримання винним, з подальшим його використанням на свою користь;

3. слідова картина привласнення знайденого майна, яке має особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність відображає: сліди пальців рук, сліди інструментів, листування, документи про дозвіл на вивіз предметів, товарні чеки з антикварних магазинів, різного роду мікрооб'єкти;

4. особа правопорушника – осудна особа, яка досягла 16 річного віку.

– *кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом порушення встановленого порядку переміщення історичних та культурних цінностей через митний кордон України (ст. 201 КК України).* Вказаному виду кримінального правопорушення притаманні такі криміналістичні ознаки:

1. предметом протиправного посягання є історичні та культурні цінності. За дослідженням яке провів Я. В. Фурман, предметами контрабанди можуть бути : предмети нумізматики; рукописні та друковані книги, художні побутові прилади, музичні інструменти, годинники, твори декоративно-прикладного мистецтва (ікони, культовий посуд, побутові предмети); унікальні вироби з коштовних та інших металів (статуетки, посуд) [11, с. 6];

2. спосіб контрабанди культурних цінностей полягає у використанні тайників, інших засобів, що утруднюють виявлення предметів контрабанди

під час митного контролю; переміщення предметів контрабанди в супроводжуваному та несупроводжуваному багажі; переміщення предметів контрабанди безпосередньо людиною (твариною), шляхом надання одним предметам вигляду інших; надання митному органу як підстави для переміщення через митний кордон України підроблених документів, документів, що одержані незаконним шляхом або таких, які містять неправдиві відомості, документів, котрі є підставою для переміщення інших предметів; шляхом фізичної (матеріальної) фальсифікації документів;

3. слідова картина контрабанди культурних цінностей, зазвичай, відображає: «сліди відображення» (сліди пальців рук, сліди інструментів та знарядь, сліди виробничих механізмів); «сліди-предмети» (листування, записи по розрахункам із співучасниками або клієнтами, різного роду мікрооб'єкти, дозвіл на вивіз предметів мистецтва, товарні чеки з антикварних магазинів);

4. особа правопорушника, в залежності від ролі в організованій групі, може бути: скупником, зберігачем предметів контрабанди, замовником, кур'єром, виконавцем; контрабанду культурних цінностей здебільшого вчиняють правопорушники від 20 до 40 років.

– кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом порушення встановлених законом правил та порядку здійснення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини (ст.ст. 298, 298¹ КК України). Дана група правопорушень об'єднана за наступними спільними криміналістичними ознаками:

1. предметом незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини є пам'ятки – об'єкти культурної спадщини, що відносяться до пам'яток історичної або культурної або ж до археологічної спадщини. Пам'ятками – об'єктами культурної спадщини є предмети, які характеризуються такими рисами. Вони є: а) матеріальними об'єктами (споруди, комплекси (ансамблі), визначні місця, які належать до археологічних, історичних, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтних видів культурної спадщини, будинки, укріплення, мости, залишки стародавніх поселень, місця битв, предмети одягу, ритуальні речі, зброя, статуї, письмові акти, кіно-, фото документи, тощо); б) становлять собою художню, історичну, етнографічну, наукову чи іншу культурну цінність; в) взяті державою під спеціальну охорону (свідченням чого є рішення компетентного органу (щодо нерухомих пам'яток – це рішення про занесення до державного реєстру національного культурного надбання), а також охоронні знаки встановлені на самих об'єктах чи поблизу них).

2. спосіб кримінального правопорушення – незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини, шляхом проведення археологічних розвідок, розкопок інших земляних чи підводних робіт (ч. 2 ст. 298 КК України передбачає діяння – незаконне знищення, руйнування або

пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин). Знищення об'єкта культурної спадщини, на думку В. В. Базелюка, це незаконне діяння, яке призводить до ліквідації, припинення його існування, тобто незворотного приведення об'єкта культурної спадщини в повну непридатність для використання за цільовим призначенням [12, с. 12]. Руйнування об'єкта культурної спадщини – це незаконні діяння, які призводять до значного пошкодження об'єкта чи його частини, внаслідок чого об'єкт суттєво втрачає свої властивості, цінність та естетичний вигляд, але може бути відновлений без значних затрат. Пошкодження об'єкта культурної спадщини це незаконні діяння, які призводять до незначної негативної зміни об'єкта чи його частини, внаслідок чого він не суттєво втрачає свої властивості і цінність і може бути відновлений без значних затрат.

3. слідова картина незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини (знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини) є сліди-відображення, сліди-підготовки до вчинення правопорушення, сліди-знарядь розкопок, інструменти, сліди-предмети (археологічні карти, листування, записи про розрахунки із співучасниками).

4. особа правопорушника – характеризується його поведінкою, звичай, такі правопорушення вчиняються організованою групою, до її складу відносять: замовників; виконавців; скупників; кур'єрів; вчених, які володіють відомостями про місцезнаходження об'єктів археологічної спадщини і надають цю інформацію правопорушникам. Правопорушення вчиняють особи, які досягли 16 років, суб'єктом правопорушення передбаченого ч. 5 ст. 298 КК України може бути службова особа, яка має певні повноваження щодо об'єктів культурної спадщини, а також службова особа, до кола службових повноважень якої, хоча і не входить виконання певних функцій з управління об'єктами культурної спадщини, але яка, завдяки своєму службовому положенню, має можливість вжити необхідних заходів для їх вчинення іншими особами.

– кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом розграбування національних цінностей на окупованих територіях (ст. 438 КК України). Вказаному виду кримінального правопорушення притаманні такі криміналістичні ознаки:

1. предметом злочинного посягання є будь-яка власність, що є загальнонаціональною, державною, або власністю окремих юридичних та фізичних осіб, і щодо яких, державою встановлено особливий охоронний режим, у тому числі, культурні цінності (пам'ятки архітектури, мистецтва, історії, тощо);

2. спосіб розграбування національних цінностей на окупованій території полягає у виявленні майна, яке може бути пам'яткою культури, окупаційною владою, накладання арешту на культурні цінності, огляд таких предметів, вилучення їх і обертання на користь окупантів, історичні або художні цінності, які не цікавлять ворога, знищуються;

3. слідова картина розграбування національних цінностей – відображає накази, директиви, протоколи огляду культурних цінностей, транспортні документи, опис предметів, доповіді посадових осіб окупаційній владі, пакувальні матеріали, транспортні засоби перевезення, фотозображення колекцій, акти прийому-передач культурних цінностей;

4. особа правопорушника, залежно від ролі в організації розграбування культурних цінностей, може бути – військовослужбовець, службова особа, яка за своїми повноваженнями може віддавати накази, які стосуються розграбування культурних цінностей. Накази про ці порушення можуть видаватися не тільки військовим, а й політичним керівництвом окупаційної влади.

Висновки. Отже, розроблення класифікаційних систем дозволить: а) скласти цілісне уявлення про ієрархічну, вичерпну структуру системи елементів виділену при розділенні обсягу поняття кримінальних правопорушень, пов'язаних з культурними цінностями; б) розглянути їх в якості об'єктів спеціальних криміналістичних досліджень; в) виявляти серед них недостатньо вивчені об'єкти, які потребують першочергової уваги дослідника; г) визначати закономірні місця кожного елемента розділення, його зв'язки і співвідношення.

Створена тим самим своєрідна система елементів, дасть можливість визначити : а) специфіку криміналістичної характеристики окремих видів розглянутих кримінальних правопорушень; б) загальні і ситуативно обумовлені обставини, що підлягають доказуванню; в) характерні для певних видів слідчі ситуації; г) рекомендації, щодо здійснення розслідування, з урахуванням специфіки таких ситуацій та характерних для них завдань; д) напрями, засоби, методи, технології виконання відповідних завдань у послідовній адекватності практичним потребам.

Практичне значення розглянутих класифікацій, слугує вказівником необхідності попереднього розпізнавання, а потім і доказування, до якої категорії досліджуваних нами правопорушень віднести розслідуване діяння, а також виконання інших завдань в процесі доказування у кримінальному провадженні.

Перелік посилань

1. *Образцов В. А.* Криминалистическая классификация преступлений: монография. Красноярск, 1988. 176 с.
2. *Криминалистика: учебник* / под ред. А. Н. Васильева, Н. П. Яблокова. Москва, 1971. 563 с.
3. *Колесниченко А. Н.* Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: дис. ... д-ра юрид. наук / Харьковский юридический институт. Харьков, 1967. 530 с.
4. *Герасимов И. Ф.* Некоторые проблемы раскрытия преступлений / Свердловск. юрид. ин-т, науч. ред. Л. Я. Драпкин. Свердловск, 1975. 184 с.
5. *Крючков В. П.* Криминалистическая классификация изнасилований / Свердловск. юрид. ин-т // Криминалистические характеристики в методике преступлений: межвуз. сб. науч. тр. Свердловск, 1968. Вып. 69. С. 74-79.

6. *Танасевич В. Г.* Методика расследования и криминалистическая классификация преступлений / В. Г. Танасевич, В. А. Образцов // Криминалистические характеристики в методике преступлений: межвуз. сб. науч. тр. Свердловск, 1968. Вып. 69. С. 19-26.
7. *Комаров В. К.* Вопросы криминалистической классификации преступлений несовершеннолетних // Криминалистические характеристики в методике преступлений : межвуз. сб. науч. трудов. Свердловск, 1968. Вып. 69. С. 30-39.
8. *Матвеев М. Г.* Криминалистическая классификация преступлений связанных с умышленным причинением телесных повреждений // Криминалистические характеристики в методике преступлений: межвуз. сб. науч. тр. Свердловск, 1968. Вып. 69. С. 80-84.
9. *Образцов В. А.* Классификация преступлений на криминалистической основе – важнейшее условие совершенствования теории и практики расследования преступлений (современное состояние и пути решения проблемы) // Оптимизация расследования преступлений. Иркутск, 1982. С. 20-25.
10. *Мищенко М. О.* Кримінально-правова охорона культурних цінностей в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / НАВС. Київ, 2014. 21 с.
11. *Фурман Я. В.* Основы методики розслідування контрабанди культурних цінностей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Київський нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2009. 21 с.
12. *Базелюк В. В.* Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08; Нац. універ. «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2012. 22 с.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПРЕСТУПНЫХ ПОСЯГАТЕЛЬСТВ НА КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ

С. М. Кирилеев

Повышение эффективности методики расследования уголовных правонарушений определенной мерой зависит от их правильной криминалистической классификации. Анализ положений статей УК Украины свидетельствует, что правонарушения, которые совершаются в сфере обращения культурных ценностей предусмотрены диспозициями статей разных разделов кодекса. Раздел VI «Преступления против собственности», Раздел VII «Преступления в сфере хозяйственной деятельности», Раздел XII «Преступления против общественного порядка и нравственности» Раздел XX «Преступления против мира, безопасности человечества и международного правопорядка». Указанное обстоятельство обусловило проведение классификации правонарушений в сфере обращения культурных ценностей по криминалистически значимым признакам, с целью разработки эффективной методики расследования таких уголовных правонарушений.

На сегодня, вопрос криминалистической классификации противоправных посягательств на культурные ценности не был предметом исследования в юридической литературе, а потому является актуальным и нуждаются в разработке.

Анализ научных публикаций позволил в качестве оснований криминалистической классификации уголовных правонарушений в сфере обращения культурных ценностей, определить элементы криминалистической характеристики и выделить такие группы: уголовные правонарушения, которые совершаются путем присвоения найденного или такого, что случайно оказалось у определенного лица, чужого имущества, которое имеет особую историческую, научную, художественную или культурную ценность; уголовные

правонарушения, которые совершаются путем нарушения установленного порядка перемещения исторических и культурных ценностей через таможенную границу Украины; уголовные правонарушения, что совершаются путем нарушения установленных законом правил и порядка осуществления поисковых работ на объекте археологического наследия; уголовные правонарушения, которые совершаются путем разграбления национальных ценностей на оккупированных территориях.

В статье разработана криминалистическая классификация противоправных посягательств на культурные ценности. Созданная тем самым своеобразная система элементов даст возможность определить : специфику криминалистической характеристики отдельных видов рассмотренных уголовных правонарушений; общие и ситуационно обусловленные обстоятельства, которые подлежат доказыванию; характерные для определенных видов следственные ситуации; рекомендации, относительно осуществления расследования, с учетом специфики таких ситуаций и характерных для них задач; направления, средства, методы, технологии выполнения соответствующих задач в последовательной адекватности практическим нуждам.

CRIMINALISTICS' CLASSIFICATION OF CRIMINAL ENCROACHMENTS ON CULTURAL VALUES

S. Kirizleev

The increase of efficiency of the investigation technique of criminal offences to some extent depends on its correct criminalistics classification. The analysis of Articles' provisions of the Criminal Code of Ukraine states those offences which are made in the sphere of cultural values provided by the dispositions of Articles of different sections of the Code. They are the following: section VI "Crimes against the property", Section VII "Crimes in economic activities", Section XII "Crimes against public order and morality", Section XX "Crimes against peace, security of mankind and the international legal order". The specified circumstance has caused carrying out of classification of offences in the sphere of cultural values on criminalistic significant features, with the aim to work out an effective technique of investigation of these criminal offences.

Today the issue of criminalistic classification of the illegal encroachments on cultural values has not been the subject of research in the legal literature that is why the pressing issue and needs to be worked out.

The analysis of scientific publications has allowed as the bases for criminalistics to classify criminal offences in sphere of cultural values to define elements of criminalistics characteristics and to define the following groups: criminal offences which are made by assignment found or such that has casually appeared in certain persons of property of another which has special historical, scientific, art or cultural value; criminal offences which are made by infringement of the established order of moving historical and cultural values through the customs border of Ukraine; criminal offences that are made by infringement of the rules established by the law and a procedure of the search works on the site of an archaeological heritage; criminal offences which are made by plunder of national values on the occupied territories.

The article deals with the criminalistics classification of illegal encroachments on cultural values. The original system of elements will give a chance to define: specificity of the criminalistics characteristics of certain types of examined criminal offences; general and situational caused circumstances which are subject to proof; specific for certain types of investigative situations; recommendations, concerning investigation realization, taking into account specifics of such situations and their specific problems; directions, means, methods, technologies for the performance of relevant issues in consistent adequacy to practical needs.

УДК 343.985

О. М. Пилипенко
здобувач кафедри загальноюридичних дисциплін

Державний Луганський університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОЇ ПОРУБКИ ЛІСУ

Стаття присвячена розгляду криміналістичної характеристики незаконної порубки лісу. На підставі аналізу матеріалів слідчої та судової практики виділено її основні елементи та наведено деталізовані відомості щодо предмету злочинного посягання, способів, слідів, обстановки та особи злочинця. Показано їх значення для організації розслідування даного виду злочинів.

Постановка проблеми. Значний попит на деревину, недостатній контроль за здійсненням порубок, відсутність ефективних механізмів притягнення винних до відповідальності, високий рівень безробіття та соціальної незахищеності населення є головними чинниками, що спричинили масштабну криміналізацію лісового сектору економіки та збільшення кількості незаконних порубок лісу.

Ефективність діяльності правоохоронних органів з розкриття та розслідування зазначеного виду кримінальних правопорушень, значною мірою залежить від наявності відповідної методики розслідування таких злочинів, ключовим елементом якої є криміналістична характеристика цих злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні у вітчизняній юридичній літературі, відсутня комплексна та актуальна інформація щодо криміналістичної характеристики незаконних порубок лісу. Деякі розрізнені відомості щодо її окремих елементів, поверхнево розглядалися в рамках криміналістичної характеристики екологічних злочинів та працях російських дослідників, зокрема: В. А. Белькова, М. А. Васильєвої, А. В. Корольова, С. В. Унжакової, І. О. Фоміної та ін. Однак, вказані дослідження виконані з урахуванням специфіки закордонного законодавства та регіональних (географічних, природно-кліматичних) особливостей, що робить їх малопридатними для використання у вітчизняних реаліях.

Безумовно, така ситуація не відповідає потребам слідчої практики, та зумовлює необхідність проведення відповідного дослідження.

Відправною методологічною базою для формування криміналістичної характеристики незаконної порубки лісу виступають праці таких провідних вітчизняних та зарубіжних вчених-криміналістів, як: В. П. Бахін, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, Л. Г. Відонов, І. О. Возгрін, В. Г. Гончаренко, Л. Я. Драпкін, А. Ф. Волобуєв, К. В. Гавло, І. Ф. Герасимов, В. Ф. Єрмолович, В. А. Журавель, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, Є. Д. Лук'янчиков, С. П. Мітрічев, В. О. Образцов, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та інших.

Формування мети. Метою статті є виокремлення та розкриття змісту елементів криміналістичної характеристики незаконної порубки лісу.

Виклад основного матеріалу. Як показав проведений аналіз матеріалів кримінальних проваджень, усі незаконні порубки лісу, залежно від мети злочинців, умовно можна поділити на:

- 1) незаконні порубки лісу, які здійснюються місцевим населенням для задоволення власних потреб (опалювання, будівництво, продаж на дрова);
- 2) незаконні порубки лісу у великих розмірах, які здійснюються групами осіб з метою його подальшої реалізації.

Така класифікація, неважлива для кваліфікації зазначеного виду злочинів, є вельми цікавою з точки зору криміналістики, оскільки, суттєво впливає на наповнення змісту елементів криміналістичної характеристики.

Криміналістична характеристика незаконної порубки лісу є системою узагальнених фактичних відомостей та заснованих на них наукових висновків і рекомендацій про найбільш типові криміналістично значущі ознаки злочинів цього виду, необхідні для організації та здійснення їх виявлення, розкриття та розслідування.

Результати проведеного аналізу наукових джерел, матеріалів кримінальних проваджень та анкетування практичних працівників, дозволяють у структурі криміналістичної характеристики незаконної порубки лісу виділити відомості щодо:

- 1) предмета злочинного посягання;
- 2) типових способів вчинення злочину;
- 3) типових слідів злочину;
- 4) обстановки вчинення злочину;
- 5) особи злочинця.

Розглянемо їх більш детально.

Предмет злочинного посягання. Предмет злочинного посягання, як елемент криміналістичної характеристики злочину, містить відомості, що характеризують найбільш типові безпосередні об'єкти злочинного посягання, які дозволяють будувати висновки про інтереси та деякі типові властивості особи злочинця [3, с. 300]. Він тісно пов'язаний із обстановкою злочину, способом вчинення злочину та злочинною поведінкою особи.

За змістом ст. 246 КК України, предметом даного злочину є сироростучі (живі) дерева¹¹ та чагарники¹², які знаходяться на пні (не відділені від коріння) і ростуть у лісах, захисних та інших лісових насадженнях, у заповідниках або на територіях й об'єктах природно-заповідного фонду. При цьому неважливо, насаджені вони штучно, чи виростили без цілеспрямованих зусиль людини.

¹¹ Древа – це багаторічні рослини з чітко вираженим твердим стовбуром з гілками, які утворюють крону.

¹² Чагарники – це багаторічні рослини, які у дорослому стані не мають головного стовбура (стебло чітко виражене лише у перший рік життя) із деревоподібними гілками, які починають рости з поверхні ґрунту.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень свідчить, що найчастіше незаконно здійснюється рубка таких порід дерев, як дуб, бук, ялина, сосна, акація та ін. Це пов'язано із розповсюдженістю тих чи інших порід у певних географічних умовах та чіткою метою (зادля збуту або задоволення власних потреб), яку обрали для себе злочинці [4, с. 95].

Як вбачається з наведеного найчастіше предметом злочинного посягання є деревина цінних порід, що використовується для виготовлення меблів, у будівництві, целюлозно-паперовій промисловості (дуб, бук) [4, с. 112]. Також, дуже часто злочинні дії спрямовані на порубку хвойних порід дерев, що пояснюється їх більшою (порівняно з листяними породами) міцністю, біостійкістю, та більш правильною формою стовбура з меншою кількістю дефектів.

Здійснюючи незаконну порубку лісу, особи орієнтуються також і на об'єм їх стволів. Так, у переважній більшості випадків, вирубуються насадження з діаметром ствола не менше 16 см [2, с. 64]. Окрім того, перевага при рубці надається деревині із прямим стовбуром, або дещо закрученим вправо, тому що після рубки подальше закручування деревини «зупиняється».

Способи вчинення злочину. Відомості щодо способу вчинення злочину здебільшого є ключовим елементом у системі їх криміналістичної характеристики. Саме спосіб злочину більш за все пов'язаний із властивостями інших елементів криміналістичної характеристики злочинів [7, с. 189].

Проведене нами дослідження дозволяє зробити висновок про повнотрунність способу незаконної порубки лісу, що поєднує у собі дії з підготовки, вчинення та приховання злочину.

Підготовка до вчинення незаконної порубки лісу включає: вибір місця та часу її здійснення; вибір та визначення предмету незаконної рубки; підготовка технічних засобів (пил, сокир, тракторів, засобів зв'язку та ін.); підбір співучасників злочину; вирішення питання про подальше зберігання та реалізацію незаконно зрубленої деревини; виготовлення (підроблення) документів на здійснення рубки, перевезення та легалізацію; підготовка ділянки місцевості для проведення рубки (наприклад, способом «низового пожару») та ін.

Безпосередньо, спосіб вчинення незаконної рубки складається із послідовного ланцюга взаємопов'язаних процесів та включає: вибір конкретного дерева для рубки; повне відділення ствола дерева від кореня; трелювання деревини до місця завантаження; розкрязування деревини на сортименти; складання штабелями; завантаження та вивезення деревини.

Способи приховання спрямовані на приховування, знищення, маскування та фальсифікацію інформації (чи її носіїв) про незаконну порубку лісу. Зокрема, злочинці: здійснювали підкуп працівників лісництва, правоохоронних органів; не залучали до етапу завантаження та перевезення деревини осіб, які її незаконно зрубували; здійснювали маскування пнів, залишених після рубки, мохом, листям, гілками дерев; здійснювали підпал ділянки, де проводилося незаконне вирубування.

У 35,7 % випадків, така діяльність мала місце на етапі підготовки до вчинення злочину (наприклад, виготовлення фіктивних документів для проведення рубки, транспортування та подальшої легалізації незаконно добутої деревини).

Конкретизуючи наведені відомості стосовно виділених нами видів незаконної рубки лісу відзначимо, що у випадку її здійснення для власних потреб підготовка до вчинення злочину складається із підшукування знарядь вчинення злочину, транспортного засобу для перевезення деревини, спільників (найчастіше ними виступають члени родини та сусіди злочинця). Приховання злочину відбувається шляхом маскуванню пнів, вилученням хлестів та інших порубкових залишків, із подальшим розміщенням деревини на власній земельній ділянці, швидке видозмінення вирубанної деревини (розрубка на дрова, розпил на будівельні матеріали).

У випадку ж незаконної рубки з метою подальшої реалізації лісу підготовка полягає у виборі місця здійснення рубки, підготовці (підробленні) супровідних документів, підшукуванні спільників із числа осіб, які мають зв'язки (або є працівниками) у лісових, лісоохоронних та лісопереробних закладах, налагодження зв'язків із пунктами прийому деревини. Цей спосіб характеризується більшими масштабами рубки та кількістю залучених до злочину осіб, а також використанням більш потужної спеціальної техніки.

Для здійснення незаконної рубки з метою збуту характерним є використання бензопил, тракторів, лісовозів, навантажувачів, у той час, як для побутової рубки застосовуються сокири та ручні пили. Спеціалізований транспорт (наприклад, трельовальні трактори, лісовози), як правило, орендується.

Типові сліди злочину. Наведені вище способи незаконної рубки лісу завжди супроводжуються змінами у навколишній обстановці, що пов'язано із утворенням матеріальних та ідеальних слідів. Проведене нами дослідження, дозволяє виокремити такі групи типових слідів, притаманних незаконним рубкам лісу:

- сліди, пов'язані із обстановкою вчинення злочину (наявність пнів, тирси, кори, гілок, верхівки дерев; повалені сусідні дерева; пошкодження ґрунту, сліди волочіння деревини тощо);
- сліди від знарядь вчинення незаконної рубки (зокрема, сліди від інструментів, які використовувалися для розпилу та рубки деревини та сліди від транспортних засобів, які використовувалися для вивозу дерев; тара та сліди від пально-мастильних матеріалів);
- сліди, залишені особами, які вчинили незаконну порубку дерев (сліди ніг, рук, рукавичок, недопалки та ін.);
- ідеальні сліди, залишені в пам'яті осіб, які виявили ознаки незаконної рубки лісу та очевидців.

Обстановка вчинення злочину. Обстановка вчинення злочину пов'язана з такими факторами, як місце та час вчинення злочину, природно-кліматичні та метеорологічні умови вчинення незаконної порубки лісу. Певною мірою

обстановка детермінує формування злочинного умислу, деякі характеристики особи злочинця, а також вибір способу, засобів та знарядь злочину.

У більшості випадків місцем незаконної порубки є ліс, із характерними для нього властивостями – наявністю великої сукупності лісової рослинності, органічним зв'язком рослинності із землею, зімкнутістю крон (верхівок) дерев.

Безпосередньо ділянка місцевості для здійснення незаконної рубки, зазвичай, обирається злочинцями за відповідності таким умовам:

- 1) місце повинно бути віддаленим від проїзних трас для уникнення виявлення факту вчинення незаконної порубки;
- 2) необхідна наявність придатних для проходження транспорту ділянок місцевості задля вивозу деревини;
- 3) на ділянці повинні рости необхідні багатолітні дерева (цінних або затребуваних на ринку порід);
- 4) ділянка повинна мати стійкий ґрунт;
- 5) відсутність постійних перевірок ділянки зі сторони контролюючих та правоохоронних органів.

Місце вчинення незаконної порубки лісу, також залежить від віддаленості населених пунктів та проїзних трас, рельєфу місцевості. Як показав аналіз матеріалів кримінальних проваджень, найчастіше незаконні рубки відбуваються:

- у середньому на відстані шість кілометрів від меж населених пунктів (сіл, селищ);
- у середньому на відстані півтора кілометри від узбіч проїзних трас;
- за пагорбами, відносно проїзної частини, або в улоговині між пагорбами (це обумовлено тим, що природні утворення виступають бар'єрами для звуку від бензопили та механізмів, значно їх понижуючи).

Незаконна порубка лісу найчастіше відбувається вранці та вдень. Це обумовлено небезпечністю робіт, наявністю шуму від роботи бензопили або транспортного засобу, а також тим фактором, що легальні заготовлювачі лісу, зазвичай, не заготовлюють деревину вночі. У зв'язку із цим, злочинці частіше використовують вечірній та нічний час доби для завантаження та вивозу незаконно зрубаної деревини [2, с. 62-63].

Проведене дослідження матеріалів кримінальних проваджень, дозволяє віднести незаконні рубки до числа «сезонних злочинів». Так, максимальна кількість незаконних рубок припадає на пізню осінь, зиму, та різко скорочується у весняний період, а в літку такі випадки носять одиничний характер. На цю обставину вказують також і М. О. Васильєва та С. А. Рузметов [2, с. 61; 6, с. 22]. Взимку злочинці також використовують підвищену прохідність доріг у зв'язку із заледінням річок, ставків, тощо, для доступу до ділянок лісу, недоступних для вантажного транспорту улітку. Це, також, розширює площу лісу, де може проводитися рубка [2, с. 60].

Особа злочинця. Відомості щодо особи злочинця є системою даних про особу, що скоїла злочин, які сприяють її розшуку та викриттю [1, с. 117]. За нашим переконанням така система повинна включати інформацію про фізичні ознаки злочинця задля його розшуку та психологічні риси – для впливу на нього під час досудового розслідування.

Віддаленість територій незаконної рубки, трудомісткість такого процесу обумовлює вчинення цього виду злочинів особами чоловічої статі, переважно у складі групи (групою осіб за попередньою змовою, організованою групою). Так, за результатами проведеного нами дослідження у 34,4 % випадків незаконні рубки вчинялися групою осіб за попередньою змовою у складі 2-3 осіб, а 25,3 % – у складі 4 і більше осіб. Об'єднання осіб, які вчиняють незаконну рубку лісу у групи та розподілення між ними ролей також надає можливість зробити безпечним подальший збут незаконно добутої сировини та розширити канали збуту. Доволі ефективною, з точки зору досягнення злочинного результату, є багатоланкова побудова злочинної групи: перша ланка – особи, які здійснюють безпосередню рубку лісу; друга – особи, які здійснюють завантаження та транспортування деревини; третя – особи, які здійснюють продаж зрубленої деревини; четверта – особи, які організовують процес незаконної порубки (підшукують нові місця рубки та збуту і забезпечують переміщення учасників групи).

Критеріями відбору співучасників для вчинення незаконної порубки лісу виступали: надійність та старанність поведінки у різних ситуаціях; знання навколишньої місцевості та розташування доріг; знання місць збуту деревини та ін.

Вік злочинців коливається у діапазоні 30-46 років, тобто зазначений різновид злочинів вчинюється найбільш працездатною категорією населення. Більшість злочинців (75,6 %), мали середню, чи середньо-спеціальну освіту. Близько 81,7 % злочинців мали за мету продаж незаконно видобутої деревини, та не мали інших джерел доходів. Майже всі особи мали матеріальні ускладнення та не мали постійного джерела прибутку. Більшість осіб, які вчинили незаконну рубку лісу, мешкали неподалік місця незаконної рубки.

Зазначене дозволяє констатувати, що підбір співучасників злочинної діяльності здійснюється, безпосередньо, перед вчиненням незаконної рубки, або за невеликий проміжок часу до неї, у місцевості, де вона запланована.

Майже у 98,1 % випадків обвинувачені (підозрювані) каюлися та визнавали свою провину, активно сприяючи проведенню розслідування. Близько 26,8 % обвинувачених вже мали судимість за вчинення незаконної порубки лісу, а 68,4 % злочинців мали судимості за вчинення інших злочинів.

Висновки. Підсумовуючи викладене зазначимо, що криміналістична характеристика посідає важливе місце у методиці розслідування незаконної порубки лісу та виступає відправним орієнтиром для визначення основних напрямів діяльності правоохоронних органів, під час виявлення та розслідування цих кримінальних правопорушень.

Виокремлені нами елементи такої характеристики перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності, що дозволяє їх використовувати для побудови слідчих версій, визначення напрямів та організації розслідування.

Перелік посилань

1. *Ахмедшин Р. Л.* Криминалистическая характеристика личности преступника: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Томск, 2006. 413 с.
2. *Васильева М. А.* Первоначальный этап расследования незаконных рубок лесных насаждений (по материалам Дальневосточного региона России): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Москва, 2003. 208 с.
3. *Возгрин И. А.* Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография. Санкт-Петербург, 2003. 475 с.
4. *Дубоносов Е. С., Петрухина О. А.* Криминалистическая характеристика незаконной рубки лесных насаждений // Проблемы правопонимания и правоприменения в прошлом, настоящем и будущем цивилизации: сб. ст. междунар. науч.-практ. конф., Минск, 27 апреля 2016 г.: в 2 ч. / Междунар. ун-т «МИТСО». Минск, 2016. Ч. 2. С. 110-113.
5. *Ефимова Н. И.* Особенности криминалистической характеристики незаконной рубки лесных насаждений в качестве информационной базы предварительного расследования // Научные ведомости БелГУ. Сер. Философия. Социология. Право. 2011. № 20 (115), вып. 18. С. 94-99.
6. *Рузметов С. А.* Использование специальных познаний при расследовании экологических преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2003. 219 с.
7. *Шмонин А. В.* Методика расследования преступлений: учеб. пособие. Москва, 2006. 464 с.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОЙ РУБКИ ЛЕСА

Е. Н. Пилипенко

В статье на основании анализа материалов следственной и судебной практики выделены основные элементы криминалистической характеристики незаконной рубки леса. Приведены детализированные сведения относительно предмета преступного посягательства, способов, следов, обстановки и личности преступника.

В зависимости от цели преступников незаконные порубки леса условно подразделены на незаконные порубки леса, которые осуществляются местным населением для удовлетворения собственных потребностей (отопление, строительство, продажа дров) и незаконные порубки леса в значительных размерах, которые осуществляются группами лиц с целью его дальнейшей реализации. Типовым предметом преступного посягательства является древесина ценных пород. Также преступные действия направлены на порубку хвойных пород деревьев.

Установлено, что способы незаконной порубки леса являются полноструктурными и охватывают комплекс действий по подготовке, совершению и сокрытию преступлений. Детально рассмотрен каждый из элементов способа преступлений. Также указаны типовые следы преступления.

Приведены обобщенные сведения о типовых местах, времени, и природно-климатических условиях в которых совершаются данные преступления.

Особое внимание уделено характеристике личности преступника, указано на преимущественно групповой характер совершения данного вида преступлений.

Подчеркивается, что выделенные элементы криминалистической характеристики находятся во взаимосвязи и взаимозависимости, что позволяет их использовать для построения следственных версий, определение направлений и организации расследования.

CRIMINALISTICS CHARACTERISTICS OF ILLEGAL LOGGING

E. Pylypenko

In the article was identified the main elements of criminalistics characteristic of illegal logging on the basis of analysis of materials investigation and judicial practice. Detailed information was given about the subject of a criminal assault, methods, traces, of the situation and the individual offender.

Illegal logging of timber has conventionally divided into two types depending on what are the purposes of the criminals: the illegal logging of forests, that do local people for their own needs (heating, construction, firewood for sale) and the illegal logging, that do groups of persons in significant amounts with a view to further commercialization. The timber of valuable specious is a typical subject of criminal assault. Criminal actions are also aimed at felling of coniferous trees.

It was found that the methods of illegal felling of forests had been completely structural and encompassed the complex of activities for the preparation, commit and concealment of crimes.

It was given detailed information for each of the distinguished elements of the method of crime. There were also indicated typical traces of the crime.

Particular attention was paid to the characteristics of the offender; it was indicated that the crime for the most part had a group character.

The aggregated information was provided about such typical places, time and climatic conditions in which the crimes are committed.

It was stated that in the future the content of highlighted elements of the criminalistics characteristic could be expanded depending on the development of law enforcement practice.

УДК 343.982.4

О. В. Шевченко

здобувач кафедри криміналістичних експертиз

*Навчально-науковий інститут № 2
Національної академії внутрішніх справ*

ПОНЯТТЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ТОВАРОЗНАВЧИХ ЗНАЬ

У статті розкрито поняття спеціальних товарознавчих знань, зокрема визначені їх властивості, мета використання, суб'єктивні та об'єктивні умови практичного застосування, наведені критерії розмежування змісту загально відомих і спеціальних знань у галузі товарознавства. Спеціальні товарознавчі знання визначаються як сукупність знань та практичних навичок, набутих у результаті навчання, спеціальної підготовки та професійного досвіду, у галузі товарознавства, особою яка залучена як спеціаліст чи експерт з метою з'ясування обставин вчиненого кримінального правопорушення.

Ефективність розслідування кримінальних правопорушень багато в чому залежить від своєчасного використання спеціальних товарознавчих знань. Вони застосовуються не тільки в ході дослідження речових доказів, а й під час огляду місця події, обшуку, з метою виявлення доказів, а також вивчення причин і умов, що сприяли вчиненню розкрадань державного і приватного майна, шахрайств, вимагань. Зрозуміло, що ефективне використання товарознавчих знань, передбачає вирішення чисельних теоретичних, правових та процесуальних проблем. Однією із таких проблем є правильне з'ясування сутності й умов використання цих знань у кримінальному провадженні.

Метою даної статті є розкриття поняття спеціальних товарознавчих знань, зокрема, визначення їх властивостей, мети використання, суб'єктивних та об'єктивних умов практичного застосування, критеріїв розмежування змісту загальновідомих і спеціальних знань у галузі товарознавства.

Дослідження сутності спеціальних товарознавчих знань, передбачає аналіз загальних положень, які характеризують поняття спеціальних знань. Зазвичай, законодавець сам дає визначення термінів, які вживаються в правових нормах. Це наявне і в КПК України. Але, коли законом не визначено значення вживаного законодавцем терміну, тоді він вивчається юридичною наукою, яка розкриває його сутність. На жаль, маємо випадок, коли не розкрито значення термінів «спеціальні знання», та «спеціаліст» ні законодавцем, ні Верховним судом України, ні юридичною наукою.

Історію становлення та розвитку інституту спеціальних знань Б. В. Романюк, пов'язує з такими чинниками : а) розвиток загальнотеоретичних знань; б) виникнення і розвиток на базі загальнотеоретичних знань криміналістичних, судово-медичних, товарознавчих, мистецтвознавчих та інших прикладних (спеціальних) знань; в) залученням спеціалістів до процесу розслідування правопорушень; г) використанням наукових знань під час проведення експертних досліджень, результати яких виступають джерелами доказів у кримінальному провадженні [18, с. 37].

Викладені обставини стимулювали подальший розвиток наукових досліджень інституту спеціальних знань, що є методологічною основою для вироблення нових засобів, стратегії і тактики запобігання і розслідування кримінальних правопорушень.

У законодавстві поняття «спеціальні знання» вживаються у поєднанні з термінами «експерт», «спеціаліст», «експертиза», в ст. 69 КПК України, їх термінологічне значення стосовно діяльності експерта також не розкрито, при чому, цей термін вживається у видовому розмежуванні. В ст. 71 КПК України при визначенні прав і обов'язків спеціаліста, вказано про використання спеціалістом своїх спеціальних знань та навичок при застосуванні технічних або інших засобів. Така вказівка підкреслює допоміжну роль спеціаліста, під час досудового розслідування і судового розгляду.

У КПК України поняття «спеціальні знання» застосовується і в нормах, які регулюють проведення експертизи (ст. ст. 242, 243, 244, 332 КПК України).

Аналіз поглядів науковців на поняття «спеціальні знання» та «спеціаліст» показує, що вчені по різному підходять до їх визначення.

Так, А. М. Зінін об'єднує певні групи авторів, які акцентують увагу на два аспекти: а) їх загальний зміст; б) галузь застосування. При чому загальний зміст пов'язується з джерелом набуття знань – спеціальною підготовкою і наступною професійною діяльністю. Галузь застосування обумовлена потребами практики, які виникають при здійсненні правосуддя [6, с. 7].

Б. В. Романюк поділив усіх науковців, які розробляли проблему визначення спеціальних знань на п'ять груп: перша – вважає спеціальні знання не загальнодоступними; друга – що спеціальні знання тільки наукові; третя – розглядає спеціальні знання як такі, що відповідають сучасному рівню розвитку науки і можуть використовуватись у сфері кримінально-процесуальної діяльності; четверта – визначає спеціальні знання, базуючись на роді професійної діяльності за певною спеціальністю; п'ята – стверджує, що спеціальні знання відсутні у суб'єкта доказування [18, с. 41-45].

Представники усіх груп за запропонованою класифікацією, правильно оцінюють різні ознаки спеціальних знань. Зазвичай, визначаючи зміст спеціальних знань, науковці вказують принаймні на чотири аспекти: 1) характеристика знань, які створюють підґрунтя спеціальних знань; 2) структура спеціальних знань; 3) способи набуття спеціальних знань; 4) мета використання.

Існують різні підходи до визначення характеристики знань : це будь-які професійні знання [9, с. 8]; сукупність знань в певній галузі науки, техніці чи мистецтві [11, с. 17-18]; професійні знання, що відповідають сучасному рівню розвитку пізнання в науці, мистецтві чи ремеслі [7, с. 65]; систематизовані наукові знання [5, с. 12]; знання, які не відносяться до загальновідомих [16, с. 42]; наукові знання, які засновані теорією і закріплені практикою [8, с. 113-114]; теоретичні знання [17, с. 6]; сукупність відомостей [19, с. 202-204]; будь-які знання [22, с. 119]; сукупність науково-обґрунтованих відомостей окремого виду [18, с. 57], неправові, науково-професійні знання [2, с. 251-252]; знання які притаманні різним видам професійної діяльності [15, с. 46].

На думку О. О. Бондаренко – спеціальні знання – це сукупність знань у будь-якій сфері людської діяльності – науці, техніці, мистецтві, ремеслі і т. п., набуті у результаті спеціальної підготовки або професійного досвіду, які використовуються для отримання доказової чи іншої інформації, необхідної, для розкриття та розслідування злочинів [1, с. 6].

Б. В. Романюк, розглядає спеціальні знання як «сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального виду, якими володіють особи – спеціалісти у рамках будь-якої професії у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і, відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства, використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального судочинства» [18, с. 57].

Ю. Г. Корухов, формулює поняття спеціальних знань через їх сукупність в певній галузі науки, техніки чи мистецтва, які використовуються в доказуванні [11, с. 38].

Структура спеціальних знань поєднує у собі знання, навички і практичний досвід виконання певної роботи.

Так, на думку М. Г. Щербаковського, «спеціальні знання» – це професійні знання, отримані в результаті навчання, а також навички, здобуті особою у процесі практичної діяльності в різних галузях науки, техніки та інших суспільно-корисних галузях людської діяльності, що використовуються разом з науково технічними засобами при проведенні експертизи [26, с. 3].

Ряд вчених, які формулюють поняття «спеціальні знання», вказують рід професійної діяльності за якою формують ці знання.

З. М. Соколовський вважав, що віднесення знань до кола спеціальних залежить від того, в межах загальної чи спеціальної освіти вивчаються закономірності, що вирішуються в конкретному випадку. В основу визначення спеціальних знань він поклав поняття «професійної спеціальної підготовки» [19, с. 202].

Спеціальні знання – писав З. І. Соколовський – це сукупність відомостей, які отримані в результаті професійної спеціальної підготовки, що створюють для їх носіїв можливість вирішення питань в будь-якій галузі [19, с. 202].

Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкін, Ю. Г. Корухов, Є. Р. Росинська вважають, що спеціальними знаннями є «пізнання, набуті суб'єктом в професійній практичній діяльності шляхом спеціальної підготовки або професійного досвіду, засновані на системі теоретичних знань у відповідній галузі» [13, с. 398].

Вказуючи на спосіб отримання спеціальних знань, та наголошуючи на відповідності їх сучасному науковому та практичному рівню, надає своє визначення В. Ю. Шепітько. До спеціальних знань він відносить «будь-які знання та вміння об'єктивного характеру, отримані внаслідок вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному науковому та практичному рівню» [22, с. 119].

«Спеціальні знання – не загальновідомі у судочинстві наукові, технічні та практичні знання, набуті в результаті професійного навчання чи роботи за окремою спеціальністю особою, залученою як спеціаліст чи експерт, з метою сприяння слідству або суду в з'ясуванні обставин справи чи дачі висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх застосування» – висловлюються В. К. Лисиченко та В. В. Циркаль [14, с. 22; 21, с. 8].

На думку В. І. Шиканова, спеціальними знаннями у кримінальному судочинстві прийнято називати «знання та практичний досвід, що необхідні для всебічного, повного й об'єктивного встановлення обставин, що входять в предмет доказування» [24, с. 5]. Але автор акцентує увагу на тому, що спеці-

альні знання не загальновідомі, тобто такі, що не входять в загальноосвітню підготовку громадян, а також не знання в галузі права пов'язані з кримінально-правовою оцінкою фактичних обставин кримінального провадження та з рішеннями процесуального характеру [23, с. 23]. На ознаці не загальновідомості, ґрунтуються також визначення спеціальних знань, що наводять О. О. Ейсман [27, с. 90-91] та Г. М. Надгорний [16, с. 42]. Наголошуючи на неправій природі спеціальних знань, пропонує своє визначення А. Ф. Волобуєв як «неправових науково-професійних знань і навичок, одержаних в результаті навчання і практичної діяльності в певній галузі, що використовуються для збирання і дослідження інформації під час розкриття і розслідування злочинів» [2, с. 251-252].

Визначаючи спеціальні знання як міжгалузевий інститут права, формулює визначення І. М. Сорокотягін : «Спеціальні пізнання – це знання, що відображають сучасний рівень розвитку певної галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла, отримані в результаті спеціальної підготовки чи професійного досвіду, що не є загальнодоступними та загальновідомими і використовуються з метою встановлення істини у справі у випадку та в порядку, встановленому законом (кримінально-процесуальним, цивільно-процесуальним правом, адміністративно-процесуальним тощо)» [20, с. 15].

На важливість використання спеціальних знань в ході проведення судових експертиз наголошує М. Г. Щербаковський. На його думку «спеціальні знання – це професійні знання, отримані в результаті навчання, а також навички, здобуті обізнаною особою у процесі практичної діяльності в різних галузях науки, техніки та інших суспільно-корисних галузях людської діяльності, що використовуються разом з науково-технічними засобами при проведенні експертизи» [26, с. 3]. Однак, в цьому визначенні галузь використання спеціальних знань, неприпустимо обмежується тільки проведенням експертизи.

Загалом, запропоноване визначення правильно відображає суть спеціальних знань, але в ньому є неточності, які, до того ж, ускладнюють саме визначення: «будь-яка сфера людської діяльності» включає і діяльність людини у побуті. Натомість, побутові знання, не є науковими, як зазначалось раніше, до спеціальних не відносяться.

Саме галузі знань : наука, техніка, мистецтво, ремесло, що присутні у визначеннях багатьох криміналістів, на наш погляд, мають під собою наукове підґрунтя. Не можна погодитись з цього приводу з думкою В. М. Махова про те, що знання в мистецтві та ремеслі практично не використовуються в кримінальному судочинстві [15, с. 43-46]. Також важливим завданням використання спеціальних знань є не тільки розкриття та розслідування, а й запобігання правопорушень. Мета використання зводилась до потреб слідчої, судової та експертної практики, яка спрямована на виявлення, фіксацію, вилучення та дослідження доказів.

Використання спеціальних знань у слідчій і судовій практиці – завжди цілеспрямовано. Розкриття поняття, цільового призначення спеціальних знань в кримінальному судочинстві, має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Спеціальні знання, що використовуються в межах кримінального процесуального законодавства, складають наукові основи слідчої і судової діяльності. Чітке визначення мети їх застосування, на кожній стадії кримінального процесу, важливе для правильного розуміння функцій і повноважень осіб, які використовують ті чи інші види знань, в передбачених законом процесуальних формах. Як зазначає В. В. Циркаль, «... правильне визначення мети і вдосконалення відповідно до неї способів і форм використання спеціальних знань, при розслідуванні окремих видів злочинів – одна з важливих проблем криміналістики» [21, с. 8]. Далі, розвиваючи думку, він поділяє цілі використання спеціальних знань, залежно від особливостей розслідування окремих видів злочинів на пізнавальні та допоміжно-технічні, деталізуючи кожную групу. Є. І. Зуєв, взагалі визначає мету використання спеціальних знань – «для підвищення ефективності розкриття, розслідування, запобігання та судового розгляду кримінальних справ» [7, с. 69] – як критерій їх відмежування від інших.

На суттєвому значенні спеціальних знань, наголошує В. К. Лисиченко, який визначає основні цілі використання даних науки, техніки та спеціальних знань як : 1) отримання необхідних відомостей, що слугують підставою для прийняття обґрунтованих рішень по справі; 2) використання знань спеціалістів для виявлення, закріплення, вилучення доказів і з'ясування спеціальних питань, що виникають при проведенні слідчих дій; 3) дослідження певних об'єктів і явищ для встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення справи [14, с. 20]. А. Ф. Волобуєв, В. Г. Гончаренко, М. Г. Щербаковський та інші визначають мету використання спеціальних знань як сприяння виявленню, фіксації та вилученню доказів, встановленню істини у кримінальній справі [2, с. 251-252; 3, с. 114; 25, с. 224].

Інші пов'язують мету використання спеціальних знань з формуванням доказової бази та розширенням можливостей доказування у провадженні. О. А. Кравченко розглядає значення використання спеціальних знань на двох рівнях, що відповідають процесу доказування : «збирання, дослідження та оцінка фактичних даних (перший рівень), а також формування, дослідження, оцінка та використання доказів (другий рівень)» [12, с. 13]. У цьому ж контексті Г. Ф. Горський відмічав, що використання досягнень науково-технічного прогресу «... розширює і поглиблює можливості доказового пізнання, в максимальній мірі об'єктивізує доказовий матеріал, що збирається у кримінальних справах, запобігає односторонності та тенденційності, впливає на швидкість та ефективність розкриття злочинів» [4, с. 34].

Розширюючи мету використання спеціальних знань за межі доказування, висловлює свою думку В. І. Шиканов : «... це або наукове дослідження тих чи інших об'єктів (обставин), яке дає можливість органам слідства та су-

ду отримати нові фактичні дані, що будуть розглянуті як судові докази (реалізовується, передусім, в процесуальній формі судової експертизи), або виконання обізнаними особами консультативно-довідкових функцій, або виконання спеціалістами робіт, допоміжно-технічного характеру» [24, с. 5].

Окремі вчені-криміналісти, пов'язують мету використання спеціальних знань не тільки з процесом розслідування правопорушень, а й з завданнями криміналістики, як науки. Так Г. І. Грамович писав: «Метою використання спеціальних знань є збирання доказової й орієнтуючої інформації, необхідної для розкриття, розслідування та запобігання злочинів, а також розроблення тактичних й технічних засобів і методів її отримання» [5, с. 12]. П. С. Елькінд зазначала: «Проблема використання досягнень науково-технічного прогресу в кримінальному судочинстві – це перш за все проблема криміналістична, бо сама криміналістика, як система наукових прийомів і засобів розкриття злочинів, виявлення злочинців, розслідування та розгляду справ про злочини, зосереджує цільове використання досягнень спеціальних наук – природничих і технічних» [28, с. 103]. Більшість з науковців звертають увагу на використання спеціальних знань на усіх стадіях і етапах кримінального судочинства. Ю. О. Калінкін пише, що при визначенні ролі та значення використання спеціальних знань, по тій або іншій справі, «... потрібно вказати, по-перше, на те, що сфера реалізації таких знань не обмежується будь-якою однією стадією кримінального процесу: вони використовуються в різних формах протягом усього процесу для реалізації тих завдань, що стоять перед кожною з його стадій і судочинством взагалі. По-друге, вони можуть застосовуватися на всіх етапах процесу доказування – при збиранні, перевірці й оцінці доказів» [10, с. 6].

О. Д. Соловйов вважає, що з позиції криміналістичної науки «... спеціальні судово-товарознавчі пізнання слід уважати теоретичним засобом розпізнавання і декодування ознак взаємодії події злочину з економічною системою господарюючого суб'єкта» [29, с. 163-164]. На нашу думку, зазначений критерій спеціальних знань (у публікації О. Д. Соловйова – спеціальних пізнань) є досить сумнівним, адже і судово-бухгалтерські знання підпадають під нього.

Отже, вищенаведене дало нам змогу дійти таких висновків:

1. Спеціальні товарознавчі знання є *систематизованими, науково обґрунтованими і / або практично апробованими*.
2. Спеціальні товарознавчі знання є *не загальновідомі у кримінальному судочинстві наукові, технічні і практичні знання*.
3. Спеціальні товарознавчі знання *набуваються у результаті професійного навчання і роботи за певною спеціальністю*.
4. Спеціальні товарознавчі знання *не можуть включати юридичних знань*.
5. Сумнівною є *доцільність визначення спеціальних знань лише як спеціальних вмінь та навичок*. Адже, виключення із структури спеціальних

знань, професійних теоретичних знань, – створює ілюзію існування двох видів професійних знань. Лише поєднання, навіть правильніше синтез теоретичних і практичних основ, утворює спеціальні знання.

6. Недоцільним є *розмежування термінів «спеціальні товарознавчі знання» і «спеціальні товарознавчі пізнання»*. Найбільш прийнятним у кримінальному судочинстві є використання терміну «спеціальні товарознавчі знання», адже «знання» є результатом пізнання. Загальновідомо, що в сучасній філософії – пізнання є процесом отримання людиною нового знання, тобто фактично знання є результатом пізнання. І законодавець, і суб'єкти кримінального судочинства повинні дотримуватися одноманітної термінології, щоб не допускати виникнення проблем з її використанням.

7. Спеціальні товарознавчі знання стають такими в *результаті потреби їх використання під час виконання завдань кримінального судочинства працівником оперативного підрозділу, слідчим, прокурором, суддею або судом у кримінальному процесі*. Вирішення питання про використання спеціальних товарознавчих знань для формування, перевірки і оцінки доказів у кримінальному провадженні відноситься до компетенції працівника оперативного підрозділу, слідчого, прокурора, судді і суду. Законодавець не вимагає від осіб, які здійснюють правосуддя, обов'язкового залучення спеціальних товарознавчих знань.

8. Основними користувачами спеціальних знань у кримінальному процесі є *спеціаліст або експерт*.

9. Спеціальні товарознавчі знання використовуються під час *дослідження товарних (споживчих) властивостей виробів з метою визначення їх фактичного стану або (та) їх вартості*. Метою використання спеціальних товарознавчих знань, може бути лише вивчення причин та умов, що призвели до зниження якості, псування, невинуватених втрат товарів, до зміни ваги останніх та виникнення на них пошкоджень. За інших обставин, експерти та спеціалісти можуть визначити деякі причини та умови вчинення кримінального правопорушення, використовуючи властивості різноманітних товарів і продукції (наприклад, гігроскопічність шкіряних виробів, пряжі, паперу і т. ін.), порушення спеціальних правил складування та транспортування товарів і продукції і т. ін. Такі обставини, зокрема, можуть встановлюватися в ході розслідування окремих злочинів у сфері господарської та службової діяльності, крадіжок та розкрадань майна [31, с. 17-20].

10. Спеціальні товарознавчі знання, *дають можливість виконувати завдання кримінального судочинства і в кінцевому рахунку можуть самі бути джерелами доказів*.

Висновки. На підставі вищенаведеного пропонуємо визначення *спеціальних товарознавчих знань – це система науково обґрунтованих і / або практично апробованих, не загальновідомих у кримінальному процесі, товарознавчих знань теоретичного і прикладного характеру, набутих у результаті навчання та роботи за певною спеціальністю, які використовуються*

експертом або спеціалістом для дослідження товарних (споживчих) властивостей виробів з метою визначення їх фактичного стану або (та) їх вартості, в ході вирішення завдань кримінального судочинства.

Перелік посилань

1. *Бондаренко О. О.* Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Нац. ун-т внутрішніх справ О. О. Бондаренко. Харків, 2004. 20 с.
2. *Волобуєв А. Ф.* Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. Харків, 2000. 336 с.
3. *Гончаренко В. И.* Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (методологические вопросы): монография. Киев, 1980. 160 с.
4. *Горский Г. Ф.* Некоторые проблемы уголовно-процессуального доказывания в свете научно-технического прогресса // Проблемы доказывания в советском уголовном процессе. Воронеж, 1978. С. 30-41.
5. *Грамович Г. И.* Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений: учеб. пособ. / МВШ МВД СССР. Минск, 1987. 66 с.
6. *Зинин А. М.* Криминалист в следственных действиях: учеб.-практ. пособие. Москва, 2004. 144 с.
7. *Зуев Е. И.* Совершенствование использования познаний следственными аппаратами органов внутренних дел // Повышение эффективности использования криминалистических методов и средств расследования преступлений: тр. Акад. МВД СССР. Москва, 1985. С. 60-69.
8. *Зуйков Г. Г.* Общие вопросы использования специальных познаний в процессе предварительного расследования // Криминалистическая экспертиза / НИИРИО ВШ МООП РСФСР. Москва, 1966. Вып. 1. С. 110-119.
9. *Ищенко П. П.* Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты). Москва, 1990. 159 с.
10. *Калинкин Ю. А.* Участие в уголовном судопроизводстве лиц, обладающими специальными познаниями: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Академия МВД СССР. Москва, 1981. 20 с.
11. *Корухов Ю. Г.* Правовые основания применения научно-технических средств при расследовании преступлений: лекция для студентов ВЮЗИ. Москва, 1974. 46 с.
12. *Кравченко О. А.* Застосування спеціальних знань у доказуванні на досудовому слідстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Київ. нац. ун-т внутрішніх справ. Київ, 2003. 20 с.
13. *Криминалистика: учебник для вузов* / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. Москва, 2000. 990 с.
14. *Лисиченко В. К., Циркаль В. В.* Использование специальных знаний в следственной и судебной практике: учеб. пособ. Киев, 1987. 100 с.
15. *Махов В. Н.* Использование специальных знаний сведущих лиц при расследовании преступлений. Москва, 2000. 296 с.
16. *Надгорный Г. М.* Соотношение специальных и юридических знаний // Криминалистика и судебная экспертиза: респ. межвед. сб. науч.-метод. работ. Киев, 1980. Вып. 28. С. 14-19.

17. *Пиріг І. В.* Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Київ. нац. ун-т внутрішніх справ. Київ, 2006. 20 с.
18. *Романюк Б. В.* Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: монографія / НАВС України. Київ, 2002. 196 с.
19. *Соколовський З. М.* Понятія спеціальних знань. К вопросу об основаниях назначения экспертизы // Криминалистика и судебная экспертиза: республ. межвед. сб. науч.-метод. работ. Киев, 1969. Вып. 6. С. 202-210.
20. *Сорокотягин И. Н.* Криминалистические проблемы использования специальных познаний в расследовании преступлений: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / Екатеринбургский гос. ун-т. Екатеринбург, 1992. 30 с.
21. *Циркаль В. В.* Тактика производства следственных действий с участием специалистов: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Киев, 1992. 19 с.
22. *Шенітько В. Ю.* Довідник слідчого. Киев, 2001. 203 с.
23. *Шиканов В. И.* Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса. Иркутск, 1978. 200 с.
24. *Шиканов В. И.* Использование специальных познаний при расследовании убийств: учеб. пособие. Иркутск, 1976. 282 с.
25. *Щербаковський М. Г., Кравченко О. А.* Напрямки удосконалення процесуального положення і функцій спеціаліста та експерта в проєкті кримінально-процесуального кодексу України // Вісник Запорізького юридичного інституту. 2000. № 3. С. 224-229.
26. *Щербаковський М. Г.* Тактика проведення судових експертиз: лекція / Нац. ун-т внутрішніх справ. Харків, 2004. 36 с.
27. *Эйсман А. А.* Заключение эксперта (структура и научное обоснование). Москва, 1967. 152 с.
28. *Элькинд П. С.* Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве. Ленинград, 1976. 144 с.
29. *Соловьев О. Д.* Специальные познания и их использование при выявлении признаков фальсификации ювелирных изделий // Вестник Нижегородской академии МВД России. 2014. № 3 (27). С. 163-164.
30. *Щербаковський М. Г.* Сущность специальных знаний как критерий разграничения компетенции следователя, специалиста и эксперта // Экспертное обеспечение правосудия: проблемы теории и практики: материалы науч.-практ. конф. Симферополь, 2006. С. 72-77.
31. *Архіпов В. В.* Судово-товарознавча експертиза товарів народного споживання та послуг. Теорія та практика: навчально-практичний посібник. Киев, 2008. 305 с.

ПОНЯТИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ТОВАРОВЕДЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

О. В. Шевченко

В статье раскрыты понятие специальных товароведческих знаний, в частности определены их свойства, цели использования, субъективные и объективные условия практического применения, приведены критерии разграничения содержания специальных и общеизвестных знаний в области товароведения.

Эффективность расследования уголовных правонарушений во многом зависит от своевременного использования специальных товароведческих знаний. Они применяются не только в ходе исследования вещественных доказательств, а и во время осмотра места

происшествия, обыска, с целью выявления доказательств, а также изучения причин и условий, которые способствовали совершению хищений государственного и личного имущества, мошенничеств. Эффективное использование товароведческих знаний предусматривает решение многочисленных теоретических, правовых и процессуальных проблем. Одной из таких проблем является правильное выяснение сущности и условий использования этих знаний в уголовном судопроизводстве.

В законодательстве понятие «специальные знания» употребляется в сочетании с терминами «эксперт», «специалист», «экспертиза». В ст. 69 КПК Украины их терминологическое значение относительно деятельности эксперта также не раскрыто. В ст. 71 КПК Украины при определении прав и обязанностей специалиста, указано об использовании специалистом своих специальных знаний и навыков при применении технических или других средств. Такое указание подчеркивает вспомогательную роль специалиста во время досудебного расследования и судебного разбирательства.

При определении специальных знаний, предлагается принимать во внимание, что: специальные знания не являются профессиональными для следователя, прокурора, следственного судьи, за исключением специальных юридических наук и знаний в области криминалистической техники, специальные знания – не юридические; специальные знания должны базироваться на достижениях науки и не могут быть общеизвестными; по способу получения, специальные знания приобретаются путем теоретического усвоения определенной информации или периодическими практическими занятиями отдельным видом работы, понятие «специальные знания» охватывает также практические умения и навыки; общая цель использования специальных знаний – это содействие выполнению задач уголовного судопроизводства.

Под специальными товароведческими знаниями предлагается понимать совокупность знаний и практических навыков, приобретенных в результате обучения, специальной подготовки и профессионального опыта, в области товароведения, лицом которое привлечено в качестве специалиста или эксперта с целью выяснения обстоятельств совершенного уголовного правонарушения.

CONCEPT OF SPECIAL KNOWLEDGE OF GOODS

O. Shevchenko

In the article is opened the concept of special knowledge of goods, their properties, purpose of the use, subjective and objective conditions of practical application, and criteria for distinguishing the content of special and well-known knowledge in the field of commodity science.

Efficiency of the investigation of criminal offences largely depends on the timely use of special commodity knowledge. They are used not only in the investigation of physical evidence but also during the inspection of the scene of incident, the search, for the purpose of revealing the evidence as well as studying the reasons and conditions that contributed to the theft of state and personal property, frauds. The effective use of commodity knowledge provides for the solution of numerous theoretical, legal and procedural issues. One of such problems is the correct clarification of the essence and conditions for using this knowledge in criminal proceedings.

In the legislation the notion of “special knowledge” is used in a combination with terms “expert”, “specialist”, “examination”. In Article 69 of the Criminal Procedural Code of Ukraine their terminological definition is also not opened concerning the activity of the expert. In Article 71 of the Criminal Procedural Code of Ukraine at determination of the rights and obligations of a specialist, it is indicated that a specialist uses specialized knowledge and skills when using technical or other means. Such instructions emphasize the supportive role of a specialist during pre-trial and trial investigation.

In determining special knowledge, it is suggested that: special knowledge is not professional for the investigator, the public prosecutor, the investigative judge, except for special legal sciences and knowledge in the field of forensic technology, special knowledge - is not juridical; special knowledge should be based on achievements of a science and cannot be well-known; by the method of obtaining, special knowledge is acquired through the theoretical assimilation of certain information or periodic practical training by a particular type of work, the concept "special knowledge" also covers practical skills; the general purpose of using specialized knowledge is to promote the fulfillment of tasks of criminal trial.

On the special commodity knowledge it is suggested to understand the set of knowledge and practical skills acquired as a result of training, special training and professional experience in the field of commodity science by a person who is involved as a specialist or an expert in order to find out the circumstances of the criminal offence.

УДК 343.982.4

Н. Д. Кулінич
здобувач кафедри криміналістичних експертиз

*Навчально-науковий інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ

У статті зазначено, що однією з проблем є повільне прийняття нормативно-правових актів протидії протиправним посяганням на культурні цінності. Автором визначені основні завдання законодавства України про охорону археологічної спадщини.

Пропонується терміново ввести у Кримінальний кодекс України термін «скарбошукацтво», кримінальну відповідальність за сприяння посадових осіб усіх рівнів скарбошукачам, за використання металодетекторів незареєстрованих у поліції. Запропоновано на законодавчому рівні розробити механізм переведення земель з пам'ятками археології в землі історико-культурної спадщини.

Україна володіє унікальною історичною спадщиною, особливе місце якої займають пам'ятки археології. Адже саме вони можуть розповісти про побут і традиції наших предків, що безумовно, сприяє самоідентифікації нації та забезпечує сталий розвиток нинішнього та майбутнього поколінь.

Варто звернути увагу на те, що українська земля, за дослідженнями науковців у галузі археології, є однією з найбагатших на археологічні пам'ятки серед країн Європи [12]. На сьогоднішній день, майже півтори тисячі міст і селищ, та понад восьми тисяч сіл України мають цінні об'єкти культурно-історичної спадщини. Тільки на державному обліку перебуває понад сто сорок тисяч пам'яток, із них майже 49,8 % – пам'ятки археології [11].

Метою даної публікації є виокремлення основних проблем у сфері охорони археологічної спадщини України, а також вирішення окремих першочергових завдань удосконалення правової бази охорони такої спадщини.

Відповідно ст. 3 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 – культурна спадщина України є об'єктом національної безпеки, як складова культурних та історичних цінностей. Про важливість збереження пам'яток історії та культури для нинішнього й майбутніх поколінь, як важливого чинника патріотичного виховання громадян, розвитку національної свідомості українського народу йдеться у чисельних наукових публікаціях [1; 2; 4; 5; 6; 7; 8; 10; 14].

За роки незалежності, які стали часом складних реформ для українського суспільства, нашій державі вдалося створити достатню правову базу для захисту археологічної спадщини. Так, було прийнято Закони України «Основи законодавства України про культуру» від 14.02.1992; «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000; «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999; «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004.

Основними завданнями законодавства України про охорону археологічної спадщини є :

- регулювання суспільних відносин у сфері охорони, дослідження та збереження археологічної спадщини;
- забезпечення права громадян на пізнання археологічної спадщини України;
- забезпечення археологам-громадянам України права на проведення археологічних досліджень;
- визнання повноважень органів управління у сфері охорони археологічної спадщини;
- сприяння державній політиці у сфері охорони, дослідження та збереження археологічної спадщини;
- визначення видів об'єктів археологічної спадщини;
- регулювання відносин власності, щодо об'єктів археологічної спадщини, визначення прав та обов'язків власників і користувачів пам'яток археології;
- створення необхідних умов для забезпечення охорони об'єктів археологічної спадщини;
- створення нормативно-правової бази з охорони, збереження, дослідження археологічної спадщини;
- визначення критеріїв щодо видачі відкритих листів та дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території археологічної пам'ятки, охоронюваної археологічної території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць;
- правове регулювання фінансування охорони і дослідження археологічної спадщини.

Закон України «Про охорону археологічної спадщини», унормовує державне управління археологічною спадщиною, порядок її наукового дослідження, права та обов'язки дослідників археологічної спадщини. У правовий обіг введені поняття «археологічна спадщина України», «наукова експертиза археологічної спадщини», «охоронювані археологічні території» тощо. Водночас, Закон потребує внесення змін для врегулювання права власності на археологічні колекції, підсилення вимог до боротьби з незаконними археологічними розкопками.

Згідно з чинним законодавством археологічні пам'ятки, у тому числі й ті, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ним рухомі предмети, незалежно від форм власності території, чи водного об'єкта на яких вони розташовані є державною власністю.

Однією з проблем є повільне прийняття нормативно-правових актів протидії протиправним посяганням на культурні цінності.

Викликає занепокоєння те, що внаслідок недостатнього контролю з боку державних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування мають місце факти порушення пам'яткоохоронного законодавства. Під час будівельних і сільськогосподарських робіт допускаються руйнування та розорювання унікальних давніх поселень, зокрема, трипільської культури, курганів скіфосарматського періоду, пам'яток археології козацької доби, у тому числі козацьких могил, трапляються випадки грабіжницького нищення їх окремими особами.

Незадовільно проводиться робота з обліку та паспортизації об'єктів культурної спадщини, їх наукового вивчення, класифікації та державної реєстрації, визначення та включення зон охорони пам'яток до проектів планування забудови і реконструкції відповідних міст та селищ. Необхідно посилити контроль за додержанням вимог законодавства про охорону культурної спадщини, притягати до суворой відповідальності винних у його порушенні, вживати рішучих заходів щодо забезпечення збереження пам'яток археології.

За підрахунками вчених, близько 65 тисяч археологічних пам'яток України, потребують на увагу з боку держави. За інформацією Державної митної служби України, лише за період 2013-2014 рр. у нашій країні було виявлено 370 випадків незаконного переміщення історико-культурних цінностей, затримано близько 4 тисяч предметів старовини загальною вартістю понад 1 мільйон гривень [12]. Окрім того, Службою Безпеки та МВС України були встановлені численні факти зловживань службовим становищем з боку посадових осіб, які надавали дозвіл на будівництво споруд на землях природного заповідного фонду та в місцях розташування пам'яток археології, історії та культури. Непоодинокими є й факти несанкціонованих розкопок на територіях археологічних пам'яток [9].

Так, потребують захисту правоохоронними органами історичні пам'ятки Кіровоградщини, зокрема, йдеться про знищення курганів у Долінському, Онуфріївському та Олександрійському районах області.

На Сумщині «чорна археологія» особливо розвинена. Це пояснюється значною історичною спадщиною і цінним культурним багатством, якими володіє область.

У кожному селищі Хмельниччини, як стверджують археологи, є «шукачі скарбів». Це люди, які працюють кваліфіковано – уважно стежать за науковими дослідженнями, читають спеціалізовані видання, залучають до розкопок іноземців, які поставляють сучасне обладнання для пошукових робіт. Буває, що «чорні археологи», навіть, пропонують учасникам археологічних експедицій «співпрацю» і чесний поділ знайденим.

В останні десятиліття надзвичайно зріс інтерес українців до рідної історії, особливо давньої. Цим не можна не пишатися, але в деяких громадян цей інтерес, внаслідок різних обставин (рівень культури, національної самосвідомості, специфічне відношення до народної власності, матеріального достатку), набув своєрідного характеру. Вони, вочевидь переконали себе, що ступінь їх любові до України, почуття патріотизму можна засвідчити кількістю предметів давньої історії України, покладених на полиці у власному будинку або в персональному музеї. Крім того, історичні цінності є багатством, вигідним вкладенням коштів. Так, в Україні з'явився великий прошарок, навіть суспільний клас колекціонерів, які збирають предмети археології. Колекціонують усі, хто має можливість. Попит породжує пропозицію. На приватних колекціонерів запрацювала армія грабіжників, яких преса називає «чорними археологами». Чисельність археологічних мародерів в Україні сягає десятків тисяч. Вони грабують скіфські кургани, давні поховання в Криму, городища і поселення на всій території України. Кількість сплюндрованих пам'яток сягає десятків тисяч. На українських колекціонерів працюють грабіжники Румунії, Молдови, Росії. Колекціонування стало престижним як політично, так і економічно. Дійшло до того, що ці люди не тільки не бояться Закону, але відкрито влаштовують виставки краденого в престижних залах Києва (Києво-Печерський Заповідник, Софія Київська) та обласних центрів. При цьому оголошують себе рятівниками історичної спадщини. Про приватні колекції з обуренням говорять не лише українські, але й зарубіжні вчені, дипломати, яких мало не силоміць або за протоколом, зтягають оглядати награбовані у народу цінності.

Останніми роками «чорних археологів» невпинно прибуває. По суті підросло нове покоління спритників, які підлаштовуються під наші реалії. Тільки діють вони сьогодні здебільшого не напівкустарним примітивним способом, а на професійній науковій основі.

Спокусившись легкістю наживи вони вивчають історичні карти, озброюються металопукачами і часто до їх рук потрапляють справжні раритети: сережки, обручки, намиста, посуд, предмети побуту, зброя – одним словом те, що на «чорному ринку» має неабияку ціну. Такі раритети відразу знаходять покупців на місцевих ринках антикваріату, а згодом у столиці, і

навіть за кордоном, бо Європа і світ знаються на таких цінностях і відразу прибирають до рук, не гребуючи походженням [15].

О. Вертіль зазначає, що до такого виду бізнесу часто долучаються псевдоісторики, які добре обізнані з тими чи іншими місцевостями, вони виводять шукачів на відповідний об'єкт. Буває, що «чорні археологи» працюють за конкретними замовленнями, конкретних «цінителів історії», які за знахідки щедро розплачуються [3].

Щороку більшає армія самочинних мисливців за підводними скарбами, цілком відкрито через Інтернет, представники різних зовні цілком легальних фірм пропонують аквалангістам екскурсії, які на справді виявляються незаконним полюванням на підводні трофеї, що мають історичну і культурну цінність.

Особливу привабливість для нелегальних шукачів скарбів, мають території стародавніх портів і затоплених полісів, місця затонулих кораблів, цвинтарів, старовинних вітрильників, біля античних і середньовічних міст.

«Чорні археологи» знищують нашу історію, фактично, грабують пам'ятки, що дісталися у спадок від багатовікової історії цивілізації. Їм вдається обминути Інспекцію археологічного нагляду при Департаменті охорони підводного спадку, вони обминають процедуру обов'язкової реєстрації занурень. Якщо безконтрольному зануренню до підводних об'єктів не встановити надійної перепони, є загроза повного зникнення предметів старовини по всьому Чорноморському узбережжі і не лише на незначних глибинах [15]. Водночас, антикварні ринки Києва та інших міст України, поповнюються трофеями із глибини Чорного моря. Все найкраще скуповують, майже не торгуючись, вітчизняні та закордонні колекціонери. Стимулом для «чорних археологів» є попит на предмети епохи Відродження, що збереглися на морському дні. Часто трапляються випадки продажу різного озброєння.

Через діяльність сучасних піратів, на очах зникає те, що зберігалось на дні десятиліттями і віками. В Україні, звісно, є закони, що дозволяють покарати любителів швидкої наживи. Прийняття 18 лютого 2004 року Верховною Радою України Закону «Про охорону археологічної спадщини», суттєво змінило статтю 298 КК України. Наразі, вона встановлює відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів археологічної спадщини.

На нашу думку, однією з умов ефективної роботи з налагодження пам'яткоохоронної діяльності в сфері археології є співпраця МВС України з інститутом археології НАН України, з державними органами охорони культурної спадщини, Державної служби з питань національної культурної спадщини і на рівні обласних структур.

Терміново потрібно ввести у Кримінальний кодекс України термін «скарбошукацтво», кримінальну відповідальність за сприяння посадових осіб

усіх рівнів скарбощукачам, за використання металодетекторів незареєстрованих у поліції.

У зв'язку з тим, що перед паюванням земель не було проведено інвентаризації і пам'ятки археології не видалені в натурі, багато з них опинилися в пайових наділах селян. Це суперечить ст. 17 Закону України «Про охорону культурної спадщини», згідно якої пам'ятки археології, можуть перебувати лише в державній власності.

Для виправлення ситуації, потрібно на законодавчому рівні розробити механізм переведення земель з пам'ятками археології в землі історико-культурної спадщини, де є генплан, вказані охоронні зони, тощо [13].

Необхідно забезпечити виконання вимог Закону України «Про охорону культурної спадщини» щодо розробки і прийняття необхідних нормативно-правових актів у сфері археології, а саме: Положення «Про кваліфікаційну раду з питань археологічної спадщини України»; Положення «Про кваліфікаційний документ на проведення археологічного дослідження археологічної спадщини»; Положення «Про наукову археологічну експертизу»; Положення «Про надання погоджень щодо відведення земельних ділянок юридичним і фізичним особам органами охорони культурної спадщини»; розробка цінника грошової вартості археологічних пам'яток; включення до урядової звітності окремої статті «Наявність, стан збереження та використання земель історико-культурного призначення»; визначення земель історико-культурного призначення та включення їх до Земельного кадастру України; створення Державного реєстру пам'яток археології України.

Значну занепокоєність громадськості, викликає проблема так званої «чорної археології», тобто незаконних археологічних розкопок, а також сфера тіньового обігу приватного колекціонування археологічних пам'яток, до якої причетні навіть українські високопосадовці.

Відсутня дієва координація діяльності МВС, СБУ, Генеральної прокуратури України та органів охорони культурної спадщини у питаннях тіньового обігу цінностей в Україні, а також незаконного вивезення їх за кордон.

В культурно-охоронній діяльності не виконується Європейська конвенція «Про охорону археологічної спадщини» (Валлетта, 16.01.1992), яка була ратифікована Україною у 2002 році. Цим документом Україна підтвердила свою згоду на дотримання адміністративних та наукових процедур з охорони та дослідження пам'яток археології, зобов'язалась враховувати інтереси збереження археологічної спадщини при здійсненні будівельної політики у містах і селах України.

Висновки. Отже, можна зазначити такі основні проблеми у сфері охорони культурної, зокрема, археологічної спадщини України: а) відсутність інвентаризації і виділення пам'яток археології в натурі; б) недослідженість земель, на яких знаходяться археологічні пам'ятки; в) недостатній контроль за збереженням пам'яток з боку органів влади, що призводить до чисельних випадків їх знищення; г) недостатньо дієва координація діяльності МВС,

СБУ, Прокуратури України та органів охорони культурної спадщини в питаннях тіньового обігу цінностей в Україні, а також вивезення їх за кордон; г) розпаювання сільськогосподарських земель на яких знаходиться значна частина пам'яток археології, що потребує термінового дослідження та чіткого визначення меж і режимів використання; д) відсутність науково обґрунтованих методичних рекомендацій, щодо розслідування кримінальних правопорушень, у сфері обігу культурних цінностей.

Серед першочергових завдань удосконалення правової бази охорони культурної спадщини, зокрема, напрямку збільшення відповідальності за порушення пам'ятоохоронної справи та посилення відповідальності за незаконні археологічні розкопки.

Перелік посилань

1. *Акуленко В. І.* Становлення і розвиток законодавства про охорону і використання пам'яток культури в Україні (1917-1991 рр.): дис. канд. юрид. наук у формі наук. доповіді, що виконує функції автореф.: 12.00.01. Київ, 1992. 33 с.
2. *Базелюк В. В.* Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / НЮА ім. Я. Мудрого. Харків, 2012. 20 с.
3. *Вертіль О.* Чорні справи чорних археологів // Урядовий кур'єр. 2012. 19 трав.
4. *Гайворонський С. П.* Контрабанда культурних цінностей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / НЮ АУ ім. Я. Мудрого. Харків, 2009. 19 с.
5. *Ігнаткін І. А.* Охорона пам'ятників історії та культури : довідков. посіб. Київ, 1990. 180 с.
6. *Карпунин О. И.* Национальная культура – основа национальной политики государства // Социально-гуманитарные знания. 1999. № 4. С. 60-73.
7. *Каткова Т. Г.* Діяльність ОВС України з питань захисту культурної спадщини : адміністративно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2008. 20 с.
8. *Курило Т. В.* Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини України: історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 20 с.
9. *Малімон В.* Культурна безпека як мета культурної політики держави // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. 2006. № 4. С. 222-228.
10. *Одайник Б. М.* Кримінальна відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Акад. адвокатури України. Київ, 2010. 20 с.
11. *Про затвердження Списку історичних населених місць України:* Постанова Кабміну України від 26.07.2001 р. № 878 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF>.
12. *Реалізація державної політики у галузі культури : аналітичний звіт Міністерства культури України за 2014 рік :* [Електронний ресурс]. Режим доступу до публікації в мережі Інтернет : <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/324770>.
13. *Скляр М.* Про поняття «правовий режим земель рекреаційного призначення» // Юридична Україна. 2008. № 8. С. 73-74.

14. Фурман Я. В. Основы методики розслідування контрабанди культурних цінностей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / КНУВС. К., 2009. 20 с.
15. Хоменко В. Грабіжники з аквалангами // Сільські вісті. 2012. 10 липня.
16. Хоменко В. Золото гробокопання // Сільський вісник. 2012. 17 січня.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ В УКРАИНЕ

Н. Д. Кулинич

В статье указано, что одной из проблем является медленное принятие нормативно-правовых актов противодействия противоправным посягательствам на культурные ценности. По мнению автора основными задачами законодательства Украины об охране археологического наследия есть : регулирование общественных отношений в сфере охраны, исследование и сохранение археологического наследия; обеспечение права граждан на познание археологического наследия Украины; обеспечение археологам-гражданам Украины права на проведение археологических исследований; признание полномочий органов управления в сфере охраны археологического наследия; содействие государственной политике в сфере охраны, исследования и сохранения археологического наследия; определение видов объектов археологического наследия; регулирование отношений собственности относительно объектов археологического наследия, определение прав и обязанностей владельцев и пользователей памятников археологии; создание необходимых условий для обеспечения охраны объектов археологического наследия; создание нормативно-правовой базы по охране, сохранению, исследованию археологического наследия; определение критериев относительно выдачи открытых писем и разрешений на проведение археологических разведок, раскопок, других земляных работ на территории археологического памятника, охраняемой археологической территории, в зонах охраны, в исторических ареалах населенных мест; правовое регулирование финансирования охраны и исследования археологического наследия.

Предлагается срочно ввести в Уголовный кодекс Украины термин «поиск сокровищ», уголовную ответственность за содействие должностных лиц всех уровней лицам которые ищут сокровища, за использование металлодетекторов незарегистрированных в полиции.

Определены основные проблемы в сфере охраны культурного, в частности археологического наследия Украины : отсутствие инвентаризации и выделение памятников археологии в натуре; неисследованность земель на которых находятся археологические памятники; недостаточный контроль за сохранением памятников со стороны органов власти, что приводит к многочисленным случаям их уничтожения; недостаточно действенная координация деятельности МВД, СБУ, Прокуратуры Украины и органов охраны культурного наследия в вопросах теневого обращения ценностей в Украине, а также вывоз их за границу; распаивание сельскохозяйственных земель на которых находится значительная часть памятников археологии, которые нуждаются в срочном исследовании и четком определении границ и режимов использования; отсутствие научно обоснованных методических рекомендаций по расследованию уголовных правонарушений в сфере обращения культурных ценностей.

PRESSING PROBLEMS OF PROTECTION OF THE ARCHAEOLOGICAL HERITAGE IN UKRAINE

N. Kulinich

The article points out that one of the problems is the slow adoption of standard legal acts to counter illegal encroachments on cultural values. According to the author, the main objectives of the legislation of Ukraine on the protection of an archaeological heritage are: adjustment of public relations in protection sphere, research and preservation of the archaeological heritage; ensuring the right of citizens to know the archaeological heritage of Ukraine; providing archeologists, citizens of Ukraine, with the right to conduct archaeological research; recognition of the powers the controls bodies in the field of archaeological heritage protection; assistance to the state policy in the field of protection, research and preservation of the archaeological heritage; the definition the types of objects of an archaeological heritage; regulation of property relations concerning objects of the archaeological heritage, determination of rights and obligations of owners and users of the monuments of archeology; creation of necessary conditions for the protection of objects of an archaeological heritage; creation of the standard legal base on protection, preservation, research of the archaeological heritage; determination of criteria for using open letters and permits for conducting archaeological surveys, excavations, other excavations on the territory of an archaeological site, in protection zones, in historical areas of populated areas; legal regulation of financing of protection and research of archaeological heritage.

It is proposed to urgently introduce the term “search of treasure” in the Criminal Code of Ukraine, criminal responsibility for assistance of officials of all levels to persons who seek treasures, for the of use metal detectors which are not registered in the police.

The main problems in the sphere of protection cultural, in particular, archaeological heritage of Ukraine are specified as follows: the absence of inventory and allocation of monuments of archeology in kind; unexplored land where archaeological monuments are located; insufficient control over the preservation of monuments by the authorities which leads to numerous cases of their destruction; insufficiently effective coordination of the activities of the Ministry of Internal Affairs, the Security Service of Ukraine, the Prosecutor’s Office of Ukraine and cultural heritage protection agencies in matters of the shadow circulation of valuables in Ukraine as well as their export abroad; decay of agricultural land on which there is a considerable part of archeological monuments that need urgent research and a clear definition for boundaries and modes of use; lack of scientifically sound methodical recommendations foe the investigation of criminal offences in the sphere of circulation of cultural property.

З КРИМІНАЛІСТИЧНІ ВИДИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

УДК 343.98

М. П. Молибога
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ОСОБЛИВОСТІ УТВОРЕННЯ СЛІДІВ (ПОШКОДЖЕНЬ) НА АВТОМОБІЛЬНОМУ СКЛІ ТА КУЛЯХ ПРИ СТРІЛЬБІ З ПІСТОЛЕТУ ФОРТ 17 ПІД РІЗНИМИ КУТАМИ

У статті міститься інформація щодо утворення слідів від вогнепальних пошкоджень на лобовому та дверному боковому склі, установлення послідовності їх нанесення, характер утворення слідів на кулях при стрільбі із пістолета Форт 17 по склу під різними кутами.

Підвищення якості слідчої та експертної діяльності залежить від умілого використання новітніх науково технічних засобів, інформаційних технологій, розрока та використання сучасних прийомів, способів та методів.

Механізм утворення вогнепальних пошкоджень має актуальне значення, тому що тут мова йде і про скоєння тяжких злочинів, перш за все вбивств, розбоїв і інших тяжких резонансних злочинів. При цьому нанесення пошкоджень, може утворюватись різними видами зброї, пошкодження можуть бути на різних матеріалах, у тому числі і на одягу чи тілі людини, тварини і т.д. У криміналістичній літературі дуже мало є інформації про вогнепальні пошкодження, тому необхідно зупинитись на деяких особливостях їх утворення.

При експертному дослідженні слідів балістичного походження, а саме: механізму утворення слідів на різних поверхнях скла та на самих кулях при пострілах із пістолета Форт 17 було отримано наступні результати:

1) при одиночному вогнепальному пошкодженні скла:

а) у лобовому склі автомашини:

- утворюються радіальні і концентричні тріщини (див. зображення 1);

Зображення 1. Вогнепальне пошкодження лобового скла.

У загартованому склі, яке ставиться в бокових дверцятах автомобілів та із задньої частини автомобіля, як з покриттям липкою затемненою плівкою, так і без плівки:

- без липкої плівки скло частково чи повністю розсипається на маленькі кусочки;
- з липкою плівкою скло тріскається на маленькі кусочки, але не розсипається, а в місці проходження кулі утворюється отвір з нерівними краями, від якого відходять радіальні та концентричні тріщини (див. зображення 2).

Зображення 2. Слід вогнепального пошкодження на боковому склі автомашини (загартоване скло).

2) при декількох вогнепальних пошкодженнях скла:

а) у лобовому склі автомашини:

- утворюються від кожного пошкодження радіальні і концентричні тріщини, по яким можна встановлювати послідовність нанесення пошкоджень: праворуч – одне пошкодження, ліворуч – друге (див. зображення 3);

Зображення 3. Сліди вогнепальних пошкоджень на лобовому склі автомашини.

Зображення 4. Сліди вогнепальних пошкоджень на загартованому автомобільному склі
праворуч – перше, в центрі – друге, ліворуч - третє.

б) у загартованому склі, яке ставиться в бокових дверцятах автомобілів та із задньої частини автомобіля з покриттям липкою затемненою плівкою:

- утворюються отвори округлої форми з нерівними краями без концентричних і радіальних тріщин, окрім першого вогнепального пошкодження (див. зображення 4). Форма та розмір отворів залежить від кута попадання кулі у скло.

Утворення слідів на кулях при пострілах під різними кутами по склу:

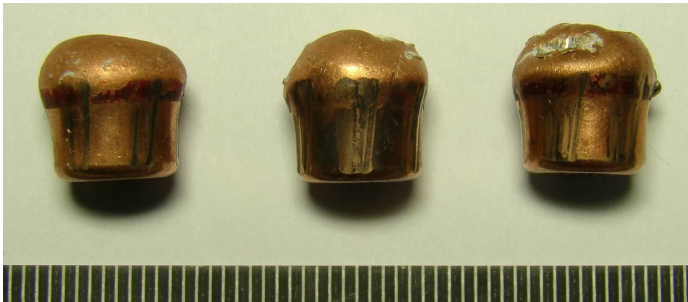
а) у лобовому склі автомашини:

- на кулях уворюється відносно рівна площадка аналогічна куту зіткнення з перешкодою. Від нижньої частини цієї площадки у дві сторони по окружності кулі, уворюється валик, який з'єднується зі зворотної сторони кулі. Цей валик від рівної площадки, до зворотної сторони поступово зменшується (див. зображення 5). На кулях, які зіткнулись з перешкодою під кутом 90 градусів, не залежно від їх кількості, утворюється грибоподібна, як у гриба шампінйона, форма носової частини кулі (див. зображення 9).

На грибоподібній площадці, а також на інших площадках, які утворились під іншими кутами, також ще є і скупчення біло-матового вкращення скла (див. зображення 5-9).

Зображення 5. Форма куль при ударі їх об перешкоду під кутом близьким до 30°.

Зображення 6. Сліди на кулях при ударі їх, об перешкоду під кутом близьким 80° в наступній послідовності: зліва – перша, в центрі – друга, справа - третя.

Зображення 7. Сліди на передніх частинах куль при їх проходженні, через загартоване бокове автомобільне скло, під кутом близьким до 80° в наступній послідовності: справа – перша, в центрі – друга, зліва - третя.

б) у загартованому склі, яке ставиться в бокових дверцятах автомобілів та із задньої частини автомобіля з липкою затемненою плівкою:

- тільки на першій кулі уворюється відносно рівна площадка, аналогічна куту зіткнення з перешкодою. На кулі, яка зіткнулась з перешкодою під кутом 90 градусів, утворюється грибоподібна, як у шампінйона, форма носової частини кулі. На грибоподібній площадці, а також на інших площадках, які утворились під іншими кутами, також ще і скупчення біло-матового вкраплення скла. В центрі носової частини кулі утворюється заглиблення форма якого залежить, перш за все, від кута нахилу при зіткненні з перешкодою. Наприклад, при куті 90 градусів носова частина кулі буде круглою (зображення 9). На другій, третій і т.д. вистріляних кулях окрім вкраплень біло-матового скла по окружності площадки утворюються характерні лінійні, трикутні та інші по формі (заглиблення) сліди граней раніше потрісканого скла (зображення 7, 8).

Зображення 8. Форма передньої частини кулі та відображення на ній слідів при ударі їх об перешкоду, під кутом близьким до 80°.

Зображення 9. Форма передньої частини кулі та відображення на ній слідів при ударі їх об перешкоду, під кутом близьким до 90°.

При проходженні скла, кут польоту снаряда змінюється. Зміна кута польоту кулі, залежить від кута, під яким вона попадає в перешкоду, дистанції і від кінетичної енергії снаряду. Наприклад, при пострілах з пістолета Форт 17 з дистанції 1 метра під кутом 30°, після проходження скла, кут змінювався на 1 градус, а з 5 метрів – на 4-5 градусів, з 8 метрів – на 7-8 градусів. У той же час, при пострілах з данного пістолета на коротких дистанціях під кутом 90°, після проходження кулі через лобове чи дверне бокове скло, кут майже не змінюється.

Встановлення кута нахилу до перепони, під яким нанесено вогнепальне пошкодження, має суттєве значення для правильного встановлення обставин розслідуємої події і перш за все встановлення напрямку і місця, з якого було проведено постріл.

Основними ознаками, які характеризують вогнепальне пошкодження, нанесене під гострим кутом до перепони є збільшення продольної вісі вогнепального пошкодження по відношенню до його поперечного розміру, а також форма і напрямлення відхилення кіптяви пострілу в області цього пошкодження.

Якщо при пострілах із різної зброї, під прямим кутом до перепони кіптява при пострілі, розташовується на ній симетрично - навколо вогнепального пошкодження, то при пострілах під гострим кутом спостерігається асиметричне відкладення її. Найбільша концентрація кіптяви спостерігається з тієї сторони, куди нахилена зброя, при чому із зменшенням кута нахилу, асиметричність збільшується. При дослідженні не можна поверхово відноситися до таких обставин, як кут нахилу зброї до перепони, це може привести до помилкового встановлення дистанції пострілу, при чому чим менша досліджуєма поверхня перепони, тим більша можливість допущення помилки.

Також треба мати на увазі і ту обставину, що при використанні зброї з дульним компенсаторами або глушниками, топографія відкладення продуктів пострілу, буде мати інший характер.

Зі зміною кута пострілу, форма зони відкладення продуктів пострілу міняється, її центр зміщується відносно ушкодження у напрямі пострілу.

Таким чином, топографія відкладення продуктів пострілу у ділянці вогнепального ушкодження, залежить від форми і характеру поверхні об'єкту, що вражається, дистанції, напрямку, кута пострілу і стану зброї.

Перелік посилань

1. *Эйблин Л. М.* Огнестрельные повреждения. Ташкент, 1963. 330с.
2. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ, 2005. 588 с.
3. *Стальмахов А. В.* и др. Судебная баллистика и судебно- баллистическая экспертиза / под ред. А. Г. Егорова. Саратов, 1998.

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ СЛЕДОВ (ПОВРЕЖДЕНИЙ) НА АВТОМОБИЛЬНОМ СТЕКЛЕ И НА ПУЛЯХ ПРИ СТРЕЛЬБЕ С ПИСТОЛЕТА ФОРТ 17 ПОД РАЗНЫМИ УГЛАМИ

Н. П. Молибога

Вопрос относительно огнестрельных повреждений имеет актуальное значение, потому что это связано с совершением тяжких преступлений, с нанесением повреждений различными видами оружия, повреждения могут быть на разных материалах, в том числе и на одежде или теле человека. В криминалистической литературе недостаточно есть информации об огнестрельных повреждениях образованных на автомобильном стекле, а информация об особенностях образования на стекле при выстрелах из пистолета Форт 17 совсем отсутствует.

В статье содержится информация об образовании следов от огнестрельных повреждений на лобовом и дверном боковом стекле, определения последовательности их нанесения, характер образования следов на пулях при стрельбе по стеклу под разными углами.

При смене угла форма зоны отложения продуктов выстрела изменяется и может быть как круглым, так и эллипсовидным. Топография отложения продуктов выстрела, в участке огнестрельного повреждения у разного стекла также разная и имеет свои особенности.

Таким образом, топография отложения продуктов выстрела в участке огнестрельного повреждения зависит от формы и характера поверхности объекта, что повреждается, дистанции, направления, угла выстрела и состояния оружия.

PECULARITIES OF TRACING (DAMAGES) ON THE AUTOMOBILE GLASS AND ON THE BULLETS WHEN SHOT FROM A PISTOL FORT 17 AT DIFFERENT ANGLES

N. Molyboga

The question of relatively fire damages has an actual value, because it is related to the feasance of severe crimes, with causing of damages the different types of weapon, damages can be on different materials, including on a clothing or the human body.

In criminalistics literature there is not enough information about the gunshot injuries formed on automotive glass, and the information about the features of the formation on the glass when shot from a pistol Fort 17 at different angles.

This article contains information about formation of tracks from fire damages on frontal and door lateral glass, determination of sequence of their causing, character of formation of tracks on bullets at firing on glass under different corners.

At changing of corner the form of zone of deposit of products of shot changes and can be both round and elips. Topography of deposit of products of shot in the area of fire damage at different glass also different and has the features.

Thus, the topography of deposit of products of shot in the area of fire damage depends on a form and character of surface object, that is damaged, distance, direction, corner of shot and state of weapon.

УДК 343.983

А. В. Кофанов
кандидат юридических наук,
доцент, доктор философии,
профессор кафедры криминалистических экспертиз

Национальная академия внутренних дел

**ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ (ПРИМЕНЕНИЯ)
АВТОМАТИЗИРОВАННОГО РАБОЧЕГО МЕСТА «КОРИД»
ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ИДЕНТИФИКАЦИОННЫХ СУДЕБНО-
БАЛЛИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ**

В статье рассмотрены некоторые аспекты применения метода рассеянного корпускулярного излучения при проведении предварительных исследований стреляных снарядов и гильз из огнестрельного оружия в полевых и лабораторных условиях. Рассмотрена историография и предпосылки создания АРМ «КОРИД». Приведены наглядные расчеты (таблицы), которые применяются при использовании выше указанного метода. Кратко сформулированы возможности, особенности и преимущества использования указанного выше АРМ.

Совершение тяжких преступлений с применением огнестрельного оружия в условиях проведения АТО (антитеррористической операции) на территории Украины, к сожалению, уже не редкость. Причем вещественные доказательства – оружие, пули, гильзы – исследуются, как правило, с применением сравнительных микроскопов различных модификаций. Но этого бывает недостаточно для проведения полного исследования. С этой целью еще в 1998 году известный в Украине ученый-криминалист, старший научный сотрудник НИИ проблем борьбы с преступностью Национальной академии внутренних дел Ю. И. Федоренко, изобрел уникальный прибор, позволяющий намного эффективнее работать с вещественными доказательствами.

Сегодня общеизвестно, что когда на месте происшествия находят пулю или гильзу, то до идентификации огнестрельного оружия, которое было использовано, а в дальнейшем изъято, – остаётся один шаг. Действительно, по этим вещественным доказательствам, можно установить, какое именно оружие использовали, а также проследить его путь от завода-изготовителя к владельцу. Однако, процесс этот далеко не прост. Изъятые с места происшествия пули и гильзы направляют в областные НИЭКЦ, где их исследуют, чтобы установить характерные особенности трасс (следов от внутренней поверхности канала ствола и других частей оружия). Затем проверяют на «повторность» – не использовалось ли оружие ранее при совершении других преступлений. Если результат отрицательный, вещественные доказательства направляют в Государственный научно-исследовательский экспертно-криминалистический центр МВД Украины. Работа эта сложная и трудоемкая. Например, на исследование одной гильзы (пули) затрачивается до восьми часов (в сложных случаях и более). Связано это с тем, что для исследования таких объектов на протяжении десятков лет – преимущественно используют различные модификации сравнительных микроскопов (за исключением «ТАИС», «Рикошет»). При этом не исключена ошибка как результат несовершенства оптической системы микроскопа. Также существенно затягиваются сроки выполнения идентификационных исследований.

Идея создать прибор, который бы максимально помогал следствию, родилась у Ю. И. Федоренко еще в 1993 году. Тогда он работал с источниками ядерного излучения в другой сфере, но решил попробовать применить собственные наработки в криминалистической области, а именно в судебной баллистике. В результате было создано техническое устройство, впоследствии получившее название «Автоматизированное рабочее место «КОРИД»» (корпускулярный идентификатор). Это сканирующее устройство, абсолютно безопасно, портативно и компактно. В течение 15-20 минут, на экран компьютера выводится трехмерное изображение развернутой поверхности пули – и любой инспектор-криминалист Национальной полиции, или эксперт получает достоверную информацию об огнестрельном оружии, которое было использовано. Для использования этого прибора, необходима минимальная специальная подготовка.

Ныне существующие сравнительные микроскопы весят несколько десятков килограммов, не компактны, не портативны и стоят значительно дороже. Аналогов «КОРИД» в мире нет. К прибору был проявлен значительный интерес и на международном уровне. Представители одной из развитых стран, предложили автору продать право на идею и производство этого прибора.

Опытный образец «КОРИД» был апробирован на практике: в 90-х годах XX столетия по факту убийства всех членов семьи Криворучко. Доказать вину подозреваемого казалось очень проблематично: изъятый у него пистолет был антикварным, а канал ствола имел большую степень износа; традиционными методами исследования идентифицировать пистолет по выявленным на месте

убийства пулям, казалось невозможным. Следствие обратилось к Ю. И. Федоренко, который с помощью «КОРИД» провел идентификационное исследование с категорическим положительным выводом эксперта [1, с. 21].

Исходя из сказанного, считаем целесообразным рассмотреть, более подробно конструкцию, принцип действия и особенности «КОРИД».

На основе сканирующего устройства поверхностей (СУП), предназначенного для фиксации рельефа цилиндрических и плоских поверхностей, было создано автоматизированное рабочее место эксперта-баллиста «КОРИД» (АРМ «КОРИД»), которое позволило автоматизировать трудоемкие и рутинные операции при проведении экспертизы.

Так, АРМ позволяет в автоматическом режиме проводить такие работы: вводить информацию о поверхности рельефа пули или гильзы; наблюдать за процессом ввода информации; отображать на экране монитора поверхности пуль или гильз, которые исследуются; осуществлять предварительную обработку введенной информации (фильтрацию), проводить выбор фрагментов объектов, которые сравниваются, и визуально сравнивать их; формировать архив изображений пуль и гильз; осуществлять поиск подобных объектов; выводить графические полутоновые изображения на печать; выдавать рекомендации по результатам сравнения исследуемой и экспериментальной пуль (гильзы) и др. Рассмотрим более подробно описанные технические и программные средства, обеспечивающих работу АРМ [2, с. 50].

В перечень технических средств автоматизированного рабочего места эксперта-баллиста входит: ПЭВМ (ноутбук, нетбук, планшет); монитор (если ПЭВМ стационарная); адаптер ввода-вывода; СУП (сканирующее устройство поверхностей); набор калибров.

Сканирующее устройство предназначено для фиксации рельефа цилиндрических и плоских поверхностей, состоит из: блока облучения-регистрации; пулегильзодержателя с устройством центрирования по геометрической оси вращения; приводов вращения пули (гильзы) и передвижения блока облучения-регистрации вдоль объекта исследования; ограничителей крайних положений, управления, индикации и коммутации с ПЭВМ.

Пуля (гильза) устанавливается в пулегильзодержатель, центрируется, выставляются необходимые расстояния и углы наклонов между вертикалью и осями детекторов. Сканирующее устройство, предназначенное для фиксации информации (СУП), подключается к ПЭВМ через специально разработанный контроллер, который размещается в ПЭВМ и соединяется с СУП кабелем. Через контроллер производится запуск, управление и фиксация информации в СУП [2, с. 51]. По команде «запуск», блок облучения-регистрации перемещается на старт-начало сканирования, фиксируется ограничителем, а затем перемещается на указанное сечение. Проводится вращение пули (гильзы) вдоль оси по кругу, после фиксации рельефа поверхности пули (гильзы) по данной окружности, блок облучения-регистрации перемещается на следующее сечение и т.д. Передвижение блока облучения-

регистрации по сечениям контролируется ограничителем, который исключает дальнейшее передвижение. Сигналы с детекторов подаются в контроллер, где и происходит их подсчет по заданному периоду измерения.

Блок облучения-регистрации состоит из: узла источника излучения; узла детектирования.

Узел источника излучения – это капсула с радиоактивным элементом, расположенным в корпусе диаметром 10 мм и высотой 4 мм.

Узел детектирования состоит из трех газоразрядных счетчиков типа СБТ-9: основного, конструктивно совмещенного с источником излучения, и двух периферийных.

Конструкция узла обеспечивает возможность регулировки расстояния между детектором и сканируемой поверхностью, в пределах от 0,25 мм до 3 мм с точностью установки 0,1 мм.

При перемещении детекторов вдоль оси вращения пули отклонение расстояния между детекторами и условной поверхностью сканирования, которую измерили на контрольном валике, не превышает 0,05 мм. Конструкция блока облучения-регистрации, обеспечивает возможность синхронного передвижения периферийных детекторов относительно основного в плоскости, перпендикулярной оси вращения пули, в пределах от 60° до 150° относительно оси основного детектора. Блок отгорожен защитным экраном из оргстекла.

Конструкция пулегильзодержателя обеспечивает передвижение детекторов блока облучения-регистрации вдоль сканируемой поверхности и вращение пули. Вращение пулегильзодержателя и передвижения блока облучения-регистрации осуществляются шаговыми двигателями типа ПБМГ 200-265 [2, с. 52].

Адаптер предназначен для ввода информации, которая поступает с СУП, о рельефе поверхности пули (гильзы) в ПЭВМ, формирования заданных в ПЭВМ сигналов для измерения и управления СУП, подачи необходимых для работы СУП сигналов и питания, а также для контроля работоспособности узлов и механизмов СУП.

Адаптер выполнен по типовым решениям контроллеров управления внешним устройством (СУП), состоит из таких функциональных узлов: дешифратора базового адреса; мультиплексора данных; мультиплексора внутренней шины данных; трехканального таймера фиксации измерений «Т» первого и второго каналов, измерителя временного интервала; источника питания детекторов; слежения за питанием; регистра управления; регистра состояния; управления фазами шагового двигателя; индикации режимов управления и коммутации.

Сканирующее устройство поверхности, вместе с адаптером выполняет одну из операций регистра управления. Контроль совместной работы, осуществляется схемами формирования информации и ее записи в регистр состояния [2, с. 53].

Математическое обеспечение АРМ эксперта-баллиста, включает в себя программный комплекс идентификации оружия по пулям и гильзам, а также сервисное программное обеспечение.

Программный комплекс состоит из следующих автономных блоков программ: программы ввода, обработки и записи в архив KORID; программы визуальной идентификации; программы преобразования графического изображения в формат РСХ (полутонное изображение); инструментального пакета обработки и анализа изображения; программы выдачи рекомендации эксперту-баллисту по результатам идентификации оружия; пакета сервисных программ; программы демонстрационного ролика ROLIK.

Программа ввода, обработки и записи в архив KORID, выполняет следующие функции: фиксация информации о поверхности пули; обработка информации по алгоритмам предварительной обработки; архивация данных и работа с архивом.

Программы визуальной идентификации и преобразования графического изображения рельефа поверхности пуль, гильз предназначены для вывода на экран дисплея информации о рельефе их поверхности, как в графическом, так и в полутонном изображениях.

Программный инструментальный пакет обработки и анализа изображения, позволяет эксперту-баллисту совмещать изображения рельефа поверхностей исследуемых пуль, гильз с экспериментальными, как в графическом изображении, так и в полутонном, выделять любые обозначенные экспертом части поверхностей для более детального исследования [2, с. 54].

Программы выдачи рекомендаций по результатам идентификации оружия, выдают на экран дисплея результаты сравнения рельефов поверхностей пуль или гильз по различным математическим критериям совпадения. Кроме этого эксперту-баллисту доступна информация о количестве нарезов, направлении, углах наклона, ширины и глубины нарезов, принадлежности оружия к определенному виду, модели, системе.

Пакет сервисных программ, позволяет инспектору-криминалисту или эксперту-баллисту, проводить различные исследования с минимальной специальной подготовкой [2, с. 56].

С целью применения метода регистрации рассеянного корпускулярного излучения для идентификации огнестрельного оружия по стреляным гильзам, пулям и ориентировочного оценивания чувствительности погрешности были проведены экспертные эксперименты.

Сущность метода заключается в сканировании узким пучком корпускулярного излучения концентрических окружностей донышка гильзы, поверхности снаряда.

Узел излучения-регистрации аналогичный узлу, использованному для сканирования поверхности снаряда. Отличие заключается в расположении и размерах коллимационных отверстий. Поскольку целью является оценка изменений количества регистрируемых отраженных частиц, в зависимости от

рельефа сканированной поверхности за единицу времени, то для упрощения конструкции стенда и сокращения времени исследования сканирование осуществлялось в диаметрально направлении (см. табл. 1, 2 (примечание: сокращение в таблицах: точ. - точка; имп. - импульс; кол-во - количество)).

В качестве источника корпускулярного излучения использовался радиоактивный изотоп ^{204}Ti , размещенный в защищенном контейнере с коллимационным отверстием диаметром выходного окна 0,5 мм и коэффициентом коллимации, равным 4. Ниже приведены данные измерений двух характерных взаимных расположений узла облучения-регистрации и доньшка гильзы.

Количество регистрируемых импульсов за единицу времени (100 с.), выводилось на пересчетный прибор ПСО-2. Средние показатели измерений сведены в таблицах 1 и 2 для двух взаимных расположений узла излучения-регистрации и доньшка гильзы. Исследования проводились на доньшке гильзы диаметром 10 мм (ПМ). Сканирование осуществлялось дискретно с расстоянием 0,1 мм [2, с. 60].

Таблица 1 [2, с. 62].

№ Точ	К-сть имп.	№ точ.	К-сть Имп.	№ Точ.	К-сть Имп.	№ точ.	К-сть имп.	№ Точ.	К-сть имп.
1	20750	11	23610	21	25120	31	21240	41	23120
2	21160	12	24300	22	25230	32	20960	42	23780
3	20940	13	24150	23	25400	33	20620	43	24210
4	22340	14	24210	24	25380	34	20780	44	25020
5	23460	15	24740	25	24150	35	21210	45	25430
6	24120	16	24340	26	23640	36	20970	46	26120
7	24230	17	23560	27	23260	37	21250	47	26560
8	24180	18	23740	28	23140	38	21480	48	26820
9	22210	19	22930	29	22110	39	21510	49	27010
10	22250	20	24630	30	21840	40	22010	50	27030
№ точ.	К-сть имп.	№ точ.	К-сть Имп.	№ Точ.	К-сть Имп.	№ точ.	К-сть имп.	№ Точ.	К-сть имп.
51	28160	61	25400	71	22310	81	20910	91	24310
52	28010	62	24370	72	23100	82	21200	92	24180
53	26210	63	23010	73	23660	83	21310	93	23980
54	27000	64	22320	74	24120	84	22120	94	23890
55	26920	65	21460	75	24670	85	23070	95	22990
56	27110	66	20940	76	25210	86	23320	96	22430
57	27020	67	20880	77	24720	87	24010	97	21500
58	26740	68	21310	78	23810	88	23980	98	20970
59	25980	69	21440	79	22340	89	24030	99	20720
60	26120	70	21620	80	21720	90	24070	100	20810

Таблиця 2 [2, с. 63].

№ точ.	К-сть імп.	№ точ.	К-сть імп.	№ точ.	К-сть імп.	№ точ.	К-сть імп.	№ точ.	К-сть імп.
1	20810	11	21230	21	25340	31	21190	41	23180
2	20460	12	20790	22	25120	32	20900	42	23690
3	20670	13	20810	23	25430	33	20750	43	24190
4	21110	14	20910	24	25620	34	20760	44	25040
5	20920	15	20760	25	24780	35	21900	45	25460
6	20780	16	20800	26	23240	36	21000	46	26240
7	20840	17	20930	27	23260	37	21160	47	26590
8	20990	18	21840	28	22920	38	21340	48	26910
9	20680	19	22720	29	22200	39	21490	49	27040
10	20840	20	24810	30	21760	40	22040	50	27100
№ точ.	К-сть імп.	№ точ.	К-сть імп.	№ точ.	К-сть імп.	№ точ.	К-сть імп.	№ точ.	К-сть імп.
51	28090	61	22080	71	21140	81	24790	91	20810
52	28050	62	21520	72	20990	82	22760	92	20790
53	26490	63	21290	73	22750	83	21970	93	20540
54	26540	64	21180	74	23190	84	20990	94	20670
55	26310	65	21040	75	23260	85	20780	95	20690
56	25410	66	21080	76	24810	86	20810	96	20870
57	24980	67	20810	77	25590	87	20730	97	20480
58	24210	68	20740	78	25510	88	20900	98	20730
59	23640	69	20810	79	25140	89	20840	99	20820
60	23210	70	21210	80	25080	90	20760	100	20780

Оценка чувствительности метода. Из-за относительно малой скорости счета (малого потока регистрируемых частиц), вероятность одновременного (за время разряда детектора τ , равной 2-4 $\mu\text{с}$) попадания двух и более частиц в детектор незначительна, поэтому поправка на мертвое время τ не вводится. Расчеты проводились без вычета фона вследствие его незначительности (80-100 имп. / 100 с.).

Поскольку измерения каждой точки проводились только один раз (количество измерений равно 1), то построить разделение Пуассона и найти настоящее среднее значение невозможно. Согласно теории ошибок, средне-статистическая погрешность одного измерения - количественно равна $\sqrt{N}$. Значит, истинное значение зарегистрированных частиц, находится в пределах:

$$N_0 = N \pm \sqrt{N}$$

Формула (1) демонстрирует, что с вероятностью 0,68 настоящее среднее значение N_0 не отличается от значения N более чем на $\pm\sqrt{N}$. Относительная статистическая точность одного измерения равна:

$$\delta(N) = \sqrt{N/N}$$

С увеличением N статистическая точность измерения улучшается, а значение $\delta(N)$ - приближается к нулю. Относительная статистическая точность измерений периферийных (гладких) участков доньшка гильзы составляет:

$$\delta = \sqrt{21000/21000 \times 10^{-2}} \approx 0,7\%$$

Для уровня значимости 0,05 разница двух измерений должна быть больше или равна $2\sqrt{N}$, то есть в нашем случае 300 имп. / 100 с.

Для оценки чувствительности метода, выбираем максимальное и минимальное значение двух измерений. Максимальное значение измерения приходится на центр углубления от рабочей части бойка ударника, а минимальное – на гладкую поверхность.

Тогда:

$$\Delta N = N_{\max} - N_{\min} = 28160 - 20720 = 7440$$

Величина углубления от рабочей поверхности бойка ударника составляет в нашем случае $h = 0,2$ мм. Тогда чувствительность по глубине составляет:

$$\delta = \frac{h \cdot 2\sqrt{N}}{\Delta N} \approx 6 \text{ мкм}$$

Для более точной оценки чувствительности метода регистрации рассеянного корпускулярного излучения измерений глубины и ширины трасс необходимо дополнительное проведение экспериментальных работ и привлечение более корректного математического аппарата [2, с. 65].

Современный этап реформирования МВД Украины отмечен всеобъемлющим проникновением достижений науки и техники во все аспекты его деятельности. В связи с этим существенно актуализируются вопросы разработки новых методов и систем, улучшающих качество и одновременно уменьшающих время получения объективных результатов в такой важной области деятельности правоохранительных органов как экспертная практика.

Одной из актуальных проблем криминалистики и экспертной практики является – идентификация огнестрельного оружия по стреляным гильзам, снарядам (пулям, картечи, дробин).

Ответ на вопрос, к какому типу патронов принадлежат отстрелянные снаряды и гильзы, найденные на месте происшествия, а также в какой системе, модели, марки оружия, они могли быть использованы, имеет большое значение уже в начале расследования: во время осмотра места происшествия.

Сегодня, оперативно ответить на этот вопрос, в полевых условиях, невозможно из-за громоздкости применяемых для достижения этой цели технических средств.

Предложенный метод, может быть реализован с помощью портативного компьютера, что позволяет осуществлять предварительное исследование непосредственно на месте происшествия (в ходе работы следственно-оперативной группы). Такое исследование, может быть полезным для организации неотложных следственных (розыскных) действий, когда по известным причинам невозможно оперативно получить заключение эксперта.

К особенностям этого метода, можно отнести: простоту подготовки объектов (пули, гильзы) к исследованию; автоматизацию сравнения поверхностей; возможности проведения идентификационных исследований уже на месте совершения преступления.

В более развернутом практическом аспекте, это позволяет: проводить первичную обработку данных со счетчиков; отображать информацию, которая фиксируется; отображать информацию в графической форме в соответствующем масштабе; масштабировать в координатных осях и совмещать графики; преобразовывать информацию в полутоновое изображение, проводить совмещение для визуальной идентификации; делать увеличение характерных участков исследуемой поверхности для более детального исследования признаков; пополнять базу электронной пулегильзотеки уже на этапе осмотра места происшествия в полевых условиях; осуществлять поиск подобных объектов (корреляционными методами); выводить изображение на печатающее устройство.

Исходя из вышеизложенного, считаем целесообразным рассмотреть возможность воспроизведения по технической документации опытного образца «КОРИД», создать малую серию указанного прибора с целью апробации его инспекторами-криминалистами Национальной полиции и судебными экспертами НИЭКЦ МВД в каждой области Украины. При условии получения положительных результатов и выводов оснастить АРМ «КОРИД» все заинтересованные подразделения МВД Украины. Особенно это представляется актуальным в условиях неопределенности дальнейшей судьбы и статуса внедрения «ТАИС» разработчиком и автором патента, на который является РФ.

P.S. Слід зазначити, що роботу на автоматизованому робочому місці «Коррид», де використовуються радіоактивні ізотопи, можна проводити тільки при умові дотримання безпеки та захисту від радіаційного опромінення.

Перечень ссылок

1. *Клевцов О. О.* Украинский ученый криминалист отказался продать иностранным спецслужбам свое изобретение за миллион долларов // Факты. 2001. Вып. 15.08.01. С. 21.
2. *Федоренко Ю. І., Массальський Г. Є., Пающик І. І.* Ідентифікація нарізної вогнепальної зброї методом реєстрації розсіяного корпускулярного випромінювання: практ. посібник. Київ, 2001. 72 с.

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ (ЗАСТОСУВАННЯ) АВТОМАТИЗОВАНОГО РОБОЧОГО МІСЦЯ (КОРІД) ПРИ ПРОВЕДЕННІ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ СУДОВО-БАЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

А. В. Кофанов

На основі пристрою, що сканує поверхні (СПП), призначеного для фіксації (зняття) рельєфу циліндричних і плоских поверхонь, було створено автоматизоване робоче місце експерта-баліста «КОРІД» (АРМ КОРІД), яке дозволило автоматизувати трудомісткі й рутинні операції при проведенні експертизи.

Так, АРМ дає змогу автоматично проводити такі роботи: вводити інформацію про поверхні рельєфу кулі або гільзи; спостерігати за процесом введення інформації; відображати на екрані монітора поверхні куль або гільз, що досліджуються; здійснювати попередню обробку введеної інформації (фільтрацію); проводити вибір фрагментів об'єктів, що порівнюються, і візуальне порівняння; формувати архів куль та гільз; здійснювати пошук подібних об'єктів; виводити графічні напівтонові зображення на друк; видавати рекомендації за результатами порівняння досліджуваної та експериментальної куль (гільз) тощо.

До складу технічних засобів автоматизованого робочого місця експерта-баліста входить: ПЕОМ; монітор; адаптер введення висновку; СПП (сканувальний пристрій поверхонь); набір калібрів.

Пристрій, що сканує зняття інформації, призначений для фіксації рельєфу циліндричних і плоских поверхонь, складається з: блоку опромінення-реєстрації; кулегільзотримача з пристроєм центрування по геометричній осі обертання; приводів обертання кулі (гільзи) й пересування блоку опромінення-реєстрації вздовж об'єкту, що досліджується; обмежувачів крайніх положень, управління, індикації і комутації з ПЕОМ.

Програмний комплекс складається з таких автономних блоків програм: програми введення, обробки і записів в архів KORID; програми візуальної ідентифікації; програми перетворення графічного зображення в формат PCX (напівтонове зображення); інструментального пакету обробки й аналізу зображення; програми видачі рекомендації експерту-балісту за результатом ідентифікації зброї; пакет сервісних програм; програми демонстраційного ролика ROLIK.

Програма введення, обробки і запису в архів KORID виконує такі функції: зняття інформації про поверхню кулі; обробку інформації по алгоритмах попередньої обробки; архівацію даних і роботу з архівом.

Програми візуальної ідентифікації і перетворення графічного зображення рельєфу поверхонь куль і гільз, призначені для виведення на екран дисплея інформації про рельєф поверхні куль або гільз як в графічному, так і в напівтоновому зображеннях.

Програмний інструментальний пакет обробки й аналізу зображення, дає змогу експерту-балісту поєднувати зображення рельєфу поверхонь досліджуваних куль і гільз з експериментальними як у графічному зображенні, так і в напівтоновому зображенні, виокремлювати будь-які позначені експертом частини поверхонь для більш детального дослідження.

Програми видачі рекомендацій за результатами ідентифікації зброї, видають на екран дисплея результати порівняння рельєфів поверхонь куль або гільз за різними математичними критеріями збігу. Крім цього, експерту-балісту доступна інформація про кількість нарізів, кути нахилу, ширину й глибину нарізів, належності зброї до певного виду, моделі, системи.

Пакет сервісних програм, дає змогу інспектору-криміналісту або експерту-балісту проводити різні дослідження майже без спеціальної підготовки.

THE APPLICATION WORKSTATION "KORID" DURING THE IDENTIFICATION OF FORENSIC BALLISTIC INVESTIGATIONS

A. Kofanov

The commission of serious crimes involving firearms presently considering conducting ATO, unfortunately, not uncommon. And the evidence - guns, bullets, shells - are investigated, usually with different modifications comparative microscopes. But this is not enough. Indeed, in 1998 a famous scientist and criminologist Ukraine, Senior Fellow Research Institute to combat crime problems of the National Academy of Internal Affairs Y.I. Fedorenko invented a unique device that allows you to work much more efficiently with real evidence.

Today it is common knowledge - that if in the act are ball or sleeve, then to identify the firearm that was used, and after that deleted one step. Indeed, these arguments can determine what kind of weapon was used, and traced its way from the manufacturer to the owner. However, this process is far from simple. Seized from the scene bullets and cartridge cases are sent to provincial NDEKTS where they investigate to determine the characteristics of trails (traces from the inner surface of the bore and the other parts of the weapons). Then check the "repetition" - or was not previously used the weapons in the commission of other crimes. If the result is negative, the evidence sent to the State Research Center Forensic MIA of Ukraine. This work is complex and time-consuming. For example, the identification of one, liners (balls) spent up to eight hours (in difficult cases, and more), as well as to study the bullets and shells still - has for decades mostly used different versions comparative microscopes (except for "THAIS" , "REBOUND"). This error is not excluded as a result of imperfection of the optical microscope system. Also significantly tightened deadlines identification expertise.

The idea to create a device that would help maximize investigation, was born in Y. Fedorenko in 1993. Then he worked with sources of nuclear radiation in another area, but decided to try to apply in the forensic field, namely in the judicial ballistics. As a result, created a technical device, which later became known as "workstations" "KORID" (corpuscular ID). This is a device that scans, absolutely safe, portable and compact. Within 15-20 minutes, the computer screen displays a three-dimensional image of the surface of the developed world - and any inspector or police criminalist-expert receives reliable information on firearms that have been used or applied. To use this appliance requires minimal special training.

Currently existing microscopes comparative weighing several dozen kilograms, not compact, not portable and are considerably more expensive. Analogues "KORID" in the world there. Before the device was shown significant interest internationally. Representatives of one of the developed countries offered the author the right to sell the idea and production of this device.

Prototype "KORID" has been tested in practice. In the 90's was shot family Krivoruchko. To prove the guilt of the suspect seemed very problematic, removed his pistol was antique and the bore had a large degree of wear, the traditional method of research for the identification gun were found at the murder bullets seemed impossible. Investigators asked the Y.I. Fedorenko - by using the "KORID" was held with the identification studies strongly positive conclusions.

An interesting detail is also "hidden" opportunities "KORID" at work not only with bullets and shells, but also with other physical evidence - including coins, tools and hacking etc.

So based on the above-mentioned consider it appropriate to consider a more detailed structure, operating principle and features "bullfighting".

УДК 343.982.4

Ю. О. Мазниченко

**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри**

Національна академія внутрішніх справ

О. В. Мельник

**головний судовий експерт
відділу криміналістичних видів досліджень**

*Волинський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України*

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ДІАГНОСТИЧНОГО (СИТУАЦІЙНОГО) ДОСЛІДЖЕННЯ ВОГНЕПАЛЬНИХ ПОШКОДЖЕНЬ БАГАТОШАРОВОГО АВТОМОБІЛЬНОГО СКЛА

У статті розглянуті методичні аспекти діагностичного (ситуаційного) дослідження вогнепальних ушкоджень багатошарового автомобільного скла. Проаналізовані проблемні питання удосконалення методики судово-балістичних досліджень у згаданій сфері. Вказані шляхи підвищення ефективності існуючої методики та розробки нової окремої методики за рахунок застосування сучасних методів і технічних засобів дослідження.

Як показує сучасна слідча та експертна практика, розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних із встановленням фактів та обставин застосування вогнепальної зброї, одним із об'єктів ураження транспортних засобів є автомобільне скло. Питання дослідження вогнепальних пошкоджень багатошарового автомобільного скла, потребує системного розгляду всіх основних аспектів криміналістичної діагностики: її загальної методології, діагностичних завдань, які виникають у ході експертного дослідження, методів і методик їх вирішення.

Теоретичні питання діагностичних (ситуаційних) криміналістичних досліджень, на нашу думку, достатньо розроблені в роботах вітчизняних вчених-криміналістів, зокрема, їх загальна методологія, зміст, постановка завдань, шляхи їх вирішення. Виходячи з цих робіт, можна стверджувати, що криміналістична діагностика – це процес дослідження властивостей і стану об'єкта (ситуації) з метою встановлення змін, які відбулися в ньому, причини цих змін та їх зв'язок із вчиненим злочином. Іншими словами, діагностика являє собою уявну реконструкцію вчиненого злочину, у ході якої мають перевагу висновки «зворотного напрямку»: від наслідку – до причини, від явища – до його суті, від відображення – до аналізу властивостей і стану відображення об'єкта [1, 288 с.].

У той же час можна стверджувати, що методичні питання сучасних діагностичних (ситуаційних) криміналістичних досліджень розроблені у судовій експертології в меншій мірі, що пояснюється стрімким технологічним розвитком суспільства та деяким відставанням впровадження інноваційних технічних засобів в практику спеціалізованих експертних установ [2, 248 с.].

Загальна методологія діагностичного (ситуаційного) дослідження вогнепальних ушкоджень звичайного листового скла, базується на аналізі комплексу індивідуальних ознак, відповідно до вибраних критеріїв оцінки та фізичних властивостей об'єктів дослідження. Зокрема, досліджуються характерні ушкодження скла у вигляді радіальних та концентричних тріщин, що розгалужуються від отвору, утвореного високоенергетичним об'єктом (кулею, шротом тощо). Згадані ушкодження пов'язані з хвильовими процесами, що відбуваються у товщі скла після зіткнення снаряду з перешкодою. Ці коливання через анізотропію скла, яке, як відомо з матеріалознавства, має поліморфну структуру, але близьку за пластичними властивостями до кристалічних тіл, викликає взаємодію двох хвиль прямої, яка поширюється від місця прикладання сили та зворотної, яка відбилася від границі двох середовищ – власне скла та об'єкта носія (наприклад, віконна рама чи кузов автомобіля тощо) [3, 118 с.].

Домінування одного із згаданих видів тріщин, слугує критерієм оцінки кінетичної енергії снаряду, який руйнує скло. Так, домінування радіальних тріщин, характерне для низько енергетичних об'єктів (наприклад, шріт з гладкоствольної зброї чи кулі з пневматичної зброї, сталеві чи полімерні кульки з механічних металних пристроїв тощо) і навпаки, домінування концентричних тріщин, свідчить про значну кінетичну енергію снаряду, швидкість якого здебільшого перевищує 100 м/с.

Але в багатьох кримінальних провадженнях, у яких речовими доказами є автомобільне скло, що має багатошарову структуру, все частіше виникають питання щодо діагностичного (ситуаційного) дослідження вогнепальних ушкоджень з метою встановлення напряму стрільби, типу застосованої зброї, а також самої можливості нанесення таких ушкоджень вогнепальною зброєю з певної дистанції. Ці та інші питання потребують як уточнення окремих стадій існуючих методик судово-балістичних досліджень, так і розробки нових окремих експертних методик, що базуються на нових методах та підходах, з урахуванням інших фізичних властивостей багатошарового скла.

У першу чергу, – це стосується хвильових процесів, які відбуваються на границі середовищ: скло – полімерна плівка, полімерна плівка – скло, та їх поєднання зі зворотними хвилями у кожному з вказаних середовищ. Необхідно також врахувати і геометрію скла, якщо мова йде про лобове скло автомобіля (у таких випадках зустрічний кут, як правило, гострий). Сучасне автомобільне скло – високотехнологічний продукт. Головна його відмінність від звичайного скла – висока міцність. У деяких сучасних моделях автомобілів, а також в спеціальних броньованих транспортних засобах (наприклад,

спеціальні інкасаторські автомобілі), застосовується лобове скло з більшим числом шарів (5 і більше), яке до того ж армоване мало видимою металевою сіткою зі спеціальних сплавів. Це, значно, ускладнює процес дослідження механізму руйнування такого скла, у межах традиційного експертного дослідження фахівцями спеціалізованих судово-експертних установ. За правило у ході досудового розслідування, навіть за резонансними кримінальними провадженнями, судові експерти не мають доступу до технічної чи технологічної документації численних зарубіжних виробників такої продукції, не кажучи вже про вироби замовлені за специфікаціями силових відомств [4, с. 8-10.].

Окрім цього, завдання дослідження згаданих об'єктів, часто ускладняється через втрату додаткових слідів вогнепальних ушкоджень ще у ході огляду транспортного засобу на місці події. Це, перш за все, стосується слідів осипання частинок скла на капоті чи на облаштуванні салону автомобіля (у залежності від напрямку пострілу), нашарування кіптяви чи незгорілих частинок порошу на внутрішніх чи зовнішніх деталях кузова (у залежності від дистанції пострілу). Згадані недоліки виявлення та фіксації слідів пострілу носять як суб'єктивний (наприклад, недостатня обізнаність слідчого та спеціаліста-криміналіста з механізмом слідоутворення), так і об'єктивний характер (відсутність сучасних засобів виявлення та фіксації слідів застосування вогнепальної зброї), і ні в якій мірі не компенсуються подальшим навіть найретельнішим дослідженням в лабораторних умовах, відповідно до чинних методик судово-балістичних досліджень.

Як варіант, на нашу думку, у разі використання діючих експертних методик, можна дещо посилити експериментальну стадію судово-балістичного дослідження, шляхом проведення експертного експерименту. Суть цього експерименту, полягає в проведенні серії пострілів в багатошарове скло з вогнепальної зброї, яка має різні енергетичні параметри, з різних фіксованих відстаней та під різними кутами. Тобто, фактично, мова йде про модифікацію окремих експертних методик, шляхом застосування нових методів та засобів дослідження.

За результатами такого експерименту, узагальнюються та систематизуються емпіричні дані проведених вимірювань, а саме: діаметри вхідних та вихідних отворів; локалізація морфологічних змін (лінійні розміри радіальних розгалужень та усереднені діаметри концентричних тріщин) в суміжних шарах скла; кути нахилу осі проєкції отвору відносно дотичної до сферичної поверхні скла тощо. Також доцільно з'ясувати характер структурних змін в товщі скла, наприклад, за допомогою лазерного профілометра. Отримані висновки, дозволять напрацювати оціночні критерії для методичних рекомендацій до кожної стадії діагностичного експертного дослідження, та можуть бути покладені в основу створення нової окремої експертної методики [5, с. 9-18].

Але, як відомо з теорії судової експертизи, створення та удосконалення окремих експертних методик досліджень, здійснюється за двома напрямками.

Перший напрямок тісно пов'язаний з науковими досягненнями у сфері фізики, прикладної математики, матеріалознавства і визначається в основному результатами науково-дослідницької роботи, що проводиться в спеціалізованих експертних установах. Шляхом дослідження можливостей застосування сучасних методів і технічних засобів, які ефективно використовуються в інших галузях науки і техніки, розробляються нові методики для проведення судово-балістичної експертизи.

Другий напрям – широке впровадження в експертну практику сучасних методів дослідження, які виявилися в найбільшій мірі такими, що відповідають її завданням, і усувають з арсеналу судової експертизи застарілі, неефективні методи дослідження і недосконалі технічні засоби [6, с. 88].

Аналізуючи ефективність того чи іншого експертного методу (на відміну від їх сукупності, які викладені в експертних методиках), слід в першу чергу підкреслити, що така постановка питання можлива лише за умови, коли для порівняння ефективності беруться різні окремі методи при вирішенні даного конкретного завдання, або беруться методи на різних рівнях, при використанні їх у певній послідовності, на рівні кожної ступені, а також в цілісному загальному їх застосуванні при вирішенні поставленого експерту завдання [6, с. 89-90].

Наприклад, аналіз серії експериментальних відстрілів у зразки сучасного багатошарового автомобільного скла з використанням методів лазерної профілографії чи оптико-емісійної спектроскопії показало, що застосування багатофункціональних систем на базі програмно-апаратних комплексів для дослідження фрагментів скла, шляхом вимірювання коефіцієнта заломлення променів з використанням технології лазерної оптико-емісійної спектроскопії – LIBS-метод (згадана технологія, реалізована, наприклад, у приладі GRIM 3 компанії «Foster&Freeman»), дозволяє за фрагментами ушкодженого скла, встановити напрям зміни фізичних властивостей скла, залежно від прямого прикладання зовнішньої сили. При цьому виключається вплив на результат дослідження таких чинників, як зміна хвильових властивостей на границі середовищ з різними фізичними параметрами (щільність, пружність, в'язкість, тощо).

Як підтвердження згаданого вище другого напрямку розвитку методик експертних досліджень шляхом впровадження ефективних і досконалих технічних засобів, доречно згадати створення унікальної окремої методики дослідження багатошарових полімерних покриттів, розробленої фахівцями ДНДЕКЦ МВС України, на базі сучасного ІЧ-Фур'є спектроаналізатора “AVATAR 360”, сполученого з ІЧ-мікроскопом “Continuum”. Використання ІЧ-спектрального аналізу, значно розширило традиційні можливості дослідження прозорих для світла матеріалів та виробів, у тому числі й скла. Головна перевага цього програмно-апаратного комплексу, полягає в унікальній можливості досліджувати мікрокількості матеріалів, а також локального аналізу окремих шарів багатошарових покриттів без попереднього розділення.

А використання поляризованого світла, дозволяє візуально спостерігати межі кожного шару.

Очевидно, що згадані проблемні питання, спонукають фахівців у сфері судово-балістичної експертизи, шукати нові методологічні підходи, які ґрунтувалися б на системному підході до вибору методів та засобів дослідження, на максимальному використанні зручних та наочних способів візуалізації результатів дослідження.

У подальшому, за результатами науково-дослідницьких робіт у цьому напрямі судово-експертних досліджень, проведених, наприклад, спільно фахівцями ДНДЕКЦ МВС України, КНДІСЕ Міністерства юстиції, НАВС та інших зацікавлених відомчих науково-дослідних установ, слід очікувати створення нової окремої експертної методики судово-балістичного дослідження вогнепальних пошкоджень багат шарового автомобільного скла, яка б забезпечила нагальні потреби слідчої та експертної практики.

Перелік посилань

1. *Корухов Ю. Г.* Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений: науч.- практ. пособие. Москва, 1998. 288 с.
2. *Волчецкая Т. С.* Криминалистическая ситуалогия: моногр. Калининград, 1997. 248 с.
3. *Маланьина Н. И.* Криминалистическое исследование стекла. Саратов, 1984. 118 с.
4. *Мазниченко Ю. О.* Судово-балістичне дослідження вогнепальних пошкоджень багат шарового автомобільного скла // Сучасні криміналістичні дослідження в розслідуванні злочинів: матеріали круглого столу (17 листопада 2016 р.). Київ, 2015. С. 8-10.
5. *Сегай М. Я., Стринжа В. К.* Типология экспертных задач: методологические аспекты // Криминалистика и судебная экспертиза. Киев, 1988. Вып. 37. С. 9–18.
6. *Винберг А. И., Малаховская Н. Т.* Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы): учеб. пособие. Волгоград, 1979. 186 с.
7. *Арешонков В. В., Кофанов А. В., Кушнір Г. А.* та ін. Судова балістика та суміжні галузі знань: словник. Київ, 2015. 184 с.

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДИАГНОСТИЧЕСКОГО (СИТУАЦИОННОГО) ИССЛЕДОВАНИЯ ОГНЕСТРЕЛЬНЫХ ПОВРЕЖДЕНИЙ МНОГОСЛОЙНОГО АВТОМОБИЛЬНОГО СТЕКЛА

**Ю. О. Мазниченко
О. В. Мельник**

В статье рассмотрены методические аспекты диагностического (ситуационного) исследования огнестрельных повреждений многослойного автомобильного стекла.

Криминалистическая диагностика – это процесс исследования свойств и состояния объекта (ситуации) с целью установления изменений, которые произошли в нем, причины этих изменений и их связь с совершенным преступлением.

По мнению авторов, можно утверждать, что в судебной экспертологии методические вопросы современных диагностических (ситуационных) криминалистических исследований разработаны в меньшей мере. Это объясняется стремительным технологическим

развитием общества и некоторым отставанием внедрения инновационных технических средств в практику специализированных экспертных учреждений.

Установление фактов и обстоятельств использования огнестрельного оружия для повреждения транспортных средств, требует системного рассмотрения всех основных аспектов криминалистической диагностики: ее общей методологии, диагностических заданий, которые возникают в ходе экспертного исследования, методов и методик их решения.

Авторами исследованы проблемные вопросы усовершенствования методики судебно-баллистических экспертных исследований в данной сфере. Указаны пути повышения эффективности существующей методики и разработки новой частной методики за счет использования современных методов и технических средств исследования.

Показана целесообразность использования специализированных программно-аппаратных комплексов в ходе экспертизы многослойного автомобильного стекла. Проанализирована эффективность применения указанных методов и средств в составе упомянутых информационных систем для диагностических и ситуационных экспертных исследований.

Установлено, что в многослойных автомобильных стеклах, при неэластических деформациях высокоэнергетическими объектами, происходят сложные волновые процессы. Их исследование требует от судебного эксперта не только специальных знаний в сфере криминалистической экспертизы, но и познаний в смежных областях, таких как материаловедение, сопротивление материалов, физическая оптика, теоретическая механика.

Методология исследования многослойного автомобильного стекла должна быть построена на развитии идеи того, что нужно усилить экспериментальную стадию судебно-баллистического исследования, путем проведения экспертного эксперимента.

Достижение объективных результатов судебной экспертизы огнестрельных повреждений многослойного автомобильного стекла, полученных с использованием предложенных авторами путей усовершенствования действующих методик и разработки новых конкретных методик, требует эффективного применения современных методологических подходов и инновационных технических средств.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF DIAGNOSTIC (SITUATIONAL) RESEARCH OF FIRE-FIGHTING DAMAGE OF MULTILAYER AUTOMOBILE GLASS

**J. Maznichenko
O. Melnik**

In the article methodical aspects of diagnostic (situational) investigation of gunshot injuries of multi-layer automotive glass are considered.

Forensic diagnostics is a process of investigating the properties and state of an object (situation) in order to establish the changes that have occurred in it, the causes of these changes and their relation to the committed crime.

According to the authors, it can be argued that in forensic expertology, the methodological issues of modern diagnostic (situational) forensic studies have been developed to a lesser extent, which is explained by the rapid technological development of society and some lag in the introduction of innovative technical means in the practice of specialized expert institutions.

Establishing the facts and circumstances of the use of firearms for damage to vehicles requires systematic consideration of all the main aspects of forensic diagnostics: its general methodology, diagnostic tasks that arise in the course of expert research, methods and methods for their solution.

The authors analyzed the problematic issues of improving the methodology of forensic-ballistic research in this field.

The ways of increasing the effectiveness of the existing methodology and developing a new private methodology are identified through the use of modern methods and technical means of research.

The expediency of using specialized software and hardware complexes during the examination of multi-layer automotive glass is shown.

The effectiveness of application of specified methods and tools in the mentioned information systems for diagnostic and situational expert studies is analyzed.

It has been established that complex wave processes occur in multi-layered automotive glasses with non-plastic deformations due to viscoenergetic objects, the investigation of which requires from the forensic expert not only special knowledge in the field of forensic expertise, but also knowledge in related fields such as materials science, material resistance, physical optics, theoretical Mechanics.

The methodology for studying multilayer automotive glass should be built on the development of the idea that it is necessary to strengthen the experimental stage of forensic ballistic research by conducting an expert experiment.

Achieving the objective results of forensic examination of firearm injuries of multi-layer automotive glass obtained using the methods proposed by the authors to improve the current methods and develop new specific methods requires effective application of modern methodological approaches and innovative technical means.

УДК 343. 98

В. М. Бараняк

**кандидат хімічних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу**

*Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

КОМПЛЕКСНЕ ЕКСПЕРТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОДУКТІВ ВИБУХУ

У статті на прикладі з експертної практики розглянута методика комплексного експертного дослідження продуктів вибуху. Виявлення і дослідження компонентів застосованої вибухової суміші та металевих залишків, вилучених з місця вибуху, проводили з використанням мікроскопічного, хімічного, тонкошарової хроматографії (ТШХ), інфрачервоної спектроскопії (ІЧС), рентгенівського і металографічного методів.

Під час розслідування злочинів, спрямованих проти життя особи, колективної та приватної власності громадян, правоохоронні органи нерідко стикаються з фактами використання для досягнення злочинної мети вибухівки. Значний морально-психологічний вплив на населення, висока ступінь небезпеки для життя і здоров'я оточуючих, велика матеріальна шкода від наслідків вибуху вимагають особливої оперативності і повноти розслідування.

Широке використання енергії вибуху в народному господарстві і військовій справі обумовлює чималі масштаби виробництва різноманітних

вибухових речовин (ВР) і вибухових пристроїв (ВП). У зв'язку з цим, широке коло осіб має доступ до вибухових матеріалів. Недостатній контроль за зберіганням і витрачанням вибухових речовин сприяє зростанню фактів їх розкрадання і протиправного використання у злочинних цілях [1].

Під час проведення оперативно-розшукових заходів і слідчих дій у даній категорії кримінальних проваджень виникають різноманітні питання, які вимагають спеціальних знань у галузі хімії і технології виробництва ВР, конструктивних особливостей, характеру дії і способу виготовлення ВП на їх основі.

До типових питань, які необхідно вирішити експерту в процесі експертного дослідження вибухових речовин або їх залишків, відносяться такі:

1. Чи є дана речовина вибуховою?
2. До якого роду (групи), марки вибухових речовин відноситься дана речовина?
3. Чи є на об'єктах, вилучених з місця події, залишки ВР?
4. Чи однорідні частинки ВР, вилучені з місця події, і зразки ВР, вилучені у підозрюваного?

Визначення виду (марки) вибухової речовини дає можливість слідчим органам встановити джерело її походження, сфери та умови застосування вибухових зарядів. Для цього необхідно визначити хімічний склад ВР і процентне співвідношення компонентів. Встановлення марки підірваної ВР є нелегким завданням. Найчастіше результатом такого дослідження є визначення конкретної марки індивідуальних вибухових речовин або вибухових сумішей, до складу яких входять специфічні добавки. У решті випадків дається імовірний висновок, оскільки процентне співвідношення компонентів вибухової суміші не завжди можна визначити.

Вищенаведене разом з відсутністю нових довідкових даних про склад вибухових речовин, універсальної методики їх дослідження нерідко призводить до того, що визначення виду (марки) ВР, особливо за продуктами вибуху найчастіше залишається без вирішення.

Аналіз експертної практики з дослідження вибухових речовин та продуктів вибуху свідчить про широке використання вибухових сумішей промислового призначення таких як амоніти, амонали, гранульовані вибухові речовини та ін.

Для вирішення питання про вид вибухової речовини за продуктами вибуху застосовують комплексну методику експертного дослідження з використанням мікроскопічного, хімічного методів, методів тонкошарової та високоефективної рідинної і газової хроматографії, мас-спектрометрії, інфрачервоної спектроскопії [1]. Металічні об'єкти досліджуються рентгенівським та металографічним методами у випадках застосування вибухової речовини (суміші), заряд якої міститься у металевій оболонці.

Приклад з експертної практики. У 1996 році в одному з міст Івано-Франківської області невідомі особи підірвали вагончик-магазин, підклавши

під його підлогу вибуховий пристрій. Внаслідок вибуху було пошкоджено вагончик-магазин та заподіяна значна майнова шкода.

З місця події були вилучені проби ґрунту, зіскоби нагару зі стін обшивки вагончика, уламок ДСП, деформована жерсть з пошкодженої підлоги та кусок металу, вилучений зі стелі вагончика.

Вид вибухової речовини визначали методами мікроскопічним, хімічним, тонкошарової хроматографії (ТШХ) та інфрачервоної спектроскопії (ІЧС). Куски деформованої жерсті досліджувались рентгенівським та мікроструктурним методами.

Методи дослідження, отримані результати та їх аналіз

1. Мікроскопічний метод

Мікроскопічне дослідження, надісланих на експертизу об'єктів, проводилось з використанням біокулярного стереоскопічного мікроскопа МБС-10 при 56-кратному збільшенні. В результаті виявлені білі гігроскопічні кристалічні частинки та світло-коричневі склоподібні частинки сферичної, овальної, бобовидної та грушевидної форми розмірами 0,4-0,6 мм.

2. Хімічний метод

Частинки речовини білого кольору добре розчиняються у воді і за зовнішнім виглядом, нагадують аміачну селітру. Для підтвердження цього припущення, проводили якісні хімічні реакції на нітрат-іони та іони амонію. Нітрат-іони визначали реакцією з розчином дифеніламіну у концентрованій сірчаній кислоті. В результаті реакції утворювалось синє забарвлення, що вказує на наявність нітрат-іонів. Іони амонію визначали реакцією водного розчину речовини з концентрованим розчином їдкого калію при нагріванні. Реакція супроводжувалась утворенням аміаку, внаслідок чого зволожена смужка лакмусового паперу змінювала колір з червоного на синій, а при піднесенні скляної палички, змоченої соляною кислотою, з'являвся «білий дим» – утворення хлориду амонію.

Склоподібні частинки речовини світло-коричневого кольору, згоряли без спалаху у полум'ї газового пальника з утворенням чорної пористої речовини, подібної на деревне вугілля, що свідчить про її органічну природу. При обробці на холоді концентрованою сірчаною кислотою частинки розчинялися, утворюючи в'язкий розчин, з якого у надлишку води виділилися білі пластівці. Отриманий продукт схожий з крохмалем за реакцією з йодом (синє забарвлення) і являє собою частково гідролізовану целюлозу, так званий амілоїд. Результати дослідження, вказують на належність частинок до кристалічної целюлози.

3. Дослідження методом тонкошарової хроматографії (ТШХ)

Проби ґрунту, зіскоби зі стін обшивки вагончика та уламка ДСП екстрагували ацетоном. Екстракти були відфільтровані на фільтрувальному папері, після чого була проведена тонкошарова хроматографія за наступних умов:

- стабільна фаза – хроматографічна пластинка типу «Sorbfil»;
- рухома фаза – толуол.

Довжина пробігу – 10 см. Як порівняльні стандартні речовини «свідки», використовували ацетоніві розчини тротилу, тетрилу, гексогену, октогену і ТЕНу. Після закінчення хроматографування пластинку висушували, розглядали в УФ – промінні (254 нм) кварцової лампи та відмічали виявлені плями. Хроматографічна пластинка була проявлена

5 % -ним розчином дифеніламіну в етиловому спирті з наступною активацією в УФ - промінні і подальшою обробкою 10 % -ним розчином ідкого калію в етиловому спирті. В результаті на хроматографічній пластинці проявилися типові для тротилу плями з характерними для них хроматографічними коефіцієнтами рухливості (R_f). Результати дослідження приведені у таблиці.

Результати дослідження компонентів вибухової речовини методом ТШХ

Таблиця

Номер плями	Хроматографічні коефіцієнти рухливості (R_f)		Забарвлення плям після Проявлення	
	Компонент	Тротил	Компонент	Тротил
1	0,05	0,05	Оранжеве	Оранжеве
2	0,30	0,30	Рожеве	Рожеве
3	0,43	0,43	Оранжеве	Оранжеве
4	0,63	0,63	Криваво-червоне	Криваво-червоне
5	0,70-0,80	-	Біле	-

Яскраво-голуба люмінесценція в ультрафіолетовому промінні (254 нм), значення коефіцієнта рухливості R_f та коричневе забарвлення в парах йоду плями № 5 характерні для мінеральних масел.

4. Метод інфрачервоної спектроскопії (ІЧС)

Метод інфрачервоної спектроскопії, був застосований після попереднього відокремлення тротилу та мінерального масла методом ТШХ. Отримані методом ТШХ характерні для даних компонентів плями (коефіцієнти R_f , в межах 0,05-0,63 і 0,70-0,80 відповідно), які виявлені в ультрафіолетових променях, були позначені графітним олівцем і зскоблені з пластинки (без її проявлення реактивом) разом з сорбентом. Зіскоби були екстраговані толуолом. Отримані екстракти були відфільтровані. Фільтрати були висушені струменем повітря і зібрані сухий та маслянистий залишки. Дослідженню також підлягали склоподібні частинки речовини світло-коричневого кольору.

Отримані залишки досліджували методом ІЧС на спектрометрі «SPECORD 75 IR» за наступних умов:

- ширина щілини – 3;
- підсилення – 6;
- режим підсилення – 1;
- час відхилення пера – 10;

- затримка – 1.

Швидкість розгортки спектру – 2,2 хв/лист. Масштаб – 7,5 і 15 мм/100 см-1. Діапазон довжин хвиль – 4000 – 400 см-1. Діаметр таблетки – 7 мм. Таблетку виготовляли пресуванням сухого залишку з бромистим калієм. Маслянистий залишок був нанесений на поверхню попередньо виготовленої таблетки КВг. Склоподібні частинки речовини перетирали з КВг у ваговому співвідношенні 1:200 з наступним пресуванням у таблетку.

В результаті дослідження були отримані спектри, які за розташуванням та відносною інтенсивністю смуг поглинання відповідають спектрам тротилу, мінерального масла та целюлози [2].

З метою встановлення належності куска металу, вилученого зі стелі вагончика, до частини корпусу вибухового пристрою деформовану жерсть з пошкодженої підлоги та кусок металу, вилученого зі стелі вагончика, досліджували рентгенівським (дифрактометричним) методом та мікроструктурним (метод шліфа).

5. Рентгенівський метод

Рентгенівське дослідження проводили на дифрактометрі «ДРОН – 2» (випромінювання – Fe K α , режим сканування неперервний, відлік кутів – 2 град/хв., діапазон кутів знімання – 20°-114°). В результаті дослідження, отримані дифрактограми α -Fe (альфа заліза) з періодом решітки 2,8628 (3) Å.

6. Мікроструктурний (метод шліфа)

Для травлення шліфів порівнюваних металів використовували 2н розчин азотної кислоти. Мікроструктуру металу вивчали на металографічному мікроскопі «Neophot – 30» (об'єктив – 25 х, збільшення – 16, загальне збільшення – 250 х). Була отримана однакова картина мікроструктури обох зразків металу.

Висновки. За результатами проведеного комплексного експертного дослідження продуктів вибуху, встановлено наявність компонентів вибухової суміші – аміачної селітри, тротилу, мінерального масла та кристалічної целюлози. Якісний склад виявлених компонентів, дає підстави стверджувати факт використання аміачноселітрової вибухової суміші типу амоніту або грануліту [3].

Кусок металу, вилучений зі стелі вагончика-магазину, є частиною жерсті його підлоги і не належить корпусу вибухового пристрою.

Вищезгадані типи вибухових сумішей відносяться до промислових, виготовляються як конструктивно оформлені заряди, а також у непатронованому вигляді, що дозволяє використовувати їх для спорядження саморобних вибухових пристроїв.

Перелік посилань

1. *Агинский В. Н., Владимиров С. В., Галяшин В. Н.* Криминалистическое исследование взрывчатых веществ и др. / ВНИИ МВД СССР; ред. Н. М. Кузьмин. Москва, 1985. 72 с.

2. *Атлас спектров* для криминалистических подразделений МВД СССР / СО АН СССР; под ред. В. А. Каптюга. Новосибирск, 1980.
3. *Альбом бризантных взрывчатых веществ* / СО АН СССР; под ред. М. И. Подгорной. Новосибирск, 1980.

КОМПЛЕКСНОЕ ЭКСПЕРТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОДУКТОВ ВЗРЫВА

В. М. Бараняк

Во время расследования преступлений, направленных против жизни человека, коллективной и частной собственности граждан, правоохранительные органы нередко сталкиваются с расследованием фактов взрыва.

Широкое использование энергии взрыва в народном хозяйстве и военном деле обуславливает немалые масштабы производства различных взрывчатых веществ (ВВ) и взрывных устройств (ВУ). В связи с этим, широкий круг лиц имеет доступ к взрывчатым материалам. Недостаточный контроль за хранением и расходованием взрывчатых веществ, способствует росту фактов их хищения и противоправного использования в преступных целях.

Во время проведения оперативно-розыскных мероприятий и следственных действий по данной категории уголовных дел возникают различные вопросы, которые требуют специальных знаний в области химии и технологии производства ВР, конструктивных особенностей, характера действия и способа изготовления ВП на их основе.

Определение вида (марки) взрывчатого вещества, дает возможность следственным органам установить источник ее происхождения, сферы и условия применения взрывных зарядов. Для этого необходимо определить химический состав и процентное соотношение компонентов. Установление марки взорванного ВВ является нелегкой задачей. Чаще всего результатом такого исследования является определение конкретной марки индивидуальных взрывчатых веществ или взрывных смесей, в состав которых входят специфические добавки. В остальных случаях делается предположительный вывод, поскольку процентное соотношение компонентов взрывчатой смеси не всегда возможно определить.

Вышеприведенное вместе с отсутствием новых справочных данных о составе взрывчатых веществ, универсальной методики их исследования нередко приводит к тому, что определение вида (марки) ВВ, особенно по продуктам взрыва чаще всего остается без решения.

Анализ экспертной практики по исследованию взрывчатых веществ и продуктов взрыва свидетельствует о широком использовании взрывчатых смесей промышленного назначения, таких как аммониты, аммоналы, гранулированные взрывчатые вещества и др.

В статье на примере из экспертной практики, рассмотрена методика комплексного экспертного исследования продуктов взрыва. Обнаружение и исследование компонентов примененной взрывчатой смеси и металлических остатков, изъятых с места взрыва, проводили с использованием микроскопического, химического, тонкослойной хроматографии (ТСХ), инфракрасной спектроскопии (ИКС), рентгеновского и металлографического методов.

COMPLEX EXPERT RESEARCH OF THE EXPLOSIVE PRODUCTS

V. Baranyak

During the investigation of crimes aimed against the life of the person, collective and private property of citizens, law enforcement agencies often face the investigation into the explosion.

The widespread use of explosion energy in the national economy and military affairs has resulted in large scale production of various explosives and explosive devices. In connection with this, a wide range of people have access to explosive materials. Inadequate controls over the storage and expenditure of explosives contributes to the growth of the facts of theft and misuse for criminal purposes.

During carrying out of operatively-search actions and investigatory actions in the given category of criminal proceedings, there are various issues which require special knowledge in the field of chemistry and technology of explosives production, constructive peculiarities, the nature of the action and the method of manufacturing explosive devices on their basis.

The definition of a type (brand) of explosives enables the investigating authorities to establish the source of its origin, scope and conditions for the use of explosive charges. For this purpose it is necessary to determine the chemical composition of explosives and percentages of components. The definition of the brand undermined by explosives is a difficult task. Most often the result of this study is to determine particular brand of individual explosives or explosive mixtures, in which incoming specific supplements. In other cases, given the likely conclusion, since the percentage ratio of the components of the explosive mixture is not always possible to determine.

The above, together with the lack of new reference data on the composition of explosives, the universal methods of investigation nerdc leads to the fact that the definition of a type (brand) of explosives, particularly for the products of the explosion are often left without solutions.

The analysis of expert practice study of explosives and explosion products is indicative of the wide use of explosive mixtures for industrial purposes such as ammonites, ammonal, granulite, etc.

In the article on the example of expert practice the technique a comprehensive expert study of explosion products. The discovery and study of the components of the explosive mixture and applied metal residues recovered from the explosion, was carried out using microscopic, chemical, thin-layer chromatography (TLC), infrared spectroscopy (IR), x-ray and metallographic methods.

УДК 343.97

О. Ю. Кошель
кандидат технічних наук,
старший науковий співробітник

*Український науково-дослідний інститут
спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України*

МІКРОСКОПІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ФІКСАЦІЯ І ОБРОБКА ЗОБРАЖЕННЯ. РЕАЛІЗАЦІЯ КОМП'ЮТЕРНОЇ МІКРОСКОПІЇ.

Зроблено стислий огляд можливості застосування програмної обробки зображення з мікроскопів. Запропоновано застосування простого рішення – дооснащення наявних мікроскопів цифровою камерою, яку установлюють в окуляр, що дозволяє експертам прискорити процес фіксації зображення та значно підвищити його якість. Описані результати використання програмного забезпечення вітчизняного розробника, яке має широкий ряд

інструментів кількісної обробки зображення: автоматичне виділення об'єктів, сегментація зображення, проведення різноманітних вимірювань. Кількісна інформація, що надається в результаті застосування комп'ютерної мікроскопії, дозволяє отримати нові данні щодо об'єкту експертизи.

Застосування програмних засобів для обробки мікроскопічного зображення, розпочалося з самого початку розвитку електронно-обчислювальних машин, що відповідає необхідності автоматизації трудомістких операцій аналізу зображень з мікроскопа для отримання об'єктивної і точної інформації щодо різноманітних об'єктів, що досліджуються за допомогою мікроскопів.

Інтенсивний розвиток застосування ЕОМ в мікроскопії розпочався порівняно недавно, з кінця 90-х років, що пов'язано з масовою доступністю персональних комп'ютерів та зростанням їх можливостей до рівня, достатнього для обробки зображення програмними засобами для операційного середовища, що набуло масового застосування.

На сьогодні, як і раніше, зберігається актуальність застосування комп'ютерного аналізу зображення з мікроскопа в наукових дослідженнях, виробництві, медицині, охороні навколишнього середовища. Відповідно до особливостей застосування систем аналізу «мікроскоп-комп'ютер» для досліджень різних напрямів, використовують терміни «комп'ютерні мікроскопи, цифрові мікроскопи, відеомікроскопи», найбільш загальним та вживаним є термін «комп'ютерна мікроскопія». Як результат подальшого розвитку технічних систем дослідження, на сьогодні термін «цифрові мікроскопи» застосовується для нового класу комплексів комп'ютерної мікроскопії.

Функціональні можливості комп'ютерних мікроскопів визначаються їх конструктивними та оптичними можливостями – у відбитому або прохідному світлі, з поляризацією, та поділяються на мікроскопи видимого світла, інфрачервоні, ультрафіолетові. Сучасні мікроскопи також мають електромеханічні приводи предметних столиків, подачі об'єкта, зміни об'єктивів та фільтрів. В більшості сучасних мікроскопів, забезпечується можливість фіксації зображення цифровою камерою, поряд з наявністю оптичного виходу для візуального спостереження.

Виробниками сучасних мікроскопів, передбачається їх поставка у комплекті з обладнанням для запису статичного або динамічного зображення разом з прикладним програмним забезпеченням. Областю застосування програмної обробки зображення, яке отримано з мікроскопа, є практично всі напрями досліджень внаслідок широкої універсальності, простоти та ефективності процедур програмної обробки та аналізу.

В сьогоденній практиці, в дослідницькій та виробничій сфері, для вивчення предметів та їх деталей за допомогою світлових мікроскопів в більшості випадків використовуються мікроскопи, які виготовлено у 60 – 80-ті роки минулого сторіччя. Їх оптичні можливості достатні для виконання широкого кола завдань дослідження, фізичний стан механічних складових таких

мікроскопів, при належному догляді, забезпечує працездатність ще не один рік. Більшість з таких мікроскопів, не мають пристроїв для фотографування («фотографічної насадки»). Для тих мікроскопів, де такий пристрій передбачений і ще функціонує, використання для фіксації на плівку невиправдане з причин ціни та трудомісткості.

В практиці роботи з такими старими приладами для фіксації мікроскопічного зображення використовують звичайні цифрові камери, з них найбільш вдалі для застосування «цифро-мільниці» з невеликим діаметром об'єктива, близьким до розміру зображення в окулярі. Зйомка здійснюється «з рук». Частковим рішенням для підвищення якості за «ручним» способом є використання упора для рук та застосування насадок, що забезпечують центрування оптичних осей об'єктива камери та окуляра мікроскопа, що відступає від крайньої лінзи окуляра для компенсації відстані фокальної площини ока. Рутинна задача фіксації зображення з мікроскопу стає задачею, яка потребує значно більше часу, ніж очікувалося та результатом є зображення, що має якість значно нижче, ніж візуально спостерігається.

Таким чином, внаслідок недостатніх характеристик роздільної здатності, вірної передачі кольорів, рівня геометричних викривлень, рівномірності освітлення поля зображення, рівень якості фотографій недостатньо повно відображає факти, які виявив або досліджує експерт.

Оптимальним шляхом для досягнення необхідного рівня зображень з існуючих мікроскопів є їх модернізація шляхом дооснащення (встановленням) цифрової камери та прикладного програмного забезпечення, що на сьогодні, вирішується на високому професійному та фінансово доступному рівні й задовольняє потреби для широкого кола досліджень – від біологічних до мінералогічних. Така модернізація мікроскопів, дозволяє автоматизувати процес фіксації зображення та отримувати зображення на високому рівні.

Особливістю застосування цифрових камер до мікроскопів є те, що управління процесом захвату і обробка зображення, здійснюється за допомогою персонального комп'ютера. Оскільки, комп'ютери, навіть не дуже сучасні мають обчислювальні можливості набагато більші, ніж процесор в універсальній цифровій фотокамері, результат застосування спеціалізованої т.зв. «промислової», навіть не дорогої цифрової камери, дає набагато кращий результат на всіх етапах фіксації та обробки зображення.

Однією з важливих складових мікроскопічних досліджень є проведення кількісного аналізу. Науково-методичні розробки процедур кількісного аналізу зображення розроблено на високому рівні для різних видів досліджень, наприклад матеріалознавчих [1]. Але практична реалізація кількісного аналізу мікроскопічного зображення, наприклад звичайних вимірювань, потребує багато часу та викликає значні навантаження на оператора (експерта).

Зазначена модернізація дозволяє проведення якісного та кількісного аналізу мікроскопічного зображення, за допомогою комп'ютера звичайного бюджетного рівня. Можливість реалізації надзвичайно інформативних функ-

ціональних можливостей програмної обробки зображення, дозволяє отримувати нову інформацію стосовно об'єкту дослідження, наприклад нові кількісні показники структурних складових щодо будови матеріалу.

Реалізація комп'ютерної мікроскопії для випадку дообладнання існуючих мікроскопів, можлива за двома схемами. За першою схемою використовуються універсальні прикладні програми обробки зображення, та універсальні цифрові камери (наприклад веб-камери). За такою схемою зустрічаються технічні рішення початкового («домашнього») рівня, з використанням звичайних веб-камер та доступних програм (з невизначеною правомірністю їх використання) [2].

Інша схема передбачає застосування ліцензійного програмного забезпечення та цифрової камери, з необхідним рівнем технічних характеристик.

Якщо можливості першої схеми достатні для навчальних задач та початкових етапів досліджень (крім експертних досліджень), для професійної роботи такий підхід неприпустимий і в промислових та наукових дослідженнях, застосовуються сертифікований спеціалізований програмний продукт з якісним обладнанням.

Успішним способом дооснащення існуючого мікроскопу, який не потребує багато часу, є встановлення цифрової камери в окуляр мікроскопа з інсталяцією прикладного програмного забезпечення.

Для модернізації бажаним є варіант застосування цифрової камери, яка призначена для «промислового» застосування. Такі камери мають високу якість матриці та надійну роботу самої камери і виконані у міцному корпусі.

Важливою особливістю є оснащення цифрової камери довгофокусним об'єктивом для мінімізації геометричних та світлових викривлень. Застосування довгофокусного об'єктива, дозволяє використати цифрову камеру для роботи на різних мікроскопах. Використання перехідників, дозволяє використовувати один комплекс «цифрова камера-комп'ютер» для застосування на різних мікроскопах, таких як звичайні МБС-9,10, а також інверторні, шляхом простої перестановки камери. При цьому, наявність лише одного окуляра не є перешкодою (наприклад, для таких широко розповсюджених в металознавстві мікроскопів як МИМ-7,8), оскільки в прикладних програмах, передбачено наведення на різкість на моніторі комп'ютера.

Ліцензійне прикладне програмне забезпечення для обробки зображення дає можливість його реалізації в експертних дослідженнях, в Україні розроблено програмне забезпечення для комп'ютерної обробки зображення, яке має авторське свідоцтво та багаторічний досвід впровадження для різноманітних досліджень.

Зустрічаються два варіанти прикладних програм: у першому варіанті модулі запису зображення, обробки та аналізу зведено в одну програму, у другому варіанті модуль запису зображення і первинної обробки зображення зведено в одну прикладну програму, а модулі обробки та аналізу зведено в іншу. Інтерфейс професійних програм доступний для користувача звичайно-

го рівня, як показує практика, застосування комплексу можливе практично відразу.

На першому етапі освоєння комплексу комп'ютерної мікроскопії, реалізується можливість отримати якісне зображення та зберегти його у бажаному графічному форматі. Якість, з якої здійснюється фіксація зображення, різноманітність інструментів щодо покращення зображення (збільшення контрасту, вирівнювання освітлення і т. п.) вже є вагомим результатом, який виправдовує доцільність витрат на придбання програми і камери та створення комп'ютерного мікроскопу.

Наступними етапами, після фіксації зображення (запису в цифровому форматі) в комп'ютерній мікроскопії є покращення зображення (його обробка з елементами попереднього аналізу), а також якісний та кількісний аналіз зображення.

Покращення зображення, дозволяє у подальшому, в наступних етапах покращати результати обробки та аналізу зображення, цей етап реалізується застосуванням фільтрів та функцій, які дозволяють змінити характеристики зображення (яскравість, контраст, насиченість, різкість і т. п.), усунути перешкоди, імпульсні шуми. Цікавою функцією на цьому етапі є можливість усунення шумів та артефактів оптичної системи (подряпин, нерівномірності освітлення), шляхом віднімання фону (накладенням «маски» фонового зображення) [3-5].

Програмні функції лінійних та кутових вимірювань, дозволяють отримати такі величини: довжина відрізка, ломаної, сплайнової кривої лінії, величину кут, радіус окружності. Важливою особливістю є наявність автоматичного накопичення даних, що дозволяє при послідовній обробці всіх полів зображення отримати інтегральні параметри. Накопичення даних забезпечується не тільки для вимірювання, а й для всіх функцій кількісного аналізу зображення¹³.

Необхідно відмітити, що вимірювання можливе за умови проведення калібрування, яке здійснюється для конкретного об'єктиву мікроскопа фотографуванням об'єкт-мікрометра та зберігання результатів калібрування для наступного використання. При застосуванні різних об'єтивів в мікроскопі, створюються файли калібрувань для конкретних об'єтивів та вибір відповідного калібрування для вимірювань на зображенні.

Подальший аналіз зображення здійснюється, як правило, після сегментації – виділення ділянок зображення, які мають однакові характеристики. Виділені сегменти можуть бути двомірними (пласкі ділянки) або одномірними (контури). Сегментація найчастіше здійснюється у автоматичному режимі, за необхідністю, застосовується ручний режим виділення [6].

В результаті сегментації, наприклад, в біологічних дослідженнях проводиться диференціація об'єктів від фону, автоматично класифікуються нит-

¹³ Наприклад, для програми SEO ImageLab (м. Суми. а.с. № 27335 МОН України).

ковидні та стрічкові об'єкти. При проведенні досліджень структури металів (металографічні дослідження) виділяються фази, з яких складається сплав, розраховується їх площа. Контурна сегментація дозволяє досліджувати границі зерен металографічної структури.

Застосування комп'ютерної мікроскопії, надає можливість отримувати точну кількісну інформацію, що свідчить про доцільність застосування такого інструментального методу в дослідженнях. Важко переоцінити те, що застосування такого аналізу, може надавати нову інформацію про об'єкт дослідження в результаті застосування програмної обробки на основі якісних даних зображення (наприклад, за результатами сегментації) та різноманітних кількісних даних. Окремим перспективним джерелом нових даних є також статистична обробка кількісних параметрів елементів зображення, в діагностичних та ідентифікаційних дослідженнях.

Універсальність функціонального апарату програмної обробки зображення з мікроскопу, можливість отримання кількісних параметрів, а також нових характеристик стосовно об'єкта досліджень, дозволяє розглядати комп'ютерну мікроскопію, як необхідний додаток в інструментальному арсеналі для експертних досліджень.

Перелік посилань

1. *Салтыков С. А.*. Стереометрическая металлография. Москва, 1976. 270 с.
2. *Бесплатные программы для анализа изображений*. Металловедение. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://metallovedeniye.ru/metallografiya/besplatnyie-programmy-dlya-analiza-izobrazhenij.html>.
3. *Андрушевич А. А., Толочко Н. К., Чугаев П. С.* Компьютерная микроскопия материалов в инновационной и учебной деятельности технических университетов // *Литье и металлургия*. Минск, 2014. № (4)77. С. 113.
4. *Куц Ю. В., Повстаной А. Ю.* Сучасні методи дослідження мікроструктур за допомогою комп'ютерного матеріалознавства з використанням прикладних програм // *Наукові нотатки: міжвуз. зб. Луцьк*, 2014. Вип. № 45. С. 323.
5. *Литовченко С. В., Малыхина Т. В., Шпагина Л. О.* Автоматизация анализа металлографических структур // *Вісник Харківського національного університету / Харківський національний університет ім. В. М. Каразіна*. Харків, 2011. Вип. 960. С. 215.
6. *Программное обеспечение SEO ImageLab Met для обработки и анализа изображений в материаловедении* // *Руководство пользователя / SEO ImageLab*. Суми, 2016. 32 с.

МИКРОСКОПИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ФИКСИРОВАНИЕ И ОБРАБОТКА ИЗОБРАЖЕНИЯ. РЕАЛИЗАЦИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ МИКРОСКОПИИ

А. Ю. Кошель

В статье сделан краткий обзор возможности применения программной обработки изображения с микроскопов. Предложено применение простого решения – дооснащения имеющихся микроскопов цифровой камерой, которая вставляется в окуляр, что позволяет экспертам ускорить процесс фиксирования изображения и значительно повысить его качество. Изложены результаты использования опробованного программного обеспечения

отечественной фирмы, которое имеет широкий ряд инструментов количественной обработки изображений: автоматическое выделение объектов, сегментация изображения, проведение разнообразных измерений. Получение точной количественной информации в результате применения компьютерной микроскопии, позволяет получить новые данные об объекте экспертизы.

MICROSCOPIC RESEARCH: IMAGE FIXATION AND PROCESSING. IMPLEMENTATION OF COMPUTER MICROSCOPY

A. Koshel

The article includes a brief overview of the possibilities of software application to the microscope image processing. It was suggested to use a simple solution - retrofitting of existing microscopes with digital camera that is inserted into the eyepiece, which allows experts to speed up the process of image fixing and significantly improve its quality. There were expressed the results of the use of tested software which belongs to the domestic firm and has a wide range of tools for quantitative image processing: automatic selection of the objects, image segmentation, and implementation of a variety of measurements. Obtaining accurate quantitative information due to the application of computer microscopy allows getting a new data about the object of examination.

УДК 343.982.4

Є. Ю. Свобода

кандидат юридичних наук, доцент, доцент

Національна академія внутрішніх справ

А. Ю. Захаркіна

інспектор-криміналіст

слідчий відділ Харківського відділу Національної поліції

СУДОВО-ПОЧЕРКОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА: СУЧАСНИЙ СТАН І АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

У статті надано аналіз можливостей судово-почеркознавчої експертизи. Розглянуті досягнення наукового дослідження закономірностей почерку на базі різних галузей науки і удосконалення методики судово-почеркознавчих досліджень. У загальних рисах охарактеризовані сучасні завдання, що вирішуються експертами-почеркознавцями. Висвітлені деякі актуальні питання на сучасному етапі розвитку судово-почеркознавчої експертизи, запропоновані основні шляхи їх вирішення.

Ефективна протидія злочинності сьогодення – неможлива без використання сучасних досягнень різних сфер наукових знань і передової технічної думки.

Судово-почеркознавчі експертизи, відіграють вагому роль у судочинстві. Потреба у їх призначенні, постає кожного разу, коли для вирішення чи розв'язання певних питань, з'ясування обставин, що мають значення у провадженні, виникає необхідність застосування спеціальних знань для дослідження рукописних записів, підписів. Зазвичай, необхідність у таких досліджень виникає у випадках потреби ідентифікації конкретної особи; визначення умов, у яких виконувався почерковий об'єкт; встановлення належності почерку виконавця до групи почерків, притаманних особам певної статі, віку або типу тощо.

Окремим аспектам використання судово-почеркознавчих експертиз у доказуванні, була приділена увага у працях вітчизняних та іноземних вчених, зокрема: Л. Є. Ароцкера, Р. С. Белкіна, М. Є. Бондар, А. І. Вінберга, Н. І. Клименко, З. О. Ковальчук, В. В. Липовського, І. М. Можар, З. С. Меленевської, Г. М. Надгорного, В. Ф. Орлової, Т. В. Орлової, Т. М. Федоренко, І. Я. Фрідмана, С. А. Ципенюк та інших.

Сучасне судове почеркознавство, характеризується реалізацією значної кількості різноманітних підходів, що намітилися в наукових розробках, направлених на розвиток теорії і вдосконалення практики судово-почеркознавчої експертизи.

Судове почеркознавство пройшло кілька етапів розвитку, а саме: – накопичення знань і досвіду; – становлення теоретичних засад; – розгортання теоретичних та експериментальних досліджень, математизація знань; – формування теорії судово-почеркознавчої ідентифікації [3, с. 10].

У сучасний період, судове почеркознавство є високорозвиненою предметною галуззю теорії судової експертизи і галуззю криміналістики. Характерним для нього є подальший активний розвиток теоретичних засад судового почеркознавства; експериментальних розробок; узагальнень експертної практики; удосконалення існуючих методів і створення нових, більш ефективних методів експертного дослідження почерку.

Предметом судового почеркознавства є вивчення закономірностей формування, функціонування і змін письмово-рухового комплексу навичок, який є основою почерку; вивчення закономірностей експертного дослідження почерку; розробки методів і методик вирішення завдань судово-почеркознавчої експертизи з метою встановлення фактів, які мають доказове значення по кримінальних впровадження та цивільних справах.

Предмет судово-почеркознавчої експертизи – встановлення фактів, що входять до компетенції експерта-почеркознавця, тобто вирішення завдань шляхом застосування відповідної методики.

Завдання судово-почеркознавчої експертизи – встановлення фактичних даних у відповідності з необхідністю слідчо-судової практики (питаннями), які передбачають застосування методики судово-почеркознавчої експертизи.

Об'єкт судово-почеркознавчої експертизи розглядають в різних аспектах.

Об'єктом судово-почеркознавчої експертизи у широкому значенні є матеріали кримінального провадження або цивільної справи, які надсилають на експертизу й відносять до її предмету.

Безпосереднім об'єктом судово-почеркознавчої експертизи (або об'єктом у вузькому значенні) є конкретна почеркова реалізація (рукопис, підпис), а також виражена в ній система властивостей почерку.

Конкретизація завдань і методики судово-почеркознавчої експертизи залежить, перш за все, від специфіки досліджуваного рукопису, тому саме цей об'єкт підлягає систематизації. Основою систематизації є поступова конкретизація об'єкту. В межах систематизації, можна виокремити види, підвиди, групи об'єктів і охарактеризувати конкретні об'єкти.

У судовому почеркознавстві, розроблена систематизація почеркових об'єктів: за видом рукопису; за складом рукопису (транскрипції); за об'ємом та інформативністю; за умовами виконання [3, с. 15-17].

Розвиток теоретичних засад судового почеркознавства у сучасний період характеризується: розробкою основних положень вчення про процес експертного дослідження, як компонент предмету судового почеркознавства (комплексні методики вирішення судово-почеркознавчих завдань, теоретичні проблеми оцінки ознак тощо); створенням понятійного апарату в галузі теорії й практики судово-почеркознавчої експертизи (словник основних термінів); формулюванням теоретичних основ математичного моделювання та засад автоматизації у галузі судово-почеркознавчої експертизи (теорія і практика математичного моделювання, експертні програми, системи); розробкою основних положень теорії і методики судово-почеркознавчої діагностики [3, с. 11-12].

Незважаючи на те, що дослідження почерку для встановлення певних обставин проводяться декілька століть і вони є одними з найстаріших криміналістичних досліджень, на теперішній час у вчених-криміналістів, практичних співробітників, виникають питання, можливостей судово-почеркознавчої експертизи.

Аналіз теоретичних розробок та узагальнення експертної практики, дозволяють виокремити основні напрямки подальшого розвитку судового почеркознавства у сучасний період.

Це перш за все діяльнісний підхід і дослідження структури вирішення ідентифікаційних завдань, з метою оптимізації методики експертизи.

Ідентифікаційні завдання становлять основний обсяг при проведенні судово-почеркознавчої експертизи; їх вирішення передбачає встановлення таких фактів наявності або відсутності тотожності конкретного виконавця рукописного тексту, запису або підпису; виконання однією й тією самою або різними особами декількох текстів (записів) або підписів окремих фрагментів тексту, тексту і короткого запису (зокрема, дописки), у деяких випадках, коли підпис має переважно літерну транскрипцію – тексту (запису і підпису).

Формування теоретичних та методичних основ судово-почеркознавчої діагностики є одним з найбільш актуальних напрямків розвитку судового почеркознавства в сучасний період, оскільки, ця проблематика є дискусійною і не розробленою повністю.

Одним з перспективних напрямів досліджень є діагностичні дослідження. У судовому почеркознавстві, вони виокремлені у самостійний напрямок, розроблені основні положення судово-почеркознавчої діагностики, їх сутність та місце в системі завдань судово-почеркознавчої експертизи.

Вирішення діагностичних завдань спрямоване на визначення умов, у яких виконувався досліджуваний почерковий об'єкт – рукописний текст, запис або підпис. У почеркознавстві встановлено, що захисним бар'єром, що гарантує збереження ідентифікаційних властивостей почерку – індивідуальності та стійкості – є варіаційність. Саме в ній відображений механізм пристосування пишучого до різних обставин, які негативно впливають на процес письма.

Принципова можливість вирішення діагностичних завдань експериментально доведена на цілому ряді почеркових об'єктів (рукописних текстах великого й середнього обсягу, при високій виробленості почерку, підписах тощо). Проте такі можливості є не безмежні.

Г. А. Куприянова, виокремила симптомокомплекси ознак, характерних для різних груп «збиваючих» факторів [3]. Але, на сучасному етапі розвитку судово-почеркознавчої діагностики, на жаль, вирішення завдань можливе здебільшого на рівні розроблених симптомокомплексів, які мають групове значення і не надають достатньої інформації для вирішення діагностичного завдання – встановлення певного «збиваючого» фактора, який діяв на виконавця у момент виконання рукопису чи підпису. У Київському науководослідному інституті судових експертиз проводять дослідження, спрямовані на вирішення завдання встановлення певної «збиваючої» причини. Це важлива проблема, яка потребує свого вирішення. Одним із перспективних напрямків досліджень, що перебуває в основі розробки методів вирішення діагностичних завдань – є математичне моделювання.

З урахуванням вже наявних досягнень в діагностичних дослідженнях почерку та підписів, у даному напрямку мають стосуватися: створення і вдосконалення методик з вирішення класифікаційних завдань (удосконалення методик із визначення статі та віку виконавців; рукописних текстів, записів; створення відповідної методики; підписів), дослідження інших особистісних характеристик по почерку; вдосконалення методик зі встановлення деяких незвичних та хворобливих станів виконавця рукопису. Особливо актуальними є подальше вивчення змін ознак почерку, під впливом наркотичного та алкогольного сп'яніння, розробка методики зі встановлення факту виконання рукопису звичною до письма лівою рукою; створення інтегральних методик, як ідентифікаційно-діагностичних, так і таких, що вирішували комплекс завдань певного напрямку діагностичних досліджень; створення комплексних

методик для встановлення часу виконання рукописних текстів, записів та підписів із залученням спеціальних знань спеціалістів суміжних галузей судової експертизи; створення експертних систем для діагностичного дослідження рукописних текстів, записів та підписів та розробки діагностичних методик, із застосуванням методу математичного моделювання; заміни наявних трудомістких та ненадійних діагностичних методик сучасними, автоматизованими, надійними та гнучкими, що надало би можливість корегування їх відповідно до потреб практики, наприклад, у зв'язку зі зміною існуючих прописів.

Класифікаційні завдання пов'язані зі встановленням належності почерку виконавця до групи почерків, притаманних особам певної статі, віку або типу почерків відповідно до прийнятої наукової класифікації (високо- чи маловироблені, з досконалою або недосконалою системою рухів). У межах класифікаційного завдання, також можуть бути вирішені питання про схожість почерків (підписів), про придатність почеркового об'єкта до ідентифікаційного дослідження [1, с. 20-21].

Наведена диференціація завдань почеркознавчої експертизи є дещо умовною, оскільки, на практиці, досить складно віднести конкретне експертне завдання до певного класу. Так, наприклад, у почеркознавстві передбачена можливість надання експертом категоричного негативного ідентифікаційного висновку, на підставі суттєвої розбіжності у ступені виробленості рухів (або ступеня досконалості системи рухів) у досліджуваному почерковому об'єкті та зразках почерку (підпису) особи, що перевіряється (коли цей ступінь набагато вищий у виконавця досліджуваного почеркового об'єкта, ніж у особи, зразки якої надані). У таких випадках, експерт констатує належність особи, що виконала досліджуваний рукописний об'єкт, та особи, яка виконала зразки почерку та (або) підпису, до різних класифікаційних (за ступенем виробленості або досконалості системи рухів) груп. Треба зауважити, що ідентифікаційне завдання вирішується на рівні класифікаційного, яке є проміжним для звичайного повного процесу порівняльного дослідження, а в таких ситуаціях стає завершальною.

Незважаючи на існуючу загальноприйняту чітку класифікацію завдань почеркознавчої експертизи (ідентифікаційне, діагностичне та класифікаційне), на теперішніх час у конкретних експертних ситуаціях, ці завдання розмежувати достатньо складно та у багатьох випадках почеркознавче дослідження має інтеграційний (наприклад, при дослідженні змінених почеркових об'єктів є суміщення цілей ідентифікаційного та діагностичного завдань), а іноді комплексний характер (встановлення виконавця підписів, виконаних шляхом технічної підробки тощо).

Важливе місце займають дослідження закономірностей процесу вирішення експертних завдань. Якщо раніше наукові розробки були спрямовані безпосередньо на об'єкт, тобто на почерк і методи експертного дослідження засновувалися на знаннях почеркових закономірностей, то на те-

перішній час - увагу криміналістів привертає «внутрішня», суб'єктивна сторона експертної діяльності. Об'єктом дослідження є сама діяльність експертів. Зазначені дослідження, допомагають оптимізувати роботу експерта-почеркознавця.

Багато років діяльність експерта-почеркознавця вважалася найменш формалізованою, все більше залежною від досвіду експерта, від його професійних знань, тобто мала виключно суб'єктивний характер.

Вивчення процесу експертного дослідження, розкриття його закономірностей, об'єктивізація суб'єктивних методів дослідження, дозволять зробити надбанням всіх експертів-почеркознавців - професійний досвід, і на цій основі удосконалювати методику експертизи.

Експериментальні дослідження у судовому почеркознавстві, спрямовані на: оптимізацію та удосконалення існуючої методики ідентифікаційного дослідження почерку; подальшу розробку окремих методик експертного дослідження різних видів почеркових об'єктів (наприклад, методичних рекомендацій щодо дослідження підписів від імені осіб похилого і старечого віку); подальшу розробку кількісних методів дослідження почерку, заснованих на ймовірнісному моделюванні (насамперед при дослідженні малооб'ємних почеркових об'єктів: підписів, коротких записів, «друкованого» почерку); використання інструментальних засобів і електронно-обчислювальної техніки з метою об'єктивізації, розширення можливостей та автоматизації експертних досліджень (наприклад, дослідження натискних характеристик за допомогою визначення яркості та кольору штрихів).

Сучасне судове почеркознавство в Україні, ґрунтується на потужній теоретичній та методичній базі. Загальна методика почеркознавчої експертизи, увібрала процедури та схеми вирішення ідентифікаційних, діагностичних та класифікаційних завдань, положення, які стосуються характеристик почеркових об'єктів (рукописних текстів, записів, підписів), особливостей їх формування і функціонування, їх властивостей та ознак. До складу загальної методики почеркознавчої експертизи входять також методи, методики і методичні рекомендації, розроблені для вирішення типових та окремих завдань щодо певних об'єктів дослідження залежно від їх виду, обсягу графічного матеріалу, ступеня виробленості, умов виконання тощо.

Однак, незважаючи на значні досягнення у галузі судового почеркознавства, не всі конкретні завдання можуть вирішуватися експертами на практиці, тобто у деяких експертних ситуаціях почеркознавці з тих чи інших причин або взагалі відмовляються від вирішення питання, або надають висновки у формі НВМ («вирішення питання не виявляється можливим»). Тому, розробки методичного характеру, повинні проводитися з огляду на потреби судово-слідчої та експертної практики.

Необхідність проведення розробок, обумовлена характером почеркових об'єктів, стосовно яких ідентифікаційні завдання ще вирішуються експертами не достатньо надійно та ефективно, або не вирішуються взагалі. Зокрема,

це об'єкти з малим обсягом графічного матеріалу – підписи та короткі записи [1, с. 25].

Наступний можливий шлях актуалізації експертних знань – це використання методів експертних оцінок.

Суть методів експертних (спеціалізованих) оцінок полягає в тому, що група кваліфікованих спеціалістів, аналізуючи якусь проблему, висловлює свої судження, і отримана узагальнена думка, використовується для прийняття оптимального рішення.

Досвід використання експертних оцінок у судово-почеркознавчій експертизі вже є. Це перш за все вирішення складних завдань в умовах дефіциту вихідної почеркової інформації, різноманіття незвичайних умов виконання рукопису, схожість почерків тощо.

Для сучасного періоду розвитку теорії судового почеркознавства, характерно інтенсивне проникнення у дослідження почерку математичних методів, тобто відбувається математизація науки. Впровадження математичних методів для вирішенні почеркознавчих завдань, допомагає об'єктивувати процес експертного дослідження.

Разом з тим, на даний час, не можна вважати застосування математичних методів повною об'єктивізацію процесу експертного дослідження. Досягти повної об'єктивізації процесу дослідження при вирішенні почеркових завдань, буде можливо лише тоді, коли ознаки почерку будуть формалізовані і доступні для використання у математичному моделюванні. До того часу, поки ознаки почерку будуть визначатися на суб'єктивному рівні, процес експертного дослідження буде мати суб'єктивний характер. Вирішення цього питання, можливе лише шляхом удосконалення існуючої системи ознак почерку, яка є досить чіткою, обґрунтованою, але у такому вигляді не піддається формалізації.

Важливий напрямок у розвитку судового почеркознавства – це використання у судово-почеркознавчих дослідженнях інструментальних засобів і їх автоматизація.

У найбільшій мірі їх застосування направлено на виявлення динамічних властивостей почерку (координація, темп, ритм рухів, а також натиск). У розкритті закономірностей їх проявів криміналісти бачать джерело цінної інформації, яка дуже корисна з метою дослідження почеркових реалізацій, в особливості малооб'ємних – підписів, коротких записів.

Найбільш актуальною, на даний час, видається розробка автоматизованої системи дослідження коротких почеркових об'єктів. Така система повинна дозволити вводити у електронну обчислювальну машину і аналізувати за обраними алгоритмами розпізнавання образів, всю інформацію про почерковий об'єкт, як структурно-геометричну, так і таку, що міститься у розподілі барвника і ширині штриха [4].

Автоматизовані системи виконують двояку функцію: з одного боку вони допомагають отримати інформацію про об'єкт, яка недоступна іншим

шляхом; з іншого – звільняють експерта від стомлюючої нетворчої роботи, зводячи до мінімуму можливість суб'єктивних помилок [5, с. 154-155].

Отже, назріла необхідність створення методик та програмних продуктів, які би дозволяли проводити діагностичне та ідентифікаційне дослідження в єдиному процесі і водночас були би зручними і доступними для їх використання у практиці. Необхідно прагнути до оптимального сполучення можливостей людини й ЕОМ, що доповнюють одне одного, у судово-експертній діяльності, і це повинно знаходити відображення у створюваних методиках експертного дослідження.

Абсолютно новим напрямом розвитку судового почеркознавства є графологія. Дослідження у галузі графології та психодіагностики особистості, обґрунтовують існування зв'язків між особливостями почерку та психологічними особливостями особи. Почерк акумулює у собі основні характерологічні особливості людини, а графологія є однією з спроб їх розпізнати. Практичне значення графології значне, потреба в їх проведенні зумовлена потребами слідчої та судової практики, адже виявлення психологічних властивостей особистості, дозволить звузити коло підозрюваних у правопорушенні осіб, надати правильну оцінку мотивам вчинення злочину, здатності особи адекватно сприймати обставини, що мають значення для справи, дозволить продумувати тактику проведення різних слідчих і судових дій тощо. Завдання почеркознавства у цьому сенсі – знайти закономірності між функціями органів, які відтворюють письмо, і результатом цих функцій – почерком. Насамперед, слід визначити, як відображаються у почерку певні психологічні особливості людини. Зробити це можна лише шляхом обробки великої кількості певного матеріалу. Завдання ускладнюється тим, що та сама особливість почерку, може бути наслідком різних особливостей характеру людини. Наукові дослідження, які проводили у Київському науково-дослідному інституті судових експертиз, засвідчили перспективність цього напрямку.

Багаторічний шлях розвитку судового почеркознавства – це процес наукового дослідження закономірностей письма та почерку, на базі різних галузей науки і удосконалення методики судово-почеркознавчої експертизи.

Розвиток інтеграційних процесів в судово-почеркознавчій експертизі, дозволяє вирішити широке коло нових науково-дослідницьких проблем й підняти на новий рівень практичні експертні дослідження.

Підсумовуючи вище зазначене, високий рівень розвитку судового почеркознавства не означає, що вже не існує проблем, які потребують розв'язання. Такі проблеми існують і їх вирішення буде сприяти подальшому удосконаленню, як теоретичних засад судового почеркознавства, так і практики судово-почеркознавчої експертизи.

Отже, оцінюючи стан судового почеркознавства на поточний момент, не можна назвати його застійним, тому що активні спроби розвивати його загальні та окремі напрямки постійно здійснюються; коло питань, що вирішуються експертами-почеркознавцями, постійно розширюється, чому сприяють

теоретичні та експериментальні дослідження у галузі судового почеркознавства. Основними перспективними напрямками роботи у сфері судового почеркознавства, можна зазначити наступні: удосконалення існуючих та розробка нових методик дослідження; створення експертних систем, які базуються на методах експертних оцінок, для вирішення діагностичних та інтеграційних завдань в почеркових об'єктах, виконаних у незвичних умовах; розробка методів, заснованих на комплексному використанні спеціальних знань судового почеркознавства та суміжних експертних галузей.

Перелік посилань

1. Бондар М. Є., Ковальчук З. О., Сукманова Т. О. Судово-почеркознавча експертиза: становлення, можливості, перспективи розвитку // Судова експертиза. 2014. № 1. С. 19-29.
2. Куприянова А. А. Методические рекомендации решения судебно-почерковедческих диагностических задач. Минск, 1982. 62 с.
3. Меленевська З. С., Свобода Є. Ю., Шаботенко А. І. Судово-почеркознавча експертиза: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. І. П. Красюка. Київ, 2007. 280 с.
4. Мельник Д. В. Кількісна автоматизована методика встановлення справжності (несправжності) малоінформативних підписів / ДНДЕКЦ МВС України. Київ, 2012. 31 с.
5. Свобода Є. Ю. Проблемні питання судово-почеркознавчої експертизи // Досудове розслідування в сучасних умовах: проблеми, тенденції та перспективи: зб. матеріалів наук.-практ. семінару / ННПСК НАВС. Київ, 2013. С. 153-156.

СУДЕБНО-ПОЧЕРКОВЕДЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ

**Е. Ю. Свобода
А. Ю. Захаркина**

В статье проанализировано современное состояние судебно-почерковедческой экспертизы. Дана характеристика заданий, которые решает эксперт-почерковед при проведении судебно-почерковедской экспертизы. Рассмотрены актуальные вопросы судебно-почерковедской экспертизы на современном этапе развития. По результатам проведенного исследования, предложены пути дальнейшего развития судебно-почерковедческой экспертизы.

FORENSIC HANDWRITING EXAMINATION: CURRENT STATE AND CURRENT ISSUES

**E. Swoboda
A. Zakharkina**

The article provides analysis of the forensic handwriting examination capabilities. The achievements of scientific study of handwriting patterns based on different fields of science and improving the methods of forensic handwriting research are examined.

The modern problems solved by handwriting research experts generally examined. On the basis of all expert practices the basic directions of further development of judicial handwriting research in modern times were singled out. First of all the activity approach and the study of structure of solving the problems of identification in order to optimize methods of

examination are defined. However, the attention is paid to the need for further formation of theoretical and methodological foundations of forensic handwriting diagnostics. The classification tasks of handwriting outlined too.

Some of problems of the current development of forensic handwriting examination have been highlights, the basic solutions of the problem were offered.

УДК 343.98

Т. О. Сукманова
головний судовий експерт

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ПОНЯТТЯ АВТОПІДЛЮГУ І КЛАСИФІКАЦІЯ ФАКТОРІВ ТА УМОВ ВИКОНАННЯ ПІДПИСІВ З НАВМИСНОЮ ЗМІНОЮ ОЗНАК ВЛАСНОГО ПІДПИСНОГО ПОЧЕРКУ

У статті проаналізована криміналістична література, яка стосується питань дослідження підписів, виконаних особами від свого імені з навмисною зміною ознак власного підписного почерку, висвітлені деякі теоретичні положення, на яких базується методика дослідження такого роду почеркових об'єктів, та викладена класифікація факторів і умов виконання підписів з навмисною зміною ознак власного підписного почерку.

У судовому почеркознавстві, великий пласт займають діагностичні дослідження, пов'язані з вивченням почеркових об'єктів, виконаних у незвичайних умовах. З кожним роком кількість такого роду експертних завдань збільшується, а складність їх вирішення зростає.

Особливе місце серед експертних завдань підвищеної складності займають підписи, що виконуються особами від свого імені, але зі зміною ознак власного підписного почерку. Це зумовлено наступними причинами: по-перше, підпис сам по собі відноситься до малооб'ємного почеркового об'єкту, що є причиною дефіциту корисної інформації при його дослідженні; по-друге, при нанесенні цього почеркового об'єкту на процес письма впливає певний збиваючий фактор, що призводить до значної трансформації підпису та тягне за собою, як наслідок, меншу зіставлюваність досліджуваного об'єкта з порівняльним матеріалом. Дослідження підписів, що виконуються особами від свого імені, але зі зміною ознак власного підписного почерку, відрізняється інтеграційністю, тому що передбачає взаємопроникнення задач ідентифікаційного (щодо справжності підпису) і діагностичного (стосовно умов виконання підпису) характеру.

Початок теоретичним та експериментальним дослідженням підписів, виконаних від свого імені з навмисною зміною, було покладено роботою

Л. Є. Ароцкера та Є. П. Коновалова (1957 р.) [1]. В процесі дослідження, науковці проаналізували ознаки, які у своїй сукупності дозволяють на якісному рівні встановлювати факт навмисної зміни особою свого підпису, а також відрізнити цей спосіб виконання підпису від наслідування підпису іншої особи.

Авторами роботи автопідлог підпису було визначено як викривлене виконання власного підпису, при якому виконавець прагне змінити його у такій мірі, щоб він (підпис) мав вигляд несправжнього [1, с. 79].

Експерти усвідомлювали, що найбільш складні для дослідження почеркові об'єкти – це підписи, виконані із зміною з метою наступної відмови від них (підписів). Тому, для найглибшого розуміння природи такого роду почеркових об'єктів експерти залучали й дані, отримані з експертної практики. Так, у статті І. Я. Фридмана та С. А. Ципенюк [2], вказані способи зміни виконавцями власних підписів, а саме: 1) виконання підпису із такою транскрипцією, яка різко відрізняється від звичайної (літерних склад підпису не відповідає прізвищу даної особи), але із збереженням окремих особливостей безсумнівних підписів та почерку виконавця; 2) повна зміна підпису, без збереження якихось особливостей підписів даної особи. У підписі з'являються особливості почерку виконавця; 3) часткова зміна транскрипції підпису та деяких інших його ознак із збереженням окремих особливостей звичайних підписів. Перші два випадки зміни особою ознак власного підпису, проілюстровано авторами статті прикладами з практики.

У статті В. В. Липовського і П. З. Хасманене [3], зазначені як два основні способи умисного викривлення свого підпису такі: 1) зміна загального вигляду підпису (введення іншого літерного і штрихового складу, наслідування літерам «друкованого» шрифту, зміна пишучої руки); 2) часткова зміна підпису при зовнішній схожості із звичайними підписами (спотворення деяких загальних й окремих ознак).

Авторами статті відмічено, що автопідлог, як правило, пов'язаний з деавтоматизацією системи рухів, з викривленням експериментальних зразків підписів, що викликає значні труднощі при його дослідженні.

Створивши загальну методику дослідження підписів, В. В. Липовський, окрему увагу в ній приділив особливостям дослідження справжніх підписів, виконаних із навмисним викривленням ознак [4, 5]. У підрозділі, присвяченому такого роду об'єктам, В. В. Липовський, зокрема, відмічає, що умисна зміна певною особою свого підпису, має на меті надання йому (підпису) вигляду несправжнього, при цьому автором виділено такі два способи зміни особою власного підпису: а). зміна його загальної будови (наслідування «друкованому» шрифту, зміна пишучої руки, введення іншого літерного і штрихового складу); б). часткова його зміна при зовнішній подібності із звичайними підписами (викривлення загальних й окремих ознак).

У різні роки минулого сторіччя до тематики дослідження підписів, виконаних особами із зміною ознак власного підписного почерку, зверталися також Е. Х. Чекушев [6], З. С. Яблокова, Н. В. Тулякова [7]. Проте, вагомий

внесок у розробку проблеми дослідження такого роду об'єктів, був зроблений Л. В. Марковою [8-10], яка, зокрема, написала дисертаційну роботу на тему: «Криминалистическое исследование подписей, выполненных лицами от своего имени с намеренным искажением». Її наукові розробки, були спрямовані на розширення й заглиблення знань про цей почерковий об'єкт.

Л. В. Марковою, було переглянуто існуюче поняття автопідлогу, як навмисного викривлення підпису особою, від імені якої він значиться, з метою подальшої відмови від нього.

Л. В. Маркова вважає, що дане поняття не зовсім вдале як в юридичному (правовому) аспекті, так і з позицій розкриття змісту навмисно зміненого підпису в якості об'єкту судово-почеркознавчого дослідження. У своїй дисертаційній роботі Л. В. Маркова, пропонує взагалі відмовитися від терміну «автопідлог».

Виходячи з наведених заперечень, Л. В. Маркова пропонує своє визначення поняття навмисної зміни підпису, а саме: авторське маскування підпису з метою надання йому іншого зовнішнього вигляду [9, с. 13]. Таке визначення, на її думку, дійсно відображає суттєві в плані криміналістичного дослідження риси – виконання підпису від свого імені (ідентифікаційний аспект і відмінність від підписів, виконаних з наслідуванням) та навмисність викривлення (діагностичний аспект і відмінність від підписів, виконаних у незвичайних умовах, не пов'язаних з навмисною зміною).

Наукові дослідження Л. В. Маркової, увійшли до комплексної методики «Криміналістичне дослідження підписів, виконаних у незвичайних умовах (навмисна зміна, наслідування, стан алкогольного сп'яніння й стресу), з метою встановлення їх справжності (несправжності)» [10], яка була розроблена у Всеросійському НДІСЕ разом з 18 ССУ Мін'юста.

Слід зауважити, що, крім видів автопідлогу, зазначених у методичі 1994 року, у практичній роботі зустрічаються випадки такого типу автопідлогу, який характеризується як компетентний (експертний, кваліфікований) автопідлог. Компетентний авто підлог, може бути як вільним, так і підконтрольним. Найбільш складним для дослідження є підконтрольний кваліфікований автопідлог, який був досліджений в ході наукової роботи за планом Київського НДІ судових експертиз «Особливості прояву загальних та окремих ознак у підписах, виконаних шляхом компетентного автопідлогу» [11].

Автором роботи було уточнено поняття автопідлогу підпису. На думку автора, автопідлог – це виконання підпису особою, від імені якої він значиться, з навмисною зміною ознак свого підписного почерку. При цьому під підписним почерком, маються на увазі варіанти підпису даної особи, які використовуються нею як посвідчувальний знак у певний проміжок часу.

Виходячи з такого розуміння автопідлогу, компетентним автопідлогом, автор роботи вважає таке викривлене виконання власного підпису, при якому виконавець використовує спеціальні знання у галузі судово-почеркознавчої експертизи.

Крім того, на базі КНДІСЕ за планом МЮ України, проводилися розробки експертних систем «Dia» [12] та «VESNA» [13], в рамках яких для відмежування симптомокомплексу ознак, притаманних автопідлогу, від симптомокомплексів ознак, притаманних іншим збиваючим причинам, була серед інших проведена також обробка експериментального масиву підписів, виконаних шляхом автопідлогу. В результаті чого, був запропонований наступний комплекс ознак, що, як правило, може спостерігатися у такого роду підписах.

У 2011 році під редакцією В. Ф. Орлової, вийшов посібник «Судебно-почерковедческая експертиза. Особенная часть» [14], присвячений дослідженню малооб'ємних почеркових об'єктів, де також розглядаються особливості дослідження підписів, виконаних шляхом автопідлогу (з навмисною зміною власного підписного почерку).

Особливістю роботи, що розглядається, є те, що тут наведений характерний комплекс, який дає підстави для висунення версії про автопідлог або її підтвердження. Структура цього комплексу така:

- розбіжності у прояві основних програмних ознак – складі підпису, особливо на початку і наприкінці його, а також у будові, особливо при прояві ускладнень; при автопідлозі роль основної програмованої ознаки, може грати нахил, якщо його зміна входить у програму зміни свого підпису;

- порушення основних інтеграційно-рухових ознак – зниження ступеня виробленості, координації рухів другої групи, ступеня досконалості системи рухів; відповідно зміна й супутніх – зниження координації рухів першої групи на змінених ділянках, уповільнення темпу порівняно із зразками (швидкий, середній уповільнений або просто більш повільний, ніж у зразках, в особливості на ділянках із зниженням координації рухів першої групи);

- у зв'язку із вказаними змінами певною мірою змінюються й супутні програмні ознаки. Так, переважна форма рухів при виконанні підпису, може стати прямолінійно-дуговою або такою, що визначити неможливо, при поєднанні – також такою, що визначити неможливо, або змішаною; змінюються зв'язність, форма лінії основи підпису (частіше стає випуклою) при інших проявах у зразках;

- при розбіжностях у складі та будові із підписним почерком, збіжність у тих же ознаках при порівнянні із загальним почерком (повні або часткові збіжності із загальним почерком на початку та у середині підпису, а з підписним – наприкінці);

- відповідні характерні збіжності та розбіжності детальних параметрів;

- збіжності проявів ознак, які збереглися, утворюють індивідуальний комплекс, причому збіжності можуть бути як з окремими, так і з непереважними і рідкими варіантами у зразках;

- незалежні (такі, що не можна пояснити) розбіжності відсутні [14, с. 306-307].

У 2013-2015 рр. на базі Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. професора М. С. Бокаріуса, проводилась науково-дослідна робота за

темою «Методика дослідження підписів, виконаних зі зміною ознак власного підписного почерку» (науковий керівник Т. В. Сохранич), співвиконавцями якої були й співробітники Київського НДІ судових експертиз М. Є. Бондар та Т. О. Сукманова. В рамках цієї наукової розробки, були уточнені певні теоретичні положення, які стосуються судово-почеркознавчої експертизи підписів, виконаних особами від свого імені з навмисною зміною ознак власного підписного почерку.

Так, автопідлогом підпису є виконання підпису особою, від імені якої він зазначений, з навмисною зміною ознак власного підписного почерку. Під підписним почерком, слід розуміти усі варіанти підпису особи, які використовуються нею як посвідчувальний знак у певний проміжок часу.

Предметом експертизи такого роду об'єктів є отримання експертом у процесі своєї діяльності інформації для встановлення або спростування факту, що має доказове значення, стосовно виконання підпису особою, від імені якої він значиться, з намаганням навмисно змінити ознаки власного підписного почерку.

Об'єктом дослідження є почеркова інформація як ідентифікаційного, так і діагностичного характеру, що міститься у підписі, виконаному особою від свого імені з установкою на зміну ознак власного підписного почерку.

Конкретними об'єктами почеркознавчого дослідження підпису, виконаного особою від свого імені з навмисною зміною ознак власного підписного почерку, є документ, де міститься вказаний підпис, та документи, у яких містяться зразки підпису та почерку даної особи. Прямими об'єктами є досліджуваний підпис, у якому наявні діагностичні почеркові ознаки, та підписи і рукописні записи, що достовірно виконані особою, від імені якої значиться досліджуваний підпис, тобто зразки підпису та почерку цієї особи. Безпосередніми об'єктами є ідентифікаційні та діагностичні почеркові ознаки, за допомогою яких досліджуються спірний підпис, виконаний особою від свого імені з навмисною зміною власного підписного почерку, та зразки підпису і почерку фігуранта, для вирішення ідентифікаційного та діагностичного (інтеграційного) завдань.

При висуванні та перевірці версії, щодо виконання досліджуваного підпису особою від свого імені з навмисною зміною ознак власного підписного почерку експертом-почеркознавцем, вирішується інтеграційна задача – ідентифікаційна (щодо справжності спірного підпису) та діагностична (стосовно умов його виконання) у єдиному пізнавальному процесі. У деяких випадках, при наведенні штрихів досліджуваного підпису чи дорисовках у штрихах іншою барвною речовиною, наявності у місці його розташування втиснутих незабарвлених штрихів або штрихів копіювального паперу тощо, також вирішується задача, що відноситься до галузі технічного дослідження документів.

Виходячи з аналізу наведених задач, суб'єктом експертизи підпису, виконаного особою від свого імені з навмисною зміною ознак власного підпис-

ного почерку, є експерт-почеркознавець, тобто особа, яка має кваліфікацію судового експерта за спеціальністю 1.1 «Дослідження почерку і підписів». В окремих випадках до експертного дослідження, може бути залучено спеціаліста у галузі судово-технічної експертизи документів, який має кваліфікацію судового експерта за спеціальністю 2.1 «Дослідження реквізитів документів».

Крім того, в ході виконання науково-дослідної роботи «Методика дослідження підписів, виконаних зі зміною ознак власного підписного почерку» співвиконавцями Київського НДІ судових експертиз, в результаті аналізу літературних джерел та експертної практики, була запропонована така класифікація факторів та умов виконання підписів з навмисною зміною ознак власного підписного почерку.

Враховуючи те, що внесення змін у підписи може бути обумовлено об'єктивними та суб'єктивними причинами, дані об'єкти, слід диференціювати за факторами, які впливали на процес зміни, а саме:

1) об'єктивні, тобто ті, які не залежать від волевиявлення виконавця. Це – зовнішні умови, в яких знаходиться суб'єкт під час відтворення викривленого підпису;

2) суб'єктивні – ті, що спричиняються внутрішньою психологічною установкою особи на зміну ознак власного підписного почерку.

В залежності від зовнішніх умов виконання до об'єктивних факторів впливу відносяться такі:

1) середовищні: а) вільна (безконтрольна) зміна, коли підпис виконується без присутності адресата (особи, для якої цей підпис виконується, чи офіційної особи); б) підконтрольна, тобто у присутності особи, для якої виконується підпис, чи офіційної особи;

2) обставинні: а) адресат має у наявності зразок підпису виконавця; б) адресат певною мірою знайомий із підписом виконавця; в) адресат не знайомий з підписом виконавця.

Об'єктивні фактори чинять вплив на суб'єктивну сторону зміни власного підпису, зокрема, на обсяг і характер змін ознак підпису.

Так, в залежності від впливу зовнішніх (об'єктивних) умов на обсяг змін, які відбулися у підписі, їх можна поділити на: 1) повністю змінені; 2) частково змінені.

У свою чергу частково змінені підписи поділяються в залежності від локалізації змін у підписі: а) у початковій частині підпису; б) у середній частині підпису; в) у заключній частині підпису.

Необхідно зазначити, що часткові зміни можуть відбутися як у якійсь одній частині підпису, так і у переважній більшості елементів підпису в різному їх сполученні, наприклад, в елементах початкової і заключної частин підпису чи в елементах середньої і заключної частин підпису.

Поділ же за характером зміни почеркових ознак зумовлений творчою індивідуальністю суб'єкта, яка проявляється при виборі конкретної тактики

викривлення. Отже, за типовими тактиками викривлення можна виокремити такі:

1) зміна у загальних ознаках підпису: а) зміна транскрипції підпису (перехід на повну літерну транскрипцію; зміна складу транскрипції – заміна одних елементів підпису іншими, збільшення або зменшення літерного чи штрихового складу (наприклад, зміна монограми літер на одну чи декілька конкретних літер, додання першої літери імені, додання або вилучення точок та /чи/ додаткових штрихів, зміна чітких літер на умовно прочитані або символи, які неможливо прочитати, зміна розчерку на літеру і навпаки, тощо); б) зміна виробленості рухів у бік зниження; в) зміна координації рухів у бік зниження; г) зміна темпу письма (уповільнення або прискорення); д) зміна метричних характеристик розміру, розгону та /чи/ розстановки; е) зміна нахилу (на протилежний або зі стійкого на нестійкий); є) зміна настиску (у бік посилення чи у бік послаблення);

2) зміна окремих ознак підпису: а) зміна будови рухів за ступенем складності (у бік спрощення чи у бік ускладнення); б) зміна будови рухів за конструкцією в цілому (використання рідких варіантів; заміна варіантів письмових знаків шляхом звернення до звичайного почерку, до «друкованих» конструкцій, інших незвичайних конструкцій; використання рядкових літер як заглавних); в) зміна форми рухів при виконанні та поєднанні елементів підпису, тобто зміна конфігурації штрихів; г) зміна напрямку рухів на протилежний; д) зміна окремих метричних характеристик; е) зміна окремих ознак, які стосуються орієнтації рухів;

3) сполучення змін у загальних та окремих почеркових ознаках.

Зауважимо, що наведений перелік конкретних способів зміни ознак власного підписного почерку не є вичерпним. Він може доповнюватися й іншими видами зміни.

Необхідно також наголосити на важливості визначення механізму появи у підписі зміни конкретної окремої ознаки: чи спричинена ця зміна установкою на викривлення власного підпису або ж є наслідком якоїсь випадковості.

Наведені вище суб'єктивні фактори, які стосуються обсягу, локалізації та характеру змін почеркових ознак відносяться до таких, що відображають зафіксований в конкретному почерковому об'єкті результат зусиль виконавця, спрямованих на викривлення власного підписного почерку. У свою чергу, ступінь досконалості кінцевого результату значною мірою обумовлений фізичною (тренування) та інтелектуальною (обрання способу виконання підпису, обізнаність у галузі почеркознавства) підготовкою суб'єкта до відтворення такого роду почеркового об'єкта.

Обсяг і характер змін ознак власного підписного почерку, а також ступень їх досконалості та застосування тієї чи іншої тактики викривлення почеркових ознак зумовлюються таким суб'єктивним фактором як попереднє тренування. Тому, змінені підписи можна поділити на:

1) такі, що виконані з попереднім тренуванням. Тут, на думку автора, слід відмітити, що у даному випадку особа фактично виробляє собі новий, нікому не відомий, варіант власного підпису;

2) такі, що виконані без попереднього тренування.

Вплив на кінцевий результат має також і обрання суб'єктом конкретно-го незвичайного способу виконання підпису для маскування ознак власної письмово-рухової навички, з метою надання цьому підпису вигляду несправжнього. Так, незвичайними способами виконання можуть бути:

1) зміна пишучої руки – перехід на іншу, не звичну до письма, руку;

2) незвичайне тримання пишучого приладу (наприклад, за кінчик, протилежний пишучому вузлу, затиснути в кулак, тощо);

3) надання власному підпису вигляд несправжнього, виконаного з наслідуванням;

4) надання власному підпису вигляд несправжнього шляхом його виконання з перерисовкою на просвіт, можливо, навіть, з використанням якихось технічних прийомів;

5) надання підпису вигляду несправжнього шляхом наведення його штрихів іншою барвною речовиною, нанесення у місці його розташування втиснутих незабарвлених штрихів або штрихів копіювального паперу.

Обрання тієї чи іншої конкретної тактики зміни ознак власного підписного почерку та способу виконання такого роду почеркового об'єкта, залежить також і від ступеня інформованості виконавця. За цим критерієм змінені підписи можна поділити на:

1) такі, що виконані особою, компетентною у питаннях судового почеркознавства;

2) такі, що виконані особою, яка ознайомлена у загальних рисах, володіє деякою інформацією у галузі судового почеркознавства;

3) такі, що виконані особою необізнаною у почеркознавстві, тобто не компетентною у вказаній галузі.

Вважаємо, що запропонована класифікація може бути корисною у практичній роботі експертів у галузі судового почеркознавства, при висуненні версії щодо виконання досліджуваного підпису із навмисною зміною особою ознак власного підписного почерку. Проте, у даному випадку, слід дуже прискипливо підходити до перевірки такої версії. Отриману інформацію, необхідно оцінювати у сукупності з результатами застосування інших методик, використаних з метою перевірки паралельних експертних версій щодо виконавця підпису та умов його виконання. Висувати обвинувачення у навмисній зміні особою власного підписного почерку, слід дуже обережно і обачливо, адже виявлені у досліджуваному підписі зміни почеркових ознак, можуть бути викликані й іншими причинами: незвичайними умовами письма, як зовнішніми, так і внутрішніми (у тому числі й незвичайним психофізіологічним станом /станом алкогольного, наркотичного, фармакологічного сп'яніння, станом емоційної напруги – стресу, тощо), природною варіаційністю підписного почерку самого

виконавця (тобто бути варіантами підпису даної особи, які не проявилися у представлених зразках), а можуть бути наслідком виконання даного почеркового об'єкта іншою особою, почерк якої характеризується природною подібністю з почерком особи, від імені якої значиться підпис, чи шляхом наслідування підпису особи, від імені якої виконано досліджуваний підпис, або ж бути обумовленими якимись випадковими причинами.

Перелік посилань

1. Ароцкер Л. Е., Коновалов Е. П. Признаки автоподлога подписей // Криминалистика и судебная экспертиза. Киев, 1957. С. 79-86.
2. Фридман И. Я., Ципенюк С. А. Исследование умышленно измененных подписей // Криминалистика и судебная экспертиза. Киев, 1967. Вып. 4. С. 296-299.
3. Липовский В. В., Хасманенко П. З. Исследование подписи при автоподлоге (случай из практики) // Вопросы судебной экспертизы и криминологии: информ. материалы. Вильнюс, 1978. Вып. 14. С. 65-70.
4. Липовский В. В. Основные положения криминалистической идентификации по подписи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / КНИИСЭ. Киев, 1969.
5. Судебно-почерковедческая экспертиза / под ред. Е. Д. Добровольской и др. Москва, 1971. Ч. 2. С. 298-301.
6. Чекушев Э. Х. О некоторых путях распознавания автоподлога // Рефераты докладов Всесоюзной научной конференции по проблемам криминалистического исследования документов. Ташкент, 1974. С. 81-83.
7. Яблокова З. С., Тулякова Н. В. Умышленное изменение подписи путем автоподлога // Экспертная практика и новые методы исследования / ВНИИСЭ. Москва, 1980. Вып. 22. С. 6-10.
8. Маркова Л. В. Пути разработки методов исследования автоподложных подписей // Современное состояние и перспективы развития традиционных видов криминалистической экспертизы / ВНИИСЭ. Москва, 1987. С. 126-129.
9. Маркова Л. В. Криминалистическое исследование подписей, выполненных лицами от своего имени с намеренным искажением: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1992.
10. Ефремов В. А., Маркова Л. В., Орлова В. Ф. и др. Криминалистическое исследование подписей, выполненных в необычных условиях (намеренное изменение, подражание, состояние алкогольного опьянения и стресса), в целях установления их подлинности (неподлинности) // Методическое пособие для экспертов / ВНИИСЭ. Москва, 1994.
11. Особливості прояву загальних та окремих ознак у підписах, виконаних шляхом компетентного автопідлогу: звіт про НДР / викон.: Т. О. Сукманова; КНДІСЕ. Київ, 2001.
12. Створення експертної системи з діагностичного дослідження підписів з ознаками порушення координації рухів їх виконавців : звіт про НДР / викон.: М. Є. Бондар, Т. О. Сукманова, Ю. М. Беляк та ін.; КНДІСЕ. Київ, 2001.
13. Створення експертної системи по встановленню конкретної збиваючої причини, що впливала на виконавця підпису: звіт про НДР / викон.: М. Є. Бондар, Т. О. Сукманова та ін.; КНДІСЕ. Київ, 2010.
14. Судебно-почерковедческая экспертиза. Особенная часть / под ред. В. Ф. Орловой. Москва, 2011. С. 300-307.

ПОНЯТИЕ АВТОПОДЛОГА И КЛАССИФИКАЦИЯ ФАКТОРОВ И УСЛОВИЙ ВЫПОЛНЕНИЯ ПОДПИСЕЙ С УМЫШЛЕННЫМ ИЗМЕНЕНИЕМ ПРИЗНАКОВ СОБСТВЕННОГО ПОДПИСНОГО ПОЧЕРКА

Т. О. Сукманова

Статья посвящена почерковым объектам, исследование которых отличается повышенной сложностью, – подписям, выполненным от своего имени, но с изменением признаков собственного подписного почерка. Сложность исследования такого рода объектов обусловлена интеграционностью экспертной задачи, поскольку предусматривает взаимодействие задач идентификационного (относительно подлинности подписи) и диагностического (относительно условий выполнения подписи) характера.

В статье проведен анализ криминалистической литературы по данному вопросу – освещены основные положения трудов ряда ученых-криминалистов, а именно: Л.Е. Ароцкера и Е.П. Коновалова, И.Я. Фридмана и С.А. Ципенюк, В.В. Липовского (написанные как единолично, так и с соавторстве с П.З. Хасманене), Э.Х. Чекушева, З.С. Яблоковой и Н.В. Туляковой, Л.В. Марковой, В.Ф. Орловой; приведены научные разработки М.Е. Бондарь и Т.А. Сукмановой, Т.В. Сохранич.

В статье также приведены некоторые теоретические положения относительно судебно-почерковедческой экспертизы подписей, выполненных лицами от своего имени с умышленным изменением признаков собственного подписного почерка, которые были уточнены в ходе проведения научно-исследовательской работы по теме: «Методика исследования подписей, выполненных с изменением признаков собственного подписного почерка», проводившейся в 2013-2015 гг. на базе Харьковского НИИ судебных экспертиз им. Засл. профессора М.С. Бокариуса. Так, изложены определения автоподлога подписи, предмета экспертизы такого рода подписей, объекта (в общем понимании и конкретного), субъекта.

В завершении статьи, приведена классификация факторов и условий выполнения подписей с умышленным изменением признаков собственного подписного почерка. В частности, в основу классификации положено разграничение по объективным и субъективным факторам, влияющим на процесс письма. Автор статьи считает, что предложенная классификация может быть полезной в экспертной практике, и призывает экспертов-почерковедов быть очень осторожными и осммотрительными при даче вывода об исполнении подписи с умышленным изменением признаков собственного подписного почерка, ведь умысел исполнителя на искажение признаков собственного подписного почерка надо еще доказать.

THE CONCEPT OF SELF-FORGERY AND CLASSIFICATION OF FACTORS AND CONDITIONS OF PERFORMING THE SIGNATURES WITH INTENTIONAL CHANGES IN THE PERFORMER'S OWN SIGNATURE HANDWRITING FEATURES

T. Sukmanova

The article is devoted to handwriting objects, the study of which is characterized by increased complexity – signatures, made on their performer's behalf, but with a change in features of his own signature handwriting. The complexity of the study of such objects is caused by the integration of expert task, as it involves interacting penetration of identification problems (concerning the authenticity of a signature) and diagnostic tasks (regarding the conditions of the signature performed).

The article analyzes the criminalistic literature on the subject - highlights the key provisions from the works of many forensic scientists, namely L.Y. Arotsker, Y.P. Kononov,

I.J. Fridman, S.A. Tsypeniuk, V.V. Lypovskii (written either individually or in collaboration with P.Z. Khasmanene), E.Kh. Chekushev, Z.S. Yablokova, N.V. Tuliakova, L.V. Markova, V.F. Orlova, presents scientific developments of M.J. Bondar, T.A. Sukhmanova and T.V. Sokhranych.

The article also provides some theoretical principles concerning the forensic handwriting examination of signatures made by persons in their own name with intentional changes in their own signature handwriting features that have been refined during the research work on the topic “Research Methodology for signatures made with changes in the performer’s own signature handwriting features” carried out at Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations named after Emeritus Professor M.S. Bokarius. There are set out definitions of the self-forgery, the object of such an examination (in general and specific meanings) and the subject.

At the end of the article there is the classification of the factors and conditions of performing the signatures with intentional changes in the performer’s own signature handwriting features. In particular, the classification is based on delimitation of objective and subjective factors influencing the process of writing. Author of the article believes that the proposed classification can be useful in expert practice, and calls on experts in handwriting to be very careful and cautious when giving the conclusion on signatures with intentional changes in the performer’s own signature handwriting features, because the intention to distort own signature handwriting features must be proved.

УДК 343.98

С. М. Наumenко
старший науковий співробітник

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ПЕРСОНАЛІЗАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ НА ПОЛІМЕРНІЙ ОСНОВІ

На сьогодні, широкого розповсюдження набули документи, виготовлені на пластичній основі. Поряд з перевагами такі документи мають і певні недоліки. В даній статті, розглядаються деякі аспекти виготовлення та персоналізації таких документів, виявлені в процесі проведення експертних досліджень.

Еволюція технологій, які використовуються при виготовленні ідентифікаційних документів, вказує на декілька тенденцій: це використання синтетичних матеріалів, машинозчитуваних технологій, електронних носіїв інформації та новітніх методів персоналізації, таких як лазерне гравіювання.

На деяких аспектах виготовлення та персоналізації документів на полімерній основі, хотілось би зупинитись у даній статті. Синтетичних матеріалів налічується безліч видів, вони застосовуються в різних сферах життєдіяльності людини та промисловості, їх використання почалося ще у минулому столітті. Водночас, для виготовлення пластикових карток загалом та до-

кументів у форматі ID-1 найчастіше використовуються матеріали, мова про які піде нижче.

Полівінілхлорид (ПВХ) має такі переваги: легкий у виготовленні та персоналізації, стійкий до зламу, механічних впливів, придатний до нанесення лазерного гравіювання і термодруку. Водночас, недоліками є низька стійкість до старіння, неможливість перфорації зображення, низька деформаційна теплостійкість $\sim 65^{\circ}\text{-}70^{\circ}$.

Поліетилентерефталат (ПЕТ) переважає стійкістю до механічних впливів, можливістю високоякісного ламінування, хоча він не придатний для нанесення лазерного гравіювання, має низьку деформаційну теплостійкість $\sim 65\text{-}70^{\circ}$.

Поліпропілен (ПП) відзначається високою щільністю, жорсткістю і міцністю, можливістю високоякісного ламінування, його деформаційна теплостійкість $\sim 145^{\circ}$. Проте, він не придатний до нанесення лазерного гравіювання, на ньому складно друкувати тексти та зображення.

Акрил бутадієн стирол (АБС) вирізняється високою жорсткістю поверхні, стійкий до подряпин, ударостійкий, міцний на розрив, його деформаційна теплостійкість $\sim 105^{\circ}$. Серед його недоліків: погана адгезія з фарбою, тому друковані зображення та текст швидко стираються.

Полікарбонат (ПК) має значні переваги: висока механічна і термічна стійкість, деформаційна теплостійкість $\sim 150^{\circ}$, довговічність, оптимальність для нанесення лазерного гравіювання. Хоча, він схильний до корозійного розтріскування та не стійкий до впливу хімічних речовин.

Враховуючи фізико-хімічні властивості перерахованих матеріалів, їх сфера застосування при виготовленні пластикових карток розподіляється так, як викладено в наведеній нижче таблиці.

Пластикові картки	ПВХ	ПП	ПЕТ	ПК	АБС
Банківські картки	x				
Кредитні картки	x				
Ідентифікаційні картки	x		x	x	
Посвідчення водія, свідоцтва про реєстрацію транспортних засобів	x		x	x	
Проїзні документи			x	x	
Картки для тахографів			x	x	
Залізничні проїзні документи, проїзні документи	x		x		x
Членські картки	x	x	x		
Картки попередньої оплати телефонів	x				x

У подальшому більш детально зупинимося на посвідченнях водія та свідоцтвах про реєстрацію транспортних засобів. Слід звернути увагу, що за конструкцією бланк пластикової картки, вказаних документів, являє собою

багатошарову структуру. Також в процесі персоналізації бланки карток додатково покриваються однією або декількома плівками, наприклад, голографічною та від механічних пошкоджень, скажімо, «DuraCard».

Аналіз експертної практики свідчить про те, що основними проблемами вище вказаних документів, з точки зору експертів, є механічні пошкодження поверхні, неналежний контроль за витратними матеріалами, дефекти при децентралізованій персоналізації, а також можливість зняття захисних плівок, видалення первинного тексту а у подальшому повторне використання справжнього бланку.

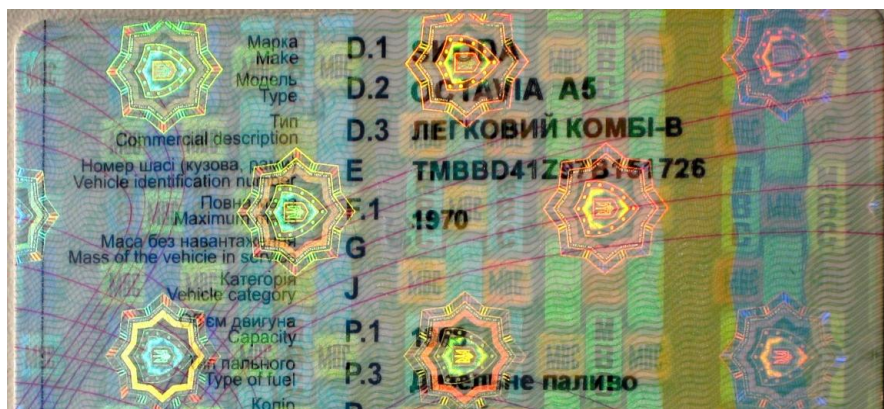
Механічні пошкодження. Якщо пластиковим документом рідко користуватись і він захищений від перепадів температури, сонячних променів, то такий документ може прослужити і 10 років, що відповідає вимогам діючих нормативних документів. Однак, якщо ми розглянемо ситуацію, коли водій щодня має при собі посвідчення водія і свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу та хоча б раз на тиждень дістає їх з портмоне, тоді вказані документи прослужать у кращому випадку років п'ять. Загалом при інтенсивному використанні вказаних документів через 2-3 роки їх поверхня вкривається подряпинами, стає ніби матовою, що у свою чергу ускладнює експертам дослідження таких документів. Особливо інтенсивно зношується поверхня документів, які не мають захисної плівки від механічних пошкоджень.

Різного роду дефекти при децентралізованій персоналізації також не рідкість. Головна проблема у даному випадку, як експерту трактувати дефект: як ознаку підробки, чи як дефект, не пов'язаний з підробкою документу. Окрім цього, при децентралізованій персоналізації, налагоджено недостатньо ефективний контроль за витратними матеріалами, зокрема, за захисними голографічними плівками. Тому, доволі часто на підроблених бланках документів наявні оригінальні захисні плівки. Пересічні громадяни загалом та співробітники правоохоронних органів, зокрема, передусім звертають увагу на красиву картинку, що складається з написів зображень та емблем, які містяться на голографічній плівці та яскраво переливаються різними кольорами. Таким чином, красива картинка на голографічній плівці, яка повинна захищати документ, навпаки, так би мовити вводить в оману та зіграє злий жарт.

Така ситуація склалась тому, що витратні матеріали надходять до територіальних підрозділів в котушках, а плівка, що використовується для ламінування - не має індивідуальних або порядкових номерів, тому її важко обліковувати.

Переважаюча більшість пластикових карток, становлять собою багатошаровий «сендвіч», який в процесі виготовлення стискається під високою температурою, що у подальшому забезпечує монолітну структуру. Водночас, в процесі персоналізації бланки карток покриваються плівками, які у свою чергу тримаються не достатньо міцно і їх можна зняти. Так, зі свідоцтв про реєстрацію транспортних засобів, оформлених на бланках, виготовлених ТОВ «Знак», з матеріалу основи полівінілхлориду під дією нагрівання можливо

зняти плівки, а у подальшому вдруге нанести текст, фотографію, оригінальні голографічну та захисну плівки. Також, слід зазначити, що у переважній більшості карток не передбачено та й не можливо нанести рукописні підписи, відтиск печатки або будь-яку ознаку за якою можна ідентифікувати посадову особу, яка оформила документ.

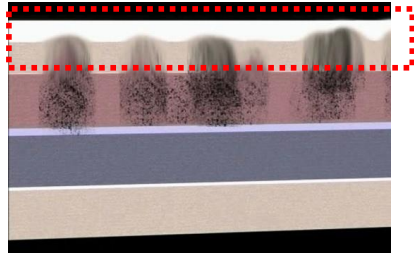
Зображення 1, 2. Фрагменти свідоцтв про реєстрацію транспортних засобів, оформлені на підроблених бланках, на яких наявні оригінальні голографічні захисні плівки.

Враховуючи викладене, на думку автора, документи виготовлені на полімерній основі, а саме посвідчення водія та свідоцтва про реєстрацію транспортних засобів, потребують посилення комплексу захисних ознак, в тому числі застосування сучасних технологій централізованої персоналізації, які у свою чергу унеможливають повторне використання справжніх бланків.

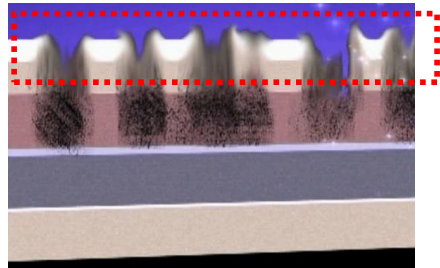
На сьогодні, найбільш захищена категорія документів – сучасні паспорти для виїзду за кордон, що мають полікарбонатну сторінку даних, персоналізація виконується централізовано, як правило, додатковими плівками полікарбонатна сторінка не покривається, тому їх практично не можливо розшарувати та внести зміни. Взірцем може слугувати новий внутрішній паспорт громадянина України у форматі ID-1, який виготовляється та персоналізується виключно централізовано. Слід відмітити, що при його персоналізації, використовується метод об'ємного лазерного гравіювання, який унеможливує повторне використання як бланку, так і плівок.

Документи на пластиковій основі виготовляються в різних країнах світу, в країнах ЄС вони виготовляються і персоналізуються централізовано.

Так, наприклад, в Німеччині з використанням полікарбонату, виготовляється бланк посвідчення водія, потім він покривається голографічною плівкою. Для того, щоб плівку не можливо було зняти у подальшому, при централізованій персоналізації посвідчення водія застосовується два методи нанесення даних – внутрішнього лазерного гравіювання та об'ємного лазерного гравіювання. Метод об'ємного лазерного гравіювання, ніби «компокує» верхні шари полікарбонату та голографічну плівку, що виключає можливість повторного використання бланку та плівки.

Зображення 3, 4. Фрагменти посвідчення водія. Зображення наноситься методом внутрішнього лазерного гравіювання, поверхня захисної плівки не пошкоджується (зображення праворуч).

Зображення 5, 6. Фрагменти посвідчення водія. Зображення наноситься методом внутрішнього лазерного гравіювання, поверхня захисної плівки пошкоджується (зображення праворуч).

Для персоналізації посвідчення водія не використовується ні термо-трансферний, ні ретрансферний друк. Слід також відмітити, що в Німеччині та Естонії бланки свідоцтв про реєстрацію транспортних засобів, виготовляються з паперу.

Підсумовуючи вище викладене, можна зробити наступні висновки: документи виготовлені на полімерній основі мають як певні переваги, так і недоліки, більшість недоліків пов'язана з застосуванням децентралізованої персоналізації. Головним недоліком є можливість повторного використання оригінального бланка, для оформлення підробленого документа. У свою чергу, централізована персоналізація пластикових документів виключає наявність виробничих дефектів, дозволяє використовувати більш технологічні методи персоналізації, які унеможливають використання бланка та плівки вдруге. Тому, при виготовленні бланків для ідентифікаційних документів, слід посилити комплекс захисних ознак, в тому числі застосувати сучасні технології централізованої персоналізації, які у свою чергу унеможливлять повторне використання справжніх бланків, також слід віддавати перевагу полікарбонату, як матеріалу основи для документів.

Перелік посилань

1. *Актуальні питання технічної експертизи документів: матеріали між нар. наук.-практ. семінару-навчання, 25-26. лютого 2016 р. /* Мінюст України, КНДІСЕ. Київ, 2016. 76 с. (IV Лисиченківські читання)
2. *Handbuch für die Basisausbildung der Grenzpolizisten der 1. Ebene (Polizeibeamte)* Modul 4 Dokumentenüberprüfung.
3. *Herstellung des neuen Führerscheins.* Galileo. 2013.

ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ИЗГОТОВЛЕНИЯ И ПЕРСОНАЛИЗАЦИИ ДОКУМЕНТОВ НА ПОЛИМЕРНОЙ ОСНОВЕ

С. Н. Науменко

Подытоживая вышеизложенное, можно сделать следующие выводы: документы изготовлены на полимерной основе имеют как определенные преимущества так и недостатки, большинство недостатков связана с применением децентрализованной персонализации. Главным недостатком является возможность повторного использования оригинального бланка для оформления поддельного документа. В свою очередь, централизованная персонализация пластиковых документов исключает наличие производственных дефектов, позволяет использовать более технологичные методы персонализации, которые делают невозможным использование бланка и пленки повторно. Поэтому при изготовлении бланков для идентификационных документов, следует усилить комплекс защитных признаков, в том числе применить современные технологии централизованной персонализации, которые в свою очередь сделают невозможным повторное использование настоящих бланков, также следует отдавать предпочтение поликарбонату, как материала основы для документов.

**SOME ASPECTS OF MANUFACTURING AND PERSONALIZING
DOCUMENTS ON THE POLYMERIC BASIS**

S. Naumenko

Summarizing the foregoing, the following conclusions should be done: documents made on a polymer basis have both certain advantages and disadvantages, most of the shortcomings are associated with the use of decentralized personalization. The main disadvantage is the possibility of re-using the original form for processing a counterfeit document. In turn, the centralized personalization of plastic documents excludes the presence of manufacturing defects, can use more technological methods of personalization that make it impossible to reuse the blank and film. Therefore, when manufacturing forms for identification documents, a set of security features should be strengthened, including modern technologies of centralized personalization, which in turn makes it impossible to reuse these blanks, and polycarbonate should also be preferred as the basis material for documents.

УДК 343.982.4

І. В. Білоус

**науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем експертно-криміналістичного забезпечення**

*Навчально-науковий інститут № 2
Національної академії внутрішніх справ*

**СУЧАСНІ СТАНДАРТИ БЕЗПЕКИ ДОКУМЕНТІВ,
ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ: МІЖНАРОДНІ ВИМОГИ
ТА РЕАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ**

В статті розглянуті сучасні стандарти безпеки документів, що посвідчують особу. Описані технології виготовлення, елементи захисту та способи персоналізації новітніх документів України, що посвідчують особу. Проведений аналіз системи захисту документів України, що посвідчують особу та їх відповідність до вимог національних і міжнародних стандартів.

Одним з аспектів безпеки громадянина та суспільства є забезпечення умов, за яких неможливе використання персональних даних та документів, що посвідчують особу для здійснення кримінальних правопорушень.

Перебування в обігу документів України, що посвідчують особу з недосконалою системою захисту створили ситуацію, яка призводить до численних зловживань з даними документами, їхньої підробки, викраденню та шахрайству з ними, підозр у неналежному збереженні відповідних баз даних. Як наслідок, дані документи створюють підґрунття для таких видів міжнародної організованої злочинності, як тероризм, торгівля людьми та інші,

адже ці злочини у багатьох випадках супроводжуються викраденням та підrobкою документів.

Реалізація заходів національної безпеки, система міжнародних організацій та суспільства в цілому передбачає підвищення вимог до захисту документів, що посвідчують особу. Внаслідок цього, настала необхідність реформування системи персоналізації особи, гарантування належних умов збирання, передачі та збереження ідентифікаційних даних, забезпечення сучасного рівня виробництва та видачі документів, що посвідчують особу.

З метою виконання Плану дій з візової лібералізації, наданого Україні Європейським Союзом 22 листопада 2010 року, переходом на другий етап процесу лібералізації візового режиму оголошеного Європейською Комісією 27 травня 2014 року, забезпечення довіри до держави на міжнародній арені, а також підвищення ефективності боротьби з численними правопорушеннями, пов'язаними з використанням підроблених документів, в нашій державі розроблено та введено в обіг сучасні документи, що посвідчують особу, які виготовлені на рівні аналогічних документів провідних країн світу, а за деякими параметрами, навіть перевищують.

Упродовж останніх років, окремі аспекти проблеми впровадження в обіг сучасних документів, що посвідчують особу, у тому числі забезпечених безконтактною інтегральною схемою, розглядали в своїх наукових публікаціях як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці. Серед них: О. Малиновська, О. Сушко, І. Сушко, Я. Янушевич та інші [1]. Проблематиці криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України, присвячені наукові дослідження та публікації Л. Л. Патик. Одними з перших проблематику дослідження документів, що посвідчують особу, виготовлених на пластиковій основі дослідили такі автори, як В. І. Тихонова та Т. О. Захарова. Проблемам забезпечення досконалою системою захисту документів та їх криміналістичного дослідження, присвячені наукові дослідження О. Л. Кобилянського (Криміналістичне дослідження документів із спеціальними засобами захисту, 2007); О. В. Шведової (Комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій, 2006).

Однак, аналіз наукових розробок та зарубіжної наукової літератури з даного питання, дає підстави констатувати, що в них, незважаючи на вагомий теоретичний й прикладний надбання технічного, юридичного, криміналістичного спрямування, проблема удосконалення системи захисту новітніх документів, що посвідчують особу, у тому числі забезпечених безконтактною інтегральною схемою, в Україні з точки зору науково обґрунтованих комплексних і цілеспрямованих державних заходів щодо її розв'язання на жодному з наукових рівнів, - достатньо не розроблена.

Мета статті – провести аналіз сучасних технологій захисту документів України, що посвідчують особу та визначити їх відповідність до вимог національних та міжнародних стандартів безпеки.

Сучасні стандарти безпеки документів, що посвідчують особу вимагають їх поступової уніфікації (виготовлення за єдиним зразком), поліпшення захищеності, скорочення обсягу відомостей, які містяться в них, що збільшить швидкість і підвищить об'єктивність процедури їх перевірки. Особливе значення це має для нормальної діяльності прикордонної служби, авіаційних і морських адміністрацій, інших організацій, діяльність яких пов'язана, поперше, з необхідністю забезпечення підвищеної захищеності об'єктів, що охороняються від проникнення небажаних осіб, а по-друге – з необхідністю контролю та пропуску великого числа осіб в обмежений час.

З огляду на глобальний характер уніфікації документів, що посвідчують особу, розробку регламентів та новітніх стандартів в цій галузі, покладено міжнародним співтовариством на ІКАО – Міжнародну організацію цивільної авіації, яка ще 1968 року почала роботу в галузі машинозчитувальних проїзних документів. Група експертів ІКАО підготувала ряд рекомендацій, включаючи і прийняття техніки оптичного зчитування знаків (OCR) як варіанту машинозчитуваної технології, враховуючи ступінь її розвитку, рентабельність і надійність [2].

У 1980 р. групою експертів специфікації розроблений інструктивний матеріал, опублікований як перше видання документа ІКАО, відомого як Документ Doc 9303 під назвою «Паспорт з машинозчитувальними характеристиками». Його як основу використовували для видачі перших машинозчитувальних паспортів Австралія, Канада і США. У 1984 р. ІКАО утворила Технічну консультативну групу по машинозчитувальним проїзним документам - Machine Readable Travel Documents (TAG / MRTD), до складу якої увійшли державні посадові особи, які спеціалізуються у сфері видачі та прикордонної перевірки паспортів та інших проїзних документів. Вона була створена для оновлення та удосконалення Документа Doc 9303 [3].

Крім Міжнародної організації зі стандартизації (ISO), в число консультантів Групи TAG-MRTD входять: Міжнародна асоціація повітряного транспорту (IATA), Міжнародна рада аеропортів (MCA) і Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол).

У 1998 р. робоча група з нових технологій технічної консультативної групи по машинозчитувальним проїзним документам, приступила до проведення оцінки різних варіантів і на початку 2001 р. дійшла висновку про можливість використання для посвідчення особи біометричних даних, що зберігаються в електронному вигляді. Вона вибрала і рекомендувала обличчя людини як основну біометричну характеристики, а безконтактну інтегральну схему - як технологію зберігання даних.

Після трагічних подій 11 вересня 2001 року у Сполучених Штатах Америки, світ змушений був переосмислити питання національної безпеки та необхідності розробки нових стандартів безпеки документів, що посвідчують особу. Так, Резолюцією 1373 (2001) від 28 вересня 2001 року Рада безпеки ООН постановила, що держави повинні «запобігати пересування терористів

або терористичних груп за допомогою ефективного прикордонного контролю та контролю за видачею документів, що посвідчують особу, та проїзних документів, а також за допомогою заходів попередження фальсифікації, підробки або незаконного використання документів, що посвідчують особу та проїзних документів». З урахуванням цього, Комітет Ради Безпеки ООН, заснований резолюцією 1373 (2001) про боротьбу з тероризмом, в рамках свого мандата приділяє увагу контролю реалізації державами світу саме стандартів ІКАО.

У 2003 р. авіатранспортним комітетом Ради ІКАО для забезпечення максимально можливого рівня безпеки використання документів, що посвідчують особу, як основу для нового стандарту машинозчитувальних документів, схвалено рекомендацію, щодо введення в дію паспортів з електронними носіями інформації. Окрім поліграфічних елементів захисту від підроблення, такі документи мають також електронний захист, оскільки вся інформація, що зазначена в документі, дублюється в електронному вигляді й може бути зчитана за допомогою спеціального обладнання. Окрім базової інформації, що й раніше вносилися до документів, які посвідчують особу, на вбудований електронний носій вноситься також інформація про біометричні дані його власника, що дозволяє ідентифікувати людину та унеможливує використання документу будь-якою іншою особою. Основними біометричними даними при цьому вважають оцифровані зображення обличчя та підпис. Залежно від національного законодавства, на електронний носій також можуть вноситися додаткові біометричні дані – відбитки пальців, зображення райдужної оболонки ока тощо. Саме через можливість внесення до документу біометричних параметрів власника, документи з електронним носієм інформації, називають біометричними.

В 2005 р. 188 держав-членів ІКАО, затвердили розроблений у 2004 році Регламент Ради (ЄС) №2252/2004 від 13 грудня 2004 року «Про запровадження стандартів для елементів захисту та біометричних елементів, включених в паспорти та проїзні документи, видані державами-членами» (далі-Регламент) (з поправками, внесеними Регламентом (ЄС) № 444/2009 від 28 травня 2009 року), що встановлює мінімальні рівні захисту, яким повинні відповідати видані державами-членами паспорти та проїзні документи. Цей Регламент є обов'язковим у всіх його складових та має пряме застосування на території держав-членів відповідно до Договору про заснування Європейського Співтовариства. Регламент вимагає дотримання частини 1 документа ІКАО 9303 (щодо машинозчитуваних паспортів) та Рішення Комісії С(2006) 2909 (зі змінами та доповненнями) [4].

Сучасні технології у сфері виготовлення документів, дозволили реалізувати даний напрямок захисту документів, що посвідчують особу - внесення біометричної інформації про особу-власника документа.

Так звані «біометричні» документи, які відповідають вимогам вищевказаних регламентів, набувають все більшого поширення у світі. Передба-

чається, що такі документи найбільше захищені від підробок та виключають можливість користування ними будь-якою особою, окрім власника. Головна ідея впровадження більш захищених документів, які забезпечують ідентифікацію особи - це суттєве підвищення рівня захисту суспільства, від проявів злочинності та міжнародного тероризму.

Відповідно до інформації всесвітньої організації цивільної авіації (ІСАО) більше 90 країн з 193 держав-членів ООН, в даний час видають такі документи, при цьому ще більше двадцяти держав готові до впровадження таких документів в найближчі роки.

Країни Західних Балкан (Сербія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Албанія), запровадили біометричні паспорти у 2008-2009 роках. Туреччина розпочала видачу біометричних паспортів у червні 2010 року. Російська Федерація запровадила біометричний паспорт для виїзду за кордон у 2006 році, а з 1 березня 2011 року припинила видачу паспортів старого зразка, і нині видає своїм громадянам винятково біометричні паспорти. Республіка Молдова запровадила біометричний паспорт для виїзду за кордон у 2008 році та з 1 січня 2011 року видає своїм громадянам тільки біометричні паспорти. Грузія розпочала видачу біометричних паспортів у квітні 2010 року. Вірменія оголосила про початок випуску біометричних паспортів та ID-карток з електронним підписом з вересня 2011 року.

На основі тенденцій розвитку документів, в світовій практиці було зроблено висновок про доцільність виготовлення документів України, що посвідчують особу забезпечених безконтактною інтегральною схемою – безконтактним електронним носієм з біометричними даними про особу, який дозволяє здійснювати комплекс заходів, пов'язаних з ідентифікацією особи [5]. На законодавчому рівні виготовлення, введення в обіг та видача документів, що посвідчують особу забезпечених безконтактною інтегральною схемою регламентовано законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» [6]. Так, з 1 січня 2015 року в нашій державі запроваджено виготовлення, оформлення і видачу паспорта громадянина України для виїзду за кордон, що містить безконтактний електронний носій, а з 1 січня 2016 року запроваджено виготовлення та видачу паспорту громадянина України нового зразка у вигляді ID-картки, що містить безконтактний електронний носій.

Слід, детально зупинитись на сучасних технологіях захисту документів України, що посвідчують особу та їх відповідності національним та міжнародним стандартам.

Вимоги щодо бланків документів України, що посвідчують особу, основні технології виготовлення та персоналізації, обіг та зразки бланків даних документів, регламентовані законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України,

посвідчують особу чи її спеціальний статус», а також низкою підзаконних нормативно-правових актів та ДСТУ.

При виготовленні документів України, що посвідчують особу застосовують наступні технологічні засоби: спеціальні матеріали бланку документа (матеріал для обкладинки, папір, пластик), комплекс високоякісних поліграфічних технологій друку, спеціальні елементи поліграфічного захисту (водяні знаки, кольорові і флуоресцентні волокна, мікродрук, захисні голографічні елементи), спеціальні фарби для нанесення елементів, технології персоналізації документа та багато іншого.

Для захисту документів, що посвідчують особу застосовують папір з відповідними фізико-хімічними захисними властивостями. За своїм типом папір відповідає вимогам, викладеним в Регламенті, що згаданий вище. Для виготовлення частин документів, що посвідчують особу, – використовується папір без оптичних освітлювачів, забезпечений водяними знаками (двотонові, багато тонові), реагентами захисту від спроб обробки хімічними засобами, захисними волокнами (видимі та невидимі, що флуоресцують в УФ променях).

Наприклад, при виготовленні сторінок паспорта громадянина України для виїзду за кордон з безконтактним носієм використовується папір, що містить реагенти захисту від дії хімічних сполук, внаслідок чого на папері при спробі обробки хімічними засобами, відбувається візуальна зміна кольору в місцях хімічної реакції.

Високий ступень захисту документів, що посвідчують особу, забезпечується використанням комплексу технологій високоякісного поліграфічного друку (офсетного, ірисного офсетного, високого, трафаретного та глибокого (інтагліо) друку).

Найбільш ефективними елементами захисту, що унеможливають підроблення документів є: захисні офсетні фарби, чутливі до УФ та ІЧ променів, а також графічні елементи захисту такі, як гільоширні елементи та мікрозображення.

В гільоширних елементах, частіше виконаних інтагліо друком, використовується такий елемент захисту, як приховане зображення (кіп- ефект), який неможливо відтворити іншими способами.

Також окремо, слід виділити наступний вид прихованих штрихових елементів, які можливо спостерігати у бланку паспорта громадянина України для виїзду за кордон з безконтактним електронним носієм. В зоні колонцифр (номерів сторінок) фарбою сірого кольору, лініями перемінної товщини виконано штрихові елементи, які при частковому розгортанні сторінок книжки («на віяло») утворюють літери «U» та «A» [7].

Для скріплення сторінок документів, що посвідчують особу у вигляді паспортних книжок, використовують спеціальні нитки, що мають флуоресцентний захист та спосіб прошивки, що унеможливорює її заміну.

Сторінка з даними про власника паспорту громадянина України для виїзду за кордон, бланки паспорту громадянина України нового зразка у вигляді ID-картки та національного посвідчення водія виготовляються з полімерного матеріалу, який за фізичними характеристиками, відповідає вимогам стандарту ДСТУ ISO/IEC 7810:2008 «Картки ідентифікаційні. Фізичні характеристики» (ISO/IEC 7810:2003, IDT).

Вимогам міжнародних стандартів відповідає використання для виготовлення документів на пластиковій основі такого виду полімерного матеріалу як полікарбонат, що дає змогу використовувати, як «класичні» методи друку, захисту, так і нові способи внесення необхідної інформації до документа, що базуються на останніх досягненнях, в галузі інформаційних технологій і спеціальних матеріалів.

Ефективним засобом, що гарантує належний захист даних документа від спроб часткової або повної підробки та відповідає вимогам Регламенту, є його персоналізація, що виконується за технологією, визначеною для кожного виду документів, та за допомогою високотехнологічного обладнання. Так, персоналізація паспорта громадянина України для виїзду за кордон з безконтактним електронним носієм та без нього здійснюється двома способами: лазерного гравіювання та лазерної перфорації. Персоналізація посвідчень водія, здійснюється за допомогою програмно-апаратних комплексів способом кольорового термотрансферного та ретрансферного друку.

Для гарантування достатнього захисту персональних даних та даних про видачу від спроб здійснення махінації, застосовують захисні плівки.

Для забезпечення ефективного захисту від відтворення та часткової підробки, застосовуються інтегровані оптико-змінні елементи, голографічні захисні елементи з високою дифракційністю кольорів, мікро- та наноелементами. Так, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, з безконтактним електронним носієм та без нього забезпечений захисними елементами, які нанесенні оптико-перемінною фарбою, що змінюють колір, залежно від кута зору. На лицьовому боці паспорта громадянина України, імплантовано захисний елемент з 3D-ефектом, анімаційним та поляризаційним ефектом, у верхній правій частині зворотного боку паспорта, міститься оптико-змінне зображення відцифрованого образу обличчя особи та попарно відокремлені цифри року її народження [8].

Бланк паспорта громадянина України нового зразка у вигляді ID-картки, забезпечений сучасними елементами захисту та аутентифікації документа, що відчуються на дотик. Такі, як елемент рельєфно-точкового тактильного шрифту, який призначений для сприйняття інформації особами з вадами зору та захисні гравірувальні елементи, відчутні на дотик на лицьовому та зворотному боці.

Одним із основних способів захисту бланків, що відповідає вимогам Регламенту – є технологія нумерації бланків способами: високого друку із за-

стосуванням спеціальних фарб, перфорації, лазерної перфорації та лазерного гравіювання.

В документах, що посвідчують особу забезпечених безконтактною інтегральною схемою імплантовано безконтактний електронний носій, який відповідає вимогам стандарту ISO/IEC 14443 щодо запису і зчитування даних, а також вимогам нормативних документів України у сфері технічного та криптографічного захисту інформації.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що застосовані технології виготовлення та персоналізації сучасних документів України, що посвідчують особу забезпечують високий рівень ідентифікації та захисту, який унеможливорює підроблення, а імплантований безконтактний носій інформації, має достатню ємність та придатний гарантувати цілісність, автентичність та конфіденційність даних.

Таким чином, за своїм ступенем захисту сучасні документи України, що посвідчують особу відповідають вимогам стандартів Міжнародної організації цивільної авіації (ICAO) та державним стандартам України.

Перелік посилань

1. *Титаренко Г., Усатюк І.* Біометричні паспорти як засіб регулювання міграційних процесів: зарубіжний досвід та українські реалії // Актуальні проблеми державного управління. 2014. Вип. 3. С. 127-131. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2014_3_30
2. *Волеводз А. Г.* Удостоверяющие личности документы с биометрическими персональными данными: международные стандарты, иностранный опыт, отечественное правовое регулирование и его проблемы // Ученые записки Санкт-Петербургского имени В. Б. Бобкова филиала Российской таможенной академии. 2015. № 1(53). С. 87-117. [Електронний ресурс] Режим доступа: <http://mgimo.ru/library/publications/1013486/>
3. *Машиносчитываемые документы. Машиносчитываемые паспорта: Дос 9303. Ч 1. т. 1. изд. 6-е / Международная ассоциация гражданской авиации.*
4. *Регламент Ради (ЕС) №2252/2004 від 13 грудня 2004 року «Про запровадження стандартів для елементів захисту та біометричних елементів, включених в паспорти та проїзні документи, видані державами-членами* [Електронний ресурс]. Режим доступу: old.minjust.gov.ua/file/32249
5. *Шевчук А. В.* Нове покоління високо захищених документів суворого обліку, що посвідчують особу // Право і безпека. 2004. № 3, 4. С. 197-201.
6. *Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус* Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI, [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T125492.html
7. *Про затвердження технічного опису бланка паспорта громадянина України для виїзду за кордон, що не містить безконтактного електронного носія: постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2014 р. № 152, Про затвердження зразка та технічного опису бланка паспорта громадянина України для виїзду за кордон з безконтактним електронним носієм.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/152-2014-%D0%BF3>.
8. *Технічний опис бланка паспорта громадянина України з безконтактним електронним носієм. Додаток 2 до постанови Кабінету Міністрів України від 25 бер*

резня 2015р. №302 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2015 р. № 1042) [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/302-2015-%D0%BF#n18>

СОВРЕМЕННЫЕ СТАНДАРТЫ БЕЗОПАСНОСТИ ДОКУМЕНТОВ, УДОСТОВЕРЯЮЩИХ ЛИЧНОСТЬ: МЕЖДУНАРОДНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ И РЕАЛИЗАЦИЯ В УКРАИНЕ

И. В. Белоус

Пребывание в обращении документов Украины, удостоверяющих личность с несовершенной системой защиты создали ситуацию, которая приводит к совершению многочисленных правонарушений, связанных с использованием поддельных документов, а в некоторых случаях является основой совершения таких видов международной организованной преступности, как терроризм и торговля людьми.

С целью повышения эффективности борьбы с данными правонарушениями и выполнения Плана действий по визовой либерализации, предоставленного Украине Европейским Союзом, разработаны и введены в обращение в Украине современные документы, удостоверяющие личность, которые изготовлены с использованием передовых технологий специальной защиты.

На международном уровне разработка регламентов и новейших стандартов в области безопасности документов, удостоверяющих личность, возложена на ИКАО - Международная организация гражданской авиации.

В соответствии с рекомендациями ИКАО, в целях повышения защищенности общества от проявлений преступности и международного терроризма разработаны более защищенные документы, которые обеспечивают идентификацию лица. Они оснащены бесконтактной интегральной схемой, которая содержит бесконтактный носитель информации с биометрическими данными владельца документа. Они получили название «биометрические» документы, приобретают все большее распространение в мире и введены в оборот во многих странах.

В Украине изготовление, введение в обращение и выдача документов, удостоверяющих личность с бесконтактным носителем информации, регламентируется законом Украины «О Едином государственном демографическом реестре и документах, подтверждающих гражданство Украины, удостоверяющих личность или ее специальный статус».

При изготовлении документов Украины, удостоверяющих личность, применяют следующие технологические средства: специальные материалы бланка документа (материал для обложки, бумага, пластик), комплекс высококачественных полиграфических технологий печати, специальные элементы полиграфической защиты (водяные знаки, цветные и флуоресцентные волокна, микропечать, защитные голографические элементы), специальные краски для нанесения элементов, технологии персонализации документа и многое другое.

Изложенный в статье материал, позволяет прийти к выводу о том, что примененные технологии изготовления и персонализации современных документов Украины, удостоверяющих личность, обеспечивают высокий уровень идентификации и защиты информации, исключают возможность пользования ими любым лицом, кроме владельца, что делает невозможным их подделку. Таким образом, по своей степени защиты современные документы Украины, удостоверяющие личность соответствуют требованиям стандартов ИКАО и государственным стандартам Украины.

MODERN STANDARDS FOR SECURITY OF DOCUMENTS, IDENTITY: INTERNATIONAL REQUIREMENTS AND IMPLEMENTATION IN UKRAINE

I. Belous

Putting Ukrainian documents into circulation, which prove identity with imperfect system of protection, caused the situation, which leads to the commitment of numerous delinquencies, connected with the usage of forged documents, and in some cases it is the basis of such crime commitments as terrorism and trade in.

In order to increase the efficiency of struggle against these commitments and fulfillment of visa liberalization program, given by European Union to Ukraine, there are some kinds of developed and put into circulation in Ukraine modern documents, which prove identity, produced with the usage of advanced manufacturing sciences with special protection level.

On high-level international summit the development of regulations and new standards in the sphere of proving identity document safety is entrusted to IOCA International Organization of Commercial Aviation.

By recommendations of IOCA the documents with higher level of protection are created in order to increase the social security against manifestation of crime and international terrorism. The documents are provided with non-contact integrated circuit, which contains non-contact data medium with biometric data of its owner (so called 'biometric' documents) are more widespread in the world and are put into circulation in many countries.

In Ukraine the production, putting into circulation and issue of documents, which prove identity with non-contact data medium, are regulated by the Law of Ukraine 'About Single state demographic register and documents, which confirm the nationality of Ukraine, which prove the person or his/her special status'.

During the making of documents of Ukraine, which prove identity, are applied the following technological tools: special materials of the printed form of document (material for cover, paper, plastic), the complex of high-quality printing technologies, special elements of printing protection (watermarks, coloured and fluorescent fibers, microprinting, protected holographic elements), special inks for elements' putting, technologies of personalization of document etc.

Stated in this article material allows us to come to the conclusion that the applied technologies of producing and personalization of modern documents in Ukraine, which prove identity, supply the high level of data identification and protection, which exclude their usage by any person, except the owner. It makes impossible to forge them. Thus, according to the level of protection modern documents in Ukraine, which prove identity, satisfy the requirements of the IOCA standards and state standards of Ukraine.

УДК 343.982.323

Л. Н. Мекинян
эксперт отдела трасологических экспертиз

М. С. Будагян
эксперт отдела трасологических экспертиз

Национальное бюро экспертиз Республики Армения

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТРАСОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ СЛЕДОВ ОРУДИЙ ВЗЛОМА

В данной статье изложены особенности трасологического исследования следов орудий взлома и инструментов, представлены их виды, механизмы образования, а также методы фиксации, описаны различные средства и методы изъятия и сравнительного исследования следов.

Кроме того, представлен пример выполненной трасологической экспертизы по следам орудий взлома с использованием силиконовой пасты «Микросил» и сравнительного микроскопа «Projectina CoMac», которые сокращают время работы, повышают эффективность исследования и приводят к более достоверным результатам.

При раскрытии многих видов преступлений часто возникает необходимость проведения экспертизы следов орудий взлома, которые занимают значительную часть в трасологических экспертизах. Объектами экспертизы служат следы орудий и инструментов взлома, орудия (инструменты), изъятые у подозреваемого, материалы дела, содержащие сведения о происхождении следов и их возможных изменениях, сведения об орудиях и инструментах взлома. Отметим, что следы орудий взлома относятся к материальным следам, так как они образуются в результате воздействия орудия взлома (следообразующего объекта) на преграду (следовоспринимающий объект). Исследования следов орудий взлома позволяют установить способ взлома, вид орудия, применявшегося для взлома, механизм образования следов, профессиональные навыки лица совершившего взлом, а также идентифицировать орудие взлома [1].

Именно проведение трасологической экспертизы, позволяет ответить на вопросы, относящиеся к установлению отдельных обстоятельств совершения преступления, некоторых признаков, характеризующих личность преступника, и идентификации объектов по следам.

Анализ статистических данных показывает, что наиболее распространенным способом взлома преград является отжим. Таким способом преимущественно взламываются преграды, имеющие створки с различными запирающими устройствами [2].

Ниже приведена традиционная классификация орудий взлома, применяемых взломщиками:

- а) специально изготовленные в преступных целях;
- б) приспособленные для взлома;
- в) обычные инструменты, используемые для повседневных нужд;
- г) случайно оказавшиеся в руках взломщика предметы [3].

Следы орудий взлома, в свою очередь характеризуются, по механизму следообразования и делятся на четыре основных вида: следы давления, следы скольжения, следы резания (распила), термические следы.

Поэтому, учитывая вышеперечисленное разнообразие следов орудий взлома, для получения наиболее качественных результатов экспертизы, необходим грамотный и корректный механизм обнаружения, фиксации и изъятия следов на месте преступления, с целью выяснения механизма взлома и установления, какие технические средства применял взломщик.

При этом, обнаружив след от орудия взлома, следует выяснить его происхождение. Необходимо изучить форму и размер следа, сопоставить найденный след с имеющимися повреждениями преграды, ее отделившимися частицами, определить их точное местонахождение на преграде в момент воздействия орудия взлома, и что особенно важно соблюсти осторожность, чтобы не повредить обнаруженные следы [4].

В каждом конкретном случае, при осмотре места взлома преграды, необходимо детально рассмотреть повреждения на преграде и затем установить состояние преграды до совершения преступления и ее видоизменение, после тех или иных действий преступника.

Особо отметим, что следы орудий взлома, необходимо искать и в тех местах, где могла быть лишь попытка взлома, например: двери соседней квартиры, рядом расположенные окна, а также на предметах, предназначенных для хранения носильных вещей и ценностей - гардероб, сундук, шкапулка и т.д.

После обнаружения следов взлома, образованных орудием взлома, как правило, выполняются операции по последующей их фиксации, а именно их описание, фотографирование, а также изготовление слепков с объемных следов.

В частности, при фотографировании следов взлома узловой съемкой, фиксируют всю взломанную преграду или участок взломанного объекта, на котором находятся следы (например: фотографируется взломанная дверь или окно), детальной съемкой - отдельные следы взлома.

После изучения описания и фотографирования, следы взлома подлежат изъятию, при этом изымается сам предмет со следами или его часть. Если предмет или его часть со следом изъять нельзя, изготавливаются объемные копии следов [3].

Для изготовления слепков на практике используются пластилин, силиконовая паста К-18, а также пасты СКТН, У-1 или У-4. В качестве полноценных заменителей перечисленных паст, в криминалистической практике используются также зубоврачебные слепочные массы. При выборе и использо-

вании следокопирующих веществ, всегда необходимо помнить об особенностях материала поверхности носителей следов.

Изучая объемные следы, особое внимание должно быть обращено на их дно, поскольку именно там чаще всего выявляются характерные выпуклости или углубления, отображающие рельеф контактной поверхности орудия взлома. Неровности линий краев следа также могут отражать характерные частные признаки конца орудия или его боковых граней. Если имеются глубокие объемные следы, то для выявления особенностей объёмного следа, производится заливка дна силиконовой массой.

Для получения более информативных слепков следов, нами в ходе исследований, было использовано пастообразное вещество «Микросил», которое, как известно, повсеместно используется в баллистических экспертизах, для проведения идентификационных исследований ручного огнестрельного оружия по стреляным гильзам и пулям.

Изучая особенности и преимущества данной пасты, было исследовано возможное её применение в трасологических экспертизах, для изъятия видимых объемных следов, и следов в виде углубления недоступных и невидимых участков следоносящего объекта. Выбор данной пасты был обусловлен рядом её преимуществ, в частности, наличием готовой массы для фиксации, изъятия и исследования следов, позволяющих сокращать время работы. Кроме того, паста за счет своей эластичности при изготовлении копий следов, позволяет отображать даже самые мелкие микрорельефы следа, занимает мало места и удобна для хранения.

Исследование возможного применения «Микросил», а при конкретных рутинных экспертизах было выполнено с помощью специального пистолетообразного инструмента, на конце которого была установлена специально разработанная тонкая цилиндрическая деталь. Пастообразный материал выдавливался на след, затем с помощью специальных палочек производилось его выравнивание и после сушки нанесенного компаунда, при комнатной температуре в течение 30 минут, полученные слепки отделялись от поверхности следоносящего объекта. Полученный слепок извлекался и осматривался. Снятые с поверхности «застывшие» слепки, помещались под тонкое плоское предметное стекло и затем фотографировались с помощью сравнительного микроскопа «Projectina CoMac» (увеличение 60X). При этом, вначале след рассматриваем под лупой с небольшим увеличением (2-4-кратным) и только затем, в зависимости от размеров следа и имеющихся в нем особенностей, производилось увеличение с помощью микроскопа «Projectina CoMac».

Важно отметить, что применение данного микроскопа, обусловлено тем обстоятельством, что он представляет собой новую концепцию проведения сравнительного исследования криминалистических улик, а модульный дизайн, технические особенности и особенности оптики микроскопа выводят на новый уровень процесс исследования следов.

Особо важно отметить, что в случаях, когда на экспертизу представлено орудие взлома и след, изъятый с места происшествия для проведения сравнительного исследования, возникает необходимость получения экспериментальных следов от определенных частей орудия взлома. Чтобы получить экспериментальные следы для сравнительного исследования, на практике подбирается такой материал, на котором признаки орудия взлома передаются не менее четко, чем на материале предмета, на котором возник исследуемый след. Однако, в ходе получения экспериментальных следов недопустимо использование таких материалов, при взаимодействии с которыми орудие взлома, может изменяться или деформироваться. Так, если исследуется след трения, образованный концом ломика на коробе навесного замка, то для получения экспериментальных следов не выполняются эксперименты на пластинах из стали, а берётся более мягкий металл и затем полученные экспериментальные следы сравниваются между собой, с целью определения устойчивости отображающихся в них признаков. В последующем выявленные, устойчивые признаки сравниваются с особенностями исследуемого следа. Небольшие следы, особенно на металле, чаще всего сравниваются при помощи сравнительного микроскопа «Projectina CoMac», крупные следы сравниваются с помощью фотоснимков. В этом случае обеспечиваются особые требования к фотоснимкам: одинаковый ракурс, одинаковый масштаб, одинаковое положение и интенсивность источника света.

Процедура сравнения проводится с помощью сопоставления, либо наложения, либо совмещения.

Сопоставление является наиболее простым техническим приемом, сравнительного исследования следов орудий взлома и заключается в том, что два объекта помещаются в одном поле зрения и в них одновременно изучаются идентификационные признаки. Сравняться могут как сами объекты, так и их фотоизображения. На фотографиях допустимы различного рода дополнительные построения: сетки, соединение особенностей прямыми линиями, построение геометрических фигур и т.п.

Наложение изображений выполняется лишь при одинаковых условиях следообразования и изготовления фотоснимков. Различаются следующие типы наложения: непосредственное (орудие накладывается на след), оптическое (эпидиаскоп) и фотографическое (на прозрачной и непрозрачной подложке) [5].

При совмещении изображений, два сравниваемых изображения располагаются таким образом, чтобы признаки орудий взлома, отобразившиеся в исследуемом следе, могли рассматривать как продолжение аналогичных признаков экспериментального следа. Совмещение бывает непосредственное, то есть на исследуемый след накладывается фольга с экспериментальным следом. При совмещении фотографических изображений совмещаются фотоснимки, разрезанные поперек трассы, а совмещение оптических изображе-

ний, производится при помощи сравнительного микроскопа «Projectina CoMas»(увеличение 60х).

Важным обстоятельством экспертных исследований является фиксация направления перемещения объектов, относительно друг друга, в момент слеодообразования. Если одни и те же точки образующего объекта, в процессе контакта воздействуют на одни и те же точки воспринимающего объекта, признаки получают точечное отображение. Такое отображение считается адекватным, так как след в целом изоморфен объекту, т.е. каждой точке образующего объекта соответствует определенная точка следа. Точечное отображение наблюдается при условии, если в момент слеодообразования образующий объект, перемещался в основном по нормали относительно плоскости следа. Если же перемещение имело место по касательной, то каждая точка образующего объекта последовательно воздействует на ряд точек воспринимающего. Точки образующего объекта получают превращенное линейное отображение. В этом случае, точке образующего объекта соответствует линия в следе.

Отметим, что проведение идентификации при линейном отображении возможно только при наличии ряда условий. При этом, в первую очередь необходимо иметь в виду, что ширина и количество трасс зависят не только от числа точек, которые в них отображаются, но и от расположения точек. Поэтому, в таких случаях важно учитывать взаимное расположение плоскости следа и контактирующей линии образующего объекта, которое принято определять с помощью фронтального и встречного углов. Оба эти угла определяют взаимное размещение образующего и воспринимающего объекта в момент слеодообразования, имея в виду, что углы раскрыты в сторону движения образующего объекта [3].

На практике, во время проведения ряда совместных поисковых исследований, с американскими коллегами из американского общества директоров криминалистических лабораторий (ASCLAD), были выполнены идентификационные сравнительные исследования со следами, в результате чего было установлено, что на конкретном участке в динамических следах, при совпадении шести или трех распределенных по двум группам поочередных микролиний, достигается положительный результат.

На конкретном экспертном исследовании, представим разработанную методологию идентификации орудия взлома.

В результате преступных действий вандалов, был повреждён представляющий историческую ценность памятник. В ходе следствия, в качестве вещественных доказательств, на экспертизу были представлены каменные фрагменты от разрушенного памятника, 10 разных орудий взлома, а также данные по исследованию места происшествия. Перед экспертом были поставлены следующие вопросы:

- составляют ли одну целую с памятником представленные каменные фрагменты;

- каким из представленных орудий оставлены следы.

Во время предварительного исследования, был проведен детальный осмотр как представленных фрагментов, так и памятника, вследствие чего были обнаружены многочисленные следы, отобразившиеся как на фрагментах, так и на памятнике, которые были изъяты с помощью силиконовой пасты «Микросил» для дальнейшего лабораторного исследования (рис. 2, а) [6]. На месте преступления были сопоставлены сломанные фрагменты с памятником, в результате чего выяснилось, что они имеют общие разделительные линии и в прошлом составляли одно целое.

В лабораторных условиях, с целью получения образцов для сравнительного исследования, были проведены исследования с представленными на экспертизу орудиями взлома. В качестве следовоспринимающего материала, был использован камень максимально схожий по качеству и твердости. Отобразившиеся в следах особенности рельефа следообразующих объектов, составили комплекс признаков, позволяющий признать эти следы пригодными для идентификации орудий взлома [7]. Полученные экспериментальные следы (рис. 1, б), были изъяты с помощью силиконовой пасты «Микросил» (рис. 2, б), после чего было проведено сравнительное исследование ранее изъятых следов с фрагментов и с памятника (рис. 1, а), с полученными экспериментальными следами, изъятыми с помощью «Микросил». В следах, полученных от орудий взлома, были отображены четко выраженные микролинии, которые в поле зрения микроскопа были сравнены со следами, изъятыми с фрагментов и памятника. В результате выяснилось, что следы, полученные одним из представленных на экспертизу орудий взлома, своими морфологическими свойствами и строением микролиний, совпадают по шести и более признакам.

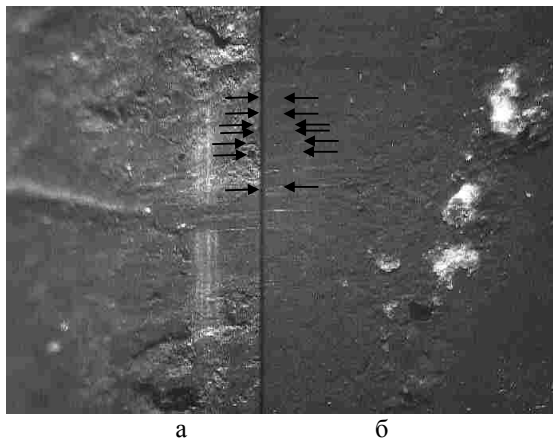

Рис. 1. а). след, изъятый с памятника и фрагментов,
б). экспериментальный след, полученный одним из представленных орудий взлома.

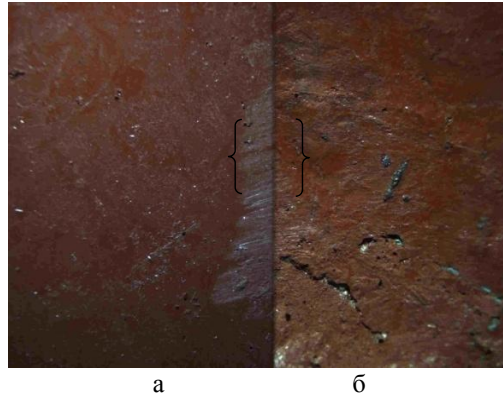

Рис 2. а). след, изъятый с помощью «Микросил» с памятника и фрагментов, б). экспериментальный след полученный одним из представленных орудий взлома и изъятый с помощью пасты «Микросил».

Отмеченные совпадающие признаки в своей совокупности индивидуальны и позволяют сделать категорический вывод о том, что следы на представленных на экспертизу фрагментах и на памятнике, были оставлены одним из представленных орудий взлома [8].

Подытоживая вышесказанное, а также учитывая выполненные в Национальном бюро экспертиз РА многочисленные трасологические экспертизы по следам орудий взлома и инструментов, с использованием силиконовой пасты «Микросил», можно однозначно констатировать, что использование силиконовой пасты «Микросил», не только сокращает время работы, но и при изъятии следов: обеспечивает отображение даже самых мелких микрорельефов следа, повышая эффективность исследования и обеспечивая более достоверные результаты экспертных исследований.

Перечень ссылок

1. Савельева М. В., Смушкин А. Б. Криминалистика: учебник. Москва. 2009. 608 с.
2. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://studme.org/129205227403/pravo/sledy_orudiy_vzloma
3. Майлис Н. П. Судебная трасология Москва, 2003. 272 с.
4. Предварительное исследование следов орудий взлома на месте кражи: учеб. пособие / ВНИИ МВД СССР. Москва, 1985. 68 с.
5. Трасология и трасологическая экспертиза: учебник / И. В. Кантор (отв. ред.) и др. Москва, 2002. 376 с.
6. Марков В. А. Осмотр места происшествия (тактика и практика): учеб. пособие. Самара, 2008. 120 с.
7. Сборник примерных заключений по трасологической экспертизе: учеб.-метод. пособие. Ташкент, 2012. 69 с.
8. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.abckrim.ru/rabota/tras_vzlo.htm

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАСОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ СЛІДІВ ЗНАРЯДЬ ЗЛОМУ

**Л. Н. Мекинян
М. С. Будагян**

У статті викладено особливості трасологічного дослідження слідів знарядь злочину та інструментів, представлені їх види, механізми утворення, а також методи фіксації, описані різні засоби і методи вилучення та порівняльного дослідження слідів.

Крім того, наданий приклад виконаної трасологічної експертизи з дослідження слідів знарядь злочину з використанням силіконової пасти «Мікросил» і порівняльний мікроскоп «Projectina Comac», які скорочують час роботи, підвищують ефективність дослідження та призводять до більш достовірних результатів.

SOME FEATURES OF TRACEOLOGICAL EXPERTISES OF BURGLARY TOOLS TRACES

**L. Mekinyan
M. Budaghyan**

This article outlined the features of traceological study of traces of burglary tools and instruments, their types, mechanisms of formation and also its fixation were presented as well as different means and methods of extraction and a comparative study of the traces were described.

In addition, there is an example of traceological expertise carried out by the traces of burglary tools by using "Microsil" silicone paste and comparative "Projectina Comac" microscope which reduce working hours, improve the efficiency of examination and lead to more reliable results.

УДК 343.98

Н. Б. Карпенко
старший викладач кафедри криміналістичних експертиз

*Навчально-науковий інститут № 2
Національної академії внутрішніх справ*

ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТУ СУДОВО-ПОЧЕРКОЗНАВЧОЇ ДІАГНОСТИКИ

Розглядаються в дискусійному плані загальні поняття діагностики і предмету судово-почеркознавчої діагностики, їх зв'язок з судовим почеркознавством і загальною теорією судової експертизи.

Створення криміналістичної діагностики в теоретичному плані, поповнило методологію наук криміналістики та судової експертології. У практичному значенні криміналістична діагностика, забезпечує аналіз слідчих ситуацій і вирішення експертних завдань.

Термін «криміналістична діагностика» був запропонований 1972 році В. О. Снетковим, який разом з Ю. Г. Коруховим і В. І. Дубровіним, розробив окрему теорію криміналістичної діагностики [13; 14]. Свій внесок у цю теорію зробили українські вчені-криміналісти Н. І. Клименко, С. А. Ципенюк, З. С. Меленєвська [3; 11].

Слово «діагностика» грецького походження і означає розпізнавання, «розмежування», «визначення», «встановлення».

Діагностувати, означає встановити подібність досліджуваної ситуації з певною типовою моделлю чи виявити щось конкретне – притаманне цій ситуації.

Теорія криміналістичної діагностики, це система правил і понять, необхідних для здійснення процесу діагностичного пізнання у рамках проведення кримінального провадження і судово-експертного дослідження. Криміналістична діагностика – процес дослідження властивостей і стану об'єкта (ситуації) з метою встановлення змін, які відбулися в ньому, причини цих змін та їх зв'язок.

В статті розглядаються поняття почеркознавчої діагностики представлені різними авторами: Р. С. Белкін, Л. Ю. Ароцкер, В. В. Серьогін, В. Ф. Орлова, Н. І. Клименко, З. С. Меленєвська, С. А. Ципенюк, Г. А. Купріянова, М. Є. Бондарь, її сучасний стан, предмет і об'єкт дослідження. Можливості встановлення зовнішніх обставин, умов виконання рукописів (підпису) і встановлення внутрішнього стану особи, яка пише за допомогою розробленої класифікації діагностичних ознак, при проведенні судово-почеркознавчих досліджень.

Діагностичні дослідження в судовому почеркознавстві в сучасний період, виділені в самостійний напрям. Розроблені основні положення судово-почеркознавчої діагностики, показана їх сутність і місце в системі задач судово-почеркознавчої експертизи.

Наукові підґрунття становлять:

- можливість пізнання події за її відображенням;
- закономірність виникнення криміналістично-значущої інформації;
- положення науки криміналістики про типові моделі відображення властивостей предметів і їх взаємодію;
- методи і методики криміналістичного діагностування питань експертного дослідження [12, с. 190].

З метою перспективних розробок, вчені використовують ймовірно-статистичний підхід, через експериментальне створення кількісних діагностичних методів [11, с. 58-63]. Г. А. Купріяновою, виділені симптомокомплексні ознак, характерних для різних груп «збиваючих» факторів.

Предмет теорії судово-почеркознавчої діагностики є частиною предмета теорії судово-почеркознавчої експертизи або судового почеркознавства. Предмет же судового почеркознавства становить: вивчення закономірностей формування, функціонування та зміни функціонально-динамічного комплексу

су (ФДК) навичок, що лежить в основі почерку; вивчення закономірностей експертного дослідження почерку; створення на основі виявлених закономірностей методів і методик вирішення завдань судово-почеркознавчої експертизи з метою встановлення фактів і обставин, що мають доказове значення у кримінальних, цивільних, господарських і адміністративних провадженнях. Зазначені знання є складовими наукової основи судово-почеркознавчої експертизи [5, с. 7].

Судове почеркознавство в своїй основі спочатку формувалося як теорія судово-почеркознавчої ідентифікації. Відображення в ній неідентифікаційних досліджень, довгий час носило допоміжний характер. Цьому сприяло й те, що предмет судово-почеркознавчих діагностичних знань не був визначений, а ці знання не були сформовані у вигляді вчення, теорії.

Предмет судово-почеркознавчої діагностики як складова частина предмета судового почеркознавства розглядається у зв'язку з визначенням судово-експертної діагностики в загальній теорії судової експертизи, яка останнім часом сформувалася як самостійна галузь юридичних знань, відмінна від криміналістики. Як зазначав Р. С. Белкін: «Зв'язки криміналістики і загальної теорії судової експертизи – це зв'язки взаємодії, а не субординації; вони використовують положення один одного, кожна у відповідності зі своїми предметом, завданнями і метою» [1, с. 21].

Щодо питання про предмет судово-експертної діагностики у різних вчених немає єдиної точки зору. На даний час, мають місце три позиції щодо предмета діагностики. Перша позиція – це встановлення властивостей, станів об'єкта і умов протікання та настання окремих подій, що мають значення для доказування у кримінальному та іншому виді юридичного процесу [10, с. 78-80; 6, с. 73]. При цьому, поряд з діагностичними дослідженнями, як самостійний виділяється і предмет вирішення класифікаційних задач, встановлення належності об'єктів до стандартизованого класу, визначеного згідно ДСТУ чи іншою системою стандартизації. Друга позиція трактує предмет експертної діагностики більш вузько, відносячи до нього лише встановлення властивостей і станів взаємодіючих об'єктів. Третя позиція містить ще більш вузьке розуміння предмета діагностики. До діагностики її автори відносять лише ті дослідження, які пов'язані з встановленням стану об'єкта (наявності або відсутності відхилення від норми) [11, с. 70-73]. У цьому випадку, крім встановлення властивостей і станів взаємодіючих об'єктів, як самостійні розглядаються: атрибутивні, казуальні, нормативістські дослідження.

Так, і в судовому почеркознавстві, різні вчені по-різному трактують предмет судово-почеркознавчої діагностики.

Л. Ю. Ароцкер, який вперше визначив предмет судово-почеркознавчих неідентифікаційних (діагностичних) досліджень, відніс до них наступні факти: - встановлення зовнішньої обстановки і умов виконання рукопису, внутрішній стан виконавця рукопису та інші обставини неідентифікаційного характеру, в числі яких має місце вік виконавця рукопису і давність написання

документа, подібність почерків двох різних осіб, виконання документа одночасно двома особами, час виконання тексту документа та інші [6, с. 6-7]. У той же час, він пропонував неідентифікаційні дослідження, відрізняти від досліджень встановлення групової належності, до яких відносив: визначення статі за почерком, встановлення факту виконання рукопису правою чи лівою рукою. На його думку, виявлені ознаки, носять класифікаційний характер [6, с. 13-14].

Г. А. Купріянова, до почеркознавчо-діагностичних досліджень, відносить також встановлення стану виконавця рукопису і умов, в яких він виконувався, проте не включає в предмет діагностики встановлення характеристик особи [5, с. 15]. На відміну від Л. Ю. Ароцкера, вона дещо звужує предмет діагностичних досліджень, з якого випадає встановлення часу їх виконання.

В. В. Серьогін, предметом судово-почеркознавчої діагностики вважає: «закономірності відображення в почерку загальнофізичних властивостей, суб'єктивних (особистісних) якостей, соціально-демографічних даних, станів і навичок особистості, методи, прийоми і способи визначення їх з метою встановлення особи – можливого виконавця рукопису для запобігання і розслідування кримінальних правопорушень» [8, с. 10]. До загальнофізичних властивостей він відносить: стать, вік, зріст, тип статури, характер, ступінь розвитку зорово-рухового апарату письма, тощо; до суб'єктивних (особистих) якостей - тип вищої нервової діяльності, особливості характеру (акуратність, точність, енергійність, наполегливість, неохайність, сміливість, боягузтво і т.п.), тип темпераменту (холеричний, сангвінічний, меланхолійний, флегматичний), характеристики нервових процесів (збудливість, стійкість, стриманість та ін.), ділові здібності (стиль роботи, ставлення до справи, сталість у відносинах, вміння комбінувати і т.п.); до соціально-демографічних даних особистості він відносить: національність, район проживання, рівень освіти тощо; до визначення навичок виконавця рукопису – професійні, стенографічні, креслярські та ін. У психофізіологічний стан включається: сильне душевне хвилювання, збудження, стомлення, фізична втома, алкогольне або наркотичне сп'яніння, фізичне охолодження при низькій температурі. У патологічний стан – психічні, нервові, деякі інфекційні захворювання, розмова відсталість, дефекти моторики, порушення роботи зорового і слухового аналізаторів, порушення рухового апарату письма і т.д. [8, с. 10]. Встановлення обстановки виконання рукопису (незвична поза, письмо у темряві, у рухомому транспортному засобі, тощо), а також встановлення факту навмисної зміни почерку або наслідування почерку іншої особи, В. В. Серьогін відносить до предмета ситуаційних досліджень.

Предмет теорії судово-почеркознавчої діагностики, пов'язаний з предметом судово-почеркознавчої експертизи. Позиція А. А. Купріянової, отримала подальший розвиток в навчально-методичному посібнику з судово-почеркознавчої експертизи (Київ: ДНДЕКЦ, 2007 рік), в якому до діагностичних віднесені дослідження, пов'язані з встановленням умов виконання

рукописів, причому умови трактуються широко: вони охоплюють всі «збиваючі» чинники як внутрішні (стан виконавця), так і зовнішні (обстановка та умови виконання письма). Встановлення властивостей особи, виділено в групу класифікаційних завдань [5, с. 114-124].

Отже, вважаємо, що предмет судово-почеркознавчої діагностики слід розглядати комплексно, включаючи в нього встановлення властивостей і стану особи, залежну від впливу на неї внутрішніх і зовнішніх умов («збиваючих факторів»).

Ці знання в судовому почеркознавстві, повинні бути побудовані в єдину систему, що утворює його фундаментальний науковий базис. Розглянуті діагностичні дослідження, мають в своїй основі різні точки зору.

Пізнання закономірностей, які мають суттєве значення для встановлення властивостей особи за почерком, являє собою складну проблему, яка продовжує розроблятися в судовому почеркознавстві. Що стосується залежності почерку від певних обставин виконання рукопису, то їх слід розглядати в рамках предмета судово-почеркознавчої діагностики, а не в рамках судово-почеркознавчої ситуалогії.

Зовнішні фактори, що впливають на процес письма: незвична поза, погане освітлення, письмо в рухомому транспортному засобі і т.п. пов'язані з досліджуваними рукописами не безпосередньо, а через психологічний або фізіологічний стан людини. Дослідження впливу як внутрішніх, так і зовнішніх факторів на почерк особи, які передаються через механізм ПР ФДК (письмово-руховий, функціонально-динамічний комплекс) – завжди відносять до діагностичних. Отже, розділяти предмет знань діагностики, відносячи одну його частину до діагностики, а іншу до ситуалогії -методологічно невірно.

Отже, узагальнюючи викладене, предметом судово-почеркознавчої діагностики, пропонується вважати закономірності, що визначають:

- а) залежність почерку від зовнішніх обставин і умов виконання рукопису (незвична поза, незвичайний матеріал письма, написання у темряві або при бликуванні освітлення, виконання рукопису у незвичних умовах, під час руху транспорту та інше);
- б) залежність почерку від внутрішнього стану виконавця рукопису (хворобливий стан, м'язова втома, охолодження організму, незвичайний психофізіологічний стан, алкогольне та наркотичне сп'яніння або застосування фармакологічних засобів, що підсилюють збуджуючі процеси, установки на незвичний темп письма (уповільнений або швидкий), природне старіння організму, тощо);
- в) залежність почерку від віку особи виконавця (відображення ознак почерку від вікових змін).

На сучасному етапі розвитку судово-почеркознавчої діагностики в більшості своїй, вирішуються задачі на рівні розроблених симптомокомплекс-

сів, які мають групове значення і не дають достатньої інформації для вирішення діагностичної задачі – встановлення конкретного «збиваючого» фактору, що діє на особу під час виконання нею рукопису або підпису [11, с. 58-63]. Тому, в сучасний період є необхідність подальшого удосконалення та розробки системи діагностичних ознак почерку та їх комплексів для визначення конкретної «збиваючої» причини.

Перелік посилань

1. Ароцкер Л. Е., Богачкина Г. Р., Доброславская Е. Е. и др. Судебно-почерковедческая экспертиза. Москва, 1971. 304 с.
2. Судебно-почерковедческая экспертиза. Общая часть: метод. пособ. для экспертов, следователей, судей. Москва, 1988. Вып.1. 125 с.
3. Меленевська З. С., Свобода Є. Ю., Шаботенко А. І. Судово-почеркознавча експертиза: навч.-метод. посібник. Київ, 2007. 277 с.
4. Куприянова А. А. Методические рекомендации решения судебно-почерковедческих диагностических задач. Минск, 1982. 61 с.
5. Куприянова А. А. Неидентификационные (диагностические) признаки в судебно-почерковедческой экспертизе и основы их систематизации // Современное состояние судебно-почерковедческой экспертизы и перспективы ее развития: материалы науч.-практ. семинара в г. Куйбышеве, октябрь 1980. Москва, 1981. С. 138-142.
6. Ароцкер Л. Е. Неидентификационные исследование в почерковедческой экспертизе / ХНИИСЭ; отв. ред. Л. Е. Ароцкер. Киев, 1972. 96 с.
7. Литовский В. В. Исследование почерка с целью установления времени исполнения рукописи // Криминалистика и судебная экспертиза. Киев, 1992. Вып. 45. С. 23-27.
8. Серегин В. В. Возможности судебно-почерковедческой диагностики свойств исполнителей : автореф. дис. ... канд. юрид наук / ВНИИСЭ. Москва, 1983. 18 с.
9. Куприянова А. А. О возможности решения неидентификационных судебно-почерковедческих задач, связанных с установлением конкретного психического заболевания (шизофрении) // Экспертная практика и новые методы исследования: экспресс-информация. Москва, 1978. С. 14-23.
10. Куприянова А. А. К вопросу о влиянии на процесс письма алкогольного опьянения // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. Минск, 1980. Вып. 7. С. 34.
11. Меленевская З. С. Проблемные вопросы развития судебного почерковедения / З. С. Меленевская // Актуальные проблемы организации судебно-экспертного и технико-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений на современном этапе: материалы междунар. науч.-практ. конф. Киев 14-15 ноября 2013. Киев, 2014. С. 58-63.
12. Моравська В. В. Поняття криміналістичної діагностики та її наукові основи / В. В. Моравська // Проблемні аспекти експертної практики: матеріали круглого столу. (Київ 4 грудня 2014 року). Киев, 2014. С. 189-190.
13. Дубровін В. І. Криміналістична діагностика в науковому дослідженні. Ленинград, 2001.
14. Криміналістична діагностика при розслідуванні злочину / за ред. Ю. Г. Корухова. Москва, 2001. С. 14-18.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРЕДМЕТА СУДЕБНО-ПОЧЕРКОВЕДЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ

Н. Б. Карпенко

Рассматриваются общие понятия диагностики, предмет судебно-почерковедческой диагностики в дискуссионном плане и его связь с судебным почерковедением, а так же общей теорией судебной экспертизы.

Дается понятие почерковедческой диагностики разных авторов: Р. С. Белкин, В. Ф. Орлова, Л. Ю. Ароцкер, В. В. Серегин, Н. И. Клименко, З. С. Меленевская, Г. А. Куприянова. Показано современное состояние, предмет и объект исследования. Возможности установления внешних обстоятельств, условий выполнения рукописей (подписи), установления внутреннего состояния пишущего при помощи разработанной классификации диагностических признаков при проведении судебно-почерковедческих исследований. Рассматриваются закономерности отображения общефизических особенностей: пол, возраст, степень развития зрительно-двигательного аппарата и т.д.; субъективные (личные) качества - тип высшей нервной деятельности, особенности поведенческого характера (аккуратность, небрежность, педантичность, неорганизованность, т.п.), тип темперамента, характеристики нервных процессов (возбудимость, стойкость, сдержанность), деловые способности (стиль работы, отношение к делу, умение комбинировать и т.п.); социально-демографические данные лица: национальность, район проживания, уровень образования; определение навыков исполнителя рукописи – профессиональные, стенографические, чертежные и иные.

CONCEPT OF THE SUBJECT OF FORENSIC HANDWRITING DIAGNOSTICS

N. Karpenko

The scientific article is devoted for the general concepts of diagnosis, the subject of forensic handwriting diagnostics in terms of the discussion and its relation to legal graphology and the general theory of judicial review.

It deals with the general concepts of diagnosis, the subject of forensic handwriting diagnostics in terms of the discussion and its relation to legal graphology, as well as the general theory of judicial review. It is also given the concept of vision handwriting diagnostics presented by different authors (P. Belkin, L. Arotsker, V. Seregin, Z. Melenevskaya, G. Kupriyanova), its current state, the subject and object of the research. The possibility of establishing external circumstances, conditions of performance manuscripts (signature), the establishment of the internal state of the writer using the developed classification of diagnostic features with a forensic handwriting analysis. The patterns display general physical characteristics: gender, age, degree of development of visual-motor apparatus etc; subjective (individual) characteristic - the type of higher nervous activity, behavioral characteristics (accuracy, negligence, pedantry, lack of organization, etc.), the type of temperament, characteristics of nervous processes (anxiety, resistance, restraint), business skills (style of work, attitude to the point, the ability to combine, etc.); socio-demographic data of a person: nationality, residential area, level of education; identifying skills manuscript artist - professional, stenographic, drawing and others.

УДК 343.98

І. І. Ус
старший судовий експерт

Д. О. Ус
судовий експерт

*Дніпропетровський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЗАСТОСУВАННЯ КІЛЬКІСНОЇ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРОТКИХ ТА ПРОСТИХ ПІДПИСІВ

Проаналізовані і узагальнені існуючі методики та методичні рекомендації з питань дослідження, пошуку критерію достатності об'єму ідентифікаційних властивостей в підписах та інших об'єктах, що містять обмежений графічний матеріал. Викладені особливості дослідження таких об'єктів по традиційній методиці та з використанням фрагментарно-геометричного розбиття почеркового об'єкту.

Аналіз статистики висновків експертів-почеркознавців при вирішенні задачі ідентифікації виконавців почеркових об'єктів показує, що переважна більшість висновків про неможливість вирішення питання, приходяться на підписи і інші об'єкти, що містять обмежений об'єм графічного матеріалу. Мотивація, як правило, включає твердження про те, що об'єкти короткі, характеризуються конструктивною простотою.

Дослідження таких почеркових об'єктів – одна із найскладніших задач. Пояснюється це дефіцитом включеної в них корисної інформації, складністю рішення проміжних діагностичних задач і інтерпретації, виявлених в процесі дослідження співпадаючих ознак або ознак розбіжностей.

Вже на початковому етапі дослідження, у зв'язку з неповним відображенням в підписі властивостей письмово-рухового навику, експерт вивчає і оцінює матеріал і вирішує можливість проведення ідентифікаційного і не ідентифікаційного дослідження.

Виявлення ідентифікаційних ознак і їх оцінка, визначення достатнього комплексу ознак для позитивного або негативного висновку про тотожність, є однією з найбільш складних та важливих задач почеркознавчої експертизи.

При виявленні ідентифікаційних ознак береться, до уваги як кількісні так і якісні показники. Кількісна оцінка ознак, проводиться на основі детального аналізу всіх знаків, елементів і штрихів підпису. Підстава для визначення об'єму графічної інформації, що міститься в підписах, обумовлюється своєрідністю прояву письмового навику, вираженістю ознак підписного почерку, визначенням ступеня стійкості, частотою зустрічаємості і можливістю оцінки їх інформативності.

Тому, віднесення підпису до числа об'єктів з достатнім об'ємом графічної інформації, проводиться у кожному конкретному випадку залежно від, фактично, виявленої системи ідентифікаційних властивостей і вирішення питання про достатність цієї системи для судження про індивідуальну структуру почерку виконавця.

Якщо в об'єктах, що поступили на експертизу, не виявлено такої системи, то незалежно від об'єму підпису і кількості властивостей, що відобразилися в них, ці графічні об'єкти повинні бути визнані непридатними для ідентифікації особи. Таким чином, основним критерієм для віднесення підпису до об'єктів, придатних для ідентифікації особи, є можливість розрізнити по цим об'єктам почерку виконавця.

Висновки про неможливість вирішити питання про виконавця підпису в окремих випадках, – експертами не аргументуються конкретними ознаками, обмежуються посиланнями на простоту та викривлення графічного матеріалу чи недостатністю його об'єму.

У таких оціночних судженнях експерта, немає чітко вираженої об'єктивної підстави і тому, воно не може бути признано обґрунтованим.

Про очевидність непридатності об'єкту для ідентифікації В. М. Галкін, пише: « ... часто виглядат таковою лишь для сведущего лица и нуждается в особом обосновании перед неспециалистами, перед следствием и судом» [1].

Різка відмінність дослідження коротких і простих підписів, які не містять достатньо повного відображення основних властивостей почерку, дозволяє розглядати її як окрему методику, специфіка якої визначається наступними фактами:

- 1) Ускладнений, а іноді і зовсім неможливий аналіз загальних ознак підпису. Тому, частина інформації, яка використовується в почеркознавчій експертизі – втрачається.
- 2) У зв'язку з малою кількістю однойменних письмових знаків або їх відсутністю, з великим ускладненням, а у ряді випадків взагалі не простежується варіаційність ідентифікаційних властивостей письмових знаків і їх елементів.
- 3) По ідентифікаційним властивостям часто не можливо судити про їх стійкість, яка є однією з основних умов ідентифікації.
- 4) При проведенні багатооб'єктних експертиз (наприклад, підписів від імені вигаданих осіб), у зв'язку з відсутністю в них однойменних письмових знаків, що відображають аналогічні ідентифікаційні властивості, часто виявляється неможливим попереднє порівняння графічних об'єктів між собою, з метою встановлення спільного їх походження.
- 5) В даний час, в судовому почеркознавстві, відсутнє достатньо повне обґрунтовування статистичних даних про ідентифікаційну значимість більшості ідентифікаційних властивостей, що проявляються в письмових знаках, елементах та їх поєднаннях.

З логічної позиції, процес експертного дослідження розкривається як процес поступового накопичення знань про об'єкт, що вивчається. Досліджуючи ознаку за ознакою, експерт накопичує вірогідні знання, які на певному етапі набувають значення достовірних.

Головною особливістю досліджуваного об'єкту, є мала кількість графічного матеріалу. Ця обставина накладає свій відбиток на весь процес пошуку, виділення і оцінки ознак. Неповне відображення властивостей почерку значною мірою ускладнює оцінку стійкості ознак почерку, і практично не дозволяє проводити аналіз їх варіаційності. Оскільки, частота зустрічаємості варіантів ознак не може бути підрахована і представлена кількісними співвідношеннями, випадає одна з найважливіших вимог загальної почеркознавчої методики. В чому ж суть методичних прийомів обґрунтування стійкості ознак в цих експертних ситуаціях?

Методичні рекомендації зводяться до розшифровки особливостей аналізу досліджуваного графічного матеріалу з одного боку, і зразків почерку передбачуваних виконавців – з іншого.

Глибоке диференційоване вивчення всіх властивостей, що проявилися в письмових знаках, елементах і їх поєднаннях, здійснюється на стадії роздільного дослідження ознак.

Детальний огляд досліджуваного об'єкту, з'ясування характеру і об'єму графічного матеріалу, що міститься в ньому, дуже важливі для подальшої оцінки якості зразків, представлених для порівняльного дослідження. До зразків почерку, передбачуваних виконавців у всіх експертних ситуаціях, пред'являються спеціальні вимоги, перевірка виконання, яких багато в чому зумовлює успіх дослідження.

При проведенні попереднього дослідження зразків, повинна бути визначена достовірність надходження їх від певної особи, у зв'язку з чим всі вільні і експериментальні зразки порівнюються між собою. Зразки повинні бути перевірені на придатність для порівняння. Суттєвою є оцінка порівняльного матеріалу по кількості об'єктивної інформації про почерк.

Важливо надавати експерту порівняльний матеріал у великому об'ємі, що пов'язано з необхідністю визначати можливі межі стійкості ознак підписного почерку.

З урахуванням того, що об'єктом дослідження, окрім підпису, є також розкриваючий запис прізвища, імені і по батькові, необхідно вимагати надання на експертизу, разом із зразками підписів всіх передбачуваних виконавців, зразки їх почерків.

При необхідності, експерт-почеркознавець повинен використовувати своє право на ініціативу і розширити межі дослідження, з метою збільшення об'єму графічного матеріалу. Для цього, він повинен заявити клопотання про надання разом з екземпляром документа який наданий на дослідження, інші зразки цього документа або інші документи, які зберігаються в державних установах, в яких також мають підписи виконавця. Надання вказаних

документів, збільшує об'єм графічної інформації, що підлягає дослідженню, що сприяє їх сумарній оцінці і більш успішному рішенням задачі, поставленої перед експертом. Оцінку сумарних ознак декількох досліджуваних підписів, як ознак одного об'єкту (коли окремий об'єкт не містить ознак, достатніх для ідентифікації), необхідно проводити обережно. Результати сумарної оцінки, цілком залежать від правильного визначення зв'язку об'єктів. Якщо експерт помилково «зв'яже» декілька підписів, виконаних різними особами і буде розглядати їх як один об'єкт, то така сумарна оцінка приведе його до помилкових висновків.

Як показує практика, вирішення ідентифікаційних задач, відносно коротких та простих підписів, можливо у багатьох випадках на традиційному рівні. В той же час, при краткості і простоті досліджуваних підписів, – традиційний підхід явно недостатній. Про це свідчить високий відсоток відмов експертів від ідентифікації виконавця по цим об'єктам. Зараз назріла необхідність пошуку нових шляхів підвищення інформативності почеркового об'єкту і додаткових якісних і кількісних критеріїв для оцінки результатів порівняння при встановленні тотожності. Ключ до вирішення цієї проблеми, слід шукати в додаткових можливостях виявлення в такому об'єкті об'єму інформації, який був би достатній для відповіді в категоричній формі.

Шляхи збільшення об'єму інформації, що міститься в почерковому об'єкті, і підвищення інформативності виділених властивостей експерти-почеркознавці: Л. Ю. Ігнат'єва, А. І. Манцєтова, В. Г. Грузкова та інші, бачили в деталізації об'єкту і в порівнянні почеркових об'єктів між собою не тільки по літерам, але і поелементно, в різноманітних співвідношеннях рухів, взаємних протягів, взаєморозташуванню рухів по вертикалі і горизонталі, розміщенню точок перетину і т.п.

Деталізація дає можливість більш тонко уловлювати інформацію, що міститься в ньому, і тим самим значно збільшувати об'єм ознак, що виділяються в них «... минимальная двигательная характеристика как носитель минимального уловимого количества информации об исполнителе скорописной подписи» [2].

При деталізації і порівнянні, більш повно досліджуються такі дві групи ознак (які на традиційному рівні досліджуються не в повному обсязі):

- структурно-геометричні;
- динамічні (натискні).

До першої групи відносяться: конфігураційні, рухово-орієнтаційні, метричні, топологічні.

До другої – динамічні (ступінь натиску, його рівномірність, диференційованість, стандартність).

Структурно-геометричні і динамічні ознаки як загальні, так і окремі, необхідно ще розглядати в конкретизованому виразі, з погляду послідовних залежностей.

Наступне підвищення якості досліджень підписів, знаходиться в прямій залежності від розширення можливостей аналізу ознак, і залучення до обґрунтовування тотожності все більш детальних і диференційованих поелементно ознак, що відображають властивості рухів.

Використовування дроблення, дозволяє експерту детально аналізувати штрихи і елементи письмових знаків, пояснювати динаміку їх утворення, групувати штрихи і елементи по їх якісних і кількісних показниках, встановлювати взаємозалежність і взаємоумовленість елементів, визначати межі варіаційності графічних ознак, проводити оцінку співпадаючих ознак і ознак розбіжностей.

Поза сумнівом, все це сприяє підвищенню рівня наукового обґрунтовування висновку експерта.

З цією метою розроблена методика встановлення справжності простих та коротких підписів, виконаних у звичайних умовах і справжності підписів, виконаних з наслідуванням після попереднього тренування (автори – Атаходжаєв С. А., Дутова Н. В., Орлова В. Ф., Смирнов А. В. М. 1984). У даній роботі викладений метод, який базується на дослідженні структурно-геометричних характеристик, що містяться в малоінформативних підписах. По твердженню авторів, апробація цього методу показала, що цей метод більш актуальний традиційного дослідження: він більш об'єктивний, його вирішувальні властивості більші, надійність вище, при його використанні висновки експерта більш обґрунтовані [6].

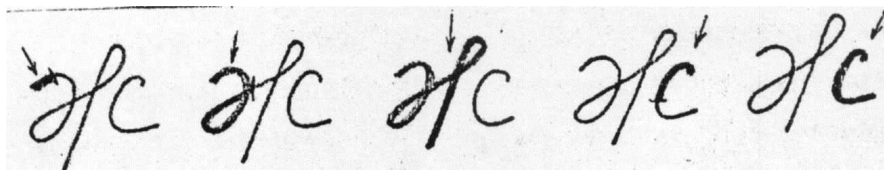
Але, ця методика серед експертів-почеркознавців України не знайшла належного використання, у зв'язку з тим, що вона припускає обов'язкове попереднє освоєння алгоритмізованих методів розбиття почеркових об'єктів, встановлення їх інформативності та варіаційності. Процес дослідження дуже ускладнений та має структуру.

На наш погляд, в цій частині цікаві роботи Каюнова О. Н. і Окромешко Н. Г. [3, 4], в яких вони просто, в доступній формі, без будь-яких математичних формул, дали геометричні характеристики почеркових об'єктів і виклали процедуру угруповання одноваріантних почеркових об'єктів, які допустимі при дослідженні коротких підписів, малооб'ємних цифрових і буквених записів.

Вони можуть бути рекомендовані експертам-почеркознавцям для виявлення і опису збіжностей і розбіжностей, при порівнянні почеркових об'єктів, доповнюючи традиційну систему ознак.

Деякі основні формалізовані визначення ряду параметрів почеркових об'єктів і їх фрагментів, які базуються на геометричному аналізі із цих робіт, приведені нижче.

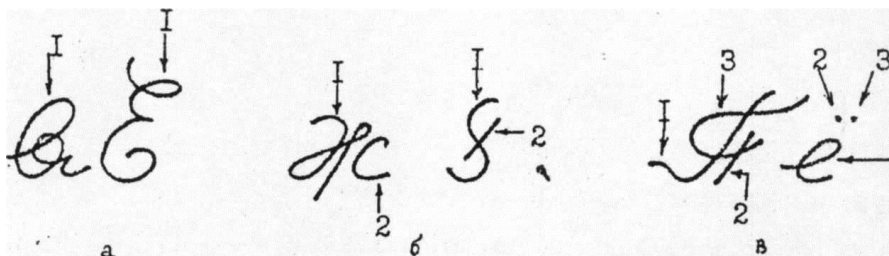
Зв'язана частина почеркового об'єкту – частина його траєкторії, яка виконана без відриву пишучого приладу від поверхні листа. Див. мал. 1, жирною лінією обведені різні зв'язні частини одного і того ж почеркового об'єкту.

Мал. 1

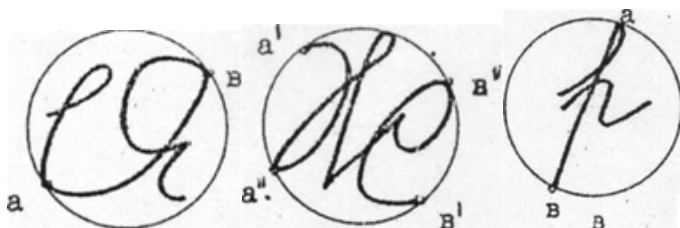
Компонента почеркового об'єкту – зв'язна частина його траєкторії, на початку і в кінці якої, відбувається відрив пишучого приладу від поверхні листа.

Параметр зв'язності почеркового об'єкту – число його компонент. На мал. 2 наведені по два приклади з параметрами зв'язності. Компоненти відмічені номерами в порядку їх виконання.

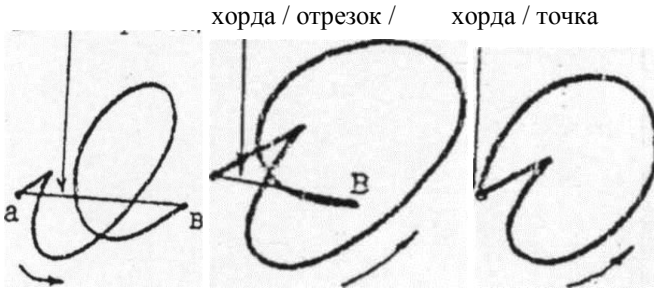
Мал. 2

Діаметр почеркового об'єкту – відстань між двома його найбільш віддаленими точками. Діаметр об'єкту, рівний діаметру найменшого кола, який при накладенні на почерковий об'єкт повністю накриває його. На мал. 3 наведені приклади визначення діаметра об'єктів.

Мал. 3

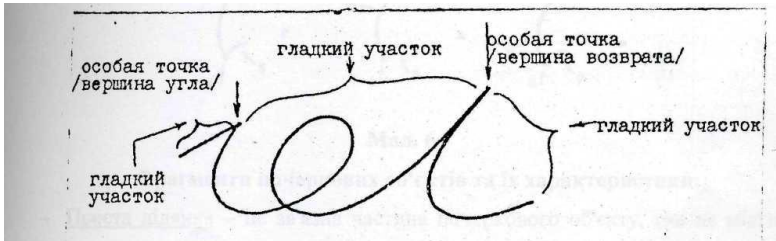
Хорда почеркового об'єкту – відрізок, який з'єднує його точки початку і закінчення. На мал. 4 наведені приклади почеркових об'єктів, хорди яких мають довжини відповідно 20 мм, 10 мм і 0 мм. В останньому випадку відрізок «вироджується» в точку.

Мал. 4

Особливі точки почеркового об'єкту – точки вершини кутів і зворотів.

Гладкі ділянки – частина траєкторії, що не містять особливих точок (див. мал. 5.).

Мал. 5

Розбиття почеркового об'єкту – послідовність виділених в ньому і пронумерованих в порядку виконання зв'язних ділянок (які називаються елементами розбиття), і відповідають наступним вимогам :

1. Кожна точка почеркового об'єкту, належить хоча б одному елементу розбиття;
2. Всі особливі точки траєкторії виділяються в окремі точечні елементи;
3. В розбитті відсутні точечні елементи, відмінні від особливих точок траєкторії (за винятком ізолюваних точок);
4. Різні елементи розбиття перетинаються не більше, ніж в одній точці – межах обох елементів.

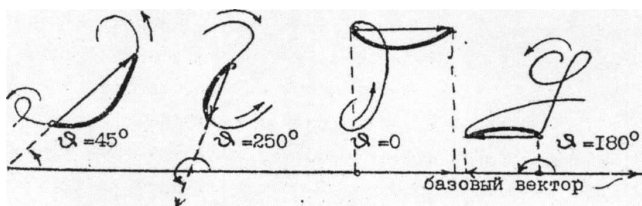
Характеристика фрагментів.

Першою характеристикою лінійного фрагменту є їх окат. Оскільки, окат фрагменту не перевершує 180° , то він може бути заміряний транспортером, після приведення примикаючих векторів на початку і кінці фрагменту до однієї точки.

Друга характеристика – хордовий напрямок, тобто напрямок його хордового вектора. Хордовий напрямок фрагмента вимірюється в градусах і дорівнює куту, що замітається при обертанні базового вектора проти годинни-

кової стрілки (незалежно від дугового напрямку при виконанні фрагмента) до поєднання з хордовим вектором.

Вектори повинні бути заздалегідь проведені в одну точку (мал. 6).

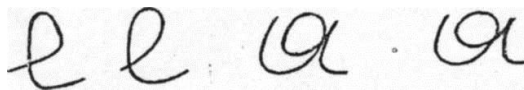

Мал. 6

Третя характеристика фрагмента – його хордова довжина, що вимірюється в міліметрах і дорівнює довжині хордового вектора, тобто відстані від точки початку до точки кінця фрагменту.

Четверта характеристика – орієнтація фрагмента, визначена тільки для лінійних фрагментів, що не є цілком прямолінійними. Вектор орієнтації лінійного непрямолінійного фрагмента, визначається як вектор з початком в середині хорди фрагмента.

Для опису відмінностей або збіжності ознак почеркових об'єктів, можливо частково замінити традиційні характеристики і формулювання. Наприклад для опису ознак розбіжності, які показані на мал. 7, можна дати наступне формулювання: «Кількість перемикань при виконанні петлі літери «е» в досліджуваному записі – 2, в зразках – 1». Для опису співпадаючих ознак на об'єктах які показані на мал. 8 «Окат при виконанні овального елементу літери «а» - 1,5 (540).

Мал. 7

Мал. 8

При цьому, формалізований рівень введених параметрів, забезпечує однозначність їх виявлення і характеристики.

Застосування формалізованих ознак почеркових об'єктів, які базуються на геометричному аналізі; порівнянням їх по геометричним характеристикам елементів розбиття, значно якісно і кількісно доповнять традиційні загальні і окремі ознаки підписного почерку.

На оцінку результатів дослідження, об'єктивно впливає і методика дослідження як система пізнавальних засобів.

Оцінка загальних ознак, зводиться в основному до рішення класифікаційних задач. Виключенням є випадки, коли по ступеню виробленості почерку (більш низька в зразках, чим в досліджуваному рукописі), заперечується тотожність.

Найбільш активна оцінююча діяльність експерта, проявляється у стадії порівняння виділених ознак і властивостей між собою. Кожне, навіть, саме елементарне порівняння письмових знаків, їх частин, співвідношень в них завжди супроводиться оцінкою, суть якої полягає в констатації збіжностей або розбіжностей в порівнювальних графічних зображеннях.

Основні принципи оцінки, полягають в наступному:

1. Оцінка проводиться на всіх етапах експертного дослідження.
2. Якщо експертом використано декілька методик дослідження, то результати застосування кожної з них оцінюється окремо, а потім всі результати оцінюються в сукупності.
3. На всіх стадіях дослідження, експерту необхідно оцінювати як кожную ознаку окремо, так і їх сукупність.
4. При оцінці, експерт визначає індивідуальність, неповторність і стійкість ознак.
5. Сумарна оцінка ознак декількох підписів як ознаки одного об'єкту.
6. Підсумкова оцінка, після аналізу і синтезу ознак, повинна привести експерта до твердого переконання в істинності своїх висновків.

На оцінку результатів дослідження, об'єктивно впливає і методика дослідження як система пізнавальних засобів.

Оцінка співпадаючих ознак, включених в сукупність, разом з якісними показниками здійснюється також по кількісним критеріям, оснований на даних про частоту зустрічаємості окремих ознак. Така оцінка є додатковим чинником, який характеризує ідентифікаційні властивості виділеної сукупності ознак.

Підставою для формування у експертів загальних оцінюючих суджень і внутрішнього переконання є особистий досвід, знання методики. У експертів, в процесі накопичення практичних знань, складається уявлення про частоту зустрічаємості ознак і властивостей в почерках різних осіб, про частоту появи окремих ознак в одному почерку, про вплив на відображення ознак в почерку різних чинників і умов їх взаємозалежності.

Внутрішнє переконання експерта, повинне адекватно відображати результати проведеного ним дослідження. Тому, твердження експерта, що він переконаний в певному висновку, якщо ця переконаність не обґрунтована конкретним результатом дослідження, не має ніякого позитивного значення, а навпаки, здатний лише привести його до неправильної оцінки і помилкових висновків.

В кожному судженні, повинна бути обґрунтована теза про те, що об'єм графічного матеріалу, який є в підписі, не робить суттєвого впливу на висновки.

Ця теза розшифровується так:

- при обґрунтовуванні стійкості ознак – можливістю, прослідити повторюваність ознак як міру стійкості по зразкам;

- при обґрунтуванні індивідуальної сукупності – посиланням на їх свосвідність, високу ідентифікаційну значимість прояву ознак в однотипових буквосполученнях з однаковими співвідношеннями рухів;
- при обґрунтуванні позитивного висновку – відсутністю істотних розбіжностей або їх поясненням встановленими причинами;
- при обґрунтуванні негативного висновку – посиланням на групове значення збігів, їх поширеність, природну схожість почерків різних осіб.

Перелік посилань

1. Галкин В. М. Средства доказывания в уголовном процессе. Москва, ч. II. 85 с.
2. Игнатьева Л. Ю. Теоретические основы и практика идентификации личности с использованием контурных (интегральных навыков) характеристика почерка: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ленинград, 1971. С. 9.
3. Каюнов О. Н., Окромешко Н. Г. Геометрические характеристики почерковых объектов // Теория и методика судебно-почерковедческого и технического исследования документов: сб. науч. тр. Москва, 1988. С. 12-50.
4. Окромешко Н. Г. Процедура группировки одновариантных почерковых объектов. // Теория и методика судебно-почерковедческого и технического исследования документов: сб. науч. тр. Москва, 1988. С. 50-83;
5. Гузкова В. Г. Можар И. М. О совокупности признаков используемых экспертами в почерковедческих исследованиях.// Криминалистика и судебная экспертиза. Київ, 1971. Вип. 8. С. 173-178.
6. Атаходжаев С. А., Дутова Н. В., Орлова В. Ф., Смирнов А. В. Установление подлинности кратких и простых подписей, выполненных в обычных условиях и не подлинности подписей, выполненных с подражанием после предварительной тренировки. Москва, 1984. С. 39.

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОЛИЧЕСТВЕННОЙ МЕТОДИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ КОРОТКИХ И ПРОСТЫХ ПОДПИСЕЙ

**И. И. Ус
Д. О. Ус**

Проанализированы и обобщены существующие методики и методические рекомендации по вопросам исследования, поиска критерия достаточности объема идентификационных свойств в подписях и других объектах, содержащих ограниченный графический материал. Изложены особенности исследования таких объектов по традиционной методике с использованием фрагментарного разбиения почеркового объекта так и с использованием геометрической процедуры группировки одновариантных почерковых объектов.

**METHODICAL RECOMMENDATIONS OF THE USE OF QUANTITATIVE
METHODOLOGY OF RESEARCH OF SHORT AND SIMPLE FIBERS**

I. Us

D. Us

The existing methods and guidelines have been analyzed and summarized for the research sufficiency criterion volume identification properties in signatures and other objects that contain a limited graphic material. It sets out particular studies of such objects according to the traditional method of using a piecemeal division of the object, and using the geometric grouping procedure.

4 СУДОВА ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 343.98

Т. В. Будко
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник (наукової установи)

*Український науково-дослідний інститут
спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України*

СУДОВО-ЛІНГВІСТИЧНА ТА НЕСУДОВА (НАУКОВА) ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗИ (теоретико-правові аспекти)

У статті розглянуто одне із проблемних питань сьогодення – паралельне існування судово-лінгвістичної експертизи у державних спеціалізованих судово-експертних установах, яка віднесена до криміналістичних видів експертизи, та несудової лінгвістичної експертизи, яка проводиться для вирішення питань судочинства в НДІ, ВНЗ філологічного спрямування, окремими філологами. У зв'язку з цим приділено увагу нормативно-правовому підґрунтя здійснення обох типів експертиз, спеціальним знанням, покладеним в їх основу, та відповідному методичному забезпеченню.

Одним із спірних питань як між експертами, так і в судах є коло спеціальних знань судово-лінгвістичної експертизи, а також призначення судових експертиз та експертних досліджень текстової інформації за межами державних спеціалізованих судово-експертних установ.

Будь-яка судова експертиза, згідно ст. 242 КПК України, призначається в тому разі, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Судова експертиза може призначатися в державні спеціалізовані установи, де проводяться судові експертизи, у тому числі конкретно визначеним судовим експертам, або групі судових експертів у цих установах, атестованим судовим експертам, які не є працівниками цих установ, а також у встановленому процесуальним

законодавством порядку – групам осіб, окремим особам, які не є судовими експертами, але мають необхідні спеціальні знання, для вирішення завдань у сфері розслідування злочинів. Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз (ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»).

Окрім цього, для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, наприклад, оперативні співробітники, адвокати, захисники та інші зацікавлені учасники кримінального процесу можуть звернутися за допомогою до спеціалістів у тій чи іншій галузі (судових експертів або інших осіб) з метою проведення останніми не судових експертиз, а експертних досліджень. Пунктом 4.23 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень (затвердженої Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1988 № 53/5 – у редакції Наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5) наголошується, що експертні дослідження виконуються в порядку, передбаченому для проведення експертиз. За логікою цієї інструкції, яка спирається в тому числі на Закон України «Про судову експертизу», експертні дослідження, зокрема – криміналістичного характеру, мають теж проводитися тільки у державних спеціалізованих установах.

Але в будь-якому разі і судові експертизи, і експертні дослідження проводяться тоді, коли для вирішення тих чи інших питань кримінального провадження, виникає необхідність у використанні спеціальних знань.

У ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» зазначається, що судова експертиза здійснюється експертом на основі спеціальних знань. Ст. 10 цього ж Закону визначається, що судовими експертами, не зважаючи на те, чи є вони працівниками відповідних державних спеціалізованих установ, чи ні, можуть бути тільки особи, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку у державних спеціалізованих установах та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому цим Законом.

Поняття «експерт», «експертиза» не є виключно юридичними поняттями. Так, наприклад, у ст. 4 Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» під поняттям «експерт» так само розуміються фізичні особи, які мають високу кваліфікацію та спеціальні знання у відповідній галузі науки і техніки, тобто, очевидно, також йдеться про вищу освіту певного напрямку та про отримані на її основі практичні навички. Суб'єктами проведення наукових і науково-технічних експертиз визначаються окремі експерти, групи експертів та експертні ради. Експерти, безпосередньо, здійснюють наукову чи науково-технічну експертизу та несуть персональну відповідальність за достовірність і повноту аналізу, обґрунтованість рекомендацій відповідно до вимог завдання на проведення експертизи. Ст. 5 цього Закону до об'єктів наукової та науково-технічної експертизи відносить, серед іншого, діючі об'єкти техніки (в тому числі військової) та промисловості, споруди, при-

родні об'єкти тощо, стосовно яких виникає потреба отримати науково обґрунтовані експертні висновки.

Очевидна схожість понять «експерт» і «експертиза», а також невичерпний список об'єктів наукової експертизи та її завдань дозволяють на практиці замовляння, наприклад, адвокатами наукових експертиз для використання їх результатів у досудовому й судовому слідстві.

Але в усіх випадках, під спеціальними знаннями маються на увазі професіональні знання в галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, що ними оволоділа особа в результаті навчання, а також навички, отримані особою в процесі практичної діяльності, якими не володіє або недостатньо володіє слідчий, адвокат (захисник), слідчий суддя, суддя. Для судових експертів спеціальні знання – це, по-перше, система знань, невід'ємними складовими якої є теоретичні та прикладні знання у галузі фундаментальної базової (материнської) науки, за якою отримана вища освіта, знання у галузі судової експертології, криміналістичної техніки та предметної судової науки, основ кримінального, цивільного, арбітражного та іншого права, кримінально-процесуальної науки тощо, які мають бути отримані в процесі спеціальної підготовки судових експертів, а також, по-друге, розвинені на основі цих знань практичні навички експертного дослідження відповідних об'єктів. Для експертів (фахівців, спеціалістів), які не є судовими експертами, спеціальні знання – це теоретичні та прикладні знання у галузі фундаментальної науки, за якою отримана вища освіта, знання у галузі техніки, мистецтва або ремесла, а також розвинені на основі цих знань практичні навички, достатні для експертного дослідження відповідних об'єктів. При цьому, не можна забувати й про те, що спеціальні знання базуються на знаннях, отриманих у загальноосвітніх середніх або середньо-спеціальних навчальних закладах.

При призначенні експертизи фізичним особам, при зверненні по допомогу до фахівців тощо, які не є судовими експертами, слід переконатися, чи вони дійсно володіють необхідними спеціальними знаннями, про що свідчать дипломи про вищу освіту, дипломи кандидата або доктора наук, атестати про присвоєння вчених звань, свідоцтва про підвищення кваліфікації, свідоцтва про присвоєння вищої категорії у певній спеціальності, свідоцтва, патенти на винаходи чи наукові відкриття та інші документи. Але при цьому, необхідно звертати увагу не тільки на наявність таких документів, а й на зміст – яку саме кваліфікацію отримала особа, за якою спеціальністю захищена дисертація, на якій кафедрі присвоєне вчене звання тощо.

Сказане вище, цілком стосується й судово-лінгвістичної експертизи, з самого початку свого існування, віднесеної Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень до криміналістичних видів експертиз. Науковими витоками судово-лінгвістичної експертизи є фундаментальні науки – лінгвістика або філологія, з усіма їх відгалуженнями та окремими предметними дисциплінами (соціолінгвістика, психолінгвістика, патопсихолінгвістика, етнопсихолінгвістика, лінгвістика тексту, порівняльне

мовознавство тощо), які вивчаються у вищих навчальних закладах. Таким чином, особа, яка отримала кваліфікацію судового експерта в галузі судово-лінгвістичної експертизи, повинна мати диплом про отримання вищої філологічної освіти або суміжної з нею, наприклад, у галузі журналістики з кваліфікацією «редактор наукової, технічної та інформаційної літератури», у галузі педагогіки – «викладач української мови та літератури» або «викладач російської мови та літератури», у галузі перекладу – «перекладач-референт» відповідної літератури тощо, а також посвідчення про отримання ним кваліфікації судового експерта з відповідної експертної спеціальності у державній спеціалізованій установі.

Паралельно із судово-лінгвістичною експертизою, віднесеною до криміналістичних видів експертиз (станом на березень 2017 року), існує несудова лінгвістична експертиза з позицій прийнятої класифікації судових експертиз (іноді її називають – науковою), виконавці якої вирішують ті ж самі питання, що й судові експерти. Можливо, на сьогоднішній день вони керуються ст. 5 Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу», де описуються об'єкти наукової і науково-технічної експертизи і перелік їх, як вказувалося вище, не є вичерпним з огляду на слово «тощо». Так, у практиці розслідування та судового розгляду справ, широко використовуються лінгвістичні експертні дослідження, проведені мовознавцями у вищих навчальних закладах, НДІ відповідного профілю тощо, у результаті яких надаються висновки щодо наявності пропаганди війни, насилля, закликів до повалення конституційного ладу, до зміни меж території країни тощо, тобто знов-таки несудові експерти вирішують питання, віднесені до компетенції судово-лінгвістичної експертизи, яка вважається криміналістичною. При цьому, висновки таких експертиз та експертних досліджень в непоодиноких випадках стають доказами в справі. Несудова (чи наукова) лінгвістична експертиза (лінгвістичні дослідження, які виконуються несудовими експертами), також базується на фундаментальних та прикладних знаннях у галузі лінгвістики або філології з усіма їх відгалуженнями та окремими предметними дисциплінами, які вказані вище, і право на проведення її мають особи зі згаданою вищою освітою.

Причина масового провадження і використання несудових (наукових) лінгвістичних експертиз та лінгвістичних досліджень, які виконуються несудовими експертами, полягає в тому, що судово-лінгвістична експертиза насправді за своєю природою не є криміналістичною (як це зазначено у наведеній раніше Інструкції), вона просто, окрім базових лінгвістичних знань, увібрала в себе теоретичні та методологічні знання криміналістики та судової експертології, підпорядкувавши весь комплекс наявних знань, методів дослідженню специфічних об'єктів і вирішенню специфічних питань. У той же час визначальною для судово-лінгвістичної експертизи є не криміналістика, а лінгвістика, криміналіст (який не має філологічної освіти) не може її здійснювати повноцінно, а в певних питаннях взагалі. Пишу про це у своїх

наукових роботах з 1989 року і все сподіваюся, що судово-лінгвістичну експертизу виведуть з класу криміналістичних експертиз і вона посіде своє місце як окремий самостійний клас судових експертиз поряд із судово-біологічною, судово-психологічною, судово-медичною та іншими судовими некриміналістичними експертизами.

Різниця між судово-лінгвістичною експертизою та несудовою (науковою) лінгвістичною експертизою така сама, як між судово-медичною експертизою трупу та оглядом трупу, здійсненим, наприклад, дільничним лікарем, якого залучили до огляду місця події; як між судово-балістичною експертизою рушниць і експертизою цієї зброї, проведеною, наприклад, мисливцем. Лінія розмежування між судово-лінгвістичною експертизою та несудовою (науковою) лінгвістичною експертизою, прокладена наявністю/відсутністю спеціальної підготовки в експерта, яка надає знання в галузі судової експертології, криміналістики, теорії судово-авторознавчої експертизи, основ кримінального та іншого права, кримінально-процесуальної науки, теорії оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності (наприклад, в СБ України) тощо, в результаті чого, майбутній судовий експерт набуває практичних навичок експертного дослідження мовлення. Спеціальна підготовка має на меті спрямувати роботу судового експерта на вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності, дізнання, досудового розслідування, судового провадження. Чітка спрямованість спеціальної підготовки сприяє тому, що судовий експерт усвідомлює судову перспективу своїх висновків, може оцінити процесуальне оформлення наданих на дослідження матеріалів, їх змістовну складову у ракурсі вирішення завдань, наприклад, щодо ймовірної можливості притягнення об'єкта до кримінальної відповідальності в частині, що стосується, наприклад, висловлювань останнього, може виявити в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання (наприклад, в тексті немає закликів до повалення конституційного ладу, але міститься погроза вбивством Президенту України). Підпорядкованість вирішенню завдань правоохоронної, правозахисної та судової діяльності, які напряму пов'язані із долями людей, а іноді – з їх здоров'ям та життям, суворі відповідальність (на відміну від несудового експерта), визначена законодавством (див. ст. 70 КПК України; ст. 185-3, 185-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення; ст. 384, 385 КК України), спонукає судового експерта працювати з матеріалами виважено, об'єктивно, з максимальною віддачею, ґрунтуючись лише на перевірених практикою наукових методах, методиках та методичних рекомендаціях, відшаровуючи все зайве, що не стосується предмету дослідження, заради ефективності та зрозумілості своїх висновків для подальшої їх правової оцінки.

Окремо слід зазначити, що, як замовники, так і самі судові експерти у непоодиноких випадках пишуть, відповідно, у своїх постановках, ухвалах, листах та у висновках експерта про призначення або проведення лінгвістичної

експертизи мовлення, проминаючи дуже суттєву складову «судово-», тобто, що йдеться про проведення судово-лінгвістичної експертизи, а не просто лінгвістичної як різновиду несудової, наукової експертизи. Причина цього – неуважне вивчення згаданої раніше Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, де із самої назви очевидно, що йдеться тільки про судові експертизи, судового експерта, судово-експертну-діяльність і, зрозуміло, надається перелік саме судових експертиз, які поділені на криміналістичні та некриміналістичні. Ігнорування, нерозуміння важливості слова «судовий», свідчить або про відсутність криміналістичної, судово-експертної підготовки, або про недостатній рівень знань у цих галузях, непрофесіоналізм як замовників (які зазвичай мають вищу юридичну освіту), так і судових експертів (які вивчають ази юриспруденції під час спеціальної підготовки).

Вимогами до роботи судового експерта і в КПК України, і в Законі України «Про судову експертизу» визначаються обґрунтованість та об'єктивність його висновку, а також необхідність посилання на методи, застосовані в дослідженні (ст. 102 КПК України). У п 1.4 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень чітко вказується на те, що «Визначення способу проведення експертизи (вибір певних методик, (методів дослідження) належить до компетенції експерта».

І це цілком слушно: якщо б судових експертів примушували проводити дослідження лише за наявними методиками, затвердженими Міністерством юстиції України, у судово-експертній діяльності настав би колапс. Загальновідомо, що процес розвитку будь-якої галузі знання є безперервним: практика аналізується, узагальнюється, що породжує знання, які систематизуються і розвиваються у науковій, а потім на якісно новому рівні впроваджуються в практику для її удосконалення і підвищення ефективності. В судовій експертизі з'являються нові об'єкти дослідження, постають нові завдання, які не можливо було б вирішити наявними методиками, і судовий експерт знову поринає у фундаментальні або прикладні досягнення базової науки, щоб знайти там відповідні методи дослідження, або створює абсолютно нові методики.

Методологічною основою будь-якої судової експертизи є всезагальний метод діалектики, загальнонаукові методи аналізу, синтезу, дедукції, індукції, порівняння, формалізації тощо, методи базової науки в чистому вигляді та адаптовані, модифіковані під вирішення завдань правоохоронної та судової діяльності, а також методи, методики, методичні рекомендації, спеціально розроблені для вирішення цих завдань в межах предметної судово-експертної науки чи теорії.

На сьогодні, в судово-лінгвістичній експертизі писемного мовлення в частині авторознавчої експертизи використовуються, окрім іншого, спеціально створені методики та методичні рекомендації, а в частині семантико-текстуальної експертизи застосовуються зазначені вище всезагальний метод,

загальнонаукові методи, методи логіки (наприклад, елементи аксіоматичного методу, методи дослідження причинних зв'язків тощо), методи філософії мови, методи базової науки в чистому вигляді та адаптовані, модифіковані під вирішення завдань правоохоронної й судової діяльності. До методів лінгвістики, які знайшли своє місце в судово-лінгвістичній експертизі, відносяться системно-структурні, конструктивні, системно-функціональні (або функціональні), контекстологічний (контекстуальний), зіставний та інші методи.

В цілому, сучасні тенденції в розвитку методів лінгвістики характеризуються відмовою від виключності того чи іншого метода та прагненням поєднувати й комбінувати різні загальнонаукові, загальні і конкретні (часткові) лінгвістичні методи. У судово-лінгвістичній експертизі, де об'єктами дослідження, здебільшого, є тексти середнього та малого обсягу або взагалі окремі висловлювання (короткі скріншоти, написи під зображеннями, певні речення або словосполучення, слова в тексті тощо), необхідне використання методів лінгвістики і суміжних із нею наук у комплексі та в адаптованому для експертного дослідження вигляді. Але чи зможе судовий експерт повністю вирішити поставлене перед ним завдання, використовуючи лише методи базової науки? На мій погляд, ні.

У судово-лінгвістичній експертизі специфічними є не тільки її об'єкти, а й питання, які виносяться на її вирішення судами, слідчими, адвокатами тощо, тобто специфічним є сам предмет дослідження, підпорядкований меті розслідування або судового розгляду справ. Ініціатора цікавить не просто наявність закликів у тексті або просто погроз, тим більш його не цікавить граматичне оформлення закликів, інших конструкцій, він звертається до судового експерта, коли не може визначитися – певні висловлювання є закликами до повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади в Україні, є погрозою вбивства в адресу Президента України, є пропагандою війни, є пропагандою виключності певної національності, конфесійної групи чи ні? Йому недостатньо цитування з тексту всього, що за змістом відноситься до теми війни або релігії тощо, він і сам це бачить. Ініціатор не звернеться до судового експерта стосовно вислову «Давайте зі зброєю в руках захопимо державну владу в Україні!», тому що тут міститься явна інформація, яка не потребує розкодування із застосуванням спеціальних знань. Ініціатор призначає експертизу, коли аналіз об'єктивного змісту мовленнєвого повідомлення викликає в нього труднощі, коли знань мови на рівні її пересічного носія недостатньо для повного, всебічного та об'єктивного розкриття змісту висловленого тією чи іншою особою в контексті статей КК України. При цьому, якщо експерт буде працювати в полі чисто лінгвістичних методів поза контекстом зазначених статей, співпраця такого експерта з ініціатором буде нагадувати розмову сліпого з глухим.

Судовий експерт повинен розуміти, для вирішення якого завдання призначена експертиза, а тому він повинен знати, що мається на увазі в юриспруденції під поняттями «розпалювання національної, міжконфесійної

ворожнечі», «пропаганда війни», «конституційний лад», «державна влада», «образ», «погроза», «оціночне судження», «спонукання», «підбурювання» тощо, розуміти різницю між значеннями цих понять в юриспруденції та в тлумачних словниках української чи російської мов. Формально граматичний підхід до питань, наприклад - щодо наявності закликів, або цитування закликів без пояснення їх змісту у контексті науково-практичних коментарів до КК України, можна порівняти з проведенням судово-психіатричної експертизи, де у відповідь на питання «Чи має обвинувачений які-небудь психічні вади, через які не може реалізувати своє право на захист?», експерт указав у своєму висновку психічну хворобу, на яку страждає обвинувачений і, не розуміючи, що таке «право на захист», на цьому зупинився. Яка користь замовнику експертизи від такої відповіді – він не розуміється на діагнозах, на наслідках психічних хвороб. Так само, яка користь від висновку судово-лінгвістичної експертизи, де, у відповідь на питання щодо розпалювання міжконфесійної ворожнечі, експерт пише: «Автор іменує адептів Української православної церкви Київського Патріархату нечестивими розкольникими, вдаючись до тенденційного висвітлення фактів». А як це співвідноситься з поняттям «розпалювання міжконфесійної ворожнечі»? Слідчий і сам прочитав в тексті про «нечестиве розкольниковство».

У 70-ті роки минулого століття сформувалася судово-авторознавча експертиза писемного мовлення, яка зараз є невід'ємною складовою судово-лінгвістичної експертизи. Причинами її появи, виокремлення в самостійний вид експертиз була та сама специфіка об'єктів та предмету дослідження. Базові знання, методи літературної атрибуції, текстології, контент-аналізу тощо не дозволяли вийти на ідентифікацію автора листівок, газетних статей, записок, і С. М. Вул розробив методіку криміналістичної ідентифікації автора писемномовленнєвого тексту, в основу якої була покладена теорія криміналістичної ідентифікації, що дозволило адаптувати до об'єкту можливості перелічених вище методів і розробити нові прийоми, а також відповідні ідентифікаційні ознаки, які «працюють» і до сьогодні.

Повернемося до судово-лінгвістичної семантико-текстуальної експертизи. Зрозуміло, що вирішення питань, поставлених перед експертом потребує комплексного підходу. Наприклад, коли йдеться про встановлення наявності закликів до захоплення державної влади, слід використовувати в комплексі загальнонаукові методи, методи логіки, структурний метод на рівні граматичного аналізу висловлювань, контекстологічний, функціональні методи, інтент-аналіз, а також елементи зіставного методу, порівнюючи словникові значення та юридичні тлумачення одних і тих самих термінів, зіставляючи спільні та специфічні риси, зокрема, лексики та синтаксису російської й української мов у процесі інтерпретації українською мовою змісту російськомовного тексту. При цьому, в п. 1.4 згаданої вище Інструкції прямо зазначається, що експерт під час проведення експертиз (експертних досліджень)

з метою виконання певного експертного завдання має право застосовувати, серед іншого, нормативно-правові акти, довідкову літературу тощо.

Аналіз багатьох висновків судових експертиз та експертних досліджень, а також особливо несудових (наукових) лінгвістичних експертиз свідчить про нехтування багатьма експертами принципу комплексності та системності вивчення об'єкту дослідження, закладеного в самій базовій науці. Траплялися випадки суто морфолого-синтаксичного аналізу тексту на предмет пошуку тих самих закликів без аналізу їх змісту, наведення всіх словникових значень слів і без жодної аргументації – надання висновку, в якому різко звужувалося їх значення тощо.

Інша крайність – надається поглиблений комплексний суто лінгвістичний аналіз тексту, вкрай обтяжений лінгвістичною термінологією («ілюкція», «пропозиціональний зміст заклику», «заклик інклюзивної дії», «заклик ексклюзивної дії», «суперлатив», «елатив», «імплікації», «аутореферентне використання заклику» та ін.), при цьому забувається мета та адресат експертизи, який не розуміється на цій термінології, а повинен надати оцінку висновку експертизи або експертного дослідження як доказу у справі.

Ще один аспект: захоплюючись суто лінгвістичним дослідженням без орієнтації на адресата, тобто слідчого, суддю, без врахування ситуації – кримінального провадження, експерт вживає у своєму висновку такі терміни, як, наприклад, «оціночно-мотивовані заклики», «оціночно-немотивовані заклики», «заклик-апеляція», «прецедентні метафори» тощо, де містяться слова, які мають чітке визначення в юриспруденції, суттєво відмінне від лінгвістичного тлумачення, і починається плутанина, що може призвести до суддівських помилок. Якщо думка ясна, то її можна викласти зрозумілими для всіх словами, а якщо експерт не впевнений у своїх знаннях, то він відмежовується стіною запозичених у науковій літературі термінів. Я не обстоюю те, щоб взагалі не використовувати лінгвістичні терміни, просто, по можливості, їх треба уникати, а якщо це не вдається – надавати їх тлумачення.

В якості синтезуючої частини всього мною висловленого, спираючись на свій тридцятирічний досвід проведення судово-лінгвістичних експертиз, у тому числі з 1993 року – семантико-текстуальних (за сучасною термінологією), пропоную, за аналогією з криміналістичною ідентифікацією автора писемномовленнєвого тексту в судово-авторознавчій експертизі, впровадити в судово-експертну практику семантико-криміналістичний метод розпізнання (встановлення) об'єктивного змісту мовленнєвого повідомлення.

Поясню назву і суть цього методу. Загальновідомо, що криміналістика – це юридична наука, яка виникла в надрах кримінального процесу в минулому столітті як сукупність технічних заходів і тактичних прийомів, а також способів їх використання для розкриття та розслідування злочинів. Це означає, що криміналістика вивчає злочин. В її розділі “Криміналістична техніка” на теоретичному та методичному рівнях розглядаються криміналістичні та інші види судових експертиз. У 80-ті роки минулого століття

А. І. Вінбергом та Н. Т. Малаховською була заявлена нова самостійна галузь знання – судова експертологія, яка довгі роки формувалася в надрах криміналістики. Взагалі будь-яка судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об’єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває в провадженні органів досудового розслідування чи суду (ст. 1 Закону України «Про судову експертизу»). У кримінальному процесуальному законодавстві висновок судового експерта є джерелом доказів у кримінальному провадженні. По суті судова експертиза є спеціальним засобом у виявленні, розслідуванні, розкритті злочинів у частині встановлення певних фактів, які мають значення для кримінального провадження. Криміналістика вивчає злочин, щоб запропонувати свій арсенал для його попередження, виявлення, розслідування та розкриття, але не розглядає питання правової кваліфікації діяння. І одним з видів цього арсеналу є судова експертиза, тактика її призначення, вибір виду судової експертизи для розслідування конкретного виду злочину. У криміналістиці є такий розділ, як «Криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів», який є системою наукових положень (закономірностей, принципів) і розроблених на їх основі практичних рекомендацій (алгоритмів, програм), які забезпечують оптимальну організацію розслідування та попередження окремих видів злочинів (за В. П. Бахіним). Методика розслідування окремих видів злочинів базується на знанні складу злочину, його об’єктивної та суб’єктивної сторін, кваліфікуючих ознак, але зазначена методика не передбачає кваліфікацію злочину. Семантико-текстуальна експертиза на сучасному етапі свого розвитку також передбачає знання складу злочину, його об’єктивної та суб’єктивної сторін, кваліфікуючих ознак, але при цьому не надається правова кваліфікація об’єктивного змісту інформації, що міститься в повідомленні. Зазначена експертиза так само, як і криміналістична методика розслідування злочинів, по суті, вручає ініціатору засіб для доведення вини або виправдування обвинуваченого чи підсудного, допомагає надати або уточнити об’єктивну кримінально-правову кваліфікацію діяння тощо.

На основі висловленого, з урахуванням знань, які використовуються судовим експертом-лінгвістом у галузі кримінального права, кримінального процесу, за аналогією з криміналістикою, я і пропоную комплексний метод визначення, встановлення, розпізнання об’єктивного змісту мовленнєвого повідомлення назвати семантико-криміналістичним. Специфічною складовою цього методу, яка відокремлює його від загальних наукових методів, методів логіки та методів базової науки лінгвістики, є використання не тільки загальнословникових дефініцій, а й тлумачень юридичних понять, які надаються в науково-практичних коментарях до законів, юридичних словниках, іншій довідковій літературі для подальшого зіставлення лінгвістичного та юридичного тлумачення одних і тих самих понять, для оцінки контексту, конкретних висловлювань з позицій їх потенційної доказової сили в кри-

мінальному провадженні (детальніше про це – у монографії, яка готується до публікації). Ми вже оцінюємо свої висновки в судово-лінгвістичній експертизі з позицій їх потенційної доказової сили в кримінальній справі, тобто з позицій їх місця у кваліфікації злочину: 1). ми чітко розмежуємо цю силу в плані диференціації висновків на категоричні та ймовірні; 2). не зважаючи на синонімічність понять в мові, ми вже чітко розмежуємо твердження та міркування, заклик та категоричне твердження, пряму погрозу та опосередковану, розуміючи, як такий висновок може вплинути на вирок суду; 3). так само, спираючись на науково-практичні коментарі до КК України, багато з нас вже вибирає в тексті фрагменти, які за змістом входять до понять «конституційний лад», «захоплення державної влади», «збройний конфлікт», «припинення честі, гідності», щоб не робити безцільне, нагромаджене дослідження про все, що міститься в тексті, тощо.

У базовій науці немає практичної потреби у зіставленні загальнословникових та юридичних тлумачень, у встановленні їх співвідношення, потреби аналізувати мовні тексти у контексті юридичних дефініцій, ця потреба виникає, перш за все, при досудовому розслідуванні та судовому розгляді справ, тому семантико-криміналістичний метод розпізнання (встановлення) об'єктивного змісту мовленнєвого повідомлення є специфічним, новим методом саме судово-лінгвістичної експертизи, який за своєю природою є комплексним та гнучким, певною динамічною системою, з одного боку, відповідних загальнонаукових, окремих методів логіки та лінгвістики, кількості і ступінь повноти використання яких регулюються специфікою об'єкту та предмету судово-експертного дослідження (судової експертизи), а з іншого – специфічної «криміналістичної» компоненти, про яку говорилося вище і яка тісно пов'язана, переплетена із вказаними методами логіки, лінгвістики тощо.

Існує точка зору щодо неприпустимості використання науково-практичних коментарів до КК та КПК України в якості джерел тлумачення юридичних дефініцій, натомість судовий експерт повинен посылатися лише на юридичні словники, тому що «науково-практичні коментарі – це лише особиста думка науковців». Неодноразово беручи участь у створенні словників, енциклопедій, запевняю шановне панство, що будь-який юридичний словник також містить особисті думки окремих науковців і не є абсолютною істиною (інакше б вони так не відрізнялися один від одного). А науково-практичні коментарі до кодексів складаються на основі, серед іншого, юридичних і тлумачних словників. Перевага коментарів у порівнянні із словниками в тому, що у коментарях аналізуються і узагальнюються словникові дані, правозастосовна практика тощо у контексті певних видів правопорушень, злочинів, слідчих дій і т.ін. До того ж висновок експерта також не є істиною в останній інстанції, це лише джерело доказової інформації, він перетворюється на доказ лише після відповідної його правової оцінки в системі інших доказів, зібраних у справі. А на додаток нагадаю, що у п. 1.4 Інструкції перелік того, чим може користуватися експерт під час проведення експертизи

(експертних досліджень), по-перше, не є вичерпним, по-друге, не забороняє застосування науково-практичних коментарів до законів, а навіть опосередковано передбачає їх вивчення, тому що в цьому переліку йдеться про застосування нормативно-правових актів.

І останнє. Обсяг статті не дозволяє охопити всі аспекти, тому я завершу її тезисно: судово-лінгвістична експертиза не є криміналістичною, в той же час вона, як у кримінальних провадженнях, так і в цивільних та інших справах, суттєво відрізняється від несудової (наукової) лінгвістичної експертизи правовим підґрунтям, покладеними в їх основу спеціальними знаннями та методичним забезпеченням. На мій погляд, слід вивести судово-лінгвістичну експертизу з розряду криміналістичних, а що стосується несудової (наукової) лінгвістичної експертизи – то хай собі існує, допомагає слідству, судочинству, як паралельно із судовими біологічними, комп'ютерно-технічними, екологічними, психологічними тощо експертизами проводяться наукові експертні дослідження поза державними спеціалізованими судово-експертними установами. Це відповідатиме закладеному в судочинство принципу змагальності сторін.

Перелік посилань

1. *Бринев К. И.* Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза : монография / под ред. Н.Д. Голева. Барнаул, 2009. 252 с.
2. *Будко Т. В.* Теория и практика исследования речевых текстуальных источников информации в деятельности СБ Украины: монография. Киев, 2003. 279 с.
3. *Винберг А. И., Малаховская Н. Т.* Судебная экспертиология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз): учеб. пособие. Волгоград, 1979. 181 с.
4. *Вопросы судебно-автороведческой* диагностической экспертизы. Киев, 1984. 132 с.
5. *Вул С. М.* Криминалистическое исследование признаков письменной речи. Киев, 1973. 43 с.
6. *Експертизи у судовій практиці* / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Киев, 2015. 386 с.
7. *Про судову експертизу*. Про екологічну експертизу: закони України: чинне законодавство зі змінами та доп. станом на 14 вересня 2013: офіц. текст. Київ, 2013. 36 с.
8. *Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень*: затв. Наказом Мініюсту України 08.10.1988 № 53/5, у ред. Наказу Мініюсту України від 26.12.2012 № 1950/5 [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98
9. *Кримінальний процесуальний кодекс України*: науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ, 2012. 1223 с.
10. *Лінгвістична енциклопедія* / О.О. Селіванова. Полтава, 2011. 844 с.
11. *Баранов А. Н.* Лингвистическая экспертиза текста: теоретические основы и практика: учеб. пособие. 5-е изд. Москва, 2013. 592 с.
12. *Литвин Т. В.* Неидентификационные исследования в судебно-лингвистической экспертизе письменной речи: монография. Киев, 1995. 395 с.
13. *Лихачев Д. С.* Текстология. Москва; Ленинград, 1962. 605 с.
14. *Бацевич Ф. С.* Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія. Львів, 2010. 336 с.

15. *Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджені Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1988 № 53/5, у ред. Наказу Мінюсту України від 26.12.2012 № 1950/5 [Електронний ресурс].* Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/z0705-98.
16. *Науково-практичний коментар* Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ, 2016. 1064 с.
17. *Подкатилина М. Л.* Судебная лингвистическая экспертиза экстремистских материалов / под ред. О. Е. Кутафина, Е. И. Галяшиной. Москва, 2013. 184 с.
18. *Проценко Г. П., Шестопалова Л. М., Прохоренко О. Ф.* та ін. *Правнича лінгвістика*: навч. посіб. / за заг. ред. С. М. Гусарова. Київ, 2010. 312 с.
19. *Прадід Ю. Ф.* Вступ до юридичної лінгвістики: навч. посібник / за ред. О. Н. Ярмиша. Сімферополь, 2002. 104 с.

СУДЕБНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ И НЕСУДЕБНАЯ (НАУЧНАЯ) ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗЫ

(теоретико-правовые аспекты)

Т. В. Будко

Одним із спірних питань як між експертами, так і в судах є коло спеціальних знань судово-лінгвістичної експертизи, а також призначення судових експертиз та експертних досліджень текстової інформації за межами державних спеціалізованих судово-експертних установ. Поняття «експерт», «експертиза» не є виключно юридичними поняттями. За Законом України «Про наукову і науково-технічну експертизу» можуть проводитися наукові і науково-технічні експертизи, суб'єктами яких визначаються окремі експерти, групи експертів та експертні ради.

Паралельно із судово-лінгвістичною експертизою, віднесеною до криміналістичних видів експертиз (станом на березень 2017 року), існує несудова (наукова) лінгвістична експертиза з позицій прийнятої класифікації судових експертиз, виконавці якої вирішують ті ж самі питання, що й судові експерти, тобто несудові експерти вирішують питання, віднесені до компетенції судово-лінгвістичної експертизи, яка вважається криміналістичною. Причина масового провадження і використання несудових (наукових) лінгвістичних експертиз та лінгвістичних досліджень, які виконуються несудовими експертами, полягає в тому, що судово-лінгвістична експертиза за своєю природою не є криміналістичною, вона просто, окрім базових лінгвістичних знань, увібрала в себе теоретичні та методологічні знання криміналістики та судової експертології, підпорядкувавши весь комплекс наявних знань, методів дослідженню специфічних об'єктів і вирішенню специфічних питань. У той же час визначальною для судово-лінгвістичної експертизи є не криміналістика, а лінгвістика.

Лінія розмежування між судово-лінгвістичною експертизою та несудовою (науковою) лінгвістичною експертизою прокладена наявністю/відсутністю спеціальної підготовки в експерта, яка надає знання в галузі судової експертології, криміналістики, теорії судово-авторознавчої експертизи, основ кримінального та іншого права, кримінально-процесуальної науки, теорії оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності (наприклад, в СБ України) тощо, в результаті чого майбутній судовий експерт набуває практичних навичок експертного дослідження мовлення.

В судово-лінгвістичній експертизі писемного мовлення використовуються, окрім іншого, спеціально створені методики, методичні рекомендації, спеціально розроблені методи. В частині судово-лінгвістичної семантико-текстуальної експертизи пропонується

впровадити семантико-криміналістичний метод розпізнання (встановлення) об'єктивного змісту мовленнєвого повідомлення, який за своєю природою є комплексним та гнучким, певною динамічною системою, з одного боку, відповідних загальнонаукових, окремих методів логіки та лінгвістики, кількість і ступінь повноти використання яких регулюються специфікою об'єкту та предмету судово-експертного дослідження (судової експертизи), а з іншого – специфічної «криміналістичної» компоненти.

Судово-лінгвістична експертиза не є криміналістичною, в той же час вона, як у кримінальних провадженнях, так і в цивільних та інших справах, суттєво відрізняється від несудової (наукової) лінгвістичної експертизи правовим підґрунтям, покладеними в їх основу спеціальними знаннями та методичним забезпеченням. Судово-лінгвістичну експертизу слід вивести з розряду криміналістичних, а що стосується несудової (наукової) лінгвістичної експертизи – вона має існувати паралельно. Це відповідатиме закладеному в судочинство принципу змагальності сторін.

LEGAL AND LINGUISTIC AND UNCONDITIONAL (SCIENTIFIC) LINGUISTIC EXPERTISE (Theoretical and legal aspects)

T. Budko

One of the contentious issues, both among experts and the courts, is the range of specialized knowledge of forensic linguistic examination and appointment of forensic examinations and expert studies text information outside the state specialized forensic institutions. The concept of “expert”, “expertise” is not only legal concepts. According to the Law of Ukraine “On scientific and technical expertise” may be held scientific and scientific and technical expertise, the subjects are determined by individual experts, expert groups and expert advice.

Along with forensic linguistic examination referred to forensic types of examinations (as of March 2017), there is a non-judicial (scientific) linguistic examination of the position adopted classification judicial expertise performers which solve the same questions as the legal experts that non-judicial experts decide matters within the competence of forensic linguistic examination, which is considered criminalistic. The reason for the mass proceedings and use non-judicial (scientific) linguistic expertise and linguistic studies performed non-judicial experts is that forensic linguistic examination by their nature is not forensic, it just, except basic linguistic knowledge, incorporated in itself theoretical and methodological knowledge of criminology and forensic expert study, subjecting the full range of available knowledge, research methods specific objects and solving specific problems. At the same time the crucial for forensic linguistic examination is not criminology and linguistics.

The line of demarcation between forensic linguistic examination and non-judicial (scientific) linguistic expertise laid the presence / absence of special training experts, providing knowledge in forensic expert study, criminalistics, theory of forensic author examination, basics of criminal or other law, criminal science, theory of operational and counterintelligence activities (e.g., the Security Service of Ukraine), etc., as a result in the future a legal expert will obtain practical experience of the expert researching speech.

In a forensic linguistic examination of the written language is used, among other things, specially designed methodology guidelines, specifically designed methods. In the part of forensic linguistic semantic textual examination is proposed to introduce forensic semantic recognition method (setting) of the objective content of the speech message that is inherently complex and flexible, to some dynamic system, on the one hand, the relevant general, individual methods of logic and linguistics, the number and degree of completeness of which are governed by specific object and subject of forensic investigation (forensics), and the other - specific “crime” components.

Forensic linguistic expertise is not criminalistic, at the same time it, both in criminal proceedings and in civil and other cases, is significantly different from the non-judicial (scientific) linguistic expertise of legal foundation, laid the basis of their expertise and methodologies. Forensic linguistic examination should be removed from the category of criminalistic, as concerning the non-judicial (scientific) linguistic expertise - it must be exist parallel. It meets the principle embodied in adversarial proceedings.

5 СУДОВА ІНЖЕНЕРНО- ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 343.98

К. А. Любарський
провідний судовий експерт

П. Г. Борщевський
завідувач відділу

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНІЧНОГО СТАНУ ТРАНСМІСІЙ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ В ЧАСТИНІ ВИНИКНЕННЯ ВІДМОВ, ЯКІ НЕ ПОВ'ЯЗАНІ З ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЮ ПРИГОДОЮ

Стаття стосується методичних підходів по дослідженню трансмісій транспортних засобів розроблених в порядку виконання науково-дослідної роботи «Експертна оцінка та класифікація відмов в роботі агрегатів, приладів та механізмів трансмісій транспортних засобів котрі не є наслідками дорожньо-транспортної пригоди». Визначено загальні положення, принципи і методи, на основі яких рекомендується проводити встановлення несправностей в роботі механізмів та приладів трансмісії транспортного засобу та причин їх виникнення у рамках виконання інженерно-технічних експертиз за спеціальністю 10.2 «Дослідження технічного стану транспортних засобів». Використання даних методичних рекомендацій забезпечує проведення зазначених експертиз на єдиній методичній основі.

При розробці наведених в даній роботі методичних підходів були використані результати сучасних наукових досліджень, практичний досвід проведення автотехнічних експертиз і досліджень в системі судово-експертних закладів Міністерства юстиції України.

Поява на автомобільному ринку великої кількості автомобілів як імпортного так і вітчизняного виробництва, призвела до збільшення кількості

судових позовів власників транспортних засобів (далі - ТЗ) до представників автосервісу та продавців автомобілів, з приводу неналежної якості проданого або відремонтованого ТЗ. Це, в свою чергу, призводить до того, що часто до судово-експертних установ достатньо часто надходять ухвали судів та звернення громадян і різноманітних підприємств, що пов'язані із ремонтом, технічним обслуговуванням та продажем автомобілів, які стосуються встановлення причин виходу з ладу систем вузлів та агрегатів ТЗ, зокрема, механізмів і агрегатів трансмісій – коробки перемикач передач, зчеплення, ведучого мосту тощо.

Причини виходу з ладу, як правило, пов'язані не з виникненням дорожньо-транспортної пригоди, а з неправильною експлуатацією ТЗ, не якісним обслуговуванням, заводським браком.

Дослідження технічного стану агрегатів трансмісії ТЗ виконується в межах експертної спеціальності 10.2 «Дослідження технічного стану транспортних засобів». Метою такого дослідження є встановлення причини несправності вказаного агрегату та умов виникнення такої несправності – чи то неналежна експлуатація, чи то неякісний ремонт або заводський дефект.

Сучасні автомобілебудівні фірми світу випускають велику кількість типів, моделей і модифікацій різноманітних транспортних засобів, експлуатаційні параметри яких безупинно змінюються і удосконалюються. Такі зміни пов'язані перш за все, з широким застосуванням у виробництві автомобілів новітніх, у тому числі електронних технологій, що, як правило, супроводжується ускладненням конструкції вузлів і систем ТЗ і не тільки тих, які безпосередньо пов'язані із забезпеченням безпеки руху.

Методики експертного дослідження технічного стану транспортних засобів за спеціальністю 10.2, які є у реєстрі атестованих експертних методик Міністерства юстиції України, стосуються, здебільшого тільки тих вузлів і агрегатів ТЗ, які безпосередньо відповідають за безпеку дорожнього руху – гальмівної системи, рульового керування, ходової частини, зовнішнього освітлення. Як правило, такі дослідження виконуються на транспортних засобах, водії яких були учасниками дорожньо-транспортної пригоди. Контроль за цими параметрами регламентовано Правилами дорожнього руху України та ДСТУ 3649-97.

Отже, виникає необхідність у методичному забезпеченні експертних досліджень причин виникнення відмов механізмів і агрегатів трансмісій транспортних засобів, які не пов'язані з дорожньо-транспортною пригодою.

Враховуючи зазначене, розроблені методичні підходи з даного питання дозволяють запропонувати методи визначення причин поломок ТЗ, не пов'язаних з дорожньо-транспортними пригодами, згідно з потребами судової автотехнічної експертизи.

Розроблені в ході виконання НДР методичні рекомендації визначають загальні положення, принципи і методи, на основі яких рекомендується проводити встановлення несправностей в роботі механізмів та приладів транс-

місії транспортного засобу і їх причин в рамках автотехнічної експертизи технічного стану транспортного засобу. Використання даних методичних рекомендацій забезпечує проведення автотехнічної експертизи транспортних засобів на єдиній методичній основі.

При розробці методичних рекомендацій були використані результати сучасних наукових досліджень, практичний досвід проведення автотехнічних експертиз і досліджень в системі судово-експертних закладів Міністерства юстиції України.

Виконання експертного дослідження технічного стану складається із попереднього дослідження, діагностичного дослідження, експертного експерименту (у разі необхідності і при наявності можливості проведення), оцінки результатів (синтезу) проведеного дослідження та формулювання висновків, оформлення висновком ходу та результатів експертного дослідження.

Під час попереднього дослідження здійснюється:

- ознайомлення з матеріалами, які були надані на дослідження;
- визначення порядку надання на дослідження транспортного засобу або агрегатів трансмісії;
- визначення місця проведення дослідження, необхідне інструментальне та приладове забезпечення;
- підбирання необхідної технічної літератури (у разі потреби);
- ознайомлення з сервісною документацією по досліджуваному транспортному засобу;
- опитування власника транспортного засобу та персоналу сервісу на предмет визначення несправностей агрегатів трансмісії (у разі необхідності);

Під час діагностичного дослідження:

- виконується зовнішній огляд транспортного засобу і агрегатів трансмісії, які підлягають дослідженню, звертається увага на їх стан, цілісність корпусів, пильників, сальників, наявність підтікань робочої рідини і змащувальних матеріалів, їх наявність і рівень, виконується фотографування транспортного засобу і агрегатів трансмісії, які підлягають дослідженню, фіксуються підтікання рідини і порушення цілісності корпусів агрегатів, наявність видимих деформацій і карданних валів та порушення цілісності їх шарнірів;
- якщо несправності досліджуваних агрегатів трансмісії можливо визначити шляхом комп'ютерної діагностики, виконується відповідне діагностування, роздруковка протоколу діагностування
- під час діагностичного дослідження виконується фотофіксація, а при необхідності і запис на відеокамеру, відеозапис потім приєднується до висновку у якості додатку;
- у разі необхідності виконується демонтаж агрегату трансмісії, в якому виявлено несправність і його подальше розбирання, під час якого визначається кількість робочої рідини і оливи в порожнині картеру агрегату, їх стан – прозорість, колір, наявність сторонніх включень тощо, оглядаються

вузли і деталі на предмет виявлення ознак несправностей – підвищеного зносу, вироблень, збільшених зазорів у циліндричних з'єднаннях і підшипниках, пошкоджень зубів коліс і шестерень, тощо, виконується фотофіксація, а при необхідності і запис на відеокамеру, відеозапис потім приєднується до висновку у якості додатку;

- якщо на час огляду агрегат трансмісії, який має несправність вже демонтований і розібраний, досліджуються його вузли і деталі в той же самий спосіб;

- у разі необхідності окремі вузли і деталі можуть бути вилучені для встановлення причини їх руйнування із залученням експерта зі спеціальністю 10.3 «Дослідження деталей транспортних засобів».

Структурна схема загального алгоритму пошуку несправності при діагностичному дослідженні технічного стану трансмісії транспортного засобу та її агрегатів наведена на Рис. 1.

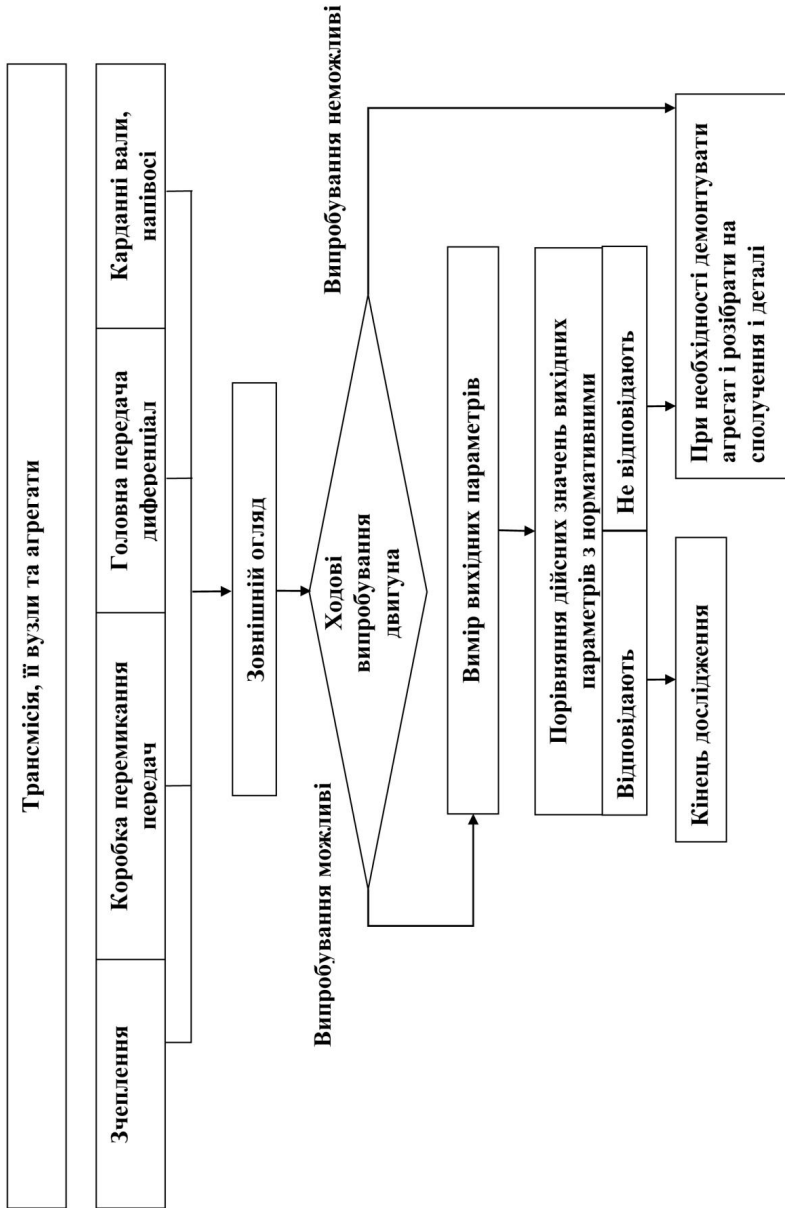
Під час експертного експерименту виконуються ходові випробування транспортного засобу (у разі можливості) під час яких можуть виявляються ознаки несправностей агрегатів трансмісії – сторонні шуми, стуки, заїдання при перемиканні передач, неповне вимикання зчеплення тощо. У разі необхідності виконується відеозапис, який потім приєднується до висновку у якості додатку.

Оцінка результатів (синтезу) проведеного дослідження та формулювання висновків виконується шляхом порівняння результатів проведеного діагностичного дослідження і експерименту з даними відповідної технічної літератури і нормативними вимогами. На цьому етапі визначається причина виникнення несправності, аналізуються обставини, в яких вказана несправність могла виникнути. По результатах проведеного порівняння робляться відповідні висновки.

Оформлення висновком ходу та результатів експертного дослідження виконується згідно вимог діючої Інструкції №53/5 Міністерства юстиції України. У дослідницькій частині висновку викладається хід діагностичного дослідження, фотознімки наводяться або по тексту, або на окремій таблиці з обов'язковим посиланням на них. Відеозапис додається на окремому диску, в тексті наводяться посилання на моменти часу відеозапису, на яких зафіксовані ознаки несправностей

Розроблені методичні рекомендації містять загальні принципи виконання експертного дослідження несправностей агрегатів і вузлів трансмісії транспортних засобів.

При виконанні експертного дослідження для визначення причин руйнування деталей агрегатів трансмісій рекомендується також застосовувати інші методи дослідження (трасологічні, металознавчі), якщо причина руйнування деталі не може бути визначена, виходячи із загальних принципів її роботи. Дослідження в такому випадку буде мати комплексний характер.

Мал. 1. Загальний алгоритм пошуку несправності при діагностичному дослідженні агрегатів трансмісії транспортного засобу

Перелік посилань

1. *Експертна оцінка та класифікація відмов у роботі механізмів та приладів транспортних засобів, причина яких не є наслідками дорожньо-транспортної пригоди: звіт про НДР / КНДІСЕ; керівник О. Г. Рувін. Київ, 2015.*
2. *Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів, систем управління якістю, адаптованих в Україні): метод. рек. / КНДІСЕ Мініюсту України та ін.; О.Г. Рувін (голова авт. колективу), А. О. Полтавський, М. Є. Бондар, Т. В. Будко та ін. Київ, 2015. 76 с.*

**МЕТОДИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ
В ЧАСТИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ОТКАЗОВ,
НЕ СВЯЗАННЫХ С ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНЫМ ПРОИСШЕСТВИЕМ**

**К. А. Любарский
П. Г. Борщевский**

Статья касается методических рекомендаций, разработанных в порядке выполнения в Киевском НИИ судебных экспертиз научной темы «Экспертная оценка и классификация отказов в работе агрегатов, приборов и механизмов трансмиссий транспортных средств, которые не являются следствием дорожно-транспортного происшествия». Данные методические рекомендации определяют общие положения, принципы и методы, на основе которых рекомендуется проводить поиск неисправностей в работе механизмов и агрегатов трансмиссии транспортного средства и их определение причин из возникновения, в рамках экспертизы технического состояния транспортных средств. Применение данных методических рекомендаций обеспечивает проведение экспертизы технического состояния агрегатов трансмиссии транспортных средств на единой методической основе.

При разработке методических рекомендаций были использованы результаты современных научных исследований, практический опыт проведения автотехнических экспертиз и исследований в системе судебно-экспертных заведений Министерства Юстиции Украины.

Разработанные методические подходы содержат общие принципы выполнения экспертного исследования технического состояния агрегатов и узлов трансмиссий транспортных средств.

**METHODICAL SUPPORT OF THE EXPERT STUDY OF TECHNICAL CONDITION
OF VEHICLES IN PART OF FAILURE TRANSMISSION UNITS,
NON-TRAFFIC ACCIDENTS**

**K. Lyubarskiy
P. Borshevskiy**

The article refers to methodological recommendations developed in the order of implementation in the Kiev Research Institute of Forensic Expertise of the scientific topic "Expert evaluation and classification of failures in the operation of aggregates, devices and mechanisms for transmissions of vehicles that are not the result of a road traffic accident." These methodological recommendations determine the general provisions, principles and methods on the basis of which it is recommended to search for malfunctions in the operation of mechanisms and aggregates of the vehicle transmission and their determination of the causes from the occurrence, as part of the examination of the technical condition of vehicles.

The application of these methodological recommendations provides an expert examination of the technical condition of the transmission units of vehicles on a single methodological basis.

During the development of methodological recommendations, the results of modern scientific research, practical experience of conducting auto-technical examinations and studies in the system of forensic institutions of the Ministry of Justice of Ukraine were used.

The developed methodical approaches contain general principles for the performance of an expert study of the technical condition of aggregates and components of transmissions of vehicles.

УДК 343.98

О. Б. Шмерего
завідувач відділом

О. В. Лисенко
заступник завідувача відділом

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ВІДПОВІДНОСТІ ДІЙ ПЕРСОНАЛУ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НОРМАТИВНИМ ВИМОГАМ ПІД ЧАС ГАСІННЯ ПОЖЕЖ

У статті висвітлені проблеми проведення експертних досліджень щодо вчинених оперативно-тактичних дій пожежно-рятувальними підрозділами під час гасіння пожеж стосовно відповідності їх вимогам нормативних документів

Судова експертиза з питань, пов'язаних із дослідженням вчинених оперативно-тактичних дій пожежно-рятувальними підрозділами під час гасіння пожеж щодо відповідності їх вимогам нормативних документів є одною з найскладніших, видів експертних досліджень, які пов'язані з поглибленим аналізом інформації, отриманої під час проведення огляду пошкодженого пожежею об'єкту, де виникла пожежа та оточуючих об'єктів, які також пошкоджені наслідками пожежі, процесу перетворювання речовин під час проходження окислювально-відновлювальної реакції, що відбувалась під час пожежі з систематизацією свідчень очевидців досліджуваної події.

Проведення таких експертиз ґрунтуються на використанні спеціальних знань експертів за експертною спеціальністю 10.8 «Дослідження обставин виникнення та поширення пожеж і дотримання вимог пожежної безпеки» і в сучасних умовах здійснюється в експертних установах висококваліфікованими фахівцями.

Ці експертні дослідження мають особливості, що стосуються пізнавальних, організаційних, процесуальних та інших галузей професійної експертної діяльності, а саме: потребують досконалого вивчення обставин розвитку пожежі відповідно до вчинених дій пожежно-рятувальних підрозділів та визначення ефективності цих дій відповідно до перебігу цих подій у часі щодо проведення рятувальних робіт, локалізації та ліквідації пожежі.

Що стосується досліджування цих явищ і процесів, то проведення судових експертиз з питань, пов'язаних із відповідністю дій пожежно-рятувальних підрозділів вимогам нормативних документів потребує комплексної оцінки наявних вихідних даних, якими є фото та відео матеріали, пояснення очевидців, а також службова документація, в якій фіксуються обставини розвитку пожежі та відповідні розпорядження керівників гасіння пожежі.

Наразі, віддані розпорядження керівників гасіння пожежі потрібно вивірити з реальними обставинами, які склались на той момент на пожежі, коли ці розпорядження були надані виконавцям – особовому складу пожежно-рятувальних підрозділів задіяних в гасінні пожежі.

Також, слід зазначити, що ускладнення технологічних процесів виробництва, збільшення площ забудови об'єктів народного господарства підвищує їх пожежну небезпеку. У зв'язку з цим, все більше уваги приділяється вдосконаленню професійної майстерності пожежників, підвищенню рівня готовності пожежно-рятувальних підрозділів, що гарантує захист від вогню власності та майна, як суб'єктів господарювання, так і фізичних осіб.

Пожежна тактика – це теорія і практика підготовки і ведення оперативно-тактичних дій пожежень-рятувальних підрозділів по гасінню пожеж. Основним предметом вивчення пожежної тактики є підготовка до гасіння та гасіння пожеж різними силами і засобами. Підготовка до гасіння включає: визначення структури пожежної охорони, обґрунтування чисельності та дислокації підрозділів, розробку і коригування оперативних документів, які планують тактичну і психологічну підготовку пожежно-рятувальних підрозділів, а так само розробку заходів, що забезпечують необхідні умови для успішного гасіння пожеж в населених пунктах і на об'єктах народного господарства.

Пожежна тактика – це методика, яка визначає прийоми гасіння пожежі, що застосовуються з урахуванням можливостей пожежно-рятувальних підрозділів і конкретної обстановки, що склалася на пожежі.

Засоби гасіння пожеж (пожежна техніка і вогнегасні засоби) і люди, що працюють з цими засобами, становлять матеріальну основу гасіння пожежі. Тому одним з важливих питань, що розглядаються пожежної тактикою, є тактико-технічні дані пожежної техніки, властивості вогнегасних засобів і правила їх застосування, а так само правильно застосовані способи припинення горіння.

Складовими тактики є не тільки способи дій пожежно-рятувальних підрозділів при гасінні пожеж, а й дії, пов'язані з підготовкою до гасіння

(організація гасіння пожеж в населених пунктах, об'єктах господарювання тощо), що передують гасінню пожежі (виїзд і слідкування на пожежу, розвідка пожежі, оперативне розгортання, уведення сил та засобів саме на вирішальному напрямку гасіння пожежі), що виконуються в процесі гасіння пожежі (рятування людей, евакуація матеріальних цінностей і тварин, боротьба з димом і температурою, розкриття і розбирання конструкцій та ін.), а так само питання управління підрозділами та підтримання їх в постійній готовності до проведення пожежно-рятувальних заходів.

За останні роки тактика з проведення пожежно-рятувальних заходів з описової дисципліни все більшою мірою стала перетворюватися в наукову, здатну дослідити і виявляти закономірності процесів підготовки і ведення дій з проведення рятувальних робіт і гасіння пожежі.

Пожежна тактика вирішує наступні завдання:

- пізнання закономірності розвитку пожежі, розроблення способів і прийомів рятування людей і гасіння пожеж;
- способи ведення дій підрозділів з проведення рятувальних робіт та гасіння пожеж;
- розроблення організаційної структури пожежно-рятувальних підрозділів, вивчення їх тактичних можливостей та методів підготовки.

Завданнями пожежної тактики є:

1. Вивчення сутності процесів розвитку і гасіння пожеж, а так само встановлення діючих в цих процесах закономірностей;
2. Дослідження тактичних можливостей пожежно-рятувальних підрозділів;
3. Розробка способів дій пожежно-рятувальних підрозділів;
4. Організація гасіння пожеж та керування гасінням пожеж;
5. Організація тактичної підготовки пожежно-рятувальних підрозділів з урахуванням напрацювань певних практичних і моральних якостей особового складу пожежно-рятувальних підрозділів.

Оскільки факторів, що впливають на хід і результат гасіння пожеж, дуже багато і вплив їх на процес гасіння є різним, перше завдання можна вирішити двома шляхами:

- перший – це ретельне дослідження і науковий аналіз гасіння пожеж, вивчення безперервно-мінливих умов гасіння, облік всіх змін в технічних засобах та встановлення на цій основі загальних положень, які розкривають сутність гасіння пожеж;
- другий – це проведення експериментальних робіт як з вивчення процесу горіння різних речовин в умовах пожежі і розвитку його в будівлях і спорудах, так і по гасінню експериментальних пожеж.

Пожежна тактика, як наука в нашій країні, критично опрацьована і ввібравши в себе все краще з того, що було накопичено людством в боротьбі з пожежами, пройшла великий шлях розвитку. Вона формувалася збагачувалася поступово, у міру зміни матеріальних умов життя суспільства, вдоскона-

лення технічних засобів і підвищення тактичних можливостей пожежно-рятувальних підрозділів. У минулому, коли населені пункти забудовувалися в основному дерев'яними будинками, критими соломною і тріскою, пожежа, що виникла всередині приміщення, швидко переходив у відкритий (зовнішній) вигляд. Тактика гасіння такої пожежі зводилася до поливання палаючої будови водою з відер.

Однак, це не могло привести до успіху в гасіння такої пожежі, тому палаючу будівлю, як правило, спочатку розбирали, а потім вже окремі конструкції поливали водою і гасили. Поява в Україні ручних насосів в XVII столітті не могло змінити спосіб гасіння пожеж, який застосовувався раніше, гасіння – розбирання конструкцій – через недостатню ефективність насосів і їх обмеженого числа. У XVIII ст., і особливо в XIX столітті, в зв'язку зі збільшенням розмірів будівель і споруд та застосуванням в будівництві негорючих матеріалів, змінився і характер пожеж. Вони все частіше стали виникати всередині приміщень і досягати великих розмірів. Для гасіння таких пожеж потрібні були нові методи і засоби. У другій половині XIX століття в Україні розвиваються нафтовидобувна промисловість, а так само інші галузі промисловості, пов'язані із застосуванням вогнебезпечних речовин. Пожежі виникають на підприємствах, де використовувалися такі речовини, набирали загрозливих розмірів. У зв'язку з цим треба було знайти способи і засоби боротьби з такими пожежами.

Завдяки успіхам у розвитку науки і техніки якісні зміни відбулися в засобах і способах гасіння пожеж. Пожежна справа стало інженерно-технічною галуззю. Це вимагає від особового складу пожежно-рятувальних підрозділів, і перш за все від начальницького складу, глибоких теоретичних і практичних знань. Одним із завдань підготовки начальницького складу є вивчення пожежної тактики. Основи тактичних знань вивчають у відповідних навчальних закладах України. Пожежна тактика розглядає також питання організації гасіння пожеж, в містах і сільських населених пунктах, підготовки населених пунктів і об'єктів до гасіння пожеж, ведення оперативної документації і т.д. Оперативна робота пожежно-рятувальних підрозділів з проведення рятування людей та гасіння пожеж вимагає від усього особового складу високих моральних якостей, професійної майстерності, ініціативи, здатності витримувати великі фізичні навантаження. Тому, необхідно піклуватися про виховання особового складу частин та інших пожежно-рятувальних підрозділів і підтримці їх в стані постійної готовності.

Крім того, потрібно прищеплювати, способи і прийоми, наведені в Статуті дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту затверджений наказом МНС від 13.03.2012 № 575, які з рештою доцільні (можливі до застосування) лише для найбільш типових умов у загальному вигляді. Оскільки обстановка на пожежі може бути будь-якою, начальницький склад повинен не тільки знати положення Статуту, а й вміти застосовувати на практиці. Отже, щоб успішно

керувати гасінням пожежі, потрібно не тільки твердо знати положення Статуту, а й мати хорошу теоретичну підготовку, глибоко розуміти сутність явищ, що відбуваються на пожежі.

Таким чином, очевидна необхідність глибокого вивчення теоретичних праць з пожежної тактики, підручників, навчальних посібників і періодичної пожежно-технічної літератури, що стосується захисту населення під час стихійних лих і техногенних катастроф, а саме із:

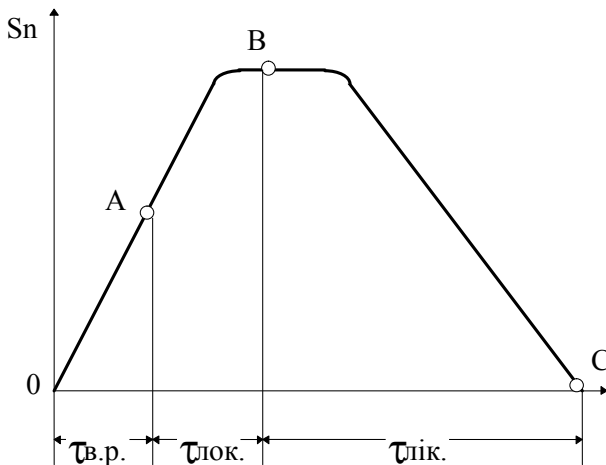
- організації підготовки і затвердження в установленому порядку проєктів нормативно-правових актів в галузі цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та забезпечення пожежної безпеки.

- здійснення управління в галузі цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, забезпечення пожежної безпеки, безпеки людей на водних об'єктах, а також управління діяльністю органів виконавчої влади в рамках єдиної державної системи попередження і ліквідації надзвичайних ситуацій.

- здійснення нормативного регулювання з метою попередження, прогнозування і пом'якшення наслідків надзвичайних ситуацій і пожеж.

- здійснення діяльності з організації та ведення цивільного захисту, екстреного реагування при надзвичайних ситуаціях, захист населення і територій від надзвичайних ситуацій та пожеж.

Розглядаючи питання розроблення методики експертних досліджень щодо дослідження відповідності дій пожежно-рятувальних підрозділів щодо проведення рятувальних робіт та гасіння пожеж вимогам нормативних актів слід зосередити увагу на наступних підходах щодо визначення можливих (доцільних до застосування) методів досліджень.

Мал. 1. Графік розвитку пожежі: А- початок подачі вогнегасних речовин;
В- момент локалізації; С- момент ліквідації пожежі.

Одним з питань, що підлягають розгляду під час проведення пожежно-технічних експертиз і експертних досліджень, є питання, пов'язані з оцінкою відповідності дій пожежно-рятувальних підрозділів з гасінню пожежі вимогам нормативних документів.

Дослідження ефективності дій пожежно-рятувальних підрозділів повинно базуватись на аналізі тих чи інших дій з урахуванням фактичного і необхідного часу на їх здійснення.

Розвиток пожежі від початку її виникнення до повного припинення горіння характеризується трьома періодами (рисунок 1):

- вільного розвитку ($\tau_{в.р.}$);
- локалізації ($\tau_{лок.}$);
- ліквідації ($\tau_{лік.}$) пожежі.

Для визначення ефективності дій підрозділів пожежної охорони по гасінню пожежі аналізуються їх дії і вплив на тривалість періодів вільного розвитку і локалізації пожежі.

Тривалість першого періоду складається з часу від початку виникнення горіння до сповіщення про пожежу ($\tau_{д.с.}$), збору особового складу по тривозі ($\tau_{зб.}$), слідування перших підрозділів на пожежу ($\tau_{сл.}$) і оперативного розгортання ($\tau_{б.р.}$):

$$\tau_{в.р.} = \tau_{д.с.} + \tau_{зб.} + \tau_{сл.} + \tau_{б.р.}$$

Час сповіщення про пожежу визначають на основі аналізу гасіння пожеж. Він залежить від оперативно-тактичних особливостей об'єкта, режиму його роботи, забезпеченості засобами виявлення та сповіщення про пожежу.

В практичних розрахунках час сповіщення про пожежу можна приймати в проміжку (8÷12) хв.

Від натренованості та виучки особового складу пожежно-рятувальних підрозділів залежать $\tau_{з.б.}$, $\tau_{сл.}$, $\tau_{б.р.}$:

$\tau_{зб.}$ — час збирання приймається за нормативними показниками, але не більше 1 хв.;

$\tau_{сл.}$ — час слідування підрозділів на пожежу визначається, як:

$$\tau_{сл} = \frac{60 \times L}{V_{сл}}, \text{ хв., де:}$$

L — відстань від пожежного депо до місця пожежі, км;

$V_{сл}$ — середня швидкість руху пожежних автомобілів в даному населеному пункті при найгірших умовах, км/год (в практичних розрахунках можна приймати на широких вулицях з асфальтованим покриттям 45 км/год, а на складних ділянках при інтенсивному русі — 25 км/год.

Час оперативного розгортання залежить від боездатності підрозділів. Враховуючи досвід гасіння пожеж, цей час в практичних розрахунках приймається рівним (6÷8) хв.

$$\text{Якщо, } \tau_{\text{сб}} + \tau_{\text{сл}} + \tau_{\text{б.р.}} \leq 1_{\text{хв}} + \frac{60 \times L}{V_{\text{СЛ}}} + 8_{\text{хв}}, \text{ то}$$

пожежно-рятувальна служба на першому етапі розвитку пожежі свою задачу виконала. В іншому випадку необхідно з'ясовувати конкретні причини запізнення з подаванням вогнегасних речовин, якими можуть бути:

- погане знання району виїзду;
- несправність пожежної техніки;
- віддаленість, несправність або погане знання джерел водопостачання;
- погана підготовка особового складу;
- неправильні рішення першого керівника гасіння пожежі КГП.

Під час другого періоду (період локалізації) пожежа продовжує розвиватися до моменту виключення небезпечних ситуацій та обмеження подальшого розповсюдження горіння по площі зосередженими силами та засобами.

Тривалість періоду залежить від швидкості оцінки обстановки на пожежі, швидкості зосередження сил та засобів гасіння, тактично грамотного управління оперативними діями підрозділів.

Локалізація пожежі в залежності від обстановки та наявності сил і засобів пожежогасіння може здійснюватися по всьому периметру площі пожежі, на окремих напрямках її розвитку або по фронту розвитку на вирішальному напрямку.

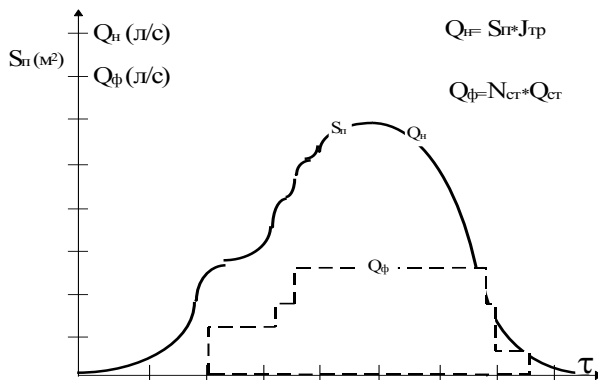
Необхідною і достатньою умовою для локалізації пожежі є відповідність фактичних витрат вогнегасних речовин розрахунковим витратам, необхідним для припинення горіння, тобто $Q_{\text{ф}} \geq Q_{\text{необх.}}$

При невиконанні цієї умови пожежа виходить з під контроль і вважається запущеною з вини першого та наступних КГП, внаслідок чого локалізація не досягається і вогонь розповсюджується на всю площу можливого горіння.

Одним із важливих елементів дослідження ефективності роботи пожежно-рятувальних підрозділів є поєднаний графік розвитку і гасіння пожежі (рисунки 2).

При дослідженні оперативних дій підрозділів, у випадку коли $Q_{\text{ф}} < Q_{\text{необх.}}$, вивчаються причини незадовільних дій пожежно-рятувальних підрозділів, які можуть характеризуватися:

- неправильним вибором вирішального напрямку гасіння пожежі;
- недостатньою кількістю сил та засобів задіяних для гасіння;
- неефективним використанням джерел водопостачання, неправильною організацією подачі води (перекачка, підвезення води автомобілями);
- несправністю пожежної техніки, недостатньою її кількістю і використанням не на повну потужність;
- відсутністю ізолювальних дихальних апаратів чи її низькою захисною здатністю.

Мал. 2. Поєднаний графік зміни площі пожежі, необхідної і фактичної витрати води під час гасіння пожежі.

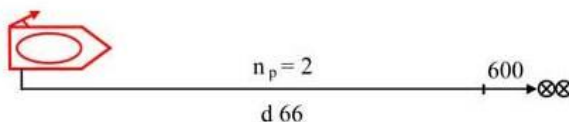
Вихідні дані для проведення аналізу та побудови вказаного графіку можна одержати з опису гасіння пожежі, що виконується за результатами гасіння значних пожеж, даними з журналу пункту зв'язку, свідченнями очевидців та учасників, що приймали участь у гасінні пожежі.

Слід зазначити, що у Київському НДІ судових експертиз є певні напрацювання з проведення судових пожежно-технічних експертиз, коли вирішувались питання, щодо оцінки відповідності дій пожежно-рятувальних підрозділів нормативним вимогам.

Зокрема були проведені декілька судових експертиз у кримінальних провадженнях за обставинами події – пожежі, що виникла 08.06.2015 на території нафтобази у Васильківському районі Київської області.

За результатами проведених досліджень встановлено, що на момент прибуття першого пожежного підрозділу площа пожежі розлитого на поверхні землі нафтопродукту, що витікав з резервуару № 90 на досліджуваній нафтобазі становила близько 30 м².

Про що зазначено у протоколі допиту командира відділення ДПРЧ № 29. Натомість, перший КГП у протоколі допиту від 15.07.2015 не зазначивши характерних ознак, обставин пожежі на момент прибуття до місця виклику, вказуючи що прийняв рішення на охолодження резервуарів зазначає, що за результатами подавання води до місця горіння площа пожежі збільшилась до 150 м².

Мал. 3. Схема подавання ствола ГПС 600.

Визначивши основні тактичні можливості відділення на пожежній автостанції АЦ-40 (422921) 63Б02, без встановлення її на джерело водопостачання, при подачі генератора ГПС-600 на два рукави діаметром 66 мм можливо встановити наступне.

1. Визначається тривалість роботи ГПС-600 по запасу води від АЦ-40 (422921) 63Б02:

$$t_p^{u_{20}} = \frac{V_u}{\sum N_{\text{ств}} \cdot q_{\text{ств}}^{u_{20}} \cdot 60} = \frac{2800}{1 \cdot 5,64 \cdot 60} \approx 8 \text{ хв. } 20 \text{ с}$$

2. Визначається тривалість роботи ГПС-600 по запасу піноутворювача від АЦ-40 (422921) 63Б02:

$$t_p^{no} = \frac{V^{no}}{\sum N_{\text{ств}} \cdot q_{\text{ств}}^{no} \cdot 60} = \frac{170}{1 \cdot 0,36 \cdot 60} \approx 7 \text{ хв. } 50 \text{ с}$$

Порівнюючи значення $t_p^{u_{20}}$ хв., і t_p^{no} хв., встановлено, що в АЦ-40 (422921) 63Б02 швидше використається піноутворювач, а вода ще лишиться.

Тому, для подальших розрахунків приймається час роботи цієї АЦ по подачі вогнегасних речовин – $t_p^{\min} = 7 \text{ хв. } 50 \text{ с.}$, або 7,87 хв.

3. Визначаємо об'єм повітряно-механічної піни середньої кратності:

$$V_u = q_{\text{ств}}^{\text{пена}} \cdot t_p^{\min} = 36 \cdot 7,87 = 283,32 \text{ м}^3$$

4. Визначення об'єму гасіння повітряно-механічною піною середньої кратності:

$$V_r = \frac{V_u}{K_3} = \frac{283,32}{3} = 94,44 \text{ м}^3$$

де K_3 – коефіцієнт запасу піни, із урахуванням її руйнування і втрати.

5. Визначення можливої площі гасіння:

– при гасінні бензину S_r :

$$S_r^{\text{лвж}} = \frac{q_{\text{ств}}^{p-p}}{I_{\text{тр}}^{p-p}} \cdot K_{\text{тр}} = \frac{6}{0,08} \cdot 7,87 \approx 59 \text{ м}^2$$

где $q_{\text{ств}}^{p-p}$ 6 л/с – витрати ГПС-600 по розчину піноутворювача;

$I_{\text{тр}}^{p-p}$ 0,08 л/(см²) – потрібна інтенсивність подавання 6% розчину піноутворювача при гасінні бензину;

$K_{\text{тр}}$ – коефіцієнт, що враховує фактичний час роботи ствола ГПС-600

$$K_{\text{тр}} = \frac{t_p^{\min}}{t_u} = \frac{7,87}{10} = 0,787$$

Таким чином, з урахуванням тактичних можливостей, навіть одного відділення, караулу, що прибуло на автоцистерні першого пожежно-рятувального підрозділу, що прибув до місця події було достатньо сил та засобів для здійснення гасіння пожежі розлитого бензину на площі 30 м².

Для гасіння вогню на стінці резервуару, відповідно до зазначеного у протоколі допиту командира відділення, коли паливо розливалось з верхньої частини резервуару по гумо-тканинному рукаву, зануреному у бензин, яким був наповнений резервуар, і горіло не досягаючи рівня землі, доцільно було використати другу автоцистерну караулу, що прибув до місця події, подавши на гасіння пінний ствол низької кратності СВП.

При подаванні, одночасно, вищевказаних стволів на вищеписаному вирішальному напрямку гасіння пожежі, на момент прибуття як першого пожежного підрозділу, а також додаткових сил і засобів пожежогасіння, що прибували в подальшому, існувала реальна можливість локалізувати горіння, перекрити сифонний кран на резервуарі № 90, до якого також був приєднаний гумо-тканинний рукав що використовувався разом із насосом-електроагрегатом для перемішування бензину, і ліквідувати пожежу ще на початковому етапі її розвитку, тобто, ліквідувати пожежу в тих розмірах, яких вона набула на момент прибуття пожежно-рятувального підрозділу, що є основним оперативним завданням пожежно-рятувальних підрозділів згідно п.1.1.1.2 [1.1].

Натомість, старшими посадовими особами, які прибували до місця пожежі та здійснювали керування гасінням пожежі, всупереч вимог Статуту [1.1], були прийняті неправильні рішення щодо дій з гасіння пожежі. Це полягало у подаванні води у зону горіння, замість піни, що власне і спричинило поширення горіння по території нафтобази по шару пролитої води за напрямком ухилу поверхні землі, у бік водойми (фото 5, 6, 10), оскільки обвалування груп резервуарів було відсутнє.

Відповідно до викладеного в Описі пожежі, затвердженому Начальником ГУДСНС України у Київській області усі описані дії щодо організації гасіння пожежі не відповідали основній вимозі п. 7.1.4 Статуту [1] де зазначено, що у разі горіння займистої або горючої рідини в обвалуванні, що власне відбувалось на місці події, **організувати негайне введення пінних або порошкових стволів.**

Власне, за описаних обставин й відбулось поширення горіння, яке сталося внаслідок недотримання вимог п. 1.2.1 та п. 7.1.4 Статуту дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту III частини Гасіння пожеж, та полягало у неправильних діях першого КПП-1, який увів стволи, що подавали компактні струмені води на гасіння пожежі, замість пінних, що, власне, призвело до подальшого поширення пожежі. Усі старші посадові особи ДСНС, що в подальшому прибували до місця пожежі не дотримувались вимог п. 2.1.3 Статуту, що полягало у не оцінці обстановки та встановленні правильності орга-

нізації оперативних дій з гасіння пожежі та не взятті на себе фактичного керівництва гасінням пожежі, оскільки пожежа постійно набувала розвитку, практично до повного охоплення пожежею, всієї території нафтобази, що не відповідало вимогам п. 1.1.1. та п. 1.1.2. Статуту, наслідком чого є загибель людей та поширення пожежі по всій території нафтобази (зображення 4).

Зображення 4. Загальний вигляд території нафтобази після пожежі, що розташована у Васильківському районі Київської області.

Підсумовуючи викладене, є підстави зробити висновок про те, що події, пожеж, які гасили пожежно-рятувальні підрозділи у багатьох випадках потребують проведення досліджень усіх даних щодо таких обставин, оскільки їх оперативно-тактичні дії завжди пов'язані з наслідками, які завдають чинники пожежі, і тільки встановлення судовими експертами фактів їх наявності та послідовності надає можливість суду та органам досудового слідства, для прийняття відповідних рішень щодо встановлення дійсних обставин події та відповідальності осіб пожежно-рятувальних підрозділів, що приймали участь в гасінні досліджуваних експертами пожеж.

Тому, вирішення таких питань потребують суттєвих вдосконалень методики проведення пожежно-технічних досліджень, оскільки ці питання раніше вирішувались у експертній практиці у поодиноких випадках і вони на цей час достатньо не відпрацьовані.

Слід зазначити, що гасіння пожеже значно ускладнюється й через невідповідність об'єкту, де сталася пожежа нормативним вимогам, щодо його протипожежного стану, а саме реалізованими його об'ємно-планувальними рішеннями, використанням великої кількості горючих конструктивних матеріалів замість негорючих, надлишкового пожежного навантаження у приміщеннях, створених шляхів, якими поширюється пожежа тощо.

Тому, експертне дослідження саме оперативно-тактичних дій пожежно-рятувальних підрозділів при гасінні пожежі на досліджуваному об'єкті має обов'язково проводитись у поєднанні з експертними дослідженнями стосовно відповідності цього об'єкту нормативним протипожежним вимогам, а також з оцінкою його стану щодо дотримання вимог техногенної безпеки.

Виходячи з викладеного, методика досліджень відповідності дій пожежно-рятувальних підрозділів вимогам нормативних документів є окремою методикою, яка може застосовуватись на практиці лише при використанні загальної методика з дослідження пожеж, яка має складатись з декількох складових частин, а саме: 1 – дослідження обставин виникнення та розвитку пожеж; 2 – дослідження відповідності об'єкта вимогам чинних нормативних вимог щодо пожежної та техногенної безпеки; 3 – дослідження відповідності дій пожежно-рятувальних підрозділів при ліквідації пожеж чинним нормативним документам, які власне й регламентують проведення оперативно-тактичних дій пожежно-рятувальних підрозділів при гасіння пожеж та проведенні рятувальних робіт; 4 – дослідження питань, пов'язаних з техногенною безпекою об'єкту, де сталася досліджувана пожежа.

У зв'язку з цим, з метою забезпечення науково-обґрунтованою методичною базою експертів при вирішенні подібних питань, поліпшення якості, забезпечення повноти проведення експертних досліджень, та уникнення можливих хибних висновків пропонується такі дослідження проводити лише при застосуванні вище переліченого алгоритму проведення таких досліджень.

Також, виходячи з реалізації експертних напрацювань під час проведення таких експертиз та експертних досліджень щодо результатів гасіння пожеж, доцільно доповнити перелік основних завдань пожежно-технічної експертизи та відповідно й розширити орієнтовний перелік вирішуваних питань при проведенні таких експертиз.

Перелік посилань

1. *Статут дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту*: затв. наказом МНС України 13.03.2012 № 575, за реєстр.в Міністерстві юстиції України 25.05.2012 за № 835/21147. Електронний ресурс. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/z0835-12
2. *ВУПП-88 (ВНТП 28-79)*. Протипожарные нормы проектирования предприятий нефтеперерабатывающей и нефтехимической промышленности: сб. НКД ... № 21 Електронний ресурс. Режим доступу: www.zodchii.ws/normdocs/info-1425.html
3. *Демидов П. Г.* Горение и свойства горючих веществ. Москва, 1962. 263 с.
4. *Таубкин С. И.* Пожар и взрыв, особенности их экспертизы. Москва, 1999. 600 с.
5. Баратов А.Н., Корольченко А.Я. Пожаро-взрывоопасность веществ и материалов и средства их тушения: справочник. Москва, 1990. 496 с.
6. *Иванников В. П., Ключ П. П.* Справочник руководителя тушения пожара. Москва, 1987. 268 с.

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ СООТВЕТСТВИЯ ДЕЙСТВИЙ ПЕРСОНАЛА ПОЖАРНО-СПАСАТЕЛЬНЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ НОРМАТИВНЫМ ТРЕБОВАНИЯМ ПРИ ТУШЕНИИ ПОЖАРОВ

О. Б. Шмерго

О. В. Лысенко

В процессе проведения научно-исследовательской работы было обработано определенные методы проведения исследований обстоятельств тушения пожаров силами пожарно-спасательных подразделений по определению соответствия их действий нормативным требованиям, регламентирующих такую деятельность.

Благодаря успехам в развитии науки и техники качественные изменения произошли в средствах и способах тушения пожаров. Пожарное дело стало инженерно-технической отраслью. Это требует от личного состава пожарно-спасательных подразделений и прежде всего от командного состава, глубоких теоретических и практических знаний. Одной из задач подготовки начальствующего состава является совершенствование пожарной тактики.

За последние годы тактика проведения пожарно-спасательных мероприятий по описательной дисциплины все в большей степени стала превращаться в научную, способную исследовать и выявлять закономерности процессов подготовки и ведения действий по проведению спасательных работ и тушению пожара.

В наработках рассмотрены основные принципы и механизмы процессов, которые происходят во время проведения оперативно-тактических действий пожарно-спасательных подразделений и определены основные подходы к определению соответствия действий пожарных подразделений в зависимости от обстановки на пожаре.

В статье приведен пример проведения экспертного исследования событий такого пожара, где судебным экспертом исследовалось именно соответствие действий пожарно-

спасательных подразделений требованиям нормативных документов в соответствии с поставленными вопросами заказчиком проведения такой экспертизы.

В связи с изложенным в данной статье, в целях обеспечения научно-обоснованной методической базой экспертов при решении подобных вопросов, улучшения качества, обеспечение полноты проведения экспертных исследований, что в свою очередь позволит избежать возможных ошибочных выводов при решении поставленных вопросов заказчиком проведения экспертизы, предлагается такие исследования проводить только при применении рекомендованного в статье алгоритма проведения таких исследований. Также, исходя из реализации экспертных наработок при проведении таких экспертиз и экспертных исследований по результатам тушения пожаров, целесообразно дополнить перечень основных задач пожарно-технической экспертизы, соответственно и расширить ориентировочный перечень решаемых вопросов при проведении таких экспертиз.

ESPECIALLY RESEARCH STAFF APPROPRIATE ACTION FIRE AND RESCUE UNITS REGULATORY SPECIFICATIONS FOR FIRE FIGHTING

**O. Shmeregо
O. Lysenko**

In the course of the research work was handled certain methods of research the circumstances of fire fighting forces of fire-rescue units to determine their compliance with applicable regulatory requirements governing such activities.

Thanks to advances in science and technology development have occurred qualitative changes in the means and methods of fires extinguishing. Firefighting has become the engineering industry branch. This requires that the personnel of fire-rescue units, and primarily on the command structure, deep theoretical and practical knowledge. One of the training objectives is to improve the officers of the fire tactics.

In recent years, the tactics of the fire and rescue measures from descriptive discipline has increasingly transformed into the science area, with the ability to explore and identify regularities of preparation and conduct of action for the rescue and fire fighting.

The exploratory studies describe the main principles and mechanisms of the processes that occur during the operational-tactical actions of fire-rescue units and the main approaches to the determination of conformity of fire units of action depending on the situation on the fire.

The article is an example of an expert study of the fire event, where a judicial expert investigated actions of fire-rescue units to requirements of normative documents in conformity with the issues raised by the customer of such examination.

In connection with the above in this article, in order to ensure the scientifically sound methodological base of experts in dealing with such issues, improve quality, ensuring completeness of the expert studies that in its turn will allow to avoid possible erroneous conclusions in solving the customer the sanitary and epidemiological problems, is offered to carry out such research only using the recommended algorithm of this research. It is also advisable to complete the list of the main tasks of fire examination, respectively, and expand the indicative list of issues involved in conducting such examinations based on the implementation of expertise developments in conducting such examinations, and expert studies on the results of fire-fighting.

УДК 343.98

О. Б. Шмерего
завідувач відділом

О. В. Лисенко
заступник завідувача відділом

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ДОСЛІДЖЕННЯ НАСЛІДКІВ ВИБУХІВ КИСНЕВИХ БАЛОНІВ

У статті порушені проблеми проведення комплексних експертних досліджень обставин вибухів кисневих балонів.

Дослідження обставин вибухів кисневих балонів є одним з найскладніших видів експертних досліджень, які пов'язані з поглибленим аналізом інформації, отриманої під час проведення огляду пошкодженого балону та оточуючих об'єктів, процесу вибухоподібного перебігу окислювально-відновлювальної реакції, що відбувалась під час вибуху, систематизацією свідчень очевидців досліджуваної події тощо.

Проведення таких експертиз ґрунтуються на комплексному використанні спеціальних знань експертів за експертними спеціальностями 10.8 «Дослідження обставин виникнення та поширення пожеж і дотримання вимог пожежної безпеки», 5.2 «Дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху», 10.5 «Дослідження причин і наслідків порушень вимог безпеки життєдіяльності й охорони праці», а також, в окремих випадках, експертів за експертними спеціальностями 4.2 «Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів і залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами» та експертів у галузі дослідження матеріалів, речовин та виробів і в сучасних умовах може бути здійснено в експертних установах висококваліфікованими фахівцями.

Ці експертизи мають свої особливості, що стосуються пізнавальних, організаційних, процесуальних та інших галузей професійної експертної діяльності.

Що стосується дослідження явищ і процесів, які передують, а потім і супроводжують процес вибухів кисневих балонів, то для проведення судових експертиз з питань, пов'язаних із дослідженням обставин зазначених вибухів, має бути напрацьована відповідна науково-методична база, якої не існує на теперішній час.

Необхідність розробки науково-методичної бази за вказаною темою полягає у тому, що до теперішнього часу для проведення експертних досліджень за фактами вибухів кисневих балонів залучалися експерти, що мають

відповідні кваліфікації з дослідження обставин вибухів. Практично, при розв'язанні зазначених завдань, до таких досліджень долучаються як правило, інспектори-вибухотехніки ДНДЕКЦ МВС України, які зосереджують свою увагу на пошуку осколків оболонки вибухового пристрою, слідів горіння індивідуальних вибухових речовин та елементів детонатора і не виявивши вказаних ознак, взагалі заперечують факт наявності явища вибуху, залишаючи при цьому поза увагою наявність залишків розірваних балонів (уламків, осколків, фрагментів тощо) та не звертаючи уваги на ті обставини, що об'єкт дослідження зазнав дії температури, виниклої внаслідок підвищеного тиску, що є наслідком явища вибуху як такого. При цьому практично не оцінюється слідова інформація руйнівного процесу, що відбувався як у середині балону під час вибуху, так і оточуючих його об'єктів внаслідок дії ударної хвилі.

Разом з тим, необхідність проведення пожежно-технічних, вибухотехнічних експертиз, експертиз з безпеки життєдіяльності й охорони праці та інших видів експертиз у кримінальних провадженнях, за якими проводяться розслідування вчинених злочинів, пов'язаних із фактами вибухів, є нагальним завданням і потребує як створення методики їх виконання, так і визначення (розмежування) сфери компетенції експертів вибухотехніків, пожежотехніків, трасологів, та експертів з безпеки життєдіяльності у розв'язанні поставлених перед ними питань.

При вибухах кисневих балонів існує певна специфіка розвитку цього процесу з утворенням певних слідів та ознак його обставин. Тому у випадках, коли відсутній комплексний підхід до дослідження процесу, попередніх обставин і наслідків такого вибуху, можна й не виявити ті обставини, що власне його спричинили.

При проведенні таких експертиз об'єктом дослідження є матеріальні і матеріалізовані джерела інформації, що містять фактичні дані про обставини надзвичайної події – вибуху, а саме: дослідження обставин виникнення вибухів кисневих балонів, залишки розірваних балонів (уламків, осколків, фрагментів тощо), їх запірної арматури та приєднаних комунікацій і обладнання, залишків хімічних речовин на їх поверхні, характер руйнування і пошкодження оточуючих їх об'єктів внаслідок дії ударної хвилі.

При проведенні зазначених досліджень застосовуються загальнонаукові (загальні) та спеціальні методи судової експертизи на основі аналізу статистичних даних, узагальнення експертної практики та інформаційного моделювання обставин та умов виникнення вибухів.

Прикладом судової експертизи за фактом вибуху кисневого балону, проведеної у Київському НДІ судових експертиз, є дослідження обставин вибуху, що стався 18.01.2010 в Луганській міській багатопрофільній лікарні № 7.

Під час розбирання зруйнованих будівельних конструкцій лікарні, серед завалів було знайдено травматично ампутовану ліву руку, яка належить гр. С., який працював у лікарні різноробочим, і як встановлено з матеріалів

кримінальної справи, здійснював доставку наповнених балонів до реанімаційного відділення та видаляв звідти спорожнілі. На згаданій руці спостерігаються нашарування кіптяви на перших фалангах усіх пальців кисті, а на мезинці спостерігаються опіки із руйнуванням верхнього шару шкіри (див. фото 1).

Зображення 1. Зображення травматично ампутованої лівої руки, що відокремилась від трупа, який належить гр. С.

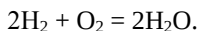
Вказані нашарування та термічні ушкодження могли утворитись тільки у тому випадку, коли ці пальці були вимашені у мастило, жир або іншу рідину, що вмішувала подібні вуглеводні, після потрапляння їх у струмінь кисню, який витікав з балону, що, виходячи із проведених досліджень, й спричинило первинне займання невстановленої речовини, що знаходилась на пальцях, з послідовним поширенням горіння у кисневі комунікації редуктора та вентиля балону. Наявність на руках робітника залишків мастила, жиру або інших речовин, що вмішували подібні вуглеводні сполуки, є обставиною, яка підлягає дослідженню у межах проведення експертизи з безпеки життєдіяльності, оскільки зазначений факт може бути пов'язаний з порушенням правил і інструкції з охорони праці.

Після проникнення полум'я у середину вказаного балона відбулось стрімке окислення (екзотермічна реакція горіння) внутрішньої поверхні зазначеного балона, на що вказують утворення окалини, поява металевого бли-

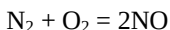
ску на внутрішній поверхні його осколків та уламків і нашарування окалини на внутрішній поверхні угвинченого у горловину кисневого балону штуцера вентиля. Цей процес окислення супроводжувався стрімким зростанням тиску у середині цього балону за рахунок утворення продуктів горіння та миттєвого наростання температури до значень, що перевищували 1400 °С.

Відомо, що кисень є сильним окислювачем і хімічні властивості його полягають у тому, що він утворює хімічні сполуки з усіма елементами, крім легких інертних газів. Будучи найбільш активним (після фтору) газом, кисень взаємодіє з більшістю елементів безпосередньо. Виняток становлять тяжкі інертні гази, галогени, золото і платина. Їх з'єднання з киснем отримують непрямым шляхом.

Майже всі реакції кисню з іншими речовинами є екзотермічними, тобто супроводжуються виділенням енергії. З воднем, при звичайних температурах, кисень реагує вкрай повільно, а вище 550 °С ця реакція протікає з вибухом:

З сіркою, вуглецем, азотом, фосфором кисень взаємодіє при звичайних умовах дуже повільно. При підвищенні температури швидкість реакції зростає і при деякій, характерній для кожного елемента температурі займання, починається його горіння. Реакція азоту з киснем, завдяки особливій міцності молекули N_2 , ендотермічна і стає помітною лише вище 1200 °С або в електричному розряді:

Кисень активно окислює майже всі метали, особливо лужноземельні. Активність взаємодії металу з киснем залежить від багатьох факторів: стану поверхні металу, ступеня подрібнення, присутності домішок [10].

Водень, вже за незначних концентрацій у повітрі, що дорівнюють 4 % [7], утворює вибухову суміш, тому за наявності конденсованої води у порожнині кисневого балону за вищенаведених умов, наявність якої було встановлено при дослідженні аналогічних балонів, було би достатньо для утворення вибухової суміші поблизу місця, де відбулось вибухове руйнування згаданого балону.

Для підтвердження зазначеної можливості проводимо розрахунок:

$$4 \% \text{ H}_2 : 124 \text{ л} = 95 \% \text{ повітря} : X = 124 \times 95 / 4 = 2945 \text{ л}$$

З чого видно, що задля утворення вибухової суміші із утвореного під час дисоціації конденсованої у згаданому балоні води та розпиленої (миттєво випареної) після його вибуху 124 л водню, необхідно 2945 л повітря. Тобто у об'ємі 3069 л або 3,069 м³ об'єму приміщення, могла утворитись вибухонебезпечна водне-повітряна суміш, збагачена киснем, що містився у зруйнованих балонах і не прореагував при їх руйнації, яка й завдала наявних руйнувань у будівлі лікарні (див. фото 1). Не виключено, що у порожнині згаданого балона могла знаходитись і більша кількість води, а також не можна виключо-

чити, що до вибухового процесу міг бути долучений і азот (N_2), оскільки невідома температура на початку заpalення зазначеної вибухової суміші та під час протікання процесу об'ємного вибуху (горіння). Але за умов протікання об'ємного вибуху така можливість була цілком імовірною.

Підсумовуючи викладене, є підстави зробити висновок про те, що події, пов'язані із вибухами кисневих балонів, потребують проведення якісних та повних комплексних досліджень усіх даних щодо таких обставин оскільки, тільки встановлення судовими експертами фактів їх наявності та послідовності, надає можливість суду та органам досудового слідства, для прийняття відповідних рішень щодо встановлення дійсних обставин події.

У зв'язку з необхідністю розробки науково-методичної бази з даної проблеми у Київському НДІ судових експертиз проводиться науково-дослідна робота за темою: «Методичні рекомендації щодо проведення експертних досліджень обставин вибухів кисневих балонів», результатом виконання якої будуть розроблені та запропоновані до практичного застосування методичні рекомендації з експертного дослідження обставин виникнення вибухів кисневих балонів.

Перелік посилань

1. *ГОСТ 949-73*. Баллоны стальные малого и среднего объема для газов на $P_p \leq 19.6$ МПа (200 кгс/см²) [Електронний ресурс]. Режим доступу: uraloxygen.ru/UPLOAD/user/gost-949-73.pdf
2. *ДНАОП 0.00-1.07-94*. Правила будови та безпечної експлуатації посудин, що працюють під тиском (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.dnaop.com/html/33078.html
3. *Смирягин А.П.* и др. Промышленные цветные металлы и сплавы. Москва, 1974 488 с.
4. *Энциклопедический словарь по металлургии*: справ. узд.: в 2-х т. Н. П. Лякишев и др. Москва, 2000. 412+412 с.
5. *Таубкин С. И.* Пожар и взрыв, особенности их экспертизы. Москва, 1999. 600 с.
6. *Бейкер У., Кокс П., Уэстрайн П., Кулеш Дж., Стрелов Р.* Взрывные явления: оценка и последствия. Москва, 1986.
7. *Демидов П.Г., Шандыба В.А., Щеглов П.П.* Горение и свойства горючих веществ. 2-е изд., перераб. Москва, 1981. 272 с., ил.
8. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.donmet.com.ua/index.php?action=cg&ref_category=98
9. *Производственная инструкция № 1-08* оператора-наполнителя кислородных баллонов. Луганск, 2008.
10. *Химическая энциклопедия* / редкол.: И. Л. Кнунянц (гл. ред.): в 5 т. Москва, 1990. Т. 2. С. 387. 671 с.
11. *Способ получения водорода и кислорода из воды* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ntpo.com/patents_gas/gas_1/gas_2.shtml

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОСЛЕДСТВИЙ ВЗРЫВОВ КИСЛОРОДНЫХ БАЛЛОНОВ

**А. Б. Шмерего
А. В. Лысенко**

В данной статье рассмотрены проблемы исследования обстоятельств взрывов кислородных баллонов, а также проведение судебных экспертиз, назначенных при расследовании таких событий, что связано с углубленным анализом информации, полученной в ходе осмотра поврежденного баллона и окружающих объектов, процесса взрывного протекания окислительно-восстановительной реакции, которая происходила в момент взрыва, систематизации свидетельств очевидцев данного события.

Проведение таких экспертиз должно основываться на комплексном применении специальных знаний экспертов, имеющих экспертные специальности в различных областях знаний, а именно: 10.8 «Исследование обстоятельств возникновения и распространения пожаров и соблюдения требований пожарной безопасности»; 5.2 «Исследование взрывных устройств, следов и обстоятельств взрывов»; 10.5 «Исследование причин и последствий нарушений требований безопасности жизнедеятельности и охраны труда», а также, экспертов с экспертными специальностями 4.2 «Исследование приспособлений, агрегатов, инструментов и оставленных ними следов, идентификация целого по частям» и экспертов в области исследования материалов, веществ и изделий, что в современных условиях может быть выполнено в экспертных учреждениях высококвалифицированными специалистами.

В статье отмечено, что при проведении судебных экспертиз, по исследованию обстоятельств взрывов кислородных баллонов, что связано с исследованием явлений и процессов, которые предшествовали, а впоследствии сопровождали процесс взрыва, должна быть разработана соответствующая научно-методическая база, которая отсутствует в настоящее время. Для разработки указанной научно-методической базы в КНИИСЭ проводится научно-исследовательская работа по теме: «Методические рекомендации по проведению экспертных исследований обстоятельства взрывов кислородных баллонов».

STUDY OF THE EFFECTS OF EXPLOSIONS OXYGEN CYLINDERS

**A. Shmeregо
A. Lysenko**

This article deals with the research problems of the explosion circumstances of oxygen cylinders, as well as forensic examinations, designated in the investigation of these events, due to the in-depth analysis of the obtained information during the inspection of the damaged bulb and surrounding objects, the process of explosive oxidation-reduction reaction, which occurred at the time of the explosion, systematization of eyewitness accounts of the event.

Holding such examinations should be based on an integrated use of special knowledge of experts with specialty expertise in various fields, namely: 10.8 “Investigation of the circumstances of the emergence and spread of fires and fire safety requirements”; 5.2 “The study of explosives traces and circumstances of explosions”; 10.5 “The study of the causes and consequences of violations of health and safety requirements and safety”, as well as experts with expert specialties 4.2 “Investigation of devices, components, tools and left their traces, identification of a piecemeal” and experts in the field of research materials, substances and products and that in the present conditions can be performed in the expert institutions of highly qualified specialists.

The article noted that in conducting forensic examinations, to study the circumstances of the explosions of oxygen cylinders, which is associated with the study of the phenomena and

processes that preceded and then accompanied the explosion process, appropriate scientific and methodological framework should be developed, which is currently unavailable. For the development of this scientific and methodological base in KNIIE is carried out the research work on the topic: “Guidelines for the expert studies the circumstances of explosions of oxygen cylinders”.

УДК 343.98

Ю. Ю. Нізовцев
головний спеціаліст (експерт)

*Український науково-дослідний інститут
спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО ВІДНЕСЕННЯ ПРОГРАМ ДО ШКІДЛИВИХ ПРОГРАМНИХ ЗАСОБІВ

Розглянуто проблемні питання щодо встановлення призначення програми як шкідливого програмного засобу в рамках судової експертизи. Окреслено межі компетенції експерта, а також розмежування повноважень експерта та слідчого у цьому питанні.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій та їх впровадження у все більшу кількість сфер суспільного життя обумовило появу нової небезпеки для суспільства – кіберзлочинності. Одним з найбільш дієвих інструментів, що застосовуються кіберзлочинцями, є шкідливі програмні засоби, або англ. Malware.

Питанням протидії кіберзлочинності, у тому числі розслідуванням злочинів, пов'язаних з використанням шкідливих програмних засобів, присвятили свої роботи Д. С. Азаров, П. Д. Біленчук, А. С. Білоусов, В. М. Бутузов, В. О. Вітюк, О. П. Войтович, В. Д. Гавловський, Ю. В. Гаврилін, В. О. Голубєв, С. М. Гусаров, В. А. Каплун, М. В. Карчевський, Н. С. Козак, В. В. Крилов, С. А. Кузьмін, А. А. Музика, Л. П. Паламарчук, Д. В. Пашнєв, Н. А. Розенфельд, М. В. Рудик, Л. М. Соловйов, Т. Л. Тропіна, В. С. Цимбалюк, В. П. Шеломенцев та інші вчені. Разом з тим, досі залишаються недослідженими роль та можливості судової експертизи щодо віднесення програми до шкідливих програмних засобів.

За існуючою практикою, під час доказування події злочину, передбаченого ст. 361-1 Кримінального кодексу України (далі – КК України), слідчі, як правило, призначають судову комп'ютерно-технічну експертизу, на вирішення якої ставлять питання: чи є надана на дослідження програма шкідливим програмним засобом? Актуальність проблеми полягає в тому, що досі

залишаються невизначеними критерії «шкідливості» програми та межі компетенції судового експерта щодо встановлення цих критеріїв. У зв'язку з цим спробуємо проаналізувати чинне законодавство та з'ясувати можливості судового експерта щодо віднесення досліджуваної програми до шкідливих програмних засобів.

Дефініція шкідливих програмних засобів наводиться у ст. 361-1 Кримінального кодексу України, яка визначає, що шкідливі програмні засоби призначені для несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку [1].

Як правило, досліджувати шкідливі програмні засоби експертам доводиться у двох випадках.

По-перше, для встановлення належності програми до шкідливих програмних засобів. Таке дослідження є невід'ємною складовою доказування за ст. 361-1 КК України, яка передбачає відповідальність за створення з метою використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут.

По-друге, коли необхідно встановити, чи було можливо за допомогою досліджуваної програми здійснити ті чи інші шкідливі дії. Як правило, такі дослідження проводяться під час розслідування злочинів, передбачених ст. 361 КК України, яка передбачає відповідальність за несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку [1].

Тобто, у першому випадку шкідливий програмний засіб є предметом злочину, а в другому – знаряддя чи засобом.

Якщо вести мову про встановлення функціональних можливостей програми, тобто, з'ясування, чи можливо за її допомогою здійснити ті чи інші дії, то можна дійти висновку, що серйозних проблем тут нема. Шляхом дослідження роботи програми у віртуальному середовищі та/чи дослідженням дизасембльованого коду програми кваліфікований експерт, який має достатні знання в галузі реверсінженерії, може встановити функціонал програми та відповісти на питання ініціатора проведення експертизи.

Іншим чином складається ситуація у випадку встановлення належності досліджуваної програми до шкідливих програмних засобів. Необхідно зазначити, що встановлення «шкідливості» програми є досить складним питанням. Ще у 1998 році Євген Касперський зазначав [2, с. 13], що основна складність, яка виникає при спробах дати чітке визначення комп'ютерного вірусу полягає у тому, що практично всі відмінні риси вірусів (вбудовування в інші об'єкти, прихованість, потенційна небезпека тощо) або притаманні іншим програмам, які ніяким чином не є вірусами, або існують віруси, які не містять вказаних відмінних рис.

Також у контексті визначення «шкідливості» програми варто зазначити, що в окремих випадках корисна програма може вдатися до шкідливих дій.

Це може трапитися, наприклад, внаслідок помилок у коді програми. Так, після оновлення антивірусних баз у жовтні 2013 року «Антивірус Касперського 6.0 для Windows Workstations» під управлінням операційної системи Windows 7 Service Pack 1 (32-bit) детектував системний файл «tcip.sys» як шкідливий, поміщав цей файл в карантин і видаляв гілки реєстру, які відносяться до даного файлу [3]. І цей випадок непоодинокий, варто пригадати, як антивірус AVG ідентифікував системний файл «user32.dll» в операційній системі Windows XP як троян [4], як безкоштовний антивірус «Microsoft Security Essentials» ідентифікував веб-браузер «Google Chrome» як троянську програму «PWS: Win32 / Zbot», призначену для розкрадання паролів [5] та інші випадки. Якщо дослідити наведені програми з помилками у коді суто з технічної точки зору, можна дійти висновку, що вони були призначені для шкідливих дій. Разом з тим, умисел розробників зовсім не був спрямований на якісь протизаконні дії.

Не слід також забувати, що й без помилок у коді корисна програма може завдати шкоди, будучи запущеною з помилковими параметрами. В якості прикладу можна навести некоректний запуск утиліт для роботи з дисками («fdisk», «format» тощо), який може призвести до знищення всієї інформації на диску.

Як свідчить практика, зазвичай ініціатор експертизи питає, чи є надана на дослідження програма шкідливим програмним засобом? Отже, якщо слідувати логіці ініціатора експертизи, під час проведення дослідження експерт повинен встановити призначення програми та перевірити, чи відповідає це призначення описаному у диспозиції ст. 361-1 КК України.

На думку автора, досліджуючи проблему встановлення експертним шляхом призначення програми для несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку, можна умовно виділити дві складові: по-перше, це можливість експертним шляхом встановити початкове призначення програми, а по-друге, це можливість встановити призначення цієї програми саме для несанкціонованих дій.

Розглядаючи можливості експертним шляхом встановити початкове призначення програми, потрібно зазначити, що не існує однозначного зв'язку між функціональними можливостями програми та її призначенням, оскільки одну і ту саму функцію можна використовувати з різною метою. Наприклад, утиліту «ping» [6, 7] можна застосовувати як для перевірки досяжності віддаленого мережевого вузла, так і для здійснення віддаленої атаки на відмову в обслуговуванні [8]. Програму для тестів на проникнення [9, 10] можна застосовувати як для легальної перевірки захищеності сервера, так і для несанкціонованого втручання в його роботу.

Призначення програми, зазвичай, закладається ще на початковому етапі її розробки і, як правило, зазначається у технічному завданні [11]. Також у технічному завданні розкриваються вимоги до функціональних характерис-

тик, яким повинна задовольняти програма задля того, щоб відповідати своєму призначенню. Але надання експерту на дослідження разом з програмою технічної документації на її створення є скоріше винятком, ніж правилом (це не стосується випадків дослідження широковідомого програмного забезпечення, інформацію про яке легко знайти в інформаційно-довідкових джерелах, наприклад «MS Windows», «MS Office», «Adobe Photoshop» тощо). Крім того слід зазначити, що програми з однаковим призначенням можуть мати дещо різні функціональні характеристики чи навіть базові принципи роботи. Одним з прикладів таких програм є утиліти «Tracert» (входить до складу операційної системи Windows) та «Traceroute» (входить до складу Unix/Linux-подібних операційних систем) [12]. Призначенням обох програм є відображення шляху інформаційного пакету до певного вузла в мережі Інтернет, та й виведення на екран результатів роботи «Tracert» та «Traceroute» дуже схоже. Робота «Tracert» заснована на протоколі icmp [13], а якщо точніше – на відправці пакетів ICMP Echo-Request [14]. Icmp є протоколом третього рівня мережевої моделі OSI [15]. Таким чином, застосувати «tracert» із вказівкою певного порту неможливо. «Traceroute» функціонує за іншим принципом, її дія ґрунтується не на ICMP Echo-Request, а на відправці udp-пакетів [16] й отриманні повідомлення про доступність/недоступність порту [17]. Завдяки цьому утиліта «traceroute» дозволяє відпрацювати трасування із вказівкою конкретного порту призначення на кінцевому мережевому вузлі.

Отже, дві програми однакового призначення мають різні функціональні можливості.

Існують й випадки зі зворотнім ефектом, коли програми різного призначення мають схожі функціональні можливості. Наприклад, текстовий редактор «MS Word» має досить розвинені можливості щодо редагування графічних зображень, які не поступаються графічному редактору початкового рівня. Разом з тим, основне призначення «MS Word» – набір та редагування текстових документів.

Досліджуючи програмний код, експерт досліджує функціональні можливості програмного продукту на предмет відповідності його певним вимогам (це зафіксовано у п. 13.1 розділу II Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [18]). Вказані вимоги можуть бути зазначені у технічній документації до досліджуваної програми, у постанові ініціатора проведення експертизи або в інших документах. Але навіть встановивши відповідність програми певним вимогам, неможливо напевне стверджувати, яке було початкове призначення програми. Доказом цьому можуть слугувати наведені вище приклади, коли одна і та сама програма може застосовуватися за різним призначенням, коли при однаковому призначенні програми мають різні функціональні можливості, або навпаки, при різному призначенні мають схожі функціональні можливості. Саме тому типовими питаннями, що відносяться до згаданого предмету дослідження, є такі [18, п. 13.2 розділу II]:

- «Чи можливо виконання певних дій за допомогою даного програмного продукту?»;
- «Чи можливо вирішення певного завдання за допомогою даного програмного продукту?»;
- «Чи реалізовані у даному програмному продукті (програмному коді) функції, передбачені технічним завданням на його розробку?».

На думку автора, досліджуючи програму на предмет її призначення без надання технічної документації на її розробку, експерт по суті повинен дослідити умисел автора програми або її замовника, спрямований на створення програми для певних дій. Разом з тим, встановлення умислу є складовою частиною кваліфікації складу злочину, а відповідно до ч. 1 ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України, не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права [19].

Ще однією проблемою визначення належності програми до шкідливих програмних засобів є складність при встановленні її призначення саме до несанкціонованого втручання.

Якщо з суто технічної точки зору розглянути коди програм, які спеціально розроблювалися для несанкціонованого втручання, програм подвійного призначення та програм, створених виключно з корисною метою, але які, за умови певних налаштувань, можна використовувати як шкідливі програмні засоби, можна дійти висновку, що не існує чітких критеріїв для їх розмежування. Наприклад, програма, яка функціонально придатна виявляти вразливості певних серверних додатків, може бути застосована як спеціалістами з кібербезпеки для тестування серверу щодо його захищеності, так і кіберзлочинцями для несанкціонованого втручання.

Також суперечливості виникають, якщо розглянути семантичне значення терміну «несанкціоноване». Словник української мови визначає значення слова «санкціонувати» як давати санкцію на що-небудь; визнавати щось законним, правильним, затверджувати, схвалювати щось [20].

А отже, по суті, встановлення законності чи незаконності є правовим питанням, а тому не може вирішуватися експертним шляхом.

Теорія інформаційної безпеки визначає такі властивості інформації, що підлягають захисту, як конфіденційність, доступність та цілісність [21]. Шкідливі програмні засоби впливають на доступність та цілісність інформації шляхом блокування чи знищення інформації, а також порушення її цілісності. Порушення конфіденційності призводить до витоку інформації.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» [22], блокування інформації – це дії, внаслідок яких унеможливується доступ до інформації в системі. Знищення інформації – дії, внаслідок яких інформація в системі зникає. Порушення цілісності інформації – несанкціоновані дії щодо інформації в системі, внаслідок яких змінюється її вміст. Витік інформації – результат дій, внаслідок яких інформація в системі стає відомою чи доступною фізичним та/або юри-

дичним особам, що не мають права доступу до неї. Разом з тим, функції блокування (наприклад, захисту паролем), знищення (видалення) та внесення змін до вмісту інформації (редагування) є стандартними для більшості корисних програм. Що стосується витоку інформації, то тут прослідковується одразу два протиріччя. По-перше, чи мають право доступу до інформації певні особи, чи не мають – це правове питання, яке виходить за межі компетенції експерта. По-друге, витік є вже наслідком застосування шкідливого програмного засобу, разом з тим, склад злочину, передбаченого ч. 1 ст. 361-1 КК України, є формальним, тобто, не передбачає обов'язкового настання наслідків.

Автор розділяє думку А. С. Білоусова, який вважає, що шкідливість або корисність відповідних програм для ЕОМ визначається не їх призначенням, тобто здатністю знищити, блокувати, модифікувати, копіювати інформацію. Такі операції здійснюють і корисні комп'ютерні програми, що легально використовуються в роботі ЕОМ. Шкідливість програми передбачає, насамперед, те, чи мало місце попереднє повідомлення власника або легального користувача комп'ютерної інформації щодо характеру дій програми, а, по-друге, чи було отримано попередню згоду або дозвіл на реалізацію такої програми [23, с. 107].

Разом з тим, як свідчить практика, зазвичай ініціатор експертизи вимагає від експерта повної та чіткої відповіді, чи є програма шкідливим програмним засобом, чи ні? На думку автора, така постановка питання є докорінно невірною. По-перше, слід згадати відсутність у експерта достатніх можливостей для встановлення умислу розробника (замовника) програми та поінформованості та згоди чи незгоди легального користувача, оскільки для цього необхідно проводити різні слідчі (розшукові) дії (допити тощо). По-друге, вирішуючи як технічні, так і правові питання, експерт фактично сам дає повну юридичну оцінку вчиненому діянню, тим самим беручи на себе частину повноважень слідчого. Натомість порушення вимог Кримінального процесуального кодексу (насамперед вимог ст. 242) є достатньою підставою взагалі визнати джерело доказу (в даному випадку – висновок експерта) неналежним, та не враховувати під час розгляду справи.

На думку автора, під час дослідження програми на предмет її віднесення до шкідливих програмних засобів, експерт може лише встановити певні функціональні можливості програми, які можуть бути властиві шкідливим програмам. Але варто пам'ятати, що ці самі функціональні можливості можуть бути притаманні й корисній програмі.

Таким чином, віднесення певної програми до шкідливих програмних засобів неможливе в рамках суто судово-експертного дослідження, а потребує зусиль як експерта, який досліджує технічну сторону програми (встановлює її функціональні можливості), так і слідчого, який встановлює такі юридичні аспекти, як можливість застосування встановлених експертом функціональних можливостей програми для несанкціонованого втручання та умисел розробника програми, спрямований на розробку програми саме для несанкціо-

нованого втручання. При цьому потрібно зазначити, що експерт у висновку повинен не лише встановити функціональність програми, характерну для шкідливих програмних засобів, але й також зазначити, в яких випадках застосування цих функцій може бути шкідливим, а в яких – цілком корисним.

Остаточне рішення щодо віднесення програми до шкідливих програмних засобів приймає суд, вивчивши та оцінивши зазначені вище технічні й юридичні аспекти, встановлені слідчим і експертом, а також докази, подані іншими учасниками кримінального провадження.

Перелік посилань

1. *Кримінальний кодекс* України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
2. *Касперский Е. В.* Компьютерные вирусы: что это такое и как с ними бороться. Москва, 1998. 288 с.
3. «АНТИВИРУС КАСПЕРСКОГО» принял за вирус системный файл TCPIP.SYS / журнал «Хакер» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://xaker.ru/2013/10/27/61498/>
4. *AVG incorrectly flags user32.dll in Windows XP SP2/SP3* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://arstechnica.com/information-technology/2008/11/avg-incorrectly-flags-user32-dll-in-windows-xp-sp2sp3/>
5. *Microsoft* приняла браузер Google за вирус [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.cnews.ru/news/top/microsoft_prinyala_brauzer_google_zh_virus
6. *ping(8)* - Linux man page [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://linux.die.net/man/8/ping>
7. *FreeBSD Man Pages* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.freebsd.org/cgi/man.cgi?query=ping&sektion=8&manpath=FreeBSD+4.3-RELEASE>
8. *DDOS* стандартными средствами винды [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://forum.xeksec.com/f17/t829/>
9. *Этичный взлом* по шагам: колонка Юрия Гольцева / журнал «Хакер» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://xaker.ru/2015/04/09/195-goltsev/>
10. *Площадка для взлома: головоломки для хакера* / журнал «Хакер» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://xaker.ru/2010/06/03/52289/>
11. *ГОСТ 34.602-89.* Информационная технология. Комплекс стандартов на автоматизированные системы. Техническое задание на создание автоматизированной системы [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tzi.com.ua/downloads/34.602-89.pdf>
12. *Tracert vs Traceroute* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://habrahabr.ru/post/281272/>
13. *Internet Control Message Protocol (ICMP). Basics* / Microsoft Support [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://support.microsoft.com/en-us/kb/170292>
14. *Internet Control Message Protocol (ICMP) Parameters* / Internet Assigned Numbers Authority (IANA) [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.iana.org/assignments/icmp-parameters/icmp-parameters.xhtml
15. *Рівні моделі OSI* / Комп'ютерні мережі [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://comp-net.at.ua/index/rivni_modeli_osi/0-10
16. *RFC 768. User Datagram Protocol (UDP)* / Internet Engineering Task Force (IETF) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tools.ietf.org/html/rfc768>

17. Service Name and Transport Protocol Port Number Registry / Internet Assigned Numbers Authority (IANA) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.iana.org/assignments/service-names-port-numbers/service-names-port-numbers.xhtml>
18. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>
19. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
20. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Ін-т мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1970. Т. 9. 1980. С. 54.
21. Юдін О. К. Інформаційна безпека: нормативно-правове забезпечення. Київ, 2010. 708 с. іл.
22. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: закон України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80/94-вр>
23. Білоусов А. С. Криміналістичний аналіз об'єктів комп'ютерних злочинів: дис. ... канд. наук: 12.00.09 / Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2008. 245 с.

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ПО ОТНЕСЕНИЮ ПРОГРАММ К ВРЕДОНОСНЫМ ПРОГРАММНЫМ СРЕДСТВАМ

ІО. Ю. Низовцев

Вопросам противодействия киберпреступности, в том числе расследованию преступлений, связанных с использованием вредоносных программных средств, посвящают свои работы многие ученые. Вместе с тем, до сих пор остаются неисследованными роль и возможности судебной экспертизы по отнесению программы к вредоносным программным средствам.

Автор считает сомнительной возможность определить «вредоносность» программы, изучая сугубо техническую ее сторону, по целому ряду причин. Например, вредные действия может выполнить и полезная программа вследствие ошибок кода или ошибочных параметров запуска.

Также следует учесть, что не существует прямой взаимосвязи между первоначальным назначением программы и ее функционалом. Одну и ту же программу (функцию программы) можно применить как с благими целями, так и с противоправными. Программы, имеющие одинаковое назначение, могут иметь разные базовые принципы работы и функционал, и наоборот, программы разного назначения могут иметь схожие функции.

Кроме того, установление назначения программы именно для несанкционированного вмешательства требует определения умысла автора на создание программы для указанных целей, а также такого критерия, как «несанкционированность», который является правовым. Решение же правовых вопросов экспертным путем запрещено ст. 242 КПК Украины.

Как показывает практика, обычно инициатор проведения экспертизы требует от эксперта четкого ответа, является программа вредоносным программным средством, или нет?

По мнению автора, такая постановка вопроса в корне неверна. Во-первых, эксперт не имеет достаточных возможностей для установления умысла разработчика программы, так как для этого необходимы определенные следственные (розыскные) действия (допросы и т.д.). Во-вторых, решая как технические, так и правовые вопросы, эксперт фактически сам дает полную юридическую оценку совершенному деянию, тем самым беря на себя часть полномочий следователя.

Отнесение программы к вредоносным программным средствам, по мнению автора, невозможно в рамках сугубо судебно-экспертного исследования. Для этого требуются усилия как эксперта, который исследует техническую сторону программы, так и следователя, который устанавливает такие юридические аспекты, как возможность применения выявленных экспертом функциональных возможностей программы для несанкционированного вмешательства и умысел разработчика программы, направленный на разработку программы именно для указанных действий.

PROBLEMS IN THE CONTEXT OF ASCRIPTION OF SOFTWARE TO MALICIOUS SOFTWARE TOOLS

Iu. Nizovtsev

Many scientists dedicated their papers to the issue of combating cybercrime, including the investigation of crimes involving the use of malicious software. At the same time role and potential of forensic examination in the domain of ascription of software to malicious software tools remain unexplored.

For several reasons the author considers that determination of the "harmfulness" of the software, studying nothing but technicality, is dubious and disputed. For example, a harmful action can be performed by useful computer program due to code error or incorrect launch parameters.

It is also worth noting that there is no direct link between the original purpose of the program and its functionality. The same software (function of the program) can be used both with good intentions and with unlawful purposes. Programs that have the same function can have different basic principles of operation and functionality, and vice versa, programs of different object matter can have similar functions.

In addition, the attribution of the software to malware for snooping and tampering requires the ascertainment of the fact of the author's intention to create a computer program for this purpose, and also it requires determination of such criteria as "Unauthorized," which is legal. The solutions of the legal problems by experts are forbidden by Criminal Procedural Code of Ukraine (paragraph № 242).

Experience has proven that the initiator of the expert examination usually requires a simple answer of the expert whether the program is malicious software tool or not?

According to the author's judgment such approach is fundamentally wrong. Firstly, expert does not have sufficient capacity to ascertain malicious intent of the software developer, since it requires certain investigation actions (interrogations, etc.). Secondly, addressing both technical and legal issues, expert actually gives complete legal evaluation of the offense, thereby assuming the part of the investigator's authority.

In accordance with the author's opinion the attribution of software to malicious software (malware) is impossible to implement merely within the framework of forensic investigation. This process demands efforts of both an expert, who explores the technical aspects of the software, and an investigator, who establishes legal points. These legal points concern the possibility, identified by the expert, to apply functionality of software with a purpose of tampering, and also software developer's criminal intent to produce computer program specifically for these actions.

Г. В. Куцо
старший науковий співробітник

*Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ДОСЛІДЖЕННЯ АЛГОРИТМІЧНОГО КОДГРАББЕРА

У статті розглянуті питання проведення досліджень високотехнологічного обладнання, зокрема, алгоритмічного кодграбберу.

На даний час спостерігається стрімке збільшення кількості злочинів, пов'язаних з крадіжками особливого майна з транспортних засобів або неправомірним заволодінням транспортними засобами. В деяких з випадків правопорушники використовують високотехнологічне обладнання — кодграббери. З метою приховування своїх дій правопорушники використовують кодграббери, доступ до яких захищено паролем, а спосіб управління режимами роботи кодграббера не є відомим експертам.

Актуальність цієї статті пов'язана з тим, що в системі Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Службі безпеки України поки відсутня методика проведення досліджень цих пристроїв. В більшості випадків розслідування злочинів, при яких використовувались кодграббери, проводяться без експертного супроводу або експертний супровід надає негативні висновки.

Складність розробки методики пов'язана з постійним оновленням програмного забезпечення кодграбберів, їх видової різноманітності, потреби розробки спеціалізованого обладнання.

Поняття кодграббер, історія створення кодграбберів

Кодграббер — пристрій, призначений для несанкціонованого втручання в роботу автомобільної сигналізації шляхом перехвату та обробки сигналу з пульта автомобільної сигналізації автовласника, що надає можливість отримання повного доступу до охоронної сигналізації автомобіля.

Перші офіційні згадування про кодграббер можна зустріти в статті «Брелок за сто тисяч» 11-го випуску за 2008 рік журналу «За кермом».

Системи перехоплення та обробки сигналу з пульта автомобільної сигналізації можливо поділити на три групи:

- сканери (для охоронних систем зі статичним кодом, які вироблялись до середини 90-х років).

- кодграббери (для охоронних систем з плаваючим кодом, які почали вироблятися з 1995 року). Алгоритм плаваючого коду було розроблено компанією «Microchip», отримав назву «KeyLoq» та передбачав передачу окрім статичної частини — динамічної частини, що формувалось за певним алгоритмом. Код цього виду має наступну структуру:

- 4 байти динамічної частини;
- 4 байти статичної частини (серійний номер пульта);

- 2 байти з кодом натиснутої на пульті кнопки.

Цей код повторюється із заданим інтервалом, поки утримується кнопка. Друга посилка записується у пам'яті кодграбберу і може використовуватись для зняття з охоронної сигналізації.

Алгоритмічний кодграббер (для охоронних систем з плаваючим кодом на базі мануфактурного коду (ключ шифрування)). Алгоритмічні кодграббери з'явилися у 2005 році і призначені для повного відтворення пульта автовласника.

Для того, щоб отримати мануфактурний код, необхідно зчитати прошивку (програму) з мікропроцесора пульта. Це досить тривалий та складний процес. Кожен з виробників автосигналізацій з мануфактурним кодом блокує можливість зчитування прошивки. Принцип роботи алгоритмічного кодграбберу:

- перехоплення посилки від пульта автовласника;
- вилучення серійного номеру пульта і запис у пам'ять алгоритмічного кодграбберу;
- визначення за серійним номером виробника охоронної автосигналізації;
- отримання функцій пульта автовласника за визначеним мануфактурним кодом виробника.

Як правило, алгоритмічні кодграббери не глушать сигнал оригінального пульта, тому його робота залишається непомітною для автовласника. Останні покоління алгоритмічних кодграбберів мають додаткові функції, такі як доступ до пристрою за пін-кодом, пам'ять на кілька пультів, їх додавання, видалення, блокування зворотного зв'язку тощо.

Для боротьби з алгоритмічними кодграбберами виробники охоронних систем реалізують в своїх продуктах «діалоговий код», тобто двосторонній обмін даними між пультом і сигналізацією за принципом інтерактивної авторизації.

В цій статті наводиться приклад дослідження алгоритмічного кодграббера на базі пульта автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO» [1], що використовується при скануванні автосигналізацій з діалоговим кодом.

Принцип дії кодграбберу заснований на перехопленні першої посилки (частотно-модульований радіосигнал) та збереження динамічної частини першої посилки (4 байти), після чого остання частина першої посилки та динамічна посилка наступної частини глушаться (білий шум). Далі оброблюється наступна частина другої посилки — запам'ятовується статична частина (4 байти) та код натисненої кнопки (2 байти), остання частина глушиться. Глушаться і наступні посилки, які містять однакові динамічні частини сигналу. Ці дії надають можливість отримання повного коду, його збереження в пам'яті кодграбберу, блокування роботи пульта основного блоку автомобільної сигналізації автовласника. За результатами роботи кодграбберу автовласник не в змозі управляти автосигналізацією, і, як наслідок, ще раз (як міні-

мум) натискає кнопку пульта. У цей момент кодграббер повторює попередні операції з перехоплення і глушіння посилки, після чого відправляє в ефір посилку, записану при першому натисканні кнопки на пульті.

Приклади питань до вирішення судової експертизи алгоритмічних кодграбберів:

1. Чи відповідає наданий на експертизу пристрій своїм функціональним призначенням — пульта автомобільної сигналізації «(назва моделі)»?

2. Чи придатний наданий на дослідження пристрій для використання в якості пульта управління автомобільної сигналізації автомобілю «(модель автомобіля)», державний номер (державний номер)?

3. Чи може наданий пристрій використовуватися для сканування інформації автомобільної сигналізації автомобілю «модель автомобіля», державний номер (державний номер) (сигнал відключення і включення)? Якщо так, то яким чином?

4. Чи збережена інформація про коди автомобільних сигналізацій в пристрої, наданому на дослідження? Якщо так, чи присутня серед збереженої інформації — коди відключення і включення автомобільної сигналізації, що встановлена в автомобілі «модель автомобіля», державний номер (державний номер)?

Складова частина кодграббера

Кодграббери виготовляються на базі пультів автомобільної сигналізації, в якій присутні дві плати – плата управління та плата радіо-модуля:

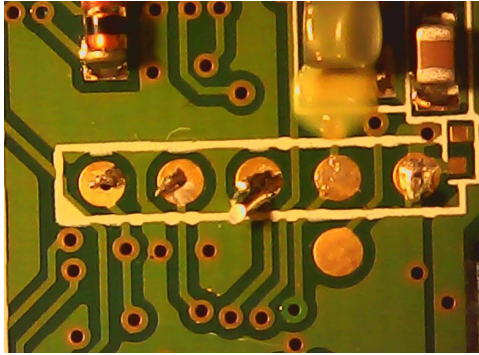
Зображення 1

Зображення 2

Плата управління містить основні елементи: рідкокристалічний екран (у подальшому РКЕ), мікроконтролер. Плата радіо-модуля містить основні елементи – антена, передавач радіохвиль, приймач радіохвиль, вібраційний елемент.

На електронній платі управління присутні чотири контрольні контакти друкованої плати, які надають можливість отримання доступу до перепрограмування мікроконтролера:

Зображення 3

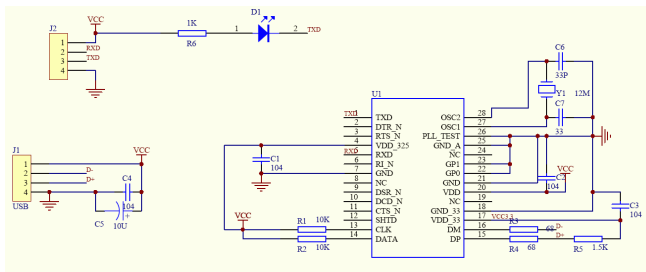
При кустарному перепрограмуванні ці контакти можуть мати сліди підключення (залишки припою). При проведенні судових експертиз ці залишки припою надають можливість припустити, що було проведено перепрограмування шляхом припаювання до токопровідних контактів друкованої плати електричних проводів, які були під'єднані до контролер-програматору.

Як приклад можливо навести контролер-програматор типу USB RS232 TTL PL2303HX [2]:

Зображення 4

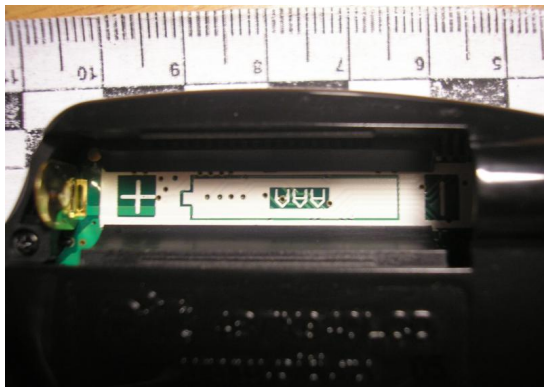
що побудовано на базі мікроконтролеру PL2303HX. Типова схема включення:

Зображення 5

Програматор використовується як перехід з UART (COM) с рівнями TTL-логіки (0-5 вольт) — послідовний інтерфейс з рівнем напруги 0-5 вольт. Для використання програматора у складі комп'ютера з операційною системою (в подальшому ОС) Micrisoft Windows потрібні драйвери від компанії виробника (PL-2303 USB to Serial Bridge Controller) [3]. При роботі з програматором може використовуватися будь яка термінальна програма, як приклад – «HiperTerminal».

У складі пультів автомобільної сигналізації (кодграбберів) використовується елемент живлення типу «AAA», робочою напругою 1,5 вольт:

Зображення 6

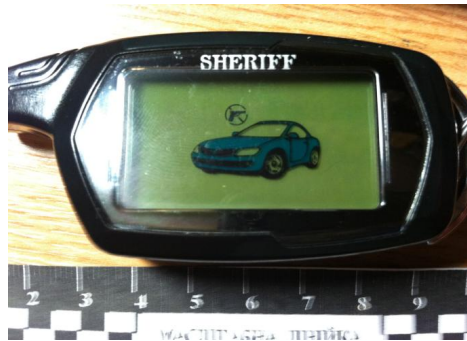
Зовнішні ознаки відміни оригінального пульта автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO» сигналізації від кодграбберу.

При включенні оригінального пульта автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO» повинно відбуватись завантаження оригінального програмного забезпечення виробника цього типу автомобільної сигналізації, що супроводжується музичною фонограмою та відображенням на екрані всіх можливих позначок режимів роботи:

Зображення 7

Особливістю роботи програмного забезпечення кодграбберу на базі пульта автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO» є відсутність при включенні (підключення елементу живлення до пульта) програвання музичної фонограми, висвітлення на екрані всіх можливих позначок режимів роботи. При завантаженні програмного забезпечення кодграбберу на рідкокристалевому екрані присутнє лише одне позначення включеного режиму антипограбування (Anti-Hi-Jack):

Зображення 8

За складовою частиною (печатна плата, склад електронних компонентів, корпусу) кодграббер не відрізняється від стандартного пульта автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO».

Активация роботи кодграбберу на базі пульта автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO» та основні позначення на рідкокристалевому екрані

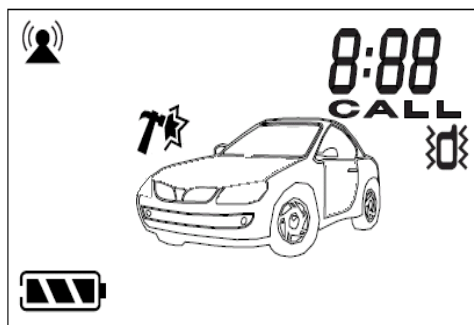
З метою зручності подальшого опису, кнопки управління кодграбберу було умовно пронумеровано. Так, кнопку постановки на сигналізацію у подальшому позначено як кнопка «1», кнопку зняття з сигналізації - кнопка «2», кнопку вибору каналу - кнопка «3», кнопку функціональних можливостей - кнопка «4»:

Зображення 9

При підключенні кодграбберу до елементу живлення на ПКЕ висвітлюється показник включеного режиму антипограбування (Anti-Hi-Jack). Інших робочих зображень немає.

Кодграббер на базі автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO» може висвітлювати робочі зображення на ПКЕ:

Зображення 10

Ці зображення режимів роботи визначають функціональні можливості:

Таблиця 1

	Йде сканування ефіру
	Йде передача сигналу
	Працює блокування зворотного зв'язку
	Отриманий сигнал розшифровано
	Номер осередку пам'яті.
	Отримано сигнал зворотного зв'язку від автомобіля
	Дистанційне відключення сирени в режимі «ОХОРОНА» (нічний режим)

Функціональні властивості управління кнопками №№1-4 наступні:

- кнопка 1: коротке натискання - постановки системи на охорону; довге натискання - автозапуск двигуна;
- кнопка 2: коротке натискання - зняття системи з охорони; довге натискання - синхронізація;
- кнопка 3: коротке натискання - перемикання комірки пам'яті; довге натискання - стерти елемент пам'яті;
- кнопка 4: коротке натискання - підсвічування дисплею; довге натискання - включення / виключення пристрою.

Короткі натискання кнопок дублюються одним звуковим сигналом.

При натисканні кнопки «4» у кодграббері активуються кнопки управління, що дублюється одним звуковим сигналом.

Побудований на базі автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO» кодграббер може вмикатись у робочий режим тільки після введення вірного пін-коду¹⁴. Користувачем введення пін-коду виконується при натисканні на кнопки «1» та «2». При цьому кнопки «1» та «2» використовуються по чергово наступним чином: кількістю натискань на кнопку «1» задається перша цифра пін-коду, друга цифра задається кількістю натискань на кнопку «2».

При успішному введенні пін-коду на рідкокристалевому екрані повинно висвітлитись позначення:

Таблиця 2

	Йде сканування ефіру
	Отриманий сигнал розшифровано
1	Номер осередку пам'яті.
	Дистанційне відключення сирени в режимі «ОХОРОНА» (нічний режим)

Дійсно, при активованому режимі кодграбберу (введенні пін-коду) на РКЕ висвітлюються позначення:

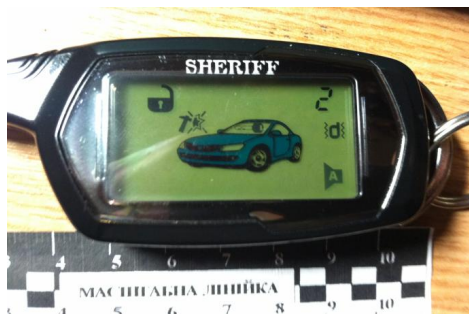
Зображення 11

Для визначення пін-коду може використовуватись метод «Brute Force» (підбір паролю перебором) або цей код буде надано ініціатором проведення експертизи.

При проведенні експертизи фахівцю необхідно перевірити наявність збережених кодів автомобільної сигналізації по комірках пам'яті шляхом натискання на кнопку №3.

¹⁴ PIN-код (англ. персональний ідентифікаційний номер - особистий розпізнавальний номер) - аналог пароля.

Так, наприклад, на Ілюстрації №10 показано, що в комірці пам'яті «2» кодграбберу було виявлено збережену інформацію раніше сканованого коду автомобільної сигналізації :

Зображення 12

Експериментальне дослідження роботи кодграбберу

Для встановлення факту функціонування кодграбберу необхідно проводити дослідження за використанням автомобілю потерпілого.

Експертом проводиться пробне сканування за допомогою кодграбберу автосигналізації автомобілю шляхом натискання кнопки відкриття дверей на пульті автовласника. При пробному скануванні на кодграббері обирається вільна комірка пам'яті (яка не має збережених кодів). Слід відзначити, що для чистоти експерименту потрібно обрати місце, віддалене від скупчення автомобілів. Це надасть можливість отримати лише код автосигналізації автомобіля, наданого на експертизу для проведення експерименту.

У разі успішного сканування в кодграббері спрацює вібраційний елемент, на РКЕ з'являться позначення «Отриманий сигнал розшифровано», «Комірка пам'яті 1», «Дистанційне відключення сирени в режимі «ОХОРОНА» (нічний режим)», «Блокування зворотного зв'язку», «Зняття з охорони».

Зображення 13

Після отримання кодграббером коду автомобільної сигналізації наданого автомобіля експертом проводиться поодинокі натискання кнопки «1» та «2» на кодграббері, завдяки чому отримується можливість постановки на сигналізацію та зняття з сигналізації наданого автомобіля .

Робота програмного забезпечення кодграббера на базі автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO» визначає можливість постановки на сигналізацію та зняття з сигналізації наданого автомобіля в режимі «Працює блокування зворотного зв'язку».

Зображення 14

При використанні режиму «Працює блокування зворотного зв'язку» блокується зворотній сигнал роботи автомобільної сигналізації (на двосторонній пульт автосигналізації не надходять повідомлення про дії центрального блоку автосигналізації). Це є блокуванням інформації, яка передається з центрального блоку автомобільної сигналізації наданого автомобіля.

При проведенні експериментів необхідно перевірити всі раніше збережені коди автосигналізації на предмет наявності серед них кодів від автомобільної сигналізації потерпілого.

Крім того, рекомендується проведення експерименту з будь-якою іншою автомобільною сигналізацією модельного ряду, що підтримується цим кодграббером.

Побудовані на базі пульта автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO» кодграббери мають можливість підбору кодів до управління наступних типів автомобільної сигналізації:

- 1). Sherif zx-999 (новий модельний ряд);
- 2). Sheriff (модельний ряд keeloq) автозапуск;
- 3). Sherif (з новим динамічним кодом CFM моделі ZX-1055, ZX-1060);
- 4). Sheriff zx-9306;
- 5). Sheriff zx730 (з новим динамічним кодом CFM2) автозапуск;
- 6). Sheriff 750 CFM2 Новий ключ, нове шифрування;
- 7). Sheriff 940 CFM2 Новий ключ, нове шифрування;
- 8). Cool.Sheriff 1070 CFM2 Новий ключ, нове шифрування. Автозапуск.
- 9). Sher-Khan AM A (автозапуск), B, Vegas.
- 10). Sheriff 1090 CFM2 Новий ключ, нове шифрування. Автозапуск.
- 11). Sheriff T80-TOR T82-TOR.
- 12). Alligator S250,S275.
- 13). Alligator (з пейджером зворотного зв'язку з новим кодуванням серії S-400 2WAY --- S-875 RS 2WAY)

- 14). Alligator (всі додаткові пульти keeloq)
- 15). Alligator (пейджери з жк дисплеєм, всі keeloq)
- 16). Alligator (пейджери зі світлодіодами, всі keeloq)
- 17). StarLine-Twage A6,A8,A9, автозапуск.
- 18). Cool.StarLine-Twage B6 (чорний брелок) автозапуск.
- 19). StarLine-Twage B6 (додатковий брелок) автозапуск.
- 20). StarLine-TwageB6 (синій пейджер) автозапуск.
- 21). StarLine-Twage B9 (чорний пейджер) автозапуск.
- 22). StarLine-Twage B9 (додатковий брелок).
- 23). StarLine 24V.
- 24). StarLine-Twage A4, A2 автозапуск.
- 25). StarLine-Twage B9 (діалоговий синій пейджер).
- 26). Pantera- (QX).
- 27). Pantera (SX).
- 28). Cool.Pantera (з пейджерами зворотного зв'язку до 5XXX серії).
- 29). Pandora (серія RX).
- 30). Pantera CLK 355.
- 31). Partisan
- 32). Pantera (SLK-350 SC-SLK-675 RS).33).APS 7000-9000.
- 34). APS 2700,2800,2900 Новий модельний ряд.
- 35). A.P.S. (увесь модельний ряд keeloq)
- 36). APS 2700,2800,2900 Новий модельний ряд.
- 37). Cenmax-MT7.
- 38). Cool. Cenmax (A-700 A-900).
- 39). Cenmax (VT-200, VT-210).
- 40). Cenmax (HIT-320 keeloq моделі).
- 41). CENMAX VIGILANT ST-5, ST-7, ST-10, V-7, MT-8 автозапуск.
- 42). Challenger (з новим динамічним кодом CFM2) автозапуск.
- 43). Challenger нові моделі зі зміненним кодом CFM моделі ch8000i, x-1.
- 44). Chelendger (увесь модельний ряд keeloq ch-7000i).
- 45). Mongouse.
- 46). Mangust EMS 1.7, 1.9, 1.7R, 1.9R автозапуск.
- 47). GUARD (брелоки з червоним світлодіодом keeloq).
- 48). Cool. Duplex.
- 49). Fighter.
- 50). Faraon.
- 51). KGB (додаткові брелоки, в тому числі старі моделі).
- 52). KGB (FX-3,FX-5, FX-7).
- 53). Berhut (додаткові брелоки).
- 54). Berkut (пейджери).
- 55). KGB (пейджери зі зворотним зв'язком типу VS 4000).
- 56). Godzila 4. Jaguar (увесь модельний ряд keeloq jx-2000).
- 57). Leopard.

- 58). Cool. Red Scorpio.
- 59). Inspektor.
- 60). FANTOM F-731, F-635LCD.
- 61). REEF (з червоним світлодіодом).
- 62). Gorgon (з червоним світлодіодом).
- 63). Black-Bug super (з червоним світлодіодом).
- 64). Fortress (частково).
- 65). Eaglemaster.
- 66). TIGER keeloq Tiger QS, Tiger MM1.
- 67). Partisan.
- 68). Cool. jaguar серія ja, jb.
- 69). Jaguar EZ-Betta, EZ-Alpfa, EZ-one.
- 70). Leopard LS нові моделі зі зміненим кодом, автозапуск.
- 71). Tomahawk X3 серія X автозапуск.
- 72). Tomahawk (TW7000), TW9000, TW9010, TW7010, TW7020, TW7030, TW9020, TW9030, 950LE) автозапуск.
- 73). Tomahawk TZ.
- 74). Top Guard.
- 75). Advanced.
- 76). Harpoon H1, H2.
- 77). AME-MM2 Type2 автозапуск.
- 78). Cool. Bagira MS AME-002.
- 79). DaVinci codeice 7k1,K9.1 автозапуск.
- 80). Convoy XS.
- 81). Black-Bug (зелений світлодіод).
- 82). Anaconda.
- 83). KLIFFORD 1998.
- 84). Mystery пейджери mx-605, mx-605RS, mx-705.
- 85). Mystery додаткові брелоки mx-605, mx-605RS, 607, 705, 905, 905RS.
- 86). Mystery пейджери mx-605, mx-605RS, 607, 705, 905, 905RS.
- 87). Mystery (пейджер зі світлодіодами) MX-503, MX-505.
- 88). Cool.KLIFFORD 1996.
- 89). SIRIO 777.
- 90). EXCALIBUR.
- 91). TAMPERS.
- 92). Reef (зелений світлодіод).
- 93). ZORRO.
- 94). OMEGA.
- 95). ENFORCER.
- 96). Visonic.
- 97). ROLLINS.
- 98). Cool. PRESTIGE.

- 99). Whister.
- 100). SKUNET.
- 101). Bagira bc-ame002.
- 102). Tiger EMS 1.7R, 1.9R.
- 103). CAYMAN C1.
- 104). Stinger-2000R.
- 105). MSRF-3k, MSRF-3D k-500k.
- 106). Magic Systems MS-BAIKAL2.
- 107). Magic Systems MS-156 MS-22531).
- 108). Scher-khan Logikar 1, Logikar 2, Logikar 3, Logikar 4, C, D MAGIC CODE™ PRO.

У наведеному переліку типів автосигналізацій визначено, що наданий кодграббер на базі пульта автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO» має можливість відтворення роботи сигналізації типу «Sheriff», якою було обладнано наданий автомобіль. Наведений список не є повним у зв'язку з постійними оновленнями програмного забезпечення кодграбберів та бази даних роботи алгоритмів шифрування.

Кодграббери, побудовані на базі пульта автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO», мають такі технічні характеристики:

- дисплей ПКЕ;
- 9 комірок пам'яті;
- підтримка режиму "Автозапуск";
- відкриття багажника;
- PIN-код на включення;
- блокування зворотного зв'язку на пульті оригінальної автосигналізації.

Перелік посилань

1. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://130.com.ua/product/car-alarm-sheriff-zx-1095-two-way-and-remote-engine-start/>
2. Інтернет-ресурс. Режим доступу: http://www.aliexpress.com/price/pl2303hxx-arduino_price.html
3. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.prolific.com.tw/US/ShowProduct.aspx?pcid=41&showlevel=0017-0037-0041>

ИССЛЕДОВАНИЕ АЛГОРИТМИЧЕСКОГО КОДГРАББЕРА

Г. В. Куцо

Для проникновения в автомобиль - «взлома» автосигнализации похитителями используются кодграбберы («code grabber», «перехватчик кода»). Различают три типа подобных устройств: кодграббер для статических кодов, кодграбберы по принципу кодоподмены (для одно- и двухкнопочных брелоков) и алгоритмические (иногда их называют «мануфактурными»).

Для более ранних систем автосигнализации, которые используют статический код, достаточно устройства, которое перехватывает этот код и запоминает его.

Для кодграбберов, основаних на принципі кодопідмени, характерен алгоритм роботи, який потребує повторного натискання владальцем кнопок брелока, використовую частинно одночасно радіоглушення і перехват сигналу брелока.

Алгоритмічний кодграббер — пристрій, який розпізнає по цифровому сигналу брелока тип (тобто виробника, «бренд») сигналізації і, використовую так називаний «Мануфактурний код», стає клоном (повним дублікатом) брелока владальця. Цей принцип застосовується до автосигналізації, використовуючої алгоритм KeeLoq і др. для кодування сигналу від брелока до центральному блоку сигналізації і по радіообміну «брелок — центральний блок» (діалогові системи). Вважається, що мануфактурні коди («коди виробника») для більшості типів сигналізацій отримані методами промислового шпionaжу на заводах (переважно в Китаї), які здійснюють програмування мікроконтролерів систем автосигналізації, або в результаті зворотної інженерної розробки чипів мікроконтролерів. Існують «чорні списки» автосигналізацій, які розкриваються алгоритмічним кодграббером. Такий кодграббер, в залежності від функцій і кількості «прошитих» автосигналізацій, продається для тестування сигналізацій в автосервісах і страхових компаніях. Найбільш піддані вкрадім кодграббером охоронні системи без діалогового коду з індивідуальними ключами шифрування.

Ця стаття освітає послідовність проведення досліджень алгоритмічного кодграббера на базі пульта автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO» і дає можливість оперативного визначення ознак перепрограмування пульта автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO». В даній статті наведені сукупні ознаки сканерів, грабберів, кодграбберів, алгоритмічних кодграбберів.

Представлений в статті алгоритмічний кодграббер не відрізняється від пульта автомобільної сигналізації по зовнішнім ознакам. Автором наведені зовнішні ознаки, по яким можна оперативно відрізнити пульт автосигналізації від представленого кодграббера, заснованого на базі пульта автомобільної сигналізації «Sheriff ZX-1095 PRO». Це дає можливість оперативно проводити зовнішній огляд та відрізнити пульт автосигналізації від представленого алгоритмічного кодграббера.

Для автовладальців слід зауважити, що на сьогоднішній день не існує абсолютної захисти від кодграбберів. Тільки використання комплексних заходів допоможе автовладальцю захистити свій автомобіль від незаконних посягань, але це стане темою наступних публікацій.

RESEARCH ALGORITHMIC CODE GRABBER

G. Kutso

Robbers use “code grabbers” to penetrate the car and “hack” the car alarm system. There are three types of such devices, namely code grabber for static codes, code grabber on the principles of code substitution (for one- and two-button keychains) and algorithmic (sometimes they are called “manufacturing”).

For earlier car alarm systems using the static code, it is enough to use the device that captures this code and remembers it.

For code grabbers based on the principles of code substitution, the characteristic algorithm of operation, which requires repeated pushing of keychain buttons by the owner, is based on partially simultaneous radio jamming and capture of the keychain signal.

Algorithmic code grabber is a device that recognizes the type (namely, the manufacturer, “brand”) of an alarm system by the digital signal of the keychain, and becomes a clone (total duplicate) of the owner’s keychain using the so called “Manufacturer’s code”. This principle is applied to the car alarm system, which uses the algorithm KeeLoq etc. for coding a signal from

the keychain to the central alarm system block and radio exchange “keychain-central block” (dialogue systems). It is believed that manufacturing codes (“manufacturer’s codes”) for most types of alarm systems are received by methods of industrial spying in factories (mainly in China), that carry out programming of microcontrollers of car alarm systems, or due to reverse engineering design of microcontrollers chips. There are “black lists” of car alarm systems, which can be hacked by algorithmic code grabber. Such code grabber, depending on the functions and quantity of “threaded” car alarm systems, is sent for testing an alarm system in car service centers and insurance companies. Security systems most attackable by the code grabber are without a dialogue code with individual coding keys.

This article highlights the consistency of research of algorithmic code grabber on the basis of remote car alarm “Sheriff ZX-1095 PRO” and gives an opportunity of operative determination of signs of reprogramming of remote car alarm “Sheriff ZX-1095 PRO”. This article presents collective signs of scanners, grabbers, code grabbers and algorithmic code grabbers.

Algorithmic code grabber described in the articles does not differ from the remote car alarm by its appearance. The Author presents external signs, according to which it is possible to effectively distinguish the remote car alarm from the above-mentioned code grabber, which is produced on the bases of the remote car alarm system “Sheriff ZX-1095 PRO”. This will give an opportunity to effectively conduct an external review and distinguish the remote car alarm system from the above-mentioned algorithmic code grabber.

It should be noted for car owners, that nowadays absolute protection from code grabbers does not exist. Only complex measures will help a car owner to protect his/her car from unlawful attacks, but this is the topic of the following publications.

УДК 343.982.323

А. С. Джавадян
кандидат медицинских наук,
директор

П. С. Восканян
кандидат химических наук,
заместитель директора

Национальное бюро экспертиз Республики Армения

ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННЫХ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

В статье отмечено, что для проведения экспертных исследований и повышения их доказательной значимости, необходимо наличие соответствующих методик, основанных на использовании современных достижений науки и техники, позволяющих получать объективные документированные результаты измерений.

В условиях всеобщей информатизации и глобальной компьютеризации всех сфер жизнедеятельности человека наиболее значимые и актуальные

проблемы судебно-экспертных технологий связаны с внедрением в экспертную практику современных достижений науки и техники. Современное судебно-экспертное исследование уже невозможно представить без компьютерных технологий, а аналитическое оборудование экспертных лабораторий - без встроенных процессоров, обрабатывающих результаты исследований. Представленный в настоящей статье материал позволяет осознать всю важность и перспективность применения информационных технологий и средств вычислительной техники в экспертной деятельности, необходимость дальнейшего прогресса в этой области.

К числу несомненно актуальных направлений в контексте вышеупомянутого следует отнести ряд поисковых исследований, выполненных в Институте проблем информатики и автоматизации Национальной академии наук Республики Армения. Отметим, что в 2016 году по результатам данных поисковых исследований в Национальном бюро экспертиз РА (НБЭ) уже началось их технологическое апробирование.

В первую очередь отметим технологию, описывающую алгоритм «инпейтинга» цифровых изображений в стереоизображениях [1-5]. Известно, что при проведении компьютерно-технических экспертиз часто возникает необходимость восстановления повреждённых и расчленённых файлов. Разработка эффективных методов восстановления таких участков очень важна при выполнении как компьютерно-технических, так и фото-технических экспертиз, а также экспертиз видео- и звукозаписей. Применение современных методов даёт возможность повышения качественных характеристик исследуемых объектов, повышая тем самым возможности автоматической идентификации исследуемых на цифровых изображениях или видеоматериалах вышеупомянутых объектов, личностей и т.д.

При проведении исследований был использован метод завершения изображения с использованием понятия «глубины», включающей в себя процесс заполнения отсутствующих или повреждённых частей изображения информацией из известной вспомогательной области. При этом следует отметить, что качество результирующего изображения и скорость алгоритмов закрашивания сильно зависела от выбора вспомогательной области. Использование разработанного алгоритма позволяет производить выборку вспомогательной области с помощью картины глубины, то есть изображений, которые содержат информацию о расстояниях объектов до камеры. При этом получение карты глубины осуществляется при помощи алгоритма соответствия «Semi -Global Block Matching», а при использовании закрашивания для сравнения используется один из часто применяемых и эффективных алгоритмов в этой области - алгоритм закрашивания образцами «Exemplar Based», суть которого заключается в заполнении неизвестной области выборкой информации из оставшейся части изображения. В разработанной модификации на основе карты глубины были построены маски для закрашивания, при этом в каждой маске были выделены три области: неизвестная область, известная

область, которая впереди и позади неизвестной области. В качестве вспомогательной области для закрашивания была использована только та область, которая располагалась впереди неизвестной. Отметим, что в ходе выполненных исследований были реализованы оба вышеупомянутых подхода. По итогам сравнительного анализа результатов, полученных в ходе проведенных экспериментов и полученных первых обнадеживающих результатов апробирования на практике разработанного подхода показано, что предложенный метод значительно сокращает скорость выполнения алгоритма, а также в ряде случаев улучшает конечный результат.

Другой перспективной технологией, позволяющей существенно повысить качество заключений экспертов является разработка биометрической криптосистемы, основанной на венах ладони [6-9]. Известно, что каждая биометрическая характеристика, используемая при аутентификации, имеет свои положительные и отрицательные стороны. В частности, для самой распространенной биометрической характеристики отпечатков пальцев, такие недостатки довольно известны и в первую очередь, возможность копирования отпечатков. Кроме того, существуют многочисленные методы изготовления искусственных отпечатков. Во избежание такого рода угроз исследована технология аутентификации, основанная на венах ладони, которая, являясь сравнительно новой технологией, считается одной из самых безопасных.

Аутентификация, основанная на биометрических данных, является хорошим механизмом, однако для ее реализации требуется хранение большого количества биометрических шаблонов, что является большим недостатком. Хранение большого количества биометрических данных может привести к утечке информации или их краже. Для противодействия названным негативным недостаткам разработана схема защиты шаблонов, в которой методы криптографии сочетаются с биометрическими характеристиками.

Отметим, что при разработке геометрической криптосистемы был предложен комбинированный подход, основанный на различных методах извлечения характеристик из изображений вен ладони. Была разработана криптосистема основанная на характеристиках, извлеченных из изображений вен ладони и произведен анализ ее свойств безопасности и эффективности. Была разработана мультибиометрическая криптосистема основанная на характеристиках, извлеченных из изображений вен ладони и отпечатков пальцев и произведен анализ ее свойств безопасности и эффективности.

На основе полученных экспериментальных результатов и разработанных подходов была построена криптосистема основанная на венах ладони и криптосистема основанная на венах ладони и отпечатках пальцев. Данная система позволяет производить идентификацию людей, одновременно защищая их биометрический шаблон. Система обеспечивает высокую безопасность и имеет хорошие параметры эффективности. Учитывая тот факт, что вены ладони не видимы, в рамках системы решается также проблема копирования биометрических данных.

Таким образом, предложенная система позволяет решить проблему кражи биометрических данных путем их копирования.

В качестве ещё одного перспективного направления разработки и внедрения новейших технологий отметим разработку эффективного метода генерации паролей из биометрических данных [10-14]. Исследована проблема связывания криптографических паролей с биометрическими данными. Следует отметить, что автоматические системы для биометрического распознавания используются в течение последних нескольких десятилетий. Тем не менее, эти системы хранят биометрические данные пользователей в открытом виде, что создаёт проблемы конфиденциальности и утечки информации.

Для генерации паролей из биометрических данных была изучена и усовершенствована схема генерации паролей из отпечатков пальцев, основанная на корреляции рисунков. Разработанная система позволяет производить выборку уникальных образцов из изображения отпечатка пальца и использовать их координаты для получения пароля защиты криптографического ключа. Эта схема генерирует пароль с длиной 84 бит из отпечатка пальца и использует их для восстановления правильного пароля, когда пользователь сканирует свои пальцы.

В ходе выполненных исследований были рассмотрены схемы связывания криптографических ключей с биометрическими данными пользователя, в частности «нечётких множеств». Следует отметить, что эта схема используется для работы с неупорядоченными наборами характеристик биометрических данных и, поэтому, очень хороша для использования минуций (для отпечатков пальцев, вен, ладоней и т.д.).

Дальнейшие практические исследования данной системы позволили её модернизировать, что в свою очередь обеспечило получение схемы с более высокой безопасностью, чем схема «нечётких множеств». Кроме того данная новая схема требует гораздо меньше операций для проверки личности, чем схемы «нечётких множеств». К отличительным особенностям разработанной схемы в первую очередь следует отнести новую методологию для генерации паролей из отпечатков пальцев, модифицированные версии схем "нечетких множеств" с более низкими оценками ложных отказов и не требующими выравнивания отпечатков, программное обеспечение безопасной идентификации пользователей для больших баз данных с использованием отпечатков пальцев.

Таким образом отметим, что разработана новая схема связывания криптографического ключа с параметрами биометрических данных и на ее основе разработано программное обеспечение анализа и оценки точности и безопасности предлагаемых схем.

И в заключение в качестве ещё одного примера можно привести недавно начатые в Национальном бюро экспертиз исследования поискового характера, связанные с комбинированным подходом при изучении невидимых

следов биологического характера (потожировых выделений), а также загрязнений, сочетанных с отпечатками пальцев рук и ладоней [15-19].

Известно, что при идентификация человека по его потожировым следам обычно проводится морфологическое исследование следов пальцев рук в рамках дактилоскопической экспертизы.

В последние годы наметилась тенденция интеграции научно-технических достижений и традиционной криминалистики как основы формирования нового вида экспертизы - экспертизы вещества потожировых следов человека.

В ранее опубликованных работах описаны инструментальные аналитические методы анализа состава вещества потожировых следов человека и показана связь с индивидуальными особенностями и состояниями человека.

В данной статье приведены первые результаты исследований связанных с установлением связи состава вещества потожировых следов человека с его характерными свойствами.

В частности, были выполнены поисковые работы с использованием прибора «Projectina DocustatDS-210» по исследованию и определению места расположения невидимых следов пальцев без повреждения папиллярного рисунка с последующим анализом состава веществ потожировых следов отпечатков пальцев с помощью ИК спектрометра и выявлением связи с индивидуальными особенностями и состоянием человека.

С учётом того, что человек, оставивший потожировой след, осуществляет свою деятельность в определённой среде и может вступать в контакт с разными предметами и веществами, а также может страдать определёнными заболеваниями, было выдвинуто предположение, что при решении криминалистических задач возможна идентификация человека по составу вещества его потожировых следов. С этой точки зрения в ходе проведённых поисковых исследований были получены довольно обнадеживающие результаты по обнаружению ряда химических веществ в потожировых следах.

В частности:

- в результате полученных диаграмм изображений инфракрасных спектров и сравнительного анализа с электронной базой данных, имеющейся в спектрометре «IRPRESTIGE-21», установлено, что в следовых количествах имеются инфракрасные поглощения в интервале 1040 см^{-1} и 800 см^{-1} , характерные для никотиновой кислоты, являющейся сравнительно стойким веществом, что свидетельствует о том, что след оставлен курящим лицом. Одновременно были обнаружены также частицы загрязнения, которые свидетельствуют о контакте с другими веществами. Например, инфракрасные поглощения характерные для акриловой краски стен в интервалах 1400 см^{-1} , 1250 см^{-1} , 1100 см^{-1} и 900 см^{-1} . В результате устного опроса установлено, что оставивший вышеупомянутые потожировые следы, курящий человек и недавно проводил ремонтные работы в своей квартире;

- аналогичные исследования других потожировых следов позволили обнаружить характерные для ацетона инфракрасные поглощения. В резуль-

тате устного опроса было установлено, что лицо, оставившее вышеупомянутые потожировые следы, страдает почечной недостаточностью, чем и обусловлено наличие ацетона.

Таким образом, анализ уже полученного в ходе выполненных исследований состава веществ потожировых следов человека и выявленная связь с его индивидуальными особенностями и состояниями позволяет констатировать, что в настоящее время возможно проведение экспертных исследований вещества потожировых следов инструментальными методами.

И в заключение ещё раз отметим, что применительно к судебно-экспертной деятельности в настоящее время компьютеризация должна составить приоритетное направление модернизации и совершенствования экспертной практики и быть реализуема посредством внедрения в деятельность судебно-экспертных учреждений и судебных экспертов новых компьютерных технологий.

Перелік посилань

1. Геворгян В. В., Геворгян А. В., Карапетян Г. А. Алгоритм импейнтинга цифровых изображений в стереоизображениях // Применение современных научных методов и технологий в области экспертизы: материалы Междунар. конф. Ереван-Цахкадзор, 2015. С. 65-72.
2. Criminisi A., Perez P., Toyama K. Object Removal by Exemplar-Based Inpainting. Region filling and object removal by exemplar-based image inpainting // IEEE Transactions on Image Processing. 2004. Vol.13. no. 9. P. 1200-1212.
3. Dharm Singh, Navsen Choudhary, Divya Kavdia. Object Elimination and Reconstruction Using an Effective Inpainting Method // IOSR Journal of Computer Engineering. 2013. Vol.15, Is. 6: (Nov.-Dec.). P. 64-68.
4. Wang L., Jin H. et al. Stereoscopic inpainting: Joint color and depth completion from stereo images // Proc. of CVPR, 2008. P.1-8.
5. Qing Zhang, Jiajun Lin. Exemplar-Based Image Inpainting Using color Distribution Analysis // Journal of information science and engineering, 2012. Vol. 28, P. 641-654.
6. Chidemyan S., Jivanyan A., Khachatryan G. Palm-Vein Minutiae Feature Extraction for Human Identification // Mathematical Problems of Computer. Yerevan, Armenia, 2014. Science 42. P. 85-96,
7. Chidemyan S., Jivanyan A., Khachatryan G., Khasikyan H. Palm-Vein Based Fuzzy Vault Scheme // Reports of NAS RA. Yerevan, Armenia, 2015. Vol. 115, № 1. P. 27-32.
8. Chidemyan S. Palm-Vein and Fingerprinting Based Multimodal Fuzzy Vault Scheme // Proceedings of YSU. Series phys. And math. Yerevan, Armenia, 2015. № 1, P. 41-46.
9. Chidemyan S. Palm-Vein and fingerprint based improved multimodal fuzzy vault scheme // ITHEA Journal, Information Theories and Applications. Bulgaria, 2015. № 1. P. 1-5.
10. Khachatryan G., Khasikyan H. Correlation-Based Password Generation from Fingerprints. International Journal // Information Models & Analyse (IJIMA). 2012. Vol. 1, № 2. P. 123-133.
11. Khachatryan G., Jivanyan A., Khasikyan H. Alignment-Free Fuzzy Vault Scheme for Fingerprint // Computer Science and Information Technologies, IEEE, 2013. P. 1-6.
12. Khachatryan G., Khasikyan H. Binding secrets with biological data: How close can we get? // Fundamental Concepts in Information Theory (AEW 8) Kamakura, Kanagawa (JAPAN), 2013. P. 32-38.

13. Khasikyan H. A Modified Fuzzy Vault Scheme for Increased Accuracy // Transactions of IIAP NAS RA, Mathematical Problems of Computer Science. 2015. vol. 43.
14. Джавадян А. С., Аванесов Э. С., Акопян С. М., Караджян, К. С., Гарибян Г. Р., Багдасарян А. С. Применение экспертных (криминалистических) баз данных при проведении комплексных экспертиз // Применение современных научных методов и технологий в области экспертизы: материалы Междунар. конф. Ереван-Цахкадзор, 2015. С. 80-85.
15. Национальные судебно-экспертные базы данных: повышение эффективности, развитие способностей и возможностей, обмен передовым опытом и сотрудничество между судебно-экспертными учреждениями, правоохранительными органами: материалы семинара в рамках LETI (Ереван 16-18 янв., 2012) / Междунар. науч.-техн. центр (ISTC), Нац. бюро экспертиз Республики Армения. Ереван, 2012.
16. *The Conclusion of the Council of the European Union* "Council conclusions of the vision for the European Forensic Science 2020 including the creation of a European Forensic Area and the development of forensic science infrastructure in Europe". Brussels, 2011.13-14 December.
17. *Study of the obstacles to cooperation and information-sharing between forensic science laboratories and other relevant bodies of different Member States and between the latter and counterparts in third countries: the final project report* // JLS/D1/2007/025.
18. *On obtaining evidence in criminal matters from one Member State to another and securing its admissibility: the Green Paper* // 17691/09 COPEN 249 JAI 935.

ЗАСТОСУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СУЧАСНИХ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

**А. С. Джавадян
П. С. Восканян**

У статті зазначено, що для проведення експертних досліджень і підвищення їх доказової значущості, необхідна наявність відповідних методик, заснованих на використанні сучасних досягнень науки і техніки, що дозволить отримувати об'єктивні документовані результати вимірювань.

На конкретних прикладах виконаних пошукових досліджень показано, що математичні методи поступово займають домінуюче становище в технологічних підходах, реалізованих в різних видах криміналістичних експертиз. Підкреслюється, що результати досліджень можуть бути використані при розробці відповідних експертних методик, що в подальшому, дозволить з їх допомогою вирішити експертні ідентифікаційні завдання.

Наведені приклади досліджень, виконані в Національному бюро експертиз Республіки Вірменія демонструють, наскільки важливо при вирішенні ідентифікаційних завдань судової експертизи, перейти на якісно новий рівень науково-методичних робіт.

APPLICATION OF COMPUTER TECHNOLOGY IN CONTEMPORARY FORENSIC STUDIES

**A. Javadyan
P. Voskanyan**

As marked in the article, in order to conduct forensic examinations and enhance their evidentiary value, there should be appropriate methods based on the use of modern scientific ad-

vances and technology which enable to obtain objective documented results for measurement. On the basis of specific examples of performed exploratory research is shown that mathematical methods gradually resume a dominant position in technological approaches, being realized in various types of forensic examinations. It is emphasized that the results of the examinations can be later be applied in developing relevant methods which will make it possible to decide expert identification tasks.

The provided examples conducted in the National Bureau of Expertises of the Republic of Armenia demonstrate the importance of conversion of scientific-methodological work to a totally new level in solving identification tasks of forensic expertise.

УДК 343.98

П. І. Ткач
старший судовий експерт

*Кіровоградський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України*

**ПРО АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ
ПРОВЕДЕННЯ БУДІВЕЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ**

У статті розглянуто питання щодо підвищення якості проведення судової будівельної експертизи на етапі експертного огляду технічного стану об'єкта, розглянуто поняття та характеристики «будівель» та «споруд». Акцентовано увагу на необхідність послідовної, детальної фотофіксації усіх складових частин досліджуваних елементів будівлі, що в свою чергу створює свій індивідуально – завершений комплекс доказової інформації.

Як свідчить експерта практика, останнім часом збільшується кількість експертних досліджень, пов'язаних із зловживаннями у сфері будівництва. З цих питань призначаються судово-будівельні експертизи, а також комплексні будівельно-технічні та судово-економічні експертизи. Будівельно-технічна експертиза – одна з найбільш затребуваних, трудомістких і складних експертиз за комплексом досліджень, різновидом об'єктів вирішуваними питаннями. Об'єктами дослідження судової будівельно-технічної експертизи є будівлі, споруди, а також особливості пов'язані з їх зведенням, ремонтом, розділом, проектуванням, експлуатацією.

Розглянемо детальніше поняття «будівля», «споруда» та їх характеристики. Спорудженням прийнято називати усе, що штучно зведено людиною для задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства.

Будинком називають наземне спорудження, що має внутрішній простір, призначений і пристосований для того чи іншого виду людської діяльності (наприклад, житлові будинки, заводські корпуси, вокзали і т. д.).

Таким чином, ми бачимо, що поняття «спорудження» містить у собі і поняття «будинок».

У практичній діяльності, прийнято і всі інші спорудження відносити до так званих інженерних. Іншими словами, спорудження призначені для виконання суто технічних завдань (наприклад, міст, телевізійна щогла, тунель, станція метро, димар, резервуар і т. д.).

Внутрішній простір будинків розділяється на окремі приміщення (житлова кімната, кухня, аудиторія, службовий кабінет, цех та ін.). Приміщення, розташовані в одному рівні, утворюють поверх. Поверхи розділяються перекриттями.

У будь-якому будинку, можна умовно виділити три групи взаємно зв'язаних між собою частин елементів, що водночас доповнюють і визначають один одного: об'ємно-планувальні елементи, тобто великі частини, на які можна розчленувати весь обсяг будинку (поверх, окреме приміщення, частина будинку між основними його стінами, що розчленовують та ін.); конструктивні елементи, що визначають структуру будинку (фундаменти, стіни, перекриття, дах та ін.); будівельні вироби, тобто порівняно дрібні деталі, з яких складаються конструктивні елементи.

Форма будинку в плані, його розміри, а також розміри окремих приміщень, поверховість й інші характерні ознаки, визначаються в ході проектування будинку з урахуванням його призначення.

Будь-який будинок, повинний відповідати наступним основним вимогам:

1) функціональної доцільності, тобто будинок повинен цілком відповідати тому процесу, для якого він призначений (зручність проживання, праці, відпочинку і т. д.);

2) технічної доцільності, тобто будинок повинен надійно захищати людей від зовнішніх впливів (низьких чи високих температур, опадів, вітру), бути міцним і стійким, тобто витримувати різні навантаження, і довговічним, зберігаючи нормальні експлуатаційні якості в часі;

3) архітектурно-художньої виразності, тобто будинок повинний бути привабливим за своїм зовнішнім (екстер'єрі) і внутрішнім (інтер'єру) видом, сприятливо впливати на психологічний стан і свідомість людей;

4) економічної доцільності, що передбачає найбільш оптимальні для даного виду будинку витрати праці, засобів і часу на його зведення. При цьому, необхідно також поряд з одноразовими витратами на будівництво враховувати і витрати, пов'язані з експлуатацією будинку. Безумовно, комплекс цих вимог, не можна розглядати відірано одну від одної.

Головною з перерахованих вимог є функціональна, чи технологічна, доцільність. Оскільки, будинок є матеріально-організованим середовищем для здійснення людьми найрізноманітніших процесів праці, побуту і відпочинку, то приміщення будинку повинно найбільше відповідати тим процесам, на які дане приміщення розраховане. Отже, основним у будинку чи його окремих приміщеннях є його функціональне призначення. При цьому, необхідно розрізняти головні і підсобні функції. Так, у будинку школи головною функцією є навчальні заняття, тому шкільний будинок в основному скла-

дається з навчальних приміщень (класні кімнати, лабораторії і т. п.). Поряд з цим, будинок призначений для здійснення і підсобних функцій: харчування, суспільних заходів, керівництва і т. п. Для них передбачаються спеціальні приміщення: їдальні та буфети, актові зали й ін. При цьому, перераховані функції для цих приміщень, - будуть головними. Їм же відповідають свої підсобні функції.

Усі приміщення в будинку, що відповідають головним і підсобним функціям, зв'язуються між собою комунікаційними приміщеннями, основне призначення яких, - забезпечувати рух людей (коридори, сходи, вестибюлі та ін.).

Якість середовища залежить від таких факторів, як простір для діяльності людини, розміщення устаткування і руху людей; стан повітряного середовища (температура і вологість, повітрообмін у приміщенні); звуковий режим (забезпечення чутності і захист від шумів, що заважають); світловий режим; видимість і зорове сприйняття; забезпечення зручностей пересування і безпечної евакуації людей.

Вимоги для кожного виду будинків і його приміщень, установлюються Будівельними нормами і правилами (СНіП) - основним державним документом, що регламентує проектування та будівництво будинків й споруджень у нашій країні.

Технічна доцільність будинку визначається рішенням його конструкцій, що повинне враховувати всі зовнішні впливи, які сприймає будинок у цілому і його окремі елементи. Ці впливи поділяють на силові і несилові (вплив середовища).

До силового відносять навантаження від власної маси елементів будинку (постійні навантаження), маси устаткування, людей, снігу, навантаження від дії вітру (тимчасові) і особливі (сейсмічні навантаження, впливи, в результаті аварії устаткування і т. п.).

До несилового відносять: температурні впливи (викликають зміни лінійних розмірів конструкцій), впливи атмосферної і ґрунтової вологи (викликають зміни властивостей матеріалів конструкцій), рух повітря (зміна мікроклімату в приміщенні), вплив променистої енергії сонця (викликає зміни фізико-технічних властивостей матеріалів конструкцій), вплив агресивних хімічних домішок, що містяться в повітрі (можуть призвести до руйнування конструкцій), біологічні впливи (можуть викликатися мікроорганізмами чи комахами, що приводять до руйнування конструкцій), вплив шуму від джерел усередині чи поза будинком, що порушують нормальний акустичний режим приміщення. З урахуванням зазначених впливів, будинок повинен відповідати вимогам міцності, стійкості та довговічності.

Міцністю будинку називають здатність сприймати впливи без руйнування й істотних залишкових деформацій.

Стійкістю (твердістю) будинку називають здатність зберігати рівновагу при зовнішніх впливах.

Довговічність означає міцність, стійкість і схоронність як будинку в цілому, так і його елементів у часі.

Будівельні норми і правила поділяють будинки за довговічністю на чотири ступені:

I – термін служби більш 100 років;

II – від 50 до 100 років;

III – від 20 до 50 років;

IV – від 5 до 20 років.

Знання понять класифікацій та характеристик «будівель» і «споруд», необхідні експертові для проведення будівельно-технічної експертизи.

Судова будівельно-технічна експертиза – це процесуальна дія, яка полягає в проведенні досліджень та наданні експертом висновку з питань, які підлягають доказуванню у конкретній справі (цивільній, господарській, адміністративній) або у кримінальному провадженні.

Предмет досліджень, що виконується в межах судової будівельно-технічної експертизи, являє собою фактичні дані, які встановлюються експертом за конкретними матеріалами досудового розслідування чи судовими справами і включає:

- визначення причини, умов, обставин і механізму руйнування будівельних об'єктів, виникнення й розвитку в їх конструкціях деструктивних процесів;

- встановлення вартості будівництва й виконання будівельних і ремонтно-відновлювальних робіт на об'єктах будівництва, ринкової, ліквідаційної та іншої вартості завершених і незавершених будівництвом об'єктів і вартості земельних ділянок, що функціонально пов'язані з ними;

- визначення видів, якості та обсягу виконаних будівельних робіт;

- визначення можливості та варіантів реального розподілу об'єктів нерухомості між співвласниками відповідно до умов, які завдані судом при розгляді спорів щодо права власності на будівельні об'єкти та земельні ділянки.

Отже, загальним предметом досліджень, які проводяться в межах судової будівельно-технічної експертизи, є відповідність будівельного об'єкта певній нормі, правилу, регламенту.

Однією з перших стадій будівельної експертизи є огляд об'єкта експертизи. На цьому етапі проводиться візуальний огляд експертом об'єктів з метою виділення істотних, з точки зору суті дослідження даних. Під час огляду, експерту необхідно повномасштабно застосовувати необхідне вимірювальне обладнання: повірені електронні рулетки, рівні, штангенциркулі, тощо. Експертний огляд повинен дати можливість скласти загальне уявлення про об'єкт дослідження, отримати потрібну попередню інформацію і на основі отриманих даних, - спланувати подальше дослідження.

Труднощі проведення оглядів об'єктів дослідження, виникають у тому разі, коли будівлю вже здано в експлуатацію або активно експлуатують згідно з цільовим призначенням. Дуже часто доводиться проводити експертизу

прихованих робіт, щоб виявити, наприклад, чи відповідає об'єм фактично витраченого теплоізоляційного матеріалу плановому, заявленому в документації. Саме тому, до основних завдань будівельно-технічної експертизи слід віднести: дослідження стану певних вузлів, покрівлі, опорних конструкцій об'єкта експертизи, ступеня незворотності деяких процесів – іржа, корозія, певні відшарування. Вказані практичні нюанси визначають необхідність встановлення поточного реального стану об'єктів будівництва, їх відповідність національним і міжнародним стандартам, Державним будівельним нормам, СНіПам України.

Від результатів якісного, високопрофесійного проведення огляду об'єкта будівельно-технічної експертизи залежить обґрунтованість висновку експерта. При проведенні огляду, як правило, виникають потреби у застосуванні руйнівних методів досліджень, тому саме на цій стадії експерту необхідно чітко дотримуватись вимог статті 5 Закону України «Про судову експертизу» [1, с. 2] та п. 5 ч. 3 ст. 69 Кримінально-процесуального кодексу України [2], де вказується, що під час проведення судових експертиз об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або частково знищені лише у тій мірі, в якій це необхідно для дослідження та у випадку, якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт повинен одержати на це дозвіл від особи, яка залучила експерта. Підсумовуючи вищенаведені обставини, слід наголосити, що лише своєчасне отримання письмового дозволу слідчого (судді) на застосування руйнівних методів дослідження об'єктів будівельно-технічної експертизи, юридично врегульовує правові підстави застосування експертом цих методів.

При проведенні натурного обстеження об'єкта дослідження, необхідно звертати увагу на фізичні характеристики об'єкта нерухомості, такі як:

- геометричні дані: довжина, ширина, висота будівлі, загальна і корисна площа приміщення, довжина і ширина земельної ділянки;
- архітектурно-планувальні, землепорядкувальні та будівельні рішення як в цілому по ділянці, так і окремо побудованим поверхам;
- використані будівельні і оздоблювальні матеріали будівель і споруд.

Всі етапи натурного обстеження (заміри) повинні бути зафіксовані у повному обсязі, у тому числі шляхом використання прийомів та методів судової фотографії. Якісне застосування фотографічної зйомки під час проведення огляду об'єкта дослідження зумовлено такими чинниками:

- дозволяє з великою точністю зафіксувати об'єкт, його стан, ознаки;
- забезпечує швидку фіксацію тих чи інших виявлених властивостей досліджуваних складових частин об'єктів;
- дає адекватне уявлення про зображений на фотознімку об'єкт або його окремі досліджувані елементи;
- забезпечується можливість фіксування слабо видимих і невидимих деталей, слідів, ознак.

Фотофіксації можуть підлягати певні ознаки фізичного зносу об'єктів будівництва, лінійні розміри приміщень та меж, наявність/відсутність будівель та споруд тощо. Обов'язковій фотофіксації та відображенню у висновку у вигляді додатку до висновку (фототаблиця) або у складі дослідницької частини, повинні підлягати будинки та споруди з незадовільним та ветхим технічним станом.

Позитивним моментом застосування фотографічного методу фіксації об'єкта дослідження є те, що він не порушує стан матеріальних об'єктів або виявлених слідів впливу на конструктивні елементи будівлі сторонніх руйнівних факторів (потрапляння вологи, використання неякісних захисних, з'єднуючих сумішей тощо). Фотозйомка повинна передувати будь-якому іншому засобові фіксації інформації. Особливої актуальності, під час проведення експертного огляду технічного стану об'єкта, набуває послідовна детальна фотофіксація усіх складових частин досліджуваних елементів будівлі, що в свою чергу створює свій індивідуально-завершений комплекс доказової інформації, який повинен на належному рівні використовуватись експертом під час складання експертного висновку.

Підсумовуючи вищесказане, хотілось би відмітити, що завдяки проведенню якісної фотофіксації об'єктів будівельно-технічної експертизи, у тому числі на всіх стадіях застосування руйнівних методів, дозволить значно підвищити обґрунтованість висновків експерта, а також дозволить ініціаторам проведення дослідження отримати більш розгорнуте уявлення про об'єктивні чинники, що вплинули на формування певного висновку.

Перелік посилань

1. *Про судову експертизу*: закон України від 25 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 28. Ст. 232.
2. *Кримінальний процесуальний кодекс України*. Київ, 2016. 372 с.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПРОВЕДЕНИЯ СТРОИТЕЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

П. И. Ткач

В статье рассмотрены вопросы повышения качества проведения судебной строительно-технической экспертизы. Рассмотрены понятия и характеристика «зданий» и «сооружений». Акцентируется внимание на необходимости последовательной, детальной фотографической фиксации всех составных частей исследуемых элементов здания, что в свою очередь создает свой индивидуально завершённый комплекс доказательственной информации излагаемой в процессе выполнения строительной экспертизы.

Даны рекомендации о том, что эксперту необходимо полномасштабно применять необходимое измерительное оборудование: поверенные электронные рулетки, уровни, штангенциркули и др. При этом, экспертный обзор должен дать возможность составить общее представление об объекте исследования, получить нужную предварительную информацию и на основе полученных данных, - спланировать дальнейшее исследование.

Сформулированы причины, которые обуславливают необходимость установления текущего реального состояния объектов строительства, их соответствие национальными международным стандартам, Государственным строительным нормам, СНиПам Украины.

Предлагается все этапы натурного обследования (замеры) проводить в полном объеме, в том числе путем использования приемов и методов судебной фотографии, что позволит в свою очередь: а) с большой точностью зафиксировать объект, его состояние, признаки; б) обеспечить быструю фиксацию тех или иных выявленных свойств исследуемых составных частей объектов; в) даст адекватное представление об изображенном на фотоснимке объекте или его отдельных исследуемых элементах; г) позволит зафиксировать слабо видимые и невидимые детали, следы, признаки.

Сделан вывод о том, что качественная фотофиксация объектов строительно-технической экспертизы, в том числе на всех стадиях применения разрушительных методов, позволяет значительно повысить обоснованность выводов эксперта и дает возможность инициаторам проведения исследований получить более развернутое представление об объективных факторах, повлиявших на формирование сделанного заключения.

CURRENT ISSUES OF THE CONSTRUCTION QUALITY – TECHNICAL EXPERTISE

P. Tkach

The article considers the improvement issues of quality in carrying out a judicial and building examination on the stage of expert examination of technical condition of the object, the concepts and characteristics of the “buildings” and “structures”. The attention is focused on the need for consistent, detailed photos fixing all constituent parts of the investigated elements of the building, which in turn creates an individually - completed range of evidence presented in the process of execution of the construction expertise.

It is given recommendations that the expert must fully apply the necessary measuring equipment: certified electronic tape measures, levels, calipers, etc. This peer review should give the opportunity to get a general idea about the object of study, to obtain the necessary preliminary information and based on the obtained data to plan further research.

It has been formulated reasons that require establishing of the current real state construction projects, their compliance with national and international standards, State building standards, building codes of Ukraine.

It is suggested that all phases of field surveys (measurements) should be carried out in full, including through utilization of techniques and methods of forensic photography, which would allow in turn:

- 1) to fix the object with great precision, its condition, characteristics;
- 2) to provide fast commit of certain identified properties of the investigated composite objects;
- 3) to give an adequate idea of the object on the picture or of the investigated items;
- 4) to give the opportunity to fix poorly visible and invisible details, traces, signs.

It has been made a conclusion that high-quality photographic images of objects construction and technical expertise, including at all stages of the application of destructive methods can significantly increase the validity of the conclusions of the expert and it allows the initiators of the research to obtain more comprehensive view about the objective factors that influenced on the made conclusion.

УДК 347.235

В. В. Савчак
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права та процесу,
судовий експерт

ДВНЗ «Університет Державної фіскальної служби України»

ДОСЛІДЖЕННЯ СУДОВОЮ ЕКСПЕРТИЗОЮ ПРОЦЕДУРИ ВИЛУЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬ (НА ПРИКЛАДІ ЗЕМЕЛЬ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ)

Земельна ділянка, яка перебуває у постійному користуванні державного лісогосподарського підприємства, може бути передана фізичній або юридичній особі у власність або користування лише після її вилучення з користування такого підприємства. Непоодинокі випадки, коли землі лісогосподарського призначення, в тому числі землі лісового фонду, передаються у власність громадян як землі запасу, не надані у власність та користування, під сільськогосподарськими угіддями. В результаті таких операцій, чисельна кількість земель під лісами просто зникає.

Автором досягнуто висновків, що дослідження судовою експертизою з питань землеустрою процедури вилучення земель є доцільним, актуальним, дозволеним (у правовому полі) та закономірним процесом розвитку названого виду судової експертизи.

Встановлено, що під час виконання такого виду експертиз безпосередньому дослідженню підлягають: місце розташування досліджуваної території відносно меж населених пунктів; типи угідь, розташованих в межах досліджуваної земельної ділянки; дата вилучення земель; види використання, для яких виконано вилучення земель.

Стрімке становлення за останні роки нових видів інженерно-технічної судової експертизи, що за галуззю знань належать до сфери землепорядкування та кадастру, на засадах самостійності та постійного збільшення розв'язуваних завдань означає, що за роки незалежності України земля стала об'єктом мільйонів законних та позаконних операцій. У зв'язку з цим, названа судова експертиза, передусім здійснюючи ретроспективний аналіз та досліджуючи фактичний стан об'єктів, покликана розв'язувати низку завдань в ієрархії причинно-наслідкових зв'язків, що призвели до порушень у землепорядній сфері.

Що стосується судової експертизи земельної сфери, на сьогодні така вже представлена трьома видами інженерно-технічної судової експертизи: земельно-технічна, оціночно-земельна експертизи та експертиза з питань землеустрою.

Кожен з названих видів має сферу вирішуваних завдань та орієнтовний перелік можливих до вирішення питань, які визначені Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженими Наказом Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5 [1].

Слід зазначити, що невичерпне коло вирішуваних експертом питань, обмежене рамками завдань відповідного виду судової експертизи.

При цьому, трактування безпосереднього предмету дослідження судової експертизи, часто зводиться до вузького тлумачення редакції питань за принципом «дозволено лише те, що написано». З точки зору автора такий підхід розглядається невірним, адже судова експертиза повинна бути кваліфікованою, об'єктивною та орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки. Враховуючи, що види судових експертиз, що охоплюють земельну сферу, виникли недавно, стан динамічного збільшення (розширення) кола розв'язуваних ними питань є цілком адекватним явищем.

Постановка проблеми. Ліси в Україні займають незначну територію, при цьому становлять своєрідну екологічну систему природних компонентів та виконують цілий комплекс функцій, відтак займають особливе місце серед природних ресурсів, та заслуговують на окрему увагу.

Зокрема, за даними Державного агентства лісових ресурсів України, загальна площа лісів в Україні становить 10,4 млн. га, що дорівнює 15,9 % її території, з них найбільша лісистість зосереджена в українських Карпатах та на Поліссі [2].

Згідно законодавчих положень, ліси України є її національним багатством та виконують: водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні, інші функції, є джерелом для задоволення потреб суспільства в лісових ресурсах. Усі ліси на території України становлять лісовий фонд України і перебувають під охороною держави (ч. 2, 3 ст. 1 Лісового кодексу України) [3].

Згідно положень ч. 1 ст. 56, ст. 57 Земельного кодексу України (далі – ЗК України), землі лісогосподарського призначення можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності й за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, надаються в постійне користування спеціалізованим державним або комунальним лісогосподарським підприємствам, іншим державним і комунальним підприємствам, установам та організаціям, у яких створено спеціалізовані підрозділи, для ведення лісового господарства [4].

Як правило, спеціалізованими підприємствами, яким земельні ділянки лісогосподарського призначення передані у постійне користування, є державні лісогосподарські підприємства.

Разом з тим, в порядку ст. 141 ЗК України, земельна ділянка, яка перебуває у постійному користуванні державного лісогосподарського підприємства може бути передана фізичній або юридичній особі у власність або користування, після її вилучення з користування такого підприємства, одним із приводів для чого може бути письмова згода уповноваженої особи підприємства.

Така норма ЗК України часто використовується з метою виведення земель лісового фонду з числа земель лісогосподарського призначення та наступного будівництва на такій території житлових та комерційних об'єктів.

Застосовуючи, здавалося б, законну процедуру вилучення земель, органи місцевого самоврядування та органи виконавчої влади на місцях вміло обходять ряд норм чинного законодавства, внаслідок чого частина національного багатства України безслідно зникає.

Звичайно, офіційна негативна статистика зменшення кількості земель під лісами, спричинена управлінською та господарською діяльністю людини, не ведеться. На рівні уповноважених органів влади оперують виключно терміном «незаконні рубки», показники яких з кожним роком начебто зменшуються. Однак, за даними науковців, зокрема: Я. В. Генік [5], А. Павелко та Д. Скрильніков [6], проблема зникнення лісів в Україні є набагато більшою, а причини її виникнення значно глибшими від оприлюднених.

За названих обставин встановити, чи дотримано процедуру вилучення земель, чи була необхідність в її проведенні, а також за рахунок яких категорій земель відбувалося вилучення можливо лише шляхом проведення судової експертизи з питань землеустрою. При цьому, особливістю останньої буде поєднання в одному дослідженні кількох завдань експертизи з питань землеустрою та комплексний підхід до кожного з етапів трансформації земель.

Шляхом розробки того чи іншого виду документації із землеустрою, яка в наступному стає об'єктом дослідження експерта, земельні ділянки передаються у власність або користування, об'єднуються, поділяються, на них встановлюються сервітути, змінюється їх цільове призначення тощо.

Деталі кожної з таких процедур врегульовуються ЗК України, Законом України «Про землеустрій», Законом України «Про Державний земельний кадастр» та рядом інших нормативно-правових актів.

В тому числі, такі процедури (документації) в тій чи іншій мірі досліджуються через призму судової експертизи.

Поряд з цим, ЗК України у статті 149 передбачає можливість вилучення земель, наданих у постійне користування із земель державної та комунальної власності для суспільних та інших потреб. Виконання такої процедури також супроводжується розробкою документації із землеустрою, однак, залишається поза увагою експертизи з питань землеустрою. Тому, процедура вилучення земель підлягає дослідженню нарівні з іншими завданнями, які вирішуються експертизою з питань землеустрою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика вилучення земель в цілому, та окремо категорія земель лісгосподарського призначення, в тому числі землі лісового фонду, є об'єктами дослідження, як правило, науковців та практиків юридичної сфери.

Зокрема, одні дослідники присвячують свої праці вивченню аспектів вилучення земель та удосконаленню такої процедури. До даної групи можна віднести: М. В. Степчина [7], Н. В. Черкаську, С. Г. Аджубей [8] та М. П. Марчук [9].

Н. В. Мафіна [10], Л. В. Мендик [11], О. П. Чопик [12], А. Семенюк [13] та ін. – зосереджують увагу на правовому регулюванні використання лісових ресурсів та відповідальності за порушення законодавства даної сфери.

Інші дослідники, зокрема, О. Г. Часковський [14], сконцентровують свої дослідження на методах інвентаризації земель лісогосподарського призначення.

Ще одна категорія науковців, про яких вже згадувалося вище, це: Я. В. Генік [5], А. Павелко та Д. Скрильніков [6], присвятили власні дослідження проблематиці знеліснення та деградації земель під лісами.

Разом з тим, комплексні дослідження, присвячені як аналізу норм спеціальних нормативно-правових актів, так і особливостям роботи із документацією із землеустрою, картографічним матеріалом із зображенням лісонасаджень, кварталів та виділів наразі є поодинокими.

Постановка завдання. Метою даної публікації є формулювання обґрунтованих доводів і підстав для визнання процедури вилучення земель лісогосподарського призначення предметом дослідження судової експертизи з питань землеустрою.

Для досягнення мети, автор поставила перед собою наступні завдання:

- встановити нормативні передумови належності процедури вилучення земель до числа завдань експертизи з питань землеустрою;
- обґрунтувати доцільність проведення подібних експертиз з питань землеустрою;
- сформулювати методологічну основу виконання потенційного завдання експертизи з питань землеустрою;
- запропонувати внесення змін до чинного законодавства України в частині розширення переліку завдань, які покликана вирішувати експертиза з питань землеустрою.

Виклад основного матеріалу. Керуючись ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза є дослідженням матеріальних об’єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду на основі спеціальних знань експерта [15].

Згідно п. 7.1 вже згадуваних Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, основними завданнями експертизи з питань землеустрою є: визначення відповідності розробленої документації із землеустрою та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування; визначення відповідності зміни цільового призначення земельних ділянок та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування; визначення відповідності фактичного землекористування правовстановлювальним документам, документації із землеустрою на земельні ділянки та нормативно-правовим актам; визначення відповідності

виконаної нормативної грошової оцінки земель вимогам нормативно-правових актів.

Таким чином, експерт на основі спеціальних знань, враховуючи відповідну освіту, проводячи експертизу з питань із землеустрою, досліджує:

- певний вид документації із землеустрою (проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки, технічну документацію щодо встановлення (відновлення) меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) тощо) на відповідність вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування, що діяли на час її розробки;

- певну процедуру, зокрема, процедуру зміни цільового призначення, яка в свою чергу може складатися з ряду прийнятих рішень та розроблених документацій із землеустрою, на відповідність вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування, що діяли на час її проведення (їх розробки).

Якщо провести паралель між приведеним та процедурою вилучення земель, то прийдемо до висновку, що остання також означає зміну конфігурації цільового використання, типу угідь в межах земельної ділянки тощо. Вилучення земель неможливо виконати шляхом прийняття одного розпорядчого документу, відтак і оцінка даної процедури виходить за рамки питань права (не належить до такої), та підлягає оцінці судовим експертом.

Зокрема, невід'ємними елементами процедури вилучення земель є поділ земельної ділянки, що перебуває у постійному користуванні (з виділенням території, що вилучатиметься в окрему земельну ділянку – якщо вилученню підлягає частина земельної ділянки) та відведення такої земельної ділянки для відповідного використання іншому суб'єкту, або ж відновлення меж земельної ділянки, що перебуває у постійному користуванні та відведення такої земельної ділянки зі зміною цільового призначення для відповідного використання іншому суб'єкту.

Тому, визначена статтею 149 ЗК України процедура вилучення земель має достатню нормативну основу для розширення переліку завдань, які вирішуються експертизою з питань землеустрою.

За даними Єдиного держаного реєстру судових рішень, при фільтрі за параметром «вилучених з постійного користування земель», налічується понад 25 тисяч прийнятих судами різного рівня рішень.

Згідно відомостей офіційного веб-порталу Верховної Ради України (<http://rada.gov.ua/>), Кабінетом Міністрів України прийнято понад 100 розпоряджень щодо вилучення земель за весь період існування незалежної України. При цьому, така кількість не означає «лише» 100, оскільки, фактично вилучених з постійного користування земель в тисячі разів більше. Вирахувати таку кількість заважає існуюча система серед органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади не афішувати прийняті ними рішення.

Складність процедури вилучення земель з постійного користування передусім пов'язана з тим, що орган влади, наділений повноваженнями щодо

вилучення земель визначається в залежності від категорії земель, з якої здійснюється вилучення, виду використання, для якого здійснюється вилучення, типу угідь, а також кількості земель, що вилучаються (останнє положення діяло до 2012 року).

Крім того, враховуючи, що законодавчо визначений порядок вилучення земель неодноразово змінювався, а землі, що перебувають в постійному користуванні, як правило, не визначені в натурі, і їх межі, передбачені правовстановлюючими документами, не відповідають дійсності та не виражені у відповідній системі координат, процес визначення відповідності вилучення земель вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування виходить за рамки виключного аналізу норм законодавства, чинних на момент вилучення.

Тому, саме за допомогою судової експертизи, яка проводить комплексне дослідження з аналізом норм законодавства, співставленням картографічних матеріалів та координат з фактичним станом території, дослідженням стадій землепорядного проектування тощо, в межах кримінальних проваджень, в цивільних, адміністративних та господарських справах є можливим встановити, чи виконано відведення земель за рахунок земель лісового фонду, якщо так, то чи проведена процедура вилучення таких земель, та чи відбувалося таке вилучення у відповідності до норм земельного законодавства.

При цьому, якщо окремо досліджувати певний вид документації із землеустрою, що була складовою частиною процедури вилучення земель, висновки, яких досягне експерт, можуть бути неочікуваними і не відповідати дійсності, оскільки, не охоплюватимуть весь процес переходу земельної ділянки з однієї форми власності в іншу, з однієї категорії земель в іншу тощо.

З огляду на викладене, вважаємо, що розширення переліку завдань експертизи з питань землеустрою шляхом конкретизації серед їх числа досліджень процедури вилучення земель є доцільним.

В такому випадку не менш важливою стане методичне забезпечення виконання такої експертизи. Необхідно виділити такі її особливості: місце розташування досліджуваної території відносно меж населених пунктів; типи угідь, розташованих в межах досліджуваної земельної ділянки; дата вилучення земель; види використання, для яких виконано вилучення.

Місце розташування досліджуваної території відносно меж населених пунктів. Стаття 149 ЗК України врегульовує порядок вилучення земельних ділянок передусім диференціюючи прийняття рішення про вилучення земельної ділянки органами влади залежно від форми власності земель. Разом з тим, з набуттям чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності» від 06.09.2012 № 5245-VI, розмежування земель виконано за принципом їх місця розташування (в межах населених пунктів – землі комунальної власності, за межами населених пунктів – землі державної власності) [16].

Таким чином, розташування досліджуваної земельної ділянки в межах чи за межами населеного пункту, матиме безпосереднє значення при проведенні судової експертизи. Адже, в першому випадку рішення про вилучення земельної ділянки належить до компетенції органу місцевого самоврядування, а в другому – до повноважень органу державної влади.

Складність такого дослідження полягає в тому, що координати окружних меж населених пунктів, як правило, відсутні, межі населених пунктів встановлені графічно та не винесені в натуру (на місцевість). Тому, співставлення такої інформації із місцем розташування досліджуваної земельної ділянки, займає значний проміжок часу та не дає однозначних результатів.

Типи угідь, розташованих в межах досліджуваної земельної ділянки, згідно положень ч. 9 ст. 149 ЗК України земельні ділянки державної власності під ріллею, багаторічними насадженнями для несільськогосподарських потреб, лісами для нелісогосподарських потреб вилучаються Кабінетом Міністрів України.

Тобто, при проведенні подібних судових експертиз, важливо встановити, які типи угідь розташовані в межах досліджуваної земельної ділянки. При цьому, слід враховувати, що у випадках здійснення експертизи в межах кримінальних проваджень, дані, вказані у довідках з державної статистичної звітності по формі 6-зем, як правило, не відповідають дійсності (через підробку документів, службове недбальство тощо).

Тому, в такому випадку доцільно виконати дослідження шляхом співставлення інформації про межі виділів та кварталів земель лісогосподарського призначення за місцем розташування досліджуваної земельної ділянки та інформації про координати поворотних точок межі земель відповідного державного лісогосподарського підприємства (у разі наявності), оскільки, інформація про межі проходження виділів та кварталів у системі координат не визначалася.

Варто враховувати, що термін «ліси» не охоплює всієї категорії земель лісогосподарського призначення.

Зокрема, згідно ст. 5 Лісового кодексу України (далі – ЛК України) [3] до земель лісогосподарського призначення належать лісові землі, на яких розташовані лісові ділянки, та нелісові землі, зайняті сільськогосподарськими угіддями, водами й болотами, спорудами, комунікаціями, малопродуктивними землями тощо, які надані в установленому порядку та використовуються для потреб лісового господарства.

Згідно абз. 4, 5 ст. 1 ЛК України лісова ділянка – це ділянка лісового фонду України з визначеними межами, виділена відповідно до цього Кодексу для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у землекористувача або власника землі. Згідно абз. 6 ст. 1 ЛК України земельна лісова ділянка – це земельна ділянка лісового фонду України з визначеними межами, яка надається або вилучається у землекористувача чи

власника земельної ділянки для ведення лісового господарства або інших суспільних потреб відповідно до земельного законодавства.

За ст. 4 ЛК України, до лісового фонду України належать лісові ділянки, в тому числі захисні насадження лінійного типу, площею не менше 0,1 гектара. До лісового фонду України не належать: зелені насадження в межах населених пунктів (парки, сади, сквери, бульвари тощо), які не віднесені в установленому порядку до лісів; окремі дерева і групи дерев, чагарники на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках.

Таким чином, категорія «землі лісогосподарського призначення» є ширшою по відношенню до категорії «лісові землі», що в свою чергу складаються з лісових ділянок.

За аналогією до положень ст. 12 ЛК України, яка врегульовує набуття права приватної власності на ліси та ідентифікує їх як земельні лісові ділянки, приймаємо, що «лісами», як територією, щодо якої можуть виникати права, слід вважати саме земельні лісові ділянки.

Тому, при проведенні експертизи з питань землеустрою щодо вилучення земель лісогосподарського призначення, слід враховувати, що рішення про вилучення земель приймається Кабінетом Міністрів України лише стосовно земель під лісами, які в свою чергу становлять лише частину категорії земель лісогосподарського призначення.

Дата вилучення земель. Редакція ч. 9 ст. 149 ЗК України, чинна до вступу в силу положень Закону України «Про внесення змін до Земельного та Лісового кодексів України щодо збереження лісів» від 15.03.2012 № 4539-VI [17], передбачала, що повноваження Кабінету Міністрів України щодо прийняття рішення про вилучення лісів для не лісогосподарських потреб стосувалося лише лісів площею більше одного гектару. На сьогодні, чинна редакція статті закріплює за Кабінетом Міністрів України таке повноваження в цілому, незалежно від площі земельної ділянки, що вилучається.

Тому, при виконанні дослідження важливим є проміжок часу, за якого здійснювалося вилучення земель під лісами, та дата прийняття органом влади відповідного рішення, оскільки до набуття чинності названим Законом вилучення таких земельних ділянок площею до 1 гектара не потребувало прийняття такого рішення Кабінетом Міністрів України.

Окрім того, за Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Деякі питання розпорядження земельними лісовими ділянками» від 10 квітня 2008 р. № 610-р. [18] зупинено прийняття рішень про надання згоди на вилучення земельних лісових ділянок, їх передачу у власність та оренду із зміною цільового призначення та постановлено відкликати раніше надану згоду на таке вилучення ділянок, коли місцевими органами виконавчої влади чи органами місцевого самоврядування не прийнято відповідні рішення [18]. Редакція Розпорядження з моменту його прийняття по сьогодні неодноразово змінювалася.

Таким чином, при аналізі процедури вилучення лісових земель на відповідність чинному на момент її проведення земельному законодавству, дата початку процедури вилучення має безпосереднє значення для результатів судової експертизи.

Види використання, для яких виконано вилучення. Як встановлено вище, згадувана норма ч. 9 ст. 149 ЗК України, передбачає особливий порядок вилучення для земель під лісами шляхом прийняття відповідного рішення Кабінетом Міністрів України.

Разом з тим, такий особливий порядок має місце лише у випадку, якщо землі під лісами вилучаються для нелісого господарських потреб.

Виходячи із положень ч. 5-9 ст. 149 ЗК України, у разі відсутності при вилученні земель сукупності необхідних ознак (перша – вилучення земель під лісами, друга – вилучення таких земель для не лісого господарських потреб), таке вилучення не належить до повноважень Кабінету Міністрів України.

Зокрема, згідно ч. 5 ст. 149 ЗК України районні державні адміністрації на їх території вилучають земельні ділянки державної власності (крім випадків, визначених частиною дев'ятою цієї статті), які перебувають у постійному користуванні, в межах сіл, селищ, міст районного значення для всіх потреб та за межами населених пунктів для сільськогосподарського використання, ведення водного господарства та будівництва об'єктів, пов'язаних з обслуговуванням жителів територіальної громади району.

Згідно ч. 5 ст. 149 ЗК України обласні державні адміністрації на їх території вилучають земельні ділянки державної власності, які перебувають у постійному користуванні, в межах міст обласного значення та за межами населених пунктів для всіх потреб, крім випадків, визначених частинами п'ятою, дев'ятою цієї статті.

При цьому, вид використання земельної ділянки, яка вилучена з постійного користування держлісгоспу, як правило, важко встановити. Зокрема, під час процедури вилучення земель в рішеннях органів влади таке не вказується, а під час відведення вже вилучених земель для потреб громадян, не зазначається приналежність в минулому їх до лісових земель у відповідних виділах та кварталах.

Відтак, в результаті документального аналізу такі земельні ділянки сприймаються як докорінно різні, з відмінним місцем розташування та історією.

Отже, дослідження процедури вилучення земель, потребує застосування ряду спеціальних методів, зокрема: методу спостереження, спрямованого на цілеспрямоване, планомірне сприйняття предметів дослідження, методу безпосереднього виміру – для визначення параметрів досліджуваної території (її площі, конфігурації), методу опису, спрямованого на узагальнення отриманої інформації, методу порівняння, в результаті чого здійснюється співположення досліджених в натурі фактів та отриманих в результаті ознайомлення з матеріалами справи. За допомогою названого комплексу методів встановлюються:

місце розташування досліджуваної території відносно меж населених пунктів; типи угідь, розташованих в межах досліджуваної земельної ділянки; дата вилучення земель; види використання, для яких виконано вилучення.

Безумовно, складовою функціонування експертизи з питань землеустрою згідно із запропонованим автором розширеним переліком її завдань, є врегулювання таких положень на нормативному рівні.

Враховуючи, що перелік завдань досліджуваного виду судової експертизи врегульовано Наказом Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5, то і зміни необхідно вносити до цього нормативного документу, зокрема пропонується п. 7.1 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених названим Наказом, доповнити абзацом шостим наступного змісту: «визначення відповідності процедури вилучення земельної ділянки вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування».

Висновки та пропозиції. Вилучення земель є законодавчо врегульованим способом переходу землі з однієї форми власності в іншу, під час якого можлива і зміна цільового призначення та зміна конфігурації земельної ділянки. Враховуючи, що особливості інших елементів руху землі в межах категорій, форм власності тощо досліджуються судовою експертизою з питань землеустрою, процес вилучення земель також належить до їх числа.

Земельні ділянки під лісами становлять національне багатство України та перебувають під особливою охороною держави. Однак, чисельність лісів дедалі меншає. Нерідко це відбувається внаслідок порушення або ігнорування процедури вилучення земель.

Проведення судової експертизи з питань землеустрою, що досліджує процедуру вилучення земель лісгосподарського призначення, необхідно здійснювати з урахуванням наступних особливостей: місце розташування досліджуваної території відносно меж населених пунктів; типи угідь, розташованих в межах досліджуваної земельної ділянки; дата вилучення земель; види використання, для яких виконано вилучення.

Закріплення розширеного переліку завдань експертизи з питань землеустрою, потребує нормативного закріплення. Тому, автор вважає необхідним внести відповідні зміни до п. 7. 1 «Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», затверджених Наказом Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5, зокрема, доповнити абзацом шостим наступного змісту: «визначення відповідності процедури вилучення земельної ділянки вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування».

Перелік посилань

1. *Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підго-*

- товки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Мінію-сту України від 08 жовтня 1998 року № 53/5 [Електронний ресурс]. Режим дос-тупу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
2. *Загальна характеристика* лісів України [Електронний ресурс] / Державне агентство лісових ресурсів України. Режим доступу: http://dkg.kmu.gov.ua/forest/control/uk/publish/article?art_id=62921&
 3. *Лісовий кодекс* України від 21.01.1994 № 3852-ХІІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>.
 4. *Земельний кодекс* України від 25.10.2001 № 2768-ІІІ [Електронний ресурс]. Ре-жим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
 5. *Геник Я. В.* Причини та наслідки знеліснення і деградації лісових екосистем в Україні // Науковий вісник НЛТУ України. 2011. Вип. 21.16. С. 118-122.
 6. *Павелко А. Скрильніков Д.* Незаконні рубки в Україні: збір даних [Електронний ресурс]. Режим доступу до тексту: http://www.envsec.org/publications/fact_finding_illegal_logging_ua_feb_11.pdf.
 7. *Степчин М. В.* Еколого-економічні проблеми раціонального землекористування (на прикладі земель водного і лісового фондів) : автореф. дис. канд. екон. наук: 08.08.01. Київ, 2006. 18 с.
 8. *Черкаська Н. В. Аджубей С. Г.* Щодо порядку вилучення земельної у суб'єктів постійного землекористування // Форум права. 2013. № 1. С. 1125-1129.
 9. *Марчук М. П.* Особливості вилучення земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності // Часопис Київського університету права. 2011. № 1. С. 253-255.
 10. *Мафіна Н. В.* Адміністративна відповідальність за порушення лісового законо-давства : автореф. дис. канд. юрид. наук: Київ, 2007. 30 с.
 11. *Мендик Л. В.* Відповідальність за порушення лісового законодавства : автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.06. Київ, 2009. 21 с.
 12. *Чопик О. П.* Переведення земель лісгосподарського призначення у запас: про-блеми законодавства та практики [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=AS P_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Unzap_2009_4_29
 13. *Семенюк А.* Правове регулювання використання лісових ресурсів і користуван-ня земельними ділянками лісового фонду [Електронний ресурс]. Режим дос-тупу: <http://asemenyuk.com/index.php/usnyi-ispyt/18-xiv-zakonodavstvo-pro-dovkillia-zemelne-vodne/302-2011-05-02-13-15-32>.
 14. *Часковський О. Г.* Інвентаризація лісових насаджень розточчя з використанням дистанційних методів : автореф. дис. канд. сільськогосп. наук: 06.03.02. Київ, 2001. 23 с.
 15. *Про судову експертизу*: закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
 16. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності*: закон України від 06.09.2012 № 5245-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5245-17>.
 17. *Про внесення змін до Земельного та Лісового кодексів України щодо збереження лісів*: закон України від 15.03.2012 № 4539-VI [Електронний ресурс]. Режим дос-тупу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4539-17>.

18. Деякі питання розпорядження земельними лісовими ділянками Розпорядження Кабінету Міністрів України: від 10 квітня 2008 р. № 610-р [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/610-2008-%D1%80/ed20080410>.

ИССЛЕДОВАНИЕ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗОЙ ПРОЦЕДУРЫ ИЗЪЯТИИ ЗЕМЕЛЬ (НА ПРИМЕРЕ ЗЕМЕЛЬ ЛЕСОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАЗНАЧЕНИЯ)

В. В. Савчак

Изъятие земель является законодательно урегулированным способом перехода земли из одной формы собственности в другую, во время которого возможно изменение целевого назначения и изменение конфигурации земельного участка. Учитывая, что особенности других элементов движения земли в пределах категорий, форм собственности и т. п. исследуются судебной экспертизой по вопросам землеустройства, считаем, что процесс изъятия земель также относится к их числу.

Земельные участки под лесами составляют национальное богатство Украины и находятся под особой охраной государства. Однако численность лесов становится все меньше. Нередко это происходит вследствие нарушения или игнорирования процедуры изъятия земель.

Земельный участок, находящийся в постоянном пользовании государственного лесохозяйственного предприятия, может быть передан физическому или юридическому лицу в собственность или пользование только после его изъятия из пользования такого предприятия. Зачастую земли лесохозяйственного назначения, в том числе земли лесного фонда, передаются в собственность граждан как земли запаса, не предоставленные в собственность и пользование, под сельскохозяйственным угодьями. В результате таких незаконных операций численное количество земель под лесами просто исчезает.

Автор приходит к выводу, что исследование судебной экспертизой вопросов землеустройства процедуры изъятия земель является актуальным, дозволенным (в правовой плоскости) и закономерным процессом развития такого вида судебной экспертизы.

Установлено, что во время выполнения такого рода экспертиз непосредственному исследованию подлежат: месторасположение исследуемой территории относительно границ населенных пунктов; типы угодий, расположенных в пределах изучаемого земельного участка; дата изъятия земель; виды использования, для которых выполнено изъятие земель.

Для закрепления расширенного перечня задач экспертизы по вопросам землеустройства, требуется их нормативное закрепление. Поэтому, автор считает необходимым внести соответствующие изменения в п. 7.1 Научно-методических рекомендаций по вопросам подготовки и назначения судебных экспертиз и экспертных исследований, утвержденных Приказом Министерства юстиции Украины от 8 октября 1998 № 53/5, в частности, дополнить абзацем шестым следующего содержания: «Определение соответствия процедуры изъятия земельного участка требованиям земельного законодательства и другим нормативным документам по вопросам землеустройства и землепользования».

PROCEDURE OF LAND WITHDRAWAL IN FORENSIC EXAMINATION RESEARCH (FOR EXAMPLE OF FORESTRY LAND)

V. Savchak

The withdrawal of land is a legally regulated way of transferring land from one form of ownership to another, during which it is possible to change the purpose and change the land configuration. Given that the characteristics of other elements of the movement of land within the

categories, forms of ownership, etc. are examined by forensic expertise on land management issues, and the land withdrawal process is also among them.

The forests' plots of land constitute the national wealth of Ukraine and are under the special state protection. However, the number of forests is getting smaller. Often this is due to violate or disregard of the procedure for the withdrawal of land.

A plot of land that is in permanent use of the state forestry enterprise can be transmitted to a person or entity for ownership or use only after it has been withdrawn from the use of such an enterprise. It is too often forestry lands, including forest lands, transferred to the ownership of citizens as reserve lands which are not provided for the ownership and use, as agricultural land. As a result of these illegal transactions numeral amount of forests lands simply disappears.

The author comes the conclusion that the forensics procedures of the issues of the land withdrawal is topical, relevant, enabled (in the legal field) and the natural process of this type of forensics examination.

It is established that during the execution of this kind of expertise is necessary to research: the location of the study area relative to the boundaries of settlements; types of lands located within the studied land; date of withdrawal of land; the types of use for which land is withdrawn.

To fix the expanded list of tasks of expertise on issues of land management, this requires regulatory support. Therefore, the author considers it necessary to make appropriate changes to paragraph 7.1 of the Scientific and Methodological Recommendations on the Preparation and Appointment of Forensic Expertise and Expert Studies approved by Order No. 53/5 of the Ministry of Justice of Ukraine of October 8, 1998, in particular, add the sixth paragraph to the following content: "The determination of the compliance the procedure of the land withdrawal to the requirements of land legislation and other regulatory documents on issues of land management and land use."

УДК 343.983

Н. Л. Поплавська
старший судовий експерт

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЇ ТА НЕОБХІДНІСТЬ ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ СУДОВОЮ ЕКСПЕРТИЗОЮ

У статті розглянуті антропогенні фактори впливу на навколишнє природне середовище, основні джерела антропогенного забруднення, актуальність проведення судово-екологічної експертизи, пов'язаної з визначенням обставин правопорушень у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів.

Охорона навколишнього природного середовища – одна з найактуальніших проблем сучасної України.

Екологічний стан природного комплексу України, розцінюється як критичний. Викиди здійснювали приблизно 11 тисяч промислових підприємств.

емств країни. Основними забруднювачами атмосфери продовжують залишатися об'єкти добувної промисловості (23,8 % шкідливих викидів), виробники електроенергії, газу та води (31,6 %), підприємства металургії та оброблення металів (29,2 %) ¹⁵.

Антропогенно-техногенний вплив на ландшафт досяг таких меж, коли правопорушення у сфері технічної екології безнаказовими залишати вже не можна. Висока концентрація промислового та сільськогосподарського виробництва, велика транспортна інфраструктура, велика щільність населення, розвинута вугільна, хімічна, харчова та легка промисловості, чорна і кольорова металургії, важке машинобудування, виробництво будматеріалів, гідро- і теплоенергетика, розробка родовищ корисних копалин та інші галузі індустрії, створили величезне навантаження на природну геосистему.

Екологічно небезпечні галузі – металургійна та гірничо-видобувна промисловості, виробництво електроенергії, хімічної і нафтохімічної промисловості. Підприємства саме цих галузей в найбільшій мірі впливають на екосистему. Функціонування потужного промислового та аграрного комплексу супроводжується інгредієнтним забрудненням усіх компонентів природи. У навколишнє середовище України в істотних кількостях, потрапляють відходи і викиди шкідливих речовин видобувних і переробних виробництв, вихлопи автотранспорту, продукти згоряння викопного палива, побутові стоки і сміття, відходи сільськогосподарської діяльності. ¹⁶

В атмосферному повітрі, ґрунті, поверхневих та ґрунтових водах виявлені сотні різноманітних хімічних реагентів, серед яких: метан, оксиди та діоксини вуглецю, сірки, азоту, аміак, хлор, хлористий водень, сірчистий ангідрид, формальдегіди, оцтовий альдегід, органічні та неорганічні кислоти (оцтова, молочна, винна, соляна, сірчана та ін.), різні солі, розчинники і аерозолі, мінеральні добрива (аміачна селітра, сульфат амонію, хлористий калій, суперфосфат). У результаті екологічного забруднення атмосферні опади (дощ, сніг, туман), поверхневі і ґрунтові води часто «підкислені» (показник водню $\text{pH} < 7$). У воді затримуються сірчаноокислі солі, вільний діоксид вуглецю, іони Cl^- , Mg^{2+} , Na^+ , Ca^{2+} , SO_4^{2-} . Сумарний вміст солей у ґрунтових водах може досягнути 300 г/л ¹⁷. Крім того, багато підприємств відносяться до потенційно небезпечних, при аваріях на них значно зростають обсяги викидів шкідливих речовин, збагачується їх склад.

¹⁵ Абашина Д. Почему в Донбассе лучше не дышать?!//Панорама: Общественно-политический еженедельник. – 24-30 марта 2005. - №12. – С. 8.

¹⁶ Земля тривоги нашої. За матеріалами доповіді про стан навколишнього природного середовища в Донецькій області у 2002 році/Під ред. С.В. Третьякова. – Донецьк: Новий мир, 2003. – 158 с.;

¹⁷ Магдалиц-Ковалева Л. Л., Плашенко А.А. Железобетонные конструкции и окружающая среда//Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції “Динаміка наукових досліджень – 2004” (21-30 червня 2004 року). Том 33. Екологія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С. 48-50

Основними шкідливими речовинами антропогенного походження є:

- оксид вуглецю. Утворюється при неповному згорянні вуглецевих речовин. У повітря він попадає у результаті спалювання твердих відходів, з вихлопними газами й викидами промислових підприємств. Щорічно цього газу надходить до атмосфери не менш 1250 млн. т. Оксид вуглецю є сполукою, що активно реагує зі складовими частинами атмосфери й сприяє підвищенню температури на планеті, і створенню парникового ефекту;

- сірчистий ангідрид. Виділяється у процесі згоряння палива, що містить сірку, або переробки сірчистих руд (до 170 млн. т у рік). Частина сполук сірки виділяється при горінні органічних залишків у гірничорудних відвалах;

- сірчаний ангідрид. Утворюється при окислюванні сірчастого ангідриду. Кінцевим продуктом реакції є аерозоль або розчин сірчаної кислоти в дощовій воді, що підкислює ґрунт, загострює захворювання дихальних шляхів людини. Випадання аерозолію сірчаної кислоти з димових факелів хімічних підприємств, відбувається при низькій хмарності й високій вологості повітря. Підприємства кольорової й чорної металургії, а також ТЕС щорічно викидають в атмосферу десятки мільйонів тон сірчаного ангідриду;

- сірководень і сірковуглець. Надходять у атмосферу роздільно або разом з іншими сполуками сірки. Основними джерелами викиду є підприємства, що виготовляють штучне волокно, цукор, коксохімічні, нафтопереробні, а також нафтопромисли. В атмосфері, при взаємодії з іншими забруднювачами піддаються повільному окислюванню до сірчаного ангідриду;

- окисли азоту. Основними джерелами викидів є підприємства, що виготовляють азотні добрива, азотну кислоту й нітрати, анілінові барвники, нітросполуки, віскозний шовк, целулоїд. Кількість окислів азоту, що надходять в атмосферу, становить 20 млн. т у рік;

- сполуки фтору. Джерелами забруднення є підприємства з виробництва алюмінію, емалей, скла, кераміки, сталі, фосфорних добрив. Речовини, які містять фтор, надходять до атмосфери у вигляді газоподібних сполук – фтороводню або пилу фториду натрію й кальцію. Сполуки характеризуються токсичним ефектом. Похідні фтору є сильними інсектицидами;

- сполуки хлору. Надходять у атмосферу від хімічних підприємств, що виробляють соляну кислоту, пестициди, які містять хлор, органічні барвники, гідролізний спирт, хлорне вапно, соду. Токсичність хлору визначається видом сполук і їхньою концентрацією. У металургійній промисловості при виплавці чавуну й при переробці його на сталь, відбуваються викиди у атмосферу різних важких металів і отрутних газів. Так, у розрахунку на 1 т передільного чавуну, виділяється крім 12,7 кг сірчастого газу також 14,5 кг пилових часток, до складу яких належать: сполуки миш'яку, фосфору, сурми, свинцю, парів ртуті й рідких металів, смоляних речовин і ціаністого водню.

Крім газоподібних забруднюючих речовин, до атмосфери надходить велика кількість твердих часток. Це пил, кіптява й сажа. Велику небезпеку таїть забруднення природного середовища важкими металами. Свинець, кад-

мій, ртуть, мідь, нікель, цинк, хром, ванадій стали практично постійними компонентами повітря промислових центрів.

Основними джерелами штучного аерозольного забруднення повітря є ТЕС, які споживають вугілля високої зольності, збагачувальні фабрики, металургійні, цементні, магнезитові й сажові заводи. Аерозольні частки від цих джерел відрізняються великою розмаїтістю хімічного складу. Найчастіше в їх сполуках виявляються сполуки кремнію, кальцію й вуглецю, рідше – оксиди металів: заліза, магнію, марганцю, цинку, міді, нікелю, свинцю, сурми, вісмуту, селен, миш'яку, берилію, кадмію, хрому, кобальту, молібдену, а також азбест.

Постійними джерелами аерозольного забруднення є промислові відвали – штучні насипи з перевідкладеного матеріалу, переважно розкритих порід, утворених при видобутку корисних копалин або ж з відходів підприємств переробної промисловості, ТЕС.

Джерелом пилу й отрутних газів є масові вибухові роботи. Так, у результаті одного середнього за масою вибуху (250-300 тонн вибухових речовин), у атмосферу викидається близько 2 тис. куб. м умовних оксидів вуглецю та азоту більше 150 т пилу.

Виробництво цементу й інших будівельних матеріалів також є джерелом забруднення атмосфери пилом. Основні технологічні процеси цих виробництв – здрібнювання й хімічна обробка напівфабрикатів і одержуваних продуктів у потоках гарячих газів завжди супроводжується викидами пилу й інших шкідливих речовин в атмосферу.

Майже всі забруднюючі речовини, які спочатку потрапили в атмосферу, в остаточному підсумку виявляються на поверхні ґрунту й води.

Осідаючі аерозолі можуть містити отрутні важкі метали – свинець, кадмій, ртуть, мідь, ванадій, кобальт, нікель. Звичайно, вони малорухомі й накопичуються у ґрунті. Але в ґрунт попадають із дощами також кислоти. З'єднуючись із ними, метали можуть переходити в розчинні сполуки, доступні рослинам. У розчинні форми переходять також речовини, постійно присутні в ґрунтах, що іноді приводить до загибелі рослин. Прикладом може служити досить розповсюджений у ґрунтах алюміній, розчинні сполуки якого поглинаються коріннями дерев. Алюмінієва хвороба, при якій порушується структура тканин рослин, виявляється для дерев смертельною.¹⁸

Зростання ступеня ризику виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру пояснюється і значною моральною та фізичною зношеністю основних фондів (в середньому по Україні - на 45%, в окремих галузях, включаючи і вугледобувну, шахти якої належать до підприємств з потенційно небезпечним виробництвом, - на 60-70%, а оновлюється основних фондів

¹⁸ Грушко Я.М. Вредные органические соединения в промышленных выбросах в атмосферу [Текст] / Я.М. Грушко. – Л.: Химия, 1991. – 228 с.

не більше 3% на рік, реалією програми закриття безперспективних підприємств, яка не завжди враховує можливі негативні наслідки.¹⁹

В якості прикладу детальніше розглянемо видобувну промисловість, оскільки їй притаманні всі вищевказані проблеми техногенного забруднення навколишнього середовища, які можна вважати характерними для інших екологічно шкідливих та аварійно-небезпечних виробництв.

У гірничо-видобувних регіонах за ступенем впливу на природу домінує підземне видобування, яке часто порушує екосистему, змінюючи газовий, геохімічний, водний і термічний режим геологічних формацій та мікроклімат краю і вносячи певну частку (до 4-5 % емісії метану і до 7 % – діоксиду вуглецю) у причини глобального погіршення клімату на Землі.²⁰ Забруднення навколишнього середовища проявляється у зміненому складі, структури та енергетики біосфери, в тому числі атмосфери - запилювання, загазованість і засмічення іншими відходами людської діяльності, що і призводить до руйнування озонового шару, посилення парникового ефекту, кліматичних аномалій, погодних відхилень, підвищення ймовірності виникнення стихійних лих і, як наслідок, погіршення здоров'я людей, зростання смертності та зниження народжуваності, негативними незворотними змінами рослинності і тваринного світу.

Одним із основних джерел, що надають негативне впливання на природний ландшафт є підприємства вугільної промисловості. Тому, вдосконалення цієї галузі тісно пов'язане з загальним положенням технології, техніки безпеки та екології на гірничих підприємствах. У зв'язку з тим, що в даний час намітилася стійка тенденція до виходу вугледобувної промисловості із глибокої соціально-економічної кризи, зростає актуальність вирішення проблеми покращення гірничої екології. Так, у шахтах України видається близько 10 т твердих, рідких і газоподібних відходів на 1 т видобутого вугілля. При виникненні в процесі ведення гірничих робіт підземних пожеж, вибухів, газодинамічних явищ кількість викидів зростає в десятки і сотні разів.

Загостренню екологічних проблем вугледобувних регіонів, сприяє також закриття нерентабельних гірничих підприємств.²¹

З метою усунення шкідливого впливу діяльності людини на довкілля або зменшення антропогенного навантаження на державному, регіональному

¹⁹ Тищенко С. Инвестиции: балансы и нюансы//Виробник України. – 4 лютого 2005. - №5. – С. 7.

²⁰ Грядущий Б.А. Опасные и вредные факторы подземной добычи угля в технологическом, социальном и экологическом аспектах. – Донецк: ЦБНТИ угольной промышленности, 1994. – 158 с.

²¹ Куцкая Н.Б., Червяк С.С. Обострение экологических проблем угледобывающих регионов Луганской области//Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції “Наука і освіта – 2004” (10-25 лютого 2004 року). Том 58. Екологія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С. 36-37.;

і об'єктовому рівнях розробляється спеціальна нормативна документація, що регламентує технологічні, профілактичні та інші заходи з охорони природи. В народному господарстві України, необхідно на науковій основі займатися розробками, які регламентують питання екології та охорони навколишнього середовища нормативно-правової бази, вести контроль, облік, інвентаризацію шкідливих викидів та викидань по галузях промисловості, розробити рекомендації щодо запобігання або зменшення обсягів створюваних відходів і викидів, нівелювання негативного впливу забруднюючих речовин на природний комплекс і здоров'я людини. Як правило, діяльність в області, наприклад, гірничої екології і захисту природи проводиться організаціями та особами, які не мають досвіду роботи у вугільній промисловості і не знають особливостей гірничого виробництва.²²

Більше того, не завжди керівники підприємств здійснюють адекватні ними обов'язки по охороні навколишнього середовища, ігнорування або неповне, формальне виконання зазначених вище нормативно-регламентуючих аспектів і порушення, допущені в процесі реалізації природоохоронних заходів, ускладнюють проблеми екології і тягнуть за собою необхідність в їх розслідуванні, експертних дослідженнях, виявленні і покаранні винних.

Отже, доцільно займатися правовою, організаційною та економічною діяльністю, пов'язаною із запобіганням або зменшенням негативного впливу підприємств України на навколишнє природне середовище та здоров'я людини, на високому науковому рівні, а також розвивати судову екологічну експертизу для проведення об'єктивної професійної оцінки природоохоронної діяльності (бездіяльності) директорів (власників) підприємств, інших відповідальних посадових осіб, конкретних виконавців і більш ефективного дослідження надзвичайних ситуацій, що виникли на цих промислових об'єктах і призвели до значних екологічних збитків.

Кримінально-правові норми, що встановлюють відповідальність за екологічні злочини, мають досить складну диспозицію. Для їхньої реалізації потрібні великі знання й досвід, у т. ч. і придбаний при проведенні судово-експертних досліджень.

Стан правопорушень у сфері екології, свідчить про надзвичайно низьку ефективність заходів щодо попередження, розкриття й розслідування злочинів даного виду. Велику заклопотаність викликає висока латентність і низьке розкриття екологічних злочинів. У результаті поверхневого розслідування в багатьох випадках не встановлюються причини злочинів, не виявляються винні особи, не приймаються необхідні заходи щодо відшкодування збитків.

Успішне розслідування екологічних злочинів значною мірою залежить від правильного, своєчасного, всебічного і якісного використання спеціаль-

²² Правила безпеки у вугільних шахтах. ДНАОП 1.1.30-1.01-00/ Затверджено наказом Міністерства праці та соціальної політики України 22.08.2000 № 215. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 17.10. 2000 за № 715/4936. – К.: Держнаглядохоронпраці, 2000. – 495 с.

них знань. Тож на фоні загострення екологічної ситуації, наростає вірогідність злочинів у сфері охорони природи. При цьому, вони можуть приймати складні витончені форми. У зв'язку з чим, слід провести судову екологічну експертизу.

Судово-екологічні дослідження, пов'язані з визначенням обставин правопорушень у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів, складають дослідження, які базуються на використанні спеціальних знань у галузі інженерно-екологічної науки та суміжних наук.

Інженерна-екологія – прикладна дисципліна, яка являє собою систему науково обґрунтованих інженерно-технічних заходів, які скеровані на зберігання якості навколишнього середовища в умовах зростаючого промислового виробництва. Інженерна екологія виникає на стику технічних, природничих та соціальних наук²³.

Предмет судової інженерно-екологічної експертизи складає комплекс (сукупність) фактичних даних про негативний антропогенний вплив на конкретні (локальні) об'єкти навколишнього природного середовища та обставин, пов'язаних з порушеннями екологічного законодавства та умовами експлуатації потенційно небезпечних об'єктів, а також з діями (бездіяльністю) спеціально уповноважених осіб у галузі охорони навколишнього середовища й природокористування, які сприяли заподіянню шкоди здоров'ю людини (смерті людини) або інших тяжких наслідків.

Об'єктами екологічної експертизи є матеріальні і матеріалізовані джерела інформації, що містять фактичні дані про обставини надзвичайної екологічної ситуації, а саме: локальна земельна ділянка, на якій виявлені ознаки негативного антропогенного впливу, у тому числі забруднені земельні ділянки, ділянки із частковим або повним руйнуванням родючого шару ґрунту, забруднені площі зелених насаджень, території вивезення, складування й знищення відходів виробництва і споживання тощо; забруднені водні простори (ділянки рік, озер, водоймищ); забруднений повітряний простір; проби атмосферного повітря, води, ґрунту, відібрані в межах антропогенного забруднення навколишнього середовища; зразки флори й фауни, які піддалися негативному антропогенному впливу; виробничі й складські приміщення промислових, комунальних та інших підприємств і організацій, їх очисні спорудження, газоочисні й пилоуловлювальні установки тощо; механізми, устаткування, їх вузли та деталі з місця, де відбулася надзвичайна екологічна ситуація; відомості з технічної документації й актів перевірки екологічного стану об'єктів; результати обстеження об'єктів навколишнього середовища санітарно-епідеміологічними, природоохоронними й іншими спеціально уповноваженими органами; інші джерела інформації про негативний антропогенний вплив на навколишнє середовище.

Екологічною експертизою (із залученням спеціалістів вузького профілю, спеціалізації) можуть також досліджуватись об'єкти, визначені Законом

України «Про екологічну експертизу», а саме: екологічні ситуації, що склалися в окремих населених пунктах і регіонах, а також діючі об'єкти та комплекси, що мають значний негативний вплив на стан навколишнього природного середовища; документація з перепрофілювання, консервації та ліквідації діючих підприємств, окремих цехів, виробництв та інших промислових і господарських об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, у тому числі військового та оборонного призначення; документація із впровадження нової техніки, технологій, матеріалів і речовин (у тому числі тих, що закупаються за кордоном), які можуть створити потенційну загрозу навколишньому природному середовищу; документація щодо генетично модифікованих організмів, які призначаються для використання у відкритій системі.²³

Судовими експертами у галузі судової інженерно-екологічної експертизи можуть бути спеціалісти, які мають вищу інженерно-екологічну, екологічну, ґрунтово-агрохімічну, геологічну, географічну, біологічну, а також технічну, пов'язану з безпекою життєдіяльності, охороною праці, гірничою справою, металургією, будівництвом і таке інше, освіту.²⁴

Складні проблеми, які стоять перед економікою України в області антропогенно-техногенного забруднення природного геосистеми, обумовлюють доцільність займатися широким спектром досить актуальних питань з охорони навколишнього середовища на високій науковій базі з урахуванням особливостей різних галузей промисловості і розвивати новий вид судової інженерно-екологічної експертизи. З метою підвищення ефективності та об'єктивності розслідувань правопорушень у сфері охорони природи судових та/або слідчих органів по мірі необхідності, слід проводити судові експертизи із залученням фахівців-екологів.

Перелік посилань

1. Абашина Д. Почему в Донбассе лучше не дышать?! // Панорама: общественно-политический еженедельник. 2005. № 12. (24-30 марта) С. 8.
2. *Земля тривоги* нашої: за матеріалами доповіді про стан навколишнього природного середовища в Донецькій області у 2002 році / під ред. С. В. Третьякова. Донецьк, 2003. 158 с.; *Магдалиць-Ковалева Л. Л., Плашенко А. А.* Железобетонные конструкции и окружающая среда // Динаміка наукових досліджень: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (21-30 червня 2004 року); *Екологія*. Дніпропетровськ, 2004. Т. 33. С. 48-50.
3. *Магдалиць-Ковалева Л. Л., Плашенко А. А.* Железобетонные конструкции и окружающая среда // Динаміка наукових досліджень: матеріали III Міжнар. наук.-

²³ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 03 листопада 1998 року за № 705/3145 зі змінами.

²⁴ Експертне дослідження техніко-організаційних причин, умов та наслідків екологічних правопорушень. – Науковий звіт Донецького НДІСЕ (№ держреєстрації 0109U001763

- практ. конф. (21-30 червня 2004 року); *Екологія*. Дніпропетровськ, 2004. Т. 33. С. 48-50.
4. *Грушко Я. М.* Вредные органические соединения в промышленных выбросах в атмосферу. Ленинград, 1991. 228 с.
 5. *Тищенко С.* Инвестиции: балансы и нюансы // *Виробник України*. 2005. № 5, 4 лютого. С. 7.
 6. *Грядущий Б. А.* Опасные и вредные факторы подземной добычи угля в технологическом, социальном и экологическом аспектах / ЦБНТИ угольной промышленности. Донецк, 1994. 158 с.
 7. *Куцкая Н. Б., Червяк С. С.* Обострение экологических проблем угледобывающих регионов Луганской области // *Наука і освіта – 2004* (10-25 лютого 2004 року): матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф.; *Екологія*. Дніпропетровськ, 2004. Том 58. С. 36-37.
 8. *ДНАОП 1.1.30-1.01-00.* Правила безпеки у вугільних шахтах: затв. наказом Мінва праці та соц. політики України 22.08.2000 № 215, зареєстр. в Мінюсті України 17.10. 2000 за № 715/4936. Київ, 2000. 495 с.
 9. *Експертне дослідження техніко-організаційних причин, умов та наслідків екологічних правопорушень: звіт про НДР / Донецький НДІСЕ.* 0109U001763.
 10. *Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Мінюсту України від 08 жовтня 1998 року № 53/5, за реєстр. в Мінюсті України 03 листопада 1998 року за № 705/3145 зі змінами [Електронний ресурс].* Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0738-15
 11. *Експертне дослідження техніко-організаційних причин, умов та наслідків екологічних правопорушень: звіт про НДР / Донецький НДІСЕ.* 0109U001763. Донецьк.

ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИИ И НЕОБХОДИМОСТЬ ИХ ИССЛЕДОВАНИЯ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗОЙ

Н. Л. Поплавская

Экологическое состояние природного комплекса Украины оценивается как критическое. Выбросы осуществляли приблизительно 11 тысяч промышленных предприятий страны. Основными загрязнителями атмосферы продолжают оставаться объекты добывающей промышленности, производители электроэнергии, газа и воды, предприятия металлургии и обработки металлов.

Экологически опасные производства – металлургической и добывающей промышленности, производство электроэнергии, химической и нефтехимической промышленности, а также производство кокса. Предприятия именно этих отраслей в наибольшей степени влияют на экосистему.

В народном хозяйстве Украины, необходимо на научной основе заниматься разработкой регламентирующей вопросы экологии и охраны окружающей среды нормативно-правовой базы, вести контроль, учет, инвентаризацию вредных выбросов и сбросов по отраслям промышленности, разрабатывать рекомендации по предупреждению или уменьшению объемов создаваемых отходов и выбросов, нивелированию отрицательного воздействия загрязняющих веществ на природный комплекс и здоровье человека.

Следовательно, целесообразно заниматься правовой, организационной и экономической деятельностью, связанной с предупреждением или уменьшением отрицательного воздействия предприятий Украины на окружающую природную среду и здоровье человека, на высоком научном уровне, а также развивать судебную экологическую экспертизу для проведения объективной профессиональной оценки природоохранной деятельности

(бездеятельности) директоров (владельцев) предприятий, других ответственных должностных лиц, конкретных исполнителей и более эффективного исследования чрезвычайных ситуаций, возникших на этих промышленных объектах и приведших к значительным экологическим ущербам.

Сложные проблемы, стоящие перед экономикой Украины в области антропогенно-техногенного загрязнения природной геосистемы, обуславливают целесообразность заниматься широким спектром весьма актуальных вопросов по охране окружающей среды на высокой научной базе с учетом особенностей различных отраслей промышленности и развивать новый вид судебной экспертизы – экологической. С целью повышения эффективности и объективности расследований правонарушений в сфере охраны природы судебным или следственным органам по мере необходимости следует проводить судебные экспертизы с привлечением специалистов-экологов.

ENVIRONMENTAL PROBLEMS AND FORENSIC EXPERTISE NECESSITY OF THEIR RESEARCH

N. Poplavskaya

The ecological condition of natural environment in the Ukraine is considered critical. Industrial waste is the result of eleven thousand (11,000) industrial corporations and factories in Ukraine that threaten the ecosystem. Most of the pollution in the atmosphere continues to exist and increase due to coalmining, coal-burning, electro-energy production, gas and water production, and metallurgy production.

Industries that pose a severe threat to the ecology system include: metallurgical coke-chemical plants, water and thermal power plants, chemical, oil and energy productions. Other factors such as high levels of uncontrolled emissions and high volume of waste disposal also contribute to the ecological destruction.

In the national economy of Ukraine, it is necessary to take immediate actions in developing regulations for environmental hazards and waste. Waste management and control first need to be developed and secondly conducted. Current inventory and examination should be performed for uncontrolled, hazardous emissions that are released into the air and soil to prevent further contamination and pollution. Strategies, standards and regulations should be developed and strictly enforced for the prevention and reduction in volume of pollution-created waste and emission taking into consideration the natural environment and human health.

Therefore, it is advisable to engage in urgent legal, organizational and economic activities related to the prevention and reduction of negative industrial impacts in Ukraine on the environment and human health, at an advanced scientific level. Environmental expertise must be developed to objectively assess the professional environmental activities of heavy industries. More effective and prompt investigations should be conducted when hazardous accidents occur leading to significant environmental damage. Detailed judicial development process for carrying out ecological examination and assessment is essential to protect the natural environment.

Complex environmental issues continue to exist in the economy of Ukraine. In order to increase the effectiveness of poorly developed regulations through legal system, legal experts who are specialized in ecology must conduct the research and recommend stronger, more efficient regulations. The challenges facing the ecosystem in Ukraine are man-made. Waste and pollution to the natural ecosystem, therefore demands expediency to be engaged in a wide range of very pressing questions on preservation of the environment on high scientific level and to develop a new type of judicial examination – ecological. With objectives to increase efficient investigations of offences in area of wildlife management, judicial or investigatory bodies should conduct thorough and professional investigations by the experts – ecologist.

6 СУДОВА ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 343.98

Т. А. Переймивовк
кандидат економічних наук,
головний судовий експерт

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

М. Б. Жолобецька
судовий експерт

*Чернігівське відділення
Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України*

АЛГОРИТМ ПРОВЕДЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КРЕДИТНИХ ОПЕРАЦІЙ БАНКУ

Виходячи з експертної практики, розроблено алгоритми проведення дослідження кредитних операцій банку в розрізі стадій дослідження та залежно від поставлених завдань.

Актуальність. Фонд гарантування вкладів фіз. осіб (ФГВФО) повідомляє, що 79 банків перебувають у стадії ліквідації, а в чотирьох введено тимчасову адміністрацію («Артем-банк», «Юнісон», «Родовід» і «Фінансова ініціатива»). Керівництво Нацбанку, говорить про свої успіхи з розчищення системи від поганих банків, але незважаючи на це, суттєвого поліпшення фінансового стану банківської системи поки не відзначено [7].

На сьогоднішній день, ліцензії мають 98 банків – приблизно таку кількість оптимальною для України експерти, називали ще наприкінці минулого року. Але, кандидати на ліквідацію все ще залишаються. Так, на кінець листопада Національний банк не знав кінцевих бенефіціарів чотирьох малих

банків (менше 2 % загальних активів). Якщо процес розкриття затягнеться, то банки, що приховують цю інформацію, можуть бути ліквідовані. Нагадаємо, що два з половиною роки тому 27 % банківської системи були непрозорими щодо власності [8].

Банківська система шляхом надання кредиту організовує й обслуговує рух капіталу, забезпечує його залучення, акумулювання та перерозподіл у сфері виробництва та обігу, де виникає дефіцит капіталу. Основна функція кредитних операцій банку – це забезпечення надходження доходів. Проте, в зв'язку зі проведенням заходів щодо очищення банківської системи, кредитні операції використовуються неблагонадійними банками для виведення грошових коштів до початку процедури санації чи банкрутства. Такі операції призводять до значного зменшення ліквідаційної маси, а отже і до неможливості забезпечення вимог кредиторів в максимальному обсязі. В кінцевому результаті, кредитори та держава в особі Фонду гарантування вкладів, несуть значні збитки.

Матеріальна шкода (збитки) – це втрата активів чи недоотримання належних доходів об'єктом контролю та/або державою, що сталися внаслідок порушення законодавства об'єктом контролю шляхом дій або бездіяльності його посадових (службових) осіб [7].

До завдань судово-економічної експертизи, належить документальне обґрунтування вартості втрачених активів та/або розміру недоотриманих доходів (втраченої вигоди).

Метою даної роботи є узагальнення експертної практики та систематизація нормативних актів для розробки загальних алгоритмів експертного дослідження кредитних операцій банку.

Експертне дослідження складається з таких стадій: попереднє дослідження, роздільне дослідження, експертний експеримент, порівнювальне дослідження, оцінка результатів дослідження та формулювання висновків, оформлення експертного дослідження. Попереднє дослідження починається з моменту ознайомлення з постановою або ухвалою про призначення експертизи, або письмовою заявою (листом) замовника про проведення експертного дослідження.

Для виконання завдань попереднього дослідження експерт ознайомлюється з наданими матеріалами, встановлює цілісність упаковки, встановлює наявність об'єктів дослідження (досліджуваних та порівнювальних), їх відповідність опису в постанові (ухвалі), переліку в супровідних документах; вивчає обставини справи; вивчає матеріали справи, встановлює достатність та якість представлених матеріалів, об'єктів дослідження; ознайомлюється з актами перевірок контролюючих органів або внутрішнього аудиту стосовно встановлених порушень, пов'язаних з кредитуванням банками юридичних осіб або вивчається позовна заява банківської установи про стягнення заборгованості за кредитним договором. Експерт визначає нормативну базу; ознайомлюється з обліковою, кредитною політикою та внутрішніми норма-

тивними документами банку відносно кредитування юридичних осіб; встановлює достатність та якість представлених матеріалів, об'єктів дослідження; вивчає питання про необхідність порушення клопотань про надання додаткових матеріалів, необхідних для дачі висновку; при необхідності надання додаткових матеріалів складає клопотання про надання необхідних матеріалів; визначає необхідний комплекс методів дослідження (методик) і послідовність їх застосування; розробляє схеми дослідження за кожним із поставлених питань; складає план подальшого експертного дослідження, визначаючи при цьому необхідний комплекс методів дослідження і послідовність їх застосування, враховуючи інформацію, отриману під час вивчення матеріалів справи. Експерт у передбачених чинним законодавством випадках інформує особу, яка призначила судово-економічну експертизу, про неможливість проведення експертизи.

При цьому, якщо експерт порушив клопотання про надання йому додаткових матеріалів, але протягом сорока п'яти календарних днів не отримав відповіді, він письмово повідомляє орган (особу), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), про неможливість надання висновку.

На стадії роздільного дослідження за наявності необхідних документів експерт: наводить в дослідницькій частині висновку зміст положень законодавчих або нормативних документів; встановлює сутність суперечок (методичних підходів) між юридичною особою та банком; досліджує облікову, кредитну політику та внутрішні документи банку відносно кредитування; аналізує відповідність облікової, кредитної політики та внутрішніх документів банку, дотримання банківською установою методології бухгалтерського обліку конкретних технологічних банківських процесів, визначених нормативними актами НБУ.

При вивченні кредитного договору, слід звернути увагу на: суму кредиту; термін, на який кредит може бути отриманий; тип відсоткової ставки (фіксована, плаваюча); варіанти погашення кредиту, зокрема: на кількість платежів, їх періодичність та обсяги; наявність графіка погашення; схем погашення: класична, ануїтет, періодична, одноразова, тощо; методу нарахування банком відсотків (факт-факт, факт-360, факт-365 тощо); перелік, розмір і базу розрахунку всіх комісій (тарифів) банку, що пов'язані з наданням, обслуговуванням і погашенням кредиту, штрафи, неустойки, пені та інші умови, передбачені законодавством. Слід звернути увагу на умови нарахування банком відсотків, черговість грошових зобов'язань при надходженні від позичальника коштів у рахунок погашення кредиту та сплати процентів за користування ним.

При дослідженні, експерту необхідні документи: матеріали кредитної справи, внутрішні документи банку стосовно кредитної та облікової політики, договірна документація (кредитний договір, договір про відкриття кредитної лінії, договір позики, договір застави, додаткові угоди і додатки до договорів); рух коштів по відкритим рахункам позичальника, первинні доку-

менти на видачу та погашення кредиту, первинні облікові документи і бухгалтерські облікові регістри по обліку виданих кредитів, нарахованих за його використання процентів, а також по поверненню суми кредиту і сплаті процентів; розпорядження про видачу кредиту, виписки банку по руху грошових коштів по кредиту та відсоткам по рахункам згідно з наданим кредитом по кредитному договору, розпорядження про пролонгацію кредиту, тощо; первинні та зведені документи, що підтверджують використання та повернення кредиту: первинні платіжні документи, меморіальні ордери, виписки банку про рух коштів тощо; підтверджуючі документи (виписки за балансовими та позабалансовими рахунками, платіжні доручення тощо), що свідчать про надання та погашення кредиту, наявні фінансові зобов'язання, оприбуткування заставленого майна тощо; платіжні документи, в том числі касові та банківські документи; регістри бухгалтерського обліку, що відображають розрахунки за кредитом.

При проведенні дослідження документів про кредитні операції банку, необхідно ґрунтуватися на тому, що документальним підтвердженням виконання сторонами умов договору (правочину) є належним чином оформлені первинні документи.

Відповідно до статті 9 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 № 996-XIV (далі – Закон № 996), із змінами і доповненнями та пп. 2.1.1 п. 2.1 ст.2 Положення про організацію бухгалтерського обліку та звітності в банках України, яке затверджене Постановою НБУ від 30.12.1998 № 566 (далі – Положення № 566), підставою для бухгалтерського обліку операцій банку є первинні документи, які фіксують факти здійснення господарських операцій. Первинні документи повинні бути складені під час здійснення операції, а якщо це неможливо – безпосередньо після її закінчення та можуть складатися у паперовій формі та/або у вигляді електронних записів (у формі, яка доступна для читання та виключає можливість внесення будь-яких змін). У разі складання їх у вигляді електронних записів, при потребі повинно бути забезпечене отримання інформації на паперовому носії [4, 5].

Первинні документи як у паперовій формі, так і у вигляді електронних записів (непаперовій формі) повинні мати обов'язкові реквізити [4, 5].

Відповідно до п.п. 2.1.1 п. 2.1 ст.2 Положення № 566, інформація, що міститься у прийнятих до обліку первинних документах, систематизується на рахунках бухгалтерського обліку в регістрах синтетичного та аналітичного обліку шляхом подвійного запису їх на взаємопов'язаних рахунках бухгалтерського обліку.

Регістри синтетичного та аналітичного обліку операцій – це носії спеціального формату (паперові, машинні) у вигляді відомостей, книг, журналів, машинограм тощо.

Банки самостійно розробляють та затверджують форми регістрів обліку з урахуванням того, що регістри синтетичного та аналітичного обліку

повинні мати назву, період реєстрації операцій, прізвища і підписи або інші кодовані знаки, що дають змогу ідентифікувати осіб, які їх склали.

Ведення синтетичного обліку забезпечується за допомогою рахунків II, III, IV порядків Плану рахунків бухгалтерського обліку Національного банку України та Плану рахунків бухгалтерського обліку банків України. Детальна інформація про кожного контрагента та кожну операцію фіксується на рівні аналітичного обліку на аналітичних рахунках. Аналітичні рахунки повинні містити обов'язкові параметри, визначені окремими вказівками Національного банку України. Дані аналітичних рахунків повинні бути тотожними відповідним рахункам синтетичного обліку [5].

Відповідно до п.п. 2.1.3 п. 2.1 ст. 2 Положення № 566, план рахунків банку – систематизований перелік рахунків бухгалтерського обліку, що використовується для детальної та повної реєстрації всіх операцій і для забезпечення потреб складання фінансової звітності.

Враховуючи особливості побудови аналітичного рахунку, банки самостійно визначають власну систему аналітичного обліку, створюючи внутрішній план рахунків (сукупність усіх аналітичних рахунків банку).

Внутрішній план аналітичних рахунків має передбачати опис характеристики кожного рахунку або групи рахунків, порядок їх відкриття та закриття, а отже, має бути визначений відповідальний за його супроводження (на рівні банку – юридичної особи).

Всі рахунки, що відкриваються юридичним і фізичним особам, а також рахунки за внутрішніми операціями банку реєструються в книзі відкритих рахунків, яка ведеться в розрізі балансових рахунків четвертого порядку та включає такі позиції щодо рахунку:

- номер балансового рахунка;
- номер особового рахунка;
- код контрагента;
- найменування контрагента;
- дата відкриття рахунка;
- дата закриття рахунка [5].

Виходячи з вищевикладеного, одним із документів аналітичного обліку є банківська виписка.

Згідно з п. 5.6 Положення про організацію операційної діяльності в банках України, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 18 червня 2003 року № 254, виписки з особових рахунків клієнтів є підтвердженням виконаних за день операцій і призначаються для видачі або відсилення клієнту [6].

Об'єктами дослідження є також документи позичальника: документи, що підтверджують оплату кредиту та процентів по кредитному договору; зведені реєстри бухгалтерського обліку по рахункам: 50 «Довгострокові кредити банків», 61 «Поточна заборгованість по довгостроковим зобов'язанням», 94 «Інші витрати операційної діяльності», 95 «Відсотки за

кредит», та іншим, на яких ведеться облік заборгованості по кредитному договору; зведені регістри бухгалтерського обліку по рахунку 31 «Рахунки у банках» з первинними документами (виписками, платіжними дорученнями та ін.) по кредитному договору.

При проведенні судово-економічної експертизи кредитних операцій комерційних банків, як правило, застосовуються документально-методичні прийоми, інформаційне моделювання, нормативно-правове регулювання, дослідження облікових документів, економічний аналіз (в разі необхідності), метод синтезу.

Доцільно, а у деяких випадках навіть необхідно при вирішенні питань, поставлених перед експертом-економістом, застосовувати метод моделювання, що дозволить дослідити альтернативні варіанти проведення господарських та фінансових операцій.

В разі необхідності проводиться економічний аналіз підприємства, за допомогою якого оцінюються результати діяльності підприємства за певний період.

Для вивчення наданих на дослідження документів в цілісності, єдності і взаємозв'язку, узагальнення даних проведеного дослідження, використовувався метод синтезу.

Під час проведення порівнювального дослідження експерт: співставляє договори, надані на дослідження, на відповідність типовим формам договорів, затверджених відповідними наказами/рішенням правління Банку (крім випадків укладання нетипових форм договорів відповідно до рішень колегіальних органів Банку); аналізує дотримання банківськими установами методології бухгалтерського обліку конкретних технологічних банківських процесів, визначених нормативними актами НБУ та внутрішніми положеннями банку; досліджує та аналізує сутність кореспонденції рахунків; проводить дослідження облікових регістрів, порядок ведення яких обумовлені обліковою, кредитною політикою банку та внутрішніми положеннями банку; досліджує відповідність даних облікових регістрів первинним документам, при цьому зіставляються дані первинних документів із даними облікових регістрів; з'ясовує відповідність дат, сум, кореспонденції рахунків умовам договору; співставляє дані первинних документів з даними аналітичного та синтетичного обліку банку; після вивчення всіх джерел інформації та відомостей, які містяться у матеріалах справи, експерт, за необхідності, на підставі первинних бухгалтерських документів, використовуючи відомості аналітичного обліку за відповідними рахунками, проводить арифметичну перевірку розрахунку, наданого на дослідження, за всіма видами заборгованості (основна сума депозиту, відсотки за депозитом, тощо) з урахуванням черговості платежів).

Експертом проводиться комплексна оцінка результатів проведеного експертного дослідження, формулювання висновків, оформлення експертного дослідження.

Узагальнення експертної практики проведення економічних досліджень наведено в Таблиці 1.

Таблиця 1

1. Чи підтверджується документально розмір збитків банку, визначений в акті перевірки (вказується суб'єкт контролю), в результаті необґрунтованої видачі, неповернення кредиту за угодою (номер, дата)?
Межі компетенції експертів-економістів визначаються, перш за все, знаннями у галузі материнської науки-економіки та дотриманням методичних і процесуальних вимог. Знаходяться за межами компетенції експертів - економістів питання стосовно спричинення матеріальних збитків діями посадових осіб. Там, де йдеться про збитки, експерти-економісти можуть проводити дослідження тільки стосовно економічної природи збитків, оскільки економічний і юридичний зміст категорії «збитки» суттєво відрізняються. Експерти-економісти можуть у межах своєї компетенції вирішувати питання щодо документального та нормативного підтвердження розрахунку збитків, який був наданий до суду позивачем або зроблений ревізорами в акті перевірки. При дослідженні, експерту необхідні документи: матеріали кредитної справи, внутрішні документи банку стосовно кредитної та облікової політики, договірна документація (кредитний договір, договір про відкриття кредитної лінії, договір позики, договір застави, додаткові угоди і додатки до договорів); рух коштів по відкритим рахункам позичальника, первинні документи на видачу та погашення кредиту, первинні облікові документи і бухгалтерські облікові регістри по обліку виданих кредитів, нарахованих за його використання процентів, а також по поверненню суми кредиту і сплаті процентів; розпорядження бухгалтерії за підписом керуючого банком і начальника кредитного відділу про видачу кредиту, виписки банку по руху грошових коштів по кредиту та відсоткам по рахунках згідно з наданим кредитом по кредитному договору, розпорядження бухгалтерії за підписом керуючого банком і начальника кредитного відділу про пролонгацію кредиту, тощо; первинні та зведені документи, що підтверджують використання та повернення кредиту: первинні платіжні документи, меморіальні ордери, виписки банку про рух коштів. тощо; підтверджуючі документи (виписки за балансовими та позабалансовими рахунками, платіжні доручення тощо), що свідчать про надання та погашення кредиту, наявні фінансові зобов'язання, оприбуткування заставленого майна тощо; платіжні документи, у тому числі касові та банківські документи; регістри бухгалтерського обліку, що відображають розрахунки за кредитом, Крім того, при вирішенні вказаного питання, слід пам'ятати, що згідно плану рахунків існують рахунки для обліку списаної у збиток заборгованості: 9610 А «Списана у збиток заборгованість за коштами на кореспондентських рахунках»; 9611 А «Списана у збиток заборгованість за кредитними операціями». Об'єктами дослідження є також документи позичальника: документи, що підтверджують оплату кредиту та процентів по кредитному договору; зведені регістри бухгалтерського обліку по рахункам: 50 «Довгострокові кредити банків», 61 «Поточна заборгованість по довгостроковим зобов'язанням», 94 «Інші витрати операційної діяльності», 95 «Відсотки за кредит», та іншим, на яких ведеться облік заборгованості по кредитному договору; зведені регістри бухгалтерського обліку по рахунку 31 «Рахунки у банках» з первинними документами (виписками, платіжними дорученнями та ін.) по кредитному договору. При проведенні судово-економічної експертизи кредитних операцій комерційних банків експерт використовує всі методи, які регламентують його роботу, найчастіше, як правило, застосовуються документально-методичні прийоми, інформаційне моделювання,

Продовження таблиці 1

нормативно-правове регулювання, дослідження облікових документів, економічний аналіз (в разі необхідності), метод синтезу. Складовими частинами методу документальної перевірки є арифметична, реквізитна та нормативна перевірки, за якими проводиться дослідження повноти заповнення реквізитів документів, відповідність записів про господарсько-фінансові операції вимогам нормативних документів, проводиться перевірка арифметичних підрахунків. Дослідження відповідності кількісних і сумових характеристик первинних документів записам в облікових регістрах. Методом співставлення експерт установлює повному відображеного первинного документа в бухгалтерських облікових регістрах, як банку так і підприємства, у свою чергу дані облікових документів співставляються з даними оборотно-сальдової відомості, даними балансу, а дані балансу з даними фінансової та податкової звітності. Крім того зіставляється облік за кредитним договором юридичної особи (позичальника) та облік банківської установи за вказаним договором. У разі виявлення розбіжностей між даними позичальника та банку, необхідно з'ясувати причини їх виникнення та вплив на загальну суму заборгованості.

Для вивчення наданих на дослідження документів в цілісності, єдності і взаємозв'язку, узагальнення даних проведеного дослідження, використовувався метод синтезу.

2. Чи підтверджується бухгалтерськими та первинними документами нецільове використання кредитних коштів за угодою (номер, дата)?

Експерт вивчає обставини справи, ознайомлюється з актами перевірок контролюючих органів або внутрішнього аудиту стосовно встановлених порушень, пов'язаних з кредитуванням банками юридичних осіб або вивчається позовна заява банківській установи про стягнення заборгованості за кредитним договором; експерт визначає нормативну базу; ознайомлюється з обліковою, кредитною політикою та внутрішніми нормативними документами банку відносно кредитування юридичних осіб; встановлює достатність та якість представлених матеріалів, об'єктів дослідження; вивчає питання про необхідність порушення клопотань про надання додаткових матеріалів, необхідних для дачі висновку; при необхідності надання додаткових матеріалів складає клопотання про надання необхідних матеріалів; визначає необхідний комплекс методів дослідження (методик) і послідовність їх застосування; розробляє схеми дослідження за кожним із поставлених питань; складає план подальшого експертного дослідження, визначаючи при цьому необхідний комплекс методів дослідження і послідовність їх застосування, враховуючи інформацію, отриману під час вивчення матеріалів справи.

Для дослідження даного питання, експерту необхідні наступні документи: договір на документація (кредитний договір, договір про відкриття кредитної лінії, договір позики, договір застави, додаткові угоди і додатки до договорів); платіжні доручення, видаткові ордери, касова книга, касові звіти, рух коштів підприємства по відкритим в банку рахункам, бухгалтерські реєстри, де відображено рух коштів по рахункам в банку, журнали-ордери по касі та банку, головна книга підприємства. Якщо проводилась оплата за послуги чи товар, необхідно провести звірку повноти сплачених коштів за придбаний товар чи послуги з балансовими рахунками, які були задіяні в ході господарської операції.

При цьому, експерт використовує всі методи, які регламентують його роботу, зокрема метод документальної перевірки, де проводить дослідження документів за формою та змістом відображених в них господарських операціях, проводить перевірку арифметичних підрахунків та таксування, установлює відповідність господарських операцій, які відображені в первинних документах, чинним на момент складання даного документа нормативним актам. Методом співставлення експерт установлює повноту

відображеного первинного документа в бухгалтерських та облікових регістрах, у свою чергу дані облікових регістрів співставляються з даними Головної книги, дані Головної книги – з даними бухгалтерської та фінансової звітності.
3. Чи підтверджується документально дотримання банком (назва) відповідних нормативів вірахувань до страхового резерву? Об'єктами дослідження в даному випадку є Положення про порядок формування та використання банками України резервів для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями, внутрішньобанківські положеннями щодо здійснення активних банківських операцій, які місять: порядок проведення активних банківських операцій; методику оцінки фінансового стану банку-боржника; методику оцінки фінансового стану боржника – юридичної особи; методику оцінки фінансового стану боржника – фізичної особи (у тому числі суб'єкта господарювання); методику оцінки фінансового стану боржника – органу бюджетної установи; порядок урахування кредитної історії під час визначення показника ризику боржника, у тому числі щодо організації процесу накопичення і належного документування та систематичного оновлення інформації про поточний стан обслуговування боргу в банку; порядок визначення значень показників ризику за кредитними операціями, порядок класифікації активів за категоріями якості; порядок оцінки ризику активу/наданого фінансового зобов'язання; порядок документального оформлення й підтвердження оцінки активів; порядок здійснення реструктуризації кредитів; порядок включення/виключення фінансових активів до/з групи фінансових активів; порядок оцінки ризиків груп фінансових активів; критерії пониження класу боржника, їх обґрунтування та порядок урахування; перелік основних джерел інформації і даних, які використовуються для здійснення оцінки фінансового стану боржника, у тому числі банку-нерезидента; умови та підстави віднесення цінного папера до відповідного портфеля з урахуванням наміру його придбання і можливості утримання; порядок оцінки цінних паперів (у тому числі докладний перелік критеріїв, що є об'єктивними доказами зменшення корисності цінних паперів); порядок оцінки ризику цінного папера (у тому числі ризику еметента, наявного додаткового забезпечення та рейтингових оцінок); порядок документального підтвердження і оформлення оцінки ризику за цінними паперами; опис обраних банком методів визначення справедливої вартості за цінними паперами, у тому числі періодичність їх перегляду на зменшення корисності; перелік основних джерел інформації, що використовуються банком для оцінки фінансового стану еметента; порядок оцінки ризику дебіторської заборгованості; критерії прийнятності та перелік видів застави, у тому числі товарів в обороті або в переробці тощо; порядок визначення ринкової вартості та ліквідності предметів застави та її моніторинг протягом дії договору про надання кредиту; процедури і методи перевірки наявності та якості предметів застави залежно від їх виду; процедури реалізації предмета застави; процедури прийняття та виконання рішень щодо формування резерву під ризику за активами, наданими фінансовими зобов'язаннями; порядок здійснення контролю за правильністю оцінки ризиків та визначення розміру резерву за активами, наданими фінансовими зобов'язаннями; процедури ухвалення та виконання рішень щодо списання безнадійних активів, у тому числі за рахунок сформованих резервів; порядок формування та ведення кредитної документації, аналіз рахунків банків: 1410, 1416, 1417, 1418, 1420, 1500, 1502, 1508, 521, 1523, 1524, 1526, 1528, 1811, 1819, 2027, 2037, 2062, 2063, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2072, 2073, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2082, 2083, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2202, 2203, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2233, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2600, 2605, 2607, 2625, 2627, 3103, 3105, 3114, 3116, 3117, 3118, 3119, 3125, 9020, 9023, звітність банку: № 302 «Звіт про класифіковані кредитні операції за формами

Продовження таблиці 1

власності», № 604 «Звіт про розрахунок резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями комерційних банків», № 601 «Звіт про списану безнадійну заборгованість», рахунки по яким відображаються резерви, баланс банку та при необхідності податкова звітність. При цьому, експерт використовує метод документальної перевірки, де проводить дослідження документів за формою та змістом відображених в них господарських операцій, проводить перевірку арифметичних підрахунків та таксування, установлює відповідність господарських операцій, які відображені в первинних документах, чинним на момент складання даного документа нормативним актам. Методом співставлення експерт досліджує зміни рівня резервів з врахуванням рівня і тенденцій змін проблемної, негативно класифікованої заборгованості, загальної суми кредитного портфеля; їх динаміка з урахуванням зростання обсягів кредитного портфелю; досліджує виконання банком вимог внутрішньобанківської методики класифікації кредитних операцій за рівнем кредитного ризику, установлює повноту відображених сум резервів, відповідно до вимог НБУ на внутрішніх положень банку в бухгалтерських та облікових регістрах, у свою чергу дані облікових регістрів співставляються з даними Головної книги, дані Головної книги – з даними бухгалтерської та фінансової звітності. Методом співставлення експерт установлює повноту відображеного первинного документа в бухгалтерських та облікових регістрах, у свою чергу дані облікових регістрів співставляються з даними Головної книги, дані Головної книги – з даними бухгалтерської та фінансової звітності.	4. Чи відповідає наявний у матеріалах справи розрахунок заборгованості позичальника (по сплаті процентів за кредит та погашення основної суми боргу) перед банком умовам укладеного між вказаними сторонами кредитного договору та розрахунковим документам щодо видачі та погашення кредиту за цим кредитним договором?
Експерт вивчає обставини справи, ознайомлюється з актами перевірок контролюючих органів або внутрішнього аудиту стосовно встановлених порушень, пов'язаних з кредитуванням банками юридичних осіб або вивчається позовна заява банківській установи про стягнення заборгованості за кредитним договором; експерт визначається з нормативною базою; ознайомлюється з обліковою, кредитною політикою та внутрішніми нормативними документами банку відносно кредитування юридичних осіб; встановлює достатність та якість представлених матеріалів, об'єктів дослідження; вивчає питання про необхідність порушення клопотань про надання додаткових матеріалів, необхідних для дачі висновку; при необхідності надання додаткових матеріалів складає клопотання про надання необхідних матеріалів; визначається з необхідним комплексом методів дослідження (методик) і послідовності їх застосування; розробляє схеми дослідження за кожним із поставлених питань; складає план подальшого експертного дослідження, визначаючи при цьому необхідний комплекс методів дослідження і послідовність їх застосування, враховуючи інформацію, отриману під час вивчення матеріалів справи. При дослідженні, експерту необхідні документи: матеріали кредитної справи, внутрішні документи банку стосовно кредитної та облікової політики, договірні документація (кредитний договір, договір про відкриття кредитної лінії, договір позики, договір застави, додаткові угоди і додатки до договорів); рух коштів по відкритим рахункам позичальника, первинні документи на видачу та погашення кредиту, первинні облікові документи і бухгалтерські облікові регістри по обліку виданих кредитів, нарахованих за його використання процентів, а також по поверненню суми кредиту і сплаті процентів; розпорядження бухгалтерії за підписом керуючого банком і начальника кредитного	

відділу про видачу кредиту, виписки банку по руху грошових коштів по кредиту та відсоткам по рахункам згідно з наданим кредитом по кредитному договору, розпорядження бухгалтерії за підписом керуючого банком і начальника кредитного відділу про пролонгацію кредиту, тощо; первинні та зведені документи, що підтверджують використання та повернення кредиту: первинні платіжні документи, меморіальні ордери, виписки банку про рух коштів. тощо; підтверджуючі документи (виписки за балансовими та позабалансовими рахунками, платіжні доручення тощо), що свідчать про надання та погашення кредиту, наявні фінансові зобов'язання, оприбуткування заставленого майна тощо; платіжні документи, в тому числі касові та банківські документи; реєстри бухгалтерського обліку, що відображають розрахунки за кредитом.

Об'єктами дослідження є також документи позичальника: документи, що підтверджують оплату кредиту та процентів по кредитному договору; зведені реєстри бухгалтерського обліку по рахункам: 50 «Довгострокові кредити банків», 61 «Поточна заборгованість по довгостроковим зобов'язанням», 94 «Інші витрати операційної діяльності», 95 «Відсотки за кредит», та іншим, на яких ведеться облік заборгованості по кредитному договору; зведені реєстри бухгалтерського обліку по рахунку 31 «Рахунки у банках» з первинними документами (виписками, платіжними дорученнями та ін.) по кредитному договору.

При проведенні судово-економічної експертизи кредитних операцій комерційних банків, експерт використовує всі методи, які регламентують його роботу, найчастіше, як правило, застосовуються документально-методичні прийоми, інформаційне моделювання, нормативно-правове регулювання, дослідження облікових документів, економічний аналіз (в разі необхідності), метод синтезу. Складовими частинами методу документальної перевірки є арифметична, реквізитна та нормативна перевірки, за якими проводиться дослідження повноти заповнення реквізитів документів, відповідність записів про господарсько-фінансові операції вимогам нормативних документів, проводиться перевірка арифметичних підрахунків. Дослідження відповідності кількісних і умових характеристик первинних документів записам в облікових реєстрах. Методом співставлення експерт установлює повному відображеного первинного документа в бухгалтерських облікових реєстрах, як банку так і підприємства, у свою чергу дані облікових документів співставляються з даними оборотно-сальдової відомості, даними балансу, а дані балансу з даними фінансової та податкової звітності Крім того, зіставляється облік за кредитним договором юридичної особи (позичальника) та облік банківської установи за вказаним договором. У разі виявлення розбіжностей між даними позичальника та банку, необхідно з'ясувати причини їх виникнення та вплив на загальну суму заборгованості.

В разі необхідності проводиться економічний аналіз підприємства, за допомогою якого оцінюються результати діяльності підприємства за певний період.

Для вивчення наданих на дослідження документів в цілісності, єдності і взаємозв'язку, узагальнення даних проведеного дослідження, використовувався метод синтезу.

5. Чи відповідає метод нарахування банком процентів за кредитним договором (зазначаються реквізити договору) вимогам Положення про кредитування банку (зазначається назва банківської установи)?

Експерт вивчає обставини справи, ознайомлюється з актами перевірок контролюючих органів або внутрішнього аудиту стосовно встановлених порушень, пов'язаних з кредитуванням банками юридичних осіб або вивчається позовна заява банківській установи про стягнення заборгованості за кредитним договором; експерт визначається з нормативною базою; ознайомлюється з обліковою, кредитною політикою та внутрішніми нормативними документами банку відносно кредитування юридичних осіб; встановлює достатність та якість представлених матеріалів, об'єктів дослідження; вивчає питання про необхідність порушення клопотань про надання додаткових матеріалів, необхідних для дачі висновку; при необхідності надання додаткових матеріалів складає клопотання про надання необхідних матеріалів; визначається з необхідним комплексом методів дослідження (методик) і послідовності їх застосування; розробляє схеми дослідження за кожним із поставлених питань; складає план подальшого експертного дослідження, визначаючи при цьому необхідний комплекс методів дослідження і послідовність їх застосування, враховуючи інформацію, отриману під час вивчення матеріалів справи.

При дослідженні, експерту необхідні документи: матеріали кредитної справи, внутрішні документи банку стосовно кредитної та облікової політики, рух коштів по відкритим рахункам позичальника, первинні документи на видачу та погашення кредиту.

При проведенні судово-економічної експертизи кредитних операцій комерційних банків, експерт використовує всі методи, які регламентують його роботу, найчастіше, як правило, застосовуються документально-методичні прийоми, інформаційне моделювання, нормативно-правове регулювання, дослідження облікових документів, метод синтезу. Складовими частинами методу документальної перевірки є арифметична, реквізитна та нормативна перевірки, за якими проводиться дослідження повноти заповнення реквізитів документів, відповідність записів про господарсько-фінансові операції вимогам нормативних документів, проводиться перевірка арифметичних підрахунків. Дослідження відповідності кількісних і сумових характеристик первинних документів записам в облікових регістрах. Методом співставлення експерт установлює повному відображеного первинного документа в бухгалтерських облікових регістрах, у свою чергу дані облікових документів співставляються з даними оборотно-сальдової відомості, даними балансу, а дані балансу з даними фінансової та податкової звітності, крім того зіставляється облік за кредитним договором юридичної особи (позичальника) та облік банківської установи за вказаним договором. Для вивчення наданих на дослідження документів в цілісності, єдності і взаємозв'язку, узагальнення даних проведеного дослідження, використовувався метод синтезу.

Слід зауважити, що окремо визначена експертиза, призначена у справі (провадженні), містить у собі сукупність елементів, які впливають на побудову алгоритму подальшого дослідження, а отже визначають особливості та трансформують загальний алгоритм дослідження в індивідуальний. Тому, універсальні алгоритми дослідження, слід застосовувати з врахуванням чинників, які містить у собі завдання експертизи, предмет та об'єкт дослідження.

Перелік посилань

1. *Про банки та банківську діяльність*: закон України від 07.12.2000 №2121-III (із змінами та доп.) // [Електронний ресурс]. Режим доступу: rada.gov.ua.
2. *Про Національний банк України*: закон України від 20.05.1999 № 679-XIV (із змінами та доп.) // [Електронний ресурс]. Режим доступу: rada.gov.ua.

3. *Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань*: закон України від 22.11.1996 № 543/96-ВР (із змінами та доп.) // [Електронний ресурс]. Режим доступу: rada.gov.ua.
4. *Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні*: закон України від 16.07.1999 р. №996-XIV (із змінами та доп.) // [Електронний ресурс]. Режим доступу: rada.gov.ua.
5. *Положення про організацію бухгалтерського обліку та звітності в банках України*, затверджене постановою Правління Національного банку України від 30.12.1998 № 566 (із змінами та доп.) // [Електронний ресурс]. Режим доступу: rada.gov.ua.
6. *Положення про організацію операційної діяльності в банках України*, затверджене постановою Правління Національного банку України від 18.06.2003 № 254 (із змінами та доп.) // [Електронний ресурс]. Режим доступу: rada.gov.ua.
7. *Порядок взаємодії між органами державної контрольно-ревізійної служби та органами прокуратури, внутрішніх справ і Служби безпеки України*, затверджений наказом Головного контрольно-ревізійного управління України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Генеральної прокуратури України від 19.10.2006р. №346/1025/685/53, зареєстр. в Мінюсті України 25.10.2006 за № 1166/13040 // [Електронний ресурс]. Режим доступу: rada.gov.ua.
9. *Очищення, збитки і скандали: банки в Україні завершують рік* // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://pensia.ua>.

АЛГОРИТМ ПРОВЕДЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ КРЕДИТНЫХ ОПЕРАЦИЙ БАНКА

**Т. А. Переймивовк
М. Б. Жолобецкая**

В связи с проведением мероприятий по очищению банковской, кредитные операции используются неблагонадежными банками для вывода денежных средств до начала процедуры санации или банкротства. Такие операции приводят к значительному уменьшению ликвидационной массы, и (как следствие) невозможности обеспечения требований кредиторов в максимальном объеме. В конечном результате, кредиторы и государство в лице Фонда гарантирования вкладов несут значительные убытки.

Цель работы – обобщение экспертной практики и систематизация положений нормативных актов для разработки общих алгоритмов экспертного исследования кредитных операций банка.

Приведенный алгоритм исследований кредитных операций банка, позволит существенно уменьшить трудоемкость и сроки проведения исследований. Область применения – в экспертной практике при проведении экспертиз и экспертных исследований по экспертной специальности 11.3 «Исследование документов финансово-кредитных операций».

PROCEDURE OF BANK'S CREDIT OPERATIONS STUDY

**T. Pereimivovk
M. Zholobetskaya**

In connection with a conduct of measures to clean up the banking sector, credit operations are used by unreliable banks to withdraw funds before the start of the procedure for reorganization or banking failure. Such operations lead to a significant reduction in the liquidation estate,

and (as a consequence) the impossibility of securing the claims of creditors to the maximum extent. As a result, creditors and the state in the name of the Deposit Guarantee Fund incur considerable losses.

The purpose of the work is to summarize the expert practice and systematize the government regulations for formulation of general algorithms of expert study of the bank's credit operations.

General algorithms of expert study of the bank's credit operations will allow to considerably reduce labor intensity and terms of carrying out of researches. The field of application is in expert practice in carrying out expert examinations and expert studies on the expert specialty 11.3 "Investigation of documents of financial and credit operations."

УДК 343.98

О. Д. Бугаснюк
провідний судовий експерт

М. Б. Жолобецька
судовий експерт

*Чернігівське відділення
Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції*

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОПЕРАЦІЙ БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Виходячи з експертної практики, розглянуто особливості проведення судово – економічних досліджень з питань кредитування юридичних осіб. Систематизовані методичні підходи дослідження кредитних операцій по юридичним особам, наведено алгоритм проведення досліджень операцій з банківського кредитування юридичних осіб.

Особливістю проведення судово-економічних досліджень з питань кредитування юридичних осіб є необхідність залучення як об'єктів дослідження не тільки первинних документів та реєстрів бухгалтерського обліку, а й укладених договорів, затверджених тарифів, що діють на дату проведення кредитної операції, облікової, кредитної політики банку, внутрішніх нормативних документів банку відносно кредитування.

У практичній роботі при проведенні експертних досліджень кредитних операцій, трапляються непоодинокі випадки, коли різні банківські установи по-різному визначають свою кредитну політику, іноді в супереч чинному законодавству, що у свою чергу призводить до невірної розрахунку заборгованості за кредитами, пені та інших платежів, пов'язаних з погашенням отриманого кредиту.

З матеріалів судової практики вбачається, що при укладанні кредитних договорів банки не дотримуються вимог чинного законодавства щодо: змісту кредитного договору, техніко-економічного обґрунтування кредитного договору, наявності гарантій платоспроможності та забезпечення виконання зобов'язань за кредитним договором, контролю банку за використанням кредиту.

Неодинокі випадки, коли договори, підписані з клієнтами банку, надані на дослідження, не відповідають типовим формам договорів, затверджених відповідними наказами/рішенням правління Банку (крім випадків укладання нетипових форм договорів відповідно до рішень колегіальних органів Банку).

При проведенні дослідження, експерт при необхідності вивчає комплектацію кредитної справи. Як свідчить практика, в кредитних справах позичальників найчастіше відсутні: документи, що підтверджують цільове використання кредитних коштів; акти перевірки цільового використання; акти перевірки стану забезпечення; акти перевірки фінансового стану позичальника в період кредитування; актуальна фінансова звітність позичальника. Слід зауважити, що контроль за виконанням кредитних зобов'язань конкретного позичальника, має здійснюватися протягом всього періоду з моменту укладення договору до моменту погашення кредиту. Це викликано можливою зміною умов, на яких надавався конкретний кредит, що може мати певні наслідки для фінансового стану позичальника та його можливості погасити кредит.

Аналіз експертної практики, свідчить про недотримання банківськими установами методології бухгалтерського обліку конкретних технологічних банківських процесів, визначених нормативними актами НБУ та внутрішніми положеннями банку. При цьому, для сегменту корпоративних клієнтів процентні ставки в банках встановлюються, як правило, комітетом з управління активами та пасивами банку, виходячи з вартісних умов кредитування, внутрішнього рейтингу клієнта, структури забезпечення та строку надання кредиту, відповідно до внутрішніх нормативних документів Банку.

Як показує експертна практика, незгода позичальника з сумою боргу обумовлена різними підходами визначення схеми погашення кредиту, тому важливим етапом дослідження є вивчення умов кредитного договору. Як правило, окремі умови погашення кредиту, порядок розрахунку відсотків та інші суттєві чинники, що впливають на суму заборгованості, у договорі можуть бути не обговорені чи не конкретизовані.

Попереднє дослідження починається з моменту ознайомлення з постановою або ухвалою про призначення експертизи, або письмовою заявою (листом) замовника про проведення експертного дослідження. Наступним кроком експерта буде аналіз наданих об'єктів дослідження та складання переліку додаткових документів, необхідних для дачі висновку.

При вивченні кредитного договору, слід звернути увагу на: суму кредиту; термін, на який кредит може бути отриманий; тип відсоткової ставки (фіксована, плаваюча); варіанти погашення кредиту, зокрема: на кількість

платежів, їх періодичність та обсяги; наявність графіка погашення; схем погашення: класична, ануїтет, періодична, одноразова, тощо; методу нарахування банком відсотків (факт-факт, факт-360, факт-365 тощо); перелік, розмір і базу розрахунку всіх комісій (тарифів) банку, що пов'язані з наданням, обслуговуванням і погашенням кредиту, штрафи, неустойки пені та інші умови, передбачені законодавством.

Однією з умов кредитного договору є черговість грошових зобов'язань при надходженні від позичальника коштів у рахунок погашення кредиту та сплати процентів за користування ним.

Як правило, черговість зарахування коштів є такою: 1) платежі за відкриття рахунку, ведення кредитної справи, розрахунково-касове обслуговування та ін.; 2) сплата пені за непогашення в строк процентів за користування кредитом; 3) сплата пені за непогашення в строк основного боргу за кредитом; 4) погашення прострочених процентів за користування кредитом; 5) погашення простроченої заборгованості за кредитом; 6) погашення нарахованих строкових процентів за користування кредитом; 7) погашення строкової заборгованості за кредитом; 8). сплата інших платежів відповідно до договору.

Але, слід зазначити, що в експертній практиці траплялися такі випадки, коли відповідно до умов кредитних договорів, сплата пені за непогашення в строк процентів за користування й непогашення в строк основного боргу за кредитом визначалась останніми пунктами черговості зарахування коштів. Зазначені умови суттєво впливають на суму заборгованості за кредитом у разі несвоєчасної сплати.

При проведенні дослідження, слід звернути увагу, що, як правило, при розрахунку процентів враховується перший день і не враховується останній день дії кредитного договору.

При ознайомленні з умовами кредитного договору, необхідно звернути увагу на дату щомісячного погашення кредиту й процентів. Зазвичай, сплата кредиту та процентів проводиться в один день, але в експертній практиці зустрічались і різні дати. Відсотки, зазвичай, розраховуються на фактичну суму неповернутого кредиту, за методом, встановленому у кредитному договорі, наприклад «факт-факт», згідно якого для розрахунку днів використовується фактична кількість днів у місяці та році.

Слід звернути увагу на умови нарахування банком відсотків на залишок заборгованості за кредитом. Наприклад, при проведенні експертизи з визначення заборгованості за кредитним договором встановлено, що банк при нарахуванні відсотків на залишок кредиту, нарахування здійснював станом на останній день місяця (30 або 31 число), у цей же час відповідно до умов кредитного договору при нарахуванні відсотків, використовується поняття «платіжний місяць» – з 28 по 28 число місяця.

В ході дослідження співставляються первинні документи щодо видачі кредиту з умовами кредитного договору.

При проведенні арифметичної перевірки правильності розрахунку процентів та додержання методу визначення кількості днів використання позики; щомісячного платежу за кредитом, слід пам'ятати, що українські банки зазвичай пропонують своїм позичальникам два порядки сплати процентів: диференційований (класичний платіж) або анuitет.

При дослідженні питання щодо підвищення банком процентної ставки, експерти повинні розрізняти умови кредитного договору, які встановлюють односторонню зміну умов договору, від умов договору, що встановлюють погоджену сторонами процедуру зміни договору шляхом прийняття позичальником пропозиції кредитора про зміну умов договору відповідно до вимог статей 641-642 ЦКУ [2], або в порядку, визначеному частиною шостою статті 1056-1 ЦКУ [2]. Наприклад, не є односторонньою зміною умов договору та не суперечить статті 1056-1 ЦКУ, зміна розміру фіксованої процентної ставки залежно від зміни обставин кредитного ризику (не укладення договору страхування, припинення договору застави/іпотеки тощо), якщо в кредитному договорі визначено обставини, за якими застосовується інша фіксована процентна ставка, та її розмір.

У разі застосування змінюваної процентної ставки у кредитному договорі повинен визначатися максимальний розмір збільшення процентної ставки. При проведенні даних експертиз необхідно, по-перше, дослідити умови кредитного договору щодо можливості банком в односторонньому порядку збільшувати відсотки по кредиту, по-друге, чітко встановити період початку збільшення процентної ставки.

Слід зазначити, що при призначенні судової економічної експертизи або експертного економічного дослідження дуже часто на вирішення експерта ставляться питання, які передбачають проведення ревізійних дій або потребують надання правової оцінки умов кредитного договору, що не належить до компетенції експертів-економістів. Необхідно пам'ятати, що до компетенції експерта не входить визнання нікчемним умов будь-яких договорів, в тому числі і кредитних, тому при відповіді на дане питання, необхідно провести розрахунок процентів та надати відповідь відповідно до умов договору, а також внутрішніх положень банку.

У кредитному договорі обов'язково зазначаються умови щодо дострокового погашення кредиту. В експертній практиці трапляються такі випадки: винагорода банку не сплачується; сплачується винагорода банку в розмірі відсотків від суми дострокового погашення при достроковому погашенні частини основного боргу за кредитом або залишку всієї заборгованості за ініціативою позичальника; позичальник у день такого погашення сплачує банку винагороду в сумі складової різниці між підсумковою сумою, зазначеною в графіку погашення кредиту, відсотків і винагороди та раніше сплаченими сумами винагороди.

При встановленні заборгованості за кредитом, необхідно звертати увагу на дату внесення позичальником грошових коштів і дату зарахування банком зазначених коштів на рахунки погашення кредиту.

Відповідно до глави 72 «Банківський рахунок» ст. 1068 ЦКУ «Операції за рахунком, що виконуються банком» у п. 2 зазначено: банк зобов'язаний зарахувати грошові кошти, що надійшли на рахунок клієнта, у день надходження до банку відповідного розрахункового документа, якщо інший строк не передбачений договором банківського рахунка або законом.

При дослідженні сум заборгованості за кредитним договором, слід звернути увагу на встановлений в банку «операційний день». «Операційний день», як правило, коротше традиційного робочого і закінчується до 16.00. При цьому, платежі створені в після операційний час оброблюються банком наступного робочого дня.

З огляду на наведене, при проведенні досліджень з питань, пов'язаних зі сплатою та зарахуванням банками платежів за кредитами, треба чітко дотримуватись умов кредитних договорів, проаналізувати нормативно-правові акти, що діяли на час унесення змін, установити дати зарахування банком коштів на рахунки погашення кредиту та інших платежів. Зазначені чинники є вирішальними при складанні висновку експерта.

У відповідності з п. 2.1.1. Положення про організацію бухгалтерського обліку та звітності в банках України» [19] підставою для бухгалтерського обліку операцій банку є первинні документи, які фіксують факти здійснення цих операцій.

У відповідності ст. 68 Закону України «Про банки і банківську діяльність» [3], банки організовують бухгалтерський облік відповідно до внутрішньої облікової політики, розробленої на підставі правил, встановлених Національним банком України відповідно до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку.

Методологічні засади формування в бухгалтерському обліку інформації про фінансові операції регламентуються на міжнародному рівні такими стандартами: МСФЗ 7 [14], МСФЗ 9 [15], МСБО 23 [16], МСБО 32 [17], МСБО 39 [18].

На підставі Положення про організацію бухгалтерського обліку та звітності в банках України [12], банки повинні розробити положення про облікову політику банку, а також методологію та процедури з бухгалтерського обліку, що цю політику регламентують.

Бухгалтерський (фінансовий) облік операцій з розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик шляхом кредитування фізичних осіб в національній та іноземній валютах здійснюється згідно з наступними нормативно-правовими актами: Плану рахунку бухгалтерського обліку банків України [5]; Інструкції з бухгалтерського обліку кредитних, вкладних (депозитних) операцій та формування і використання резервів під кредитні ризики в банках України [4].

Згідно розділу 5 Постанови № 566 [12], інформація, що міститься в первинних документах, систематизується в регістрах синтетичного та аналітичного обліку. Регістри синтетичного та аналітичного обліку ведуться на паперових носіях або в електронній формі. Запис у регістрах аналітичного обліку, здійснюється лише на підставі відповідного санкціонованого первинного документа (паперового або електронного). Регістри бухгалтерського обліку повинні містити назву, період реєстрації операції, прізвища і підписи або інші дані, що дають змогу ідентифікувати осіб, які брали участь у їх складанні.

Банки обов'язково мають складати на паперових та/або електронних носіях такі регістри: особові рахунки та виписки з них; аналітичні рахунки з обліку внутрішньобанківських операцій; книги реєстрації відкритих рахунків; оборотно - сальдовий баланс; інші регістри відповідно до вимог нормативно-правових актів Національного банку.

Перелік документів, що утворюються в діяльності Національного банку України та банків України, із зазначенням строків зберігання наведено в Постанові Правління НБУ № 601 від 08.12.2004 р. [13].

Банки складають статистичну звітність за формами та в порядку, визначеному Правилами організації статистичної звітності, що подається до Національного банку України [10].

Обов'язковою складовою проведення судово-економічних експертиз із питань банківського кредитування юридичних осіб є дослідження регістрів аналітичного обліку, що надають детальну інформацію про кожного контрагента та кожну операцію. Ведення аналітичного обліку забезпечується за допомогою аналітичних рахунків. Відкриття аналітичних рахунків, передбачає наявність обов'язкових параметрів згідно з вимогами НБУ.

В ході проведення досліджень, варто звернути особливу увагу на типовість застосованих комерційним банком бухгалтерських проводок кореспонденції рахунків, при відображенні у бухгалтерському обліку: надання комерційним банком кредитів суб'єктам господарювання; облік видачі кредиту з отриманням банком процентів авансом або сплатою клієнтом банку комісії, що є невід'ємною частиною кредиту; погашення заборгованості за кредитом (основного боргу); сплата процентів, що здійснюється позичальником періодично або на дату погашення кредиту; амортизація сплачених авансом процентів; облік сум заборгованості за кредитом, що не сплачена позичальниками – суб'єктами господарювання у визначений договором строк, що відображається в обліку наступного робочого дня; погашення простроченої заборгованості за кредитною операцією; облік безнадійної заборгованості; застосування позабалансових рахунків з дати укладення договору про кредитну лінію, якщо кредит не надався в повній сумі.

В ході дослідження регістрів аналітичного обліку, виписок по рахункам клієнтів за визначений період часу, належить з'ясувати відповідність дат,

сум, рахунків кореспондентів - умовам договорів, установлюються дати зарахування банком коштів на рахунки погашення кредиту та інших платежів.

При цьому, суми, що відображені за рахунками аналітичного обліку, мають відповідати суммам, що відображені за рахунками синтетичного обліку.

Грунтуючись на даних виписок з позичкових рахунків, експерт досліджує коректність кореспонденції рахунків і дотримання встановленого чинним законодавством режиму функціонування позичкових рахунків бухгалтерського обліку кредитних операцій.

При проведенні дослідження експерт зіставляє інформацію, отриману при аналізі кредитних справ, з даними бухгалтерського обліку, при цьому досліджує: коректність відображення позик на рахунках бухгалтерського обліку банку залежно від форми власності позичальника та терміну кредитування; досліджує відповідність сум, зазначених у кредитних договорах, і фактично наданих позичальнику; досліджує коректність віднесення отриманого забезпечення на відповідні рахунки позабалансового обліку. В ході проведення дослідження експерт зіставляє: суми отриманого банком забезпечення (застава, поручительство, банківська гарантія) з сумами, відображеними за рахунками позабалансового обліку; встановлений в кредитному договорі графік погашення кредиту з фактичними виплатами на предмет повноти та своєчасності; встановлений в кредитному договорі графік виплати відсотків з фактичними виплатами на предмет повноти та своєчасності.

Необхідно пам'ятати, що прострочена заборгованість за наданим кредитом, визнається сумнівною відповідно до вимог визначених в Положеннях про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків, затвердженому Постановою Правління НБУ № 279 від 06.07.2000р. [7], Правління НБУ від 25.01.2012р. № 23 [8]. Крім того, досліджується дотримання внутрішньобанківського порядку документального оформлення перенесення позички на рахунок з обліку простроченої заборгованості; дотримання строків сплати заборгованості за кредитним договором, черговості платежів за кредитом.

При проведенні дослідження співставляються дані по позичковим рахункам, відкритим в банках та даним по відкритим розрахунковим рахункам підприємства, проводиться співставлення первинних документів по погашенню заборгованості за кредитами з даними аналітичного та синтетичного обліку юридичної особи.

Досліджуючи фінансовий стан підприємства, експерт застосовує економічний аналіз, за допомогою якого оцінюються фінансові результати діяльності за певний період.

При цьому, за умов кризи неплатежів та високої інфляції особливої актуалізації набуває аналіз потоку грошових коштів, оскільки перевищення надходжень над виплатами дозволяє, по-перше, підтримувати поточну платоспроможність, а по-друге, давати можливість підприємству отримувати додатковий прибуток від вкладання цих коштів. Негативний грошовий потік,

свідчить про нестачу грошових коштів підприємства для виконання поточних зобов'язань та необхідність пошуку інших джерел фінансування. Основна мета аналізу грошових коштів, полягає у визначенні причин дефіциту або надлишку грошових коштів. На основі аналізу грошового потоку, можливо визначити здатність підприємства генерувати потік грошових коштів, що характеризує фінансову еластичність підприємства, а також реальний стан його платоспроможності у поточному та прогнозованому періоді.

Досліджуючи фінансовий стан підприємства, експерту слід пам'ятати, що:

підприємство вважається платоспроможним, якщо загальні активи більше, ніж зовнішні зобов'язання,

високий коефіцієнт платоспроможності еквівалентний низькому співвідношенню коштів підприємства, тобто невеликому ризику і значними потенціальними можливостями для отримання позик, при цьому, коефіцієнт платоспроможності може збільшуватись, якщо підприємство скорочує свою діяльність, при розрахунку коефіцієнта загальної ліквідності, який показує наскільки поточні зобов'язання можуть бути погашені за рахунок оборотних активів, є індикатором платоспроможності підприємства, експерт звертає увагу, що рекомендоване значення залежить від діяльності підприємства, а також від характеру активів та зобов'язання, наприклад існування простроченої заборгованості чи реальної вартості запасів, що обумовлює розмір безпечної маржі. Надмірне значення коефіцієнта, може вказувати на нераціональне використання коштів.

Аналізуючи коефіцієнт швидкої ліквідності, необхідно враховувати термін дебіторської заборгованості. Коефіцієнт поточної ліквідності, дозволяє спрогнозувати платіжні можливості підприємства за умов своєчасного розрахунку з дебіторами. Якщо значення є більшим оптимального значення - це вказує на необхідність роботи з дебіторами, щоб забезпечити швидке перетворення дебіторської заборгованості на грошові кошти.

При цьому, не слід забувати, що значення показників є індивідуальним для кожного окремого підприємства і залежить від специфіки його діяльності.

Слід зауважити, що оцінка кредитної історії, ділової репутації, положення на ринку, якості корпоративного менеджменту клієнта здійснюється переважно за допомогою логічних міркувань, професійного досвіду і власної інтуїції, тоді як єдиний інтегральний показник, який би акумулював підсумки всеохоплюючого аналізу позичальника, так і лишається найгострішою проблемою управління кредитним ризиком у вітчизняних банках, але не відноситься до компетенції судового експерта.

При цьому, слід пам'ятати, що критерії оцінки фінансового стану позичальника встановлюються кожним банком самостійно його внутрішніми положеннями. Методика проведення оцінки фінансового стану позичальника, яка розроблена банком, є невід'ємним додатком до внутрішньобанківського положення банку про кредитування. Виходячи з того, що на вирішення екс-

пертиз ставляться питання по фінансово-кредитним операціям, які проводились у конкретній банківській установі, на погляд авторів, доцільно використовувати розрахункові алгоритми, передбачені положеннями про кредитування відповідного банку, на підставі яких проводилось надання кредитів.

ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ОПЕРАЦИЙ БАНКОВСКОО КРЕДИТОВАНИЯ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ

**О. Д. Бугаенко,
М. Б. Жолобецкая**

Банковский кредитный договор – это самостоятельный, консенсуальный, двусторонний, возмездный, срочный договор, по которому банк обязуется предоставить финансовую услугу по предоставлению денежных средств (кредита) заемщику способом, предусмотренным договором, а заемщик, получив соответственно право собственности или право требования по распоряжение кредитом, обязан в определенный срок возвратить кредит и уплатить вознаграждение за оказанную услугу в виде процентов. В значительной степени проблематика экспертного исследования операций кредитования физических лиц связана с не систематизированным нормативно-правовым регулированием, сложным расчетам с применением финансовых функций. Кроме того, одной из особенностей исследований финансово-кредитных операций, является то, что бухгалтерский учет в банках отличается от бухгалтерского учета предприятий и организаций. Экономическая экспертиза по кредитным взаимоотношениям включает исследование документов по кредитным операциям, сравнение данных бухгалтерского учета банка и предприятия. Исходя из экспертной практики, рассмотрены особенности проведения судебно - экономических исследований по вопросам кредитования юридических лиц. В статье рассмотрены наиболее типичные и актуальные вопросы, возникающие при проведении судебно-экономических экспертиз связанные с банковским кредитованием юридических лиц. Систематизированы методические подходы исследований, кредитных операций, приведены нормативные документы по отражению в бухгалтерском учете банков операций по выдаче кредитов предприятиям и организациям. Раскрыты методы проведения исследования.

PECULIARITIES OF FORENSIC ACCOUNTING STUDIES OF CREDIT TRANSACTION

**O. Bugaenko,
M. Zholobeckaya**

To a large extent, the problematic of forensic accounting studies credit transaction is related to the non-systematized regulatory and legal regulation, complex calculations using financial functions. In addition, one of the features of forensic accounting studies credit transaction is that accounting in banks differs from the accounting of enterprises and organizations. Economic expertise in credit relations includes the study of documents on credit operations, comparison of bank's and enterprise's accounting data. Proceeding from expert practice, the specifics of forensic economic research on lending to legal entities are considered. The article deals with the most typical and topical issues arising during forensic economic examinations related to bank lending to legal entities. The methodical approaches of research, credit operations are systematized, regulatory documents are provided on the reflection in the accounting of banks of operations on the issuance of loans to enterprises and organizations. The methods of conducting the research are disclosed.

7 СУДОВА ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 346.56, 346.61, 347.948

А. Э. Хрулев

кандидат технических наук

МЕТОДОЛОГИЯ УЧЕТА ВЛИЯНИЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОГО ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ВОЗДУШНЫХ СУДОВ НА ИХ РЫНОЧНУЮ СТОИМОСТЬ

Приведен общий подход к определению технического состояния коммерческих воздушных судов путем статистического анализа данных парка выпущенных самолетов. Показано, что при эксплуатации по техническому состоянию коммерческие воздушные суда фактически эксплуатируются до предельного возраста, являющегося аналогом назначенного ресурса. Даны конкретные рекомендации по расчету предельного возраста и учету технического состояния воздушных судов при оценке их рыночной стоимости.

В практике оценочной деятельности экспертам-товароведам, приходится выполнять оценку рыночной стоимости коммерческих воздушных судов по требованиям таможенных, судебных и других государственных органов, а также по инициативе собственников, в том числе, с целью залога, кредитования и пр. Такая оценка выполняется в рамках известных и достаточно подробно описанных в литературе подходов – затратного, сравнительного или доходного, что обычно не вызывает у экспертов каких-либо трудностей [1-5]. Однако, известные методики, хорошо отработанные для многих видов транспорта, не всегда позволяют получить надежные результаты при оценке стоимости воздушных судов, что связано со спецификой авиационных конструкций и особенностями их эксплуатации.

Постановка задачи

Как известно, современная авиационная техника представляет собой высокотехнологичный продукт, воплощающий последние достижения авиационной науки и технологии, при которых производители авиатехники не ограничивают ресурс изделий, допуская их эксплуатацию по техническому

состоянию [6]. В 80-е годы прошлого века, повсеместный переход на эксплуатацию по техническому состоянию авиатехники, произвел своего рода революцию во всей системе эксплуатации и обслуживания, но это оказалось возможным благодаря постепенному накоплению опыта производства и эксплуатации, в том числе, по неисправностям, отказам и их предотвращению. В результате, в отличие от авиатехники прошлых лет, современные коммерческие самолеты и их агрегаты, как правило, не имеют установленных производителями ограничений по времени (сроку) эксплуатации. Разумеется, при наличии своевременного и качественного обслуживания и ремонта.

В методиках расчета рыночной стоимости авиационной техники особенности ее эксплуатации, нашли отражение в разделении износа узлов и агрегатов на 2 основных вида – устранимый и неустраиваемый износы [1-5]. Так, устранимый износ, возникающий при эксплуатации, представляет собой такой физический износ, который устраняется при ремонте путем замены изношенных узлов и деталей того или иного агрегата, что фактически восстанавливает состояние агрегата до уровня нового (рис.1). Напротив, неустраиваемый износ для авиатехники, эксплуатируемой по техническому состоянию, обычно связывают с различными аспектами так называемого морально (функционального и экономического) устаревания. Например, когда авиатехника перестает удовлетворять различным требованиям органов, регулирующих, в первую очередь, безопасность полетов, или экономическим требованиям по стоимости эксплуатации (большой удельный расход топлива, большие затраты на обслуживание, ремонт и пр.).

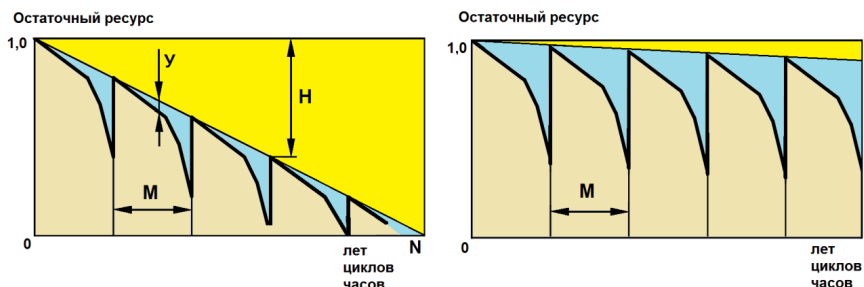

Рис.1. Традиционное представление видов износа авиатехники при эксплуатации с назначенным ресурсом (справа) и по техническому состоянию (слева) при одинаковой наработке (лет, циклов или часов):

У - устранимый износ, Н - неустраиваемый износ, М - межремонтный ресурс, N - назначенный ресурс.

Тем не менее, в ряде работ показано, что неустраиваемый износ, может быть устранен (по меньшей мере, теоретически, частично или даже полностью) путем проведения доработок и модернизации авиатехники [1,4]. Это

достигается заменой агрегатов на более современные, удовлетворяющие изменившимся требованиям, применением различных дополнительных приборов, повышающих безопасность полетов до требуемого вновь введенными правилами уровня, и т.п.

В результате, эксплуатация по техническому состоянию отдельных агрегатов или даже всего самолета в целом представлена в ряде источников, рекомендованных и используемых для оценки рыночной стоимости, при соответствующем обслуживании и своевременном ремонте и модернизации, как не ограниченная физически (т.е. фактически «вечная», хотя, возможно, и имеющая некие экономические или функциональные пределы). Что, на самом деле, противоречит не только практике, но и здравому смыслу.

Наиболее серьезные противоречия в результатах расчетов по известным методикам, возникают при сравнении износа планера и двигателей самолета. Действительно, все современные авиационные двигатели эксплуатируются по техническому состоянию, что предполагает назначение только сроков (регламента) проведения капитально-восстановительных ремонтов, после которых восстановленный двигатель вновь не имеет никакого физического износа и обладает всеми свойствами нового двигателя. В целом это соответствует и практике – например, в двигателе после выполнения нескольких заводских ремонтов практически не остается старых деталей и узлов (за исключением, может быть, только маркировочной таблички) от того двигателя, который был изначально выпущен заводом-изготовителем.

Известно, что двигатель современного коммерческого самолета – чрезвычайно сложный и дорогостоящий агрегат. Так, стоимость нового двигателя лежит в пределах от нескольких миллионов долларов для самолетов местных линий до нескольких десятков миллионов долларов для дальнемагистральных авиалайнеров [7, 8]. Тогда, согласно существующим методикам оценки, получается, что и после длительной эксплуатации, через десятки лет, отремонтированный надлежащим образом двигатель нисколько не потеряет в своей стоимости, если его техническое состояние соответствует новому двигателю.

Напротив, стоимость планера и прочего оборудования самолета, которая у нового самолета намного превышает стоимость силовой установки, при наличии даже самого незначительного неустранимого износа продолжает пусть и медленно, но непрерывно уменьшаться. В результате, через несколько десятков лет эксплуатации самолета расчетная, в рамках известных методик, стоимость силовой установки воздушного судна может превысить расчетную стоимость планера с оборудованием в десятки раз. Однако, даже самый поверхностный анализ источников информации о ценах продажи авиатехники, полностью опровергает этот результат – предлагаемые к продаже авиадвигатели, даже с минимальной наработкой после ремонта, имеют в те же десятки раз меньшую цену продажи, чем новые [7, 8].

Несколько иного рода противоречия возникают при попытке применения к старой авиатехнике хорошо известных и отработанных в других отрас-

лях техники методов расчета стоимости, например, доходного метода. Полученные этим методом результаты, даже если в целом не противоречат другим методам, тем не менее, вызывают вопрос – а каким же способом можно получить какой-либо доход от эксплуатации по техническому состоянию коммерческого авиалайнера возрастом 35 или даже 40 лет? Ответ на этот вопрос не дает ни одна методика, при этом некоторые источники предлагают экспертам-оценщикам рассчитывать стоимость старых самолетов, в том числе, и доходным методом, фактически мотивируя это тем, что жалко же резать на металлолом старый самолет, если его так называемая скраповая стоимость слишком мала, а он еще вполне мог бы послужить. Ведь всем же известно, что состояние любого самолета определяется не возрастом, а качеством обслуживания и ремонта.

Совершенно очевидно, что причиной всех вышеуказанных противоречий и несоответствий является отсутствие в методиках оценки стоимости авиатехники четких указаний о том, как на самом деле могут или должны эксплуатироваться старые коммерческие самолеты. То есть, другими словами, в существующих методиках нет никакой привязки к опыту, практике и действительному техническому состоянию парка оцениваемого типа самолета. Можно даже сказать, что причиной неточностей и явных ошибок известных методов, является ненадлежащее их информационное обеспечение – по аналогии с информационным обеспечением конкретных задач оценки [4].

Методика информационного обеспечения оценки – получение данных по действительному состоянию коммерческих самолетов в эксплуатации

Действительно, связать теоретические методики оценки стоимости авиатехники с практикой ее эксплуатации, можно только одним способом – проанализировать данные о состоянии парка исследуемого типа самолета. В прошлые годы такая работа могла быть невыполнимой из-за отсутствия достоверной информации о конкретном типе самолетов. Однако, в последние годы такие данные по большинству типов гражданских самолетов не только открыты, но и непрерывно собираются и обновляются [9, 10], что позволяет получить вполне надежное информационное обеспечение оценки.

Для проверки первоначально сделанного предположения о влиянии действительного технического состояния парка на стоимость, были выбраны две разных модификации коммерческого самолета одного типа McDonnell Douglas MD-80 – MD-82 и MD-83, представляющие собой типичные коммерческие самолеты для авиалиний средней протяженности с количеством мест для пассажиров около 150. В производственной программе большинства мировых авиапроизводителей данный класс коммерческих авиалайнеров является наиболее массовым – серийность, как правило, составляет многие сотни, а иногда даже превышает 1000 однотипных самолетов.

Причина выбора для исследования именно указанных модификаций самолетов, состояла также в годах их производства. Так, модификация MD-82 производилась в 1981-1996 гг., в связи с чем на данный момент самому

Таблиця 1

Статус самолетов MD-83 на момент исследования (выдержка) [10].

№ п/п	Зав. №	Рег.№	Авиа компания	Дата выпуска	Лет	Время в эксп.	Текущий статус
1	2	3	4	5	6	7	8
1	49252	LV-ARF	Andes Lineas Aéreas	17, Dec 1984	32,1	25	Хранится
2	49402	N314FV	Finova Capital	18, Feb 1986	31	20	Утилиз.
3	49390	UR-CEL	Dart	13, Mar 1986	30,8	28	Хранится
4	49363	N936AS	Continental Air Lines	09, Apr 1986	20,7	21	Утилиз.
5	49364	UR-WRB	Bravo Airways	14, Apr 1986	30,8	26	Хранится
6	49365	N938AS	Continental Air Lines	17, Apr 1986	26,6	26	Утилиз.
7	49395	UR-CHL	Dart	05, May 1986	30,7	30,7	В экспл.
8	49396	N597SH	Pegasus Aviation	02, Sep 1986	30,4	26	Хранится
9	49448	N990PG	Pegasus Aviation	04, Sep 1986	25,3	24	Утилиз.
10	49397	N838AM	Aeroméxico Travel	11, Nov 1986	30,2	18	Хранится
11	49398	N305FA	Falcon Air Express	14, Nov 1986	30,2	24	Хранится
...							
...							
...							
227	53629	N9681B	American Airlines	26, Nov 1999	17,1	17,1	В экспл.
228	53630	N982TW	American Airlines	03, Nov 1999	17,2	17,2	В экспл.
229	53631	N983TW	American Airlines	22, Nov 1999	17,1	17,1	В экспл.
230	53632	N984TW	American Airlines	01, Dec 1999	17,1	17,1	В экспл.
231	53427	-	McDonnell Douglas	-	-	-	Не построен

Все полученные данные о количестве самолетов каждого года выпуска были нанесены на диаграммы, далее с помощью полиномиальной интерполяции были построены результирующие кривые (рис. 3) и таблицы данных (табл. 2 и 3).

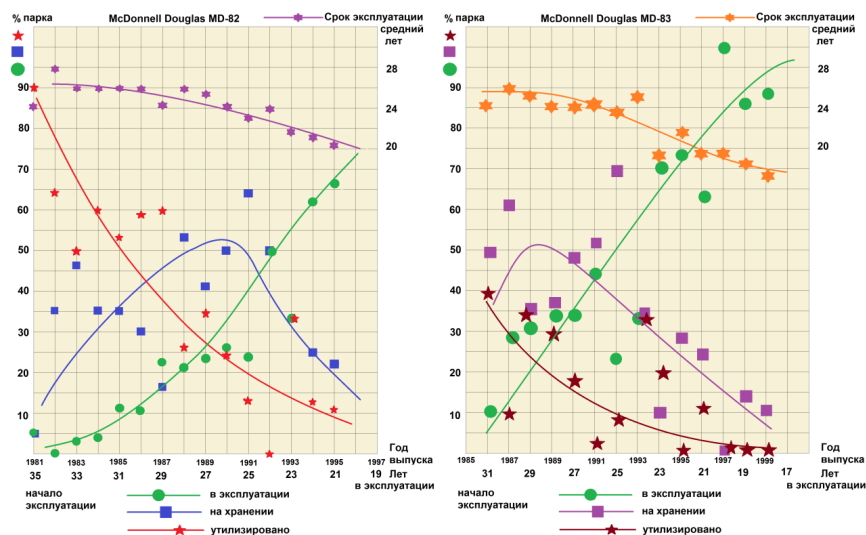

Рис.3. Результирующие диаграммы состояния парка самолетов двух модификаций – старой MD-82 (слева) и более новой MD-83 (справа).

Таблица 2
Обработка данных: среднестатистический статус самолетов типа MD-82
в зависимости от года выпуска, в %.

Параметр	% - от общего числа выпущенных самолетов (539) за 1981-1996 гг..			
Время с момента выпуска, лет	20	25	30	35
Количество ВС в эксплуатации, %	75	40	12	<1
Количество ВС, выведенных из эксплуатации, % в том числе:	25	60	88	100
Количество ВС на хранении, %	15	40	40	10
Количество утилизированных ВС, %	8	20	45	90
Количество физически существующих ВС, %	92	80	55	10

Таблица 3

Обработка данных: среднестатистический статус самолетов типа MD-83 в зависимости от года выпуска, в %.

Параметр	% - от общего числа выпущенных самолетов (230) за 1986-1999 гг..			
	20	25	30	35*
Время с момента выпуска, лет	20	25	30	35*
Количество ВС в эксплуатации, %	85	50	12	0
Количество ВС, выведенных из эксплуатации, % в том числе:	18	50	75	100
Количество ВС на хранении, %	15	40	45	10
Количество утилизированных ВС, %	3	10	30	90
Количество физически существующих ВС, %	97	90	60	10

*- прогнозируемые количества

Даже беглый анализ полученных данных, дает достаточно интересные результаты по действительным срокам эксплуатации коммерческой авиатехники.

Так, после 20 лет эксплуатации количество самолетов, остающихся в эксплуатации, прогрессирующе резко уменьшается – вдвое к 25 годам эксплуатации и почти на 90 % к 30-ти годам, а к 35 годам с момента выпуска в эксплуатации практически не остается самолетов данного типа, имеющих такой возраст (табл. 2, 3).

Из полученных данных хорошо видно, что после 25 лет с момента выпуска в эксплуатации остаются только самолеты, используемые, главным образом, как специального назначения с малыми налетами (VIP, корпоративные, грузовые, и т.д.). Одновременно с этим в тот же период – с 20 до 30 лет с момента выпуска, происходит резкое возрастание количества выведенных из эксплуатации, в том числе хранящихся и уже утилизированных самолетов – в среднем с 20 % до 80 % парка самолетов рассматриваемого типа (характерно, что обе модификации дают достаточно близкие количественные данные).

Помимо этого, начиная с 20 лет с момента выпуска, и особенно, с 25 лет, к нулю постепенно идет и общее количество физически имеющихся (еще существующих) самолетов. Так, после 30 лет с момента выпуска их остается в любых статусах только не более 60 % от общего количества выпущенных, а к 35 годам количество физически существующих самолетов данных модификаций не превышает 10 % от их общего объема выпуска.

Отсюда следует, что 35 лет является вообще предельным сроком существования современного коммерческого самолета. Фактически, после этого срока в эксплуатации числится не более 1 % от общего количества выпущенных самолетов, причем есть определенные сомнения, учитывая общую тенденцию, что это реально эксплуатируемая техника (не исключено, что дан-

ные об изменениях в статусе могут несколько запаздывать или не обновляться для небольшого количества очень старых самолетов).

Этот срок (35 лет) правомерно назвать аналогом назначенного предельного ресурса – только по той причине, что он означает предельный срок эксплуатации, и с точностью не хуже 1 % можно утверждать, что никакой самолет старше 35 лет уже не эксплуатируется. Но, если самолет не может быть использован по своему назначению как транспортное средство, он может иметь только остаточную скраповую стоимость (стоимость металлолома). Отсюда прямо следует, что все методики оценки, не учитывающие предельный срок эксплуатации, как аналог назначенного ресурса, не могут дать надежных результатов при оценке рыночной стоимости современных коммерческих самолетов.

Аналогичная в целом картина имеет место и для двигателей указанных самолетов. Непрерывный процесс улучшения характеристик коммерческой авиатехники приводит к тому, что для каждой новой модификации самолета создаются и новые модификации двигателей. Вследствие этого более старые модификации двигателей уже не используются на более новых модификациях самолетов. Например, двигатель Pratt & Whitney JT8D-217C устанавливался на самолеты модификации MD-82, но практически не использовался на самолетах MD-83, на которые устанавливался другой двигатель – JT8D-219 [11], имеющий существенно увеличенную силу тяги.

Что это значит для практики оценки, понятно – если двигатель по состоянию совершенно новый, а эксплуатируемых самолетов, где этот двигатель используется, больше не существует и не выпускается, то использовать двигатель по назначению невозможно. В таком случае, рыночная стоимость такого двигателя вместе со стоимостью самолета, после 35 лет с момента выпуска также падает до скраповой. Отсюда следует, что такой же срок – 35 лет, является предельным сроком эксплуатации двигателя конкретного типа, эксплуатируемого по техническому состоянию, и фактически точно таким же аналогом назначенного ресурса, как и у планера коммерческого самолета, где данный тип двигателя устанавливается. Тоже самое относится и к другим основным агрегатам коммерческих самолетов (на-пример, к вспомогательной силовой установке – ВСУ). Другими словами, эксплуатация по техническому состоянию на самом деле фактически является эксплуатацией с тем же самым предельным, но официально не назначенным ресурсом.

Отсюда прямо следует, что при оценке рыночной стоимости коммерческих воздушных судов, эксплуатируемых по состоянию, нет никакого смысла вводить искусственные приемы для расчета неустранимого износа, путем выделения и уточнения разного рода экономических и функциональных его составляющих [1-5] – для получения достоверных результатов вполне достаточно учитывать неустранимый износ так, как это обычно делается для воздушных судов при эксплуатации с назначенным ресурсом, положив значение этого ресурса 35 лет.

Общие тенденции в изменении сроков эксплуатации коммерческих самолетов.

Из диаграмм (рис. 2), а также из таблиц (табл. 2, 3) следует, что средний срок интенсивной коммерческой эксплуатации на регулярных линиях самолетов исследованных типов составляет около 18-26 лет. На диаграмме для модификации MD-83 имеется перегиб кривой длительности срока эксплуатации (верхняя кривая) в районе 1993-94 гг. выпуска – самолеты до этого года включительно (года выпуска 1986-1993 гг.) имели средний по парку срок эксплуатации, группирующийся около 25 лет (24-26), однако у самолетов, выпущенных в более поздние годы, можно видеть явную тенденцию на уменьшение срока эксплуатации до 20 лет и даже до 18. Похожая, но менее выраженная тенденция замечена и для более старой модификации MD-82.

Данный факт объясняется, с одной стороны, повышением в мировой гражданской авиации требований к безопасности полетов, а также к экономичности (рост цен на топливо и обслуживание) при росте интенсивности авиаперевозок, чему в целом уже не могут соответствовать более старые конструкции. Фактически, это подтверждает известный факт, что риски для компаний-владельцев от интенсивной эксплуатации коммерческих самолетов с возрастом более 25 лет уже слишком велики, в то время как окупаемость уже достигнута, и продолжение дальнейшей эксплуатации нерентабельно.

С другой стороны, следует учитывать, что самолеты MD-83, выпущенные в более поздние годы и, особенно, в последние 3 года выпуска (1997-99 гг.), приобретались в больших количествах основным эксплуатантом данного типа – компанией American Airlines, вплоть до того, что весь выпуск последнего 1999 года (26 самолетов) был монопольным заказом этой компании, в то время как все заказы других компаний были аннулированы [10]. Поскольку в этом случае следует ожидать, что покупки совершались с большим дисконтированием, срок окупаемости самолетов более поздних годов выпуска мог быть заметно меньше, что сказалось и на более раннем их выводе из эксплуатации (начиная даже с 18 лет [10]).

Отсюда следует, что если отбросить влияние указанных бизнес-факторов, то фактический срок коммерческой эксплуатации самолетов рассматриваемого типа на самом деле не может превышать 25 лет, после которых начинается быстрый массовый вывод их из эксплуатации, период хранения и последующей утилизации. Небольшая часть самолетов, выводимых из интенсивной коммерческой эксплуатации (регулярные авиалинии) некоторое время еще эксплуатируется на нерегулярных чартерных маршрутах, а также в качестве грузовых (что предполагает некоторые дополнительные затраты на переоборудование), но не более 5-7 лет. Это также означает, что получение дохода от эксплуатации коммерческого воздушного судна после 25 лет проблематично, а после 30 лет эксплуатации практически уже невозможно, что необходимо учитывать как ограничение в применении доходного метода оценки стоимости.

Таким образом, несмотря на эксплуатацию по техническому состоянию, современные коммерческие воздушные суда в целом и их узлы и агрегаты, в частности, имеют предельный срок эксплуатации, аналог назначенного ресурса, составляющий 35 лет с момента выпуска заводом изготовителем, при этом срок коммерческой эксплуатации самолетов, фактически не превышает 25 лет. Отсутствие учета указанных предельных сроков эксплуатации при проведении оценки рыночной стоимости коммерческих самолетов, неизбежно приводит к необоснованному использованию неподходящих методик и ошибочным результатам, в том числе, завышению расчетной стоимости авиатехники.

Перечень ссылок

1. Филиппов В. П. Оценка объектов авиационной техники. Киев, 2007. 97 с.
2. Лужанский Б. Е. Оценка летательных аппаратов, воздушных судов и других видов машин и оборудования, отвечающих аналогичным специальным требованиям: учеб. пособие. Москва, 2001. 224 с.
3. Рутгайзер В. М., Дронова Н. Д., Еленева Ю. Я. Оценка рыночной стоимости машин и оборудования. Москва, 1998. 154 с.
4. Улицкий М. П. Оценка стоимости транспортных средств: учеб.-метод. пособие. Москва, 2005. 304 с.
5. Асаул А. Н., Старинский В. Н. Оценка стоимости машин и оборудования: учеб. пособие. Санкт-Петербург, 2005. 208 с.
6. Далецкий С. В. и др. Эффективность технической эксплуатации самолетов гражданской авиации. Москва, 2002. 216 с.
7. C&PS Aftermarket Programs Information Letter // Honeywell Aerospace, Phoenix, Arizona. United States, 2011. № 9. 16 p.
8. Aircraftcompare. com [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.aircraftcompare.com/manufacture-aircraft/McDonnell-Douglas/>
9. McDonnell-Douglas MD-82 Production List - PLANESPOTTERS.net [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.planespotters.net/production-list/McDonnell-Douglas/MD-80/MD-82>.
10. McDonnell-Douglas MD-83 Production List - PLANESPOTTERS.net [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.planespotters.net/production-list/McDonnell-Douglas/MD-80/MD-83>.
11. Pratt&Whitney. JT9D Engine. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.pw.utc.com/JT9D_Engine.

МЕТОДОЛОГІЯ ОБЛІКУ ВПЛИВУ ДІЙСНОГО ТЕХНІЧНОГО СТАНУ ПОВІТРЯНИХ СУДЕН НА ЇХ РИНКОВУ ВАРТІСТЬ

А. Е. Хрулев

У статті розглянуто особливості застосування традиційних методів оцінки ринкової вартості комерційних літаків при їх експлуатації за технічним станом. Показано, що відповідно до джерел, що використовуються для оцінки ринкової вартості, прийнято розбиття зносу вузлів і агрегатів на 2 основних види – усувний і непереборний, з яких перший є фізичне зношення, усувається при ремонті, в той час як для авіатехніки, експлуатованої за технічним станом, другий зазвичай пов'язують з різними аспектами функціонального і економічного старіння. Однак, як це впливає з тих же джерел, при відповідному обслугову-

вуванні, ремонті і модернізації авіатехніки непереборний знос може бути, щонайменше, частково усунутий, внаслідок чого експлуатація за технічним станом виходить необмеженою фізично, що в загальному випадку суперечить логіці і здоровому глузду. В результаті, при використанні відомих методик для оцінки вартості комерційної авіатехніки, виникають протиріччя і навіть помилки, які значно знижують достовірність результатів оцінки.

Причина невідповідностей полягає в недостатньому інформаційному забезпеченні застосовуваних методик. В них не враховується стан парку повітряних суден оцінюваного типу. Проведені дослідження на основі наявних даних по парку двох довільно взятих модифікацій, популярних в минулому комерційних літаків типу MD-80 показали, що інтенсивна комерційна експлуатація (регулярні авіалінії) має межу, що становить 25 років які встановлюють обмеження в застосуванні дохідного методу оцінки вартості, і, незважаючи на відсутність призначеного ресурсу, є його аналог – граничний термін експлуатації комерційних літаків, що становить 35 років, після якого 99 % літаків парку не експлуатуються, а близько 90 % вже утилізовані.

За результатами дослідження зроблено висновок про те, що немає ніякого сенсу вводити штучні прийоми для розрахунку непереборного зносу авіатехніки, експлуатованої за технічним станом, оскільки для отримання достовірних результатів цілком достатньо враховувати непереборний знос так, як це зазвичай робиться для випадків експлуатації з призначеним ресурсом. У той же час відсутність обліку граничних термінів експлуатації при проведенні оцінки ринкової вартості комерційних літаків, неминуче призводить до необґрунтованого використання невідповідних методик і помилкових результатів, в тому числі, до завищення розрахункової вартості авіатехніки.

METHODOLOGY OF ACCOUNTING FOR THE INFLUENCE OF REAL TECHNICAL CONDITION OF AIRCRAFTS ON THEIR MARKET VALUE

A. Khrulev

The article describes the features of the application of traditional methods of assessing the market value of commercial aircrafts at their operation on condition maintenance. It is shown that according to the sources used to estimate the market value, made of wear partition components and assemblies in the 2 main types – eliminable and irremovable, of which the first one is the physical wear, are eliminated by repair, while for the aircrafts operated on condition maintenance the second one is usually associated with the various aspects of functional and economic obsolescence. However, as it follows from the same sources, with appropriate maintenance, repair and modernization of aircrafts the irremovable wear can be at least partially eliminated, resulting in on condition maintenance receive unlimited physically that in the general case, contrary to logic and common sense. As a result, by using known methods for the valuation of commercial aircraft there are contradictions and even errors, significantly reduce the accuracy of the assessment results.

The reason of the inconsistencies lies in insufficient information support of used methods – they do not take into account the condition of the aircraft fleet estimated type. The researches, based on data available in the fleet of two randomly selected modifications in the past popular commercial aircraft of MD-80 type, have shown that intensive commercial operation (regular airlines) has a limit of 25 years. This also sets a limit of the income approach valuation, and, despite the absence of the designated resource, has its counterpart – the deadline for operating commercial aircrafts is 35 years, after which 99 % of the fleet is not operated, and about 90 % has already scrapped.

According to the study it was concluded that there is no point in introducing workarounds for the calculation of irremovable depreciation of aircrafts operated on condition maintenance as to obtain reliable results, it is sufficient to consider irremovable deterioration as it is usually done

in cases of operation with a designated resource. At the same time, the absence of accounting deadlines operation in assessing the market value of commercial aircrafts will inevitably lead to unnecessary use of inappropriate methods and erroneous results, including overestimation of the estimated value of aircrafts.

УДК 343.98

В. М. Бондар
завідувач відділу

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ МАЙНА І ТЕХНІКИ ВІЙСЬКОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ОЗБРОЄННЯ

У статті на підставі проведеного аналізу нормативної бази в галузі проведення оцінки майна і техніки військового призначення та озброєння, проаналізовано можливі методичні підходи до визначення ринкової та неринкових видів вартості, а також вихідні дані та джерела інформації, які необхідні для проведення експертиз за вказаним напрямком.

Нагальна необхідність проведення судових експертиз з визначення вартості, а також розміру матеріального збитку, завданого Державі в результаті пошкодження або знищення майна і техніки військового призначення та озброєння з'явилась, в тому числі, в результаті озброєного конфлікту на сході України – бойових дій на території Донецької та Луганської областей, що розпочалися у квітні 2014 року.

Необхідність проведення зазначеного виду експертиз, зумовило введення нової спеціальності відповідно до наказу Міністерства юстиції України від 27.07.2015 за № 1350/5 про внесення змін до «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень», а саме – 12.5 «Товарознавча експертиза військового майна, техніки та озброєння».

Визначення вартості майна і техніки військового призначення та озброєння, на сьогоднішній день є однією із доволі складних задач при проведенні судових експертиз, оскільки дані дослідження, окрім іншого, також потребують певних знань в галузі технології виробництва, експлуатації та обслуговування різних видів військового майна та техніки.

Нажаль, більша частина техніки та озброєння Збройних сил України переважно є виробництва колишнього СРСР, за весь період незалежності не оновлювалась, є морально застарілою, порівняно з озброєнням існуючим на світовому ринку із сучасними технологіями його виробництва.

Також, не є секретом, що навіть та техніка, яка перебувала на обліку у відповідних підрозділів Міністерства оборони України, ресурс та напрацювання якої ще не скінчилися та могли бути подовжені, що було технічно можливим та економічно доцільним, була відчужена та реалізована як надлишкове майно за заниженими цінами, що підтверджено проведеною низкою експертиз.

Оскільки, зазвичай задачі, що ставляться на вирішення судової експертизи майна і техніки військового призначення та озброєння, передбачають встановлення ринкового виду вартості, а також на підставі зазначеного виду вартості – розміру матеріального збитку внаслідок пошкодження або повного знищення військового майна, нижче наведено всі можливі варіанти рішення цих питань, відповідно до вимог діючої нормативної бази.

Загалом, для проведення оцінки майна застосовуються такі основні методичні підходи:

- витратний;
- дохідний;
- порівняльний [5].

Визначення ринкової вартості об'єкта оцінки, можливе із застосуванням усіх методичних підходів у разі наявності необхідної інформації.

Витратний підхід ґрунтується на врахуванні принципів корисності і заміщення.

Витратний підхід передбачає визначення поточної вартості витрат на відтворення або заміщення об'єкта оцінки з подальшим коригуванням їх на суму зносу (знецінення).

Основними методами витратного підходу є метод прямого відтворення та метод заміщення.

Метод прямого відтворення полягає у визначенні вартості відтворення з подальшим вирахуванням суми зносу (знецінення).

Метод заміщення полягає у визначенні вартості заміщення з подальшим вирахуванням суми зносу (знецінення).

За допомогою методів прямого відтворення та заміщення визначається залишкова вартість заміщення (відтворення).

Дохідний підхід базується на врахуванні принципів найбільш ефективного використання та очікування, відповідно до яких вартість об'єкта оцінки визначається як поточна вартість очікуваних доходів від найбільш ефективного використання об'єкта оцінки, включаючи дохід від його можливого перепродажу.

Основними методами дохідного підходу є пряма капіталізація доходу та непряма капіталізація доходу (дисконтування грошового потоку). Вибір методів оцінки, при цьому залежить від наявності інформації щодо очікуваних (прогнозованих) доходів від використання об'єкта оцінки, стабільності їх отримання, мети оцінки, а також виду вартості, що підлягає визначенню.

Порівняльний підхід ґрунтується на врахуванні принципів заміщення та попиту і пропонування. Порівняльний підхід передбачає аналіз цін продажу та пропонування подібного майна з відповідним коригуванням відмінностей між об'єктами порівняння та об'єктом оцінки.

Для визначення ринкової вартості об'єкта оцінки у матеріальній формі із застосуванням порівняльного підходу інформація про подібне майно, повинна відповідати таким критеріям:

- умови угод купівлі-продажу або умови пропонування щодо укладення таких угод не відрізняються від умов, які відповідають вимогам, що висуваються для визначення ринкової вартості;

- продаж подібного майна відбувся з дотриманням типових умов оплати;

- умови на ринку подібного майна, що визначали формування цін продажу або пропонування, на дату оцінки істотно не змінилися або зміни, які відбулися, можуть бути враховані.

Основними елементами порівняння є характеристики подібного майна за місцем його розташування, фізичними та функціональними ознаками, умовами продажу тощо.

Коригування вартості подібного майна, здійснюється шляхом додавання або вирахування грошової суми із застосуванням коефіцієнта (відсотка) до ціни продажу (пропонування) зазначеного майна або шляхом їх комбінування.

Для визначення залишкової вартості майна і техніки військового призначення та озброєння, як базового виду вартості, використовується алгоритм, що наведено в «Методиці визначення залишкової вартості майна Збройних сил України та інших військових формувань», затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України № 759 від 29.05.1998 (зі змінами та доповненнями) [6].

Залишкова вартість є базовим видом вартості, визначення якої передбачає використання об'єкту дослідження для цілей бухгалтерського обліку або організації відчуження [6].

Залишкова вартість – це собівартість виготовлення військового майна (зазвичай за часів СРСР), з урахуванням коефіцієнту індексації до дати оцінки (за даними Державної служби статистики України) та сукупного коефіцієнту зносу, в залежності від строку експлуатації та фактичного технічного стану об'єкту оцінки на визначену дату.

Виходячи з усталеної практики проведення судових експертиз майна і техніки військового призначення та озброєння, при визначенні вартості застосувати дохідний методичний підхід не вбачається за можливе, зазвичай з причин відсутності необхідної інформації щодо поточної вартості очікуваних доходів від використання об'єкта дослідження за своїм цільовим призначенням.

Враховуючи вищевикладене, питання щодо можливості та алгоритму застосування дохідного методичного підходу в подальшому не розглядається.

Витратний методичний підхід застосовується при визначенні залишкової вартості майна і техніки військового призначення та озброєння.

Можливий алгоритм використання основних методів витратного підходу, в залежності від виду, строку експлуатації об'єктів дослідження, а також наявної в розпорядженні експерта інформації та документації, наведено нижче.

При застосуванні витратного методичного підходу можуть бути визначені:

- залишкова вартість майна і техніки військового призначення та озброєння;
- утилізаційна вартість майна і техніки військового призначення та озброєння (в розрізі складання калькуляції витрат на демонтаж працездатних складників, які в подальшому можуть бути використані за своїм цільовим призначенням);
- вартість ліквідації майна і техніки військового призначення та озброєння, у разі недоцільності подальшої експлуатації та проведення ремонту;
- розмір матеріального збитку, завданого власнику пошкодженого (знищеного) майна і техніки військового призначення та озброєння (в розрізі складання калькуляції на відновлення пошкоджених чи розукомплектованих об'єктів дослідження).

Метод прямого відтворення полягає у визначенні вартості відтворення з подальшим вирахуванням суми зносу (знецінення), тобто визначення залишкової вартості відтворення майна і техніки військового призначення та озброєння.

Для використання методу прямого відтворення, необхідні наступні дані:

- облікова вартість військового майна або ціна за преїскурантом на дату придбання (історична вартість придбання майна і техніки військового призначення та озброєння). Вказана інформація зазвичай міститься в даних бухгалтерського обліку військової частини, на балансі якої обліковується об'єкт дослідження);
- коефіцієнт індексації – коефіцієнт, на який збільшується за роками відновна вартість військового майна за період від дати його придбання до дати оцінки і який визначається на підставі індексів (разів), установлених для індексації основних фондів, та індексів інфляції (за даними Державної служби статистики України) [21].

Підсумовуючи вищевикладене, формула розрахунку вартості відтворення майна і техніки військового призначення та озброєння, може мати наступний вигляд:

$$B_B = \Pi_{\Pi} \times K_i, (1),$$

де:

B_B – вартість відтворення майна і техніки військового призначення та озброєння (первинна вартість об'єкту дослідження), гривень;

Π – первинна або історична вартість придбання майна і техніки військового призначення та озброєння, карбованців СРСР / гривень;

K_i – коефіцієнт індексації.

Метод заміщення полягає у визначенні вартості заміщення з подальшим вирахуванням суми зносу (знецінення), тобто визначення залишкової вартості відтворення майна і техніки військового призначення та озброєння. Даний метод доцільно використовувати за умови наявності інформації щодо вартості виробництва або ціни продажу (фактично укладених міжнародних угод купівлі-продажу) нової техніки військового призначення та озброєння, яке за своїми технічними характеристиками відповідає, або максимально наближене до об'єкту дослідження та випускається на даний час.

Доцільно зазначити, що новітні технології, які втілюються в розробку нових моделей техніки військового призначення та озброєння, звісно, впливають на його більшу функціональність, продуктивність, економічність та технологічність, порівняно з об'єктом дослідження, який зазвичай є морально застарілим. Водночас, такі розходження можливо та необхідно враховувати шляхом подальшого коригування отриманої вартості заміщення з урахуванням значення коефіцієнта функціонального зносу, після проведення відповідного порівняння технічних характеристик та аналізу основних ціноутворюючих параметрів об'єкту дослідження та об'єкту порівняння.

Підсумовуючи вищевикладене, формула розрахунку вартості заміщення майна і техніки військового призначення та озброєння, може мати наступний вигляд:

$$B_3 = \Pi_H \times K_{\phi y}, \quad (2),$$

де:

B_3 – вартість заміщення майна і техніки військового призначення та озброєння (первинна вартість об'єкту дослідження), гривень;

Π_H – вартість виробництва (для державного замовлення) або ціни продажу (фактично укладених міжнародних угод купівлі-продажу) нової техніки військового призначення та озброєння, гривень;

$K_{\phi y}$ – коефіцієнт функціонального зносу.

На даний час, при проведенні судових експертиз майна і техніки військового призначення та озброєння, найчастіше призначеними органами досудового слідства з визначення вартості та/або розміру матеріального збитку, завданого внаслідок пошкодження або повного знищення об'єкту дослідження, експерт стикається з проблемою відсутності будь-якої цінової інформації щодо продажу об'єктів, що за своїми технічними характеристиками відповідають об'єкту дослідження, яка необхідна для проведення експертизи.

Це обумовлюється обмеженою кількістю угод купівлі-продажу різного роду озброєння та відповідно закритою інформацією щодо них. Такою інфор-

мацією можуть володіти профільні підприємства – спеціальні експортери, які входять до складу Державного концерну «Укроборонпром», такі як:

1. Державна компанія з експорту та імпорту продукції і послуг військового та спеціального призначення «Укрспецекспорт».

2. Дочірні підприємства державної компанії з експорту та імпорту продукції і послуг військового та спеціального призначення «Укрспецекспорт»: Державне підприємство «Спецтехноекспорт», Державне підприємство «Укроборонсервіс», Державна фірма «Укрінмаш», Державне підприємство «Зовнішньоторговельна фірма «Таско-Експорт», Державне підприємство «Промоборонекспорт», Державне підприємство «Спеціалізована зовнішньоторговельна фірма «Прогрес» [21].

3. Також слід зазначити, що на даний час до складу Державного концерну «Укроборонпром» входять Державні підприємства, у тому числі з розбивкою по наступним галузям: підприємства бронетанкової техніки, артилерійського озброєння, автомобільної, інженерної та спеціальної техніки, підприємства суднобудування та морської техніки, підприємства авіабудування та авіаремонту, підприємства радіолокації, радіозв'язку та систем протиповітряної оборони, підприємства високоточного озброєння та боєприпасів.

Підприємства відповідних галузей можуть володіти наступною інформацією, яка необхідна для проведення судових експертиз з визначення вартості майна і техніки військового призначення та озброєння, а саме:

- основні технічні характеристики об'єкту дослідження, що дозволить коректно підібрати відповідні об'єкти порівняння на ринку продажу аналогічного майна;

- призначений ресурс об'єкту дослідження (як у часовому проміжку – корисний строк експлуатації, так і фактично відпрацьованому вираженні – цикли, наробіток у годинах, пробіг у кілометрах), міжремонтні ресурси, періодичність проведення регламентних робіт тощо;

- вартість виготовлення або вартість реалізації виробу, преїскуранти на складові частини виробу (основні вузли та агрегати);

- вартість проведення регламентних робіт з технічного обслуговування об'єкта дослідження, вартість проведення капітального ремонту основних вузлів та агрегатів об'єкта дослідження, вартість проведення відновлювального ремонту, у разі пошкодження або некомплектності об'єкту дослідження тощо.

Зазначені дані, якими володіють вказані підприємства, вкрай важливі для проведення судових експертиз майна і техніки військового призначення та озброєння та отримуються зазвичай за сприянням органу досудового слідства, що призначив експертизу.

При визначення вартості майна і техніки військового призначення та озброєння застосування порівняльного методичного підходу, можливе за наявності в розпорядженні експерта достатньої інформації про фактично укладені міжнародні угоди купівлі-продажу об'єктів порівняння майна і техніки

військового призначення та озброєння, що за своїми технічними характеристиками відповідають об'єкту дослідження.

Оскільки, інформацією щодо фактично укладених угод купівлі-продажу військового майна володіє Державний концерн «Укроборонпром» та його структурні підрозділи, застосувати порівняльний методичний підхід можливо тільки у разі надання у розпорядження експерта необхідної цінової інформації та технічних характеристик об'єктів порівняння, таких як: найменування, рік випуску, напрацювання, дійсний технічний стан на момент укладання угоди купівлі-продажу.

Також, базами даних щодо світового експорту та імпорту по окремих категоріям озброєння, володіє «Центр аналізу мирової торгівлі зброєю» [21].

Слід зазначити, що визначення ринкової вартості майна і техніки військового призначення та озброєння, а також встановлення розміру матеріального збитку, завданого власнику пошкодженого (знищеного) майна і техніки військового призначення та озброєння, можливе тільки із застосуванням комбінованого, витратного та порівняльного методичних підходів в сукупності за наступним алгоритмом:

- за допомогою витратного методичного підходу визначається залишкова вартість майна і техніки військового призначення та озброєння з урахуванням строку експлуатації, технічного стану, ресурсів та напрацювань на дату оцінки;

- за допомогою порівняльного методичного підходу, на підставі даних, отриманих з достовірних джерел, підбираються об'єкти порівняння на міжнародному ринку продажу та в межах достатньої вибірки визначається середня ринкова вартість продажу аналогічного майна. Оскільки, середня ринкова вартість продажу це опосередковане значення, технічний стан, ресурси та напрацювання об'єктів порівняння приймається за усередненими показниками, для подальших розрахунків проводиться відповідне коригування об'єктів порівняння з об'єктом дослідження.

Наприклад, об'єктом дослідження є БТР-80А, 1985 року випуску – модифікація бронетранспортера з озброєнням 30-мм автоматичної гармати 2А72 та 7,62-мм кулемета ПКТ.

Коефіцієнт фізичного зносу для бронетанкової техніки розраховується за наступною формулою [6]:

$$K_{\text{тз}} = K_{\text{б}} \times K_{\text{д}} \times K_{\text{з}}, \quad (3)$$

де:

$K_{\text{б}}$ – коефіцієнт безвідмовності, який в даному випадку становив 0,5 (не працездатний);

$K_{\text{д}}$ – коефіцієнт довговічності, який в даному випадку становив 0,5 (до другого капітального ремонту);

K_3 – коефіцієнт зберігання, який в даному випадку становив 0,6 (понад 20 років).

Підставивши значення в формулу № 3 отримали коефіцієнт фізичного зносу об'єкту дослідження 0,15 (або фізичний знос – 85,0%).

Ціни продажу об'єктів порівняння, відповідно до даних продажу на міжнародному ринку з 2000 по 2013 роки, наведено нижче, в таблиці № 1 (відповідно до даних «Центр аналізу мирової торгівлі зброєю») [21].

Таблиця № 1

№ з/п	Експорт	Імпорт	ОтВТ	Рік заказу	К-сть	Вартість загалом, \$	Вартість за одини- цю, \$
1	Росія	Азербайджан	БТР-80А	2007	24	12 000 000	500 000
2	Росія	Бангладеш	БТР-80А	2005	60	17 500 000	291 667
3	Росія	Бангладеш	БТР-80А	2010	60	30 000 000	500 000
4	Росія	Бангладеш	БТР-80А	2011	80	45 000 000	562 500
5	Росія	Бангладеш	БТР-80А	2013	63	40 000 000	634 921
6	Росія	Індонезія	БТР-80А	2001	12	6 500 000	541 667
7	Росія	Індонезія	БТР-80А	2005	36	18 000 000	500 000
8	Росія	Йемен	БТР-80А	2009	94	40 000 000	425 532
9	Росія	Казахстан	БТР-80А	2004	62	30 000 000	483 871
10	Росія	Казахстан	БТР-80А	2007	26	13 000 000	500 000
11	Росія	КНДР	БТР-80А	2000	32	15 000 000	406 250
12	Росія	Судан	БТР-80А	2000	30	15 000 000	500 000
13	Росія	Судан	БТР-80А	2005	60	30 000 000	500 000
14	Росія	Туркменістан	БТР-80А	2008	8	4 000 000	500 000
15	Росія	Уганда	БТР-80А	2005	14	7 000 000	500 000
16	Росія	Уганда	БТР-80А	2010	32	25 000 000	781 250
17	Росія	Узбекистан	БТР-80А	2001	23	8 000 000	347 826
18	Росія	Шрі-Ланка	БТР-80А	2000	19	8 000 000	421 053
19	Росія	Монголія	БТР-80А	2009	20	10 000 000	500 000

Для більшої наочності побудуємо зростаючий ряд отриманих значень.

2	17	11	18	8	9	1	3	7
291776	347826	406250	421053	425532	483871	500000	500000	500000

10	12	13	14	15	19	6	4	5	16
500000	500000	500000	500000	500000	500000	541667	562500	634921	781250

Середнє арифметичне значення даної вибірки становить 494 555 доларів США, медіанне значення становить 500 000 доларів США.

Для подальших розрахунків доцільно прийняти медіанне значення, яке відображає реальні ринкові тенденції.

З високою вірогідністю можливо стверджувати, що на міжнародному ринку продажу пропонується військова техніка та озброєння, що знаходиться

в технічно справному стані, відремонтоване та готове для подальшого використання за своїм цільовим призначенням, тобто за складовими формули № 3, можна встановити середньостатистичний технічний стан майна, що було продано, а саме:

K_b – коефіцієнт безвідмовності, для технічно справного стану значення 0,7 (працездатний);

K_d – коефіцієнт довговічності, для технічно справного стану значення 1,0 (з ресурсом до 75% включно), оскільки в примітках до продажу військової техніки та озброєння зазначено «Зі складу ЗС», припускається що це техніка часів СРСР зі зберігання з малим напрацюванням;

K_z – оскільки, в примітках до продажу військової техніки та озброєння зазначено «Зі складу ЗС», припускається що це техніка часів СРСР зі зберігання, та приймаємо на рівні 0,6 (понад 20 років).

Підставивши значення в формулу № 3 отримаємо коефіцієнт фізичного зносу об'єкту порівняння 0,42 (або фізичний знос – 58,0%).

Виходячи з наведеного, встановлено наступне.

Залишкова вартість об'єкту дослідження, з урахуванням коефіцієнту фізичного зносу об'єкту дослідження 0,15 (або фізичний знос – 85,0%), в даному випадку складала 1 200 000 гривень, що за курсом НБУ на дату оцінки – 150 000 доларів США.

Ринкова вартість об'єкту порівняння, з урахуванням коефіцієнту фізичного зносу об'єкту дослідження 0,42 (або фізичний знос – 58,0%), складає 500 000 доларів США.

Виходячи з вищевикладеного, розрахувати ринкову вартість об'єкту дослідження можливо за наступною формулою.

$$B_{\text{рин од}} = B_{\text{рин оп}} \times (1 - (K_{\text{тз оп}} - K_{\text{тз од}})), \quad (4)$$

де:

$B_{\text{рин оп}}$ – ринкова вартість об'єкту порівняння, 500 000 доларів США;

$K_{\text{тз оп}}$ – коефіцієнт фізичного зносу об'єкту порівняння, 0,42;

$K_{\text{тз од}}$ – коефіцієнт фізичного зносу об'єкту дослідження, 0,15.

Підставивши значення в формулу № 4 отримаємо ринкову вартість об'єкту дослідження, а саме 365 000 доларів США, що відображає реальні ринкові тенденції.

Викладені вище підходи до оцінки, дозволять забезпечити єдиний алгоритм визначення ринкової вартості майна і техніки військового призначення та озброєння, скоротити трудомісткість проведення судових експертиз та підвищити результативність виконання товарознавчих досліджень.

Наведений алгоритм визначення ринкової вартості об'єкту дослідження, дозволяє вирішити основні задачі за спеціальністю 12.5 «Товарознавча експертиза військового майна, техніки та озброєння», в тому числі і визначення дійсного розміру матеріального збитку, завданого Державі, внаслідок

пошкодження або знищення майна і техніки військового призначення та озброєння.

Перелік посилань

1. *Податковий Кодекс* України [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17
2. *Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні*: закон України від 12.07.2001 за № 2658-III (зі змінами та доп.). [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/2658-14.
3. *Про ціни та ціноутворення*: закон України від 21.06.2012 за № 5007-VI» (зі змінами та доп.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/5007-17
4. *Про затвердження* Методики оцінки майна: постанова Кабміну України від 10.12.2003 за № 1891 [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/1891-2003-п
5. *Загальні засади* оцінки майна і майнових прав: постанова Кабміну України від 10.09.2003 за № 1440 «Про затвердження Національного стандарту № 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-п -
6. *Про затвердження* Методики визначення залишкової вартості майна Збройних Сил України та інших військових формувань: постанова Кабміну України від 29.05.1998 за № 759 [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/759-98-п
7. *Зміни*, що вносяться до Методики визначення залишкової вартості майна Збройних Сил України та інших військових формувань: [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-2003-п8.
8. *Про внесення змін до Методики визначення залишкової вартості майна Збройних Сил України та інших військових формувань*: постанова Кабміну України від 25.07.2007 за № 970: [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rc=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwj1_qS6govTAhXpHJoKHbZmBlgQFggYMAA&url=http%3A%2F%2Fzakon.rada.gov.ua%2Flaws%2Fshow%2F605-2016-%25D1%2580&usq=AFQjCNEv6G3JqokqSs-fsp_t5ZzYxbqXhQ&bvm=bv.151426398,d.bGs
9. *Міжнародні стандарти* оцінки 2011 [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.twigrpx.com/file/1855878/
10. *Визначення вартості* майна: метод. посібник. Харків, 2004. (Реєстраційний код № 12.1.15 від 03.03.2010).
11. *Appraising Machinery and Equipment* / Ed. J. Alico itor. N.Y. McGraw Hill Book, 1989.
12. *Marshall Valuation Service*, 2007 // Marshall & Swift, 350 S. Grand Avenue , 34th floor Los Angeles, CA 90071.
13. *Рутгайзер В. М.* Оценка рыночной стоимости машин и оборудования: учеб.-практ. пособие. Москва, 1998.
14. *Гохберг І. І., Щербань С. І.* Оцінка установок, машин та обладнання: питання і відповіді, практикум оцінки. Львів, 2007.
15. *Сухомлин В., Шалаев В.* Оборудование как объект оценки: учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Киев, 2008. 680 с.
16. *Лебедь Н. П., Мендрул А. Г.* и др. Оценка имущества и имущественных прав в Украине: монография Киев, 2003. 715 с.
17. *Оценка физического износа* // Практика оценки 2007. № 12 (декабрь).

18. Филиппов В. П., Филиппов А. В. Оценка объектов авиационной техники // Практика оценки. Киев, 2007.
19. Кузьменко Г. В. Оценка судов. Ч. 1: Классификация и идентификация // Практика оценки. Киев, 2008. 61 с.
20. Кузьменко Г. В. Оценка судов. Ч. 2: Порядок и особенности оценки // Практика оценки. Киев, 2008. 59 с.
21. Інформація мережі Інтернет:
<http://www.armstrade.org/>;
<http://ukroboronprom.com.ua/uk/>;
<http://www.ukrstat.gov.ua/>

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СТОИМОСТИ ИМУЩЕСТВА И ТЕХНИКИ ВОЕННОГО НАЗНАЧЕНИЯ И ВООРУЖЕНИЯ

В. М. Бондарь

В статье на основании проведенного анализа нормативной и законодательной базы в области проведения оценки имущества и техники военного назначения и вооружения, проанализированы все возможные методические подходы к определению их рыночной стоимости.

Отдельно рассмотрены доходный, сравнительный и затратный методические подходы, а также проанализирована возможность их применения при определении стоимости имущества и техники военного назначения и вооружения.

Рассмотрены все исходные данные, источники получения информации, которая необходима для определения стоимости объектов исследования, а также возможности их поступления в распоряжение экспертов, а именно основные технические характеристики объекта исследования, объекты сравнения на рынке продажи аналогичного имущества, назначенный и межремонтный ресурс объекта исследования, стоимость изготовления или стоимость реализации, стоимость проведения регламентных работ по техническому обслуживанию, капитального ремонта или восстановительного ремонта.

В статье рассмотрена остаточная стоимость имущества и техники военного назначения и вооружения, как базовый вид стоимости. Рассмотрены такие виды износов как физический и функциональный.

По результатам проведенного анализа описан алгоритм определения рыночной стоимости объектов исследования с применением комбинированного подхода – затратного методического подхода (с использованием метода замещения и метода прямого восстановления) и сравнительного методического подхода.

Приведены формулы расчета стоимости прямого восстановления, стоимости замещения, формула определения совокупного коэффициента физического износа и общая формула расчета рыночной стоимости имущества и техники военного назначения и вооружения.

Изложенные выше подходы к оценке, позволят обеспечить единый алгоритм определения стоимости имущества и техники военного назначения и вооружения, сократить трудоемкость проведения судебных экспертиз и повысить результативность выполнения товароведческих исследований.

Приведенный алгоритм определения рыночной стоимости объекта исследования позволяет решать основные задачи по специальности 12.5 «Товароведческая экспертиза военного имущества, техники и вооружения», в том числе и определения размера материального ущерба, причиненного Государству, в результате повреждения или уничтожения имущества и техники военного назначения и вооружения.

DETERMINING THE COST OF PROPERTY AND ENGINEERING OF MILITARY PURPOSE AND ARMAMENT

V. Bondar

The article analyzes all possible methodological approaches to determining their market value based on the analysis of the regulatory and legislative framework in the field of assessing military equipment and equipment and weapons.

Profitable, comparative and costly methodological approaches are examined separately, as well as the possibility of their application in determining the value of military equipment and equipment and weapons.

It is considered all source data, sources of information that are needed to determine the value of research objects, as well as the possibility of their receipt at the disposal of experts, namely the main technical characteristics of the research object, comparison objects in the market for the sale of similar property, the designated and maintenance between the repair facilities, manufacture or cost of implementation, the cost of routine maintenance, major repairs or rehabilitated repairs.

The article considers the residual value of military equipment and equipment as a basic type of value. We consider such types of wear as physical and functional.

Based on the results of the analysis, an algorithm for determining the market value of research objects is described using a combined approach - a costly methodological approach (using the substitution method and direct recovery method) and a comparative methodological approach.

The formulas for calculating the cost of direct restoration, the cost of replacement, the formula for determining the total coefficient of physical depreciation and the general formula for calculating the market value of military equipment and equipment and weapons are given.

The above approaches to valuation will provide a single algorithm for determining the value of military equipment and equipment, reduce the complexity of conducting forensic examinations and increase the effectiveness of the implementation of commodity research.

The algorithm for determining the market value of the research object allows us to solve the main problems in the specialty 12.5 "Commodity Expertise of Military Property, Equipment and Armaments", including determining the amount of material damage caused to the state as a result of damage or destruction of military equipment and equipment and weapons.

А. В. Юхименко
головний судовий експерт

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

БАЗОВІ АЛГОРИТМИ ВИЗНАЧЕННЯ РИНКОВОЇ ВАРТОСТІ АВАРІЙНО ПОШКОДЖЕНИХ АВТОМОБІЛІВ

У статті на підставі аналізу експертної практики наведено базові алгоритми, які можуть бути застосовані при вирішенні питання щодо визначення вартості аварійно пошкоджених колісних транспортних засобів з врахуванням положень чинної методики.

За результатами аналізу експертної практики, встановлено, що протягом останніх років значної актуальності набуло питання вартості придатних до подальшої експлуатації аварійно пошкоджених автомобілів.

На загал судами на вирішення судової автотоварознавчої експертизи ставляться питання у редакції, що за своїм змістом передбачають визначення вартості аварійно пошкодженого транспортного засобу:

- яка вартість залишків транспортного засобу;
- яка вартість придатних до подальшої експлуатації залишків (або складових) транспортного засобу;
- яка ринкова вартість транспортного засобу, після його пошкодження в ДТП.

Слід зауважити, що відповідно до прийнятої в Методиці [3] термінології поняття «залишки», «залишки автомобіля», «залишкова вартість автомобіля» відсутні, натомість використовуються поняття «ринкова вартість автомобіля у пошкодженому стані», «утилізаційна вартість».

Враховуючи викладене, редакція поставленого судом питання для забезпечення його відповідності прийнятій термінології згідно п. 4.14 Інструкції [1] коригується та вирішується в одній з наступних редакцій:

- яка ринкова вартість автомобіля у пошкодженому стані;
- яка утилізаційна вартість автомобіля.

При вирішенні питання щодо визначення вартості «залишків», яке скориговано із врахуванням термінологічної бази, яка передбачена чинною редакцією Методики [3] і розкрито через визначення утилізаційної вартості досліджуваного автомобіля та його ринкової вартості в пошкодженому стані, слід зазначити про те, що першочергово необхідно здійснити попередні розрахунки з метою визначення подальшого алгоритму розрахунку вартості досліджуваного автомобіля у пошкодженому стані

У випадку, коли відновлення досліджуваного автомобіля із дотриманням технологічних вимог заводу-виробника та використанням нових оригі-

нальних складових є доцільним, застосовується більш простий алгоритм, що базується на ключових положеннях визначення ринкової вартості автомобіля із послідовним її коригуванням на величину вартості ремонту з врахуванням зносу замінюваних складових та в подальшому умовно названий алгоритм типу «А».

У випадку, коли відновлення досліджуваного автомобіля із дотриманням технологічних вимог заводу-виробника та використанням нових оригінальних складових не є доцільним, застосовується більш складний алгоритм, що базується на ключових положеннях визначення утилізаційної вартості автомобіля та в подальшому умовно названий алгоритм типу «Б».

На сьогодні, на внутрішньому ринку України, фактично відсутня легалізована торгівля складовими до колісних транспортних засобів (КТЗ), які були у користуванні т. з. «шроти». Тому, пошкоджені КТЗ, як правило реалізуються в зібраному стані, тобто за принципом «як є», внаслідок чого всі ризики по прихованим пошкодженням, а також витрати по розбиранню, діагностуванню та дефектуванню лягають на покупця.

Слід зазначити, що при реалізації аварійно пошкодженого КТЗ він не може розглядатися, як повноцінний КТЗ, оскільки, як правило, не має можливості використовуватися за прямими призначенням без обмежень. Тому, такого роду КТЗ мають розглядатися не як самодостатня конструкція, а лише як сукупність складових, які мають спільні кінематичні, гідравлічні, електричні зв'язки тощо.

Як зазначено вище, вартість аварійно пошкодженого автомобіля, може бути визначена з використанням одного з базових алгоритмів. Нижче наведено приклад визначення ринкової вартості аварійно пошкодженого КТЗ за найбільш простим алгоритмом типу «А».

В загальному випадку ринкова вартість КТЗ (С) визначається за формулою:

$$C = C_{\partial} \cdot K \cdot \left(1 \pm \frac{G_k}{100} \pm \frac{D_z}{100} \right) \pm C_{\partial\partial\partial} \quad (1)$$

де С – ринкова вартість КТЗ у комплектному та технічно справному стані, грн.;

С_д – довідкова вартість КТЗ, технічно справного та комплектного, який перебував у вжитку на території України згідно довідкової літератури, грн.;

К – коефіцієнт ринку регіону;

Г_к – коефіцієнт коригування ринкової вартості КТЗ за величиною пробігу, %;

Д_з – процент додаткового збільшення (зменшення) ринкової вартості КТЗ, що залежить від умов його догляду, зберігання, використання тощо, %;

С_{дод} – додаткове збільшення (зменшення) ринкової вартості КТЗ виходячи з

його комплектності, укомплектованості, пошкоджень, відновлення і оновлення складників, грн.

При застосуванні алгоритму типу «А» вирішального значення набуває величина ($C_{\text{доп}}$), яка в свою чергу найбільше залежить від вартості відновлювального ремонту з урахуванням коефіцієнту фізичного зносу для замінюваних складових.

В свою чергу $C_{\text{доп}}$ визначається за наступною формулою:

$$C_{\text{доп}} = C_{\text{в1}} \pm C_{\text{в2}} - (C_{\text{врз}} + \text{ВТВ}) (2)$$

де $C_{\text{доп}}$ – додаткове збільшення (зменшення) ринкової вартості КТЗ виходячи з його комплектності, укомплектованості, пошкоджень, відновлення і оновлення складників, грн.;

$C_{\text{в1}}$ – величина збільшення вартості КТЗ у разі оновлення його складників, грн.;

$C_{\text{в2}}$ – величина коригування вартості КТЗ залежно від його комплектності, грн.;

$C_{\text{врз}}$ – вартість відновлювального ремонту КТЗ із врахуванням фізичного зносу замінюваних складових, грн.;

ВТВ – втрата товарної вартості, грн.

Тобто з врахуванням наведеного вище можливо стверджувати, що вартість автомобіля у пошкодженному стані, відповідно до чинної Методики [3] визначається за формулою (1), розкритої за допомогою формули (2), яка фактично враховує витрати на відновлення досліджуваного автомобіля із врахуванням коефіцієнту фізичного зносу замінюваних складових:

$$C' = C_{\text{д}} \cdot K \cdot \left(1 \pm \frac{\Gamma_{\text{к}}}{100} \pm \frac{D_{\text{з}}}{100} \right) \pm C_{\text{в1}} \pm C_{\text{в2}} - (C_{\text{врз}} + \text{ВТВ}) (3)$$

де C' – ринкова вартість КТЗ у пошкодженному стані, грн.;

$C_{\text{д}}$ – довідкова вартість КТЗ, технічно справного та комплектного, який перебував у вжитку на території України згідно довідкової літератури, грн.;

K – коефіцієнт ринку регіону;

$\Gamma_{\text{к}}$ – коефіцієнт коригування ринкової вартості КТЗ за величиною пробігу, %;

$D_{\text{з}}$ – процент додаткового збільшення (зменшення) ринкової вартості КТЗ, що залежить від умов його догляду, зберігання, використання тощо, %;

$C_{\text{в1}}$ – величина збільшення вартості КТЗ у разі оновлення його складників, грн.;

$C_{\text{в2}}$ – величина коригування вартості КТЗ залежно від його комплектності, встановленого додаткового обладнання, грн.;

$C_{\text{врз}}$ – вартість відновлювального ремонту КТЗ із врахуванням фізичного зносу замінюваних складових, грн..;

ВТВ – втрата товарної вартості, грн.

З експертної практики відомо, що в переважній більшості випадків значення величини ($C_{в1}$) не визначається через відсутність достовірних даних щодо вартості оновлення складових досліджуваного автомобіля і тому, як правило при подальших розрахунках приймається рівним нулю.

Значення величини ($C_{в2}$) за наявності достовірної інформації щодо складу та строку експлуатації додаткового обладнання розраховується за наведеною формулою:

$$C_{в2} = 0,7 \cdot C_{об} \cdot 0,97^T \quad (4)$$

де $C_{в2}$ – величина коригування вартості КТЗ залежно від його комплектності, встановленого додаткового обладнання, грн.;

$C_{об}$ – ціна встановленого нового додаткового обладнання, грн.;

T – строк експлуатації встановленого додаткового обладнання, міс.

В цілому за даними експертної практики встановлено, що найчастіше на досліджуваних КТЗ в якості додаткового обладнання розглядається газобалонне обладнання (ГБО). Слід зауважити на тому, що у випадку встановлення ГБО (за результатами розшифровки VIN-коду досліджуваного автомобіля) на збиральному конвеєрі заводу-виробника, величина ($C_{в2}$) для цього обладнання не розраховується.

Таким чином, розрахунок зводиться до визначення ринкової вартості досліджуваного КТЗ у технічно справному та комплектному стані та вартості відновлювального ремонту із врахуванням коефіцієнту фізичного зносу замінюваних складових.

В загальному випадку, вартість відновлювального ремонту ($C_{врз}$) з урахуванням значення коефіцієнта фізичного зносу КТЗ, визначає витрати на приведення пошкодженого чи розукомплектованого КТЗ (його складових) в належний, як на момент перед пошкодженням або розукомплектуванням, технічний стан, шляхом ремонтних дій із застосуванням рівноцінних по фізичному зносу КТЗ (її складових) замінних деталей та визначається за формулою:

$$C_{врз} = C_p + C_m + C_c \cdot (1 - E_z) + C_{ш} \cdot (1 - E_{ш}) + C_{АКБ} \cdot (1 - E_{АКБ}) + C_{срв} + C_{кр} \quad (5)$$

де $C_{врз}$ – вартість відновлювального ремонту з урахуванням значення коефіцієнта фізичного зносу КТЗ, грн.;

C_p – вартість ремонтно-відновлювальних робіт, грн.;

C_m – вартість необхідних для ремонту матеріалів, грн.;

C_c – вартість складових, що підлягають заміні під час ремонту, грн.;

$C_{ш}$ – вартість шин, які потребують заміни внаслідок пошкодження при ДТП, грн.;

$C_{АКБ}$ – вартість акумуляторної батареї, грн.;

$C_{срв}$ – вартість складових разового використання, грн.;

$C_{кр}$ – вартість кріпильних складових, грн.

- E_z – коефіцієнт фізичного зносу КТЗ;
 $E_{ш}$ – коефіцієнт фізичного зносу шин;
 $E_{АКБ}$ – коефіцієнт фізичного зносу акумуляторної батареї.

В свою чергу коефіцієнт фізичного зносу (E_z) розраховується за формулою:

$$E_z = 1 - \frac{C}{C_n} \quad (6)$$

- де E_z – коефіцієнт фізичного зносу КТЗ;
 C – ринкова вартість КТЗ, грн.;
 C_n – ціна нового КТЗ в Україні або в провідних країнах-експортерах за інформацією з довідкової літератури.

Стосовно значення коефіцієнту фізичного зносу шин слід зауважити, що він визначається за даними таблиці 3.4 додатку 3 [3] із врахуванням результатів натурних обмірів залишкової висоти малюнку протектора.

Значення коефіцієнту фізичного зносу АКБ розраховується за наступною формулою:

$$E_{АКБ} = \frac{T_{\phi}}{T_{cm}} \quad (7)$$

- де $E_{АКБ}$ – коефіцієнт фізичного зносу акумуляторної батареї;
 T_{ϕ} – фактичний строк експлуатації акумуляторної батареї, років;
 T_{cm} – середньостатистичний строк експлуатації акумуляторної батареї до її заміни, років.

Експертною практикою встановлено, що у випадку коли в розпорядженні експерта відсутні достовірні дані, що необхідні для розрахунку значень ($E_{ш}$) та ($E_{АКБ}$) для складових цих груп застосовується загальне значення коефіцієнту фізичного зносу (E_z).

Нижче наведено розрахунок ринкової вартості КТЗ у пошкодженному стані, на прикладі автомобіля DAEWOO Lanos, 2005 року виготовлення, на якому змонтовано ГБО, 2013 року виготовлення.

Відповідно до проведених розрахунків, визначено ринкову вартість досліджуваного КТЗ у непошкодженному та технічно справному стані на момент перед ДТП, а також за допомогою спеціалізованого програмного комплексу із складання калькуляції відновлювального ремонту AUDATA/AURORA визначено вартість відновлювального ремонту із використанням ном'вих оригінальних складових, які відповідно складають: $C = 84562,37$ грн., $C_{вр} = 87602,96$ грн., в т.ч.: $C_c = 46110,69$ грн., $C_{ш} = 540,00$ грн., $C_{срв} = 4146,00$ грн., $C_{кр} = 2637,10$ грн.

Відповідно до проведених розрахунків, на підставі п. 8.2.а визначено економічну недоцільність відновлення досліджуваного КТЗ із дотриманням технологічних вимог заводу-виробника та використанням нових оригінальних складових.

За результатами розрахунку, визначення вартості відновлювального ремонту з врахуванням коефіцієнту фізичного зносу замінюваних складових, встановлено наступні числові значення коефіцієнтів фізичного зносу різних груп складових, які застосовуються в розрахунковій формулі (5): $E_3 = 0,52$, $E_{ш} = 0,41$, інші значення перемінних наведено вище. В результаті, за формулою (5) розраховано значення вартості відновлювального ремонту з врахуванням коефіцієнту фізичного зносу замінюваних складових, яке складає $C_{врз} = 63403,90$ грн.

Слід зауважити, що значення величини ВТВ в даному випадку не розраховується на підставі положень п. 8.6.2 [3], оскільки строк експлуатації досліджуваного автомобіля перевищує 7 років.

Тобто, ринкова вартість досліджуваного КТЗ у пошкодженному стані розрахована, як різниця між його ринковою вартістю перед пошкодженням із врахуванням встановленого додаткового обладнання (в даному випадку ГБО) та вартістю відновлювального ремонту із врахуванням коефіцієнту фізичного зносу замінюваних складових і відповідно складає:

$$C' = 84562,37 - 63403,90 = 21158,47 \text{ (грн.)}$$

У випадку, коли $C \leq C_{врз}$ або близьких значеннях, алгоритм типу «А» фактично не може бути застосований, оскільки суперечить логіці та здоровому глузду, тому в таких випадках доречним є застосування алгоритму типу «Б».

Нижче наведено розрахунок ринкової вартості, придатних до подальшої експлуатації складових, на прикладі автомобіля Skoda Octavia, 2011 року виготовлення, на якому додаткове обладнання відсутнє.

Як було зазначено вище, будь-який автомобіль, який був пошкоджений в результаті ДТП має як візуально помітні пошкодження, так і пошкодження, що приховані та можуть бути виявлені в процесі розбирання, дефектування та діагностування. Враховуючи вказану обставину вартість КТЗ у пошкодженному стані також може бути визначена, вартість придатних до подальшої експлуатації складових, з врахуванням робіт на розбирання, діагностування та дефектування. За своїм змістом така вартість відповідає вартості утилізації КТЗ. Відповідно до чинної Методики [3] визначається як: «7.18. Вартість утилізації КТЗ визначається як сума ринкової вартості технічно справних складників та вартості металобрухту складників, які залишилися.»

За результатами вивчення наданих у розпорядження експерта матеріалів справи визначено перелік складових, що підлягають заміні, а також ремонту. Наведений нижче перелік складається із артикульних номерів складових в системі AUDATEX/AURORA:

- потребують заміни складові з артикульними номерами: 0257, 0283, 0300, 0301, 0302, 0323, 0329, 0330, 0340, 0341, 0342, 0351, 0352, 0353, 0354, 0404, 0406, 0419, 0431, 0471, 0475, 0476, 0493, 0494, 0561, 0562, 0595, 0596, 0605, 0637, 0741, 0742, 0744, 0745, 0761, 0762, 0763, 0764, 0765, 0766, 0789, 0790,

0791, 0792, 0793, 0794, 0841, 0842, 0843, 0844, 0930, 1036, 1201, 1202, 1332, 4323, 4325, 4331, 4465, 4653, 4654, 4661, 4662, 7405, 7435, 7441, 7445, 7524, 7761, 7767, 7790, 8041, 8388, 8389, 8391, 8403, 8411, 8427, 8433, 8761, 8771, 8806, 8837, 8838, 8917, 9619, 9636, 9649, 9984, 9986, 9987;

- потребують ремонту складові з артикульними номерами: 1117, 1118, 9585;
- потребують діагностування та дефектування складові з артикульними номерами: 4455, 7791, 9831, 9835.

В загальному випадку вартість технічно справних складників, визначається на підставі результатів їх діагностування на спеціалізованому для даної моделі КТЗ підприємстві автосервісу, а у разі необхідності – дефектування (п. 7.20 [3]).

В наявних у розпорядженні експерта матеріалах справи та наданих додаткових матеріалах, – відсутні протоколи інструментальної перевірки фактичного технічного стану та дефектування досліджуваного КТЗ, а також його вузлів, агрегатів та складових.

Вартість технічно справних складників визначається відповідно до вимог п. 7.36 [3] та п.п. 8.5.10 – 8.5.12 п. 8.5 [3] з урахуванням коефіцієнта фізичного зносу та з відніманням вартості робіт з їх демонтажу, діагностування, дефектування, витрат, пов'язаних з їх продажем у регіоні (складські, транспортні, торговельні витрати та інше), суми податків, зборів, інших обов'язкових платежів та прибутку, що очікується від реалізації складників на вторинному ринку. Зазначені витрати, окрім вартості робіт з демонтажу, діагностування, дефектування складників, мають бути задані як вихідні дані замовника оцінки або визначені залученими до оцінки фахівцями у галузі економіки (п. 7.21 [3]). Оскільки, у відкритих джерелах інформації відсутні достовірні дані, щодо витрат, пов'язаних з їх продажем складових (перелік наведено вище) вони при подальших розрахунках не враховуються.

До складників, що підлягають оцінці, у разі визначення утилізаційної вартості КТЗ, не включають ті, демонтування яких потребує робіт, пов'язаних із застосуванням газополуменевого чи електродугового різання, а також такі складники, що впливають на безпеку руху та не підлягають повторному використанню, а саме:

- подушки пневматичні з піротехнічними активаторами, елементи системи їх електричного контролю і датчики цієї системи;
- гальмові колодки і накладки гальмових систем;
- трубопроводи і ущільнювальні системи;
- глушники випускної системи;
- шарніри системи кермування і підвіски;
- крісла, інтегровані з ремнями безпеки чи пневматичними подушками;
- складники системи блокування керма;
- складники системи знерухомилення КТЗ, виконані разом з передавально-приймальними пристроями електричного управління;
- обладнання проти викрадання КТЗ і тривожної сигналізації;

- електричні і електронні елементи систем убезпечення руху - антиблокувальної (ABS), протибуксувальної (ASR);
- трубопроводи паливної системи;
- періодично замінювані фільтри і фільтрувальні елементи;
- клапани системи рециркуляції газових викидів;
- складники установки живлення двигунів газовим паливом;
- автоматичні і неавтоматичні з'єднання ременів безпеки разом з частинами ременів, виконаних разом з пряжками, механізмом для звільнення від ременів, піротехнічними і механічними активаторами, електронні системи автоматичного натягу ременів безпеки;
- щітки склоочисників;
- експлуатаційні рідини, зокрема: моторні оливи, трансмісійні оливи, оливи гідравлічних приводів і систем, охолоджувальна рідина, холодоагенти, рідини гальмових та кліматизаційних систем;
- каталітичні конвертори (каталізатори);
- кріпильні складники, якщо інше не зазначено в офіційній інформації виробника;
- окремі складники, що мають використовуватися комплектно: амортизатори, комплекти стояків (амортизатор з пружиною) підвіски у разі їх розташування на КТЗ попарно – з обох боків однієї осі, моста; окремі замки дверей, капота, кришки багажника, а також деталі селективного поєднання складальних одиниць (підстава: 7.22 [3]).

За результатами аналізу отриманих досліджуванним КТЗ при ДТП пошкоджень, враховуючи його конструктивні особливості, а також виходячи із експертної практики можливо припустити, що під час візуального обстеження зазначеного автомобіля не було визначено вичерпного переліку пошкоджених складових, які потребували б заміни або ремонту.

Враховуючи викладене вище, при визначенні вартості сукупності придатних до подальшої експлуатації складових (аварійно пошкодженого КТЗ) із врахуванням викладених вище обмежень, доречно скористатися методом, який враховує питому частку зазначених складових в автомобілі. Також, слід відмітити, що відповідно до проведених вище розрахунків встановлено економічну недоцільність відновлення досліджуваного КТЗ.

Тому, об'єкт дослідження слід розглядати, не як КТЗ, а як сукупність технічно справних та пошкоджених складових, які мають фіксовані кінематичні, електричні та гідравлічні зв'язки та об'єднані в єдину конструкцію.

Враховуючи викладену вище обставину, вартість придатних до подальшої експлуатації складових визначається за наступною формулою:

$$C_{зал} = \left(C \cdot \frac{K_{np}}{100} - C_{pd} \right) \cdot 0,93 + C_{mb} \quad (8)$$

де $C_{зал}$ – вартість придатних до подальшої експлуатації складових, грн.;
 C – ринкова вартість неушкодженого комплектного та укомплекто-

- ваного КТЗ, грн.;
- $K_{\text{пр}}$ – питома частка придатних до подальшої експлуатації складових автомобіля, %;
- $C_{\text{рд}}$ – вартість робіт із розбирання та дефектування, грн.;
- 0,93 – врахування знижки на торг на рівні 7% (відповідає опосередкованому значенню, яке застосовується при оцінці КТЗ);
- $C_{\text{мб}}$ – вартість металообробки, який утвориться під час утилізації досліджуваного КТЗ, грн.

Вартість робіт із розбирання та дефектування визначається, за наступною формулою:

$$C_{\text{рд}} = C_p + C_{\text{деф}} \quad (9)$$

- де $C_{\text{рд}}$ – вартість робіт із розбирання та дефектування, грн.;
- C_p – вартість робіт з розбирання аварійного ТЗ, відповідно до п. 8.5.4 [3] складає 30 % від нормативу трудовитрат на розбирання-збирання складової та визначається, як добуток вартості 1 нормо-години та відповідного нормативу трудовитрат, грн.
- $C_{\text{деф}}$ – вартість робіт із дефектування складової, визначається як добуток 1 нормо-години на норматив трудовитрат, грн.

Для розрахунку величини $K_{\text{пр}}$, необхідно визначити питому вагу складових у вартості досліджуваної моделі автомобіля. Для цього, необхідно визначити загальну вартість складових, що входять до конструкції досліджуваної моделі КТЗ. Вартість зазначених складових визначається за допомогою спеціалізованого програмного комплексу AUDATEX/AURORA.

Також за допомогою спеціалізованого програмного комплексу AUDATEX / AURORA визначено вартість складових, які не можуть бути використані повторно через отримані при ДТП пошкодження і потребують заміни, а також і ті, що потребують ремонту.

Як зазначено вище складові, які не можуть бути відділені від КТЗ без газозварювального обладнання до повторного використання не приймаються п. 7.22 [3]. Також в розрахунок не приймаються складові, які за результатами візуального обстеження потребують додаткової діагностики та дефектування.

Відповідно до даних програмного комплексу AUDATEX/AURORA визначено перелік складових досліджуваної моделі КТЗ, які входять до його конструкції та їх вартість. Серед іншого до цього переліку включено всі складові в т.ч. і ті, які не підлягають повторному використанню відповідно до п. 7.22 [3] або технологічної неможливості (наприклад герметики). За результатами проведеного аналізу складених калькуляцій в середовищі спеціалізованого програмного комплексу AUDATEX/AURORA, використані складові об'єднані в групи із визначенням питомої частки у складі КТЗ (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Зведена таблиця питомої частки основних груп складових, які входять до конструкції досліджуваної моделі КТЗ

Найменування групи		Питома частка групи повторне використання	
		допустиме	не допустиме
1	2	3	4
Двигун без навісного обладнання	A1	15,21%	1,06%
Система живлення	A2	2,39%	0,21%
Система випуску газів	A3	0,43%	1,88%
Система охолодження	A4	0,63%	0,21%
Разом по групі:		18,66%	3,36%
КПП в зборі із зчепленням	B2	11,03%	0,20%
Карданна передача	B4	2,92%	0,08%
Підвіска передня	B8	1,93%	0,80%
Підвіска задня	B9	2,41%	0,39%
Рульове керування	B10	2,75%	0,16%
Гальмова система	B11	2,57%	1,69%
Разом по групі:		23,61%	3,32%
Кузов в металі – елементи що утворюють єдину нероз’ємну конструкцію та об’єднані за допомогою зварювання	C1	0,12%	18,46%
Зовнішні знімні елементи кузова, що не відносяться до групи C1	C2	4,76%	0,13%
Внутрішні знімні елементи оздоблення кузова	C3	9,975	0,00%
Засклення	C4	0,54%	0,17%
Арматура та приладдя кузова	C5	1,88%	1,10%
Разом по групі:		17,28%	19,86%
Електросистема (всі електричні та електронні прилади та комунікації крім тих, що включені до групи D3)	D1	9,71%	0,44%
Система кондиціювання, вентиляції та опалення	D2	1,55%	0,02%
Система безпеки	D3	0,00%	2,19%
Разом по групі:		11,26%	2,65%
РАЗОМ:		70,81%	29,19%

Таким чином загальна питома частка придатних до подальшої експлуатації складових для досліджуваної моделі КТЗ складає 70,81 %.

Необхідно зауважити на тому, що до вказаного переліку входять всі складові та компоненти в т.ч. і пошкоджені в результаті ДТП. Враховуючи викладену обставину, необхідно вичленувати із зазначеного числа питому частку пошкоджених складових, а також складових, які за результатами візуального обстеження потребують додаткової діагностики та дефектування. Після чого можливо визначити вартість придатних до подальшої експлуатації складових досліджуваного КТЗ із врахуванням умов п. 7.21 та вимог п 7.22 [3].

З огляду на викладене вище, далі визначено питому частку складових у конструкції досліджуваного КТЗ без врахування складових, які мають пошкодження, потребують додаткової діагностики та дефектування або не можуть бути використані повторно, результати наведено у таблиці 2.

Таблиця 2.

Зведена таблиця основних груп придатних до подальшої експлуатації складових, які входять до конструкції досліджуваного КТЗ

Найменування групи		Питома частка придатних складових
1	2	3
Система живлення	A2	2,18%
Система випуску газів	A3	0,43%
Система охолодження	A4	0,30%
Разом по групі:		2,92%
КПП в зборі із зчепленням	B2	4,21%
Карданна передача	B4	2,92%
Підвіска передня	B8	1,93%
Підвіска задня	B9	2,41%
Рульове керування	B10	2,75%
Гальмова система	B11	2,35%
Разом по групі:		16,57%
Зовнішні знімні елементи кузова	C2	3,71%
Внутрішні знімні елементи оздоблення кузова	C3	8,99%
Засклення	C4	0,54%
Арматура та приладдя кузова	C5	1,78%
Разом по групі:		15,03%
Електросистема	D1	8,28%
Система кондиціонування, вентиляції та опалення	D2	1,55%
Разом по групі:		9,83%
РАЗОМ:		44,35%

Таким чином, питома частка придатних до подальшої експлуатації складових визначена на рівні 44,35 %.

Вага металобрухту, який утвориться в результаті утилізації досліджуваного КТЗ, співставна із вагою остову його кузова, як найбільшої неподільної складової, яка не може бути використана повторно відповідно до отриманих пошкоджень та викладених вище обставин.

За результатами аналізу наявних відкритих джерел інформації, які рекомендовані до використання при проведенні судових експертиз та експертних досліджень встановлено, що вони не містять достовірної інформації, щодо ваги остову кузова для кожної моделі КТЗ. Натомість у розпорядженні наявні дані, щодо ваги остовів кузовів для інших моделей легкових КТЗ із несучим кузовом, та подібних за своєю конструкцією кузова досліджуваного КТЗ. Відповідно до проведеного аналізу даних, встановлено, що опосередковане процентне співвідношення між вагою несучого кузова легкового автомобіля та його повною масою складає $K_{пч} = 22,6 \%$. Також слід звернути увагу, що вказане число враховує не тільки металеві частини кузова, але й неметалеві компоненти такі як оббивки, засклення тощо.

З експертної практики відомо, що рівень «засміченості» для виробів автомобільної промисловості, знаходиться на рівні 18 %-22 % – середнє значення становить $K_{зб} = 20 \%$.

Враховуючи викладене вище, вага металобрухту, що утвориться при утилізації досліджуваного КТЗ, може бути визначений як апроксимована величина із врахуванням викладеного та за наступною формулою:

$$C_{мб} = M \cdot \frac{K_{пч}}{100} \cdot \left(1 - \frac{K_{зб}}{100}\right) \cdot C_{тб} \quad (10)$$

де $C_{мб}$ – вартість металобрухту, який утвориться під час утилізації досліджуваного КТЗ, грн.;

M – повна маса досліджуваного КТЗ, згідно записів в реєстраційних документах, т;

$K_{пч}$ – питома частка складових, що підлягають утилізації, %;

$K_{зб}$ – питома частка засміченості неметалічними компонентами складових, що підлягають утилізації, %;

$C_{тб}$ – вартість 1 т металобрухту, грн.

При повній вазі автомобіля Skoda Octavia, $M = 1,950$ т, $K_{пч} = 22,6 \%$ (обґрунтування наведено вище), $K_{зб} = 20 \%$ (обґрунтування наведено вище) та $C_{тб} = 2990,00$ грн. (данні ДП «Укрпромзовнішекспертиза») апроксимована вартість металобрухту, що утвориться під час утилізації досліджуваного КТЗ складає:

$$C_{мб} = 1,950 \cdot \frac{22,6}{100} \cdot \left(1 - \frac{20}{100}\right) \cdot 2990,00 = 1054,15 \text{ (грн.)}$$

Тривалість робіт по крупноблочному розбиранню-збиранню досліджуваного автомобіля, визначена за даними програмного комплексу AUDATEX / AURORA [10] і складає 99,90 год.

Підсумовуючи викладене вище, ринкова вартість досліджуваного КТЗ у пошкодженому стані, тобто сукупність працездатних та ліквідних складових, які мають кінематичні, гідравлічні та електричні зв'язки, об'єднані в єдину конструкцію, з урахуванням обставин та обмежень, що викладені вище та при наступних значеннях перемінних формули (8): $C = 99071,58$ грн., $K_{\text{пр}} = 44,35$ % (розрахунок див. вище), $C_p = 0,30 \cdot 99,90 \cdot 210,00 = 6293,70$ грн. (п. 8.5.4 [3]), $C_d = 8,20 \cdot 210,00 = 1722,00$ грн. та $C_{\text{мб}} = 1054,15$ грн., становить:

$$C_{\text{зал}} = \left(257413,10 \cdot \frac{44,35}{100} - (6293,70 + 1722,00) \right) \cdot 0,93 + 1054,15 = 99770,87 \text{ (грн.)}$$

Підсумовуючи викладене вище, наведено алгоритм розрахунку ринкової вартості КТЗ у пошкодженому стані, коли його відновлення є економічно недоцільним, тобто $C \leq C_{\text{врз}}$ або має близькі значення і вартість визначається, як вартість придатних до подальшої експлуатації складових.

Слід зауважити на тому, що вказаний алгоритм забезпечує отримання найбільш точних та обґрунтованих результатів, оскільки враховує питому частку кожної пошкодженої складової.

Перелік посилань

1. *Загальні засади оцінки майна і майнових прав*: національний стандарт № 1: затв. Постановою Кабміну України від 10.09.2003 року № 1440 [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003
2. *Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень*: інструкція: затв. Наказом Мініюсту України 08.10.1998 за № 53/5, із змінами, внесеними згідно з Наказом Мініюсту України від 27.07.2015 за № 1350/5 [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/z0705-98
3. *Методика товарознавчої експертизи та оцінки дорожніх транспортних засобів*: затв. Наказом Мініюсту України, Фонду державного майна України від 24.11.2003 № 142/5/2092 із змінами та доп. [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/z1074-03
4. *Програмний комплекс AURORA* із змінами та доп. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.audatex.ua>

БАЗОВЫЕ АЛГОРИТМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ РЫНОЧНОЙ СТОИМОСТИ АВАРИЙНО ПОВРЕЖДЕННЫХ АВТОМОБИЛЕЙ

А. В. Юхименко

В статье на основе анализа экспертной практики изложены базовые алгоритмы, которые могут быть использованы при определении стоимости аварийно поврежденных автомобилей с учётом современного методического обеспечения.

Представлены примеры практических работ, которые могут быть использованы в экспертной практике с учётом характера полученных исследуемым автомобилем повреждений.

Среди прочего, автором рассмотрены два основных варианта решения вопроса о рыночной стоимости аварийно повреждённого автомобиля и приведены соответствующие примеры расчёта. При этом, обращено внимание на случаи, когда целесообразно использования каждый из приведенных способов.

Расчёт рыночной стоимости аварийно повреждённого транспортного средства с использованием алгоритма типа «А», обеспечивает получение достоверного результата в тех случаях, когда стоимость восстановительного ремонта, исследуемого транспортного средства с учётом физического износа заменяемых деталей, – меньше его рыночной стоимости в неповреждённом состоянии.

В случаях, когда стоимость восстановительного ремонта исследуемого транспортного средства с учётом физического износа, заменяемых деталей сопоставима с его рыночной стоимостью в неповреждённом состоянии или же превышает последнюю, целесообразно использование алгоритма типа «Б».

При описании расчёта рыночной стоимости аварийно повреждённого автомобиля с использованием алгоритма типа «Б», особое внимание уделено вопросу определения удельного веса пригодных для дальнейшего использования составных частей оцениваемого транспортного средства, а также определению объёма металлолома, который образуется в результате утилизации исследуемого автомобиля.

Метод определения рыночной стоимости аварийно повреждённого автомобиля с учётом удельного веса его составных частей, в случаях, когда необходимо привести расчёт утилизационной стоимости, как показывает практика обеспечивает достаточно точный и главное методически обоснованный результат. Поскольку предусматривает расчёт удельных весов для каждой модификации транспортного средства данной модели, а не использование необоснованных числовых значений.

Также необходимо отметить, что по результатам анализа экспертной практики, установлено незначительное изменение соотношения удельных весов для конкретной модели во временном промежутке.

BASIC ALGORITHMS FOR DETERMINING THE MARKET COST OF EMERGENALLY DAMAGED VEHICLES

A. Yukhimenko

In the article, based on the analysis of expert practice, basic algorithms are described that can be used to determine the cost of accidentally damaged vehicles, taking into account modern methodological support.

It is presented examples of practical developments, which can be used in expert practice taking into account the nature of the injuries received by the car under investigation.

Among other things, the author considers two main options for resolving the issue of the market value of an accidentally damaged vehicle and provides relevant examples of calculations. It is drawn an attention to the cases when it is advisable to use each of the above methods.

The calculation of the market value of an accidentally damaged vehicle using the “А” type algorithm ensures a reliable result in cases when the cost of repair of the vehicle under consideration, taking into account the physical wear of the parts being replaced, is less than its market value in an undamaged state.

In cases where the cost of repair of the vehicle under consideration, taking into account the physical wear and tear of the parts being replaced, is comparable to its market value in an undamaged state or exceeds the latter, it is advisable to use an algorithm of the “В” type.

When describing the calculation of the market value of an accidentally damaged vehicle using an algorithm of type “В”, special attention is paid to the question of determining the specific gravity of the components of the assessed vehicle suitable for further use, as well as

determining the amount of scrap that is formed as a result of utilization of the vehicle under investigation.

The method of determining the market value of an accidentally damaged vehicle with a specific weight of its components, in cases when it is necessary to call a calculation of the utilization cost, as practice shows, a sufficiently accurate and main methodologically sound result is provided. Since it provides for the calculation of specific weights for each modification of the vehicle of this model, rather than the use of unreasonable numerical values.

It should be also noted that according to the results of the analysis of expert practice, an insignificant change in the ratio of specific weights for a particular model has been established in the time interval.

8 ЕКСПЕРТИЗА ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

УДК 343.98

П. Д. Біленчук
кандидат юридичних наук,
професор кафедри галузевих правових наук

Київський університет права Національної академії наук України

В. П. Колонюк
кандидат юридичних наук,
вчений секретар

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

О. О. Шульга
науковий співробітник

*Державний науково-дослідний інститут
Міністерства внутрішніх справ України*

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ІСТОРІЯ, СЬОГОДЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ

В статті розглядається криміналістичне забезпечення досліджень у сфері інтелектуальної творчості: історія, сьогодення, перспективи. Особлива увага приділена історіографічним, джерелознавчим і методологічним засадам використання криміналістичних знань в освітянській, науково-дослідній і праксеологічній діяльності органів правосуддя судочинства та правозахисних організацій. В дослідженні акцентовано увагу на новітніх ідеях, інноваціях, «ноу-хау», які сприяють удосконаленню надання освітніх послуг, при вивченні науки криміналістики та новітніх курсів (криміналістичне забезпечення дослі-

ділень у сфері інтелектуальної творчості, детективознавства, сискознавства, безпекознавство тощо).

Криміналістика є однією з профільюючих дисциплін, що вивчається слухачами в університетах, інститутах, академіях та юридичних факультетах вузів як в Україні, так і Європі та світі [1-7].

Відомо, що криміналістика ввійшла в освіту, науку та практичну діяльність, завдячуючи вченому зі світовим іменем Гансу Гроссу [1, с. 35], який в 1892-1898 роках опублікував свої фундаментальні наукові праці з загальною назвою «Керівництво для судових слідчих, чинів жандармерії і поліції» (1892) [2, с. 14] та «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» (1898) [3, с. 218-220]. Велика заслуга в розвитку української криміналістики, належить відомому українському вченому С. Ф. Гику (Регенсбург 1948), який підготував і опублікував перший у світі український підручник з курсу криміналістики [6-9].

В 2007-2009 роках наукова громадськість України, гідно відзначила столітній ювілей науки криміналістики [5, с. 7], а дещо раніше – 160 річчя засновника цієї галузі знань, видатного австрійського вченого Ганса Гросса, ім'я якого тісно пов'язано з Грацом, Віднем, Прагою, Чернівцями, Буковиною, Україною [4, с. 14].

Наприкінці січня 2009 року, українські правознавці вшанували пам'ять засновника криміналістики Ганса Густава Адольфа Гросса. В приміщенні книгарні «Є» в м. Києві, був презентований фільм про нього «Ганс Гросс – вітчизняний діяч світової криміналістики». Австрійський правознавець, всесвітньовідомий криміналіст, доктор права, засновник науки криміналістики і кримінальної психології – Ганс Гросс, мав безпосереднє відношення до Чернівців, Буковини, України, оскільки, в серпні 1898 р. він був направлений на роботу до Чернівецького університету. І, вже в грудні того ж року, Ганса Гросса було призначено ординарним професором кримінального права Чернівецького університету. З 1 березня 1899 р. по 31 липня 1902 р. Гросс викладав в Чернівецькому університеті лекційні курси з кримінального процесу, матеріального кримінального права і пенітенціарного права, а також проводив семінари з науки кримінального права. В 1892 р. Гросс випустив у світ «Порадник для судових слідчих, чинів загальної і жандармської поліції». Дану працю, називають першим підручником з курсу наукової криміналістики, що прославив автора па цілий світ. А вже 1899 р. Ганс Гросс, опублікував третє видання «Порадника для судових слідчих як системи криміналістики...». Працюючи в Чернівцях, фундатор науки криміналістики заснував журнал «Архів кримінальної антропології і криміналістики», який того часу був першим і єдиним редагованим науковими виданням такого рангу у Чернівецькому університеті.

Ім'я Ганса Гросса, майже століття було маловідоме українському читачеві. Сучасні юристи знають про нього досить небагато, оскільки, згадка

імені Ганса Гросса з'явилася в українських підручниках з курсу криміналістики тільки в кінці 90-х років, минулого століття [6, с. 10]. Однак, як зазначали організатори творчого вечора, і ці посилання проводилися лише в тих випадках, коли справа стосувалась історії та поняття криміналістики, а не тоді, коли йшлося про перший підручник з курсу криміналістики і перший підручник з курсу кримінальної психології, про першу в світі кафедру криміналістики в університеті, про перший в світі музей криміналістики, про перший в світі інститут криміналістики, які були створені Гансом Гроссом [4, с. 14; 5, с. 7].

Відомо, що наука криміналістика як галузь юриспруденції, покликана розв'язувати завдання запобігання, протидії та розслідування злочинів і відповісти на три основні запитання: «Чому?», «як?», «що відбувалося в реальній ситуації?». Основною метою цієї науки є встановлення верховенства права, істини, справедливості і вирішення завдань, які були сформульовані ще давніми римськими юристами – хто? що? де? з чією допомогою? для чого? яким чином? коли?

Дана галузь знань, за свою столітню історію пройшла велику еволюцію у своєму розвитку, пережила етапи становлення та розквіту. У формуванні науки криміналістики, приймали участь велика плеяда славних освітян, науковців та практичних співробітників. Сьогодні, криміналістика – це світова наука, яка стоїть на захисті світового правопорядку, реалізації законних інтересів, забезпечення конституційних прав людини і громадянина, суспільства, держави, цивілізації.

В зв'язку з цим, методика викладення криміналістики визначається специфікою її предмета та загальними принципами навчання, а також повинна враховувати норми вітчизняного і міжнародного законодавства.

Оскільки, ця наукова галузь знань забезпечує конституційні права людини і громадянина, тому і вивчення курсу криміналістики слухачами стаціонарної, дистанційної, і заочної форми навчання має ряд специфічних дидактичних особливостей, обумовлених застосуванням як традиційних форм навчання (лекції, консультації, контрольні роботи), так і нетрадиційних новітніх форм (круглих столів, наукових конференцій, семінарів, майстер-класів, інтерактивних тренінгів і т.п.). Слід мати на увазі, що оволодіння певними професійним вміннями і навичками, передбачає обов'язкову теоретичну і практичну роботу слухачів як з рекомендованою спеціальною літературою, так і опрацювання цих навиків на спеціальних криміналістичних полігонах, моделях, освітніх комплексах тощо.

З метою удосконалення формування практичних навиків і умінь, а також закріплення професійних знань, під час навчання в Київському університеті права Національної академії наук України під керівництвом ректора, професора Ю.Л. Бошицького, проректором В. О. Бойко, завідувачем кафедри цивільного і трудового права, професором Р. Б. Шишкою, професором сектора інтелектуальної власності та інноваційних технологій П. Д. Біленчуком,

професором кафедри кримінального права і процесу Г. С. Семаковим і завідувачем сектора трасологічних видів досліджень та обліків Київського обласного НДЕКЦ МВС України О. О. Шульгою, в 2016 році створено три новітні і унікальні освітянські, навчально-методичні, науково-дослідницькі, праксеологічні комплекси для забезпечення занять з курсу криміналістики та спеціальних курсів: «Криміналістичне забезпечення досліджень інтелектуальної творчості», «Експертизи у сфері інтелектуальної власності», «Захист від недобросовісної конкуренції», «Інтелектуальне право», «Маркетинг інтелектуальної власності», «Судове експертознавство», «Доктрина сучасної криміналістики», «Право і економіка у сфері інтелектуальної власності»,

Структуру даних комплексів складають: створений перший у світі музей комп'ютерних технологій, електронної криміналістики і кіберкриміналістики (електронного інтелекту, кіберполіції, криміналістичної і спеціальної техніки); створений перший у світі музей криміналістики імені Ганса Гросса, який складається з: а) науково-дослідницької лабораторії дактилоскопії, трасології, слідознавства та безпекознавства; б) криміналістичного полігону; в) навчального музею криміналістики; г) кабінету історії розвитку української, європейської і світової криміналістики; д) кабінету ресурсного забезпечення навчального процесу, науково-дослідної діяльності та здійснення експертно-криміналістичних досліджень для органів державної влади та управління, судової влади, прокуратури, поліції, митної, прикордонної та фіскальної служби, адвокатури та правозахисних організацій; е). науково-дослідного центру стратегічних криміналістичних досліджень, який забезпечує розробку дослідницьких проектів в галузі десяти пріоритетних наукових напрямів: 1) сискознавства (відп. П. Д. Біленчук, В. П. Крошко, В. М. Чисніков); 2) детективознавства (відп. П. Д. Біленчук, В. П. Крошко, О. О. Шульга); 3) поліцієзнавства (відп. П. Д. Біленчук, В. М. Чисніков, О. О. Шульга); 4) експертознавства (відп. П. Д. Біленчук, Н. В. Кісіль, В. П. Колонюк, А. В. Кофанов, Ю. П. Приходько, Л. О. Сидоренко, О. О. Шульга, Ю. О. Шульга); 5) безпекознавства (відп. П. Д. Біленчук, В. М. Іванов, Г. С. Семаков, О. О. Шульга); 6) запобігання корупції (відп. П. Д. Біленчук, І. М. Куричка, Г. П. Левківська, Т. Ю. Тарасевич, Г. С. Семаков); 7) запобігання тероризму (відп. П. Д. Біленчук, Ю. П. Приходько, А. В. Кофанов, О. М. Чисніков); 8) кіберкриміналістики (відп. П. Д. Біленчук, Л. В. Борисова, О. Г. Урденко, О. О. Шульга); 9). ядерної криміналістики (відп. П. Д. Біленчук, В. Т. Маслюк, Т. В. Обіход); 10). запобігання і протидії організованій міжнародній злочинності (планетарній, транснаціональній, транконтинентальній, транскордонній) (відп. П. Д. Біленчук, Г. С. Семаков, О. О. Шульга, Ю. О. Шульга), а також створений третій в Європі музей інтелектуального права, інтелектуальної власності та протидії піратству, підробкам, створення контрафактної продукції, а також запобіганню економічному та промисловому (електронному) шпіонажу. В структурі даного музею, діє науково-дослідницька лабораторія, яка здійснює наукові дослідження в таких пріоритетних напрямках: експертиза об'єктів інте-

лектуальної власності (відп. П. Д. Біленчук, Н. В. Кісіль, О. О. Шульга); експертиза культурної спадщини, культурних цінностей і творів мистецтва (відп. П. Д. Біленчук, О. С. Кофанова, Ю. М. Шатайло, О. О. Шульга).

Особливо цікавим і надзвичайно новітнім науковим проектом, який реалізується сьогодні, в рамках означених вище дванадцяти пріоритетних творчих напрямів є: «Всесвітня освітня стратегія», «Освітня стратегія світового правосуддя» (відп. П. Д. Біленчук, В. М. Бортник, Н. В. Кісіль, І. М. Куричка, О. І. Кучерак, Ю. О. Пілюков, О. О. Шульга, Ю. О. Шульга).

Ця освітня і науково-дослідницька діяльність, характеризується певними творчими здобутками та інноваціями. Так, в рамках реалізації інноваційного проекту «Криміналістичне забезпечення досліджень інтелектуальної творчості», уже є ряд важливих результативних творчих здобутків – це підготовлені монографії, підручники, навчальні посібники, енциклопедії, наукові статті, проекти законодавчих актів, навчально-методичні та практичні рекомендації для органів правосуддя, судочинства, правопорядку та правозахисних організацій.

На даний час, результати проведених досліджень знайшли відображення в опублікованих підручниках: («Криміналістика», 1987, 1997, 1998, 2001, 2008, 2013, 2014; «Кримінологія», 2016; «Балістика: криміналістичне вогнестрільне зброязнавство», 2003; «Безпекознавство» 2004), монографіях («Комп'ютерний тероризм: суперхакери, кібер-терористи, кібер-криміналісти», 2012; «Засоби пізнання у сфері кримінального судочинства» (том 1,2,3), 2012; «Експертна служба України», 2016), навчальних посібниках («Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів», 2007; «Судові та правоохоронні органи України», 2011; «Таємна агентура департаменту поліції МВС Російської імперії», 2013); енциклопедіях («Юридична енциклопедія» (том. 1-6), 1998-2004; «Енциклопедія сучасної України» (том,1-15), 2000-2016) та інших наукових працях, які більш детально висвітлюють концептуальні засади організаційного і науково-методичного забезпечення безпеки людини, суспільства, держави, криміналістичного забезпечення правової охорони інтелектуальної творчості (інтелектуального права, права інтелектуальної власності, електронної криміналістики, кіберполіції, кіберкриміналістики), захисту культурної спадщини, культурних цінностей і творів мистецтва від економічного і промислового (електронного) шпіонажу тощо.

В даний час, авторський колектив зосередив свою увагу на дослідженні таких конкретних напрямках: 1) науково-методичне забезпечення судово-експертних досліджень у сфері інтелектуальної творчості; 2) науково-методичне забезпечення криміналістичних мистецтвознавчих досліджень; 3) науково-методичне забезпечення проведення судової-мистецтвознавчої експертизи. Розглянемо ці напрями більш детально.

Перший напрям передбачає необхідність узагальнення досвіду здійснення експертизи у сфері інтелектуальної власності, а також аналізу таких

понять як предмет, об'єкт, завдання експертизи у сфері інтелектуальної власності.

П'ятнадцятилітній досвід використання результатів творчих пошуків за темою «Інтелектуальна творчість», «Експертизи у сфері інтелектуальної власності» (в Україні даний вид експертизи існує з січня 2002 року), свідчить про актуальність, новизну і результативність даного виду дослідження.

В даний час, авторським колективом накопичений великий досвід науково-методичного забезпечення проведення судової експертизи, в тому числі і по багатьох об'єктах інтелектуальної творчості [10].

Сьогодні, в реєстрі методик проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності є такі науково-методичні розробки: 1) методика проведення судових експертиз винаходів і корисних моделей; 2) методика проведення судових експертиз раціоналізаторських пропозицій; 3) методика проведення судових експертиз комерційної таємниці і ноу-хау; 4) методика проведення судових експертиз літературних творів; 5) методика проведення судових експертиз оптичних носіїв, які містять об'єкти авторського права і суміжних прав; 6) методика дослідження ознак контрафактності лазерних компакт-дисків, аудіо- і відеокасет; 7) особливості проведення судових експертиз, пов'язаних з малюнками – об'єктами авторського права.

В даний час, на стадії апробації знаходяться такі новітні розробки, як: 1) методика судової експертизи комерційних найменувань; 2) методика судово-експертного дослідження зазначень походження товарів; 3) методичні рекомендації проведення судово-експертних досліджень по матеріалам досудового розслідування, які пов'язані з недобросовісною конкуренцією; 4) методичні рекомендації проведення судово-експертних досліджень WEB-сайта, як об'єкта інтелектуальної власності.

Другий напрям передбачає розробку теоретичних засад, криміналістичного забезпечення мистецтвознавчих досліджень. Структурними елементами даного дослідження є: 1) Теоретичні основи мистецтвознавчих досліджень (1.1. Генезис та сучасні проблеми мистецтвознавчих досліджень; 1.2. Поняття, предмет і завдання мистецтвознавчих досліджень; 1.3. Класифікація об'єктів мистецтвознавчих досліджень); 2) Процесуальні та криміналістичні засади мистецтвознавчих досліджень (2.1. Правове регулювання мистецтвознавчих досліджень; 2.2. Класифікація методів мистецтвознавчих досліджень; 2.3. Типові методики проведення мистецтвознавчих досліджень); 3) Методичне і інформаційно-довідкове забезпечення мистецтвознавчих досліджень (3.1. Методичне забезпечення мистецтвознавчих досліджень; 3.2. Апаратні та програмні ресурси криміналістичного забезпечення мистецтвознавчих досліджень; 3.3. Інформаційно-довідкове забезпечення мистецтвознавчих досліджень).

Третій напрям передбачає розробку організаційних та науково-методичних основ проведення судової мистецтвознавчої експертизи.

Архітектоніка даного дослідження, структурно складається з таких елементів: I. «Теоретичні основи дослідження судово-мистецтвознавчої експертизи» (1.1. Історіографія та динаміка розвитку судово-мистецтвознавчої експертизи, 1.2. Судово-мистецтвознавча експертиза: основні поняття та категорії); II. «Науково-методичні основи судово-мистецтвознавчої експертизи» (2.1. Предмет, об'єкт та завдання судово-мистецтвознавчої експертизи, 2.2. Класифікація методів судово-мистецтвознавчої експертизи, 2.3. Загальні та окремі методики судово-мистецтвознавчої експертизи); III. «Організація проведення судово-мистецтвознавчих експертиз в кримінальному судочинстві» (3.1. Залучення експерта для проведення судово-мистецтвознавчої експертизи в кримінальному судочинстві, 3.2. Особливості проведення діагностичних судово-мистецтвознавчих експертиз).

Пріоритетними новітніми напрямками судово-експертних мистецтвознавчих досліджень сьогодні є такі: експертиза творів декоративно-промислового мистецтва: фарфор, кераміка, скло;

1) експертиза творів декоративно-промислового мистецтва: тканина, шкіра, кістка;

2) експертиза предметів та атрибутів: філателія;

3) експертиза предметів та атрибутів: культова атрибутика;

4) експертиза предметів та атрибутів: документи;

5) експертиза образотворчого мистецтва: іконопис;

6) експертиза творів образотворчого мистецтва: графіка;

7) експертиза творів образотворчого мистецтва: живопис;

8) експертиза творів образотворчого мистецтва: скульптура;

9) експертиза творів декоративно-прикладного мистецтва: ювелірні вироби;

10) експертиза творів декоративно-прикладного мистецтва: дорогоцінне каміння;

11) експертиза творів декоративно-прикладного мистецтва: дерево, метал;

12) експертиза книги (рукописної, стародрукованої, антикварної, рідкісних та цінних видань);

13) експертиза музичних інструментів;

14) технологічна експертиза творів мистецтва;

15) товарознавча експертиза ювелірних виробів;

16) експертиза антикварної зброї;

17) експертиза коштовностей;

18) експертиза археологічних знахідок.

Вважаємо, що розробка окреслених вище новітніх пріоритетних напрямів, сприятиме фаховому і системному підходу до дослідження об'єктів інтелектуальної творчості.

Результати даних досліджень, планується використовувати як в освітній діяльності при підготовці фахівців в галузі інтелектуальної творчості (ба-

калаври і магістри), науково-дослідницькій роботі, так і праксеологічній діяльності.

Вважаємо, що з метою якісного контролю за засвоєнням пройденого матеріалу з курсу «Криміналістичне забезпечення досліджень інтелектуальної творчості», у міжсесійний період слухачі повинні виконувати контрольну роботу, а перед іспитом проходити тестування з інтелектуального права, магістри ж – зобов'язані виконувати дослідницькі проекти з інтелектуальної творчості.

Завершальним етапом цього навчання і формою перевірки засвоєння теоретичного матеріалу є іспит. Для кращого засвоєння основних положень криміналістичного забезпечення досліджень у сфері інтелектуальної творчості, в екзаменаційні білети включаються питання з усіх частин науки криміналістики: загальної теорії, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики, методики розслідування окремих видів злочинів.

Вважаємо, що навчально-тематичний план з курсу «Криміналістика» (спеціалізація «Криміналістичне забезпечення досліджень у сфері інтелектуальної творчості»), повинен передбачати вивчення таких базових тем:

№ Тем	Найменування теми	Вид занять	Кількість годин	Форма Контролю
1	2	3	4	5
1.	Предмет, завдання і система криміналістики.	Лекція	1	
2.	Засоби, методи і технології криміналістики.	Лекція	4	Тестування
3.	Криміналістика в системі наукових знань.	Лекція	1	
4.	Історія розвитку криміналістики в Україні, Європі і світі.	лекція	2	Тестування
5.	Окремі криміналістичні вчення.	Лекція	2	
6.	Загальні положення криміналістичної техніки.	Лекція	2	
7.	Криміналістична фотографія, відеозапис.	Лекція	2	
8.	Криміналістичне слідознавство.	Лекція	2	
9.	Криміналістичне зброезнавство.	Лекція	2	
10.	Криміналістичне документознавство.	Лекція	2	
11.	Криміналістичне дослідження зовнішніх ознак людини: габітознавство	Лекція	2	
12.	Криміналістична акустика, одорологія і голографія.	Лекція	2	
13.	Державні інформаційні системи, банки даних, картотеки, колекції.	Лекція	2	контрольна робота
14.	Загальні положення криміналістичної тактики.	Лекція	2	

Продовження таблиці

№ Теми	Найменування теми	Вид за- нять	Кількість годин	Форма Контро- лю
1	2	3	4	5
15.	Криміналістична версія і планування розслідування.	Лекція	2	
16.	Тактика слідчого огляду.	Лекція	2	
17.	Тактика обшуку і виїмки.	Лекція	2	
18.	Тактика допиту	лекція	2	
19.	Тактика відтворення обстановки і об- ставин події. Тактика слідчого експе- рименту	лекція	2	
20.	Тактика пред'явлення для впізнання.	лекція	2	
21.	Експертознавство: тактика призначен- ня судових експертиз.	лекція	4	
22.	Загальні положення криміналістичної методики.	лекція	2	
23.	Криміналістична характеристика зло- чинів.	лекція	2	
24.	Розслідування злочинів проти життя і здоров'я особи.	лекція	2	
25.	Розслідування злочинів проти власнос- ті.	лекція	2	
26.	Розслідування службових злочинів.	лекція	2	
27.	Розслідування злочинів проти громад- ської безпеки та моральності	лекція	2	
28.	Розслідування злочинів у сфері соці- ально-комунікаційних технологій	лекція	2	контрольна робота
29.	Розслідування насильницьких злочи- нів.	лекція	2	Тестування
30.	Криміналістичне вивчення особи.	лекція	2	
31.	Взаємодія, співробітництво, партнерс- тво учасників розслідування.	лекція	2	
32.	Використання можливостей соціально- комунікаційних технологій (ЗМІ і PR) при розслідуванні злочинів.	лекція	2	
33.	Криміналістична профілактика, діаг- ностика, прогнозування.	лекція	2	
34.	Розслідування злочинів за свіжими слідами.	лекція	2	
35.	Розслідування економічних злочинів.	лекція	2	
36.	Розслідування фінансових злочинів.	лекція	2	
37.	Розслідування злочинного наркобізне- су.	лекція	2	
38.	Розслідування злочинів, вчинених ор- ганізованими злочинними групами.	лекція	2	

Закінчення таблиці

№ Теми	Найменування теми	Вид за- нять	Кількість годин	Форма Контро- лю
1	2	3	4	5
39.	Розслідування екологічних злочинів.	лекція	2	
40.	Розслідування корисливо-насилницьких злочинів.	лекція	2	
41.	Розслідування торгівлі людьми.	лекція	2	
42.	Розслідування терористичних актів.	лекція	2	
43.	Розслідування міжнародних (транскордонних, транснаціональних, трансконтинентальних) злочинів.	лекція	2	

Перелік посилань

1. Біленчук П. Д., Медвідь М. Ф. Ганс Гросс як фундатор криміналістичної науки (до 160-річчя з дня народження) // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць / відп. ред. О.Я. Пилипчик. Київ, 2007. Вип. 32. С. 3-14.; Шенітько В. Ю. Криміналістика: підручник. Київ, 2010. С. 35.
2. Біленчук П. Д., Медвідь М. Ф. Фундатор наукової криміналістики // Правовий тиждень. 2008. № 3. 15-22 січня. С. 14.
3. Біленчук П. Д., Круль С. М. Ганс Гросс – основоположник наукової криміналістики // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ Всеукр. конф. / Нац. ун-т „Острозька академія”. Острог, 2008. С. 218-220.
4. Вшанування пам'яті засновника криміналістики // Правовий тиждень, 2009. № 6. 10 лютого. С. 14.
5. Перець В., Степанова В. Сто років криміналістики // Персонал плюс. 2009. 25 лютого-3 березня. С. 7.
6. Криміналістика: підручник / за ред. П. Д. Біленчука. Київ, 1997. 256 с.
7. Гик С. Криміналістика: підручник. Регенсбург, 1948. 216 с.
8. Біленчук П. Д., Ярмолюк А. А., Кучерак О. І. Степан Гик – перший автор української криміналістики // Проблеми реформування кримінальної юстиції України: зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф. 20 травня 2016 р. Чернівці, 2016. С. 92-94.
9. Біленчук П. Д., Ярмолюк А. А., Кучерак О. І., Семаков Г. С. Степан Гик – автор першого українського підручника з курсу криміналістики // Напрями реформування кримінального провадження в Україні: процесуальні та криміналістичні аспекти: зб. матеріалів VI Міжнародної наук.-практ. конф. (27 травня 2016 р.) Львів, 2016. С. 49-51.
10. Біленчук П. Д., Стрілець Г. О., Шульга О. О. Експертна служба України: історіографія, джерелознавство, методологія, праксеологія: монографія. Київ, 2016. 292 с.

**КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
В СФЕРЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ: ИСТОРИЯ,
НАСТОЯЩЕЕ, ПЕРСПЕКТИВЫ**

**П. Д. Биленчук
В. П. Колонюк,
А. А. Шульга**

В статье рассматривается криминалистическое обеспечение исследований в области интеллектуального творчества: история, настоящее, перспективы. Особого внимание уделено историографическим, истоковедческим и методологическим основам использования криминалистических знаний в образовательной, научно-исследовательской и праксеологической деятельности органов правосудия, судопроизводства и правозащитных организаций. В исследовании акцентируется внимание на новейших идеях, инновациях, «ноу-хау», которые способствуют совершенствованию предоставления образовательных услуг при изучении науки криминалистики и новейших курсов (криминалистическое обеспечение исследований в области интеллектуального творчества, детективоведение, сыскосведение, безопасноведение т.д.

**CRIMINALISTIC SUPPORT OF RESEARCH IN THE FIELD OF INTELLECTUAL
CREATIVITY: HISTORY, PRESENT, PROSPECTS**

**P. Bulenchuk
V. Kolonyk
A. Shulga**

The article considers criminalistic support of research in the field of intellectual creativity: history, present, prospects. Special attention is paid to historiographical and methodological basis for the use of forensic knowledge in education, research and praxeology activities of the judiciary, justice and human rights organizations. The study focused on new ideas, innovation, „know-how” that contribute to the improvement of educational services in the study of forensic science and the latest courses.

УДК 34.037:347.78

Н. В. Кісіль
кандидат сільськогосподарських наук,
старший науковий співробітник
начальник відділу

*Державне підприємство «Інформаційні судові системи»
Державної судової адміністрації України*

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЛІТЕРАТУРНИХ ТА ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ЯК ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

На основі аналізу експертної практики та праць авторів, що зробили свій внесок у розвиток експертизи літературних та художніх творів, сформульовано основні поняття цього експертного напрямку такі як предмет, об'єкт, основні завдання, а також окреслено межі компетенції експертів та випадки, що потребують комплексного вирішення експертних завдань.

Одним з елементів реформування організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що заплановано здійснити протягом 2017 року, є створення Вищого спеціалізованого суду з питань інтелектуальної власності, який буде діяти як суд першої інстанції з розгляду окремих категорій справ. У зв'язку з чим, особливого значення набуває з'ясування ролі судової експертизи в сфері інтелектуальної власності у вирішенні спорів, що пов'язані із визнанням та захистом прав інтелектуальної власності, а також формулюванням теоретичних та методологічних основ цього напрямку судової експертизи.

Виходячи із світової (особливо європейської) судової практики, створення спеціалізованих судів, дає можливість забезпечити ефективний розгляд цієї категорії спорів. Так, спеціалізовані суди з питань інтелектуальної власності діють у Німеччині, Швейцарії, Австрії, Великобританії, Російській Федерації та інших країнах. Для ефективного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності у Європейському Союзі у 2017 році, також очікується створення нового наднаціонального Єдиного патентного суду, що буде розглядати спори, пов'язані із визнанням або порушенням прав на європейські патенти.

Для вирішення цієї категорії спорів, у багатьох країнах залучаються фахівці, що володіють знаннями у відповідній сфері для надання висновку, а саме: відомі вчені у відповідній галузі знань, патентні повірені, судові експерти та інші фахівці. Наприклад, для ефективного розгляду спорів щодо винаходів та корисних моделей у Російській Федерації нині створено реєстр фахівців, які можуть залучатися при розгляді спорів щодо винаходів (корисних моделей), що відносяться до певного класу Міжнародної патентної класифікації; при цьому у окремому переліку визначено експертні органі-

зації, що визначають рівень техніки в галузі. Для встановлення певних фактів, пов'язаних із літературними творами, торговельними марками та іншими об'єктами інтелектуальної власності, судами можуть залучатися експерти атестовані за різними напрямками судової експертизи. Крім вищезазначених осіб, з метою дослідження питань щодо торговельних марок, комерційних найменувань, винаходів та корисних моделей в РФ також можуть залучатися патентні повірені.

В Україні експертні завдання щодо виявлення властивостей та ознак об'єктів права інтелектуальної власності з 2002 року, вирішуються в рамках окремо виділеного напрямку судової експертизи: «Експертиза у сфері інтелектуальної власності». Передбачені вимоги до наявності спеціальних знань у сфері інтелектуальної власності та відповідна експертна підготовка у фахівців, які мають намір отримати кваліфікацію судового експерта з цього напрямку, дають можливість під час проведення експертизи забезпечити повне дослідження властивостей та ознак об'єктів права інтелектуальної власності, а також встановити обставини щодо особливостей їх створення та функціонування, що має суттєве значення для вирішення справи по суті.

Виходячи з експертної практики, одним з найбільш затребуваних напрямків цього класу є «експертиза літературних та художніх творів». До об'єктів експертизи за цим напрямком судової експертизи, можуть відноситися різноманітні об'єкти авторського права. Відповідно до норм Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів [1], Директиви 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних [3] та Закону «Про авторське право та суміжні права» [2] охорона авторським правом поширюється й на комп'ютерні програми та бази даних, які відповідно до статті 18 вищезазначеного Закону охороняються як літературні твори. Враховуючи характер цих об'єктів, під час проведення експертних досліджень, виникає необхідність у застосуванні спеціальних знань, що включають сферу авторського права та інформаційних технологій, що дає можливість повно та достовірно оцінити властивості та ознаки досліджуваних об'єктів. Саме тому, питання щодо таких специфічних об'єктів авторського права як комп'ютерні програми та бази даних в Україні, вирішуються в рамках окремо виділеного напрямку судової експертизи. Отже, вид «експертиза літературних та художніх творів», поділяється на два підвиди: «дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами та інші» та «дослідження, пов'язані з комп'ютерними програмами і компіляціями даних (базами даних)».

Питанням розробки теоретичних основ судової експертизи літературних та художніх творів вже приділялася увага у працях ряду авторів [11, 13, 15, 16], проте за час існування цього експертного напрямку у літературних джерелах висловлено ряд суперечливих позицій щодо фундаментальних понять цього виду, зокрема, щодо предмету та основних завдань.

Метою нашого дослідження було на основі аналізу експертної практики та праць авторів, що зробили свій внесок у розвиток цього експертного напрямку, сформулювати його основні поняття такі як предмет, об'єкт, основні завдання та окреслити межі компетенції експертів цього напрямку, визначити завдання, що належать до суміжних сфер, та випадки, що потребують комплексного вирішення експертних завдань.

Для розуміння місця і значення судової експертизи об'єктів авторського права, проаналізовано порядок організації проведення судових експертиз ряду зарубіжних країн. Дослідження показало, що при встановленні фактів порушення прав на певні об'єкти інтелектуальної власності, судами та правоохоронними органами різних країн залучаються фахівці, що володіють знаннями у певній галузі. При цьому, дослідження об'єктів права інтелектуальної власності проводяться не у рамках окремо виділеного виду судових експертиз, а в рамках інших експертних напрямів.

Наприклад, у Російській Федерації дослідження, пов'язані із встановленням факту відтворення фрагментів певного твору та виявлення ознак оригінальності та творчого характеру проводяться у рамках як авторознавчої, так і лінгвістичної експертизи [5, 17, 20]. У Литві дослідження з питань авторського права також проводяться у рамках лінгвістичного виду експертиз [4].

Як зазначається у роботі Алаєвої Г. [6], у Республіці Казахстан у справах, які пов'язані з встановленням прав інтелектуальної власності на наукові або літературно-художні твори, проводиться авторознавча експертиза. За повідомленням Парамонові Л. Ф. [18, с. 505], у 2010 році до переліку видів робіт, що входять до складу судово-експертної діяльності, яка ліцензується Міністерством юстиції Республіки Казахстан, із судово-експертного дослідження непродовольчих товарів, виділена нова спеціальність – «судово-експертне товарознавче дослідження аудіовізуального та програмного продукту», в рамках якої проводиться дослідження об'єктів на предмет контрафактності.

У Республіці Білорусь, експертизу контрафактної продукції також виділено в окремий вид. Як зазначається Бочаровою О. С, Поскребко А. Л., Чванкиним В. А. [7], у 2010 році з метою установлення технічних ознак контрафактності була розроблена та впроваджена у практику експертних установ Республіки Білорусь методика техніко-криміналістичного дослідження магнітних та оптичних носіїв інформації, що містять об'єкти інтелектуальної власності. У роботі [8] зазначається, що експертиза по встановленню технічних ознак контрафактності є окремим видом дослідження, яке проводиться самостійно, але може бути й комплексним дослідженням, що узагальнює висновки попередніх експертиз, в процесі яких було встановлено тотожність або відмінність досліджуваного об'єкта із ліцензійним зразком.

В Україні також доволі часто виникала необхідність у встановленні контрафактності певної продукції, яка містить об'єкти авторських і суміжних

прав. Вирішення цих питань, було особливо актуальним у період значного поширення на ринку лазерних компакт-дисків, аудіо- та відеокaset. Враховуючи потреби слідчої та судової практики, після створення напряму експертизи у сфері інтелектуальної власності, була зроблена спроба вирішувати ці питання у рамках цього напряму та у працях [12, 14] відображено методичні підходи вирішення цих експертних завдань.

Між тим, в результаті накопичення експертної практики та відповідного розвитку теоретичних та методичних основ судової експертизи, у сфері інтелектуальної власності було встановлено, що питання щодо виявлення ознак контрафактності є правовими і виходять за межі компетенції експерта у сфері інтелектуальної власності. Ця позиція також була висвітлена у п. 27 Постанови Пленуму Вищого Господарського суду України № 12 від 17.10.2012 р., де, зокрема, було зазначено, що поняття контрафактності примірників творів чи відеограм, фонограм є юридичним і виходить за межі компетенції експерта.

У роботі [9] зазначалося, що виникають сумніви щодо необхідності застосування спеціальних знань в сфері інтелектуальної власності для дослідження матеріальних носіїв, наприклад, СД-дисків, на яких зафіксовані об'єкти інтелектуальної власності, на предмет поліграфічного оформлення поверхні компакт-дисків і вкладного буклету, розміщеного під лицьовою кришкою футляра, зовнішньої упаковки, контрольної марки України та іншого. Оскільки, в даному випадку досліджуються не об'єкти права інтелектуальної власності, а тільки наявність або відсутність певних ознак на матеріальних носіях, які містять дані об'єкти.

Отже, фактично, сам об'єкт авторського права, при вирішенні експертного завдання щодо виявлення ознак контрафактності не підлягає дослідженню, що протирічить сутності експертизи у сфері інтелектуальної власності, основним завданням якої є виявлення та оцінка властивостей й ознак об'єктів інтелектуальної власності. Між тим, виходячи з потреб слідчої та судової практики за необхідності застосування спеціальних знань у сфері інтелектуальної власності, можливе комплексне вирішення експертних завдань для встановлення певних фактів, що мають значення для юридичного провадження.

Як вже зазначалося у роботі [10], розглядаючи сутність поняття об'єкта судової експертизи літературних та художніх творів, слід враховувати природу поняття об'єкта права інтелектуальної власності. Загальновідомо, що вищезазначені об'єкти за своєю природою є нематеріальними об'єктами, використання яких не пов'язане з фізичним володінням. При цьому, об'єктом правової охорони вони стають лише за умови їх вираження у певній матеріальній формі та дотриманні всіх установлених законодавством умов. На відміну від інших об'єктів права інтелектуальної власності (крім об'єктів суміжних прав), для виникнення й здійснення авторського права не вимагається реєстрація чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, оскільки

авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Так, авторське право на літературний або художній твір виникає внаслідок його створення й вираження в об'єктивній формі, наприклад, у формі рукопису, малюнка або певного видання твору.

При призначенні судової експертизи об'єктів авторського права на дослідження експерту надаються матеріальні об'єкти, в яких утілено об'єкт права інтелектуальної власності, а також інші матеріали, що містять відомості про об'єкти дослідження. Наприклад, певне видання, у якому опубліковано літературний твір; матеріальний носій на якому зафіксовано музичний або аудіовізуальний твір, зображення персонажу тощо. При цьому, об'єктом дослідження виступають саме літературний, музичний або аудіовізуальний твір, персонаж, які зафіксовані на відповідному носії інформації.

Розглянемо більш детально найбільш поширені на практиці об'єкти авторського права, що досліджуються судовою експертизою у сфері інтелектуальної власності.

Аналіз експертиз, що були проведені протягом 2005-2016 років у Науково-дослідних установах судової експертизи Міністерства юстиції України, показав, що судові експертизи та експертні дослідження переважно призначалися щодо наступних об'єктів авторського права: літературні твори наукового характеру (дисертації, монографії, статті, звіти про науково-дослідні роботи, навчальні посібники), комп'ютерні програми, технічні умови підприємств, аудіовізуальні твори, персонажі мультиплікаційних фільмів (в т.ч. зображення персонажів), назви творів, що мають самостійне значення, музичні твори, картографічні твори, твори архітектури, твори образотворчого мистецтва, хореографічні твори тощо.

При цьому, слід зазначити, що у рамках експертизи літературних та художніх творів вирішуються питання щодо будь-яких творів у галузі науки, літератури та мистецтва, які є об'єктами авторського права. Також необхідно звернути увагу, що ані національне, ані міжнародне законодавство не передбачає виключного переліку об'єктів, яким надається охорона авторським правом. Головне полягає в тому, щоб ці об'єкти відповідали умовам, визначеним законом, а саме: вираження в об'єктивній формі та створення у результаті творчої праці автора.

Виходячи з експертної практики, ряд об'єктів, що досліджуються під час проведення судової експертизи літературних та художніх творів, можуть бути об'єктом досліджень різних напрямів судової експертизи.

У роботі [10] вже було зазначено, що комп'ютерні програми та компіляції даних (бази даних) є об'єктом дослідження не лише експертизи у сфері інтелектуальної власності. Низка питань, пов'язаних із цими об'єктами, може розглядатися й при проведенні комп'ютерно-технічної експертизи та експертизи телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів. Між тим, ці види експертизи мають істотну відмінність у предметі дослідження. Так, експертиза у сфері інтелектуальної власності, розглядає властивості й ознаки

цих об'єктів саме як об'єктів авторського права, у той самий час у рамках комп'ютерно-технічної експертизи та експертизи телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів виявляється інформація й програмне забезпечення, що містяться на комп'ютерних носіях, мережевих ресурсах, установлюється відповідність програмних продуктів певним версіям, а також установлюються факти та способи доступу до систем, ресурсів, інформації у сфері телекомунікації тощо.

Літературні твори досліджуються як при проведенні експертизи літературних творів, так і при проведенні авторознавчих експертиз. Між тим, предмет та основні завдання, що вирішуються цими напрямками експертизи мають істотні відмінності. Авторознавчою експертизою вирішуються завдання щодо ототожнення особи автора тексту, умов складання тексту, фактів викривлення ознак писемного мовлення тощо, а експертизою у сфері інтелектуальної власності – досліджуються властивості та ознаки, притаманні цьому об'єкту, саме як об'єкту авторського права, наприклад, встановлення ознак оригінальності та творчого характеру, встановлення факту відтворення твору тощо.

Враховуючи вищевикладене, можемо визначити, що предметом судової експертизи, пов'язаної з літературними та художніми творами, є фактичні дані та обставини справи про властивості, ознаки, закономірності створення й використання різних об'єктів авторського права, що мають значення для досудового розслідування та судового провадження й установлюються шляхом застосування спеціальних знань у визначеному законом порядку.

При проведенні досліджень, пов'язаних із комп'ютерними програмами та компіляціями даних (базами даних), вирішуються наступні основні завдання: виявлення ознак об'єкта авторського права в комп'ютерній програмі або компіляції даних (базі даних); встановлення ознак оригінальності комп'ютерної програми або компіляції даних (бази даних); встановлення ознак оригінальності частини комп'ютерної програми, що має самостійне значення; встановлення властивостей певної комп'ютерної програми, її відповідності технічному завданню та технічному опису; встановлення факту відтворення комп'ютерної програми або компіляції даних (бази даних) тощо [10].

При проведенні досліджень, пов'язаних із літературними, художніми творами та іншими об'єктами авторського права, вирішуються наступні основні завдання: визначення в об'єкті дослідження ознак об'єкта авторського права; визначення в творі або його частині, у тому числі назві, ознак оригінальності й творчого характеру; встановлення факту відтворення об'єкта авторського права або його частини, що має самостійне значення; встановлення способу використання об'єкта авторського права; встановлення факту зміни літературного твору та способу його зміни.

Як показує експертна практика, найбільш характерними для цього напрямку судової експертизи є діагностичні завдання, при вирішенні яких

проводиться виявлення ознак об'єкта авторського права, визначення в об'єкті дослідження або його частині, у тому числі назві, ознак оригінальності та творчого характеру тощо. При цьому, ми поділяємо позицію Г. В. Прохорова-Лукіна та інших авторів [16], якими зазначалося, що при розгляді певних категорій спорів у сфері інтелектуальної власності також вирішуються завдання ідентифікаційного характеру. Так, при встановленні факту повного або часткового відтворення літературного твору, виявляються індивідуально-характерні ознаки, притаманні досліджуваному твору та встановлюється наявність або відсутність відображення цих ознак в іншому об'єкті. Наприклад, при створенні літературного твору наукового характеру, на основі праць інших авторів, під час проведення порівняльного дослідження ідентифікуються ознаки, що індивідуалізують об'єкт, який ототожнюється. Наявність у текстах лексичних, стилістичних або орфографічних помилок, використання характерної лексики, фразеологізмів тощо, переконливо свідчать про наявність факту відтворення певного твору.

Враховуючи специфіку досліджуваних об'єктів, при встановленні певних фактів, доволі часто до проведення експертизи залучаються вузькі фахівці у відповідній предметній галузі. Наприклад, для встановлення факту відтворення музичного твору залучаються звукорежисери або композитори, для встановлення ознак оригінальності та творчого характеру у образотворчому творі – мистецтвознавці тощо. Ряд експертних задач, потребує комплексного вирішення із застосуванням спеціальних знань у різних напрямках судової експертизи. Наприклад, у суперечці щодо визнання авторських прав на літературний твір, може виникати необхідність у комплексному вирішенні питань як у рамках авторознавчої експертизи, так і експертизи у сфері інтелектуальної власності.

Висновки. Вищевикладене, дає підставу для висновку, що виділення в Україні у 2002 році судової експертизи у сфері інтелектуальної власності в окремий напрямок судової експертизи, дозволило накопичити на сьогоднішній день значну практичну та теоретичну базу. Передбачені вимоги до наявності спеціальних знань у сфері інтелектуальної власності у експертів, які мають намір отримати кваліфікацію з цього напрямку, а також розроблені теоретичні та методологічні основи проведення досліджень об'єктів авторського права, на наш погляд, будуть тим підґрунтям, що дозволить забезпечити ефективний розгляд суперечок у Вищому спеціалізованому суді з питань інтелектуальної власності, який планується створити в Україні у кінці 2017 року. Між тим, безумовно й у подальшому буде залишатися актуальною розробка методичного забезпечення вирішення конкретних експертних завдань та забезпечення підвищення рівня кваліфікації судових експертів.

Перелік посилань

1. *Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів* // Зібрання чинних міжнародних договорів України. 2006. № 5. Ст. 1247.

2. *Про авторське право і суміжні права* : закон України від 23 груд. 1993 р. № 3792-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 13. Ст. 64.
3. *Директива 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних»*/ URL [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_241. (дата звернення: 16.01.2017).
4. URL: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ltec.lt/ekspertiziu-rusys>. (дата звернення: 16.01.2017).
5. URL: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.sudexpert.ru/possib/>. (дата звернення: 16.01.2017).
6. *Алаева Г. Т.* Судебная экспертиза нематериальных активов: правовые и методологические основы : учеб. пособие. Алматы, 2005. 58 с.
7. *Бочарова О. С., Поскребеко А. Л., Чванкин В. А.* Исследование магнитных и оптических носителей информации, содержащих объекты интеллектуальной собственности, в целях установления признаков контрафактности / ГУ «ЦЭиК Министерства юстиции Республики Беларусь», ГЭКЦ МВД Респ. Беларусь, Акад. МВД Респ. Беларусь. Минск, 2013. 94 с.
8. *Бочарова О. С., Чванкин В. А.* Назначение экспертиз и специальных исследований по делам о нарушении прав на объекты интеллектуальной собственности // *Сучасні тенденції розвитку судової експертизи* / КримНДІСЕ. Сімферополь, 2012. С. 259-262.
9. *Кисіль Н. В.* Методическое обеспечение судебно-экспертных исследований в сфере интеллектуальной собственности // *Проблемні питання судової експертизи: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., що відбулася 3-4 жовтня 2013 р. Дніпропетровськ*, 2013. С. 179-183.
10. *Кісіль Н. В.* Сутність та зміст судово-експертної діяльності у сфері інтелектуальної власності // *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць.* / ред. кол. : А. І. Лозовий, В. Ю. Шепітько та ін. Харків, 2015. Вип. 15. С. 346-354.
11. *Крайнєв П. П., Ковальова Н. М., Мельников М. В.* Судові експертизи у сфері інтелектуальної власності; за ред. П. П. Крайнєва. Вінниця, 2008. 376 с.
12. *Методика дослідження ознак контрафактності лазерних компакт-дисків, аудіо-та відеокасет : звіт про НДР (закл.)* / Мініст. України, ХНДІСЕ, КНДІСЕ; кер. Г. К. Авдєєва; викон. : Н. О. Шеметова [та ін.]. 0104U003941. Харків, 2005. 100 с.
13. *Методика експертизи об'єктів авторського права та суміжних прав* / ДНДЕКЦ МВС України, НДЦІВ АПРН України. Київ, 2007. 42 с.
14. *Методика проведення досліджень оптичних носіїв, що містять об'єкти авторського права та суміжних прав* / ДНДЕКЦ МВС України; уклад. К. М. Ковальов, І. П. Дорохіна, Л. В. Валовий, В. В. Жирко. Київ, 2008. 65 с.
15. *Методика проведення судових експертиз літературних творів: звіт про НДР (закл.)* / Мініст. України, НДЦСЕППВ; кер. К. О. Саміров; викон.: Н. В. Кісіль та ін. № ДР 0109U003647. Київ, 2011. 92 с.
16. *Методологічні основи судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності : звіт про НДР (закл.)* / Мініст. України, КНДІСЕ, ХНДІСЕ; кер. Г. В. Прохоров-Лукін; викон.: А. В. Андрєєва та ін. № ДР 0104U003403. Київ, 2006. 290 с.
17. *Назначение судебных экспертиз: учеб. пособие* / авт.-сост. О. П. Грибунов, О. В. Трубкина. Иркутск, 2014. 153 с.
18. *Парамонова Л. Ф.* Становление и развитие новых родов и видов судебной экспертизы в Республике Казахстан // *Судебная экспертиза: российский и между-*

народный опыт: материалы Междунар. науч.-практ. конф., г. Волгоград, 21-22 мая 2014 г. / ВА МВД России. Волгоград, 2014. С. 503-509.

19. *Патентоведческая экспертиза* URL [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://sudexpra.ru/expertises/patentovedcheskaia-eksperitiza>. (дата звернення: 16.01.2017).
20. *Россинская Е. Р., Галишина Е. И.* Настольная книга судьи: судебная экспертиза Москва, 2010. 464 с.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ЛИТЕРАТУРНЫХ И ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАК ОБЪЕКТОВ АВТОРСКОГО ПРАВА

Н. В. Кисиль

Исследования объектов авторского права в Украине, проводятся в рамках отдельно выделенного класса судебной экспертизы – «экспертиза в сфере интеллектуальной собственности». Предметом экспертизы литературных и художественных произведений являются фактические данные и обстоятельства дела о свойствах, признаках, закономерностях создания и использования различных объектов авторского права, которые имеют значение для юридического производства и устанавливаются путем применения специальных знаний.

При проведении исследований, связанных с вышеуказанными произведениями, решаются следующие основные задания: определение в объекте исследования признаков объекта авторского права; определение в произведении или его части (в том числе названии) признаков оригинальности и творческого характера; установление факта воспроизведения объекта авторского права; установление способа использования объекта авторского права; установление факта изменения литературного произведения и способа его изменения. Выявление признаков контрафактности товара содержащего объекты авторского права, без исследования свойств и признаков самого объекта права интеллектуальной собственности, не требует применения специальных знаний в сфере интеллектуальной собственности и выходит за пределы компетенции эксперта.

Учитывая специфику исследуемых объектов, при установлении определенных фактов, достаточно часто возникает потребность в привлечении специалистов в соответствующей области. Например, для установления факта воспроизведения музыкального произведения привлекаются звукорежиссеры или композиторы, для установления признаков оригинальности и творческого характера в изобразительных произведениях – искусствоведы и т. д. Ряд экспертных заданий требуют комплексного решения с применением специальных знаний в разных направлениях судебной экспертизы. Например, в спорах о признании авторских прав на литературное произведение, может возникать необходимость комплексного решения вопросов, как в рамках автороведческой экспертизы, так и экспертизы в сфере интеллектуальной собственности.

Предусмотренные требования к наличию специального образования в сфере интеллектуальной собственности у экспертов, которые намерены получить квалификацию в этом направлении, а также разработанные теоретические и методологические основы проведения исследований различных объектов авторского права, на наш взгляд, будут той основой, которая позволит обеспечить эффективное рассмотрение споров в Высшем специализированном суде по вопросам интеллектуальной собственности, который планируется создать в Украине в конце 2017 года.

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF FORENSIC EXAMINATION
OF LITERARY AND ARTISTIC WORKS AS
OBJECTS OF COPYRIGHT**

N. Kisil

The study of copyright in Ukraine is a part of a separate class dedicated to the forensic examination – “expertise in the field of the intellectual property”. The subject of the examination of literary and artistic works are the facts and the circumstances of the case about properties, characteristics, patterns of creation and usage of the various copyright objects relevant to legal proceedings and established by application expertise.

When conducting research related to the aforementioned works, the following main objectives are addressed: defining features of the object of copyright in the research facility; determining, in the product or its part (including the title), signs of originality and creative nature; establishing the fact of reproduction of a copyright object or its part that has independent significance; establishing the method of usage of the object of copyright; establishing the fact of changing literary works and how it changes.

Revealing the signs of counterfeit in goods which contain objects of copyright without the examination of properties and characteristics of the object referred to the intellectual property rights does not require the use of special knowledge in the field of intellectual property and is beyond the competence of the expert.

Considering the specificity of the objects of study, specialists in the relevant subject field are often involved with the examination for the establishing of certain facts. For example, to establish the reproduction of a musical work, sound engineers or composers are involved; establishing signs of originality and creative nature of the fine work involves art critics and more. Many expert tasks require a comprehensive solution with special knowledge in various areas of legal expertise. For example, in disputes concerning recognition of copyright in a literary work, there may be a necessity in complex issues, both within authorship examination and expertise in the field of intellectual property.

Provided requirements for the availability of special education of the intellectual property experts who are going to get the qualification in this area and developed theoretical and methodological foundations of research of various copyrights, in our opinion, are those foundations that will ensure effective litigation in the Supreme Specialized Court for Intellectual Property that is planned to be created in Ukraine in late 2017.

І. Ю. Поліщук
судовий експерт, оцінювач,
начальник відділу

*Державне підприємство «Інформаційні судові системи»
Державної судової адміністрації України*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ПРИ НЕЗАКОННОМУ ВИКОРИСТАННІ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК

Стаття присвячена проблемним питанням застосування спеціальних економічних знань у сфері інтелектуальної власності при незаконному використанні торговельних марок. Акцентовано увагу на основних питаннях, які вирішує економічна судова експертиза у сфері інтелектуальної власності. Розглянуто особливості складових матеріальної шкоди, при порушеннях прав на торговельні марки.

За останні два роки, Україна переживає інтенсивний процес реформування. Одночасно проводиться перебудова сектора безпеки і оборони, поліції, переформування економіки та держзакупівель, децентралізація влади. Зміни відбуваються і в системі судів, зокрема, що стосується сфери інтелектуальної власності. Український парламент ухвалив закони про зміну судоустрою в державі, і серед основних новацій передбачається створення двох цілком нових судів, яких раніше не знала правова система України – Вищого антикорупційного суду та Вищого суду з питань інтелектуальної власності. Окреслені вище реформи, здійснюються з метою давно омріяної інтеграції України до Європейського Союзу. Проте, необхідно умовою такої інтеграції, як і членства у Світовій організації торгівлі, є забезпечення захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності (далі – ІВ) на рівні економічно розвинутих країн.

Одним з найбільш комерціалізованих об'єктів ІВ, що постійно зазнає злочинних посягань, є *торговельна марка* або *знак для товарів та послуг*, що згідно вітчизняного законодавства є тотожними термінами (далі – ТМ). Значна кількість випадків незаконного використання ТМ, в Україні вимагає наявності ефективних засобів для захисту порушених прав. Враховуючи, що дієвим засобом при захисті прав на ТМ є економічна експертиза у сфері інтелектуальної власності, метою дослідження було окреслення та висвітлення проблемних питань застосування спеціальних економічних знань у сфері інтелектуальної власності при незаконному використанні ТМ. Розробка наукових підходів та знання особливостей економічних досліджень у сфері ІВ, дозволить якісно та кваліфіковано проводити розслідування та зменшити кількість фальсифікованої продукції на внутрішньому ринку України.

Значний вплив на розвиток судової експертизи у сфері інтелектуальної власності в Україні, здійснили наукові праці та практична діяльність Крайнева П. П. [1], Прохорова-Лукіна О. Г. [2], Бутніка-Сіверського О. Б. [3], а також Дорошенка О. Ф., який на дисертаційному рівні досліджував роль та значення судової експертизи як засобу доказування у цивільно-правових спрах, пов'язаних з порушенням прав ІВ [4]. Проте, чимало питань, що стосуються дослідження економічної складової об'єктів інтелектуальної власності (передусім у контексті незаконного використання торговельних марок), залишилися або недослідженими, або не піднімалися взагалі, а відтак вони потребують подальшої розробки та конкретизації.

Враховуючи специфіку виникнення правової охорони на ТМ, одним з найголовніших аспектів їх розвитку завжди був економічний. Взагалі, як зазначають Ходаківський С. І., Якобчук В. П. та Литвинчук І. Л. у навчальному посібнику «Інтелектуальна власність: економіко-правові аспекти»: *«Комерціалізація об'єктів інтелектуальної власності – це взаємовигідні (комерційні) дії всіх учасників процесу перетворення результатів інтелектуальної праці у ринковий товар»* [5, с. 96]. Вказані автори, також зазначають, що майнові права ІВ мають певну економічну цінність, і в умовах ринкової економіки, стають товаром, що реалізується на договірних засадах [5, с. 96]. Дійсно, відноsinам у сфері ІВ, притаманний диспозитивний принцип. Суб'єкти прав на ТМ самостійно, на свій розсуд, і у відповідності зі своїми інтересами, обирають варіанти розпоряджання належних їм прав, власне, що органічно узгоджується з природою права ІВ, яке є складовою цивільного права, що проголошує свободу договору та підприємницької діяльності, яка не заборонена законом [6]. Метою комерціалізації є отримання прибутку, за рахунок використання об'єктів ІВ у власному виробництві або продажу, чи передачі прав на їх використання іншим юридичним чи фізичним особам [5, с. 96]. Таким чином, комерціалізована ТМ дозволяє власнику майнових прав отримувати економічні вигоди та мотивацію для подальшої популяризації свого бренду, хоча, разом з тим, одночасно і стає об'єктом ймовірних злочинних посягань з більшою вірогідністю.

Експертиза у сфері інтелектуальної власності, як експертна спеціальність, виникла внаслідок внесення змін до наказу Міністра юстиції України від 15.07.97 № 285/7-А наказом Міністерства юстиції України №4/5 від 17 січня 2002 року [7]. Таким чином, з'явилася і експертна спеціальність 13.9 *«Економічні дослідження у сфері інтелектуальної власності»*.

В одній з праць Бутнік-Сіверського О. Б. [8, с. 11], термін *«економіка інтелектуальної власності»* або *«Інтелектуальна економіка (Creative Eсonomy)»*, визначено як галузь знань, яка вивчає теорію і практику функціонування ринкових структур та механізм взаємодії суб'єктів економічної діяльності, пов'язаних з інтелектуальним капіталом. Автор зазначає, що вона вивчає питання організації підприємницької діяльності, які охоплюють організаційні форми та правові основи бізнесу, методи ціноутворення та оцінки

вартості інтелектуального продукту, засоби мобілізації з інтелектуального капіталу, систему сучасного обліку, фінансових відносин та процедуру укладання угод. Виходячи з наведеного вище визначення, можна сформулювати загальне поняття *судової економічної експертизи у сфері ІВ* як дослідження операцій з об'єктами ІВ із застосуванням спеціальних знань в галузі економіки інтелектуальної власності на завдання уповноваженої особи (сторони обвинувачення й захисту, слідчого судді, суду), що має значення для розслідування кримінального провадження, судового розгляду цивільної, господарської, адміністративної справи, справи про адміністративне правопорушення та виконавчого провадження.

Як вже відзначалось, експертиза у сфері ІВ як вид судових експертиз, існує в Україні з січня 2002 року. До цього періоду, вже існувала певна практика проведення експертиз у цій сфері. Як пише Крайнев П. П., у статті «Судова експертиза з питань інтелектуальної власності: історія розвитку і становлення» у 1980-90-х роках районними народними судами та слідчими органами призначалися, як вказувалося у відповідних процесуальних документах – економічна, патентно-економічна, техніко-економічна, або просто технічна експертиза [9, с. 10]. У завдання експертизи, зазначає автор, переважно входило встановлення факту використання винаходів позивачів, визначення розміру авторської винагороди за використання винаходів за авторським свідоцтвом, визначення економічного ефекту від використання винаходів або впровадження раціоналізаторських пропозицій. З цього слідує, що економічні питання у дослідженнях, пов'язаних з об'єктами ІВ, завжди мали пріоритетне значення.

Неабиякого наукового інтересу заслуговують дослідження проблемних питань, застосування спеціальних економічних знань у сфері інтелектуальної власності, при незаконному використанні ТМ з огляду на наступне. Ще не встигли припинитися дебати представників наукової еліти кримінального процесу та судової експертизи стосовно положень частини 1 статті 242 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) [10] стосовно залучення експерта стороною захисту, як законодавець доповнив частину 2 вказаної статті пунктом 6 [11]. Тим самим, зобов'язавши слідчого або прокурора звернутися до експерта для проведення експертизи, зокрема, щодо визначення розміру матеріальних збитків заподіяних кримінальним правопорушенням. Таким чином, перелік випадків, в разі яких у кримінальному провадженні законом прямо передбачено призначення судової експертизи, і які більш, ніж за півстоліття стали вже традиційними, - значно розширили. Серед цих статей опинилася і та, що здійснює кримінально-правову охорону ТМ – стаття 229 Кримінального кодексу України (далі – КК) «Незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару» [12]. Суспільна небезпечність цього злочину полягає в тому, що такими діями порушуються або можуть бути порушені гарантовані законодавством права інтелектуальної власності на ТМ.

Ззовні цей злочин характеризується сукупністю трьох ознак: 1) діянням через незаконне використання ТМ; 2) суспільно небезпечними наслідками – матеріальною шкодою у значному, великому або особливо великому розмірах; 3) причинним зв'язком між вказаними діянням та наслідками [13, с. 82].

Отже, можемо констатувати, що застосування спеціальних економічних знань у сфері інтелектуальної власності при незаконному використанні ТМ, у формі проведення судової експертизи за спеціальністю 13.9 «Економічні дослідження у сфері інтелектуальної власності» з визначення розміру матеріальної шкоди, наразі є обов'язковим.

Економічну судову експертизу у сфері ІВ, необхідно відрізнити від економічної експертизи, що традиційно досліджує питання бухгалтерського та податкового обліку, фінансово-господарської діяльності та фінансово-кредитних операцій. В першу, чергу це пов'язано з об'єктами дослідження цього класу судових експертиз – об'єктами ІВ, специфікою формування їх економічних складових і завданням економічної експертизи у сфері ІВ. Визначимо цю різницю через особливості, що полягають у співвідношенні права інтелектуальної власності та права власності на майно.

У ст. 419 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) закріплено, що право ІВ та право власності на річ - не залежать одне від одного, а перехід права на об'єкт права ІВ, не означає переходу права власності на річ, так само як і перехід права власності на річ, не означає переходу права на об'єкт права ІВ [6]. Таким чином, майнові права на той чи інший об'єкт права ІВ, можуть належати, наприклад, юридичній особі і бути її нематеріальними активами, але при продажу матеріалізованого виробу в якому втілено об'єкт права ІВ, право власності на цей товар отримає покупець.

Загальновідомо, що об'єкти права ІВ за своєю природою є нематеріальними об'єктами, використання яких не пов'язано з фізичним володінням. Знання, інформація може бути одночасно у невизначеного кола осіб, тому існує фізична можливість використання таких об'єктів необмеженим колом осіб одночасно. Перешкодою для такого використання можуть бути не натуральні властивості речі, а тільки право – монополія, обмеження, які встановлені законом. Право ІВ належить до нематеріальних цінностей. У широкому розумінні право ІВ означає закріплені законом права на результати інтелектуальної, творчої діяльності у промисловій, науковій, літературній і художній галузях. Не дивлячись на те, що об'єкти права ІВ не мають матеріальної субстанції, вони стають об'єктом правової охорони лише за умови, що зазначені об'єкти втілені у певний матеріальний об'єкт [2, с. 17].

Відповідно до українського законодавства, майнові права ІВ можуть бути вкладом до статутного капіталу юридичної особи, предметом договору застави та інших зобов'язань, а також використовуватися в інших цивільних відносинах (ч. 3, ст. 424, ЦК). Тобто, безпосередньо, майнові права на об'єкти ІВ, а не матеріалізована річ, в якій втілено об'єкт ІВ, можуть самостійно виступати об'єктом застави, вкладом і товаром. Також, у відповідності

до ст. 3 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність» [14] майнові права ІВ можуть бути оцінені. До того ж, оцінка може здійснюватись як на виключні (весь обсяг прав) права об'єктів ІВ, так і на їх складові частини, наприклад на майнові права користування об'єктами ІВ.

Таким чином, з'ясувавши окреслені вище особливості та усвідомлюючи, що майнові права на об'єкти ІВ є *абсолютними правами*, тобто правами, яким притаманний обов'язок усіх та кожного утримуватися від дій, які порушують ці права, основним завданням економічних досліджень у сфері ІВ є питання визначення шкоди майновим правам на об'єкти ІВ. Окрім цього, так само, як *автотоварознавча експертиза* визначає вартість колісних транспортних засобів та розмір матеріальної шкоди, що завдається власнику, а *товарознавча* визначає вартість товарної продукції, до завдання економічних досліджень у сфері ІВ також входять питання визначення майнових прав на об'єкти ІВ.

Окреслимо проблемні питання застосування спеціальних економічних знань у сфері інтелектуальної власності, при незаконному використанні ТМ.

Відсутність методичних рекомендацій з проведення економічних досліджень у сфері інтелектуальної власності, призводить до застосування експертами різних підходів до визначення матеріальної шкоди внаслідок порушення майнових прав інтелектуальної власності. На даний час, у деяких судових експертизах з визначення матеріальної шкоди при незаконному використанні ТМ використовується наступний алгоритм: знаходиться добуток між ціною оригінальної продукції та кількості фальсифікованої. Отриману величину вважають матеріальною шкодою, що завдається власнику при незаконному використанні ТМ. На наш погляд, такий розрахунок є помилковим. Оскільки, розрахована величина є лише вартістю оригінальної продукції у певній кількості. Ця величина не є матеріальною шкодою, що завдається власнику торговельної марки, з наступних причин: по-перше, у власника ТМ оригінальну продукцію не вкрали; по-друге, при незаконному використанні ТМ використали певне найменування без дозволу власника, а в ціні оригінальної продукції міститься собівартість сировини та матеріалів з якої виготовлено виріб, накладні витрати та інші складові калькуляції, які не мають відношення до нематеріального об'єкту, яким є ТМ.

Щоб провести наведений вище розрахунок, необхідно мати лише два показники – ціну оригінальної продукції, яку зазвичай отримують з прайс-листів, та кількість товару маркованого чужою ТМ. Проте, під час проведення судової експертизи з визначення матеріальної шкоди при незаконному використанні ТМ досліджується механізм комерціалізації ТМ, напрямки отримання економічних вигід та економічного ефекту від ТМ. При перемноженні ціни оригінальної продукції на кількість фальсифікату не здійснюється дослідження, також при таких діях не використовуються спеціальні економічні знання інтелектуальної власності. Висновок судового експерта з таким роз-

рахунком, можна піддати сумніву навіть з позиції тлумачення предмету загальної теорії судової експертизи, яким, зокрема є: *«использование при экспертном исследовании научных данных и методов из различных областей знаний, обеспечивающих обоснованность и достоверность заключения эксперта, также закономерностей процесса формирования научных основ судебных экспертиз...»* [15, с. 25]. Звісно, якщо не сперечатися, що множення, яке є арифметичною дією, і вивчається учнями загальноосвітніх шкіл з 2-го класу, є застосуванням спеціальних знань в області економіки інтелектуальної власності.

Об'єктами економічних досліджень у сфері ІВ є відомості економічного характеру щодо об'єктів ІВ, які відображені в документах управлінського, бухгалтерського та податкового обліків і звітностей, інших матеріалах справи (актах ревізій; протоколах огляду, виїмок і допитів; висновків експертів інших спеціальностей тощо), зазначають автори минулорічного навчального посібника «Основи судової експертизи» [16, с. 435]. З огляду на зазначене, при незаконному використанні ТМ об'єктами економічної експертизи у сфері ІВ є документи управлінського, бухгалтерського та податкового обліку і звітності, інші документи у яких відображено операції з приводу ТМ. До таких документів відносяться:

1) документи, що підтверджують наявність майнових прав на ТМ (свідцтво про реєстрацію, ліцензійні договори, виключні та невиключні ліцензії, договори про передачу виключних майнових прав, інші договори щодо розпорядження майновими правами);

2) документи, що встановлюють та підтверджують господарські відносини, порядок розрахунків, виплату агентських винагород, умов співробітництва з приводу ТМ;

3) документи, що містять показники, які характеризують доходи з приводу використання ТМ (акти взаємних розрахунків з приводу розміру фактичних ліцензійних платежів);

4) інші фінансові, податкові та бухгалтерські документи, які містять показники, що характеризують доходи власника ТМ з приводу його використання.

Також при вирішенні питань щодо визначення матеріальної шкоди внаслідок незаконного використання ТМ, необхідно звернути увагу на специфіку збитків, які досліджує економічна експертиза у сфері ІВ. Зазвичай, вона досліджує лише ті збитки, що є економіко-правовим критерієм, за яким встановлюється порушення *абсолютного права* особи – володільця майнових прав на ТМ внаслідок неправомірного використання. Збитки ж, які виникають внаслідок порушення права, встановленого *правочином*, наприклад, ліцензійним договором, не можуть визнаватись такими, що виникли внаслідок порушення права на ТМ як *абсолютного права*, оскільки є результатом невиконання умов договору.

Особливістю складових *збитків* при порушенні прав на ТМ є те, що вони не включають *пряму діїсну шкоду*, яка полягає у безпосередньому зменшенні активів підприємства – його майна й майнових прав, які відображаються в балансі, оскільки майнові права на ТМ неможливо знищити. Розрахунок матеріальної шкоди при незаконному використанні ТМ, зводиться до визначення *втраченої вигоди*. Ми вважаємо що, при визначенні розміру втраченої вигоди, необхідно керуватись перш за все об'єктивним критерієм – розміром прибутку, який власник ТМ міг би отримати, але не отримав внаслідок появи на ринку однорідних товарів, маркованих ТМ, ідентичною або схожою з його ТМ, або розміром ліцензійної винагороди, яку міг би отримати власник ТМ, якби порушник купив ліцензію. В даному випадку, слід погодитися з визначенням упущеної вигоди як складової матеріальної шкоди при незаконному використанні ТМ, яке пропонує П. С. Берзін, а саме: *«сум коштів, які б такий суб'єкт реально отримав (одержав) від особи, яка порушила його право на дані об'єкти права інтелектуальної власності, у разі використання або надання ліцензії на використання такого права в порядку, передбаченому законодавством, тобто як неотримана (неодержана) винагорода за використання або надання ліцензії на використання прав на такі об'єкти інтелектуальної власності (упущена вигода)»* [17, с. 8].

Наступним проблемним питанням застосування спеціальних економічних знань при незаконному використанні ТМ є неоднозначний підхід судових експертів до показника кількості виявленого товару з чужою ТМ. Зрозуміло, що на розмір матеріальної шкоди, що завдається власнику ТМ впливає кількість виявленого фальсифікату, проте, на жаль, досі відсутні методичні рекомендації, як цей показник правильно застосовувати. Диспозиція ст. 229 КК є бланкетною, тому для з'ясування того, які дії становлять собою використання ТМ, слід звернутись до закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15.12.1993 р. №3689-ХІІ [18]. У статті 16 цього закону перелічені випадки, які визнаються використанням торговельної марки. Однак, варто вказати на те, що якщо проаналізувати перелічені вище діяння у сукупності з іншими ознаками, які характеризують об'єктивну сторону складу злочину, передбаченого ст. 229 КК, то виходить, що не всі ті діяння, що містяться у спеціальному законі, можуть утворювати цей склад злочину. Зокрема, лише продаж, імпорт та експорт, якщо ТМ зареєстрована для товару, та застосування ТМ під час надання будь-якої послуги, якщо ТМ зареєстрована для послуги, за суттю утворюють склад цього злочину. Насамперед, це пов'язано з наявністю матеріальної шкоди при продажу товару та фактичному наданні послуги, оскільки за це сплачуються кошти. Всі ж інші діяння, при наявній конструкції злочину (з матеріальним складом) мають ознаки формального складу. Тобто хоча ці дії і є порушеннями, але вони не спричиняють матеріальної шкоди. Враховуючи, що наявність матеріальної шкоди є обов'язковою ознакою злочинного діяння, описані вище дії, за виключенням продажу товару з незаконним використанням ТМ та застосування ТМ під час

надання послуги, не можуть бути кримінально караними. Ці дії підпадають під адміністративну та цивільно-правову відповідальність. Тим більше, що українське законодавство передбачає наявність відповідних норм у ст. 512 – КУпАП [19], ст.495 ЦК [6] та ст. 21 закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [18], за допомогою яких здійснюється такий захист. Більш детально дослідження цього питання, висвітлено у статті «Незаконне використання знака для товарів та послуг: особливості об'єктивної сторони складу злочину (ст. 229 КК України)» [13].

На наш погляд, з цієї ситуації, слід виходити таким чином: для обрахунку матеріальної шкоди при незаконному використанні ТМ використовувати лише кількість фактично проданого товару з чужою ТМ. А кількість товару з чужою ТМ, що був лише виготовлений, зберігався на складі чи був конфіскований тощо, враховувати при визначенні матеріальної шкоди при незаконному використанні ТМ, за умови його реалізації. Такий підхід дасть змогу уповноваженим особам кваліфікувати дії винних осіб за правилами незакінченого злочину. Залежно від обставин справи такі дії будуть або замахом на злочин (порушник з прямим умислом, безпосередньо спрямованим на вчинення злочину, не завдав матеріальної шкоди правовласнику, оскільки не встиг реалізувати фальсифікований товар з причин, що не залежали від його волі) або готуванням до злочину (порушник підшукував або пристосовував засоби і знаряддя для незаконного використання ТМ, підшукував співучасників на вчинення злочину, усував перешкоди, а також умисно створював умови для вчинення злочину).

Питання застосування спеціальних економічних знань при незаконному використанні ТМ є складним процесом і потребує наукових обґрунтувань та комплексних досліджень судових експертів-практиків з економічних досліджень у сфері ІВ, оцінювачів, бухгалтерів, аудиторів, спеціалістів-податківців, науковців-правників, що спеціалізуються на питаннях ІВ. Також необхідно звернути увагу на те, що економічні дослідження у сфері ІВ при незаконному використанні ТМ, як правило, проводяться в рамках комплексних експертиз. Спочатку, в рамках діагностичної задачі, встановлюється факт використання ТМ, а потім проводиться розрахунок збитків. Тому, необхідна співпраця з судовими експертами за спеціальністю 13.6 «Дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними марками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями».

Погоджуючись з твердженням Дорошенка О. Ф. щодо відсутності глибокого теоретичного підґрунтя судової експертизи об'єктів ІВ [4, с. 82] зазначимо, що напрямок економічної експертизи у сфері ІВ, заслуговує на першочергове забезпечення методологічної основи досліджень, що проводяться.

На даний час, методологічну основу економічних досліджень у сфері ІВ становлять: *Методичні рекомендації з визначення прибутку від використання об'єктів промислової власності* [20]; *Національний стандарт №4 «Оцінка*

майнових прав інтелектуальної власності [21]; *Методика оцінки майнових прав інтелектуальної власності* [22]. Як бачимо, всі нормативно-правові документи стосуються оцінки майна та майнових прав, а не проведення судової експертизи. Звісно, що судово-експертна діяльність з визначення матеріальної шкоди, внаслідок порушення прав на ТМ, нерозривно пов'язана з таким інститутом як оцінка майна та майнових прав. Проте, при більш ґрунтовному порівняльному аналізі інститутів оцінки та судової експертизи, зокрема, щодо методичного регулювання питання визначення збитків внаслідок порушення прав на об'єкти ІВ, не можна погодитись, що вони є взаємозамінними і тотожними, оскільки, хоч і належать до сфери професійної діяльності пов'язаної з наданням публічних послуг, але за змістом і своєю суттю створювалися з різною метою та направлені на вирішення інших завдань.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід констатувати, що існує нагальна потреба у вирішенні окреслених проблемних питань застосування спеціальних економічних знань у сфері інтелектуальної власності при незаконному використанні ТМ. Одним з основних шляхів вирішення досліджуваної проблематики є створення власних експертних методик, адаптованих до проведення судових експертиз. Це дозволить розвивати та удосконалювати механізм захисту майнових прав на ТМ, за допомогою економічної судової експертизи у сфері ІВ.

Перелік посилань

1. *Крайнєв П. П., Ковальова Н. М., Мельников М. В.* Судові експертизи у сфері інтелектуальної власності / за ред. П. П. Крайнєва. Вінниця, 2008. 376 с.
2. *Методологічні основи судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності* : звіт про НДР (закл.) / Мінюст України, КНДІСЕ, ХНДІСЕ; кер Г. В. Прохоров-Лукін; викон.: А. В. Андрєєва та ін. № ДР 0104U003403. Київ, 2006. 290 с.
3. *Орлюк О. П., Бутнік-Сіверський О. Б., Ревуцький С. Ф.* та ін. Економіко-правові проблеми в сфері інтелектуальної власності: монографія / НДІ інтелектуальної власності АПРН України. Київ, 2006.
4. *Дорошенко О. Ф.* Судова експертиза як засіб доказування при розгляді цивільних справ щодо порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності: дис. ... канд. юрид. наук Київ, 2007. 212 с.
5. *Ходаківський С. І., Якобчук В. П., Литвинчук І. Л.* Інтелектуальна власність : економіко-правові аспекти: навч. посібник. Київ, 2014. 276 с.
6. *Цивільний кодекс України*, від 16.01.2003 р., № 435-IV : станом на 1 вересня 2013 р. (офіц. текст) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>;
7. *Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів*: наказ Мінюсту України від 17.01.2002 р. № 4/5 «Про внесення змін до наказу Міністра юстиції України від 15.07.97 № 285/7-А // Офіційний вісник України. 2002. № 3 (01.02.2002). Ст.125.
8. *Бутнік-Сіверський О. Б.* Економіка інтелектуальної власності: конспект лекцій для студентів спеціалістів 7.000002 «Інтелектуальна власність» / Інститут інтелектуальної власності і права. Київ, 2003. 296 с.
9. *Крайнєв П. П.* Судова експертиза з питань інтелектуальної власності: історія розвитку і становлення // Судова експертиза. 2014. № 2. С. 9-16.

10. *Кримінальний процесуальний кодекс України* № 4651-VI від 13.04.2012 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
11. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом ввізового режиму для України* Закон України № 1261-VII від 13.05.2014 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1261-18/paran141#n141>
12. *Кримінальний кодекс України* // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. № 25-26. Ст. 131.
13. *Полищук І. Ю.* Незаконне використання знака для товарів та послуг: особливості об'єктивної сторони складу злочину (ст. 229 КК України) // *Юридична Україна*. 2013. №11. С. 81–87.
14. *Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні:* Закон України від 12.07.2001 р., № 2658-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 47 (23.11.2001). Ст. 251, зі змінами та доп. внесеними Законами України.
15. *Алиев И. А., Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Беляева Л. Д.* и др. Основы судебной экспертизы. Ч. I Курс общей теории: метод. пособие для экспертов, следователей и судей / РФЦСЭ. Москва. 1997. 430 с.
16. *Головченко Л. М., Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б.* та ін. Основы судовой экспертизы : навч. посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта. Харків, 2016. 928 с.
17. *Берзін П. С.* Незаконне використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, товарів та послуг: аналіз складів злочину, передбаченого ст. 229 КК України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Акад. адвокатури України. Київ, 2004. 22 с.
18. *Про охорону прав на знаки для товарів і послуг:* закон України № 3689-XII від 15.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1994. № 7. Ст. 36.
19. *Кодекс України* про адміністративні правопорушення № 8073-X від 07.12.1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР). 1984. Дод. до № 51. Ст. 1122.
20. *Методичні рекомендації з визначення прибутку від використання об'єктів промислової власності, що затверджено наказом Держпатенту України від 26 серпня 1998 р. №80 та схвалено методичною комісією Державного патентного відомства України 7 серпня 1997 р.* [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.10333.0>
21. *Оцінка майнових прав інтелектуальної власності:* постанова Кабміну України від 03.10.2007 № 1185 Про затвердження Національного стандарту № 4 // Офіційний вісник України. 2007. № 75 (15.10.2007). Ст. 2792.
22. *Про затвердження Методики оцінки майнових прав інтелектуальної власності:* наказ Фонду держмайна України від 25 червня 2008 р. № 740 // Офіційний вісник України. 2008. № 60 (22.08.2008). Ст. 2042.

**ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ
СПЕЦИАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ
В СФЕРЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ
ПРИ НЕЗАКОННОМ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ТОРГОВЫХ МАРОК**

И. Ю. Полищук

Статья посвящена проблемным вопросам применения специальных экономических знаний в сфере интеллектуальной собственности при незаконном использовании торговых

марок. Определено общее понятие, задачи и объекты экономических исследований в сфере интеллектуальной собственности при незаконном использовании торговых марок. Акцентируется внимание на основных вопросах, которые решает этот вид судебной экспертизы. Рассмотрены особенности составляющих материального ущерба при нарушениях прав на торговые марки. Освещены проблемные вопросы методического обеспечения экспертной специальности.

По результатам проведенного исследования сделаны выводы, что проблемные вопросы применения специальных экономических знаний в сфере интеллектуальной собственности при незаконном использовании торговых марок, заключаются в следующем:

1) экономическая судебная экспертиза в сфере ИС является относительно молодым направлением исследований, хотя некоторые вопросы решались еще в советское время;

2) основной задачей экономических исследований в области ИС при незаконном использовании торговых марок является определение материального ущерба причиненного владельцу в результате нарушения его имущественных прав;

3) особенности экономики ИС, а также специфика использования имущественных прав на ТМ как актива и товара, относит подавляющее большинство экономических экспертиз в сфере ИС к наиболее сложным по характеру исследованиям;

4) экономическая судебная экспертиза в сфере ИС тесно связана с институтом оценки имущества и имущественных прав и в настоящее время использует их методологическую базу. Однако, для развития и совершенствования механизма эффективной защиты имущественных прав на ТМ, с помощью экономической судебной экспертизы в сфере ИС, необходимо создавать собственные экспертные методики, адаптированные к проведению судебных экспертиз.

PROBLEMATIC ISSUES OF APPLICATION SPECIAL ECONOMIC KNOWLEDGE OF INTELLECTUAL PROPERTY IN THE ILLEGAL USE TRADEMARK

I. Polischuk

The article is devoted to topical issues of application of special economic knowledge of intellectual property in the illegal use trademark. Determine the total concept, objectives and objects of economic research of intellectual property in the illegal use trademark. The attention is focused on the main issues to be solved by this kind of forensics. The features of the components of the material damage caused by the violations of trademark rights. Highlights areas of the methodology of the expert profession.

According to the results of the article concluded that the using of the problematic issues of special economic knowledge of intellectual property in the illegal use trademark as follows:

1) economic forensics of IP is a relatively young field of research, although some issues were resolved during the Soviet era;

2) the main task for Economic Research of IP in the illegal use trademark is to determine the material damage caused to the owner as a result of a violation of his property rights;

3) the particular economics of IP, as well as the specifics of the use of property rights on trademark as an asset and commodity, carries the majority of economic expertise of IP to the most difficult by the nature of research;

4) economic forensics on IP is closely associated with the Institute of property and rights valuation and are currently using their methodological basis. However, for the development and improvement of the mechanism of effective protection of property rights on trademark through economic legal expertise in IP expertise necessary to create their own methods adapted to conduct forensic examinations.

УДК 343.148

М. М. Калініченко
кандидат філологічних наук,
старший судовий експерт

*Львівський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКІ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТІВ ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА ШЛЯХОМ ПЕРЕРОБКИ ЗІ ЗМІНОЮ МАТЕРІАЛЬНОГО НОСІЯ

У статті розглянуті провідні науково-методичні настанови сучасних північноамериканських експертів, які досліджували матеріали судових справ проти відомого скульптора Джеффа Кунса щодо неправомірного відтворення творів образотворчого мистецтва як об'єктів інтелектуальної власності шляхом переробки зі зміною матеріально носія та модифікацією окремих деталей композиції.

Постановка наукової проблеми та її значення. Як свідчить практика судових рішень у Сполучених Штатах, кількості позовів щодо захисту авторських прав на твори образотворчого мистецтва має тенденцію до неупинного зростання. Серед значної кількості справ, що досліджують північноамериканські судові аналітики, на особливу увагу українських експертів, які працюють за спеціальністю 13.1.1 (Дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами та інші), заслуговують випадки використання графічних творів шляхом переробки з використанням відмінних матеріалів. У першу чергу, до їх числа належить переробка оригінального малюнка або фотографії у тривимірний об'єкт: це різноманітні витвори, які можна віднести до зразків декоративно-ужиткового мистецтва, творів художнього конструювання, архітектури і скульптури.

Подібне взаємопроникнення, вважається вельми розповсюдженим явищем світового мистецтва, адже між усіма сферами духовної діяльності людства існують численні формальні співвідношення та змістові зв'язки. Як зазначає відомий українській вчений, академік Д. С. Наливайко, вивчення питомих асоціацій між гетерогенними видами мистецтва, попри очевидну відмінність способів мистецького увиразнення та засобів матеріальної реалізації, здійснюється за подібними дослідницькими схемами, які увиразнюють онтологічну спорідненість усіх напрямів і форм культури [1, с. 30]. За приклад слугує можливість аналітичної інтерпретації змістових відповідностей та формальної близькості, котрі пов'язують живопис й тривимірні мистецькі об'єкти. Однак, якщо культурологи студіюють особливості відтворення графічних творів шляхом переробки з метою осягнення фундаментальних закономірностей еволюції мистецтва, судові експерти розглядають факти подіб-

ної переробки, як джерело доказових відомостей у справах щодо захисту об'єктів інтелектуальної власності.

Одним з найкращих прикладів, які здійснюють засадницькі принципи експертної оцінки фактів відтворення, графічних творів шляхом переробки. Авторитетні представники експертної спільноти Сполучених Штатів, визнають серію судових справ, головним фігурантом яких став відомий скульптор Джефф Кунс. Він натхненно перетворював цікаві фотографії у скульптури. Результати оглядового вивчення північно-американського досвіду щодо судових спорів за позовами до Дж. Кунса, мають неабияку практичну цінність для українських спеціалістів, яким наразі бракує офіційно затвердженої методики дослідження творів образотворчого мистецтва як об'єктів інтелектуальної власності. Науково-методичний досвід закордонних професіоналістів судової експертизи, сприятиме формуванню нових фахових компетенцій сучасних українських практиків. Актуальність статті зумовлена необхідністю розширення методологічної бази, запровадження нових дослідницьких стратегій і вдосконалення аналітичного інструментарію, яким послуговуються вітчизняні експерти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обставини судових справ за участю Дж. Кунса, були широко висвітлені у північно-американській пресі та детально розглянуті у спеціалізованих професійних виданнях експертів Сполучених Штатів. За матеріалами дослідницьких висновків, у цих справах була захищена докторська дисертація з питань інтелектуальної власності, за авторством професора Нейта Гаррісона. Втім, на сьогоднішній день вони залишаються маловідомими українським фахівцям. Таким чином, **завданням статті** є узагальнене окреслення провідних науково-методичних концептів північно-американських судових експертів, які розглядали факти перетворення графічних творів у тривимірні об'єкти зі зміною матеріального носія у справах проти скульптора Дж. Кунса.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перший судовий позов проти Дж. Кунса, було подано фотографом Артом Роджерсом у 1989 році. Предметом суперечки «Rogers v. Koons» стала чорно-біла світлина, під назвою «Puppies», яка була створена з метою подальшого використання у рекламній продукції та оформленні поліграфічних виробів. На фотографії зображені чоловік і жінка, які сидять на лавочці й тримають на колінах дев'ять цуценят європейської вівчарки. Побачивши фотографію А. Роджерса, на листівці в одній крамниці в Нью-Йорку, Дж. Кунс вирішив створити на її основі скульптуру «String of Puppies», котру згодом репрезентував глядачам на власній виставці «The Banality Show». Як свідчать матеріали судових слухань, ще до початку роботи митець збільшив листівку з фотографію «Puppies», видалив з неї усі повідомлення про авторські права та передав її як своєрідний ескіз своїм асистентам разом з детальними інструкціями про те, що майбутній скульптурний твір мав бути якомога подібнішим до оригінальної фотографії. Єдиною помітною відмінністю від фотографії, за творчим задумом

Дж. Кунса, мала стати оригінальна кольорова схема скульптури (зокрема, цуценята були пофарбовані у яскравий блакитний відтінок, абсолютно неприродний для звичайних собак) та деякі дрібні елементи оформлення (у волоссі жінки з'явилися маленькі білі квіти).

Представники сторони позивача, апелювали до базового принципу «добросовісного використання» (fair use) Бернської конвенції (у американському законодавстві цей принцип також репрезентований під назвою «The Fair Use Doctrine» у документах «The Copyright Act» 1976-го року), котрий, на їхнє переконання, Дж. Кунс свідомо порушив у своєму скульптурному творі. У зв'язку з цим, на розсуд експертів були винесені відразу декілька питань. По-перше, кому належали авторські права на фотографію «Puppies» (спеціалістам було порівняно неважко дати відповідь на це питання, з огляду на значну кількість свідчень, які переконливо підтвердили авторство А. Роджерса). По-друге, наскільки істотною є подібність скульптурного твору Дж. Кунса «String of Puppies» до оригінальної фотографії «Puppies» А. Роджерса?

Експертна відповідь, на дане питання ґрунтувалася на офіційних методичних рекомендаціях, представлених у праці «Copyright in Derivative Works and Compilations» [2], розробленої представниками урядової агенції United States Copyright Office. Основні способи (так звані «тести») визначення відповіді на подібні питання також представлені в ґрунтовній розвідці «Substantial Similarity in Copyright Law» [4] за авторством Роберта Остерберга та Еріка Остерберга — провідних американських спеціалістів в галузі експертної оцінки та захисту об'єктів інтелектуальної власності.

У справі «Роджерс проти Кунса» дослідники послуговувалися порівняльною методикою, яка ґрунтується на понятті так званої істотної або суттєвої подібності (substantial similarity) художнього вираження (artistic expression), а саме: конкретні художні елементи і засоби мистецького увиразнення, які були представлені у візуальних структурах досліджуваних творів. До переліку найважливіших компонентів «художнього вираження», які аналізуються в процесі зіставлення, належать перспектива, композиція, кольорова палітра, індивідуальна стилістика і характерна техніка виконання, виразні особливості освітлення та інші засоби художньої візуалізації, які визнаються важливими для проведення дослідження.

Експертиза ускладнювалася тією обставиною, що оригінальним твором А. Роджерса, була чорно-біла фотографія, відтворена на площині зображення. Натомість, Дж. Кунс створив на її основі власну кольорову скульптуру, тобто відбулося перетворення двовимірного зображення у тривимірний об'єкт, який також мав певні відмінності від оригіналу. Втім, аналітики дійшли висновку, що сформований в процесі відтворення шляхом переробки об'єкт мистецтва не обов'язково має бути «ідентичною копією», (identical copy) первісного твору для того, щоб його художнє вираження було визнане суттєво подібним (тобто таким, що може порушувати авторські права).

Вкриті фарбою елементи скульптури, присутність квітів у волоссі одного з персонажів, та найважливіше за все — використання відмінних матеріалів і способів виготовлення експерти, схарактеризували як «незначні зміни» (unavailing changes) оригінальної світлини А. Роджерса. Отже, на думку аналітиків, зміна матеріального носія або зміна окремих деталей, (changing the media or varying details) не можуть вважатися достатніми для того, щоб художнє вираження кінцевого твору не мало суттєвої подібності. Зрештою, за результатами порівняльного дослідження, в суді було встановлено, що Кунс дійсно використав фотографію «Puppies», шляхом переробки у своєму скульптурному творі «String of Puppies».

Цікаво, що відома справа «Роджерс проти Кунса» є лише однією з багатьох суперечок, у сфері захисту об'єктів інтелектуальної власності, які виникали за довгу професійну кар'єру скульптора. На початку 1993 року, представники кінематографічної організації United Features Syndicate, звинуватили Дж. Кунса у неправомірному використанні їхньої інтелектуальної власності – графічного образу цуценятка Оді (відомого персонажа дитячих коміксів та мультфільмів про кота Гарфілда – улюбленця американської малечі) у скульптурній композиції «Wild Boy and Puppy». Автор жодним чином не модифікував типові візуальні ознаки персонажа Оді (цуценя практично не відрізняється від мультиплікаційного прототипу), але інтегрував до образної системи твору новий оригінальний персонаж – маленького хлопчика з кумедною зачіскою. Поруч із хлопчиком розташований великий кошик, з якого виглядає барвиста комаха, схожа на бджолу.

Адвокати Дж. Кунса стверджували, що скульптура «Wild Boy and Puppy», повною мірою відповідає принципам «добросовісного використання» об'єктів образотворчого мистецтва, адже це був твір задуманий і реалізований як пародія на популярні мультфільми. За твердженням автора, за допомогою своєї композиції – він мав намір показати американським глядачам, як сучасне масове мистецтво і споживацька культура руйнують усталені естетичні й моральні цінності, породжують цинічне ставлення до життя. Отже, висміювання сучасної масової культури було задеклароване як основне виправдання добросовісного використання інтелектуальної власності United Features Syndicate у скульптурній композиції «Wild Boy and Puppy». Іншим вагомим аргументом юридичних представників відповідача було те, що на відміну від оригінального твору (коміксів і мультфільмів), цуценя Оді за авторством Дж. Кунса, було представлено як тривимірний скульптурний об'єкт, в оточенні інших візуальних елементів (образів хлопчика і бджоли в кошику) – тобто відбулася зміна матеріального носія та зміна деталей оригінального образу мультиплікаційного персонажа.

Федеральний суд штату Нью-Йорк встановив, що позивачі з United Features Syndicate, мають дійсне авторське право на персонаж Оді та звернувся до експертів, які мали дослідити матеріали справи, з метою дати відповідь на питання щодо відтворення образу мультиплікаційного персо-

нажу шляхом переробки у скульптурну композицію. Окремими питанням було визначення обґрунтованості тверджень сторони захисту про пародійну сутність твору Дж. Кунса. Варто звернути увагу на те, що згідно положень «The Fair Use Doctrine», саме мистецька пародія вважається однією з вагомих підстав, які засвідчують добросовісне використання оригінального твору образотворчого мистецтва шляхом переробки.

Створивши розлогий перелік основних графічних елементів, з яких складається доступний для візуального сприйняття образ цуценяти Оді, дослідники переконливо довели, що скульптурна композиція «Wild Boy and Puppy», дійсно відтворює цей мультиплікаційний персонаж, шляхом переробки у тривимірний об'єкт зі зміною матеріального носія. Наявність додаткових образних елементів (хлопчик, кошик, комаха) у візуальній структурі твору, були визнанні несуттєвими.

З огляду на складність поставлених питань та можливу суб'єктивність висновків, які надали дослідники, суд провів детальний аналіз їхніх матеріалів за допомогою багатоаспектної методики рецензування експертних висновків, яка представлена у документі «Rule 702 of the Federal Rules of Evidence» [3].

Зауваження щодо пародійної сутності скульптури, були відкинуті аналітиками з огляду на те, що твір Дж. Кунса, може кваліфікуватися як «пародія» лише у тому випадку, якщо «пересічний глядач» (an average observer), може виділити у його образній структурі характерний пародійний зміст, зорієнтований саме на оригінальний твір, який було відтворено шляхом переробки. Дане експертне дослідження отримало назву «An average observer test». Цей аналітичний прийом, який ґрунтується на огляді питомих чинників рецепції творів мистецтва пересічними особами, широко застосовується у багатьох справах щодо захисту об'єктів інтелектуальної власності. Представники захисту стверджували, що «Wild Boy and Puppy», згідно творчого задуму автора, має висміювати сучасну масову культуру. Натомість, вони не змогли заперечити висновки експертів щодо відсутності помітних ознак пародіювання оригінального мультиплікаційного персонажу – цуценяти Оді, якого Дж. Кунс використав у власній скульптурній композиції. Під час допиту в суді, митець також визнав, що він міг використати будь-який інший твір для того, щоб донести до глядачів свою думку. Зрештою, суд задовольнив усі вимоги позивачів [5].

У грудні 2014-го року, Дж. Кунс отримав позов щодо порушень авторського права у його скульптурній композиції «Fait d'Hiver» (1988) від правовласника – фотографа Френка Давідовічі, який у 1985-му році створив рекламну світліну «The Naf Naf» для французьких виробників елітного одягу. На фотографії представлено гарно одягнену молоду жінку, яка лежить на снігу. Особливості увиразнення її образу, неначе підказують глядачам, що вона загубилась десь високо в горах, впала на землю і заснула від втоми. Жінці загрожує смертельна небезпека, але цей трагічний зміст твору відразу

заперечує інший персонаж, який прямує на порятунок до знесиленої героїні. Цей персонаж – поросятко з маленьким барильцем рому на шиї – подібні речі зазвичай носять рятувальні собаки породи сенбернар, що шукають мандрівників, які загубились десь високо у вкритих снігом альпійських горах.

У скульптурній композиції Дж. Кунса, відтворено основні образні елементи фотографії Ф. Давідовічі, але усі вони зазнали істотних перетворень. Чорно-біла світлина трансформувалася у тривимірний скульптурний об'єкт. Засніжена поверхня змінена на пляжний пісок, а на шиї поросятка, поряд з барильцем, – з'явилася святкова гавайська гірлянда з квітів. Замість модельного одягу, майже оголене тіло жінки вкриває ледь помітна пляжна сукня. Втім, скульптор неначе хотів нагадати глядачам, що відтворений ним оригінальний фотографічний твір, був пов'язаний з холодом і снігом – біля Наф-Нафа розташувався антарктичний пінгвін.

З огляду на значну кількість візуальних відмінностей композиції «Fait d'Hiver» та фотографії Ф. Давідовічі, експерти мали охарактеризувати природу і ступінь художніх перетворень, оприлюднених в образній структурі композиції Дж. Кунса, внаслідок переробки, з метою дати відповідь на питання про відповідність цього твору принципам «добросовісного використання» зразків образотворчого мистецтва як об'єктів авторського права. На даний час, результати їхніх досліджень залишаються невідомими. Втім, за аналогією із справою про відтворення мультиплікаційного персонажу United Features Syndicate, можемо припустити, що нові елементи скульптурного твору Дж. Кунса, будуть визнані недостатньо суттєвими (substantial) для того, щоб суттєво модифікувати зовнішню форму запозиченої світлини Ф. Давідовічі.

Основними методами досліджень, які використовуються північно-американськими експертами у подібних випадках, вважаються наступні:

- визначення ступеня оригінальності твору, що зазнав переробки (чим меншою є встановлена оригінальність початкового твору, тим вагомішими мають бути аргументи, які підтверджують факт відтворення шляхом переробки);

- визначення психологічної реакції на два графічні твори звичайного спостерігача-реципієнта та більш розбірливого (або ж обізнаного), звичайного спостерігача – пересічної «людини з вулиці» та особи, яка володіє мінімальними знаннями з образотворчого мистецтва;

- визначення «цільової аудиторії» – потенційного глядача або споживача оригінального та похідного графічних творів;

- виокремлення складових образної системи оригінального і похідного творів, які мають найбільшу цінність для їхніх авторів [2].

До окремої групи дослідницьких методів (так званих «тестів»), належать дослідження «від абстрактного до конкретного, фільтрація і порівняння» (The Abstraction \ Filtration \ Comparison Test), що передбачає аналітичний розподіл образної структури творів на окремі елементи з метою визначення

їх охороноздатності, а також відсіювання неохороноздатних складових та подальше зіставлення елементів, які підлягають правовій охороні [6].

На останок, слід звернути увагу на те, що адекватна експертна оцінка у даній справі, має величезне фінансове значення для учасників суперечки. З огляду на те, що у 2007-му році скульптура «Fait d'Hiver» була продана на аукціоні Крістіс за 3 мільйони 700 тисяч доларів, орієнтовна сума компенсації, яку має сплатити Дж. Кунса у разі негативного висновку експертів, також сягатиме кількох мільйонів доларів.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Подальше вивчення багаторічного досвіду північно-американських колег, сприятиме утвердженню нових дослідницьких методик і загальній оптимізації проведення судових експертиз у сфері захисту авторського права. З огляду на те, що українським спеціалістам наразі бракує офіційної методики дослідження творів образотворчого мистецтва як об'єктів інтелектуальної власності, науково-методичні настанови закордонних аналітиків, можуть стати корисним джерелом актуальної інформації щодо найефективніших практик сучасної судової експертизи світового рівня.

Перелік посилань

1. *Наливайко Д. С.* Компаративістика й історія літератури. Київ, 2007. 425 с.
2. *Copyright in Derivative Works and Compilations* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://copyright.gov/circs/circ14.pdf>
3. *Brodsky S.* Testifying in Court: Guidelines and Maxims for the Expert Witness. New York: American Psychological Association, 1991. 208 p.
4. *Osterberg R., Osterberg E.* Substantial Similarity in Copyright Law / Practicing Law Institute. New York, 2015. 358 p.
5. *Poynter D.* Expert Witness Handbook. New York, 2012. 264 p.
6. *Robbins J.* Expert Witness Training: Profit from Your Expertise. New York, 2010. 302 p.

СЕВЕРОАМЕРИКАНСКИЕ МЕТОДИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ ФАКТОВ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА ПУТЕМ ПЕРЕРАБОТКИ С ИЗМЕНЕНИЕМ МАТЕРИАЛЬНОГО НОСИТЕЛЯ

М. М. Калиниченко

В статье рассмотрены ключевые исследовательские методики современных северо-американских специалистов, которые готовили экспертные заключения по материалам резонансных судебных дел с участием популярного скульптора-постмодерниста Джеффа Кунса, относительно неправомерного воспроизведения произведений изобразительного искусства (как объектов интеллектуальной собственности), путем переработки с изменением материального носителя и модификации отдельных элементов графической композиции.

Обстоятельства судебных дел с участием Дж. Кунса, были широко освещены в северо-американской прессе и детально проанализированы в специализированных профессиональных изданиях экспертов Соединенных Штатов. Тем не менее, на сегодняшний день они остаются малоизвестными украинским специалистам.

В статье проанализированы ключевые концептуальные особенности методики экспертных исследований судебных дел «А. Роджерс против Дж. Кунса», «United Features Syndicate против Дж. Кунса», «Ф. Давидовичи против Дж. Кунса». Во всех упомянутых случаях, аналитики пользовались сравнительной методикой, основанной на понятиях существенного сходства (*substantial similarity*) художественного выражения (*artistic expression*), а именно: конкретных художественных элементах и средствах художественной выразительности, которые были представлены в визуальных структурах исследуемых произведений. В перечень важнейших компонентов «художественного выражения», которые анализируются в процессе сопоставления, входят перспектива, композиция, цветовая палитра, индивидуальная стилистика и характерная техника исполнения, выразительные особенности освещения и другие детали, которые признаются важными для проведения исследования.

Выделены конкретные методы исследований, которыми пользовались северо-американские аналитики, во время рассмотрения материалов вышеупомянутых судебных дел: определение степени оригинальности произведения, претерпевшего переработку (чем меньше степень оригинальности исходного произведения, тем весомее должны быть аргументы, подтверждающие факт воспроизведения путем переработки); определение психологической реакции на два произведения обычного наблюдателя-реципиента и лица, обладающего минимальными знаниями в сфере изобразительных искусств; выделение структурных составляющих образной системы оригинального и производного произведения, которые имеют наибольшую ценность для их авторов и т.д.

Дальнейшее изучение многолетнего опыта северо-американских коллег украинскими специалистами, будет способствовать утверждению новых исследовательских методик и общей оптимизации проведения судебных экспертиз в сфере защиты авторского права.

NORTH-AMERICAN METHODS OF EXAMINATION OF THE FACTS OF ARTISTIC REPRODUCTION INVOLVING A CHANGE OF THE MEDIUM

M. Kalinichenko

The article discusses the key research methods of modern North American experts who prepared the expert opinions based on the resonance court cases involving the popular sculptor postmodernist Jeff Koons regarding his unlawful reproductions of works of fine art (as intellectual property) involving a change of the medium and the modifications of certain elements of the graphical composition.

The exact circumstances of the cases involving J.Koons were widely presented in the North American press and analyzed in detail in specialized professional journals of the United States experts. However, up till now, they remained little known to Ukrainian specialists.

The article analyzes the key features of the conceptual methods of expert research of such cases as "A.Rogers v. J.Koons", "United Features Syndicate v. J.Koons", "F.Davidovich v. J.Koons". In these particular cases, analysts used the comparative method, based on the concepts of substantial similarity of artistic expression, such as specific artistic elements and means of artistic expression, which were presented in the visual structures of the examined works. The list of the most important components of the "artistic expression", which are analyzed in the process of comparison, are as follows: perspective, composition, color palette, individual style and distinctive technique, expressive lighting features and other details that are recognized as important for the expert research.

The articles also highlights specific research methods used by North American analysts at the time of consideration of the above-mentioned court cases: the definition of the degree of originality of the work, the approximate amount of reproduction (the smaller the degree of

originality of the original works, the weightier arguments should be to confirm the facts of reproduction); determining psychological reactions to the graphic works under examination by an ordinary observer or the recipient with the minimal professional knowledge in the field of Fine Arts; the allocation of essential structural components of the original imagery and derivative products which have the greatest value for their authors, etc.

Further study of the prolonged experience of North American colleagues will promote the establishment of new research techniques and overall optimization of the forensic examinations in the field of copyright protection.

9 СУДОВА ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 343.98

О. П. Ващук
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики

Національний університет «Одеська юридична академія»

ВПЛИВ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ПОТЕРПІЛОГО НА ЙОГО ПОКАЗАННЯ

Емоції як складові стану потерпілого, впливають на формування його показань у кримінальному провадженні. При проведенні допиту, слідчому необхідно встановити, під дією яких емоцій проходило формування показань. Ці відомості можуть бути використані при обранні тактичних прийомів допиту, наступній перевірці та при криміналістичному аналізі показань з метою оцінки їх достовірності.

Надання потерпілим показань в кримінальному провадженні повторно повертає його до емоційного стану, який мав місце під час злочинної події. Чинники, умови, які сприяли вчиненню злочин, механізм події та наслідки її впливають на процес формування показань та механізм відтворення обставин події. Емоційний стан потерпілого складається із низки емоцій, почуттів то-що. Вчені вказують на відмінність між поняттями «емоція», «почуття», «пристрасть», «афект», «настрій», «переживання». Сучасний науковий дискурс визначає ці поняття крізь призму емоційних станів:

- емоція не має об'єктивної прив'язки, виникає по відношенню до ситуації в цілому, стан, в якому знаходиться людина;
- почуття як амбівалентне ставлення до чого-, кого-небудь;
- пристрасть – клас емоційного стану, що має виразне, глибоке, усвідомлене емоційне переживання, може формувати особистість, а може й руйнувати;
- афект – емоційне переживання, що сприймається особою як стан його «я» до навколишнього світу (властивості: інтенсивність та короткочасність);

- настрій – зовнішній загальний емоційний стан людини, що характеризується інтенсивністю, тривалістю, невизначеністю, неясністю, життєвою тональністю;

- переживання – суб'єктивно-психічна сторона емоційних процесів, яка не включає фізіологічні складові.

Для нашого дослідження важливо виокремити, що ці поняття є різними за змістом, але представляють собою загальний об'єкт дослідження.

Загалом, емоційний стан потерпілого – це психічний процес імпульсивної регуляції, заснований на чуттєвому відображенні зовнішніх та внутрішніх чинників, що формується як суб'єктивне ставлення до навколишнього середовища. Ключовими складовими емоційного стану потерпілого є емоції, які розрізняють за декількома критеріями: забарвлення, тривалість, схематичність, ставлення до джерела дії, потреб тощо.

За якісним показником (забарвленням) емоції поділяють на позитивні, негативні, нейтральні. Залежно від часу дії (тривалості) – короточасні, тривалі. Б. І. Додонов поділяє емоції в залежності від сфери явищ, які детермінують появу емоції: альтруїстичні, комунікативні, глоричні, праксичні, пугнічні, романтичні, гностичні, естетичні, гедоністичні, акизитивні [6, с. 21-33]. К. Є. Ізард в залежності від характеру сили емоцій поділяє їх на фундаментальні та поверхневі [9, с. 52]. Однією з ключових для нашого дослідження є класифікація емоцій О. В. Винославської в залежності від схематичності – астенічні та стенічні [15, с. 173-174].

Т. Браун дотримується думки, що емоції слід поділяти в залежності від часової ознаки – безпосередні, ретроспективні, проспективні [10, с. 131]. За ознакою виникнення та відтворення емоції прийнято поділяти на презентативні, презентативно-репрезентативні, репрезентативні, абстрактні.

Класик філософії пізнання І. Кант стверджував, що емоції в залежності від причини їх виникнення слід поділяти на сенсуальні та інтелектуальні [10, с. 131]. Низка дослідників (Владиславлев М. І. [4], Кондаш О. [11], Ольшаннікова А. Ю. [13]) класифікують емоції в залежності від потреб на первинні та вторинні, деякою мірою кореспондуючи психологічній теорії З. Фрейда.

Емоція є фундаментальною, якщо їй властиві специфічні внутрішньо детерміновані нервові процеси з характерними зовнішніми проявами міміки обличчя і відмінною суб'єктивною якістю (ступенем, тривалістю, виразністю, інтенсивністю тощо). Всі ці компоненти емоцій в цілому формують її самостійність та утворюють специфічний процес з окремими стадіями (початкова, основна, завершальна), які в подальшому включають власні окремі етапи.

До фундаментальних прийнято відносити шість емоцій: страх, гнів, радість, сум, огиду, подив. Деякі вчені додають до них сором, відразу, цікавість та вину (К. Ізард [9]). В той же час кожна фундаментальна емоція має власні похідні емоції з набором унікальних якостей кожної людини окремо і навколишнього середовища в цілому.

Слід зазначити, що наведені класифікаційні підстави і види емоцій не є вичерпними, у науці існує безліч думок щодо цього процесу. Деякі вчені вважають, що створити універсальну класифікацію емоцій неможливо, інші не погоджуються з цим, працюючи над створення універсальної класифікаційної системи емоцій людини. Ми підтримуємо першу групу вчених і наголошуємо, що створити класифікацію, яка здатна вирішити одне коло завдань, є неможливим при вирішенні іншого кола завдань. Тобто мова йде не про єдину всеохоплюючу класифікацію емоційних явищ, а про їх класифікацію, підкреслюючи окрему ознаку, за якою саме ці емоції об'єднуються у групи і одночасно виокремлюємо від інших видів і груп.

Особливостями емоцій є їх характерний індикаторний характер, певна здатність до формування емоційного стану людини до чогось, когось у вимірі минулого, теперішнього і майбутнього та їх здатність до узагальнення та комунікації (співпереживання). В свою чергу, емоції спрямовані на вирішення комплексу завдань, таких, як оціночна, відображаюча, мотиваційна, сигнальна, спонукальна, прогностична, профілактична, комунікативна, маніпулятивна, пізнавальна.

Властивості емоцій впливають на можливість їх дослідження в природних та лабораторних умовах. Саме вони утворюють унікальність емоцій людини як окремого явища в певний проміжок часу. Кількість та види властивостей із часом змінюються; найпоширеніші - це універсальність, динамічність, домінантність, адаптованість, суб'єктивність, заразливість, пластичність, фіксованість.

На фізіологічному рівні емоції проявляються у зовнішній поведінці людини, а у внутрішньому середовищі протікають окремі процеси, які і формують зовнішню поведінку. Наприклад, при допиті підозрюваного його організм готовий до поведінки захисту, під час якого рефлекси активують мозок, посилюючи роботу органів чуття, рух крові і серця, що відбивається у дихальній системі, напруженості м'язів обличчя, рук, ніг, стегон, сповільнюючи інші процеси у цей момент: травлення, сечовиділення, репродуктивність тощо. До того, як емоція проявиться в поведінці, вона спочатку з'являється у свідомості на рівні кори головного мозку, проходячи рівень підкорки, гіпоталамуса, мигдалини, гіпокампу, і досягаючи поясної звивини. Саме це забезпечує реакцію організму на прості звичні подразники.

Ці фізіологічні зміни, пов'язані з емоціями, що проявляються через нервову систему людини, мають важливе прикладне значення у науково-дослідницькій діяльності. У більшості випадків досліджуються такі параметри нервової системи: пульс, артеріальний тиск, зіниця ока, шкірні покрови, залози зовнішньої секреції.

Міміка – це спосіб прояву емоцій окремої людини. За формування емоцій відповідає ліва півкуля головного мозку, при цьому права півкуля розпізнає та зчитує їх. За долі секунди мозок формує-зчитує, формує-зчитує, і так триває доти, доки продовжується бесіда з іншою особою.

Для розуміння процесу утворення емоції варто розглянути пояснюючі її формули:

1. Формула самоповаги (самооцінки) У. Джеймса [5, с. 143]:

$$C = R_{dm} : R_{bm}, \text{ де}$$

C – самоповага (самооцінка), R_{dm} – розмір досягнутої мети, R_{bm} – розмір бажаної мети.

2. Формула емоцій П. В. Симонова [16, с. 20]:

$$E = (I, I_p - I_z), \text{ де}$$

E – емоція, I – потреба, I_p – інформація про засоби, об'єктивно потрібні для задоволення потреби, I_z – інформація про наявні засоби людини на даний момент.

3. Формула емоційного стану учасника кримінального провадження:

$$EC = I(I_{sk} + I_{op}), \text{ де}$$

EC – емоційний стан, I_{sk} – інформація про ситуаційну картину, I_{op} – інформація про обставини події, I – потреба. Ця формула може змінюватися в залежності від етапів розслідування, слідчої дії або іншого заходу, має одномоментний або тривалий характер.

Дослідження, які проводилися, та дані, якими ми користуємося у власних дослідженнях, наводять на думку про раціональність існування окремої теорії емоцій і її важливої складової – вчення про міміку.

Процес формування показань потерпілого відбувається в критичній ситуації вчинених щодо нього злочинних дій, що викликає у нього негативні емоційні реакції. Негативні емоційні реакції, викликані злочинною подією, різноманітні, і знаходяться у прямій залежності від умов та чинників, що сприяли вчиненню злочину, механізму події та наслідків, які настали. Саме вони впливають на процес формування показань та механізми відтворення обставин події (позитивно, негативно), одночасно можуть і мобілізувати і демобілізувати потерпілого.

Негативні емоційні стани поділяються на стрес, афект, фрустрацію, про які і піде мова далі.

1. Стрес – це психічна реакція нервового перенапруження організму, викликана сильним зовнішнім або внутрішнім подразником і є відповідною реакцією нервової системи. Для людини в стресовому стані характерно надзвичайно підвищене емоційне напруження, що виражається в гальмуванні інших процесів: психічних, вегетативних, ендокринних, репродукційних. Окремі ознаки проявляються у зниженні опорно-рухової активності, швидкості мислення, погіршенні зорових, слухових та інших функцій, що відображається у здатності прийняття своєчасних правильних рішень. Стрес викликає дезорганізацію і зміни практично у всіх функціях живого організму, одночасно підкреслюючи її пасивно-оборонно-адаптаційні рефлекси.

Чинники походження стресу потерпілого різноманітні: фізичні, анатомічні, психічні, хімічні, соціальні. Однак, не тільки негативні чинники викликають стрес, тобто є результатом порушення або знищення. Стрес можуть ви-

кликати і позитивні чинники (повернення викрадених коштів, затримання винних, виявлення важливого речового доказу). До речі, в обох випадках реакція організму буде однаковою. Після впливу на потерпілого стресового подразника активізується функція гіпофізу, який починає в підвищеній кількості виділяти адренокортикотропний гормон, який, у свою чергу стимулює діяльність кори надниркових залоз, а ті, у відповідь, починають виробляти більше гормонів-кортикостероїдів, що стимулюють процеси, завдяки яким організм потерпілого адаптується до змінених умов навколишнього середовища.

Особливості стресу як емоційного стану та його вплив на формування показань у кримінальному провадженні ми детально розглядаємо у статті «Вплив стресу на емоційний стан потерпілого під час надання ним показань в кримінальному провадженні», і, зокрема, пропонуємо заходи, які може вжити слідчий за умови стресового стану потерпілого [2].

Таким чином, негативні емоційні стани потерпілого, зокрема, стрес, мають серйозний вплив на процес отримання від нього інформації щодо вчиненого проти нього злочину. Стрес може приймати різні форми, впливаючи на формування показань потерпілого (погіршення уваги, зосередження; помилки у сприйнятті дійсності; погіршення адаптованості до обстановки, зміни в емоційно-поведінкових складових; налаштованість на негативний результат і наслідки). Тому важливим для слідчого/прокурора є зрозуміти, який з видів стресу зазнав потерпілий (фізіологічний, психоемоційний), та на якій стадії стресу знаходиться наразі. Це розуміння надає можливість вивести потерпілого із стресового стану, або, принаймні, допомогти потерпілому в подоланні стресу самостійно, що здійснюється за допомогою чотирьох груп методів: методів самодопомоги, методів руху, методів профілактики, професійних психологічних, психотерапевтичних або психіатричних методів.

Афект – надмірне перезбудження, що раптово виникає під час гострої конфліктної ситуації, і проявляється у тимчасовій дезорганізації свідомості та у крайній активізації імпульсивних дій [8, с. 132-133].

Причиною виникнення афекту є дія сильного і несподіваного подразника (для потерпілого ним є злочин, який вчиняється проти нього). Важливим є і момент дії подразника: це має відбуватися в умовах дефіциту інформації, необхідної для поведінки, відповідної ситуації, коли людина не підготовлена до продуманої реакції на дії подразника. Про афект говорять як про емоційний вибух. «При афекті поведінка спонукається навіть не почуттям, а вітальною емоцією (емоцією, що пов'язана з інстинктом самозбереження)» [8, с. 132-133]. Другою причиною афекту може бути спогад про травмуючу подію. Слідчому необхідно враховувати, що спогад про злочинну подію може мати місце і перед допитом, безпосередньо передувати йому, що може суттєво ускладнити допит потерпілого. Виникнення афекту в даному випадку обумовлене явищем сумачі – накладення почуттів. Привід же для цього може бути найнезначнішим, що необхідно враховувати слідчому при проведен-

ні попереднього розслідування. Прикладами різновидів афекту можуть бути (за М. І. Єнікєєвим) страх, гнів, відчай, спалах ревності тощо [8, с. 134].

Вплив афекту на формування показань розрізняється в залежності від конкретного виду афекту, який мав місце у потерпілого. Найчастіше мають місце порушення ясності свідомості, афекти супроводжуються амнезією, розладами пам'яті, порушенням здатності до встановлення взаємозв'язків між явищами, спостерігається так зване «звуження свідомості» - явище домінування у свідомості якогось одного, найчастіше перекрученого представлення.

В силу специфічності картини протікання різних видів афектів та їх впливу на формування показань, розглянемо детальніше найбільш типові для потерпілого види.

Страх є найбільш поширеною реакцією потерпілого на злочин, який вчиняється проти нього. Г. Г. Доспулов та Ш. М. Мажитов наводять наступні дані: «Майже всі потерпілі в момент нападу на них злочинців у більшому чи меншому ступені відчували почуття страху. Однак, як видно із аналізу вивчених проваджень, більшість потерпілих (78,3%) під час слідства змогли викласти обставини нападу на них, половина ж (50,6%) правильно описала зовнішність злочинців, а згодом опізнала їх» [7, с. 48]. Науковцями запропоновано декілька визначень страху. Зокрема, А. М. Алексєєв зазначає, що страх – це переживання скутості та безпорадності перед конкретною небезпекою, виражене прагненням не вступати в боротьбу з нею та її подолати, а позбутися ситуації небезпеки, уникнути її» [1]. Е. Е. Центров лаконічно визначає страх як емоційне відображення небезпеки [17, с. 106-107].

М. І. Єнікєєв розкриває поняття страху через призму фізіологічного та психологічного сприйняття: «страх – це безумовно-рефлекторна емоційна реакція на небезпеку, що проявляється у різкій зміні життєдіяльності організму» [8, с. 132-137].

На нашу думку, найбільш вдалим слід вважати визначення А. М. Алексєєва, яке повно і чітко відображає зміст вказаного емоційного стану та його прояву зовні у ситуації насильницького посягання.

Найгрунтовнішою та найпоширенішою є думка, що причинами страху, який відчувається потерпілим, у ситуації події злочину, є невизначеність ситуації, невіра потерпілого у свої сили, відсутність інформації про сприятливий вихід із обстановки, що склалася. Як писав П. В. Симонов, «страх виникає за браку інформації, що вимагається для організації своєї поведінки та успішного захисту» [16].

Заслуговує на увагу представлена М. І. Єнікєєвим класифікація причин страху: біологічні та соціально обумовлені. При вчиненні цілої низки злочинів проти особистості (пограбування, зґвалтування тощо) злочинці загрожують потерпілому застосуванням фізичного насильства. Страх, що відчувається потерпілим в такій ситуації, перш за все обумовлений біологічними причинами: інстинктивний страх (викликається стимулом, який сигналізує про ймовірний фізичний біль) і страх «асоційований з болем» (життєвий досвід

людини та його оточуючих). Потерпілого лякає не більш сам по собі, а його очікування, що часто знаходить своє вираження у перебільшенні тривалості злочинного посягання у показаннях потерпілого.

При вчиненні низки злочинів (вимагання, зґвалтування тощо), намагаючись справити позапроцесуальний вплив на потерпілих в ході попереднього розслідування, злочинці (та інші заінтересовані особи), нерідко погрожують потерпілому розповсюдженням відомостей, що ганьблять його чи його близьких. У подібних ситуаціях слідчому приходиться стикатися із соціально обумовленими причинами страху: загроза суспільного осуду, втрати результатів тривалого труду, приниження гідності тощо. Соціально обумовлений страх, як правило, не призводить до суттєвого викривлення матеріалу показань, але може стати причиною надання потерпілим неправдивих показань. Слід відзначити, що такі причини страху викликають ті ж фізіологічні симптоми, що і біологічні причини страху.

У багатьох потерпілих страх є астенічною емоцією. Він викликає афектогенний ступор, нерухомість, заціпенілість чи пониження м'язового тону, обличчя потерпілого набуває маскоподібний вираз, сухість у роті, різке прискорення пульсу, підвищення цукру у крові. Страх супроводжується сильним симпатичним розрядом – крик, гримаси тощо. Такою є узагальнена картина дії страху на потерпілого.

Стан страху у потерпілого в процесі вчинення злочину може набувати різних форм, ступенів та відтінків. Можуть бути виокремлені астенічна та стенічна форми. Г. Г. Доспулов виділяє також третю форму страху – стан стенічного збудження. Це є доволі спірним, оскільки механізм дії та вплив на формування показань в цьому випадку настільки специфічний, що дозволяє виділити стан стенічного збудження в якості окремого психічного стану та розглядати його окремо, як особливий різновид афекту.

Астенічна форма страху, що виникає у потерпілого, характеризується короткочасністю тривалості, і може перерости або у стенічну форму страху, або у стан стенічного збудження. Зовні астенічна форма проявляється як зціпеніння, скутість, тремтіння, а також недоцільні поступки, що вчиняються потерпілим при посяганні на нього. Астенічна форма страху, будучи пасивно оборонним рефлексом потерпілого, паралізує волю потерпілого, який відчуває стан розгубленості, відчаю, безпорадності. Все вищезазначене призводить до викривленого сприйняття та запам'ятовування події злочину потерпілим. Вплив астенічної форми страху на процес формування показань потерпілого виражається у перебільшенні потерпілим небезпеки посягання. Потерпілий перебільшує сили нападників, недооцінює свої, применшує можливість уникнути посягання. Як доречно вказує Е. Е. Центров, «неадекватне відображення ситуації, перебільшення небезпеки приводить врешті-решт і до збільшення сили страху» [17, с. 106-107].

При стенічній формі страху – потерпілі намагаються вчиняти спротив злочинцям, часто активний; як зазначають В. В. Печерський та С. Ю. Ревтова:

«Всі їх сили віддаються в цей час боротьбі з особою чи особами, що скоюють напад, розумова діяльність спрямована на оцінку обстановки, обрання засобів боротьби та прийняття найбільш прийняттого рішення» [14, с. 60]. При даній формі страху участь свідомості пов'язане з активною розумовою діяльністю, спрямованій на пошук різних способів попередження посягання. Тому, слід не погодитися із Г. Г. Доспуловим, який вважає, що ця форма страху пов'язана погано чи зовсім не контролюється свідомістю.

Усе вищеперераховане і визначає специфічний вплив стенічної форми страху на формування показань потерпілого. Увага потерпілого при даній формі страху концентрується звичайно на окремих моментах події злочину, зокрема на діях, спрямованих на спротив злочинця чи втечу від переслідування злочинцем, чітко викарбовуючи їх у свідомості. В цьому випадку, природно, численні суттєві деталі залишаються несприйнятими, чи погано сприйнятими потерпілим.

Слід також відзначити особливу важливість, що має місце при стенічній формі страху, об'єктивних умов формування показань потерпілого, а саме складності, короткочасності чи високої інтенсивності сприйняття події злочину, недостатньої висвітленості в ході процесу сприйняття тощо. Їх наявність може часто приводити до суттєвих викривлень у показаннях потерпілого. Причиною цього є сполучення відсутності концентрації уваги та поганих умов сприйняття. Коли динаміка злочинних дій відрізняється швидкістю, тобто швидкими діями злочинця, потерпілі викривлено запам'ятовують його прикмети та послідовність дій, що ним вживаються; при сприйнятті нападу групи осіб потерпілі не запам'ятовують дій кожного і не можуть згадати, хто з нападників здійснив ті чи інші дії.

Отже, будь-які форми страху викликають зниження рівня пізнавальних процесів (сприйняття, мислення, пам'яті), увага сприймаючого захоплюється небезпекою, що виникла, що тягне за собою зниження повноти та точності відображення, звуження свідомості та невірність оцінки ситуації.

Деякі вчені говорять про афективні форми страху (жах, паніка), за яких проходить гіперболізація небезпеки, тобто непомірне розростання страху, який оволодіває усією психікою потерпілого. Це виражається у різкій зміні психічної діяльності, порушенні логічного мислення, розладах орієнтації в навколишньому середовищі. Враховуючи, що страх є різновидом афекту, говорити про самостійні афективні форми не зовсім доцільно. Ці стани є різновидами двох вищенаведених форм страху, що характеризуються високим ступенем сили та глибини.

Переляк – психічний стан, схожий і страхом, але, на відміну від страху, слідує за впливом і є наслідком раптового дефіциту відомостей про джерело та розміри несподіваної загрози. Розмежування між страхом та переляком проводиться не за джерелом-причиною виникнення, а за моментом виникнення даного різновиду афекту. Встановлено, що переляк гнітюче впливає на запам'ятовування сприйнятого. Після переляку коло представлень потерпіло-

го звужений і зосереджується на пережитому враженні, а також на пов'язаних з ним тим чи іншим чином обставин. Свідомість потерпілого постійно повертається до пережитого, і при цьому потерпілий погано сприймає те, що з ним відбувається в даний момент часу. При такому емоційному стані порушується увага. Таким чином, після пережитих негативних емоцій сприйняття не отримує достатньої кількості різноманітних зв'язків, необхідних для якісного запам'ятовування пережитого. Цим і пояснюються пробіли у показаннях потерпілого.

Острах, тривога, занепокоєння – ці схожі між собою стани передують страху; про них кажуть як про очікування небезпеки, коли конкретна небезпека ще не настала, коли результат ситуації ще не відомий. Саме тому ситуація і турбує потерпілого, оскільки він усвідомлює можливість такої зміни обстановки, яка може вимагати адаптації до неї. Усвідомлення цього викликає сумнів у потерпілого і його здатності адаптуватися до обстановки. Виникає стан невпевненості, яке і породжує почуття остраху.

Н. Д. Левітов визначає занепокоєння так: «занепокоєння, тривога – такий стан, який викликається можливими чи ймовірними неприємностями, неочікуваністю, змінами у звичній обстановці та діяльності, затримкою приємного, бажаного та такого, що виражається у специфічних переживаннях (побоювання, хвилювання, порушення спокою тощо) та реакціях» [12, с. 46].

Особливістю цих емоцій є те, що вони присутні і впливають на формування показань потерпілого на початковому етапі розслідування, рівно як в момент вчинення злочину. Причиною виникнення подібних емоцій в період часу після вчинення злочинів є соціальні наслідки злочину. Зниження в результаті злочину почуття особистісної цілісності порушує суб'єктивне представлення потерпілого про себе, призводить до втрати душевної рівноваги, занепокоєння. На практиці це часто знаходить своє вираження у відсутності у потерпілого впевненості в успішних результатах роботи правоохоронних органів, особливо у тих випадках, коли поведінка потерпілого стала причиною вчинення злочину (за віктимної поведінки потерпілого). Справа в тому, що побоюючись розголошення компрометуючих його відомостей та втрати поваги оточуючих, на фоні соматичних та психічних наслідків посягання, потерпілий відчуває пригнічення, глибоку емоційну напруженість. Всі ці фактори і викликають психічні стани невпевненості, пригнічення, занепокоєння, тривоги. Цей негативний емоційний фон може суттєво вплинути на формування показань, виражаючись у зниженні рівня їх об'єктивності, і навіть може призвести до відмови потерпілого співпрацювати з правоохоронними органами.

Встановивши наявність таких емоцій у потерпілого в процесі розслідування, слідчий має спробувати усунути їх причину – вселити впевненість у потерпілого, роз'яснити йому корисність його участі у процесі розслідування. Всі вищезазначені негативні емоції – страх, переляк, острах, тривога, занепокоєння – пов'язані з небезпекою настання для особи шкідливих наслідків. Самі по собі, об'єктивно, ніякі дії не можуть викликати переживання не-

безпеки. Тільки будучи усвідомленими і зрозумілими вони (подразник, ситуація) і можуть викликати ці почуття. В такому випадку, якщо небезпека потерпілим не усвідомлюється, такі почуття не виникають.

Небезпека не завжди пригнічує розумову діяльність. Можливою є поява реакції, що носить поступовий характер, реакції активно оборонної. Прикладами таких реакцій можуть бути стенічне збудження та гнів.

Стенічне збудження (його також називають стенічне «бойове» збудження) активізує психічну діяльність. Причинами виникнення даного психічного стану вважають великий самоконтроль та прагнення подолати напад. Г. Г. Доспулов вважає, що при стенічному збудженні страх залишається, але діяльність визначається мисленням і волею, і людина здатна напружити усі зусилля для подолання небезпеки. Цей стан характеризується тим, що поведінка потерпілого регулюється свідомістю і спрямоване на подолання небезпеки і придушення страху. Потерпілий знаходиться у стані емоційного підйому, він холоднокровний, ясно сприймає та розуміє ситуацію, швидко і правильно орієнтується в ній. Як пише Е. Е. Центров, «практиці відомо чимало прикладів, коли потерпілим у подібному стані вдавалося уникнути нападу чи значно його ослабити» [17].

Звичайно стенічне збудження позитивно впливає на продуктивність сприйняття та запам'ятовування, їх точність, повноту та об'єктивність. З точки зору цінності показань для попереднього розслідування, показання потерпілого, сформовані у стані стенічного збудження, є найбільш повними та об'єктивними. Тому завданням слідчого в даному випадку буде як можна більш детальна фіксація показань потерпілого з метою попередження викривлення показань в подальшому.

Гнів – другий різновид активно оборонної реакції на посягання. У літературі висловлюється думка, що страх – пасивно оборонна реакція на небезпеку, що походить від більш сильної особи. Якщо ж загроза походить від слабшої особи, то реакція набуває активно оборонний характер – гнів. В такому стані потерпілий схильний до миттєвої, часто імпульсивної дії. Знаходячись у стані надмірно підвищеного м'язового збудження, потерпілий при недостатньому самоконтролі може вчинити активні, дуже сильні дії, іноді спрямовані на неживі предмети. Гнів супроводжується агресивною мімікою та позою нападу. Вплив гніву на формування показань потерпілого звичайно виражається у втраті об'єктивності суджень, застосуванні при описі нападу стереотипних фраз. Це є наслідком того, що процес сприйняття у особи, що відчуває гнів, утруднений, оскільки при гніві відбувається збудження у вузькій сфері мозку, що гальмує усі інші його області, поєднуючись із здійсненням потерпілим мало контрольованих дій. Все це може суттєво викривити показання потерпілого про характер, механізм та суб'єктів посягання.

Необхідно особливо відзначити особливості впливу гніву та схожих емоцій на формування показань в період, що передує початковому етапу провадження. Так, під впливом гніву, почуття помсти, обурення та озлоблен-

ня потерпілий може необ'єктивно передавати відомості про ступінь участі у злочині окремих осіб і у зв'язку з цим перебільшувати роль деяких із них у вчиненні злочинів. Таким чином, такі схожі психічні стани обумовлюють викривлення сприйнятого під час попереднього розслідування.

В процесі вчинення злочину потерпілий не знаходиться у статичному психічному стані, стан потерпілих може змінюватися – переходити із одного різновиду афектів в інший. Так, стеничне бойове збудження в результаті безнадійності спротиву та застосування злочинцем грубих фізичних методів примусу може після виснаження сил перейти в стеничну чи астеничну форми страху. В результаті цього чітко сприйнята і викарбувана в пам'яті потерпілого картина початку нападу змінюється уривчастими та викривленими спогадами про перипетії наступної боротьби. Слідчому необхідно враховувати цей факт при плануванні та проведенні першого, і особливо – повторного допиту. Необхідно розрізняти, коли потерпілий свідомо приховує чи викривляє матеріал показань, а коли пробіли в показаннях є наслідком змінення психічного стану.

Фрустрація (цей стан також називають «розгубленість») – стійкий і глибокий негативний емоційний стан, викликаний порушенням значної та близькодосяжної мети, зрив стратегічних планів особи, що супроводжується, як правило, агресивними проявами щодо фрустратора [18]. При фрустрації в якості причини виступають зовнішні фактори, що дезорганізовано діють на увагу та мислення. Тобто вона – наслідок даних процесів, похідна від порушень уваги та мислення. У стані фрустрації може знаходитися потерпілий, що не зміг відбити напад злочинця. Фрустрація є складно переборним психічним станом, оскільки потерпілий не може усунути причини цього стану. У стані фрустрації потерпілий шукає будь-які компенсуючі виходи чи несвідомо робить неадекватні дії. На формування показань цей стан діє негативно і на практиці дуже складно усувається слідчим. Фрустрація, представляючи собою триваючий у часі психічний стан, продовжує негативно впливати на потерпілого і після вчинення злочину – в ході досудового та судового розслідування. Зокрема, це знаходить вираження при допиті потерпілого. Фрустрація значно ускладнює адекватну оцінку обставин провадження потерпілим та вибір раціональної моделі поведінки.

Потерпілі, переживаючи втрату душевної рівноваги, стресові ситуації розслідування та невпевненість в окремих випадках в успіху досудового розслідування, нерідко прагнуть уникнути участі в слідчих діях, відносяться до них формально, байдуже. З цього приводу А. В. Петровський відзначає, що фрустрація веде до різних змін у поведінці особи, які можуть проявлятися в агресивних діях чи різного роду заміщеннях діяльності [3, с. 416]. У поведінці потерпілих та їх показаннях агресивність може проявлятися у більш різкій оцінці здійсненого посягання та перебільшенні його наслідків. Слід погодитися з Е. Е. Центровим, який вважає що позитивним моментом зазначеного

стану може бути велика нетерпимість до вчиненого злочину та більш стабільна позиція потерпілого в ході розслідування.

Встановлення психологічного контакту з потерпілим та обрання правильної тактики, з використанням слідчим прийомів переконання допитуваного у правильності обраної позиції, в ході початкового допиту потерпілого дозволяє слідчому закріпити цю позитивну установку та забезпечити активну участь потерпілого в ході досудового розслідування та судового провадження.

Низка вчених виражає думку, що на формування показань може впливати і настрій потерпілого. Наприклад, Г. Г. Доспулов вважає, що характерною особливістю настрою є те, що в ньому проявляються відносини не до одного факту, а до всього, що сприймається, осмислюється в тому відрізку часу, на який зберігається даний настрій. Якщо щодо формування показань свідка із впливом настрою можна погодитися, то для потерпілого це дуже спірно. При вчиненні посягання потерпілий переживає сильні, вибухові емоції, які, по суті, і детермінують настрій потерпілого. Настрій – це ситуативно обумовлене домінування певної емоції, воно може посилювати чи послаблювати психічну діяльність протягом більш чи менш тривалого періоду часу. Відповідно, вплив настрою напряду пов'язаний із вищерозглянутими емоційними станами, які можуть виступати в якості домінуючих. Таким чином, виокремлення настрою в якості емоційного фактору формування показань потерпілого є зайвим, оскільки не несе будь-якого практичного значення і не може бути використане у слідчій практиці.

Розглянувши вплив емоцій на формування показань потерпілого, слід зробити ряд рекомендацій. При проведенні допиту слідчому необхідно встановити, під дією яких емоцій проходило формування показань. Знаючи особливості зовнішнього прояву емоцій, це не складно зробити, оскільки ця мета може бути досягнута шляхом опитування потерпілого про те, що він відчував у момент вчинення злочину. Ці питання можуть бути поставлені слідчим при формуванні психологічного контакту з допитуваним. Отримані в результаті відомості можуть бути використані як при обранні тактичних прийомів допиту, так і наступній перевірці та криміналістичному аналізу показань з метою оцінки їх достовірності.

Перелік посилань

1. *Алексеев А. В.* Себя преодолеть! Москва, 1978. 144 с.
2. *Вацук О. П.* Вплив стресу на емоційний стан потерпілого під час надання ним показань в кримінальному провадженні // *Evropský Politický a Právní Diskurz*. 2016. Vol. 3. Iss. 6. P. 258-262.
3. *Введение в психологию* / под ред. А. В. Петровского Москва, 1996. 496 с.
4. *Владиславлев М.* Психология. Исследование основных явлений душевной жизни // *Записки историко-филологического ф-та Императорского С-Петербургского ун-та*. Санкт-Петербург, 1881. Т. I., т. 7. ч. I. С. 438-615.
4. *Джеймс У.* Психология. Москва, 2011. 316 с.
5. *Додонов Б. И.* Классификация эмоций при исследовании эмоциональной направленности личности // *Вопросы психологии*. 1975. № 6. С. 21-33.

6. Досуплов Г. Г., Мажитов Ш. М. Психология показаний свидетелей и потерпевших. Алма-Ата, 1975. 192 с.
7. Еникеев М. И. Общая и социальная психология. Москва, 1999. 624 с.
8. Изард К. Эмоции человека. Москва, 2008. 954 с.
9. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург, 2001. 752 с.
10. Кондаш О. Хвилювання : страх перед випробуванням. Київ, 1981. 170 с.
11. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека. Москва, 2004. 343 с.
12. Ольшанникова А. Е. Эмоции и воспитание. Москва, 1983. 80 с.
13. Печерский В. В., Ревтова С. Ю. Допрос несовершеннолетней потерпевшей на предварительном следствии и в суде. Изнасилование: монография. Гродно, 2003. 260 с.
14. Винославська О. В., Бреусенко-Кузнєцов О. А., Зликов В. Л. та ін. Психологія: навч. посібник / за наук. ред. О. В. Винославської. Київ, 2005. 352 с.
15. Симонов П. В. Эмоциональный мозг. Москва, 1981. 215 с.
16. Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. Москва, 1988. 159 с.
17. Скакун О. Ф., Овчаренко Н. И. Юридическая деонтология: учебник. Харків, 1998. 270 с.

ВЛИЯНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ПОТЕРПЕВШЕГО НА ЕГО ПОКАЗАНИЯ

О. П. Ващук

Эмоции как составляющие состояния потерпевшего влияют на формирование его показаний в уголовном процессе. Предоставление потерпевшим показаний в уголовном производстве повторно возвращает его к эмоциональному состоянию, которое имело место во время преступного события. Факторы, условия, которые способствовали совершению преступления, механизм действия и последствия его влияния на процесс формирования показаний и механизм воспроизведения обстоятельств происшествия. Эмоциональное состояние потерпевшего состоит из ряда эмоций, чувств и т. д.

В целом, эмоциональное состояние потерпевшего - это психический процесс импульсивной регуляции, основанный на чувственном отражении внешних и внутренних факторов, формирующийся как субъективное отношение к окружающей среде. Ключевыми составляющими эмоционального состояния потерпевшего являются эмоции, которые различаются по нескольким критериям: окрас, продолжительность, схематичность, отношение к источнику действия, потребности и тому подобное. В статье указано на различие между понятиями «эмоция», «чувство», «аффект», «настроение», «переживание».

В статье представлена классификация эмоций по различным критериям. Выведена формула эмоционального состояния участника уголовного производства на основе формулы самоуважения (самооценки) У. Джеймса и формулы эмоций П. В. Симонова.

Процесс формирования показаний потерпевшего происходит в критической ситуации совершенных в отношении него преступных действий, что вызывает у него негативные эмоциональные реакции. В данном контексте определены особенности эмоциональных состояний потерпевшего. Отмечено, что при проведении допроса следовательно необходимо установить, под действием каких эмоций проходило формирование показаний. Зная особенности внешнего проявления эмоций, это не сложно сделать, поскольку эта цель может быть достигнута путем опроса потерпевшего о том, что он чувствовал в момент совершения преступления. Полученные в результате сведения могут быть использованы как при выборе тактических приемов допроса, так и при последующей проверке и криминалистическом анализе показаний с целью оценки их достоверности.

Предоставлены рекомендации относительно возможных действий следователя на первоначальном этапе уголовного производства для получения максимально достоверной и неискаженной информации от потерпевшего.

THE EFFECT OF EMOTIONAL STATE OF A VICTIM ON HIS EVIDENCE

O. Vaschuk

Emotions as the components of the state of a victim effect the formation on his evidence in criminal proceedings. Providing the evidence by a victim in criminal proceedings repeatedly returns him to his emotional state, which took place during criminal events. Factors, conditions that contributed to the commission of a crime, the mechanism of action and the consequences of its influence on the process of formation of evidence and reproducing mechanism of the accident circumstances. The emotional state of a victim consists of a set of emotions, feelings and so on.

In general, the emotional state of a victim is a mental process of impulsive regulation, based on sensory reflection of external and internal factors, forming as a subjective attitude towards the environment. The key components of the emotional state of a victim are the emotions that vary according to several criteria: duration, schematicism, attitude to action of supply, needs and so on. The article pointed out the distinction between the concepts of “emotion”, “feeling”, “affect”, “mood”, “experience”.

The article presents the classification of emotions on different criteria. Presented the formula of emotional state of a party to the criminal proceedings based on self-esteem formula of W. James and on the emotions’ formula of P. V. Simonov.

The process of formation of a victim’s testimony occurs in a critical situation of criminal actions committed against him, which causes him the negative emotional reactions. In this context, defined features of the emotional state of a victim. It is noted that during the interrogation, the investigator should find out under the influence of what emotions the evidence was formed. Knowing the characteristics of the external manifestations of emotions, it is not difficult to do, because this goal can be achieved by questioning a victim about what he felt at the time of crime. This information may be used in the selection of tactical interrogation methods, subsequent verification and criminalistic analysis of the evidence in order to assess their reliability.

Recommendations are given on possible actions of the investigator at the initial stage of the criminal proceedings to obtain the most reliable and undistorted information from a victim.

УДК 343.98

М. О. Журавльова
кандидат психологічних наук
судовий експерт

Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ ПРАКТИКИ У СПРАВАХ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ВСТАНОВЛЕННЯМ ГРОШОВОГО ЕКВІВАЛЕНТУ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

Проведено аналіз сучасної судової та експертної практики встановлення грошового еквіваленту моральної шкоди. Розглянуто можливості використання методики В. П. Паліюка при виконанні судово-психологічних експертиз, запропоноване поетапне формування судового рішення стосовно суми компенсації моральних страждань на підставі врахування 3 складових: позиції потерпілого, яка відображається в позовних вимогах, думки експерта, яка відображається у висновках судової психологічної експертизи, та думки самого суду.

Питання встановлення грошового еквіваленту моральних страждань є актуальним впродовж тривалого часу. Згідно з «Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень» встановлення глибини та важкості страждань особи, а також розрахунок приблизної суми, яка може їх компенсувати, віднесені до компетенції експертів-психологів [4]. З 2010 року в своїх розрахунках психологи використовували методику О. М. Ерделевського, яку було включено до Реєстру методик проведення судових експертиз, затвердженого наказом Міністерства юстиції України [11]. Незважаючи на дуже детальний опис автором методики процесу її використання, аналіз досвіду участі експертів-психологів у судових засіданнях дозволяє стверджувати, що розрахунки компенсації моральних страждань за цією формулою завжди викликають гучні дебати. Експертна практика свідчить про те, що в більшості справ, в яких експертом-психологом проводилося дослідження з питань встановлення розміру моральної шкоди, будь-яка сторона вважає за необхідне викликати експерта для допиту з наданого висновку.

Чітка та зрозуміла формула О. М. Ерделевського під час її використання на практиці надто часто викликає сумніви відносно справедливості підрахунків у тих випадках, які встановлюються на підставі презюмованої шкоди (цим поняттям автор методики визначає середній, «нормативний» розмір моральної шкоди в грошовому еквіваленті для кожного випадку, який обчислюється у мінімальних заробітних платнях), та неможливістю стандартизованого використання формули у випадках, які неможливо співвіднести з таблицею відносних одиниць. Наприклад, О. М. Ерделевським запропоновано використо-

увати як презюмовану шкоду 216 мінімальних заробітних плат як у випадках втрати близького родича, так і при отриманні потерпілим шкоди здоров'ю середньої тяжкості, а у випадку тяжкої шкоди здоров'ю – 576 МЗП [12].

З 2010 року до цього часу, нами було проведено понад 100 експертиз з встановлення моральної шкоди, з них близько 20 експертиз – моральної шкоди, спричиненої втратою родича. Результати психологічних досліджень потерпілих за даними справами дозволяють стверджувати, що втрата дитини, батька або брата для більшості потерпілих дорівнюється до тяжкої шкоди здоров'ю, яка має тотальний вплив на особистість потерпілого і залишає негладкий слід на все життя.

З самого початку використання методика О. М. Ерделевського піддавалася критиці за не психологічні критерії у своєму складі (ступінь провини сторін тощо) і більшу юридичну спрямованість, хоча була пропонована для використання саме психологам [12]. 5-річна практика використання вказаної методики засвідчує, що, незважаючи на високу якість розробки, ця формула не стала досконалим інструментом у роботі експертів-психологів.

Можливо, це також є причиною того, що 29.01.2016 року рішенням Координаційної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України, методика О. М. Ерделевського була виключена з Реєстру методик та внесена до Переліку рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, затвердженої наказом Міністерства юстиції України [6].

Створення нової методики фахівцями з судово-психологічних досліджень заплановано на 2016-2017 роки, але реальне використання її в роботі можливе не раніше 2018 року, а експертна практика потребує вирішення питань розрахунку моральної шкоди майже кожного дня. Зокрема, на цей час на виконанні у психологів Одеського НДІСЕ знаходиться 10 експертиз з встановлення моральної шкоди, у експертів Львівського та Київського НДІСЕ – 7 та 25 експертиз відповідно.

У зв'язку з цим вимагає уваги питання методологічного забезпечення судово-психологічної експертизи моральної шкоди, знаходження єдиної концепції вирішення експертних задач з цього напрямку.

Незважаючи на велику кількість сучасних дослідників з проблеми компенсації моральної шкоди (С. М. Антосик, Д. В. Боброва, М. І. Гошовський, С. Е. Демський, О. В. Дзера, К. В. Дорошенко, О. М. Ерделевський, О. В. Капліна, О. М. Кокун, О. П. Кучинська, В. І. Манукян, В. П. Паліюк, Р. О. Стефанчук, А. Е. Шерстобитов, С. І. Шимон та інші), на цей час у Переліку рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, затвердженого наказом Міністерства юстиції України, на який рекомендується спиратися експертам-психологам, існує тільки дві методики розрахунку моральної шкоди: О. М. Ерделевського та В. П. Паліюка [6].

В умовах, які склалися, на наш погляд, експертам слід звернути увагу на можливість використання у своїй практиці методики В. П. Паліюка, оскільки

виключення методики О. М. Ерделевського з Реєстру призвело до втрати довіри до її застосування, з'явилися перші скарги на нібито необгрунтоване використання цієї формули, і, незважаючи на безпідставність таких скарг, продовження залучення методики О. М. Ерделевського, на нашу думку, може призвести до послаблення значущості експертних висновків [5].

В свою чергу, методика В. П. Паліюка надає експерту широкі межі, завдяки відсутності середніх показників або інших числових критеріїв оцінки моральної шкоди, з якої можливо було б починати розрахунок, але при цьому вона потребує більшої відповідальності та вдосконалення професійних умінь експертів-психологів, на підґрунті яких можливо сформулювати об'єктивне рішення у кожному окремому випадку. По деяких аспектах методика В. П. Паліюка постає антагоністичною до методики О. М. Ерделевського, і якщо останній встановив конкретні середньостатистичні показники спричиненої шкоди (презюмовану шкоду), то В. П. Паліюк, посилаючись на законодавство, вказує, що на відміну від майнової шкоди, розмір якої встановлений законом, від регулювання чіткого обсягу відшкодування моральної шкоди законодавець відмовився, надавши це право суду, тому, на думку автора, звідси випливає, що дійсного розміру відшкодування немайнової шкоди не існує до тих пір, поки суд його не визначив [5, 12].

В. П. Паліюк вказує, що для вирішення цієї проблеми суду необхідно звернути увагу на 2 моменти: ставлення законодавця до даного питання (обсяг відшкодування моральної шкоди, згідно з чинним законодавством України, може бути виражений в грошовій або іншій матеріальній формі) та критерії визначення розміру відшкодування цієї шкоди. Автор вважає, що таке ставлення законодавця є вірним, оскільки встановлення мінімального або максимального розміру моральної шкоди порушує права потерпілого, який може оцінити втрати немайнового характеру вище чи нижче законодавчого рівня. Опираючись на С. І. Шимон та В. П. Паліюк, визнається значущість думки самого потерпілого відносно грошового еквіваленту його страждань [5].

У статті «Критерії визначення розміру завданої моральної шкоди при її доказуванні у суді» О. В. Батожська та О. В. Піхурець вказують, що під час встановлення розміру компенсації моральної шкоди, суд може обрати один з трьох можливих варіантів щодо ухвалення рішення про задоволення позову: взяти за основу суму коштів, яку вказав позивач, призначити психологічну експертизу або вирішити це питання самостійно, спираючись на свій власний розсуд [1]. Автори підкреслюють, що останній варіант є найпоширенішим у судовій практиці. Резюмуючи свою статтю, вони вказують на необхідність призначення психологічної експертизи за даною категорією справ, підкреслюють що «суд повинен не змінювати (збільшувати або зменшувати) заявлений розмір компенсації моральної шкоди, а визначати його, ґрунтуючись на відповідних експертних висновках, враховуючи принципи справедливості та розумності, а також інші обставини, які мають істотне значення для справи» [1].

Вважаємо, що твердження стосовно формальності прийняття рішень судом є неспроможним відповідно до наступних підстав.

Нами проведено аналіз 60 судових рішень, які були винесені на території України з 2010 по 2016 рік згідно з Єдиним державним реєстром судових рішень [2].

Проаналізовано цивільні справи, в яких предметом спору було встановлення моральної шкоди у випадку втрати близького родича, отримання тілесних ушкоджень різного ступеню тяжкості та неправомірних дій органів дізнання, слідства та суду, у більшості яких потерпілі прагнули отримати за свої страждання від 1 млн. грн. та позови яких були задоволені (повністю або частково).

1. З аналізу судової практики не вбачається жодного випадку збільшення суми позовних вимог судом. З нашої точки зору, це негласне правило, яке з психологічної точки зору, є єдино вірним. Так, нікому іншому, крім самого потерпілого не відомо, наскільки досліджувані за справою обставини травмували його особистість, і будь-яка сума позовних вимог, яка висувається потерпілим, виходячи з його власного розуміння «достатності» суми, її здатності в тій чи іншій мірі компенсувати страждання, виправити наслідки, задовольнити актуальні потреби, повинна являти собою верхню межу виплати, яка встановлюється.

У практиці психологічної експертизи моральної шкоди зустрічалися випадки, коли сума, розрахована за допомогою формули О. М. Ерделевського, була більша за позовні вимоги. У таких обставинах, грошовий еквівалент моральної шкоди був зменшений експертом відповідно до позовних вимог.

На цій підставі, вважаємо, що твердження О. В. Батожської та О. В. Піхурець про те, що «суд, змінюючи суму заявлених позовних вимог, може не тільки зменшити, а й збільшити розмір компенсації, заявлений позивачем», діючи на власний розсуд, «враховуючи обставини справи та докази, досліджені й оцінені в судовому засіданні» є хибним [1].

2. Результати аналізу судових рішень у цивільних справах, прийнятих різними судами на території України, дозволили встановити, що найбільші суми грошового еквіваленту моральної шкоди присуджувалися у випадках дійсно значного травмування особистості. Так, взагалі найбільша присуджена виплата становила 2 млн. грн. у випадку втрати члена сім'ї рішенням Яворівського районного суду Львівської області від 14.03.2016 року (позов був задоволений у повному обсязі) [10]. При цьому, вказавши на складність у викладенні повного рішення, суд проголосив тільки вступну та резолютивну частини рішення, тому проаналізувати обставини справи, які призвели суд до такого рішення не виявляється можливим. Але це не єдиний випадок присудження суттєвої компенсації. Так, Вовчанський районний суд Харківської області частково задовольнив позов громадянина на 2 млн. грн. за втрату сина у ДТП, присудивши йому 1 млн. грн. [8]. У 2014 року заочним рішенням Приморського районного суду м. Одеси позов громадянина, який отримав

тяжкі тілесні ушкодження, став інвалідом 1 групи, втратив можливість самостійного пересування (відповідач, рухаючись на автомобілі, збив його на пішохідному переході), про отримання моральної шкоди в 1 млн грн. був задоволений у повному обсязі [3]. Рішенням апеляційного суду Херсонської області від 25.07.2013 року був частково задоволений позов громадянки на 2 млн. грн. та присуджена компенсація моральної шкоди в 1,5 млн. грн. [7]. Свій позов громадянка обґрунтувала тим, що у результаті неправомірних дій органів слідства вона була затримана як підозрювана за фактом смерті її чоловіка та провела під вартою 6 років. Органами досудового слідства було накладено арешт на належне їй майно, будинок, допоміжні прибудинкові споруди, автотехніку, які за час її перебування під вартою було втрачені, знищені, продані.

Хоча судова практика демонструє й інші випадки, коли, незважаючи на обґрунтованість позовних вимог, сума компенсації була дуже незначною. Так, у 2013 році рішенням Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області шахтарю, якого було визнано інвалідом 2 групи (встановлено 80 % втрати професійної працездатності) в результаті виробничої травми та позовні вимоги якого складала 100 тис. грн., було присуджено 3,5 тис. грн. компенсації моральних страждань [9].

Але, на наш погляд, сучасна судова практика компенсування моральної шкоди має позитивний розвиток і рішення, які викликають сумніви стосовно своєї необґрунтованості, складають невелику частину з загальної кількості задоволених позовних вимог.

Не погоджуючись з О. В. Батожською та О. В. Піхурець, ми припускаємо, що єдиним вірним способом об'єктивізації судових рішень з питань моральної шкоди є врахування трьох важливих складових: думки потерпілого, яка відображається в позовних вимогах, думки експерта, яка відображається у висновках судової психологічної експертизи та думки самого суду [1].

При цьому вважаємо, що доцільна побудова процесу прийняття рішення судом з чотирьох наступних стадій:

1. Аналітична стадія. Суд оцінює докази, надані потерпілим, розглядає обґрунтованість позовних вимог, оцінює заперечення відповідачів.

2. Стадія попереднього рішення. Суд формує попереднє бачення суми, виходячи з принципів розумності та справедливості.

3. Стадія залучення експерта. Суд призначає психологічну експертизу для з'ясування психологічних особливостей справи, які неможливо встановити під час судового засідання. Крім того, експерт-психолог в даному випадку виконує роль помічника, який виступає з суддею на одному боці та надає на розсуд суду думку компетентного фахівця, який є так само неупередженим та об'єктивним, що, в свою чергу, сприятиме вирішенню питання судом.

4. Синтезуюча стадія. Суд приймає остаточне рішення, з огляду на обґрунтування потерпілого, попереднє особисте бачення шуканої суми та думку експерта як деякий усереднений показник.

В свою чергу, судовий експерт-психолог під час виконання експертизи може використовувати методику В. П. Паліюка, яка має у своєму складі розумні критерії, не вступає у протиріччя з законом та не обмежує права потерпілого [5].

Так, доопрацювавши підхід С. І. Шимон, серед критеріїв оцінки моральних страждань В. П. Паліюк виділив загальні та приватні. До загальних він відносить: суть позовних вимог, характер діяння особи, яка заподіяла шкоду, ступінь вини відповідача, глибину моральних і фізичних страждань, характер і ступінь моральних і фізичних страждань, тривалість втрат немайнового характеру та їх значимість.

Приватні критерії залежать від виду злочину. Наприклад, при зазіханнях на життя і здоров'я автор виділяє наступні критерії: вид і спосіб вчиненого злочину, суб'єктивна сторона злочину (вина), соціальний стан потерпілого, ступінь близькості загиблого і позивача, а також спосіб отримання інформації про загибель родичів. У випадках посягання на свободу і особисту недоторканність критерії будуть іншими: порушення нормальних життєвих зв'язків, погіршення відносин з оточуючими людьми, час перебування під слідством або судом, особливості перебування під вартою, застосування тортур або нелюдського чи такого, що принижує його гідність, поводження, повідомлення в засобах масової інформації про «протиправну» поведінку реабілітанта, особливості потерпілого [5].

Таким чином, був проведений аналіз сучасної судової та експертної практики встановлення грошового еквіваленту моральної шкоди. Розглянуті можливості використання методики В. П. Паліюка при виконанні судово-психологічних експертиз, запропоноване поетапне формування судового рішення стосовно суми компенсації моральних страждань на підставі врахування трьох складових: позиції потерпілого, яка відображається в позовних вимогах, думки експерта, яка відображається у висновках судової психологічної експертизи, та думки самого суду.

Перелік посилань

1. Батоюжська О. В., Піхурець О. В. Критерії визначення спричиненої моральної шкоди при її доказуванні у суді // *Право і безпека*. 2015. № 2 (57). С. 148-153.
2. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua>.
3. *Заочне рішення* Приморського районного суду м. Одеси від 09.10.2014 р. [у справі № 522/7045/14-ц] // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. Режим доступу: reyestr.court.gov.ua/Review/41341237.
4. *Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень*: наказ Мініюсту України від 08.10.98 р. № 53/5 у редакції від 27.07.2015 р. № 1350/5 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
5. Паліюк В. П. Возмещение морального (неимущественного) вреда : монография / В. П. Паліюк. 2-е изд., исп. и доп. К., 2000. 272 с.
6. *Про затвердження переліків рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз*: наказ

- Мініюсту України від 30.07.2010 № 1722/5 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v1722323-10>.
7. *Рішення* Апеляційного суду Херсонської області від 25.07.2013 р. [у справі № 22-ц/791/2309/13] // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32697074>.
 8. *Рішення* Вовчанського районного суду Харківської області від 24.03.2014 р. [у справі № 617/473/13-ц] // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38055638>.
 9. *Рішення* Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 11.10.2013 р. [у справі № 188/1610/13-ц] // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35760139>.
 10. *Рішення* Яворівського районного суду Львівської області від 14.03.2016 р. [у справі № 460/840/15-ц] // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56627781>.
 11. *Реєстр методик* проведення судових експертиз Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rmpse.minjust.gov.ua>.
 12. *Эрделевский А. М.* Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики. 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2004. 320 с.

ОСОБЕННОСТИ СУДЕБНОЙ И ЭКСПЕРТНОЙ ПРАКТИКИ ПО ДЕЛАМ, СВЯЗАННЫМ С УСТАНОВЛЕНИЕМ ДЕНЕЖНОГО ЭКВИВАЛЕНТА МОРАЛЬНОГО ВРЕДА

М. О. Журавлёва

В январе 2016 года методика определения размера причиненного морального вреда А. М. Эрделевского была исключена из Реестра методик проведения судебных экспертиз, утвержденных приказом Министерства юстиции Украины. В статье экспертам-психологам предложено обратить внимание на возможность использования в своей практике методики В. П. Палиюка, которая в некоторых аспектах является антагонистичной методике А. М. Эрделевского, проведено сравнение подходов к расчету суммы компенсации морального вреда данных авторов.

Рассмотрены критерии оценки моральных страданий, предлагаемые В. П. Палиюком, среди которых он выделяет общие (суть исковых требований; характер деяния лица, причинившего вред; степень вины ответчика; глубина, характер, степень нравственных и физических страданий и др.) и частные, которые зависят от вида преступления.

Представлен обобщенный анализ 60 судебных решений по гражданским делам, вынесенным на территории Украины с 2010 по 2016 год согласно Единому государственному реестру судебных решений, предметом спора в которых было установление морального вреда.

В процессе анализа судебной практики не выявлено ни одного случая увеличения суммы исковых требований судом. Считаем это негласное правило единственно верным, поскольку никому, кроме самого пострадавшего, неизвестно, какая сумма может быть «достаточной» для компенсации его страданий.

Путем анализа судебных решений судов разных инстанций установлено, что наибольшие суммы денежного эквивалента морального вреда присуждались в случаях действительно значительного травмирования личности потерпевших.

Считаем, что целесообразно построение процесса принятия решения судом из четырех стадий: аналитической, стадии предварительного решения, стадии привлечения эксперта и синтетической стадии.

В статье проведен анализ современной судебной и экспертной практики установления денежного эквивалента морального вреда. Рассмотрены возможности использования методики В. П. Палиюка при выполнении судебно-психологических экспертиз, предложено поэтапное формирование судебного решения относительно суммы компенсации нравственных страданий на основании учета трёх составляющих: позиции потерпевшего, которая отображена в исковых требованиях, мнения эксперта, которое отображается в выводах судебно-психологической экспертизы, и мнения самого суда.

ASPECTS OF JUDICIAL AND FORENSIC EXAMINATION IN MATTERS RELATED TO THE ESTABLISHMENT OF THE MONEY EQUIVALENT OF NON-PECUNIARY DAMAGE

M. Zhuravleva

In January 2016 A. Erdelevskiy method of determination of the caused non-pecuniary damage size had been excluded from the Register of forensic examination procedures, approved by the Ministry of justice of Ukraine. It is offered to pay to experts-psychologists attention to the possibility of using in practice methods of V. Paliyuk, which is in some aspects antagonistic to the method of A. Erdelevskiy. V. Paliyuk indicates that the legislature has abandoned from exact caused non-pecuniary damage size compensation regulation, and has provide this right to the court. Therefore, the actual size of non-pecuniary damage compensation doesn't exist until the court will remand it.

We studied criteria for evaluation of moral and physical sufferings, offered by V. Paliyuk. Among them he determines the general ones: essence of lawsuit requirements; character of act of the person which has done harm; degree of guilt of defendant; depth, character, degree of moral and physical sufferings, etc., and the private criteria for evaluation of moral sufferings which depend on a type of the crime.

We consider that the following process of decision-making by court is expedient: 1) the court estimates the evidence produced by the victim, considers validity of claim requirements; 2) the court forms preliminary idea of the required sum, proceeding from the principles of rationality and justice; 3) the court appoints psychological examination, for clarification of psychological features of business which can't be established during the court session; 4) the court makes a final decision, considering justifications of the victim, courts' preliminary representation of the required sum and opinion of the expert as a certain average indicator.

The analysis of modern judicial and expert practice of establishment of a money equivalent of non-pecuniary damage is carried out in the article. The possibilities of use of a method of V. Paliyuk when performing judicial-psychological examinations are considered; stage-by-stage formation of the judgment concerning the sum of compensation of moral sufferings on the basis of the accounting of 3 components is offered: the victim's positions which is displayed in claim requirements, opinions of the expert which is displayed in conclusions of judicial and psychological examination and opinion of the court.

УДК 343.98

О. В. Ходанович
кандидат психологічних наук
старший судовий експерт

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України

ВСТАНОВЛЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ У СПРАВАХ КОМПЕНСАЦІЇ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

В статті проаналізовано думки науковців щодо алгоритму експертної діагностики моральної шкоди. Виділено основні психодіагностичні задачі судово-психологічної експертизи у справах моральної шкоди. Окреслено проблемні питання застосування експертних методик щодо встановлення розміру компенсації моральної шкоди.

Постановка проблеми. Побудова правового суспільства вимагає всілякої гуманізації права, надійного забезпечення принципів обґрунтованості та справедливості рішень, максимальної індивідуалізації відповідальності і передбачених законом заходів правового впливу.

У цивільному процесі, як і в кримінальному судочинстві при вирішенні конфліктної ситуації в центрі уваги перебувають суб'єкти з власними індивідуально-психологічними особливостями, що спричиняє появу питань психологічного змісту. Допомогти вирішити їх покликана судово-психологічна експертиза. Предметом психології є психіка (суб'єкта) як сукупність психічних властивостей (як відносно стабільних характеристик індивіда), процесів (динамічних, таких, що розвиваються у часі характеристик) і станів (таких, що мають певні часові обмеження) [5]. Предметом судово-психологічної експертизи може виступати будь-який елемент з структури психіки, який виступає детермінантою юридично значимої діяльності, тобто коли психічна властивість, процес або стан набувають юридичної значущості.

Згідно з п. 6.4. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [3] основним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи:

- індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості;
- мотивовітвірних чинників психічного життя і поведінки;
- емоційних реакцій та станів;
- закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей.

Актуальність дослідження. Для об'єктивного розгляду і вирішення справ щодо вирішення питання компенсації моральної шкоди вимагає звер-

нення законодавця до феноменів, які мають психологічну природу з приводу встановлення фактичних даних відносно негативних змін психічної діяльності особи внаслідок дії/бездіяльності людини, що заподіяла шкоду.

Моральна шкода має психологічний зміст та зумовлює використання в законі психологічної термінології, надаючи пріоритетного значення психологічній експертизі серед інших видів експертиз.

Психологічним змістом моральних страждань є негативні зміни психічної діяльності особи. Для адаптації до цих змін суб'єкту необхідно затратити психічні ресурси, які в іншій ситуації він міг би витратити на інші корисні для себе цілі. Такі «суб'єктивні втрати» або несприятливі придбання і складають психологічний компонент моральних страждань. Експертами вивчається психічна діяльність особи, яка претендує на компенсацію моральної шкоди, в юридично значущий період, що включає ситуацію заподіяння моральної шкоди, а також ситуацію, що настала після правопорушення, пов'язану з моральними і фізичними стражданнями. Іноді досліджується ситуація соціальної взаємодії між особою, що заподіяла шкоду і потерпілою особою, між потерпілим і оточуючим його соціумом.

Категорія моральної шкоди міститься в цивільному, трудовому, кримінально-процесуальному законодавстві. Відповідно до чинного законодавства моральна шкода може полягати, зокрема: у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, у порушенні права власності (в тому числі інтелектуальної), прав, наданих споживачам інших цивільних прав, у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, порушенні стосунків з оточуючими людьми, при настанні інших негативних наслідків. Згідно зі ст. 23 Цивільного кодексу України моральна шкода полягає: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи. Право на відшкодування моральної шкоди завданої внаслідок кримінального правопорушення відповідно до чинного Кримінального процесуального кодексу має потерпілий та цивільний позивач. Відповідно до ст. 55 КПК України потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Потерпілим є також особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням завдана шкода і у зв'язку з цим вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого. Відповідно до ст. 61 КПК України

цивільним позивачем у кримінальному провадженні є фізична особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової шкоди, та яка в порядку, встановленому цим Кодексом, пред'явила цивільний позов. Отже, першочергово для отримання права на відшкодування моральної шкоди завданої внаслідок кримінального правопорушення потерпілому необхідно відповідно до ч. 2 ст. 55 КПК України подати заяву про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або залучення її до провадження як потерпілого. Що ж стосується цивільного позивача, то право на відшкодування моральної шкоди у нього з'являється з моменту подання позовної заяви до органу досудового розслідування або суду. Цивільний позов у кримінальному провадженні відповідно до ст. 128 КПК України може бути пред'явлений до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Відповідно до ст. 61 КПК України права та обов'язки цивільного позивача виникають з моменту подання позовної заяви органу досудового розслідування або суду.

Для винесення обґрунтованого та виваженого рішення суд, окрім конкретних обставин справи повинен врахувати індивідуальні особливості позивача, що вплинули на його негативні переживання, тому обов'язковими діагностичними задачами судово-психологічної експертизи у справах моральної шкоди є:

- встановлення негативних змін психічної діяльності потерпілого;
- визначення ступеню прояву цих змін (глибина, інтенсивність, тривалість);
- визначення впливу індивідуально-психологічні особливостей на характер змін психічної діяльності;
- прогноз несприятливих змін у психічній діяльності суб'єкта [2, с. 143-149].

Проблемним питанням залишається встановлення розміру компенсації нанесеної моральної шкоди у грошовому еквіваленті. Відповідно до Реєстру методик проведення судових експертиз у розділі «Психологічна експертиза», на сьогодні відсутні діючі методики встановлення заподіяння моральної шкоди та оцінки розміру компенсації спричинених страждань [8].

Згідно із п. 4.14. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [3] для вирішення розміру компенсації спричинених страждань експерт у своєму висновку керується:

- нормативними актами;
- загальновідомі в науковій практиці психологічні методики та їх авторські модифікації;
- рекомендованою науково-технічною та довідковою літературою;

- іншими інформаційними джерелами;
- методиками з Реєстру методик проведення судових експертиз.

Однак, відсутність офіційно розробленої та прийнятої на законодавчому рівні методики встановлення заподіяння моральної шкоди та оцінки розміру компенсації спричинених страждань, є підставою для знецінення висновку експерта з боку представника тієї сторони, не на користь якої розрахований розмір компенсації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розуміння моральних страждань і моральної шкоди як зміни психічної діяльності, тобто як якісної характеристики психічної діяльності, а й зміни якості життя, зміни особистості й процесу адаптації, знаходять відображення в працях фахівців, котрі розглядають дані зміни в якості психологічної складової моральних страждань [4, 12, 16, 14, 15, 16, 17].

До того ж, важливим є те, що при захисті прав громадян мають значення такі, що настали, негативні зміни психічної діяльності. Коли об'єктом експертизи є психічна діяльність постраждалої особи, дослідження спрямоване на встановлення психологічного компоненту моральних страждань суб'єкта. Висновок експерта, в такому разі може слугувати доказом того або іншого ступеню моральних страждань, визначення якого є необхідним для встановлення розміру компенсації.

Виклад основного матеріалу. При розгляді цивільних справ чи кримінальних проваджень лише юридичних знань недостатньо, такі цивільні справи або кримінальні провадження потребують проведення судово-психологічної експертизи встановлення й відшкодування (компенсації) моральної шкоди, котра допомагає визначити факт наявності моральних страждань, їх ступінь, глибину, вплив, встановити причинно-наслідковий зв'язок змін психічної діяльності постраждалої особи та дій особи, яка спричинила шкоду. Судово-психологічна експертиза за цивільними справами та кримінальними провадженнями про моральну шкоду є порівняно новим видом експертизи.

Психологічним змістом наповнені слова «моральний», які використовуються для визначення терміну «моральна шкода». Отже, поняття, що органічно входять до норми права, за своєю семантикою є психологічними, тобто спеціальними, не правовими, відбивають конкретні психічні феномени, котрі цими нормами враховуються [17]. Лише експерт-психолог в змозі встановити наявність або відсутність ознак завданої особі моральної шкоди. Визначення змісту моральної шкоди, як страждань означає, що дії особи, яка завдала шкоди, обов'язково повинні знайти відображення у свідомості потерпілого, викликати певну психічну реакцію. До того ж несприятливі зміни в охоронюваних законом благах, відбиваються у свідомості людини у формі негативних відчуттів (фізичних страждань) або переживань (моральні страждання). Змістом переживань може бути страх, сором або інший несприятливий у психологічному аспекті стан. Вочевидь, як зазначає О. М. Ерделевський, будь-яка неправомірна дія або бездіяльність можуть викликати у потерпілого

моральні страждання різного ступеню і позбавити його повністю або частково психічного благополуччя [18]. Судова психологічна експертиза дає змогу встановити факт спричинення моральних страждань (моральної шкоди) позивачу, психотравмуючі фактори ситуації, з якими пов'язане переживання моральних страждань, а також визначити орієнтовний розмір можливої компенсації за моральні переживання. Отже, основною метою судової психологічної експертизи моральної шкоди є: наявність/відсутність моральних страждань внаслідок «незаконних дій, або бездіяльності інших осіб»; причинний зв'язок між ситуацією спричинення шкоди та стражданнями; встановлення, в чому саме полягають моральні страждання в юридично визначених обставинах; інтенсивність, глибина та тривалість страждань.

Для правильного призначення психологічної експертизи враховується не лише загальна підстава – необхідність використання спеціальних знань, а й окрема, спеціальна підстава, що відбиває специфіку експертного завдання, потенційну юридичну (доказову) значимість результатів дослідження. Спеціальна підстава призначення судово-психологічної експертизи, полягає у наявності в суду обґрунтованого сумніву в здатності особи (конкретного учасника процесу) правильно відображати зовнішні та внутрішні сторони події, обставин, що мають значення для правильного розгляду й вирішення справи або кримінального провадження [13, с. 88].

Постанова слідчого або ухвала суду про призначення експертизи як процесуальної підстави її проведення, обов'язково повинна містити загальні і спеціальні обґрунтування щодо застосування спеціальних психологічних знань у формі експертизи. Спеціальна підстава індивідуальна для кожного виду експертизи, вона є похідною від загального предмета експертизи та компетенції експерта певної спеціальності. До того ж, у ньому повинен відбиватися об'єктивний зв'язок між окремим предметом дослідження та шуканим юридичним фактом, що логічно визначає ймовірну доказову значущість висновку експерта. Щоб виявити наявність такого зв'язку, необхідно звернутися до норм матеріального права, оскільки саме в них закладені об'єктивні ознаки для можливості використання спеціальних знань. Іншими словами, необхідно виявити наявність в змісті норм права, так званих, психологічних елементів. До того ж, необхідно брати до уваги, що взаємозв'язок між психологічним змістом норм права й потребою у психологічній експертизі носить не причинно-наслідковий, а функціональний характер [10, с. 48]. Спеціальною підставою призначення судово-психологічної експертизи можна вважати психологічні обставини, що містяться в нормах права, які мають самостійне юридичне значення.

Правові принципи судово-психологічної експертизи моральної шкоди є загальноприйнятими для всіх видів експертиз. Це такі принципи як: об'єктивність, законність, повнота і всебічність дослідження, справедливість і гуманність, принцип правового статусу підекспертної особи.

Об'єктом дослідження є психічна діяльність особи, яка претендує на компенсацію моральної шкоди у юридично значущий період, що включає ситуацію завдання моральної шкоди, а також ситуацію, яка настала після правопорушення, пов'язана із моральними й фізичними стражданнями. Об'єкт експертизи, представлений в таких матеріалізованих джерелах інформації: матеріалах цивільної справи або кримінального провадження, медичній документації, інших документах, що підтверджують факт негативного впливу на постраждалу особу, протоколах експертного дослідження, поведінкових актах, а також продуктах психічної діяльності. Джерелом інформації може бути сам суб'єкт переживань як носій особливої властивості оточуючого світу – психіки [4, с. 16]. Предметом дослідження є фактичні дані щодо змін у психічній діяльності постраждалого, які настали в результаті дії (бездіяльності) особи, яка завдала шкоди. Виходячи з цього, основними завданнями виду судової експертизи є визначення наявності/відсутності факту негативних змін, з боку психіки підекспертної особи як прояв моральних страждань, що викликані діями відповідача; рівня (глибини) ураження психіки.

Поняття «моральна шкода» визначено в Постанові Пленуму Верховного суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 № 4, де в п. 3 постанови визначено, що під моральною шкодою розуміють втрати немайнового характеру внаслідок моральних або фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній або юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб [7].

Клінічною складовою юридичного поняття «моральна шкода» є поняття «моральні страждання», яке розкривається у спеціальній літературі як психогенний розлад психіки або донозологічне психогенне хвилювання [11, с. 337-347]. Під час встановлення факту завдання моральної шкоди необхідним є доведення наявності у позивача моральних страждань як одного з критеріїв такої шкоди, і що вони перебувають у прямому причинно-наслідковому зв'язку з протиправними діями відповідача.

Моральні страждання завжди проявляються негативними змінами у психіці і можуть торкатися її різних рівнів – від зміни темпераменту й цінностей особистості до виникнення психічних розладів різної тривалості. Окрім того, що найвищий рівень регуляції поведінки (особистісний, індивідуальний, індивідний або психофізіологічний), зазнав змін внаслідок завдання шкоди постраждалому, тим глибше й тяжче будуть його моральні страждання [4, с. 19-32]. Визначення таких станів є компетенцією експерта-психолога, яким може бути встановлено не лише факт негативної зміни у психіці, яка проявилася моральними стражданнями, а й ступінь тяжкості.

Приводи для призначення судово-психологічної експертизи моральної шкоди базуються на тому, що необхідно вирізняти факти й думки. За недостатності показань свідків й інших об'єктивних даних, суд має справу з думкою постраждалого щодо його негативних переживань. Так, на думку

М. О. Ерделевського, заява позивача про те, що він зазнав фізичні або моральні страждання, є прямим доказом факту завдання моральної шкоди [18]. Окремі фахівці вважають, що думки все ж таки необхідно відділяти від фактів. Наявність в позовній заяві відомостей щодо сили страждань людини є підставою для перевірки на вірогідність, оскільки емоційна охопленість знижує рівень реалістичності оцінки того, що відбувається. Достовірність думки постраждалої особи щодо ступеня своїх страждань знижується внаслідок його матеріальної зацікавленості у вирішенні справи [17]. В.В.Романов, в якості приводу для проведення судово-психологічної експертизи розглядає ознаки сильних емоційних хвилювань, психічні травми, про які свідчить сам суб'єкт або його близькі, інші особи, які спостерігали за ним після завдання шкоди [9, с. 11–12].

На вирішення експерту-психологу можуть бути винесені орієнтовні питання про встановлення факту завдання моральної шкоди [6]:

Чи є у підекспертної особи зміни в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості і виникли внаслідок впливу певних обставин (зазначити обставини: безпідставне обвинувачення, незаконне позбавлення волі, наклеп, образа, заподіяння шкоди її громадським інтересам тощо)?

Чи є ситуація, що досліджується за справою, психотравмувальною для особи? Якщо так, то чи завдані особі страждання (моральна шкода)?

Чи спричинені особі страждання (моральна шкода) за умов ситуації (зазначаються умови ситуації), що досліджується у справі?

Якщо особі завдані страждання (моральна шкода), який можливий розмір становить грошова компенсація за завдані страждання (моральну шкоду)?

Казуальне завдання полягає у встановленні причинно-наслідкового зв'язку між негативними змінами психічної діяльності постраждалого та діями (бездіяльністю) особи, яка завдала шкоди [2]. В такому випадку, одним із питань, які можуть бути поставлені на вирішення експерта-психолога є таке: Чи є ознаки несприятливих змін підекспертної особи, якщо є, то в чому вони полягають? Якщо такі зміни виявлені, то чи не перебувають вони у причинному зв'язку з діями відповідача?

Причинно-наслідковий зв'язок між правопорушенням та негативними змінами психічної діяльності, констатують за наявності одночасно двох обов'язкових ознак: факт тимчасового зв'язку психічної діяльності постраждалого й ситуації завдання шкоди, включаючи випадки відстроченої реакції на травмуючі події; особистісна значущість для постраждалого порушеного права й змін, що логічно пов'язані із завданням моральної шкоди. Причинно-наслідковий зв'язок може бути прямим (безпосереднім) та опосередкованим. Прямий причинний зв'язок встановлюється, коли негативні зміни психічної діяльності відбуваються лише внаслідок завдання шкоди. Опосередкований причинний зв'язок визначається у випадках, коли є факти, які свідчать про те, що зміни психічної діяльності відбулися і без завдання шкоди, коли пра-

випорушення стало посилюючим фактором на фоні такого, що вже існує, негативного психічного стану. Визначення й прогноз несприятливих змін психічної діяльності постраждалого є можливим за результатами дослідження динаміки психічного стану з часу правопорушення до психологічного обстеження, а також вивчення змін в різноманітних сферах життєдіяльності. В ході експертизи досліджуються зміни у сферах психічної діяльності, зокрема: 1) у ціннісно-мотиваційній, когнітивній, емоційно-вольовій, діяльнісно-практичній, міжособистісно-соціальній; 2) специфіка психічного стану – стрес, фрустрація, внутрішній конфлікт, криза, пограничні патологічні стани – депресія, після травматичний стресовий розлад, психічні розлади; 3) зміни у сферах життєдіяльності: фізичне та психічне здоров'я, родина, соціальний статус, міжособистісні стосунки, матеріальний стан [4, с. 23].

Як і в будь-якому іншому виді судових експертиз, межі компетенції експерта зумовлюються трьома універсальними критеріями: юридичним, ґносеологічним і етичним. Експерт не має права надавати юридичну кваліфікацію діянням учасників процесу. Отже, перед експертом-психологом не можуть бути поставлені й вирішені питання щодо наявності факту завдання моральної шкоди, факту моральних страждань. Завданням експерта-психолога є встановлення психологічної складової моральної шкоди – негативних змін психічної діяльності. Визначення фізичних страждань до компетенції психолога не входить. Компетенція експерта обмежена ґносеологічно – рівнем розвитку психологічної науки та її прикладних дисциплін, в тому числі психодіагностики. Специфіка предмету експертизи даного виду визначена тим, що під психологічними критеріями моральних страждань розуміють негативні зміни психічної діяльності, порушення адаптації, погіршення якості життя, особистісні зміни як у ціннісно-мотиваційній сфері, так і патологічні зміни особистості. Якщо адаптація постраждалої особи порушена під впливом непатологічних (психологічних та соціально-психологічних факторів), то дослідження ступеню дезадаптації, змін психічної діяльності, характеру впливу дій або бездіяльності особи, яка завдала шкоду, знаходиться в компетенції психолога [2].

Методологія експертно-психологічного дослідження моральної шкоди охоплює такі аспекти: вивчення матеріалів справи або кримінального провадження, медичної документації, в котрих необхідно виокремити факти, що відбивають негативні зміни у психічній діяльності підекспертної особи; проведення клінічного інтерв'ю (бесіди) експертною особою; проведення експериментально-психологічного дослідження й спостереження з метою оцінки суб'єктивної картини негативних змін у психічній діяльності підекспертного (моральних страждань) внаслідок завдання шкоди; інтеграції результатів експериментального дослідження, клінічного інтерв'ю, матеріалів справи та аналізу медичної документації, з метою визначення структури порушень і збережених ланцюгів психічної діяльності в цілому [11]. Експертна оцінка з оформленням висновку експерта.

Зміст поставлених перед експертом питань обумовлює використання відповідних психологічних методик, спрямованих на обстеження індивідуально-психологічних властивостей людини (характеру і рівня протікання психічних процесів, особистісних властивостей) та емоційних проявів під впливом певних життєвих подій, а також методик, що дозволяють структурувати особливості психологічних аспектів з урахуванням конкретних обставин за цивільною справою або кримінальним провадженням, з метою подання їх у кількісних показника. До експериментально-психологічних методів при проведенні судово-психологічної експертизи моральної шкоди можна віднести: методи дослідження психічних функцій, пізнавальних процесів, інтелекту; методи дослідження особистості (методи дослідження темпераменту й властивостей вищої нервової системи, методи дослідження характеру, окремих рис особистості, інтегративних типів особистості); методи дослідження самосвідомості та самооцінки; методи дослідження цінностей, соціальних установок; методи дослідження емоційно-мотиваційної сфери; методи дослідження саморегуляції; методи дослідження функціональних та емоційних станів.

На даний час, розроблено алгоритм експертної діагностики моральної шкоди, який включає в себе структуру дослідження й послідовність дій з вирішення кожної експертної задачі [1]. Алгоритм судово-психологічного дослідження із встановлення факту завдання моральної шкоди містить в собі такі етапи: аналіз анамнестичної, біографічної інформації цивільної справи, суб'єктивного звіту, експериментальних даних з метою ретроспективного аналізу особистості підекспертної особи до обставин, що досліджуються, з аналізом відомостей щодо якості адаптації досліджуваного у всіх значимих галузях – соціальної, міжособистісної, сімейної, професійної адаптації, соматичного (психосоматичного) функціонування; психологічний аналіз ситуації завдання моральних страждань, обставин, за яких підекспертній особі були завдані ці страждання, із психологічною верифікацією стану, який виник безпосередньо після травмуючи обставин, з аналізом обставин, котрі мали суб'єктивно підвищене травмуюче навантаження; психологічною оцінкою наявності (відсутності) причинного зв'язку між стражданнями позивача і діями відповідача; аналіз динаміки змін стану, які відбулися з часу завдання моральних страждань, з оцінкою актуального стану, що включає якісно-кількісний аналіз експериментальних показників, суб'єктивних оцінок, показань свідків, медичної документації, відомостей щодо динаміки змін, ступеню виразності, глибини, обсязі змін, які відбулися у підекспертної особи (рівень змін особистісного реагування, визначення сфер життєдіяльності, в котрих відбулися зміни, характер та глибина порушень соціальної адаптації, наявність/відсутність загострення або поява таких, що раніше не були зафіксовані психічних або соматичних розладів); інтегральний аналіз отриманих відомостей із психологічною оцінкою прогнозу наслідків і зворотності змін, які настали.

Висновки. Встановлення індивідуально-психологічних особливостей, як одного з видів доказів за цивільними справами або кримінальними провадженнями про компенсацію моральної шкоди, допоможе суду диференційовано та на основі наукових даних приймати рішення не лише про наявність моральної шкоди, а й ступінь її тяжкості.

Потребує подальшої розробки питання розрахунку розміру компенсації, заподіяної моральної шкоди у грошовому еквіваленті, а саме розробки нової або удосконалення існуючих методик щодо встановлення розміру компенсації нанесеної моральної шкоди та її затвердження у встановленому порядку.

Перелік посилань

1. Дьячкова И. С., Пчельников Ю. М. Судебно-психологическая экспертиза морального вреда // Психология и право в современной России: сб. тез. участников Всероссийск. конф. по юрид. психологии с междунар. участием / МГППУ. Москва, 2012. (Коченовские чтения).
2. Бердников Д. В., Калинина А. Н., Шипшин С. С. Возможности судебной психологической экспертизы по делам о компенсации морального вреда: информ. письмо для экспертов // Теория и практика судебной экспертизы. Москва, 2008. № 4 (12). С. 143-149.
3. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Мініюсту України 08.10.1998 № 53/5 (із змінами, внесеними згідно з Наказами Мініюсту України № 1350/5 від 27.07.2015) [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98
4. Калинина А. Н. Теоретические и методические основы судебной психологической экспертизы по делам о компенсации морального вреда: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2006. 28 с.
5. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва, 1984. С. 92-104, 112-114.
6. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Мініюсту України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 26.12.2012 № 1950/5) [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98
7. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постановою Пленуму Верховного суду України від 31.03.1995 року № 4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS95027.htm
8. Реєстр методик проведення судових експертиз [Електронний ресурс.] Режим доступу: <http://gmpe.minjust.gov.ua>
9. Романов В. В. Актуальные проблемы судебно-психологической экспертизы в уголовном и гражданском процессе. Москва; Воронеж, 2001. С. 11–12.
10. Сахнова Т. В. Экспертиза в суде по гражданским делам. Москва, 1997. 278 с., с.48.
11. Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Москва, 1998.
12. Сафуанов Ф. С., Харитонова Н. К., Дозорцева Е. Г. и др. Компетенция комплексной судебной психолого-психиатрической экспертизы по делам о компенсации морального вреда // Практика судебно-психиатрической экспертизы / ГНЦС и СП им. В. П. Сербского. Москва, 2005. Сб. 43. С. 337–347.

15. *Секераж Т. Н.* Теоретические и методические основы диагностики "порока воли" в судебной психологической экспертизе: дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 179 с.
16. *Толстиков Н.* Компенсация морального вреда // Законность. 2006. № 11.
17. *Утехин С. В., Южанинова А. Л.* К вопросу о назначении судебной психолого-медицинской экспертизы в делах по нанесению морального ущерба гражданам // Методы психологии. Ростов н/Д, 1997. Т. 3, вып. 1. С. 253-255.
18. *Холопова Е. Н.* Правовые основы судебно-психологической экспертизы по факту морального вреда в уголовном судопроизводстве. Калининград, 2003. 112 с.
19. *Южанинова А. Л.* Судебно-психологическая экспертиза в гражданском процессе. Судебно-психологическая экспертиза по делам о компенсации морального вреда. Саратов, 2000. С. 14.
20. *Эрделевский А. М.* Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики. Москва, 2007. 272 с.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПО ДЕЛАМ О КОМПЕНСАЦИИ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА

О. В. Ходанович

Рассматриваются проблемы и перспективные направления развития судебно-психологической экспертизы с позиции разработанности экспертных критериев судебно-психологической оценки юридически значимых особенностей подэкспертных лиц. Показана необходимость разработки ее теоретического и методологического обеспечения. Рассмотрены особенности исследования морального вреда в рамках проведения судебно-психологической экспертизы. Проведен анализ понятия «моральный вред» в психологическом аспекте. Отмечается необходимость проведения основанных на практике научных изысканий в данной области экспертизы. В статье проанализированы мнения ученых касательно алгоритма экспертной диагностики морального вреда. Выделены основные психодиагностические задачи судебно-психологической экспертизы по делам о компенсации морального вреда. Очерчены проблемные вопросы использования экспертных методик определения размера компенсации морального вреда.

DETERMINATION OF INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS IN CASES OF MORAL DAMAGE

O. Khodanovych

The paper examines key problems and encouraging trends in the evolution of forensic psychological evaluation of legally relevant characteristics of examinees. It argues the necessity of its theoretical and methodological support. The analysis of the concept of "moral damage" in psychological approaches have made. The need for continued practice-based scientific inquiry in this area of forensic science is emphasized. The article analyzes the opinions of scientists about an algorithm of expert diagnosis of moral damage. This work shows the basic psychodiagnostic tasks of psychological expertise in court in cases of moral damage. Additionally, the problems of use of professional techniques to determine the amount of compensation for the emotional distress were discussed in this article.

10 ІНШІ ВИДИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

УДК 343.983.7

С. М. Драчук
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник

В. Г. Хлань
кандидат технічних наук,
старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник
(наукової установи)

*Український науково-дослідний інститут
спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України*

МІЖНАРОДНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ДНК ДОСЛІДЖЕНЬ В СУДОВО-ЕКСПЕРТНІЙ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджено міжнародний та національний досвід організаційно-правового забезпечення використання можливостей ДНК-аналізу для ідентифікації тіл загиблих та пошуку безвісти зниклих осіб, а також створення та функціонування бази даних ДНК-профілів. За результатами порівняльно-правового аналізу надані пропозиції для вдосконалення правового регулювання судово-експертної діяльності в Україні.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями.

З початку конфлікту на сході України все актуальнішим стає питання використання сучасного світового досвіду з ідентифікації тіл загиблих та пошуку безвісти зниклих осіб, саме за допомогою методу ДНК-аналізу. На відміну від практики, діяльності деяких міжнародних організацій (Всесвітня ор-

ганізація охорони здоров'я, Міжнародний Комітет Червоного Хреста, Міжнародна Федерація товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, Інтерпол тощо) та урядів країн, в яких, нажаль, мали місце лиха чи катастрофи (ряд країн Південно-Східної Азії, США, Японія, Пакистан, Індія тощо) або військові конфлікти (Кіпр, Грузія, Росія, колишня Югославія тощо) з відповідними наслідками, в Україні відчувається недостатність організаційно-правового забезпечення такої діяльності та потреба у належному використанні існуючих міжнародних стандартів.

У своїй практичній діяльності МВС, МОЗ, СБУ (за згодою) мають постійно до остаточної ідентифікації забезпечити збирання і зіставлення зразків ДНК родичів, зниклих безвісті учасників антитерористичної операції та не ідентифікованих останків загиблих, під час проведення антитерористичної операції з їх подальшою ідентифікацією і переданням рідним.

Як свідчать результати аналізу нормативно-правового регулювання зазначеного питання, зокрема, на відомчому та міжвідомчому рівні, існують певні протиріччя у правових характеристиках використання біологічної експертизи (можливостей ДНК-аналізу) у криміналістичній та судово-експертній діяльності. З метою більш повного задоволення потреб слідчої та судової практики щодо вирішення питань, які потребують застосування наукових, технічних або інших спеціальних знань актуальним та необхідним є організація проведення експертиз, що перебувають у стадії наукової розробки, якими на наш погляд, і можуть бути молекулярно-генетичні дослідження та судово-генетичні експертизи.

Використання сучасних досягнень науки і техніки у сфері проведення молекулярно-генетичних досліджень, зокрема, ДНК-аналізу має тісний зв'язок з законодавчо визначеними у національному праві біологічною та генетичною безпекою. У цьому контексті, Україна взяла зобов'язання щодо створення законодавчої бази у сфері біотехнологій відповідно до міжнародних норм та принципів. Це зумовлює необхідність всебічного вивчення та врахування міжнародного досвіду, зокрема, країн - членів ЄС, в яких ідентифікація особи методом ДНК-аналізу законодавчо врегульована та успішно використовується в діяльності правоохоронних органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Ефективному застосуванню методу ДНК-аналізу в криміналістиці та судово-експертній діяльності правоохоронних органів зарубіжних країн, сприяли наукові дослідження та праці таких авторів з числа вчених, криміналістів та судових медиків як: А. Джеффрис, Кери Б. Мюлліс, Уільям Гудвін, Джон М. Бутлер, Анхель Карраседо, Крістіан Оррего, Робін Копланд, П. Іванов, А. Рисков, Т. Аверьянова, Е. Афанасьєв, Л. Платоненков, С. Гунарев, С. Кондрашов, Г. Пучков, Т. Сахнова та ін.

Окремим теоретичним, нормативно-правовим, практичним та організаційним проблемам використання ДНК-аналізу у судовій експертизі та кримі-

налістиці, присвячені роботи таких вітчизняних фахівців як: Н. Дяченко, О. Костильова, Р. Кривда, О. Горбусьонко, О. Бергере, О. Лушчєнко. Авторами статті також в попередніх роботах було приділено увагу проблемам застосування ДНК-аналізу в діяльності правоохоронних органів та шляхам їх вирішення [с. 263-266; с. 278-280].

Вагомим для вдосконалення в Україні застосування методу ДНК – аналізу, зокрема, в судово-експертній та криміналістичній діяльності, пов'язаної з ідентифікацією безвісті зниклих осіб, є практичний досвід МКЧХ, втілений у відповідних рекомендаціях.

Водночас, збройний конфлікт, що триває в Україні та його подальші негативні наслідки у вигляді значної кількості загиблих та безвісті зниклих осіб, які потребуватимуть подальшої ідентифікації, вимагають вдосконалення правових засад проведення молекулярно-генетичних досліджень та відповідного наукового забезпечення цього процесу.

Формулювання мети статті (постановка завдання). На підставі аналізу та узагальнення норм міжнародного та національного права, практики діяльності міжнародних організацій та державних органів України, запропонувати авторські шляхи вдосконалення організаційно-правових засад використання у галузі криміналістики та судової експертизи ДНК-аналізу, зокрема, для забезпечення ідентифікації останків загиблих під час проведення антитерористичної операції.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Як зазначалося вище, в українській практиці існують певні неузгодженості на рівні відомих нормативно-правових актів, що може бути пов'язано або з несвоєчасним їх приведенням до сучасних законодавчих вимог у сфері правового регулювання судово-експертної та криміналістичної діяльності в Україні, або відсутністю адекватного законодавчого забезпечення такої діяльності.

Так, в документах Міністерства юстиції України виокремлюється такий підвид криміналістичних експертиз як біологічна, яка використовується для дослідження об'єктів рослинного та тваринного походження (наприклад до компетенції біологічної експертизи віднесено встановлення належності до об'єктів, що містять наркотичні речовини). Також проведення судово-біологічної експертизи допустиме і по відношенню до одягу, зокрема, в межах експертизи механічних пошкоджень одягу.

Натомість, в системі СБ України, можливість проведення молекулярно-генетичних досліджень передбачена саме в межах біологічної експертизи, як одного з підвидів криміналістичної експертизи.

Світова практика свідчить про можливість віднесення молекулярно-генетичних досліджень до різновиду судово-медичних експертиз. В цьому контексті, на нашу думку, слушною є пропозиція українських парламентарів щодо доцільності визначення особливостей провадження судово-медичної експертної діяльності на законодавчому рівні.

Прямо чи опосередковано етичні та правові аспекти використання ДНК-аналізу для ідентифікації загиблих, передбачені у Міжнародному гуманітарному праві (сторони конфлікту повинні вжити заходів з ідентифікації померлої особи до її поховання), в діяльності Інтерполу (кожна особа має право бути ідентифікованою після смерті) та в Резолюції ООН від 26.07.2001 року № 2001/329 «Генетична конфіденційність та недискримінація».

Слід зазначити, що ефективне використання можливостей ДНК – аналізу в судово-експертній та криміналістичній практиці українських інституцій, стримується через відсутність адекватного нормативно-правового врегулювання питання створення та функціонування бази даних генетичних ознак людини як на відомчому, так і на національному рівні.

В МВС, на сьогодні врегульовано певні особливості функціонування системи обліку генетичних ознак людини (ДНК - профілів) як одного з різновиду криміналістичних обліків [7]. Під час наповнення баз (банків) даних поліція забезпечує збирання, накопичення біометричних даних (зразки ДНК) лише щодо осіб, затриманих за підозрою у вчиненні правопорушень. Зазначена норма, на наш погляд, звужує можливості використання національною поліцією методу ДНК-аналізу в судово-експертній та криміналістичній діяльності у кримінальних провадженнях по розшуку безвісти зниклих осіб, що потребує відповідного унормування.

Формуванню бази даних зразків ДНК, має сприяти запроваджений в Україні на міжвідомчому рівні механізм щодо збору та узагальнення інформації про безповоротні та санітарні втрати, у тому числі серед цивільного населення, ведення єдиного реєстру постраждалих осіб.

Поширення тероризму, піратства, наркобізнесу, незаконної торгівлі зброєю і ядерними матеріалами, транснаціональної організованої злочинності, відмивання брудних коштів, незаконна міграція, торгівля людьми також потребує від правоохоронних органів використання новітніх підходів до протидії вказаним явищам, в тому числі, ефективної системи криміналістичного та судово-експертного забезпечення. Рівень суспільної небезпеки зазначених злочинів також робить малоефективними традиційні методи експертизи, які спрямовані на ідентифікацію злочинців. Тому, як свідчить світовий досвід ефективне розслідування та розкриття цих злочинів, потребує проведення досліджень біологічного матеріалу людини методом ДНК - аналізу, а також створення відповідних баз даних генетичних ознак людини.

Враховуючи те, що СБУ є спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності та головним органом у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю, слід розширити її повноваження у частині можливості ведення банків даних ДНК-профілів для відповідної категорії осіб.

На відміну від вітчизняного досвіду, централізовані бази даних ДНК-профілів створені більше, ніж у 40 країнах світу, зокрема, і в європейських. В цьому контексті слушними є рекомендації Європейської мережі науково-

криміналістичних установ (ENFSI) та досвід інших іноземних та міжнародних організацій. Так, у США створено національний ДНК індекс (NDIS). На базі ФБР функціонує база даних ДНК-профілів. У Великій Британії створено національну базу даних ДНК-профілів NDNAD (National DNA Database). База даних ДНК Інтерполу містить інформацію щодо ДНК-профілів злочинців, зниклих безвісті та невпізнаних тіл - відома, як DNA-Gateway. DNA-Gateway активно використовується 73 країнами, як інструмент для проведення кримінальних розслідувань.

Країни-члени можуть одержати доступ до бази даних за допомогою глобальної системи поліцейського зв'язку I-24/7. За запитом користувача, протягом 15 хвилин надається відповідна інформація. DNA-Gateway побудовано таким чином, що країни-члени, які її використовують зберігають право власності на дані досліджуваних профілів й контролюють до них доступ інших країн, а також можуть їх знищувати у відповідності зі своїм національним законодавством. Використання міжнародних стандартів при побудові DNA-Gateway, дозволяє Інтерполу обмінюватись даними з аналогічною базою даних ФБР.

Водночас, Міжнародним комітетом Червоного Хреста (МКЧХ) також використовується власна база даних ДНК - профілів осіб, що безвісті зникли під час збройних конфліктів, стихійних лих та катастроф. Зазначена база даних призначена для автоматизації та прискорення процесу ідентифікації вказаних осіб, шляхом підтримки процесу архівування, стандартизації, складання звітів, пошуку та аналізу даних судової експертизи, а також автоматизованого зіставлення прижиттєвих та посмертних даних.

Міжнародна комісія по зниклим безвісті (ICMP), займається організацією співробітництва між урядами та іншими зацікавленими суб'єктами, з питань розшуку безвісті зниклих внаслідок збройних конфліктів, вчинення протиправних дій організованими злочинними угрупованнями, порушення прав людини, стихійних лих тощо.

З метою управління широкомасштабними проектами за визначеним напрямом ICMP підтримує в мережі Інтернет унікальний інформаційно-довідковий центр та експлуатує спеціалізовану базу даних IDMS. IDMS має набір потужних інтегрованих додатків для зберігання, аналізу та візуалізації даних, як за окремими так і узагальненими показниками щодо процесу розшуку та ідентифікації. Зокрема, в базі даних накопичується інформація щодо ДНК - профілів безвісті зниклих, їх родичів, дані судово-медичної експертизи та археологічних і антропологічних досліджень. Станом на 2016 рік, у базі даних IDMS обліковано інформацію понад 150000 безвісті зниклих осіб.

Питання створення та функціонування баз даних ДНК-профілів, тісно пов'язано з такою проблемою як захист персональних даних, зокрема-генетичних даних людини.

Відповідно до законодавства України забороняється обробка персональних даних, що стосуються генетичних даних, за винятком, якщо обробка

персональних даних: здійснюється за умови надання суб'єктом персональних даних однозначної згоди на обробку таких даних; необхідна для обґрунтування, задоволення або захисту правової вимоги; стосується вироків суду, виконання завдань оперативно-розшукової чи контррозвідувальної діяльності, боротьби з тероризмом та здійснюється державним органом в межах його повноважень, визначених законом тощо, що зайвий раз підкреслює необхідність розширення відповідних повноважень СБ України.

У Міжнародній декларації про генетичні дані людини підкреслюється, що будь-яка діяльність, яка пов'язана з збором, обробкою, використанням та зберіганням генетичних даних, повинна здійснюватися у відповідності до внутрішнього законодавства та міжнародно визнаних прав людини.

Законодавче регулювання в сфері створення та функціонування ДНК баз даних є чутливою проблемою у сучасному праві, оскільки, має тісний зв'язок з загальновизнаними правами людини. За даними МКЧХ в більшості країн законодавство не встигає своєчасно реагувати на прогрес у сфері ДНК-аналізу, що використовується, зокрема, і в інтересах криміналістики. Єдиним міжнародним документом в якому розглядається проблема захисту генетичних даних є Міжнародна декларація про генетичні дані людини (2003 р.). Як зазначено в цій Декларації, генетичні дані людини мають особливий статус, оскільки, дозволяють прогнозувати генетичну схильність окремої людини. Наслідки такого прогнозування, можуть негативно впливати протягом кількох поколінь на родину, а в деяких випадках на цілі групи населення. Тому, така інформація має бути надійно захищена, зокрема, відповідними нормами національного законодавства [16, с.40-41].

Загалом фахівці МКЧХ, на підставі узагальнення власного досвіду, виокремлюють такі основні проблеми процесу ідентифікації:

- значна кількість останків, що мають бути ідентифіковані;
- час з моменту загибелі;
- нестача прижиттєвих даних;
- потенційно низька можливість отримання зразків для порівняння;
- стан решток;
- вторинне поховання;
- змішувані рештки;
- нестача персоналу;
- нестача судово-медичних експертів;
- рішення про ексгумацію політики/родина;
- нестача судово-медичного досвіду в генетичних лабораторіях.

На нашу думку, наведений перелік в більшій мірі стосується організаційно-технічних питань, який в умовах української специфіки може бути доповнений також станом нормативно-правового забезпечення процесу ідентифікації за допомогою ДНК-аналізу.

Актуальним залишається питання забезпечення ДНК-лабораторій кваліфікованим персоналом підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфі-

кації якого, має здійснюватися у відповідності до вимог міжнародного стандарту ДСТУ ISO/IEC 17025-2006.

Висновки.

Проведений порівняльно-правовий аналіз міжнародного та національного досвіду використання можливостей ДНК-аналізу в судово-експертній та криміналістичній діяльності, свідчить про необхідність вдосконалення організаційних (створення національної ДНК бази даних та вдосконалення відомчих баз даних ДНК-профілів) й правових засад (внесення змін до законів України «Про Службу безпеки України», «Про Національну поліцію», розробка та прийняття Закону України «Про судово-медичну експертну діяльність»), подальше впровадження відповідних міжнародних стандартів, що, на думку авторів, сприятиме забезпеченню остаточної ідентифікації останків загиблих та зниклих безвісті осіб, під час проведення антитерористичної операції.

Перспективи подальшого розвитку та вдосконалення положень криміналістики та судової експертизи. В інтересах вирішення завдань оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності, перспективним вбачається впровадження в Україні Національної бази даних генетичних ознак людини з її подальшою інтеграцією до європейської бази даних, що заснована на рекомендаціях Європейської мережі науково-криміналістичних установ.

Перелік посилань

1. *Про заходи з увічнення пам'яті захисників України на період до 2020 року: розпорядження Кабміну України від 23.09.2015 № 998-р* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
2. *Драчук С. М.* Актуальні проблеми правового забезпечення проведення молекулярно-генетичних досліджень під час досудового розслідування та шляхи їх вирішення // Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару, 27 листопада 2015 р. / редкол.: С. Є. Кучерина (голов. ред.), В. В. Федосєєв (заст. голов. ред.) та ін. Харків, 2015. Вип. 7. С. 263-266.
3. *Хлань В. Г.* Науково-технічне забезпечення формування криміналістичної бази даних генетичних ознак людини // Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення : матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару, 27 лист. 2015 р. / редкол.: С. Є. Кучерина (голов. ред.), В. В. Федосєєв (заст. голов. ред.) та ін. Харків, 2015. Вип. № 7. С. 278-280.
4. *ICRC* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.icrc.org/Web/eng/siteeng0.nsf/htmlall/sectionmissing_persons_events?OpenDocument.
5. *Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Мініюсту України від 08.10.1998, № 53/5* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
6. *Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційну комісію Служби безпеки України та атестацію судових експертів: наказ Служби безпеки України від 24.12.2014 № 855.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

7. *Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС*: наказ МВС України від 10.09.2009 № 390. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
8. *Про Національну поліцію*: закон України від 02.07.2015 № 580-VIII [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
9. *Про утворення Військово-цивільного координаційного штабу медичної допомоги*: наказ Міністерства оборони України від 13.05.2015 № 207/272/556/311/34 [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
10. *CODIS-NDIS Statistics* [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.fbi.gov/about-us/lab/biometric-analysis/codis/ndis-statistics>.
11. *National DNA database strategy board annual report 2012—13* [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/252885/NDNAD_Annual_Report_201213.pdf.
12. *Forensics DNA* [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.interpol.int/INTERPOL-expertise/Forensics/DNA>.
13. *ICMP*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.icmp.int/about-us/>.
14. *Про захист персональних даних*: закон України від 01.06.2010 № 2297-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
15. *Міжнародна декларація про генетичні дані людини* / ЮНЕСКО (2003 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://portal.unesco.org>.
16. *Пособие по передовому опыту работы в условиях вооруженных конфликтов и других ситуаций вооруженного насилия. Пропавшие без вести: ДНК-анализ и идентификация останков. 2-е изд. / Международный комитет красного креста. Москва, 2009. 48 с.*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДНК ИССЛЕДОВАНИЙ В СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ И КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

**С. Н. Драчук
В. Г. Хлань**

За последние двадцать лет, анализ ДНК произвел революцию в судебно-медицинской науке и стал доминирующим инструментом в правоприменительной практике правоохранительных органов и специальных служб. Сегодня ДНК доказательства является ключом для обвинения или оправдания подозреваемых в совершении преступлений различных видов. В судебно-медицинской науке анализ ДНК стал новой формой «научных доказательств».

В статье на основе анализа и обобщения норм международного и национального права, практики деятельности международных организаций и государственных органов Украины предложены авторские пути усовершенствования организационно-правовых основ использования в сфере криминалистики и судебной экспертизы возможностей ДНК-анализа, а именно для обеспечения идентификации останков погибших во время проведения антитеррористической операции. Выделены и дополнены основные проблемы процесса идентификации. Изложен иностранный и международный опыт создания и использования баз данных ДНК-профилей, а также рассмотрены вопросы обеспечения прав человека на защиту персональных (генетических) данных.

По результатам проведенного исследования предложено внести изменения и дополнения в действующие законы Украины «О Национальной полиции», «О Службе безопасности Украины» касательно регламентации использования базы данных ДНК – про-

филей, а также предложены рекомендации о необходимости усовершенствования биологической и судебно-медицинской видов экспертиз на законодательном уровне. Сделан акцент на необходимости создания национальной базы данных ДНК-профилей, с ее последующей интеграцией в соответствующую европейскую базу данных, в соответствии с международными стандартами в этой области. Принятие указанных мер, по мнению авторов статьи, поможет обеспечить соответствующим органам государственной власти Украины сбор и сопоставление образцов ДНК родственников пропавших без вести участников антитеррористической операции и не идентифицированных останков погибших во время проведения антитеррористической операции с их дальнейшей идентификацией и передачей родственникам.

**INTERNATIONAL AND NATIONAL EXPERIENCE OF DNA TESTING
IN FORENSIC AND CRIMINAL PRACTICE:
COMPERATIVE-LEGAL ANALYSIS**

**S. Drachuk
V. Khlan**

Over the past twenty years, DNA analysis has revolutionized forensic science, and has become a dominant tool in the activity of law enforcement organ and security service. Today, DNA evidence is key to the conviction or exoneration of suspects of various types of crime. In forensic science, DNA analysis has become the new form of “scientific evidence”.

In this article on the basis of analysis and generalization of international and national law, the practice of international organizations and government bodies of Ukraine proposed copyright ways to improve the organizational - legal bases of use in the field of criminology and forensic capacity of DNA - analysis, namely to ensure the identification of the remains of those killed during antiterrorist operation. Isolated and supplemented the basic problems of the identification process. Presented the foreign and international experience in the creation and use of databases of DNA profiles, as well as the issues of human rights to ensure the protection of personal (genetic) data.

According to the results of the research proposed to make amendments and additions to the Law of Ukraine “On the National Police”, “On the Security Service of Ukraine” concerning the regulation of the use of the DNA database - profiles, as well as provide recommendations on the need to improve the biological and forensic sorts of expertise on legislative level. Emphasis is placed on the need to create a national database of DNA profiles to its subsequent integration into the relevant European database, in accordance with international standards in this area. The adoption of these measures, according to the authors, will help to ensure the appropriate state authorities of Ukraine collection and comparison of DNA samples from relatives of the missing members of the antiterrorist operation and identify the remains of those killed during the antiterrorist operation with their long-range identification and transfer to relatives.

УДК 81'271

Б. М. Ажнюк
доктор філологічних наук, професор,
директор

Українське бюро лінгвістичних експертиз
Національної академії наук України

ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА ЯК НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЖАНР

Стаття дає стислу характеристику лінгвістичній експертизі, як особливому жанрові в рамках наукового функціонального стилю, якому властиві специфічні ознаки, викликані характером завдань, що ставляться перед дослідником, процесуальними вимогами до тексту, який має юридичні наслідки, ступенем апробованості методики експертних досліджень, характером аргументації і стилістикою формулювань при викладі результатів дослідження в експертному висновку.

Існування правових норм було б неможливим без їх письмової фіксації. Мова – це той матеріал, з якого «виготовлені» норми права. Від якості матеріалу, опрацьованого кодифікатором норми, великою мірою залежить правильне або хибне розуміння правової норми громадянами, зокрема юристами, що зрештою визначає якість правозастосування. Слово або речення, сказане за певних обставин, стає дією, яка має юридичні наслідки: оголошення пари подружжям, присяга, визнання або невизнання вини, оголошення вироку тощо. Конфліктні ситуації також зазвичай «одягнені» в мовний матеріал. У ході слідства й судового розгляду, часто постають питання, відповідь на які потребує спеціальних лінгвістичних знань. Яке значення має певний елемент висловлення? Однозначний він чи неоднозначний? Чи еквівалентний переклад оригіналові? Чи містить текстовий матеріал погрозу? Чи є в тексті заклик до протиправних дій і т. ін.? Аргументований коментар змістових і формальних параметрів висловлення, може справити істотний вплив на прийняття судового рішення.

Потреба в лінгвістичній експертизі, зумовлена необхідністю застосування спеціальних знань для з'ясування питань, що можуть мати юридичні наслідки. Експертиза – це спеціалізоване наукове дослідження, регламентоване особливими жанровими й процесуальними вимогами. Процесуальні вимоги до експертизи, такі як нерозголошення таємниці експертизи, відповідальність експерта за неупередженість і сумлінність її виконання і т. ін., визначені в відповідних нормативних документах. Якість експертизи визначається не тільки неупередженістю й сумлінністю експерта, але й тим, наскільки він володіє фаховими знаннями й методиками дослідження, що регламентуються вимогами жанру.

Від традиційних видів наукових робіт на мовознавчу тематику, в яких об'єкти дослідження і коло питань, які належить висвітлити, обирає сам науковець, експертиза відрізняється такими ознаками:

- ініціатором науково-дослідної роботи виступає не науковець, а одна із сторін юридичного конфлікту або суд;
- об'єкт дослідження визначає ініціатор експертизи, експерт може впливати на обсяг матеріалу з погляду його достатності чи недостатності для відповіді на питання, поставлені перед експертизою;
- коло питань, винесених на експертизу, визначається органом, що призначає експертизу або замовником експертизи;
- методи дослідження, які застосовує експерт, повинні мати достатній ступінь апробації і визнання в професійному середовищі;
- час проведення експертизи обмежено процесуальними нормами.

Лінгвістична експертиза, як один з різновидів науково-дослідної роботи, має спиратися на теоретичні напрацювання в відповідній галузі знань. Невід'ємною частиною експертизи є науковий апарат – сукупність посилань на праці інших дослідників. «Висновок експерта повинен базуватися на положеннях, які дають можливість перевірити обґрунтованість і вірогідність зроблених висновків на основі загальноприйнятих наукових і практичних даних» [1, с. 13]. Наявність наукового апарату, з одного боку, свідчить про ґрунтовність і компетентність дослідження, а з другого боку, є важливим показником неупередженості експерта, який спирається у своїй аргументації не лише на особисте сприйняття мовного матеріалу, але й на професійний досвід інших дослідників, які вивчали аналогічні об'єкти і мовні явища.

При постановці питань, що виносяться на експертизу, важливо стежити за тим, щоб вони не виходили за межі лінгвістичної кваліфікації. Вимога до експерта діяти, не виходячи за межі своїх спеціальних знань, закладена в п. 2.1.2. Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 26.12.2012 № 1950/5). Як відзначають автори публікацій, «формування змісту ухвали про проведення лінгвістичної експертизи викликає у суддів певні труднощі» [2, с. 19]. Оскільки, працівники юридичної системи (судді, слідчі, адвокати), які формулюють питання для експертизи, звикли оперувати термінами й поняттями зі своєї професійної сфери, доречно, надавати їм допомогу (в тих випадках, коли є така можливість) у формулюванні питань з тим, щоб відповідь на них мала суто лінгвістичний, а не юридичний характер. Якщо серед питань, затверджених ухвалою суду, трапляються такі, що виходять за межі лінгвістичної кваліфікації, самовільне редагування цих питань експертом у ході проведення експертизи не допускається. У таких випадках, необхідно дати висвітлення частини питання, яка відповідає лінгвістичній кваліфікації і пояснює, які аспекти питання виходять за межі його компетенції. На нинішній день, увага до коректності формулю-

вання питань, що виносяться на експертизу в науковій літературі, висвітлена недостатньо. Зокрема, Г. С. Іваненко слушно звертає увагу на те, що навіть «система питань до лінгвіста нерідко є засобом маніпуляції спеціалістом» [3, с. 323].

Автори наукових публікацій з лінгвоекспертології підкреслюють особливе значення методики для забезпечення належного наукового рівня експертного дослідження. При цьому, методика часто має унікальний характер, оскільки спектр завдань, які виникають при проведенні різних типів експертиз, може бути дуже широким і різноманітним [4, с. 32]. Розробка методики має ґрунтуватися на узагальненні значного емпіричного досвіду проведення експертиз різних типів, що представляють різні комунікативні ситуації та різні види функціонування текстів, мовних знаків, інших знакових елементів паралінгвістичного характеру (жестів, зображень і т. ін.; детальніше див. [5, с. 3-18]).

Порівняно з більшістю європейських країн, у яких використання лінгвістичної експертизи в судочинстві на початку нового тисячоліття помітно зросло, українські адвокати, судді, працівники правоохоронних органів рідше вдаються до послуг мовознавців. В Україні найбільший стаж серед експертиз, які проводяться з використанням лінгвістичних знань, має авторознавча експертиза, завданням якої є встановити особу автора тексту і з'ясувати, за яких обставин створено цей текст. Подібні завдання вирішує фonoскопiчна експертиза – дослідження усного мовлення у межах якого вирішуються питання, що стосуються ототожнення особи за лінгвістичними ознаками усного мовлення, визначення типу висловлювання (спонтанне, неспонтанне мовлення, читання тексту тощо), визначення в мовленні ознак імітації, рідної мови і т. ін.

Значний масив складають експертизи, в яких досліджуються спірні інтерпретації текстів нормативно-правових актів, контрактів, офіційно-ділового листування, заповітів, розписок і т. ін. Варто наголосити, що експерт-лінгвіст не тлумачить правову норму, а встановлює, виходячи з тлумачення слів і граматичних конструкцій, яка з альтернативних інтерпретацій спірного тексту має лінгвістичні підстави. При аналізі тексту, який передбачає юридичні наслідки, експертиза ґрунтується на презумпції лінгвальної (мовної) визначеності такого тексту як необхідної передумови його юридичної визначеності (доки не доведено протилежне). Лінгвальна визначеність характеризує юридичний дискурс загалом і передбачає, що навіть, якщо окремий фрагмент текстового матеріалу не забезпечує комунікативної точності й однозначності, то текст документа в цілому, а також інші дискурсивно пов'язані юридичні тексти передбачають можливість досягнення такої однозначності, і її обґрунтування можливе з використанням ряду формалізованих лінгвістичних процедур [6, с. 69-83].

Нерідко об'єктом дослідження стає значення фахових термінів, зокрема тих, що зазнають модифікацій під впливом контексту або з інших причин,

перекладних термінів, термінів-неологізмів і т. ін. Спірні інтерпретації текстів виникають також через різнотлумачення таких юридизованих мовних одиниць, як складений сполучник *та/або*, слово *тощо*, вираз *і т. ін.*, аббревіатура *у. о.*, вживання розділових знаків, складних синтаксичних конструкцій тощо. Об'єктом експертизи може бути текст перекладу в порівнянні з текстом оригіналу. Переклад взагалі, в тому числі й переклад фахового тексту, передбачає множинність інтерпретацій. Поліваріантність результатів перекладу закорінена в самій його суті. Оскільки, мовні системи, які взаємодіють у процесі перекладу, є значною мірою асиметричними на граматичному, лексичному, стилістичному і лінгвокогнітивному рівнях, цілковита змістова тотожність між усіма мовними елементами в багатьох випадках неможлива. У певних ситуаціях, поліваріантність допускається в процесі відтворення фахової термінології, зокрема, коли йдеться про новітні або новозапозичені терміни, які на час здійснення перекладу не мають у фаховій терміносистемі цільової мови усталених відповідників. Характерний приклад: в англійському тексті контракту вживається вираз «arbitration panel» (арбітражна комісія); експерт-юрист стверджує, що його значення тотожне значенню виразу arbitration tribunal (арбітражний трибунал). На цій підставі стверджується, що «arbitration panel», так само як і «arbitration tribunal», може бути не тільки колегіальним, але й одноосібним органом. Для розв'язання спору на розгляд експерта-лінгвіста винесено низку питань: 1) Яке значення має англійське слово «panel» у складі юридичного терміна «arbitration panel»? 2) Чи є англійські терміни «arbitration panel» та «arbitration tribunal» тотожними за змістом? Чи можуть ці терміни вживатися як взаємозамінні в офіційно-діловому тексті або в перекладі офіційно-ділового тексту? 3) Чи завжди слово «panel» у складі юридичного терміна «arbitration panel» вказує на колегіальний орган? Якщо ні, то в яких випадках воно вказує на орган, який не є колегіальним, а складається з одної людини? Як встановила експертиза, вирази: «arbitration pane» та «arbitration tribunal», не можуть вживатися як взаємозамінні в офіційно-діловому тексті, а слово «panel» у складі юридичного терміна «arbitration panel», вказує на колегіальний орган.

Лінгвістична експертиза перекладу виходить з розуміння того, що лексико-граматичний, стилістичний і лінгвокогнітивний ресурс сучасної української мови дає можливість повноцінно відтворювати змістові та функціонально-стильові особливості англійського оригіналу. Водночас, експертиза враховує те, що перекладність, так само як і неперекладність – не абсолютні, а відносні явища, які мають свої семантичні, лінгвокогнітивні й лінгвопрагматичні обмеження.

Специфічне коло завдань постає перед експертом при аналізі тексту в справах про захист честі, гідності й ділової репутації. Тут важливо розрізнати форму подання негативної інформації про особу: твердження, чи оцінне судження, тобто фактологічна інформація чи суб'єктивна думка. Оскільки, оцінки можуть вільно поширюватися в суспільстві, за умови, якщо вони коректно

висловлені, діагноз лінгвіста стає вагомим аргументом у руках захисту або обвинувачення. Практика лінгвістичних експертиз показує, що в конфліктних текстах оцінна й фактологічна інформація в багатьох випадках тісно переплітаються. Негативна інформація про особу може подаватися в тексті непрямим чином: описово, завуальовано, дистантно. Ім'я особи може згадуватися не в тому сегменті тексту, де міститься негативна інформація, а контекстуальні зв'язки між відповідними частинами тексту не завжди прозорі та однозначні. У таких випадках доводиться встановлювати, чи стосується певна інформація особи N, а якщо стосується, то чи є вона твердженням, чи оцінним судженням. У деяких випадках предметом аналізу стає сам характер інформації про особу – одна сторона може кваліфікувати її як негативну, друга – як нейтральну.

Якщо оцінне судження виражено в брутальній, принизливій або непристойній формі, його автор відповідальний перед законом. Дослідження лінгвістичної сутності поняття «непристойність» показує, що хоча індивідуальна реакція конкретного слухача на брутальне висловлення може бути різною, проте соціально-мовний контекст сприйняття непристойності є відносно константною величиною. Діагностика принизливості в лінгвістичній експертизі полягає у виявленні точки перетину семантичних полів лінгвокультури і диспозиції правової норми. Приниження – це не тільки негативна характеристика окремої особи, а насамперед заперечення цінності честі й гідності конкретного індивіда як загальнолюдського надбання. Порушення етичного табу й відхилення від соціально прийнятного коду спілкування, сприймається як деструктивна дія з погляду суспільної моралі. Це дає підстави діагностувати «непристойність».

У справах про заклики до насильницької зміни державного ладу, зміни державних кордонів тощо, експертиза має встановити: 1) чи є в тексті заклик? і 2) який зміст цих закликів? Крім прямих засобів вираження заклику існують мовні засоби їх маскуванню, пов'язаного з намаганням уникнути відповідальності за порушення закону. Комунікативного ефекту заклику можна досягнути шляхом цілеспрямованої організації тексту, що може бути дієвим засобом непрямого мовного впливу. Теорія лінгвістичних експертиз постійно вдосконалює методи виявлення маніпулятивних стратегій у текстах різного комунікативного спрямування, що дає змогу ефективно діагностувати юридично важливі явища як на поверхневому, так і на глибинному рівнях досліджуваного текстового матеріалу. Завданням лінгвістичної експертизи в таких справах є діагностика наявності в тексті «складу мовленнєвого правопорушення», тобто підтвердження або спростування реалізації в цьому тексті мовленнєвих актів «заклик» і / або «пропаганда», змістове наповнення яких відповідає диспозиції тих чи інших статей Кримінального кодексу України, зокрема, 109, 110, 258, 295, 436, 442.

У справах про погрози завданням лінгвістичної експертизи є виявити саму наявність погрози і встановити в чому полягає її зміст. У багатьох випадках, щоб правильно діагностувати комунікативний статус висловлення, тоб-

то провести грань між епатажними висловленнями, порушеннями мовного етикету (такими як хамство, прокльони і т. ін.), з одного боку, і погрозою, з другого боку, потрібні спеціальні лінгвістичні знання. Практика лінгвістичних експертиз і пов'язані з нею теоретичні дослідження показують, що встановлення факту погрози має спиратися не на суб'єктивне сприйняття певного висловлення його адресатом, а насамперед на об'єктивну реальність тексту. Приклад: учасник судового засідання дозволив собі неввічливі висловлення по відношенню до судді. Останній, бажаючи покарати грубіяна, подав на нього позов із звинуваченням у погрозах. Протокол та аудіозапис судового засідання стали об'єктом лінгвістичного дослідження, яке встановило, що висловлення відповідача не містять погроз, хоча й можуть бути підставою для покарання за неповагу до суду.

Специфіка експертизи діалогічного тексту (записи розмов та переговорів, обмін СМС-повідомленнями тощо) полягає в тому, що значна частина інформації, якою оперують співрозмовники, не набуває прямого словесного вираження і перебуває в підтексті: часто не договорюють того, про що співрозмовник знає або здогадується, осіб або об'єкти називають не по імені, а вживають займенникові позначення і т. ін. Це ускладнює розуміння тексту невтаємниченим слухачем і його використання як доказу в судовому засіданні. Завданнями експертиз цього типу є виявити висловлення, які спонукають адресата до вчинення певних дій (наприклад, у справах про шахрайство), ідентифікувати особу, яка називається в тексті непрямым способом або опосово, виявити приховані засоби мовленнєвого впливу на особу, встановити в чому полягає такий вплив і т. ін. Специфічним об'єктом дослідження є значення жестів, що супроводжують або замінюють словесні засоби вираження в потоці спонтанного мовлення.

Експертиза текстів у справах про введення в оману стосується переважно реклами, інструкцій до товарів та лікарських засобів, технічних регламентів, текстових матеріалів на етикетках, упаковці і т. ін. Характерні завдання в експертизах цього типу зазвичай такі: встановити, чи є в аналізованому тексті вказівка на те, що лікувальний ефект від застосування лікарського засобу є гарантованим, встановити, чи містить рекламний слоган заклик вживати препарат N задля профілактики, встановити, чи є в текстовому матеріалі лінгвістичні передумови для двозначного тлумачення якихось його елементів або двозначного тлумачення вислову в цілому і т. ін.

Завданням лінгвістичної експертизи в справах про розпалювання міжнаціональної ворожнечі є переважно виявлення слів і виразів, що вказують на негативне ставлення до представників певної етнічної (расової, релігійної) групи, інформації про вищість однієї етнічної (расової) групи над іншими, закликів до насильства щодо представників певної етнічної (расової, релігійної) групи тощо.

Кількісно найбільший масив експертиз складають експертизи документальних записів власних назв. У документах окремих осіб та в документах

осіб, пов'язаних родинними зв'язками, трапляються записи прізвищ та імен, які відрізняються своїм написанням однією мовою (на зразок Чорнокін – Черноконь, Ілленко – Ільєнко, Кирпич – Кіріч, Єфросинія – Пріська, Олександр – Шандор) або різними мовами (Євген – Eugenio, Олена – Elena – Helena – Έλένη, Андрій – Andrei – Andrew і т. ін.). Порівняно з європейськими мовами, в іменах, пов'язаних з арабською, в'єтнамською, китайською та іншими національними традиціями, відмінності записів можуть бути зумовлені не тільки способами передавання на письмі окремих звуків або літер, але й особливостями структури та компонентного складу власного імені (незвична послідовність елементів імені, використання в складі імені артиклів, постфіксів, ініціальних позначень і т. ін., детальніше див. [7]). У багатьох випадках експерт має не лише встановити ідентичність записів імені, але й визначити його нормативну форму українською, англійською або іншою мовою.

У справах про забезпечення охорони товарного знака, експертиза власних назв зазвичай пов'язана із встановленням подібності або несхожості власних назв. Характерні питання в експертизах цього типу такі: Чи є лінгвістичні підстави вважати словесні позначення “NN1” та “NN2” схожими до ступеня сплутування? Якщо так, то які саме ознаки дають підстави вважати їх схожими до ступеня сплутування? Чи мають словесні позначення “NN1” та “NN2” спільний асоціативний фон? Якщо так, то які саме асоціативні ознаки є спільними для словесних позначень “NN1” та “NN2”?

З кожним роком коло можливостей і завдань лінгвістичної експертизи розширюється. Цьому сприяють теоретичні дослідження з лінгвістичної експертології, зокрема, вдосконалення спеціалізованих методик з різних типів експертиз, розробка критеріїв експертної об'єктивної досліджуваних явищ, розробка методів дослідження прихованих засобів мовного впливу, таких як натяк, непрямий заклик і непряма погроза, маніпулятивне використання мовних засобів тощо. Аргументація лінгвіста в багатьох випадках стає потужним засобом підсилення правової позиції юриста-практика. Вона здатна запропонувати ключ до нестандартних підходів при вирішенні правової колізії.

Перелік посилань

1. Бельчиков Ю. А., Горбаневский В. М., Жарков И. В. Методические рекомендации по вопросам лингвистической экспертизы спорных текстов СМИ: сб. материалов. Москва, 2010. 207 с.
2. Заїка Ю. О. Висновок лінгвістичної експертизи як доказ у цивільному судочинстві // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи. Київ, 2011. С. 18-19.
3. Иваненко Г. С. Структура лингвистической экспертизы по процессам о защите чести, достоинства и деловой репутации // Юрислингвистика VIII. Русский язык и современное российское право. Кемерово; Барнаул, 2007. С. 323-335.
4. Бельчиков Ю. А., Горбаневский В. М., Жарков И. В. Методические рекомендации по вопросам лингвистической экспертизы спорных текстов СМИ: сб. материалов. Москва, 2010. 207 с.
5. Ажнюк Л. В. Типологія об'єктів лінгвістичної експертизи і методика їх дослідження // Мовознавство. 2016. № 3. С. 3-18

6. Ажнюк Л. В. Лінгвістичне підґрунтя юридичної визначеності // Мовознавство. 2013. № 5. С. 69 – 83.
7. Ажнюк Б. М. Переклад і міжмовна ідентифікації власних імен // Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство. Київ, 2012. С. 228-236.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА КАК НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ЖАНР

Б. Н. Ажнюк

В отличие от обычных лингвистических исследований, в которых ученый пользуется свободой выбора объекта, целей и задач исследования, лингвистическая экспертиза ограничена рядом требований, обусловленных смешанной лингвоюридической природой этого исследовательского жанра. Главными особенностями лингвистической экспертизы являются: 1) эксперт-исследователь не является инициатором научно-исследовательской работы, 2) объекта исследования и вопросы, которые ставятся перед экспертом, определяются судом, следователем или адвокатом, 3) методы экспертизы должны обладать достаточной степенью апробации, 4) время экспертного исследования ограничено процессуальными нормами. Важно, чтобы формулировки вопросов, которые ставятся перед экспертом, не выходили за пределы лингвистической квалификации. Если по какой-либо причине это все-таки происходит, редактирование вопросов экспертом не допускается. В таких случаях эксперт освещает ту часть вопроса, которая соответствует лингвистической квалификации, и объясняет, какие аспекты вопроса, выходят за пределы его компетенции.

В статье предлагается обзор основных типов лингвистических экспертиз, проведенных в Украинском бюро лингвистических экспертиз НАН Украины на протяжении последнего десятилетия, в частности: 1) экспертизы в документальном споре, 2) экспертизы по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации, 3) экспертизы по делам о призывах к противозаконным действиям и по делам о возбуждении межнациональной розни, 4) экспертизы по делам об угрозах и шантаже (преимущественно диалогических текстов – звукозаписи спонтанной речи, смс-сообщений, протоколов допросов и т. п.), 5) экспертизы переводов, 6) экспертизы документальных записей имен собственных (фамилий, имен, географических названий и т. п.), 7) экспертизы по делам о правовой защите товарных знаков и других словесных обозначений. Сочетание семантических, структурных, и лингвопрагматических подходов – надежный базис компетентной экспертизы, используемой в качестве доказательства.

LINGUISTIC EXPERT EXAMINATION AS A RESEARCH GENRE

B. Azhniuk

Unlike regular linguistic studies that offer the researcher a free choice of the research objects, tasks, and targets, linguistic expert examination (also called forensic linguistics examination) is limited by a number requirements ensuing from the mixed linguo-juridical nature of the genre. The major peculiarities of the forensic linguistics research are as follows: 1) the research is not initiated by the researcher himself, 2) the research object and the questions under investigation are determined by the court of justice or the attorney, 3) the methods must have sufficient amount of approbation, 4) time of the research is limited by the juridical requirements. It is important that the formulation of the questions under investigation do not transgress the limits of the linguistic competence. If for one reason or another they do the expert may not edit the question at his own discretion. He should elucidate the part of the question that corresponds

to the linguistic qualification and explain why he can not answer the aspects of the question that are beyond the limits of his competence.

The paper gives an overview of the major types of forensic linguistics research performed by the experts of the Ukrainian Bureau for Linguistic Expert Examination (National Academy of Sciences of Ukraine) over the recent decade. These types are as follows: 1) expert examination of the disputed juridical documents, 2) expert examination in the cases of protection of personal dignity and business reputation, 3) expert examination of the appeals to illegal actions and violence, and expert examination in the cases of stirring up interethnic hostility, 4) expert examination in the cases of threats and blackmail, and expert examination of the dialogical texts (recordings of spontaneous speech, SMS messages, interrogation reports etc), 5) expert examination of translations, 6) expert examination of the documentary records of personal names, place names, other proper names, 7) expert examination in the cases of protection of the registered trademark. It is argued that a combination of semantic, structural and linguopragmatic approaches is a solid methodological foundation of competent expert investigations serving as evidence in the legal proceeding.

УДК 81'271

Л. В. Ажнюк
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні
Національної академії наук України

МЕТОДИКА СЕМАНТИКО-ТЕКСТУАЛЬНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У СПРАВАХ ПРО ДОКУМЕНТАЛЬНІ СПОРИ

У статті розглядаються типологічні особливості семантико-текстуальних лінгвістичних експертиз, пов'язаних з документальними спорами. Представлено лінгвістичну характеристику об'єкта дослідження, визначено завдання семантико-текстуальної експертизи й запропоновано концептуальні підходи до застосування конкретних методів аналізу відповідних текстових матеріалів.

Лінгвістична експертиза – це спеціалізоване мовознавче дослідження текстових матеріалів, інших мовних об'єктів, а також невербальних засобів комунікації, які в поєднанні з вербальними, генерують смисли у повідомленні. Завданням лінгвістичної експертизи є з'ясування питань, які виникають у правозастосуванні через потенційну множинність інтерпретацій змісту повідомлення, у тих випадках, коли відмінні інтерпретації передбачають відмінні юридичні наслідки. Одним з різновидів лінгвістичної експертизи є дослідження, зумовлені існуванням альтернативних інтерпретацій текстів документів, які традиційно об'єднують під спільною назвою «експертизи, пов'язані з документальними спорами». Об'єктом такого дослідження стають

різножанрові тексти документів, які передбачають юридичні наслідки. Непорозуміння між сторонами зазвичай виникають через різночитання окремих фрагментів такого тексту, у яких зафіксовані юридично важливі факти: зміст законодавчого припису, зміст прав та обов'язків сторін у договорі, термін виконання зобов'язання, воля заповідача в заповіті та ін. Сторони конфлікту нерідко відстоюють відмінні інтерпретації граматичних і змістових зв'язків у межах тексту, послідовності описуваних у тексті подій, значення окремих одиниць: загальномовних лексичних одиниць і термінологічних позначень; видо-часових форм дієслів, прийменникових конструкцій тощо. Формальні й змістові параметри тексту, можуть давати лінгвістичні підстави для обґрунтування легітимності тексту як такого, що передбачає юридичні наслідки, або, навпаки, для визнання його юридично нікчемним. Попри відмінний статус документів, які передбачають юридичні наслідки (від законів і підзаконних актів, наказів і розпоряджень, рішень і постанов судів до особистих документів: боргових зобов'язань, довіреностей, заповітів тощо) і попри їхні жанрові відмінності, такі тексти об'єднує ряд спільних лінгвістичних характеристик. Ці спільні характеристики, які відрізняють зазначені тексти від текстів інших дискурсивних сфер (розмовного і художнього мовлення, наукових текстів, реклами, текстів ЗМІ), перебувають у площині лінгвістичної прагматики. Вони обумовлюють суттєві закономірності створення й функціонування відповідних текстів та визначають принципи їхньої лінгвістичної інтерпретації. Тому, методологічні засади лінгвістичних експертиз, пов'язаних з документальними спорами, вироблялися із залученням широкого спектру прийомів і методів лінгвістичної прагматики.

На етапі правозастосування, при розв'язанні будь-якого юридичного питання, відбувається інтерпретація тексту закону, або інтерпретація іншого тексту, який передбачає юридичні наслідки, у контексті чинних законодавчих приписів. Оскільки, юридичні норми або факти завжди мають мовне оформлення, інтерпретація таких текстів значною мірою є власне, лінгвістичною. Інтерпретація тексту, який передбачає юридичні наслідки, як правило, потребує «втягування» в орбіту інтерпретації інших текстів юридичного дискурсу: тих, які прямо чи опосередковано пов'язані між собою ієрархічними зв'язками й встановлюють синтагматичні відношення в межах дискурсу, а також тих, що перебувають на одному рівні юридичної ієрархії й ілюструють усталені дискурсивні практики. Тому, є підстави говорити про гіпертекстовий характер такої інтерпретації. За наявності альтернативних інтерпретацій тексту, що передбачає юридичні наслідки, арбітром-інтерпретатором є суд, який стоїть перед необхідністю обов'язково винести рішення у справі, і це рішення має бути мотивованим і обґрунтованим. Тому, для прийняття безстороннього й аргументованого рішення в справах про документальні спори нерідко постає потреба залучення спеціальних лінгвістичних знань. Слід наголосити, що експерт-лінгвіст не тлумачить юридичну норму, а лише встано-

влює, яка з альтернативних інтерпретацій спірного тексту або його елементів має лінгвістичні підстави, а яка є лінгвістично безпідставною.

Спектр завдань, які ставить перед лінгвістичною експертизою практика правозастосування, є дуже широким. Документальні спори можна формулювати у вигляді лінгвістичних задач, іноді – з кількома невідомими. Завдання експертизи – запропонувати для кожної задачі однозначний лінгвістичний розв’язок: підтвердити одну з альтернативних інтерпретацій і аргументовано відхилити іншу. Наведемо лише декілька прикладів таких задач.

* Чи слово *домовляються*, ужите в одному з пунктів договору: «У випадку неможливості вирішення спору шляхом переговорів Сторони, керуючись ст. 5 Закону України “Про третейські суди”, **домовляються про те, що спір розглядається одноособово третейським суддею...**» вказує на те, що на момент підписання договору між сторонами вже є домовленість про розгляд спору третейським суддею, чи на те, що така домовленість між сторонами має бути досягнута, якщо між ними виникне спір, який не можна вирішити шляхом переговорів?

* Чи вислів *в межах населених пунктів* у тексті статті 276.1 Податкового кодексу України: «Податок за земельні ділянки (в межах населених пунктів), зайняті житловим фондом, автостоянками ..., дачно-будівельними та садовими товариствами, ..., а також за земельні ділянки, надані для потреб сільськогосподарського виробництва, водного та лісового господарства, ... справляється у розмірі 3 відсотків суми земельного податку, обчисленого відповідно до статей 274 і 275 цього Кодексу» пов’язаний за змістом з усією наступною частиною тексту, чи стосується лише його частини до сполучника *а також*?

* Чи слово *одночасного* в текстовому фрагменті перехідних положень Податкового кодексу України «Тимчасово ... звільняються від оподаткування: (...) прибуток підприємств, отриманий ними від діяльності з одночасного виробництва електричної і теплової енергії та/або виробництва теплової енергії з використанням біологічних видів палива» пов’язане з виробництвом трьох видів енергії (електричної; теплової енергії; теплової енергії з використанням біологічних видів палива), чи лише двох видів (електричної; теплової енергії)? Яке значення має словесне позначення *та/або* в цьому тексті?

* чи дає текст розписки «Я, Петренко С. С., узяв у борг в Іваненка А. А. 10 тисяч (десять тисяч) у. о.» лінгвістичні підстави визначити зміст словесного позначення у.о (з огляду на те, що юридичного визначення це позначення не має)?

* Який день відповідно до тексту розписки: «Я, Петренко С. С., узяв у борг в Іваненка А. А. 100.000 (сто тисяч) гривень до 20.10.2010» є останнім днем повернення боргу, 20.10.2010 чи 19.10.2010?

* Чи слово *використовуються* у розділі «Визначення термінів» Закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» “*прекурсори наркотичних засобів і психотропних речовин (далі – прекурсори)* –

речовини, які використовуються для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів” вказує на ті речовини, які перебувають у процесі використання, чи на ті речовини, які потенційно можуть (за своїми біологічними та іншими властивостями) використовуватися для зазначених цілей?

- Чи дає текстовий фрагмент заповіту *«Усе моє майно, де б воно не було і з чого б воно не складалося і взагалі все те, що на день смерті буде мені належати і на що я за Законом матиму право в селі Станово, № 111, заповідаю племіннику Петренку Івану Івановичу 19 червня 1976 року народження»* лінгвістичні підстави стверджувати, що майно, яке перебуває поза межами села Станово також є об’єктом заповідального розпорядження?

- Чи дає наданий для дослідження текст лінгвістичні підстави характеризувати цей текст як текст документа певного жанрового різновиду (що передбачає відповідні юридичні наслідки): розписки, договору, заповіту, листа-повідомлення про розірвання договору, офіційного листа-відповіді, який містить аргументовану відмову тощо? Які мовні засоби на це вказують?

- Чи містить текст договору мовну вказівку на певну подію (наприклад, на отримання грошей позичальником) як на таку, що вже відбулася? Які мовні засоби на це вказують?

- Чи можна з тексту договору встановити: час, з якого договір набув чинності? Час повернення позики? Послідовність описуваних у тексті подій? Як співвідносяться в часі події, описані в текстах юридично пов’язаних документів? Які саме мовні засоби використано для вказівки на ці (або інші) юридично важливі обставини?

З опорою на базові методологічні принципи, лінгвістична експертиза в справах про документальні спори, зазвичай може дати чітку й однозначну відповідь на поставлене питання, аргументовано відхиливши альтернативні інтерпретації.

Спинимося докладніше на основних принципах і методологічних підходах до аналізу текстів, які передбачають юридичні наслідки, при вирішенні експертних задач у справах про документальні спори.

Лінгвальна визначеність як базова прагматична передумова аналізу.

На етапі правозастосування, при розв’язанні будь-якого юридичного питання відбувається інтерпретація тексту закону або іншого тексту, який передбачає юридичні наслідки (протоколу, договору, статуту, заповіту, боргового зобов’язання, інструкції, технічного регламенту тощо). Оскільки, юридичні норми або зафіксовані в тексті документа юридично важливі факти завжди мають мовне оформлення, їхня інтерпретація великою мірою спирається на базові знання про мову, її правопис, норми слововживання, стильові характеристики і т. ін. За наявності альтернативних інтерпретацій тексту, який передбачає юридичні наслідки, арбітром-інтерпретатором є суд, завдан-

ням якого є винести рішення у справі²⁵, і це рішення має бути мотивованим і обґрунтованим. Юридична інтерпретація тексту в справах про документальні спори безпосередньо пов'язана з практичною реалізацією принципу юридичної визначеності – фундаментального принципу верховенства права. Принцип юридичної визначеності розглядається як сукупність вимог, що реалізуються як у процесі правотворчості – при формулюванні зрозумілої й недвозначної юридичної норми, так і в процесі її правозастосування – для забезпечення передбачуваності закону, однаковості трактування й застосування юридичної норми. Зміст поняття *юридична визначеність* розкривається в монографії С. П. Головатого «Верховенство права» [1, с. 763-764]. Оскільки юридична норма завжди існує в текстовій фіксації, у лінгвістичній експертизі вона розглядається як мовленнєвий факт і аналізується із застосуванням широкого спектра прийомів лінгвістичної прагматики. А саме поняття юридичної визначеності писаної норми, успішно категоризується в термінах і поняттях лінгвістики тексту. Для послідовного розмежування юридичної і мовознавчої сфер в лінгвістичній експертизі, доцільно спиратися на лінгвістичний корелят юридичної визначеності — категорію лінгвальної (мовної) визначеності [2, с. 69-74]. Лінгвістична експертиза розглядає лінгвальну визначеність досліджуваного тексту, як необхідну передумову юридичної визначеності цього документа. У справах про документальні спори лінгвальна визначеність тексту закону і тексту іншого документа, який передбачає юридичні наслідки, є базовою лінгвопрагматичною передумовою його лінгвістичного аналізу. Тому, лінгвістична експертиза вибудовується на презумпції лінгвальної визначеності такого тексту, доки не доведено протилежне [3, с. 8-10].

Лінгвальна визначеність характеризує юридичний дискурс у цілому й передбачає, що навіть якщо окремі елементи тексту, цілий текст або й декілька текстів, пов'язаних синтагматичними або парадигматичними зв'язками, не забезпечують комунікативної точності й однозначності, юридичний дискурс у цілому забезпечує таку визначеність і її обґрунтування можливе шляхом гіпертекстового аналізу з використанням ряду формалізованих лінгвістичних процедур. Лінгвістична інтерпретація об'єкта дослідження нерідко потребує «втягування» в орбіту інтерпретації не лише цього тексту в цілому, але й, опосередковано, ряду інших юридичних текстів. По-перше, опосередкованим об'єктом інтерпретації стають тексти, які пов'язані з об'єктом дослідження ієрархічними зв'язками й реалізують синтагматичні відношення в межах дискурсу (наприклад, тексти договорів дискурсивно пов'язані з текстом розділу III.1 «Договірні зобов'язання» Цивільного кодексу України та з текстами інших нормативних актів, які регулюють договірні зобов'язання). По-друге, у поле зору потрапляють тексти, що перебувають з об'єктом дослі-

²⁵ Відповідно до п. 4 статті 8 «Верховенство права» Кодексу адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV «Забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини».

дження на одному рівні юридичної ієрархії й ілюструють усталені дискурсивні практики. Тому, лінгвістична інтерпретація спірного сегмента тексту документа нерідко набуває гіпертекстового характеру²⁶. На підставі нормативних приписів та існуючих дискурсивних практик виводиться комунікативна норма, яка є своєрідною константою; вона моделює певний прагматичний інваріант, у порівнянні з яким виявляються комунікативно вагомі смислові нашарування тексту. При лінгвістичній експертизі тексту документа, який передбачає юридичні наслідки, застосування презумпції його лінгвальної визначеності дозволяє значною мірою формалізувати методику аналізу й будувати лінгвістичну аргументацію на прийнятних для права логічних і прагматичних моделях.

Прагматичне моделювання проблеми і формулювання експертної задачі.

У лінгвістичній експертизі предметом дослідження стає не юридична проблема, а її лінгвістична проекція, отримана шляхом певних прагматичних трансформацій. Лінгвістична проблема фокусується в питанні, яке виноситься на експертизу. Від формулювання поставлених перед експертом питань, великою мірою залежить ефективність використання лінгвістичної експертизи як інструменту в правозастосуванні. Коректно сформульоване питання має відповідати певним вимогам.

По-перше, питання має бути сформульоване таким чином, щоб відповідь на нього не виходила за межі компетенції лінгвістичної експертизи. Наприклад, не може вважатися коректним питання, чи має право Опікун за Договором опіки не проживати разом з Підопічним, оскільки таке питання має юридичний характер. Однак, спроектувавши проблему в лінгвістичну площину, можна сформулювати питання в іншому розрізі: «Чи проживання Опікуна разом з Підопічним представлено в тексті Договору опіки як умова цього Договору? Які текстові елементи на це вказують?».

По-друге, питання має бути сформульоване конкретно й передбачати чітку однозначну відповідь.

Приклад: При вирішенні юридичного питання про легітимність певних рішень ради самоврядної організації N, повноваження якої затверджено Статутом, навряд чи стане ефективним інструментом у правозастосуванні відповідь лінгвістичної експертизи на питання про те, який зміст має пункт XXX Статуту організації N: *«Рада самоврядної організації N в період між з'їздами приймає рішення про внесення змін і доповнень до статуту організації N, які є обов'язковими до виконання, з наступним затвердженням їх з'їздом організації»*. Конкретну відповідь лінгвістична експертиза може дати на таке питання, яке фокусує конкретне юридичне питання (про легітимність певного рішення ради) у лінгвістичну площину: «Чи містить текст пункту XXX Ста-

²⁶ Поняття *гіпертекст* використовується тут в одному зі своїх значень, а саме, як спосіб об'єднання документів, форма організації пов'язаних текстів для їхньої нелінійного структурування.

туту самоврядної організації N вказівку на те, що рішення про внесення змін і доповнень до Статуту, прийняті радою організації в період між з'їздами, стають обов'язковими до виконання в одразу після прийняття, до їхнього наступного затвердження З'їздом?».

Експлікація альтернатив.

Існування альтернативних інтерпретацій певних сегментів тексту документа, найчастіше буває пов'язане з різним прочитанням окремих змістових сегментів та з різним трактуванням граматичних і змістових зв'язків, що реалізуються в реченні між його окремими синтаксемами. Таким чином, кожна інтерпретація має своє «лінгвістичне» підґрунття. Для лінгвістичної експертизи, першорядної ваги набуває експлікація таких альтернатив. Це дозволяє не лише аргументовано підтвердити одну з інтерпретацій, але й, що не менш важливо, спростувати іншу. Тому методологічною «точкою опори» для висновку лінгвістичної експертизи є максимально виразне оприявлення лінгвістичного підґрунття юридичного конфлікту, що вимагає здійснення ряду послідовних прагматичних трансформацій. Зокрема, важливою частиною дослідження є формулювання альтернативних інтерпретацій тексту та експлікація граматичних та / або змістових моделей (лінгвістично правомірних або неправомірних), на які ці інтерпретації спираються. Це дозволяє вибудовувати лінгвістичну аргументацію за принципом «відсікання альтернатив». Зокрема, при аналізі наведеного вище пункту XXX Статуту самоврядної організації N альтернативні інтерпретації можуть мати такий вигляд:

Інтерпретація 1. Текст пункту XXX Статуту самоврядної організації N містить вказівку на те, що рішення про внесення змін і доповнень до статуту, прийняті радою цієї організації у період між з'їздами, стають обов'язковими до виконання одразу після прийняття в період між з'їздами самоврядної організації;

Інтерпретація 2. Текст пункту XXX Статуту самоврядної організації N містить вказівку на те, що рішення про внесення змін і доповнень до статуту, прийняті радою цієї організації у період між з'їздами, стають обов'язковими до виконання тільки після їх затвердження наступним з'їздом самоврядної організації.

Альтернативні інтерпретації вибудовуються на певних закладених у тексті передумовах — на потенційній можливості неоднозначного розуміння змістових і граматичних зв'язків у межах речення – відповідного пункту статуту.

Інтерпретація 1: ґрунтується на припущенні, що синтаксема з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації входить до складу головної частини досліджуваного речення, граматично пов'язана з його присудком *приймає рішення* і виконує при цьому присудку граматичну функцію обставини способу дії: *приймає рішення ... (у який спосіб?) з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації.*

Інтерпретація 2: ґрунтується на припущенні, що синтаксема з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації входить до складу підрядної частини цього речення (які є обов'язковими до виконання) і виконує у ньому граматичну функцію обставини часу: які є обов'язковими до виконання (коли?) з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації.

Таким чином, юридичне питання про легітимність певних рішень Ради самоврядної організації N шляхом ряду прагматичних трансформацій переноситься в лінгвістичну площину, моделюється у вигляді семантико-граматичної альтернативи й вирішується на підставі суто граматичного аналізу тексту Статуту.

Моделювання аргументації й вихідні експертні презумпції.

Лінгвістичне дослідження текстів у справах про документальні спори, так само, як і інші типи лінгвістичних експертиз, так чи інакше вимагає врахування прагматичних передумов конфлікту та дискурсивних ознак об'єкта дослідження. Тому, лінгвістична аргументація зазвичай спирається не лише на аналіз формально-змістових параметрів тексту, який є безпосереднім матеріалом дослідження; її напрямком визначає апріорна прагмалінгвістична модель досліджуваного тексту – певний дискурсивний інваріант.

Об'єктивність висновків забезпечується врахуванням базової прагматичної передумови аналізу – лінгвальної визначеності тексту документа в межах юридичного дискурсу й підтримується застосуванням ряду, пов'язаних з нею експертних презумпцій – своєрідних лінгвістичних аксіом, які приймаються без доведення з огляду на їх очевидність і підкріпленість лінгвістичною теорією.

При аналізі об'єкта дослідження на рівні прагматики тексту вихідною є презумпція його прагматичної відповідності; формально-змістовий аналіз тексту пов'язується з вихідною експертною презумпцією його мовної неаномальності.

Проілюструємо застосування вихідних експертних презумпцій при моделюванні лінгвістичної аргументації в експертизах, пов'язаних з документальними спорами.

Презумпція прагматичної відповідності тексту.

Лінгвальна визначеність тексту, який передбачає юридичні наслідки, вимагає прямої кореляції між прагматичним змістом тексту документа, усталеними дискурсивними практиками фіксації відповідного прагматичного змісту, формально-змістовими параметрами досліджуваного тексту та метою його автора. Тому, лінгвістична експертиза такого тексту виходить із презумпції його прагматичної відповідності, доки не доведено протилежне. З презумпцією прагматичної відповідності, пов'язані презумпції нижчого порядку (комунікативної достатності, несуперечливості та ін.), які ґрунтуються на вихідному припущенні, що текст відповідає певному дискурсивному інваріанту.

Прагматика текстів, які передбачають юридичні наслідки, визначається їхньою стрижневою лінгвістичною ознакою – перформативністю, тобто здатністю тексту не лише повідомляти про певні дії і явища, але й реалізувати ті дії, на які вказує їх лексична семантика. У категоріях теорії мовленнєвих актів, з якої вибудовується сучасна прагмалінгвістика, текст документа, що передбачає юридичні наслідки, слід розглядати як текст-перформатив. Кожен з текстів документів, які передбачають юридичні наслідки, реалізує ту чи іншу юридичну дію: накази й розпорядження легітимізують волю повноважної особи, закон встановлює юридичну норму, договір наділяє правами й обов'язками договірні сторони, заповіт реалізує волю заповідача, офіційні листи легітимізують офіційну пропозицію, фіксують офіційну вимогу, згоду або відмову тощо. Такі юридичні дії можуть бути реалізованими лише словесно – у вигляді тексту певного функціонального різновиду, мовне оформлення якого відповідає усталеним дискурсивним практикам.

Представлення в тексті перформативного змісту відбувається шляхом відповідного структурування тексту та використання особливого типу висловлень, які називають перформативними [4, с. 22]. Специфіка перформативних висловлень полягає в тому, що вони не лише називають певну дію, а й реалізують її: *наказую, проголошую, пропоную, приймаю пропозицію, затверджую, призначаю, зобов'язуюсь, зобов'язую, прошу, повідомляю* тощо. У таких текстах перформативні слова й висловлення самі стають діями, оскільки відповідні дії можуть бути реалізовані лише словесно. Саме перформативні слова й висловлення є центральними елементами в прагматичній, змістовій і граматичній структурі тексту документа, який передбачає юридичні наслідки. Саме з використанням перформативних слів і висловів або їхніх функціональних аналогів в офіційних текстах відповідного жанрового різновиду, пов'язане настання або ненастання тих чи інших юридичних наслідків за вказаних у тексті умов.

У процесі правозастосування можуть виникати питання про те, чи передбачає спірний текст юридичні наслідки, зокрема: «Чи встановлює текст певні права і обов'язки?», «Чи є текст борговим зобов'язанням, офіційним повідомленням або попередженням, офіційною пропозицією або відмовою і т. ін.?». У лінгвістичній проекції такі питання вимагають співвіднесення об'єкта дослідження з певною прагматичною матрицею й пов'язуються з окремими типами лінгвоекспертних задач, а саме: «Чи є аналізований текст перформативним?, яким є його перформативний зміст?, які мовні засоби використано для оформлення цього змісту?».

Презумпція прагматичної відповідності дозволяє аргументовано відхилити інтерпретації, які приписують перформативний зміст такому тексту, що не передбачає юридичних наслідків, які приписують тексту невідповідний перформативний зміст (наприклад, через існування альтернативних інтерпретацій прагматичного змісту офіційного листа: лист-претензія, лист-повідомлення, лист-вимога тощо – постає питання про те, які саме юридичні нас-

лідки передбачає цей документ) або які виявляють суперечність із заявленим у тексті прагматичним наміром автора ²⁷.

Приклад: Пунктом X договору іпотеки передбачено, що за певних обставин іпотекодержатель надсилає іпотекодавцеві *офіційну вимогу* визначеного змісту (що передбачає певні юридичні наслідки). Пунктом Z цього договору передбачено, що за інших обставин іпотекодержатель надсилає іпотекодавцеві *офіційне повідомлення* визначеного змісту (що передбачає інші юридичні наслідки). Іпотекодержатель надіслав іпотекодавцеві один офіційний документ («заяву-вимогу»), який інтерпретує і як офіційне повідомлення, і як офіційну вимогу водночас. Іпотекодавець бере під сумнів правомірність такої дії й по-своєму інтерпретує ті юридичні наслідки, що їх передбачає надісланий йому документ.

Лінгвістична експертиза не може аналізувати юридичний аспект питання й робити висновок про те, чи є правомірним поєднання цих двох юридичних дій в одному документі. Але, лінгвопрагматичний підхід дає можливість розглянути досліджувані тексти (договір іпотеки й надіслану іпотекодавцеві заяву-вимогу) як мовний інструмент реалізації певних правовідносин і, проаналізувавши функціональні параметри заяви-вимоги, дозволяє отримати лінгвістичну проекцію цього документального спору.

Шляхом ряду прагматичних трансформацій, було змодельовано питання, які належать до компетенції лінгвістичної експертизи: 1. «Чи є лінгвістичні підстави вважати текст заяви-вимоги, наданий для експертного дослідження, офіційним повідомленням, передбаченим пунктом Z Договору іпотеки?»; 2. «Чи є лінгвістичні підстави вважати текст заяви-вимоги, наданий для експертного дослідження, офіційною вимогою, передбаченою пунктом X Договору іпотеки?».

Відповідь на ці питання, передбачає підтвердження або спростування відповідності об'єкта дослідження (тексту заяви-вимоги) певному прагматичному інваріанту.

Договором іпотеки передбачено, що за певних визначених договором обставин Іпотекодержатель надсилає Іпотекодавцеві письмову вимогу (згідно з пунктом 5.2.4) або письмове повідомлення (згідно з пунктом 5.3.1) відповідного змісту. Оскільки, кожний з цих документів (або його відсутність) передбачає настання (або ненастання) певних юридичних наслідків, є лінгвістичні підстави стверджувати, що тексти письмової вимоги і письмового пові-

²⁷ Прагматичний підхід використовується також і в правозастосуванні при юридичному тлумаченні норми. Зокрема, частина 4 статті 213 Цивільного кодексу України «Тлумачення змісту правочину» вказує на ряд прагматичних чинників, які враховуються при юридичній інтерпретації: «4. Якщо за правилами, встановленими частиною третьою цієї статті немає можливості визначити справжню волю особи, яка вчинила правочин, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, усталена практика відносин між сторонами, звичаї ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, що мають істотне значення».

домлення за своїми прагмалінгвістичними характеристиками є текстами-перформативами. Логічним і граматичним центром таких текстів є перформативні слова або вислови відповідного змісту.

Особливої ваги в комунікативній структурі тексту-перформатива, набуває заголовок – один з елементів умовного формуляра документа, у якому стисло висвітлюється його тема й відображається комунікативна спрямованість. Заголовок досліджуваного тексту «Заява-вимога», містить вказівку на його перформативний зміст. Прогнозованим мовним засобом для вираження перформативного змісту в тексті, що має заголовок «Заява-вимога», є дієслово-перформатив *вимагаю* або його функціональний синонім. Перформативне висловлення відповідного змісту справді міститься в досліджуваному тексті: «...зобов'язую Вас сплатити згідно з договором Позики від 03.12.2014...».

Водночас перформативного висловлення іншого змісту, яке вказує, що цим документом Іпотекодержатель реалізує іншу юридично важливу дію: надсилає Іпотекодавцеві письмове повідомлення (відповідно до пункту 5.3.1), наданий для дослідження текст заяви-вимоги не містить. Прогнозованим мовним засобом для вираження такого перформативного змісту могло б бути дієслово-перформатив *повідомляю* або його функціональні синоніми (наприклад, *доводжу до відома, інформую*), але такого функціонального елемента текст не містить, до того ж такий перформативний зміст не відповідає назві досліджуваного документа «Заява-вимога».

Заява-вимога містить абзац, який потенційно міг би бути співвіднесений за змістом з повідомленням: «У випадку невиконання або несвоєчасного виконання цієї вимоги я, ..., буду змушений діяти згідно з пунктом 5.2.9 Договору іпотеки ...». Однак, цей абзац не містить перформативних висловлень і тому за прагматичними характеристиками не відповідає ознакам письмового повідомлення обумовленого змісту, передбаченого пунктом 5.3.1 Договору іпотеки. За своїми прагмалінгвістичними характеристиками цей абзац відповідає іншим прагматичним ознакам, а саме: «...попередження про звернення стягнення на предмет іпотеки у разі невиконання цієї вимоги», що передбачено пунктом 5.2.4 Договору іпотеки. На це вказують граматичне оформлення цього висловлення (як умовно-наслідкової синтаксичної конструкції) і його змістове наповнення.

Усе зазначене, дає підстави стверджувати, що наданий для дослідження текст заяви-вимоги в усіх його частинах за всіма прагмалінгвістичними характеристиками, відповідає жанровим ознакам документа перформативного змісту, передбаченого пунктом 5.2.4 Договору іпотеки – письмової вимоги Іпотекодержателя адресованої Іпотекодавцеві.

Водночас, текст заяви-вимоги не відповідає жанровим ознакам документа перформативного змісту, передбаченого пунктом 5.3.1 Договору іпотеки – письмового повідомлення Іпотекодержателя, адресованого Іпотекодавцеві.

У процесі правозастосування, може поставати питання про принципову можливість встановити на підставі тексту його прагматичний зміст. Обґрунтоване відхилення всіх можливих альтернатив може бути підставою для заперечної відповіді на це питання, що приводить до спростування вихідної презумпції прагматичної відповідності тексту, а відтак і до висновку про невідповідність цього тексту принципу лінгвальної визначеності ²⁸.

Презумпція неаномальності.

У процесі правозастосування, не постає питання коректності / некоректності мовного оформлення тексту нормативного документа, договору, заповіту тощо (хоча на етапі створення тексту документа це питання є одним з визначальних). Тому лінгвістична експертиза виходить з презумпції коректного мовного оформлення такого тексту – з презумпції його неаномальності. Ця презумпція передбачає оцінку тексту як такого, що відповідає нормам мови загалом і усталеним дискурсивним практикам зокрема, доки не доведено протилежне ²⁹. З презумпцією не аномальності, пов'язана низка презумпцій нижчого порядку: комунікативної достатності, лексичної когерентності, однозначності, несуперечливості та ін.

Застосування презумпції неаномальності та пов'язаних з нею презумпцій нижчого порядку, дозволяє з опорою на поняття комунікативної норми аргументовано відхиляти ті інтерпретації тексту, що вибудовуються на припущенні про допустимість або нерелевантність аномального текстового елемента. З двох альтернативних інтерпретацій відхиляється та, при якій: 1) виникає змістова суперечність з іншими частинами тексту; 2) допускається неточне слововживання, невиправданий розділовий знак або відсутність необхідного; 3) виявляється пропуск структурно передбачуваного елемента або надлишковість тексту, пов'язана з необґрунтованим дублюванням інформації; 4) допускається приписування структурним одиницям аналізованого тексту невласливих функцій і таких значень, які не відповідають усталеним дискурсивним практикам.

Повертаючись до наведеного вище прикладу, проаналізуємо, виходячи з презумпції неаномальності цього тексту, альтернативні інтерпретації пункту XXX Статуту самоврядної організації N: *«Рада самоврядної організації N в період між з'їздами приймає рішення про внесення змін і доповнень до*

²⁸ Оскільки лінгвальна визначеність тексту документа, який передбачає юридичні наслідки, є необхідною передумовою юридичної визначеності цього документа, висновок лінгвістичної експертизи про невідповідність тексту принципу лінгвальної визначеності у проекції на юридичну площину може бути підставою для того, щоб документ було визнано юридично нікчемним.

²⁹ Експертна презумпція неаномальності тексту, який передбачає юридичні наслідки, пов'язується насамперед з комунікативною неаномальністю тексту, тобто з його здатністю належно забезпечити певну комунікативну потребу. Мовні елементи, які можуть бути визнані «аномальними» з погляду нормативної лінгвістики, але які не породжують альтернативних інтерпретацій тексту, для лінгвістичної експертизи не важливі й тому тут не розглядаються.

статуту самоврядної організації N, які є обов'язковими до виконання, з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації».

Інтерпретація 1: (текст пункту XXX Статуту самоврядної організації N вказує на те, що рішення про внесення змін і доповнень до статуту, прийняті радою організації N у період між її з'їздами, стають обов'язковими до виконання одразу, після прийняття в період між з'їздами організації), ґрунтується на припущенні, що синтаксема з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації входить до складу головної частини досліджуваного речення, граматично пов'язана з його присудком *приймає рішення* і виконує при цьому присудку граматичну функцію обставини способу дії: *приймає рішення ...*(у який спосіб?) *з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації*.

Інтерпретація 2: (текст пункту XXX Статуту самоврядної організації N вказує на те, що рішення про внесення змін і доповнень до статуту, прийняті радою організації N у період між її з'їздами, стають обов'язковими до виконання тільки, після їхнього затвердження наступним з'їздом організації), ґрунтується на припущенні, що синтаксема з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації входить до складу підрядної частини цього речення (які є обов'язковими до виконання) і виконує в складі цього підрядного речення граматичну функцію обставини часу: *які є обов'язковими до виконання* (коли?) *з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації*.

Грамматична функція синтаксеми з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації у складі речення визначається за формальними показниками та за змістовими характеристиками.

Пунктуація. Межі підрядного означального речення, які є обов'язковими до виконання окреслені пунктуаційно: це речення виділене з обох боків комами, згідно з правописними стандартами. Це дає підстави стверджувати, що наступна частина речення з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації не входить до складу підрядного означального речення які є обов'язковими до виконання. Тому, існування в цьому реченні граматичного і змістового зв'язку між частинами які є обов'язковими до виконання (коли?) з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації виключається за формальними (пунктуаційними) показниками.

Змістові характеристики. Грамматичний зв'язок між синтаксемою з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації та присудком головного речення *приймає рішення* (що відповідає інтерпретації 1) і, відповідно, реалізація цією синтаксемою граматичної функції обставини способу дії (*приймає рішення ...*(у який спосіб?) *з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації*) не суперечить нормам літературної мови. Використання прийменника з у поєднанні з орудним відмінком іменника в обставинній функції є поширеним способом вираження обставинних відношень способу дії, що відображено в одинадцятитомному Словнику української мови

[5]. Таке використання цієї прийменникової сполуки є стилістично нейтральним, а отже, не суперечить вихідній експертній презумпції неаномальності тексту Статуту як документа, який передбачає юридичні наслідки.

Припущення про те, що синтаксема з *наступним затвердженням* їх з'їздом *самоврядної організації* входить до складу підрядної частини цього речення (які є обов'язковими до виконання) і виконує в складі цього підрядного речення граматичну функцію обставини часу (які є обов'язковими до виконання (коли?) з *наступним затвердженням* їх з'їздом *самоврядної організації*), що відповідає інтерпретації 2, призводить до висновку про використання прийменникової сполуки з *наступним затвердженням* із часовим значенням – як розмовного синоніма стилістично нейтральної прийменникової сполуки після *наступного затвердження*. Таке використання є стилістично маркованим (розмовний стиль) і тому функціонально неприйнятним для досліджуваного тексту. Таким чином, використання синтаксеми з *наступним затвердженням* їх з'їздом *самоврядної організації* в граматичній функції обставини часу (що відповідає інтерпретації 2) суперечить вихідній експертній презумпції неаномальності тексту документа, який передбачає юридичні наслідки.

Якщо з двох альтернативних інтерпретацій тексту, одна інтерпретація підтверджує відповідність мовного оформлення цього тексту, вихідній експертній презумпції його неаномальності, а інша інтерпретація виявляє невідповідність мовного оформлення тексту цій презумпції, лінгвістично аргументованою є перша інтерпретація.

У процесі правозастосування може поставати питання про принципову можливість встановити на підставі тексту ті чи інші юридично важливі факти: зміст нормативного припису, обсяг повноважень або зобов'язань, послідовність описуваних подій тощо. Відхилення усіх можливих альтернатив та обґрунтування мовної аномальності відповідних сегментів тексту, може бути підставою для заперечної відповіді на це питання. Це приводить до спростування вихідних експертних презумпцій неаномальності й комунікативної достатності тексту і, як наслідок, до висновку про невідповідність цього тексту принципу лінгвальної визначеності.

З презумпцій прагматичної відповідності та неаномальності тексту, який передбачає юридичні наслідки, впливає низка експертних презумпцій нижчого порядку, зокрема: презумпція комунікативної достатності, презумпція лексичної когерентності, презумпція однозначності й презумпція несуперечливості [6, с. 11-18].

Презумпція комунікативної достатності.

Необхідною передумовою лінгвальної визначеності тексту документа, який передбачає юридичні наслідки, є його комунікативна достатність. Тому, лінгвістична експертиза виходить з того, що текст містить усі комунікативно необхідні формальні й змістові складники, доки не доведено протилежне. Презумпція комунікативної достатності тексту в межах юридичного дискурсу

су й окремих структурно-змістових компонентів тексту дозволяє, зокрема, аргументовано відхилити ті інтерпретації тексту, які вибудовуються на припущенні про можливість імплікації того чи іншого комунікативно важливого та передбачуваного елемента.

Презумпція лексичної когерентності ґрунтується на припущенні, що в тексті, який передбачає юридичні наслідки, а також в інших текстах, пов'язаних дискурсивними зв'язками, для позначення тих самих понять використовуються тотожні слова й вислови; водночас різне мовне оформлення змістових елементів тексту, вказує на відмінність позначуваних понять. Презумпція лексичної когерентності, дозволяє аргументовано відхиляти інтерпретації, які допускають, що в тексті документа ті самі лексичні одиниці використовуються для позначення різних понять або для позначення того самого поняття використовуються відмінні мовні засоби ³⁰.

Презумпція однозначності.

Принцип лінгвальної визначеності тексту, який передбачає юридичні наслідки, зумовлює принципову можливість однозначної лінгвістичної інтерпретації елементів такого тексту. Тому, лінгвістична експертиза виходить із презумпції його однозначності, яка передбачає принципову можливість визначити лінгвістичними методами значення слів і висловів, уживаних у цьому тексті; встановити несуперечливі логічні, граматичні та змістові зв'язки окремих текстових фрагментів у межах речень, абзаців, розділів, у межах композиційних одиниць тексту вищого порядку й у межах текстів, пов'язаних дискурсивними зв'язками. За необхідності лінгвістичний аналіз може виходити за межі одного тексту й набувати гіпертекстового характеру. Однозначність спірного сегмента тексту встановлюється з використанням формалізованих лінгвістичних процедур і передбачає аргументоване відхилення альтернативної інтерпретації.

Презумпція змістової несуперечливості.

Сегменти тексту, який передбачає юридичні наслідки, пов'язані багатьма парадигматичними й синтагматичними зв'язками з іншими частинами цього тексту та з іншими дискурсивно пов'язаними текстами, до яких вони прямо чи опосередковано відсилають інтерпретатора. Між різними частинами одного тексту й між різними текстами юридичного дискурсу, існують ієрархічні відношення і реалізуються послідовні змістові зв'язки. З лінгвістичного погляду обґрунтованість інтерпретації певного фрагмента тексту, виявляється у встановленні логічних і несуперечливих відношень цього фрагмента з іншими частинами тексту, а також з іншими юридичними текстами, тобто у встановленні несуперечливих відношень аналізованого фрагмента в ме-

³⁰ Презумпція лексичної когерентності відповідає загальному принципу юридичної інтерпретації змісту правочину, викладеному в частині 4 статті 213 Цивільного кодексу України: «При тлумаченні змісту правочину беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів».

жах речення, абзацу, підрозділу і т. д., у межах тексту в цілому і в межах юридичного дискурсу [7, с. 113]. Водночас, лінгвістично обґрунтований діагноз таких суперечностей або невідповідностей є достатнім для відхилення тієї чи іншої інтерпретації³¹.

На відміну від теоретичних досліджень у лінгвістиці та в інших гуманітарних науках, де науковець має необмежене право оперувати гіпотезами й припущеннями, у лінгвоекспертній діяльності першочергового значення набуває опора на несуперечливі й науково коректні методики та теоретичний і джерельний інструментарій: фундаментальні дослідження з лінгвопрагматики, лінгвістики тексту, семасіології, лексикології, граматики, стилістики, інших галузей мовознавства, тлумачні, перекладні й спеціалізовані словники, енциклопедії, і т. ін. На відміну від технічної експертизи, що використовує різноманітні вимірювальні прилади, реактиви, еталонні зразки, у лінгвістичній експертизі пропорція суб'єктивної оцінки експерта неминує є досить високою. Розробка і затвердження в установленому порядку науково обґрунтованої методики лінгвістичних експертиз встановлює критерії доцільності застосування тих чи інших прийомів у ході їх виконання і є важливим кроком на шляху до підвищення рівня їхньої об'єктивності.

Перелік посилань

1. Головатий С. П. Верховенство права : в 3 кн. Киев, 2006. Кн.2. С. 763–764.
2. Ажнюк Л. В. Лінгвістичне підґрунтя юридичної визначеності // Мовознавство, 2013. № 5. С. 69–74.
3. Ажнюк Л. В. Типологія об'єктів лінгвістичної експертизи і методика їх дослідження // Мовознавство. 2016. № 3. С. 8-10.
4. Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Москва, 1986. Вып. 17. С. 22.
5. Словник української мови: в 11 т. К., 1972. Т. 3. С. 8.
6. Ажнюк Л. В. Типологія об'єктів лінгвістичної експертизи і методика їх дослідження // Мовознавство. 2016. № 3. С. 11-18.
7. Баранов В. М., Александров А. С. Риторика и право // Юрислингвистика-3: проблемы юрислингвистической экспертизы. Барнаул, 2002. С. 113.

МЕТОДИКА СЕМАНТИКО-ТЕКСТУАЛЬНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПО ДЕЛАМ, СВЯЗАННЫМ С ДОКУМЕНТАЛЬНЫМИ СПОРАМИ

Л. В. Ажнюк

Объектом исследования семантико-текстуальной экспертизы являются тексты документов, предусматривающих юридические последствия. В процессе правоприменения

³¹ Такий методологічний підхід при лінгвістичній інтерпретації спірних фрагментів тексту відповідає загальним принципам юридичної інтерпретації змісту документа, викладеним, зокрема, в ч. 3 ст. 213 «Тлумачення змісту правовичину» Цивільного кодексу України: «Якщо буквально значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає змогу з'ясувати зміст окремих частин правовичину, їхній зміст встановлюється порівнянням відповідної частини правовичину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін».

возникают вопросы, связанные с существованием альтернативных интерпретаций таких текстов. Присущая языку вариативность в отражении действительности порождает потенциальную вариативность интерпретаций текста, в частности тех его сегментов, в которых фиксируются те или иные юридически значимые факты. Любая интерпретация текста исходит из базовых знаний о языке – о его синтаксисе, морфологии, словоупотреблении, стилистических, орфографических, пунктуационных и других нормах. Поскольку различные интерпретации таких текстов предусматривают различные юридические последствия, в процессе правоприменения возникает необходимость привлечения специальных знаний лингвиста.

В статье рассматриваются базовые принципы и методологические основания лингвистической интерпретации текстов документов, предусматривающих юридические последствия.

Исходной прагмалингвистической предпосылкой при анализе текста документа, предусматривающего юридические последствия, является экспертная презумпция лингвальной определенности такого текста, которая позиционируется как лингвистический коррелят и необходимое условие юридической определенности нормы. Лингвозкспертная практика даёт основания для выделения ряда составляющих семантико-текстуальной лингвистической экспертизы по делам, связанным с документальными спорами: 1) прагмалингвистическое моделирование юридической проблемы и формулирование экспертной задачи; 2) экспликация альтернативных интерпретаций и их лингвистическое обоснование; 3) исходные экспертные презумпции и моделирование лингвистической аргументации; 4) «отсечение» лингвистически аномальной альтернативы.

METHODOLOGY OF THE SEMANTICO-TEXTUAL EXPERT EXAMINATION IN THE DOCUMENTARY DISPUTE CASES

L. Azhniuk

The article discusses the approaches of forensic linguistics to the investigation of disputable sections of the texts having juridical consequences (contracts of various types, acts, court decisions bylaws, powers of attorney, testaments, resolutions, records etc). Despite specific juridical status of the above documents they have a number of common essential discourse features distinguishing them from the other discourse milieus, for example, colloquial, mass media, advertizing, belles-lettres, etc. The basic linguistic category underlying the methodology of the linguistic expert examination is the concept of linguistic certainty which is a linguistic correlate of the juridical category of legal certainty. Linguistic certainty presupposes that even if the specific elements of the text or multiple interconnected texts do not provide for the communicative preciseness and unambiguous understanding of the text or its elements, taking into account broader legal discourse makes it possible to achieve such communicative preciseness through the application of a number of the formulized linguistic procedures.

Linguistic expert examination proceeds from the presumption of the linguistic correctness of the document under investigation, which presupposes that the textual material corresponds to the language norms in general and the established discourse practices in particular until the opposite has been proved. Communicative norm presumption enables to provide well-reasoned argument declining the interpretations of the text based on ascribing the linguistic units of the text of such meanings that do not correspond to the relevant discourse practices.

The pragmatics of the juridical texts is determined by performativeness of the language units, i. e. their ability not only to describe certain actions, but to verbally incorporate certain actions represented by the corresponding performative verbs or verbal collocations. In certain texts the tense and aspectual forms of the verbs are the principal indicators of concrete performative meanings as perceived against the background of the more generalized performative invariant

represented by the genre of the document. Eventual discrepancy between the performative content of the analyzed textual segment, on the one hand, and the anticipated performative content as determined by the established discourse practices, on the other hand, makes the juridical validity of the respective segment of the text highly questionable.

11 ІСТОРІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

В. Н. Чисников
кандидат юридических наук, доцент,
ведущий научный сотрудник

Государственный научно-исследовательский институт МВД Украины

УКРАИНСКИЙ ПРОФЕССОР Н. А. ОБОЛОНСКИЙ – ПЕРВЫЙ ПРОПАГАНДИСТ АНТРОПОМЕТРИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ А. БЕРТИЛЬОНА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

В статье исследуется жизненный путь, научная и экспертная деятельность доктора медицины, заслуженного профессора Киевского университета св. Владимира Николая Александровича Оболонского (1856–1913), а также его вклад в развитие отечественной криминалистики.

Николай Александрович Оболонский родился 27 (15) октября 1856 года в Петербурге [1] и происходил из старинного козацко-старшинского рода Полтавской губернии, получившего дворянство. Его отец, Александр Александрович Оболонский (1823–1877), был известным общественным деятелем и журналистом, гласным Полтавского губернского земства, гласным Харьковской думы и членом городской управы, основателем харьковского приюта для младенцев, редактором и издателем журнала «Народное чтение» (1859–1860) [2].

До восьми лет Николай жил в столице, а затем вместе с родителями переехал в родовое имение отца Княжий Хутор Зеньковского уезда Полтавской губернии. Вскоре семья переехала на постоянное место жительства в г. Харьков.

После окончания 2-й харьковской гимназии, Николай Оболонский в 1875 году поступил на медицинский факультет Харьковского университета, который окончил через пять лет, получив звание лекаря и уездного врача.

Тогда же его зачислили внештатным ординатором городской Александровской больницы. Спустя год, он был избран помощником прозектора при кафедре судебной медицины Харьковского университета. В 1886 году Николай Александрович защитил докторскую диссертацию на тему «О волосах в судебно-медицинском отношении». После защиты, он был определен в должность прозектора и его допустили к чтению лекций по судебной медицине в качестве приват-доцента.

В 1887 году молодой ученый побывал в заграничной научной командировке, проведя там полтора года. Работая в Праге, Вене (Австро-Венгрия), Мюнхене, Тюбингеме (Германия) и Париже (Франция) доктор Оболенский под руководством известных профессоров совершенствовал свои знания в области судебной медицины, патологической анатомии, психологии и невропатологии. Будучи в Париже, Николай Александрович первым из российских ученых ознакомился с новой антропометрической системой уголовной регистрации Альфонса Бертильона. Позднее ученый вспоминал: «... С указанным способом я ознакомился в 1887 году в Париже, благодаря любезности А. Bertillon'a, который дал мне доступ в свое бюро и лично руководил моими занятиями» [3]. В парижской Антропологической школе Николай Александрович также проводил исследования черепов преступников (24 человек: 21 – мужских и 3 – женских), которые ему были представлены из антропологического музея вместе с материалами. Результаты исследований были им опубликованы в статье «Череп преступников» (1890) [4].

Возвратившись из научной командировки в 1888 году, Н. А. Оболенский, кроме занимаемой им должности прозектора по кафедре судебной медицины Харьковского университета, был также определен прозектором при Харьковских земских благоугодных заведениях. В том же году, он выступил на заседании секции Харьковского общества естествоиспытателей с сообщением об отождествлении личности по системе Бертильона и создании в наиболее крупных городах Франции антропометрических бюро. Аналогичные учреждения ученый предлагал организовать и в России.

Накануне 1889 учебного года, доктор Оболенский переехал в г. Киев на постоянное место жительства, где был избран экстраординарным профессором на кафедре судебной медицины Императорского университета св. Владимира. Через некоторое время Николай Александрович удостоился ученых званий ординарного, а затем и заслуженного профессора.

В октябре, того же года в одном из номеров газеты «Новое время», была опубликована небольшая корреспонденция журналиста И. Яковлева «Антропометрические бюро при полицейской префектуре в Париже», в которой автор рассказывал о системе уголовной регистрации А. Бертильона и предлагал основать подобные бюро в России.

Спустя два месяца, в январе 1890 года, в еженедельнике «Врач» появилась статья профессора Н. А. Оболенского, под названием «Определение тождества лица по способу Bertillon'a». В начале статьи автор сообщал, что

описать способ Бертильона более подробно, чем это сделал журналист Яковлев, его побудило желание «...видеть осуществление мысли о создании антропометрических бюро в Российской империи». Говоря о сложности и важности отождествления личности рецидивистов в России, Николай Александрович писал: «...В настоящее время определение тождества лица повторных преступников очень часто не только затруднительно, но даже невозможно. Между тем, для судебной и административной властей выяснение личности задержанного преступника, скрывающего свое истинное имя, настоятельно необходимо. Для России, в виду ее обширности и несовершенства сыскной полиции, возможность пользоваться каким-либо упрощенным и верным способом определения личности преступника особенно важно».

Далее профессор Оболенский отмечал, что почти 50 %, присужденных к сибирской каторге находятся в бегах, а при совершении новых преступлений осуждаются под вымышленными фамилиями за последние преступления. Установить действительную фамилию вора-рецидивиста, удастся лишь благодаря случайным обстоятельствам, ибо существующие методы отождествления личности (описание примет, фотографирование, паспортизация) являются несовершенными и не достигают поставленной цели. «Между тем, – продолжал автор, – благодаря способу Бертильона, можно без затруднения в 2–3 минуты определить подлинность лица».

Николай Александрович также подробно раскрывал сущность вводимой Бертильоном антропометрической системы уголовной регистрации: измерений частей тела, словесного портрета, опознавательной (сигналетической) фотографии и считал целесообразным учредить в России антропометрические бюро по образцу французских. Профессор предлагал сначала организовать одно бюро в Петербурге и два его филиала в Тюмени и Одессе (через Тюмень проходили все преступники, которые направлялись в ссылку в Сибирь, а через Одессу – все ссылаемые на Сахалин).

По мнению Н. А. Оболенского, создание таких бюро не требует больших затрат и усилий. Для подтверждения своих слов, он приводил следующие аргументы. Во-первых, пять инструментов, которые требовались для антропометрических измерений, стоят всего 30 франков и их без особых усилий можно приобрести. При этом, автор указывал даже парижский адрес. Во-вторых, расходы на карточную систему также являются незначительными. Таким образом, по утверждению Николая Александровича, главные расходы вызывает лишь фотографирование преступников, которое и так осуществляется, а поэтому эти затраты не могут быть препятствием для выполнения проекта. В-третьих, подготовка специалистов для измерений частей тела не будет создавать трудностей. Антропометрический способ очень простой и требует лишь тщательности в работе. В завершение, профессор Оболенский высказывал мнение, что «... учреждение антропометрических полицейских бюро в России не только желательно, но и вполне выполнимо» [5].

Четыре месяца спустя, после опубликования статьи предложение ученого, было воплощено в жизнь: в С.-Петербурге при городской полиции начала функционировать первая в России антропометрическая станция. За первые 5 лет ее деятельности, было зарегистрировано более 20 тысяч человек и выявлено 75 преступников, которые скрывали свою фамилию. Эффективность бертильонажа была настолько очевидной, что вскоре в России открылись еще двенадцать антропометрических станций, в том числе и на Украине – в Одессе.

Говоря о приоритете Н. А. Оболонского в ознакомлении российского общества с антропометрией, следует возразить профессору И. Ф. Крылову, который в своей книге «Были и легенды криминалистики», называет российского юриста Г. Слиозберга первым, кто ознакомил русскую общественность с антропометрической системой Бертильона. В частности, автор пишет: «... Г. Слиозберг летом 1888 года по рекомендации известного французского судебного медика и криминалиста Лакассаня в лионской тюрьме был ознакомлен с практикой антропометрических измерений и в 1889 г., передал редакции Журнала гражданского и уголовного права Петербургского юридического общества статью, под названием «Антропометрическая система отождествления преступников» (была опубликована лишь в 1890 г.). В статье давался исторический обзор методов уголовной регистрации и раскрывались сущность и научные основы антропометрической системы» [6].

Приведенные нами факты свидетельствуют, что Н. А. Оболонский годом раньше от Слиозберга, ознакомился с антропометрической системой Бертильона и уже в 1888 году, сделал о ней научный доклад в Харькове. Известный дореволюционный криминалист доктор К. Г. Прохоров также утверждал, что «...с системой Бертильона впервые ознакомил российское общество, ныне покойный профессор судебной медицины Киевского университета Н. А. Оболонский [7].

В начале XX века профессор Оболонский считался в России известным и авторитетным специалистом в области судебной медицины. Изданный им фундаментальный труд «Пособник при судебно-медицинском исследовании трупа и при исследовании вещественных доказательств» (1894), принес ему европейское признание. Ученому также принадлежал ряд научных трудов, посвященных антропометрии, токсикологии, судебной экспертизе, криминологии, которые он печатал на русском, немецком и французском языках. [8]. Среди них следует назвать: «К казуистике судебно-медицинских вскрытий» (1883), «Материалы для судебно-медицинской диагностики» (1886), «К вопросу определения окиси углерода в крови» (1886), «О яде тарантула» (1887), «К вопросу об открытии колюхицина у трупов» (1888), «Исторический очерк развития позитивной школы о преступлении и преступнике» (1889), «Аффекты в судебно-медицинском отношении» (1897), «Судебно-медицинская экспертиза по делу об убийстве Комарова (дело Скитская)» (1901), «Профессио-

нальное изменение рук» (1901); «Современное положение вопроса о причинах самоубийства» (1902) и др.

Профессору Оболонскому принадлежит значительный вклад в развитие криминалистического учения о следах. Придавая большое значение следам при раскрытии убийств, ученый писал: «По следам не только можно доказать первоначальное место совершения преступления и направление, по которому убийца тащил свою жертву, но и иногда возможно определить, было ли совершено преступление одним или несколькими лицами и была ли борьба между убитым и нападавшими; мало того, – иногда удается по форме следов констатировать возраст и другие индивидуальные признаки преступника. Наконец, размеры и форма следов рук и ног могут послужить уликой или оправданием для подозреваемого в преступлении лица» [9].

Выдержки из трудов профессора Оболонского печатались в «Юридической газете», ведомственном журнале МВД «Вестник полиции» и других юридических изданиях. В этих статьях рассматривались вопросы, которые имели для криминалистов-практиков важное значение, в частности: определение скорости ходьбы человека по следу; значение узлов как вещественных доказательств, изменение рук и ног под влиянием профессии и значение этого факта при установлении тождества личности [10], полезности применения фотографии для фиксации следов, определение орудий убийств на месте преступления и т. д. Например, в одной из статей в «Вестнике полиции» приводились два примера, когда при осмотре трупа эксперт указал на орудие убийства, что позволило сыщикам вскоре раскрыть эти преступления [11].

В 1902 году профессора Оболонского избрали деканом медицинского факультета Киевского университета. В этой должности он продолжал трудиться до конца своей жизни, дослужившись до чина действительного статского советника, что соответствовало воинскому званию генерал-майора. Кроме работы в университете, Николай Александрович читал курс лекций по судебной медицине на киевских Женских медицинских курсах, заведовал Госпитальной судебно-медицинской клиникой, клиническим судебно-медицинским отделением Военного госпиталя.

Николай Александрович педагогическую деятельность успешно совмещал с научной и экспертной. В Киеве не было ни одного резонансного уголовного дела, в котором бы он не принимал участия в качестве судебно-медицинского эксперта.

Однако, следует упомянуть об одной из последних экспертиз ученого, которая «черным пятном» легла на его научную репутацию. В марте 1911 года профессор Оболонский вместе с прозектором Киевского университета Н. Н. Туфановым выступил экспертом при повторном осмотре трупа мальчика Андриюши Ющинского (дело Менделя Бейлиса). И хотя в заключении ни слова не говорилось о ритуальном убийстве, «... их выводы в общих чертах совпадали со страшной процедурой выкачивания крови из христианских младенцев, подробно описанных в антисемитской литературе». Это дало

основание некоторым ученым-медикам и защитникам в суде обвинить экспертов в намеренной фальсификации выводов экспертиз [12].

Много внимания профессор Оболенский придавал общественной деятельности. Он был заместителем председателя киевского общества борьбы с детской смертностью, председателем киевского отделения Петербургского врачебного общества взаимопомощи, членом комитета вспомогательной медицинской кассы, товарищем председателя Общества скорой медицинской помощи, деятельным членом Киевского клуба русских националистов. Николай Александрович активно участвовал в сооружении Клинического городка на Батыевой горе и состоял председателем Строительной комиссии. Он также состоял почетным членом Парижского антропологического общества (1889).

В сентябре 1911 года профессор Оболенский был удостоен благодарности императора Николая II за преподнесенный ему труд ученого «О значении физических упражнений». Тогда же Николай Александрович получил императорскую благодарность за медицинский уход и облегчение страданий раненого в Оперном театре Киева и впоследствии скончавшегося премьера и министра внутренних дел П. А. Столыпина.

Проживал действительный статский советник профессор Оболенский в г. Киеве по адресу: Бибиковский бульвар, д. № 36. Зимой 1913 года Николай Александрович простудился и, несмотря на все усилия врачей, 27 (14) марта умер от двусторонней гриппозной пневмонии. Некрологи о его смерти напечатали почти все киевские газеты, в том числе столичные «Язык», «Русский врач» и др. Похоронили ученого в Киеве, в склепе на кладбище «Аскольдова могила» [13].

Перечень ссылок

1. *Оболенский Н. А.* Оболенский Николай Александрович // Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков, 1905–1906. С. 259. Некоторые авторы ошибочно указывают местом рождения Н. А. Оболенского г. Харьков. См.: Лісовий А. С. Оболенський Микола Олександрович // Юридична енциклопедія. Київ. 2002. Т. 4: (Н-П). С. 226.
2. *Томазов В. В.* Оболенські та Каневські-Оболенські // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2010. Т. 7: (Мл. – О). С. 510-511.
3. *Оболенский Н. А.* Определение тождества лица по способу Bertilon'a // Врач. 1890. № 4. С. 1.
4. *Оболенский Н. А.* Черепа преступников. Харьков, 1890.
5. *Оболенский Н. А.* Определение тождества лица по способу Bertilon'a // Врач. 1890. № 4. С. 1-6.
6. *Крылов И. Ф.* Были и легенды криминалистики / И. Ф. Крылов. Ленинград, 1987. С. 64.
7. *Прохоров К. Г.* История регистрации преступников в России // Вестник полиции. 1914. № 2. С. 38.

8. *Оболонский Николай Александрович* // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Санкт-Петербург, 1897. Т. XXI-а. С. 546-547.
9. *Оболонский Н. А.* Пособник при судебно-медицинском исследовании трупа и при исследовании вещественных доказательств Санкт-Петербург, 1894. С. 527.
10. *Юридическая газета.* 1894. 17 июля, 24 июля, 31 июля.
11. *Эль де-Ха.* Определение орудий убийств (по проф. суд. мед. Н. А. Оболенского) // Вестник полиции. 1916. № 39. С. 934-936; № 40. С. 953-955.
12. *Винберг А. И.* «Черное дело» экспертов - фальсификаторов / А. И. Винберг. Москва, 1978. С. 102-140.
13. *О Н. А. Оболенском* так же см.: Научно-педагогическая и практическая деятельность кафедры судебной медицины Киевского медицинского института за 150-летний период ее существования. Киев, 1991; *Чисников В. М.* Піонер вітчизняної антропометрії. Маловідомі сторінки з історії української криміналістики // Юридичний вісник України. 2005. 28 травня-3 червня (№ 21); его же. *Оболонський Микола Олександрович* // Міжнародна поліцейська енциклопедія. Т. V: Кримінально-процесуальна та криміналістична діяльність поліцейських організацій. Киев, 2009. С. 510; его же. *Криміналістична думка в Україні: судові медики (серед XIX – поч. XX ст.)* // Наука і правоохорона. 2010. С. 169–173; его же. *Оболонський Микола Олександрович* // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Киев, 2010. Т. 7: (Мл.-О). С. 510; его же. *Оболонский Николай Александрович (1856-1913)* // *Криміналістичні реєстраційно-довідкові й судово-експертні установи Російської імперії (1889-1917 рр.): у 2-х кн.* Киев; Харьков, 2003. Кн. 1 / авт. кол. М. Г. Вербенський, С. І. Гірько, Т. О. Проценко, В. М. Чисников та ін. С. 471-475.

**УКРАЇНСЬКИЙ ПРОФЕСОР Н. А. ОБОЛОНСЬКИЙ – ПЕРШИЙ
ПРОПАГАНДИСТ АНТРОПОМЕТРИЧНОЇ СИСТЕМИ
А. БЕРТИЛЬОНА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ**

В. М. Чисников

В статті досліджується життєвий шлях, наукова та експертна діяльність доктора медицини, заслуженого професора Київського університету св. Володимира Миколи Олександровича Оболенського (1856-1913), а також його внесок в розвиток вітчизняної криміналістики.

**UKRAINIAN PROFESSOR N.A. OBOLONSKY – PRIME PROPAGANDIST OF
ANTHROPOMETRIC SYSTEMS
A. BERTILION IN THE RUSSIAN EMPIRE**

V. Chisnikov

In the article examines the way of life, scientific and expert activities of the Doctor of Medicine, Professor Emeritus of the University of Kiev St. Vladimir Nikolai Alexandrovich Obolonsky (1856-1913), as well as its contribution to the development of domestic criminalistics.

12 ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД

УДК 343.98

Н. І. Клименко
доктор юридичних наук, професор

Європейський університет

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЕКСПЕРТІВ В США, ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА В ДЕЯКИХ КРАЇНАХ ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ

Розглядається правова регламентація статусу експертів в кримінальному і цивільному судочинстві та арбітражі в США, Великобританії і деяких країнах північної Європи. Показані вимоги, що ставляться до особи експерта, правила його залучення до суду і арбітражу, оформлення висновку експерта та особливості допиту експертів в суді.

В країнах континентальної правової системи (Continental Law System), суддя здійснює принциповий вплив на хід процесу і керує його процедурою. Тоді, як в країнах Common Law головними особами в процесі судочинства є сторони або присяжні (бо існує принцип змагальності), а суддя, як правило, грає пасивну роль.

Правовий статус експертів регулюється кодексами, Законами та процесуальними регламентами країн.

Так, статус експерта в Сполучених Штатах Америки, який застосовується під час розгляду в федеральних судах як цивільних, так і кримінальних проваджень, регламентує ст. 6 «Федеральних правил доказування» (USA) від 29.03.2011 р. Експерт - це особа, що має спеціальні знання, уміння, яка отримала відповідну підготовку або освіту. В англо-саксонському середовищі (common law) свідки і експерт часто мають однаковий або дуже схожий статус. Проте, в федеральних процесах США, експерти все-таки займають особливий статус порівняно зі звичайними свідками, тому що вони дають показання з приводу своєї думки. Свідки дають показання лише про факти. Експерти ж повинні дотримуватися трьох основних умов: їх висновки засновуються на достатніх фактичних даних, є результатом достовірних принципів і методів і під час досліджень використовуються необхідні методи.

Сторони можуть найняти власних експертів на свій розсуд. Експерт повинен залишатися об'єктивним і нейтральним. В США, як і в інших країнах common law, застосовується змагальна модель процесу, при якій сторони керують порядком і змістом процесу. В більшості випадків експертів залучають обидві сторони. Від суду залежить, якому експерту віддати перевагу. Тому перемагає та сторона, яка має більш досвідченого експерта.

В Об'єднаному королівстві Великобританії і Північної Ірландії (Шотландія), статус експертів відрізняється від Англії і Уельсу більшим доступом до актів експертизи, а також до документації експертних висновків і пов'язаних із ними відомостей. Ця різниця збільшилася після прийняття англійських Правил цивільного процесу Civil Primolure Rules (YBR ENY). В Шотландії експертний доказ може бути наданий виключно в словесній (усній) формі під час допиту експерта.

Письмове оформлення акту експертизи є повідомленням про те, що експерт буде пізніше стверджувати усно. В Англії письмове повідомлення адресується суду. Всі документи, на яких сторони обґрунтовують свої погляди, повинні здаватися на зберігання суду.

Суд може залучити консультанта як за пропозицією сторони, так і без неї. Якщо прийнято рішення про залучення консультанта на умовах, не передбачених в «Патентном законі» 1977 р., необхідно внести аванс на оплату такого консультанта (позивачем або заявником).

В процесі допиту експертів, на відміну від свідків, існують три основних особливості (привілеї), що стосуються їх статусу: брати участь в процесі ще до своїх показань, посилається на роботи інших спеціалістів в галузі їх спеціалізації, висловлювати свої думки, допомагаючи суду у вирішенні проблем. Позиція експерта повинна бути об'єктивною і непередвзятою по відношенню до суду, а не сторона, яка залучила його до процесу. Сторони повинні надати експерту інформацію, щоб не допустити її викривлення. Експерт може використовувати і інші матеріали, якими він користувався. Експерт не повинен відповідати на питання, що не відносяться до його спеціалізації (питання правового і загального характеру). Від експерта вимагається достатня кваліфікація, яку оцінює суд.

Статус експертів в арбітражі урегульовано в Правилах № 334 «Шотландських правил арбитражной процедури» (доповнення до шотландського Закону «Об арбитраже» 2010 р.). Сторонам дозволено висловлюватися з приводу акту експертизи, а також бути присутніми під час будь-якого допиту експерта (словесного надання експертного висновку). Письмове оформлення актів експертизи вважається доказом.

Основним процесуальним нормативним актом в цивільному процесі Ірландії є «Регламент вищих судів» (The Rules the Superior Courts). Статус експертів, притаманний країнам common law, в акті відсутній. Він передбачений в регламентах окремих галузей права, включаючи процеси відповідних

проваджень (наприклад, процедури по торговим справам, справам екологічної конкуренції).

Статус експертів у розглядах комерційних спорів регулюється р.11, ст. 6 «Регламента высших судов» 2004 р. Під час підготовки до процесу, суд може доручити експертам обговорити, які питання потребують експертизи.

Статус експерта регулюється в кримінальному судочинстві розділом 7 КПК (EST) 3.03.2011 р. Під час призначення на посаду експерта, з ним домовляються щодо строків оформлення (надання) акту експертизи. Відповідний орган, може також звернутися з метою оформлення акту експертизи в зарубіжний інститут судової експертизи і використати в розгляді акт експертизи, оформлений в іншій державі (іноземний акт експертизи).

Експерт складає свої повноваження, якщо він раніше приймав участь у кримінальному процесі по тій же самій справі, або є близьким обвинуваченому або потерпілому. Експерт має право вимагати матеріали, що необхідні для експертизи, вивчати їх і відмовлятися від складання акту експертизи, якщо наданих матеріалів недостатньо або запитання виходять за межі його спеціалізації.

Кодекс судочинства Фінляндії (FIN) регламентує статус експерта як в цивільному, так і в кримінальному процесі (гл.17, ст. 44-55). Якщо виникає потреба в експертних дослідженнях, суд може залучити одного або декількох експертів, а також може затребувати професійну особу в органі суспільного (державного) управління. Поряд з експертом, призначеним за домовленням сторін, суд може залучити іншого експерта. Не допускається призначення експерта проти його волі. Експертом не може бути особа, зв'язки якої з якоюсь зі сторін знижують достовірність результатів його дослідження. Від експерта не може вимагатись розголошення комерційної або професійної таємниці, якщо для цього не необхідні особливо поважні причини. Допит експерта проводиться також за допомогою технічних засобів, наприклад, по телефону, інтернету. Експерт має право на винагороду і компенсацію своїх затрат.

Статус експерта в арбітражі регулюється законом «Об арбитраже» (FIN). Арбітражний суд залучає до процесу експерта. Від сторін він вимагає надання необхідних матеріалів і відомостей.

В Англії і Уельсі експерти широко залучаються до різного виду процесів (цивільного, кримінального), арбітражного, мирових процесів медіації тощо. В Англії, як і в більшості країн common law, експерти залучаються, як правило, сторонами і тільки у виключних випадках призначаються самим форумом. Для залучення експерта з метою надання висновку стороною, а також доручення експертизи стороною, необхідна згода суду. Участь експерта в судочинстві обмежується відповідями на питання, які необхідні для вирішення спору.

Ситуації, при яких експертні докази надаються підсудним, регулюються р. 34 Закону «Об уголовном процессе» 2010 р. (IRZ). Можливості отримання експертного доказу обвинуваченим обмежено випадками, визначени-

ми в згаданому розділі. Обвинувачений подає письмову заяву, яку слід передати прокурору не пізніше 10 днів до початку розгляду. Суд таку заяву задовольняє, якщо висновок експерта буде відповідати вимогам, які ставляться до доказів.

В Законі «Об арбитраже» 2010 р. статус експерта і експертні докази не врегульовані, хоча вони використовуються в арбітражних розглядах.

Статус експерта в Нідерландах урегульовано в р. 3 КПК (NZD) 2010 р. і Законом «Об экспертах по уголовным делам». Створений Нідерландський реєстр судових експертів (NZD), а також існують «Декрет об экспертах по уголовным делам» 13.03.2011 р. і «Етичний кодекс». Обирають експертів, які відповідають затвердженим стандартам. Під стандартами розуміють кваліфікацію, яка підлягає об'єктивній перевірці (за допомогою документів про освіту і інших посвідчень). Керівництво експертами здійснює Рада зареєстрованих експертів. Згідно зі ст. 176 КПК суддя має можливість призначити експерта вже у процесі досудового розслідування на вимогу підозрюваного або прокурора.

Статус експерта в арбітражі регулюється книгою 4 ст. 1022 ч.3, ст. 1037 ч. 3, ст.ст. 1039 і 1042 «О гражданском судопроизводстве» 1986 р. (NZD). Арбітражна комісія за вимогою сторін може дозволити самостійно залучити експертів, провести їх допит і надати експерту потрібні відомості і матеріали.

Правовий статус експертів в Норвегії в кримінальному процесі регламентується гл. 11 Закону «Об уголовной процедуре» від 11.03.2011 р. Кожна особа, визначена судом в якості експерта, повинна взяти на себе цю задачу. Суд може призначити одного або двох чи більше експертів. Керівник закладу може призначати постійних експертів за певними спеціальностями. До призначення експерта, суд надає сторонам можливість висловити свою думку з приводу такої процедури.

Якщо експертам буде потрібно сприяння сторін або інших осіб, вони можуть затребувати від суду таке розпорядження. Експерти надають письмові акти – разом або індивідуально. Експерт може викликатись до суду, з метою надання усних показань замість письмового оформлення акту. Експерти можуть бути присутніми під час всього усного слухання. Суд дозволяє їм задавати питання сторонам, свідкам і іншим експертам. Вони можуть радитися між собою перед наданням показань.

Керівним процесуальним органам по всім питанням судової медицини є Комісія по судовій медицині. Члени комісії призначаються королем. Комісія перевіряє звіт і у випадках виявлення помилок, доводить до відома відповідний суд або слідчий орган.

Експерти надають допомогу слідству і за це отримують оплату.

Експерти, що залучаються сторонами, оплачуються за такими ж правилами, як і свідки. Експерти можуть бути присутніми в ході процесу і висловлювати присутнім свою думку з приводу процедури, згідно з положеннями, діючими для експертів. Статус експертів в арбітражному процесі урегульова-

но ст. 29 «Закон об арбитраже» № 25 (NOK) від 14.05.2006 р. з послідовними змінами. Арбітражна колегія може призначити одного або декількох експертів, які розглядають питання, затребувати від сторін надання експерту інформації і доступу до доказів. Експерт надає акт в письмовому вигляді, допитується сторонами, які надають йому питання.

В Данії статус судових експертів має менше значення, чим в інших країнах (common law). В більшості випадків сторони не призначають своїх експертів, а призначають загального експерта з метою підготовки до розгляду провадження, якого затверджує суд. Експерт готує письмовий звіт. Сторони готують питання, на які повинен відповісти експерт, і можуть вимагати допиту експерта. В більшості випадків призначається один експерт, хоча можливо призначення декількох експертів. Експерт не може надавати висновки з правових питань, а також тлумачити договір або норми. В процесі не допускається надання акта експертизи, підготовленого однією стороною, без узгодження з іншою стороною. Експерт має право вимагати матеріали, які необхідні для проведення експертизи.

Статус експерта в арбітражі врегульований Законом (DNK) «Об арбитраже» 2005 р. Згідно цьому Закону, арбітраж може залучити до процедури одного або декількох експертів, а також вимагати від сторін надання йому матеріалів та інших доказів.

В країнах Common Law надання експертом акта експертизи, не позбавляє його допиту. Мета до зниження затрат на третейське провадження веде до того, що сторони і арбітри часто задовольняються тільки письмовим актом експертизи.

Перелік посилань

1. *Белоглазев А.И., Хотова Р.* Эксперты в международных условиях (в гражданских и уголовных судебных процессах, арбитражных и инвестиционных разбирательствах). Киев, 2011. 475 с.
2. *Белоглазев А.* Защита инвестиций, право ЕС и международное право. Киев, 2010.
3. *Комаров А. Ц.* Международный коммерческий арбитраж и гос. Суд. Москва, 2008. № 2.

ПРАВОВОЙ СТАТУС ЭКСПЕРТОВ В США, ВЕЛИКОБРИТАНИИ И В НЕКОТОРЫХ СТРАНАХ СЕВЕРНОЙ ЕВРОПЫ

Н. И. Клименко

Рассматривается правовая регламентация положения экспертов в уголовном и гражданском судопроизводстве и арбитраже США, Великобритании и некоторых странах северной Европы.

Показаны требования к эксперту, правила его привлечения в суд и арбитраж, оформление заключения эксперта и особенности допроса его в суде.

**THE LEGAL STATUS OF THE EXPERTS IN THE US, GREAT BRITAIN
AND sSOME NORTHERN EUROPEAN COUNTRIES**

N. Klimenko

We consider the legal regulation of the expert position in the proceedings criminal and civil processes, US arbitration, Great Britain and some countries of northern Europe.

There are requirements for an expert, its rules of attraction in court and arbitration, execution of expert opinion and especially the questioning in court showing in the article.

ПАМ'ЯТІ КОЛЕГ

ЗІНАІДА СЕМЕНІВНА МЕЛЕНЕВСЬКА

(1938-2016)

20 березня 2016 року пішла з життя досвідчений, висококваліфікований експерт в галузі почеркознавства, кандидат юридичних наук, експерт вищого кваліфікаційного класу, науковець, викладач, Меленевська Зінаїда Семенівна.

Народилася Зінаїда Семенівна в м. Києві 30 січня 1938 року в сім'ї службовців. З 1961 року, після закінчення юридичного факультету Київського університету ім. Тараса Шевченка, працювала в Київському НДІ судових експертиз у лабораторії судово-почеркознавчих досліджень на посадах молодшого наукового співробітника, старшого наукового співробітника (1973 р.), завідувача лабораторії судово-почеркознавчих досліджень (1983 р.), заступника директора з наукової роботи (1998 р.).

У 1972 році З. С. Меленевська захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Теоретичні та методичні питання проведення повторних почеркознавчих експертиз у кримінальному судочинстві», згодом, у 1978 р. їй було присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника.

Напрямами наукової діяльності Зінаїди Семенівни були: повторні експертизи в кримінальному судочинстві, психологія та оціночна діяльність експерта, динамічні характеристики почеркових об'єктів, тощо.

Меленевська З. С. була автором більше, ніж 70 наукових праць, серед яких методичні посібники, розділи у підручниках, статті. Зокрема: «Теорія і практика повторних почеркознавчих експертиз», «Психологічні особливості діяльності комісії експертів-почеркознавців та шляхи її вдосконалення», «Оцінка ознак, протилежних висновку, на заключній стадії ідентифікаційного дослідження».

Останні роки свого життя З. С. Меленевська присвятила викладацькій діяльності, підготовці майбутніх експертів-криміналістів, працювала в Національній академії внутрішніх справ.

Колеги, учні та друзі завжди будуть пам'ятати Зінаїду Семенівну, з теплою згадувати її багатогранну, яскраву особистість.

ТАМАРА ІВАНІВНА МОРОЗ

(1936-2016)

28 квітня 2016 року зупинилося серце висококваліфікованого фахівця в галузі судово-технічного дослідження документів Тамари Іванівни Мороз.

Народилася Тамара Іванівна в м. Красноярськ 09 жовтня 1936 р. в сім'ї службовців. У 1959 р. закінчила Сибірський Технологічний інститут, хіміко-технологічний факультет, целюлозно-паперове відділення. З 10 вересня 1970 року Т. І. Мороз, зарахована до штату Київського НДІ судових експертиз на посаду молодшого наукового співробітника. З цієї дати життя Тамари Іванівни назавжди пов'язано з Інститутом. Згодом вона обіймала посади старшого наукового співробітника (1979), завідувача сектором (1995). Крім експертної діяльності Мороз Т. І. займалась і науковою діяльністю, вона є автором та співавтором багатьох наукових праць, серед яких: «Идентификация пишущего прибора по штрихам записей» (1976), «О возможности использования методов электрофореза и хроматографии при определении времени изготовления документов» (1978), «Установление соответствия материалов документа примененному виду печати» (1978), «Пути совершенствования методов люминесцентного исследования документов» (1981), «Комплексное криминалистическое исследование документов, изготовленных печатными способами» (1982), «Оптические методы исследования Киевских глаголических листков» (1989), «Комплексное криминалистическое исследование документов, изготовленных полиграфическими способами» (1985).

Після виходу на пенсію, продовжувала працювати позаштатним експертом Київського НДІ судових експертиз.

Тамара Іванівна була наставником для молодих експертів. Її учні і досі працюють у КНДІСЕ, стали кваліфікованими експертами-документознавцями.

Світла і вічна пам'ять про Тамару Іванівну назавжди залишиться в серцях її учнів, колег та друзів.

СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ СТАЛЬМАХОВИЧ

(1950-2016)

09 серпня 2016 року зупинилося серце знаного експерта в галузі фізико-хімічних досліджень Стальмаховича Сергія Івановича.

Народився С. І. Стальмахович у 1950 р. в м. Порт-Артур (Китай), в сім'ї службовців. У 1974 році закінчив фізичний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, а в 1980 р. аспірантуру того ж університету за спеціальністю «Молекулярна спектроскопія». З липня 1981 р. життя і діяльність Сергія Івановича тісно пов'язані з Київським НДІ судових експертиз, де він розпочав свою експертну та наукову діяльність на посаді молодшого наукового співробітника лабораторії судових фізичних і хімічних досліджень та пропрацював на різних посадах до останніх днів життя. З 1988 р. по 2000 р. обіймав посади старшого наукового співробітника, завідуючого сектором дослідження наркотичних речовин, завідувача лабораторії судових фізичних та хімічних досліджень, з 2000 року займав посаду завідуючого сектором дослідження наркотичних речовин і психотропних препаратів. Після виходу на пенсію у 2010 р., продовжував працювати позаштатним експертом Київського НДІ судових експертиз.

Сергій Іванович був одним з найбільш досвідчених фахівців у галузі судових фізичних та хімічних досліджень, зокрема за спеціальностями: «Дослідження лакофарбових матеріалів і покриттів», «Дослідження полімерних матеріалів, пластмас і виробів з них», «Дослідження нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів», «Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів та прекурсорів».

Активно приймав участь у науково-дослідній роботі, був керівником та виконавцем багатьох науково-дослідних розробок, серед яких: «Разработка и совершенствование методов комплексного идентификационного исследования некоторых сильнодействующих фармпрепаратов с целью обнаружения и определения их природы», «Разработка методики комплексного идентификационного исследования конкретных объемов(масс) горюче – смазочных материалов, использовавшихся на автотранспорте», «Влияние предметов носителей (тканей) на нефтепродукты, извлеченные из них после пожара», «Розробка методичних рекомендацій з криміналістичного дослідження мастильних матеріалів методами молекулярної спектроскопії в ультрафіолетовій області спектру, тонкошарової та рідинної хроматографії», «Розробка методики криміналістичного дослідження пально-мастильних речовин, встановлення їх марки, джерела походження та факту їх змішування»; автором багатьох наукових статей.

Неможливо не відзначити глибоку інтелігентність, людяність, велике серце, широту душі Сергія Івановича, доброзичливість та увагу до колег і друзів.

Світла пам'ять про Стальмаховича С. І. назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав.

ЗІНАЇДА ОЛЕКСАНДРІВНА КОВАЛЬЧУК

(1929-2016)

15 грудня 2016 року пішла з життя відомий вчений-криміналіст у галузі судового почеркознавства, криміналістичного дослідження документів та теорії судової експертизи Зінаїда Олександрівна Ковальчук.

Народилася Зінаїда Олександрівна 23 січня 1929 року у місті Києві, в сім'ї службовців. З 1937 року розпочала навчання у 134 середній школі міста Києва. У 1941 році її навчання було перерване війною й евакуацією до м. Воткінська Удмурдської АРСР, куди разом із заводом «Арсенал» було переведено її батьків і де вони перебували до 1945 року. Після повернення до Києва

Ковальчук З.О. продовжила навчання у школі, яку закінчила у 1947 році із «Золотою медаллю».

У тому ж році, вона поступила на юридичний факультет до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Після закінчення університету З. О. Ковальчук, згідно призначенню Державної Комісії, почала працювати в канцелярії Президіума Верховної Ради УРСР у якості консультанта.

У листопаді 1952 року її було прийнято на роботу до Київського НДІ судових експертиз на посаду молодшого наукового співробітника лабораторії судово-почеркознавчих досліджень.

У 1964 році Зінаїда Олександрівна закінчила заочну аспірантуру Все-союзного інституту по вивченню причин й розробці заходів попередження злочинності, а у 1966 році успішно захистила дисертацію на тему: «Криміналістичне дослідження пошкоджених документів».

За роки роботи у Київському НДІСЕ Зінаїда Олександрівна Ковальчук, пройшла тернистий шлях від молодшого наукового співробітника до старшого наукового співробітника (з 1967 року), а з 2007 року займала посаду провідного наукового співробітника, була експертом вищого кваліфікаційного класу.

Свого часу, Ковальчук З.О. займалася викладацькою діяльністю на юридичному факультеті у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, з 1999 року була доцентом кафедри правознавства у Миколаївській філії Києво-Могилянської Академії, а з 2002 року – виконувала обов'язки доцента кафедри правознавства Миколаївського Державного гуманітарного Університету ім. І. Могилі, одночасно залишаючись позаштатним експертом Київського НДІ судових експертиз і виконуючи складні експертні дослідження.

Зінаїда Олександрівна Ковальчук була сумлінним працівником, висококваліфікованим спеціалістом у галузі судового почеркознавства, фахівцем з теоретичних питань криміналістики і криміналістичної техніки та методики дослідження документів. Вона була одним з провідних спеціалістів Київського НДІ судових експертиз, приймала активну участь у профілактичній та науково-методичній роботі, розробляла та впроваджувала в експертну практику нові методи судово-експертних досліджень. Займалась науковими розробками, які були направлені на удосконалення оціночної діяльності експертів-криміналістів. Ковальчук З. О. була досвідченим наставником молодих спеціалістів, підготувала велику кількість кваліфікованих експертів-почеркознавців.

Зінаїда Олександрівна була автором більш ніж 60 наукових праць з теоретичних аспектів техніки та методики дослідження речових доказів, психології та оціночної діяльності експерта, динамічних характеристик почеркових об'єктів, питань дослідження рукописних текстів та знищених документів та багатьох науково-дослідних розробок.

Серед наукових праць Ковальчук З. О. найбільш вагомими є, зокрема, такі: «Криміналістичне дослідження пошкоджених документів», «Психологічні особливості діяльності комісії експертів при проведенні комплексних експертиз», «Оцінка ознак, протилежних висновку, на заключній стадії ідентифікаційного дослідження».

Світла пам'ять про Зінаїду Олександрівну назавжди залишиться у серцях її учнів, колег та друзів.

**Вимоги до тематики, структури та оформлення статей,
які надаються до публікації у збірнику
«КРИМІНАЛІСТИКА І СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА»**

Міжвідомчий науково-практичний збірник **«КРИМІНАЛІСТИКА І СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА»** – вітчизняне, наукове, юридичне, інформаційне видання, включене до Переліку наукових фахових видань України, що видається один раз на рік, друкується змішаними мовами: українською, російською, англійською та розповсюджується на території держави та за кордоном. Видання розраховане на судових експертів, слідчих, суддів, викладачів і студентів юридичних та медичних ВУЗів.

Тематика, структура та оформлення статей до збірника повинні відповідати вимогам нормативно-правових актів Міністерства освіти і науки України та відповідним стандартам.

Загальні вимоги

Статті, які направляються до редколегії збірника, мають відповідати його профілю в межах наступних започаткованих розділів:

- загальнотеоретичні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи;
- питання тактики та методики розслідування злочинів, криміналістична техніка;
- судова експертиза: наукові розробки у галузі експертних досліджень, технології, методики та методи судових експертиз;
- використання результатів наукових розробок та практичних напрацювань при проведенні судових експертиз;
- оглядова інформація зарубіжної практики у галузі судової експертизи.

До збірника можуть включатися й інші розділи, що визначається редколегією.

Редколегією приймаються до розгляду статті, які мають новизну та такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки і перспективи подальшого розвитку та вдосконалення положень кримінального процесу, криміналістики, судової експертизи та оперативно-розшукової діяльності.

Автори несуть відповідальність за відбір та точність наведених фактів, цифр, цитат, правових відомостей, імен та іншої інформації; за зміст в матеріалах даних, які не можуть бути опублікованими у відкритих виданнях; за надання до редакції матеріалу, що вже був опублікований раніше в інших виданнях або прийнятий ними до друку. Автори також гарантують відсутність у статтях нецитованих запозичень з Інтернету та інших джерел.

Усі матеріали, які не відповідають цим вимогам, не розглядаються. Надані матеріали не повертаються.

Статті надаються з рецензіями та витягами з протоколів засідань вчених рад, кафедр, лабораторій тощо з рекомендацією до публікації.

Редакційна колегія здійснює зовнішнє рецензування статей, які надійшли для розгляду на предмет їх публікації та залишає за собою право відбору матеріалів для збірника без письмового пояснення причин їх відхилення. Статті докторів наук не рецензуються.

Редакційна колегія залишає за собою право внесення редакційних правок без участі авторів без зміни суті матеріалу.

В одному випуску збірника може бути опубліковано не більше двох статей одного автора: одна – з одноосібним авторством, друга – у співавторстві або дві статті у співавторстві.

У збірнику можуть бути опубліковані матеріали з точкою зору автора (авторів), яку не поділяють члени редколегії.

Структура та правила оформлення статей

При підготовці матеріалів для публікації в збірнику авторам необхідно дотримуватися наступних вимог:

1. Тексти статей українською або російською мовою подаються з анотаціями та резюме на російській, українській та англійській мовах, оформлюються в текстовому редакторі Microsoft Word (2003-2007).

2. Статті надсилаються у 2-х примірниках мовою оригіналу разом з електронними копіями і окремими додатковими електронними файлами таблиць у форматі Word (за наявності), надруковані на аркуші формату А4, шрифтом – Times New Roman, з полями: по верхньому та нижньому краю аркуша 20 мм, з правого краю аркуша – 10 мм, з лівого – 30 мм, кегль 14, міжстроковий інтервал – 1,5.

3. Стаття починається з УДК (індекс за Універсальною десятиковою класифікацією), який розташовується у лівому куті аркушу.

Нижче на 1 рядок по центру аркушу вказуються такі відомості: ініціали, прізвище, науковий ступінь, вчене звання автора (авторів), посада та місце роботи з одинарним міжрядковим інтервалом, шрифт Times New Roman, жирний, кегль 14. Назва організації – набирається з нового рядка шрифтом Times New Roman, кегль 14, вирівнюються по центру рядка.

4. Далі посередині вказується назва статті, яка розміщується на 1 рядок нижче назви організації, прописним шрифтом Times New Roman, жирний, кегль 14, з одинарним міжрядковим інтервалом і вирівнюються по центру.

5. Під назвою друкується анотація – стисла характеристика змісту статті об'ємом 5-7 строк. За анотацією слідує текст статті, після якого розміщуються резюме – виклад суті статті з висновками – на російській (якщо стаття виконана українською мовою) або на українській (якщо стаття виконана російською мовою) та на англійській мовах об'ємом 250-300 слів.

Анотація, резюме розміщуються через один інтервал, виконуються шрифтом Times New Roman, кеглем – 12, курсивом через один інтервал. Назва статті та анотація викладаються на мові, якою написана стаття.

Такі ж кегель і інтервал застосовуються при оформленні таблиць, підписів під рисунками. Використання інших шрифтів не допускається.

6. Зноски по тексту повинні мати наскрізну нумерацію та оформлюватися за допомогою графічного редактору Microsoft Word через меню: «Вставка» => «Ссылка» => «Сноска».

7. Математичні формули в тексті виконуються тільки за допомогою редактора математичних формул Microsoft Equation (Microsoft Word). Літери грецького алфавіту за текстом повинні бути стандартними символами шрифту Symbol. Використання для таких цілей об'єктів Microsoft Equation не допускається. Формула вирівнюється по центру і не повинна займати більше 5/6 ширини рядка.

8. Блок-схеми виконуються за допомогою редактора діаграм Microsoft Graph (Microsoft Word). Діаграми та графіки виконуються тільки за допомогою Microsoft Excel. При цьому, крім файлу з текстом статті, до якого вміщено відповідну діаграму (графік), обов'язково надається файл Microsoft Excel.

9. Растрові ілюстрації (скановані рисунки, фотографії тощо), які знаходяться в текстах статей також потрібно надавати окремо в форматі PDF або на окремих аркушах. Якщо в статті присутні ілюстрації, необхідні розташовувати їх по тексту, вирівнюючи підписи (Рис. 1. Схема ...) по ширині, з абзацного відступу 1,25 см.

10. У разі використання у тексті таблиць розташовувати їх необхідно за текстом, причому їх ширина повинна бути на 1 см. менша, ніж ширина рядка. Над таблицею поставити її порядковий номер (Таблиця 1.), вирівнюючи по правому краю, під якими розмістити назву таблиці, вирівнюючи по центру.

11. Об'єкти, зазначені в п.п. 6-8 повинні розміщуватися в статтях без обтікання текстом. Не потрібно використовувати вставки об'єктів в окрему рамку або поверх тексту.

12. При оформленні ілюстративних матеріалів авторам статей слід враховувати, що вони подаються як у чорно-білому, так і в кольоровому варіантах форматом А5.

13. Підкреслювання в текстах статей використовувати не бажано, слід користуватися курсивом або відділяти частини тексту за допомогою довгих тире (—), цифр. Правильно використовувати короткі тире (–), дефіс (-) та тільки типографські лапки («...»).

14. Наприкінці тексту статті, надається «Перелік посилань» через один інтервал від останнього рядка шрифтом Times New Roman з одинарним міжрядковим інтервалом і вирівнюється по ширині.

Нижче, через один інтервал від останньої строчки нижнього рядка літератури викладається резюме статті двома мовами: російською (коли текст статті виконано українською) або навпаки, українською (коли текст виконано

російською мовою) та англійською. Виконується резюме шрифтом Times New Roman, кегель – 12, одинарний інтервал, курсив.

15. Сторінки у рукопису не нумеруються. Слова у рукописі відокремлюються одне від одного одним пробілом. Не припустимо форматування (розміщення по центру, створювання відступів) тексту й рисунків за допомогою множинних пробілів.

16. Після крапки, коми та інших розділових знаків завжди ставиться пробіл, у тому числі після та між ініціалами, після та між скороченнями в списку літератури. Пробіл також завжди ставиться між цифрою та позначенням, наприклад: «5 см».

17. При використанні в тексті спеціальних символів ($\times$, $\pm$, $\div$, $\sum$, $\leq$, $\approx$ та ін.) необхідно використовуйте шрифти Times New Roman: «Вставка» => «Символ» або «Вставка» => «Специальные знаки».

18. Бібліографічний опис видань подається загальним списком в кінці рукопису й складається згідно стандартів: ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання», ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис: загальні вимоги та правила складання» та ДСТУ 3582-97 «Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі : загальні вимоги та правила».

19. При посиланні на конкретний документ або цитуванні його у тексті наукової роботи, у квадратних дужках наводиться номер, який відповідає номеру у «Списку використаних джерел», або номер та сторінки, наприклад: [12], [27] або [12, с. 5-6], [27, с. 61].

Посилання на неопубліковані праці не допускається.

ПРИКЛАД ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

УДК 343.98

О. П. Фокін

**кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник**

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

УДОСКОНАЛЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ: ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті на підставі аналізу положень теорії доказового права, зокрема методології судової ідентифікації, проаналізовано процесуальну та не процесуальну її форми. За результатами аналізу надані пропозиції до чинного Кримінального процесуального кодексу України

У своєму введенні до криміналістики Потапов С.М. відзначав, що предметом криміналістичного дослідження є всякого роду об'єктивно-реальні факти живої дійсності, які, відповідно до положень теорії доказового права, можуть бути судовими доказами (тобто процесуальними джерелами судового доказу тотожності – прим. наша), які встановлюються за допомогою системи методів криміналістики, зокрема спеціального методу криміналістичного дослідження – методу ідентифікації [1, с. 23] ...

(8-12 стор.)

... У зв'язку із зазначеним, для надання процесуального статусу доказів фактичним даним, отриманим за допомогою системи криміналістичної реєстрації, нами пропонується внесення доповнень до переліку процесуальних джерел доказів, визначених ч. 2 ст. 84 «Докази» КПКУ, з викладенням її (ч. 2 ст. 84 КПКУ) у наступній редакції:

«2. Процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів, система криміналістичної реєстрації.»

Крім того, на наш погляд, підлягають процесуальній регламентації функціонування системи криміналістичної реєстрації як, наприклад, слідчої (розшукової) або негласної слідчої (розшукової) дії, використання об'єктів, вміщених до криміналістичних обліків, в якості основних об'єктів дослідження, зразків для проведення порівняльного дослідження тощо.

Перелік посилань

1. *С. М. Потапов* – основоположник теории криминалистической идентификации / редкол.: М. Л. Цымбал, Э. Б. Симакова-Ефремян, В. Ю. Шепитко и др. Харків, 2002. 41 с. : ил.
2. *Сегай М. Я.* Методология судебной идентификации. Киев, 1970. 256 с.
3. *Уголовный кодекс Украины*: науч.-практ. комментарий / отв. ред. С. С. Яценко. 3-е изд., испр. и доп. Киев, 2003. 1088 с.
4. *Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України* / відповід. ред. В. Ф. Бойко, В. Г. Гончаренко. Киев, 1997.
5. *Про оперативно-розшукову діяльність*: закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 22. С. 303.
6. *Бандурка О. М., Блажівський Є. М., Бурдоль Є. П.* та ін. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків: Право, 2012. 768 с.
7. *Фокін О. П.* Проблемні питання правової регламентації функціонування системи криміналістичної реєстрації кримінальним процесуальним кодексом України : шляхи удосконалення // Криміналістика і судебна експертиза: міжвед. науч.-метод. сб. / Минюст Украины; отв. ред. И. И. Емельянова. Киев, 2014. Вып. 59. С. 72-75.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕГИСТРАЦИИ: ПРОЦЕДУРАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

А. П. Фокін

В статье проанализировано современное состояние процессуальной и непроцессуальной форм идентификации с точки зрения положений доказательственного права, в частности методологии судебной идентификации. Дана характеристика регистрационной (учетно-регистрационной) форме идентификации с формированием предложений в нормативно-правовые акты ... Так, на примерах из практики показаны ...

(250-300 слов)

... По результатам проведенного исследования предложено внести изменения и дополнения в действующий Уголовный процессуальный кодекс Украины касательно регламентации системы криминалистической регистрации как процессуального источника доказательств, функционирования системы криминалистической регистрации как следственного (розыскного) негласного следственного (розыскного) действия, использования объектов, помещенных в криминалистические учеты, в качестве основных объектов исследования, образцов для проведения сравнительного исследования в рамках производства судебных экспертиз.

IMPROVEMENT OF FUNCTIONING OF THE FORENSIC REGISTRATION SYSTEM: THE PROCEDURAL ASPECT.

A. Fokin

In the article was analyzed the modern state of procedural and non-procedural forms of identification according to the thesis of evidentiary law particularly of the methodology of the forensic identification. The characteristic was given to the registration (discount registration) form of the identification with the forming of the proposal to the regulatory acts... Thus, in the practical examples shown ...

(250-300 words)

By the result of the conducted research there was suggested to make changes and additions to the current Criminal Procedure Code of the Ukraine regarding the regulation of the system of forensic registration as investigative (manhunt) private investigative (manhunt) action, using the objects, which were placed to the criminalistics accounting as the main objects of the research, sample for the operation of the comparative research within the bounds of the production of forensic examinations.

**Редакційна колегія збірника
«КРИМІНАЛІСТИКА І СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА»
буде вдячна за дотримання вказаних вимог та вчасне надання
очікуваних матеріалів.**

Межведомственный научно-практический сборник «КРИМИНАЛИСТИКА И СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА» – отечественное, научное, юридическое, информационное издание, включенное в Список научных профессиональных изданий Украины, выходит один раз в год, печатается на трех языках: украинском, русском, английском, распространяется на территории Украины и за ее пределами.

Издание рассчитано на судебных экспертов, следователей, судей, преподавателей и студентов юридических и медицинских ВУЗов.

Тематика, структура и оформление статей в сборнике должны отвечать требованиям нормативных документов Министерства образования и науки Украины и соответствующим стандартам.

Общие требования

Статьи, направляемые в редколлегию сборника, должны отвечать его профилю в рамках следующих установленных разделов:

- общетеоретические вопросы уголовного процесса, криминалистики и судебной экспертизы;
- тактика и методика расследования преступлений, криминалистическая техника;
- судебная экспертиза: научные разработки в области экспертных исследований, технологии, методики и методы судебных экспертиз;
- использование результатов научных разработок и практических данных при проведении судебных экспертиз;
- обзорная информация зарубежной практики в области судебной экспертизы.

В сборник могут включаться и другие разделы, по решению редколлегии.

Редколлегия принимает к рассмотрению статьи, имеющие новизну и включающие в себя следующие элементы: постановка проблемы в целом и ее связь с научными и практическими задачами, анализ исследований и публикаций, в области данной проблемы; формирование целей статьи (постановка

задачи); изложение основного материала исследования с обоснованием полученных научных результатов; выводы, перспективы дальнейшего развития и усовершенствования положений уголовного процесса, криминалистики, судебной экспертизы и оперативно-розыскной деятельности.

Авторы несут ответственность за выбор и точность приведенных фактов, цифр, цитат, правовых данных, имен и любой другой информации, которая не может быть опубликована в открытых изданиях; за предоставление в редакцию материала, ранее опубликованного в других изданиях или уже принятого в печать. Авторы статей должны гарантировать отсутствие в них нецитированных заимствований из Интернета и других источников.

Все материалы, не отвечающие данным требованиям, редколлегией рассматриваться не будут. Принятые материалы возврату не подлежат.

Статьи принимаются с рецензиями и извлечениями из протоколов заседаний ученых советов, кафедр, лабораторий и т.д. с рекомендацией к публикации.

Редакционная коллегия осуществляет внешнее рецензирование статей, направленных к рассмотрению на предмет их публикации и оставляет за собой право отбора материалов для сборника без письменного объяснения причин их отклонения. Статьи докторов наук не рецензируются.

Кроме того, редколлегия оставляет за собой право внесения редакционных правок без участия авторов, если эти правки не меняют сути материала.

В одном выпуске сборника может быть опубликовано не более двух статей одного автора: одна – авторская, вторая – в соавторстве, либо же две статьи – в соавторстве.

В сборнике могут быть опубликованы материалы с точкой зрения автора, которую не разделяют члены редколлегии.

Структура и правила оформления статей

При подготовке материалов к публикации в сборнике авторам необходимо придерживаться следующих требований.

1. Тексты статей направляются на украинском или русском языках с аннотациями и резюме на русском, украинском и английском языках, оформляются в текстовом редакторе Microsoft Word (2003-2007).

2. Статьи направляются в 2-х экземплярах на языке оригинала вместе с электронными копиями и отдельными дополнительными электронными файлами таблиц в формате Word (при их наличии), напечатанные на листе формата A4, шрифтом – Times New Roman, с полями: по верхнему и нижнему краю листа 20 мм, с правого края листа – 10 мм, с левого – 30 мм, кегль 12-14, междустрочный интервал – 1,5, абзацный отступ – 1,25.

3. Статья начинается с УДК (индекс Универсальной десятичной классификации), который располагается в левом углу листа.

Ниже на 1 строку, по центру листа указываются следующие сведения: инициалы, фамилия, научная степень, ученое звание автора (авторов), долж-

ность и место работы, с одинарным междустрочным интервалом, шрифт Times New Roman, жирный, кегль 14. Название организации набирается с новой строки, шрифтом Times New Roman, кегль 14, выравнивается по центру строки.

4. Далее, посередине, указывается название статьи, которое размещается на 1 строку ниже названия организации, прописным шрифтом Times New Roman, жирный, кегль 14, с одинарным междустрочным интервалом и выравнивается по центру.

5. Под названием печатается аннотация – краткая характеристика содержания статьи объемом 5-7 строк. За аннотацией следует текст статьи, после которого размещается резюме – изложение сути статьи с выводами – на русском (если статья написана на украинском языке) либо на украинском (если статья написана на русском языке) и на английском языках, объемом 250-300 слов.

Аннотация, резюме размещаются через один интервал, набираются шрифтом Times New Roman, кеглем 12, курсивом через один интервал. Название статьи и аннотация пишутся на языке статьи.

Тот же самый кегль и интервал используется при оформлении таблиц и подписей под рисунками. Применение других шрифтов не допускается.

6. Сноски по тексту должны иметь сквозную нумерацию и оформляться с помощью графического редактора Microsoft Word через меню: «Вставка» => «Ссылка» => «Сноска».

7. Математические формулы в тексте набираются только при помощи редактора математических формул Microsoft Equation (Microsoft Word). Буквы греческого алфавита в тексте должны быть стандартными символами шрифта Symbol. Использование для этих целей объектов Microsoft Equation не допускается. Формула выравнивается по центру строки и не должна превышать 5/6 ее ширины.

8. Блок-схемы выполняются с помощью редактора диаграмм Microsoft Graph (Microsoft Word). Диаграммы и графики выполняются только с помощью Microsoft Excel. При этом кроме файлов с текстом статьи, к которому добавлена соответствующая диаграмма (график), обязательно добавляется файл Microsoft Excel.

9. Растровые иллюстрации (сканированные рисунки, фотографии и т.д.), находящиеся в текстах статей, необходимо подавать отдельно в формате PDF или на отдельных листах; если в статье присутствуют иллюстрации, их необходимо располагать по тексту, выравнивая подписи по ширине, с абзацного отступа 1,25 см.

10. В случае использования таблиц, располагать их необходимо по тексту, причем их ширина должна быть на 1 см. меньше, нежели ширина строки. Над таблицей указывается ее порядковый номер (Таблица 1.) с выравниванием по правому краю, после чего размещается название таблицы, с выравниванием по центру.

11. Объекты, указанные в п.п. 6-8 должны размещаться в статьях без обтекания текстом. Не следует помещать вставки объектов в отдельной рамке или же поверх текста.

12. При оформлении иллюстративных материалов авторам статей следует учитывать, что они могут подаваться как в черно-белом так и в цветном вариантах форматом А5.

13. Нежелательно использовать подчеркивания в текстах статей, следует пользоваться курсивом либо же выделять часть текста при помощи длинных тире (—), использовать дефис (-) и только типографские кавычки («...»).

14. В конце текста статьи набирается «Перечень ссылок», через один интервал от последней строки, шрифтом Times New Roman с одинарным междустрочным интервалом и выравнивается по ширине.

После перечня литературы, через один интервал размещается резюме статьи на двух языках: русском (если текст статьи выполнен на украинском), на украинском (если текст статьи выполнен на русском) и английском. Набирается резюме шрифтом Times New Roman, кеглем – 12, через один интервал курсивом.

15. Страницы рукописи не нумеруются. Слова рукописи разделяются между собой одним пробелом. Недопустимо форматирование (размещение по центру, создание отступов) с помощью множественных пробелов.

16. После точки, запятой и других разделительных знаков всегда ставится пробел, в том числе после и между инициалами, после и между сокращениями в списке литературы. Пробел также всегда ставится между цифрами и обозначениями.

17. При использовании в тексте специальных символов ($\times$, $\pm$, $\div$, $\sum$, $\leq$, $\approx$ и т.д.) необходимо использовать шрифты Times New Roman: «Вставка» => «Символ» или «Вставка» => «Специальные знаки».

18. Библиографическое описание изданий подается общим списком в конце рукописи, составляется с учетом стандартов ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання», ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис: загальні вимоги та правила складання» и ДСТУ 3582-97 «Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі : загальні вимоги та правила».

19. При ссылке на конкретный документ или цитировании его в тексте научной работы, в квадратных скобках приводится номер, отвечающий номеру в «Перечне ссылок», или номер и страницы, например: [12], [27] или [12, с. 5-6], [27, с. 61].

Ссылки на неопубликованные труды не допускаются.

ПРИМЕР ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

УДК 343.98

О. П. Фокин
кандидат юридических наук,
ведущий научный сотрудник

*Киевский научно-исследовательский институт судебных экспертиз
Министерства юстиции Украины*

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕГИСТРАЦИИ: ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

В статье, на основании анализа положений теории доказательственного права, а именно теории судебной идентификации, проанализированы процессуальные и непроцессуальные ее формы. По результатам анализа представлены предложения о дополнениях в действующий Уголовно-процессуальный кодекс Украины

В своем «Введении в криминалистику» Потапов С.М. отмечал, что предметом криминалистического исследования есть всякого рода объективно-реальные факты живой действительности, которые в соответствии с положениями теории доказательственного права, могут быть судебными доказательствами и которые устанавливаются с помощью системы методов криминалистики, в частности специального метода криминалистического исследования – метода идентификации [1, с.23] ...

(8-12 стр.)

... В связи с изложенным выше, для приобретения процессуального статуса доказательств фактическими данными, полученными с помощью системы криминалистической регистрации, нами предлагается внесение дополнений к перечню процессуальных источников доказательств, указанных в ч. 2 ст. 84 «Доказательства» УПК Украины, с изложением ее (ч.2 ст. 84 УПКУ) в следующей редакции:

«2. Процессуальными источниками доказательств могут быть показания, вещественные доказательства, документы, выводы экспертов, система криминалистической регистрации.»

Кроме того, на наш взгляд, подлежит процессуальной регламентации функционирование системы криминалистической регистрации, как, например, следственного (розыскного) или негласного следственного (розыскного) действия, использование объектов входящих в криминалистические учеты, в качестве основных объектов исследования, образцов для проведения сравнительного исследования и т.д.

Перечень ссылок

1. *С. М. Потапов* – основоположник теории криминалистической идентификации / редкол.: М. Л. Цымбал, Э. Б. Симакова-Ефремян, В. Ю. Шепитько и др. Харьков, 2002. 41 с. : ил.
2. *Сегай М. Я.* Методология судебной идентификации. Киев, 1970. 256 с.
3. *Уголовный кодекс* Украины. Научно-практический комментарий / отв. ред. С. С. Яценко. 3-е изд., испр. и доп. Киев, 2003. 1088 с.
4. *Науково-практичний коментар* Кримінально-процесуального кодексу України / відповід. ред. В. Ф. Бойко, В. Г. Гончаренко. Київ, 1997.
5. *Про оперативно-розшукову діяльність*: закон України від 18 лютого 1992 року // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 22. С. 303.
6. *Бандурка О. М., Блажівський Є. М., Бурдоль Є. П.* та ін. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар : у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків, 2012. 768 с.
7. *Фокін О. П.* Проблемні питання правової регламентації функціонування системи криміналістичної реєстрації кримінальним процесуальним кодексом України : шляхи удосконалення // Криміналістика і судебна експертиза : міжвед. науч.-метод. сб. / Минюст Украины; отв. ред. И. И. Емельянова. Київ, 2014. Вып. 59. С. 72-75.

УДОСКОНАЛЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ: ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

А. П. Фокін

У статті на підставі аналізу положень теорії доказового права, зокрема методології судової ідентифікації, проаналізовано процесуальну та не процесуальну її форми. За результатами аналізу надані пропозиції до чинного Кримінального процесуального кодексу України.
(250-300 слів)

... За результатами проведеного дослідження, запропоновано внести зміни та доповнення до діючого Кримінального процесуального кодексу України стосовно регламентації системи криміналістичної реєстрації як процесуального джерела доказів, функціонування системи криміналістичної реєстрації як слідчої (розшукової) негласної слідчої (розшукової) дії, використання об'єктів, розміщених в криміналістичних обліках, в якості основних об'єктів дослідження, зразків для проведення порівняльного дослідження в рамках проведення судових експертиз.

IMPROVEMENT OF FUNCTIONING OF THE FORENSIC REGISTRATION SYSTEM: THE PROCEDURAL ASPECT.

A. Fokin

In the article was analyzed the modern state of procedural and non-procedural forms of identification according to the thesis of evidentiary law particularly of the methodology of the forensic identification. The characteristic was given to the registration (discount registration) form of the identification with the forming of the proposal to the regulatory acts... Thus, in the practical examples shown ...

(250-300 words)

By the result of the conducted research there was suggested to make changes and additions to the current Criminal Procedure Code of the Ukraine regarding the regulation of the sys-

tem of forensic registration as investigative (manhunt) private investigative (manhunt) action, using the objects, which were placed to the criminalistics accounting as the main objects of the research, sample for the operation of the comparative research within the bounds of the production of forensic examinations.

**Редакционная коллегия сборника
«КРИМИНАЛИСТИКА И СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА»
будет благодарна за соблюдение указанных требований и своевременное
предоставление ожидаемых материалов.**

**The requirements for topics, the structure and the design of articles
offered for publication in the collection
"CRIMINALISTICS AND FORENSICS"**

Interdepartmental scientific-practical collection "Criminalistics and Forensics" is a domestic scientific, juridical, information publication, included in the list of scientific professional publications of Ukraine, published once a year, printed in three languages: Ukrainian, Russian and English, distributed on the territory of Ukraine and beyond. The publication is intended for forensic experts, investigators, judges, teachers and students of law and medical schools.

The subjects, the structure and design of articles in the collection must meet the requirements of normative documents of the Ministry of Education and Science of Ukraine and the relevant standards.

General requirements

Articles sent to the editorial board of the collection, must meet the profile established in the following sections:

- Theoretical questions of criminal procedure, criminalistics and forensic examination;
- Tactics and methods of crime investigation, forensic technology;
- Forensic examination: developments in the field of expert research, technology, techniques and methods of forensic examination;
- Use of the results of scientific research and practical data in conducting forensic examinations;
- An overview of international practices in the field of forensics.

The collection may include other sections, under the decision of the editorial board.

The Editorial Board takes into consideration the articles having novelty and including the following elements: a problem in general and its relationship to the scientific and practical tasks; analysis of research and publications in the field of the problem; formation of the purposes of the article (formulation of the task); presentation of basic research material with substantiation of scientific results; conclusions and prospects for further development and improvement of the provisions of criminal procedure, criminalistics, forensics and operational-search activity.

Authors are responsible for the selection and the accuracy of the above facts, figures, quotations, legal data, names and any other information that can not be published in public media; for giving the editors the material previously published in other editions or have already taken for publication. Authors of articles must guarantee absence in them of unquoted borrowings from the Internet and other sources.

All materials that do not meet these requirements will not be considered by the editorial board. Provided materials are not returned.

Articles must be accompanied with reviews and extracts from the meeting protocols of the academic councils, departments, laboratories, etc. with recommendation for publication.

The Editorial Board performs an external peer review of articles considered for publication, and reserves the right to select materials for the collection without written explanation of the reasons for rejection. Articles of Ph. D are not reviewed.

Editorial Board reserves the right to make editorial corrections without participation of the authors, if these changes do not alter the essence of the material.

In one issue of the collection may be published no more than two articles of the same author, the first – as author's, the second – as co authored, or the two articles - as co authored.

The collection can contain materials from the point of view of the author, which is not shared by members of the editorial board.

The structure and the rules for design of articles

When preparing materials for publication in the collection, the authors must adhere to the following requirements:

1. The texts of articles in Ukrainian or Russian languages should be accompanied with annotations and summaries in Russian, Ukrainian and English languages, documented in a Microsoft Word text editor (2003-2007).
2. Articles should be sent in 2 copies in the original language, together with electronic copies and additional spreadsheet file in Word format (if available), printed on a sheet of A4, font - Times New Roman, with margins: the upper and lower edge of the sheet - 20 mm, from the right edge of the sheet - 10 mm, left - 30 mm, size 12-14, line spacing 1.5, Paragraph indent- 1.25.
3. The article begins with the UDC (Universal Decimal Classification Index), which is located in the left corner of the sheet.

The next lines, in the middle of the sheet shall include the following information: initials, surname, academic degree, academic title of the author (s), position and place of work, with single line spacing, font Times New Roman, bold, size 14. The name of the organization is located in a new line, font Times new Roman, size 14, aligned to the center line.

4. Further, in the middle, specify the title of the article, which is located at 1 line below the name of the organization, uppercase font Times New Roman, bold, 14 pt, single-spaced and centered.

5. The annotation – a brief description of the content of an article (5-7 lines) should be located under the title of the article. After the annotation, a text of the article follows, after which the summary is placed - a statement about the essence of the article with the conclusions - in Russian (if the article is written in Ukrainian language), or in Ukrainian (if the article is written in Russian) and English, the amount 250-300 words.

Annotation and summary are typed in Times New Roman, size 12, italic, single spaced. Article title and annotation are written in the language of the article.

The same type size and spacing is used in the design of tables and captions under the pictures. The use of other fonts is not allowed.

6. Footnotes in the text should be numbered consecutively and executed using a graphical editor Microsoft Word menu "Insert" => "Link" => "Footnote".

7. Mathematical formulas are typed in the text only with Microsoft Equation Editor for mathematical formulas (Microsoft Word). Greek letters in the text should be standard Symbol font characters. The use for this purpose of Microsoft Equation objects is not allowed. Formula aligned to the center line, should not exceed 5/6 of its width.

8. Flow charts are made using Microsoft Graph Diagram editor (Microsoft Word). Charts and graphs are carried out only with the help of Microsoft Excel. At the same time, it is necessary to add a corresponding Microsoft Excel file to the file containing the text of the article with additional diagram (chart).

9. Raster illustrations (scanned drawings, photographs, etc.) that are presented in the text of the articles should be provided separately in PDF format or on a separate sheet; if the article contains illustrations, they must be placed in the text, aligning captions in width, with indentation 1.25 cm.

10. In the case if tables are used, they must be placed in the text, and their width must be 1 cm. less than the width of the line. Above the table there should be indicated its sequence number (Table 1) with right alignment, and then the name of the table with center alignment.

11. The objects defined in Clauses 6-8 should be placed in articles without text wrapping. Do not insert objects placed in a separate box or over the text.

12. When making illustrative material, authors of the articles should take into consideration that they may be made in black and white and in color, A5 format.

13. It is not desirable to use an underscore in the text of articles, you should use italics or allocate part of the text with long dashes (-), use a hyphen (-) and only typographical quotation marks ("...").

14. At the end of the article there should be typed "List of References" in one interval from the last line, Times New Roman font, single-spaced and aligned in width.

After the list of literature, single-spaced there should be placed summary of the article in two languages: Russian (if the text of the article is written in Ukrainian), in Ukrainian (if the text of the article is written in Russian) and English. Use for summary font Times New Roman, size - 12, single-spaced in italics.

15. All pages are not numbered. The words in the article are separated by a single whitespace. It is unacceptable to format text and pictures (placement at the center, creating indents) by multiple whitespaces.

16. After the point, comma, and other punctuation always put a whitespace, including after and between initials, after and between contractions in the bibliography. Space is also always placed between the number and symbol, for example: 5 cm.

17. If you use special symbols in the text ($\times$, $\pm$, $\div$, Σ , $\leq$, $\approx$ etc.), you must use the font Times New Roman: «Insert" => "Symbol" or "Insert" => "Special characters ".

18. The bibliographic description of publications should be presented as general list at the end of the article, compiled with the standards ДСТУ 8302: 2015 "Bibliographic Reference. General provisions and rules of drafting", ДСТУ ГОСТ 7.1: 2006 "Bibliographic records. Bibliographic description: General provisions and rules of drafting" and ДСТУ 3582-97 "Abbreviations and contractions in the Ukrainian language in bibliographic description: General requirements and rules."

19. When referring to a particular document or quoting it in the text of scientific work, there should be given in square brackets the number corresponding to the number in the "List of References" or the number and pages, for example, [12], [27] or [12, p. 5-6], [27, p. 61].

References to unpublished works are not allowed.

**The editorial board of the collection
«CRIMINALISTICS AND FORENSICS»
would be grateful for compliance with these requirements and timely
provision of the expected materials**

ЗМІСТ

Розділ 1. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Чорноус Ю. М., Лопата О. А.

Поняття та завдання судово-експертної діяльності у сучасних реаліях 3
Козутич І. І.

Про криміналістику, окремі її тенденції та проблеми 12
Щербаковський М. Г.

Напрямки використання судових експертиз у кримінальному
провадженні..... 24

*Рувін О.Г., Голікова Т.Д., Полтавський А.О., Ірхін Ю.Б., Ованнісян А.Л.,
Шимановський С.О.*

Кодекс поведінки судових експертів України як одна із умов членства
в ENFSI 32

Головченко Л. М.

Проблемные вопросы подготовки и повышения квалификации
судебных экспертов в Украине 44

Корж В. П.

Криминалистическая классификация документов 51

Баулін О. В.

Поняття доказів у кримінальному судочинстві..... 61

Літвінова О. В.

Сутність основних понять теорії судової експертизи: методу
та методології 70

Гуменський О. А.

Методичне забезпечення судових експертиз з віднесення
об'єктів, які є результатом інженерно-технічної діяльності
людини, до предметів злочину 80

Юсупов В. В.

Періодизація криміналістики: проблеми термінології та визначення
критеріїв..... 91

Арешонков В. В.

Проблеми при проведенні криміналістичних експертиз, різновиди,
причини виникнення та шляхи попередження 99

Форіс Ю. Б.

Судово-експертне право: поняття, предмет, система 108

Заруцький В. А.

Інформаційно - довідкове забезпечення судових експертиз як
наукова категорія 118

Розділ 2. ПИТАННЯ СЛІДЧОЇ ТА МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Ищенко А. В., Ляшенко Л. А.

Дисертації з методики розслідування злочинів: форма та зміст 127

Лукьянчиков Е. Д., Лукьянчиков Б. Е.

Реформирование института следственных действий 135

Одерій О. В.

Участь спеціаліста у проведенні окремих слідчих (розшукових) дій
під час досудового розслідування злочинів проти довкілля 145

Садченко О. О.

Характеристика предмета злочинних посягань на культурні цінності 153

Парфіло О. А.

Техніко-криміналістичне забезпечення розкриття та розслідування
злочинів: досвід країн європейського союзу 161

Ревенко О. І.

Особливості допиту підозрюваного при розслідуванні незаконного
видобування вугілля 168

Кірізлєєв С. М.

Криміналістична класифікація злочинних посягань на культурні
цінності 175

Пилипенко О. М.

Криміналістична характеристика незаконної порубки лісу 183

Шевченко О. В.

Поняття спеціальних товарознавчих знань 190

Кулінич Н. Д.

Актуальні проблеми захисту археологічної спадщини в Україні 201

Розділ 3. КРИМІНАЛІСТИЧНІ ВИДИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Молибoga М. П.

Особливості утворення слідів (пошкоджень) на автомобільному
склі та кулях при стрільбі з пістолету Форт 17 під різними кутами 210

Кофанов А. В.

Возможности использования (применения) автоматизированного
рабочего места «Коррид» при проведении идентификационных
судебно-баллистических исследований 217

Мазниченко Ю. О., Мельник О. В.

Методичні аспекти діагностичного (ситуаційного) дослідження
вогнепальних пошкоджень багат шарового автомобільного скла 228

Бараняк В. М.

Комплексне експертне дослідження продуктів вибуху 234

<i>Кошель О. Ю.</i>	
Мікроскопічні дослідження: фіксація і обробка зображення.	
Реалізація комп'ютерної мікроскопії	240
<i>Свобода С. Ю., Захаркіна А. Ю.</i>	
Судово-почеркознавча експертиза: сучасний стан і актуальні питання	246
<i>Сукманова Т. О.</i>	
Поняття автопідлогу і класифікація факторів та умов виконання підписів з навмисною зміною ознак власного підписного почерку	255
<i>Науменко С. М.</i>	
Окремі аспекти виготовлення та персоналізації документів на полімерній основі	265
<i>Білоус І. В.</i>	
Загальні відомості про сучасні вимоги до безпеки документів, що посвідчують особу та реалізація їх в Україні	271
<i>Мекинян Л. Н., Будагян М. С.</i>	
Некоторые особенности трасологической экспертизы следов орудий взлома	281
<i>Карпенко Н. Б.</i>	
Визначення предмету судово-почеркознавчої діагностики	288
<i>Ус І. І., Ус Д. О.</i>	
Методичні рекомендації застосування кількісної методики дослідження коротких та простих підписів	295

Розділ 4. СУДОВА ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

<i>Будко Т. В.</i>	
Судово-лінгвістична та несудова (наукова) лінгвістична експертизи (теоретико-правові аспекти)	306

Розділ 5. СУДОВА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

<i>Любарський К. А., Борщевський П. Г.</i>	
Методологічне забезпечення експертного дослідження технічного стану трансмісій транспортних засобів в частині виникнення відмов, які не пов'язані з дорожньо-транспортною пригодою	321
<i>Шмерего О. Б., Лисенко О. В.</i>	
Особливості проведення дослідження відповідності дій пожежно-рятувальних підрозділів нормативним вимогам за результатами гасіння пожеж	327
<i>Шмерего О. Б., Лисенко О. В.</i>	
Дослідження наслідків вибухів кисневих балонів	341
<i>Нізовцев Ю. Ю.</i>	

Проблемні питання щодо віднесення програм до шкідливих програмних засобів	347
<i>Куцо Г.В.</i>	
Дослідження алгоритмічного кодграббера	356
<i>Джавадян А. С., Восканян П. С.</i>	
Применение компьютерных технологий в современных судебно-экспертных исследованиях	370
<i>Ткач П. І.</i>	
Про актуальні питання щодо підвищення якості проведення будівельно-технічної експертизи	377
<i>Савчак В. В.</i>	
Дослідження судовою експертизою процедури вилучення земель (на прикладі земель лісгосподарського призначення)	384
<i>Поплавська Н. Л.</i>	
Проблеми екології та необхідність їх дослідження судовою експертизою	396

Розділ 6. СУДОВА ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

<i>Переймиовк Т. А., Жолобецька М. Б.</i>	
Алгоритм проведення економічних досліджень кредитних операцій банку	406
<i>Бугаєнко О. Д., Жолобецька М. Б.</i>	
Особливості проведення судових економічних досліджень, пов'язаних з операціями банківського кредитування юридичних осіб	419

Розділ 7. СУДОВА ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА

<i>Хрулев А. Э.</i>	
Методология учета влияния действительного технического состояния воздушных судов на их рыночную стоимость	428
<i>Бондар В. М.</i>	
Визначення вартості майна і техніки військового призначення та озброєння	440
<i>Юхименко А. В.</i>	
Базові алгоритми визначення ринкової вартості аварійно пошкоджених автомобілів	452

Розділ 8. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

<i>Біленчук П. Д., Колонюк В. П., Шульга О. О.</i>	
Криміналістичне забезпечення досліджень у сфері інтелектуальної власності: історія, сьогодення, перспективи	467

<i>Кісіль Н. В.</i> Теоретичні та методологічні основи судової експертизи літературних та художніх творів як об'єктів авторського права	478
<i>Поліщук І. Ю.</i> Проблемні питання застосування спеціальних економічних знань у сфері інтелектуальної власності при незаконному використанні торговельних марок	488
<i>Калініченко М. М.</i> Північноамериканські методики дослідження фактів використання творів образотворчого мистецтва шляхом переробки зі зміною матеріального носія	499

Розділ 9. СУДОВА ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

<i>Ващук О. П.</i> Вплив емоційного стану потерпілого на його показання	508
<i>Журавльова М. О.</i> Особливості судової та експертної практики у справах, пов'язаних із встановленням грошового еквіваленту моральної шкоди	522
<i>Ходанович О. В.</i> Встановлення індивідуально-психологічних особливостей у справах компенсації моральної шкоди	530

Розділ 10. ІНШІ ВИДИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

<i>Драчук С. М., Хлань В. Г.</i> Міжнародний та національний досвід використання ДНК досліджень в судово-експертній та криміналістичній практиці: порівняльно-правовий аналіз	541
<i>Ажнюк Б. М.</i> Лінгвістична експертиза як науково-дослідний жанр.....	550
<i>Ажнюк Л. В.</i> Методика семантико-текстуальної експертизи у справах про документальні спори	558

Розділ 11. ІСТОРІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

<i>Чисников В. Н.</i> Украинский профессор Н.А. Оболонский - первый пропагандист антропологической системы А. Бертильона в Российской империи	576

Розділ 12. ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД

Клименко Н. І.

Правовий статус експертів в США, Великобританії та деяких
країнах північної Європи 583

Пам'яті колег 589

Вимоги до тематики, структури та оформлення статей,
які надаються до публікації у збірнику «Криміналістика і
судова експертиза» 595

Для нотаток

**Міжвідомчий
науково-методичний збірник**

КРИМІНАЛІСТИКА І СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

Випуск 61

Підписано до друку 19.06.2016.
Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. — 36,04
Тираж 150 прим. Зам.

ТОВ «Кондор-Видавництво»
Свідоцтво Серія А01 №376847 від 28.07.2010 р.
03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25
www.condor-books.com.ua